

مەھمۇد كاشغەرىي

تۈركىي تىللار دىۋانى

突厥语大词典

تېكىست

(بىرىنچى كىتاب)

维吾尔文全译本

(上)

«شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نى تۈزۈپ نەشر قىلىش ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN 978-7-228-16991-7

定价：330.00 元（上下册）

مەھمۇد كاشغەرىي

تۈركىي تىللار دىۋانى

突厥语大词典

تېكست

(بىرىنچى كىتاب)

维吾尔文全译本

(上)

«شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نى تۈزۈپ نەشر قىلىش ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

突厥语大词典:全译本:维吾尔文 / 麻赫默德·喀什噶里著;《突厥语大词典》审订小组编译. — 乌鲁木齐:新疆人民出版社,2013.9

(新疆文库)

ISBN 978-7-228-16991-7

Ⅰ. ①突… Ⅱ. ①麻… ②突… Ⅲ. ①突厥语—词典

Ⅳ. ①H211.36

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2013)第 217615 号

新疆文库《新疆文库》编辑出版委员会

突厥语大词典

维吾尔文全译本(上、下)

编　　译　《突厥语大词典》审订小组
责任编辑　买买提吐尔地·米尔孜艾合买提
责任校对　古丽夏尔·尼格买提
设计总监　宁成春　刘堪海
印制总监　郑　忠
维文标识　买买提·诺比提
书名题写　买买提·诺比提
插图绘画　哈孜·艾买提
纹饰绘画　吐尔逊·哈孜　玉素甫江·达吾提

出　　版　《新疆文库》编辑出版委员会
　　新疆人民出版社
地　　址　乌鲁木齐市解放南路 348 号
邮　　编　830001
电　　话　(0991)2827472
制　　版　乌鲁木齐吾玛提国际贸易有限公司
印　　刷　中华商务联合印刷(广东)有限公司
版　　次　2015 年 4 月第 1 版　第 1 次印刷
开　　本　889 毫米 × 1194 毫米　1/16
印　　张　73 印张
字　　数　1285 千字
印　　数　1–1 500 册
定　　价　330.00 元(上、下)

《新疆文库》官网网址:http://www.xjwenku.com

《新疆文库》编辑出版工作领导小组

顾问

张春贤　努尔·白克力

组长

胡　伟　李学军

副组长

铁力瓦尔迪·阿不都热西提　艾尔肯·吐尼亚孜　张贵亭

成员

景海燕　李春阳　吕焕斌　许小宁　陈宇明　弯海川　吾买尔·阿不都拉

韩子勇　吐尔逊·伊不拉音　张小雷　买买提·牙森　石永强

古力先·吐拉洪　宋振亚　李冀东　吴福环　傅春利　陈　彤

阿扎提·苏里坦　廖运建　万卫平　张新泰　阿不都热合曼·艾白

塔西甫拉提·特依拜　夏力甫汗·阿布达里　吴志强　陈建平　侯世新

*

《新疆文库》编辑出版工作领导小组办公室

主任

石永强(兼)

副主任

古力先·吐拉洪(兼)　米吉提·卡德尔　赛力克·巴勒夏提

黄晓新　任　澄

《新疆文库》编辑出版委员会

主任

张贵亭

副主任

石永强　古力先·吐拉洪　米吉提·卡德尔　刘　宾

黄晓新　张新泰　阿不都热合曼·艾白

田卫疆　哈布丁·卡德尔

成员

（按姓氏笔画排序）

于志勇　马克来克·玉买尔拜　马合木提·阿布都外力　马品彦　马雄福

王　博　牛汝极　丹　碧　艾力·吾甫尔　艾尔肯·伊明尼牙孜　艾尔肯·哈德尔

扎米尔·赛都拉　丛冬梅　束迪生　齐清顺　伊河山·伊明　伊第里斯·阿不都热苏勒

买买提·赛来　纪大椿　李季莲　李维青　吴志强　吴福环　别克苏勒坦·卡塞

苗普生　孟　楠　陈世明　陈　彤　阿不力米提·艾海提　阿尔斯兰·阿布都拉

阿扎提·苏里坦　周　轩　周俊林　侯世新　修仲一　施新荣

禹宾熙　贺　灵　贾木查　贾丛江　贾合甫·米尔扎汗

海热提江·乌斯曼　高建龙　高　健　管守新

编务人员

史亚康　聂光玉　刘伟利　张新革　荆鲁洲

古丽巴哈尔·艾海提　刘　星　顾春虎

«شنجاڭ مەدەنىيەت خەۋىنسى»نى تۇزۇپ نەشر قىلىشقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسىدىكىلەر

مەسلىھەتچىلەر: جاڭ چۇنشيەن، نۇر بەكرى

گۇرۇپپا باشلىقلىرى: خۇ ۋېي، لى شۆجۇن

مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقلىرى: تىلىۋالدى ئابدۇرېشىت، ئەركىن تۇنىياز، جاڭ گۇيتىڭ

گۇرۇپپا ئەزالىرى: جىڭ خەيىەن، لى چۇنياڭ، لۇ خۇەنبىن، شۇ شياۋنىڭ، چېن يۇمىڭ، ۋەن خەيچۇەن، ئۆمەر ئابدۇللا، خەن زىيۇڭ، تۇرسۇن ئىبراھىم، جاڭ شياۋ-لېي، مەھەممەت ياسىن، شى يۈڭچياڭ، گۈلشەن تۇراخۇن، سۇڭ جېنيا، لى جىدۇڭ، ۋۇ فۇخۇەن، فۇ چۇنلى، چېن تۇڭ، ئازاد سۇلتان، لياۋ يۈنجيەن، ۋەن ۋېيپىڭ، جاڭ شىنتەي، ئابدۇراخمان ئەبەي، تاشپولات تېيىپ، شارىپقان ئابدالى، ۋۇ جىچياڭ، چېن جيەنپىڭ، خۇ شىشىن

«شنجاڭ مەدەنىيەت خەۋىنسى»نى تۇزۇپ نەشر قىلىشقا رەھبەرلىك قىلىش ئىشخانىسىدىكىلەر

مۇدىرى: شى يۈڭچياڭ (قوشۇمچە)

مۇئاۋىن مۇدىرلىرى: گۈلشەن تۇراخۇن (قوشۇمچە)، مىجىت قادىر، سېرىك بالىشات، خۇاڭ شياۋشىن، رېن چېڭ

«شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نى تۈزۈپ نەشر قىلىش ھەيئىتىدىكىلەر

مۇدىرى: جاڭ گۇيتىڭ

مۇئاۋىن مۇدىرلىرى: شى يۈكچياڭ، گۈلشەن تۇراخۇن، مىجىت قادىر، لىيۇ بىن خۇاڭ شياۋشىن، جاڭ شىنتەي، ئابدۇراخمان ئەبەي، تيەن ۋېيجياڭ، قابدەن قادىر

ھەيئەت ئەزالىرى: يۇ جيۈك، ماكېلېك ئۆمەربای، ماخمۇت ئابدۇۋەلى، ما پىنيەن، ما شيۈگفۇ، ۋاڭ بو، نيۇ رۇجى، دەنبى، ئېلى غوپۇر، ئەركىن ئىمىننىياز، ئەركىن قادىر، زامىر سەيدۇللا، سۇڭ دۇڭمېي، لا دىشېڭ، چى چىگشۇن، ئىھسان ئىمىن، ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل، مەھەممەت سەلەي، جى داچۇن، لى جىلىيەن، لى ۋېيچىڭ، ۋۇ جىچياڭ، ۋۇ فۇخۇەن، بېكسۇلتان كاسېي، مياۋ فۇشېڭ، مېڭ نەن، چېن شىمىڭ، چېن تۇڭ، ئابلىمىت ئەھەد، ئارسلان ئابدۇللا، ئازاد سۇلتان، جۇ شۇەن، جۇ جۇنلىن، خۇ شىشىن، شيۇ جۇگيى، شى شىنرۇڭ، يۇ بىگشى، خې لىڭ، جيامچا، جيا سۇگجياڭ، جاقىپ مىرزاقان، غەيرەتجان ئوسمان، گاۋ جيەنلۇڭ، گاۋ جيەن، گۇەن شۇشىن

خىزمەتچىلەر: شى ياكاڭ، نيې گۇاگيۇ، لىيۇ ۋېيلى، جاڭ شىنگې، جىڭ لۇجۇۋ، گۈلباھار ئەخەت، لىيۇ شىڭ، گۇ چۇنخۇ

(خەنزۇچە فامىلە خەت سىزىقىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى بويىچە تىزىلدى)

出版说明

盛世修典，是我国优秀的文化传统。编辑出版《新疆文库》是新疆历史上规模最大的一项文化基础工程，是一项里程碑式的文化德政工程，也是一项文化自信工程，是目前新疆经济社会发展欣欣向荣、繁荣昌盛的体现。

编辑出版《新疆文库》是贯彻党的十八大和十七届六中全会及自治区第八次党代会精神的重大举措。对于落实“以现代文化为引领”的战略方针，有效发挥出版物在民族文化积累、文明传承、知识创新中的重要作用；对于引导各族干部群众，特别是青少年正确了解认识新疆历史、民族发展史、宗教演变史，自觉维护祖国统一，加强民族团结，努力培育“爱国爱疆、团结奉献、勤劳互助、开放进取”的新疆精神；对于传承中华民族优秀文化和新疆民族优秀文化，推动新疆文化大发展、大繁荣，更好地服务于新疆跨越式发展和长治久安；对于丰富完善中华文化宝库都具有重要意义。

一、《新疆文库》编辑出版的宗旨和目的是坚持社会主义先进文化的前进方向，通过对新疆自古以来文化经典力作大规模、系统化地挖掘、收集、整理，全面、客观、真实地反映新疆文化发展的全貌。以科学翔实的史料、资料确证新疆自古以来就是祖国大家庭的重要成员，使世人和后人全面了解新疆独特的地域文化，使新疆优秀文化传播世界、流播后世。同时反映新疆作为古代“丝绸之路”枢纽地区，对世界东西方文化交流交融做出的重要贡献；反映新疆作为现代文化蓬勃发展的新兴地区所具有的丰富多彩的文化生态；反映新疆文化从属于中华整体文化的“一体多元”的显著特征。

二、《新疆文库》编辑出版的基本原则是：维护国家统一、促进

民族团结；尊重历史、新疆特色；古今中外、兼收并蓄；面向世界、面向未来；先易后难、循序渐进；统一领导、统一管理。

三、《新疆文库》收集整理汉、维吾尔、哈萨克、蒙古、柯尔克孜、锡伯文（目前新疆主要的出版物文字）等文字（包括其古代文字）的文献作品，以纸介质版和数字版两种形式，主要择优出版自古以来至1949年10月1日(即中华人民共和国成立)之前有关新疆的哲学和社会科学、历史地理、文学艺术、科学技术、综合等类别的历史文献、古籍资料等，1949年10月以后已出版的新疆古代、近代史的有特别重要社会历史文化价值的研究著述经专家评审鉴定后也有收入，原则上不组织新的专门约稿。《新疆文库》拟包涵约1000册（卷），其中汉文文献约600册（卷），少数民族文献约400册（卷）。

四、《新疆文库》入选文献的标准：

1. 符合上述规定的入编基本原则和内容要求；

2. 具有重大历史文化社会影响和价值的；

3. 需要保护濒临消亡或亟待抢救发掘的；

4. 对研究新疆历史文化发展具有重大参考研究价值的；

5. 对新疆各民族文化具有传播、传承作用的。

五、《新疆文库》对自古以来已经出版的优秀经典文献作品进行广泛搜集、整理、集成，使零散的优秀作品系统化、规范化。对散失在民间社会上、具有历史价值的优秀文化遗产给予抢救、挖掘整理，使之重现光芒。原文是使用不同历史时期少数民族语言文字撰就的古籍，维持原貌，不另行组织翻译，列入文库影印编辑出版。

六、 参考其它文库编辑体例，结合新疆特有的多民族、多语种、多元文化的特点，为体现文库的学术性、经典性、科学性，《新疆文库》选收作品分甲、乙、丙、丁四部和附录，下按民族文种分，每文种内按时代顺序编排。

甲部 新疆各民族经典力作。主要收录新疆各民族优秀文化典籍和文学名著的优秀汉译本、民文译本等。

乙部 新疆珍贵史籍和史料。包括正史中有关新疆的内容，其他大型历史文献和类书中有关新疆的内容，汇辑成册收入，还有史籍、档案、地方志等。

丙部 新疆历代各类人物文集、传记。

丁部 综合性和专题性著述集。综合反映新疆地缘优势和

民族特色，表现和深入研究新疆各民族历史、文化、科技、民俗、风物和民间文学等内容的作品集。现代有地域特色的优秀著作、译著等酌情收入。

为反映新疆地方文献的全貌，编辑《新疆历史文献古籍要目辑录》或未列入文库作品在内的《〈新疆文库〉存目图书》，作为“附录”列入文库出版。

七、 本文库为便于读者对照考证研究，对经典作品的少数民族文字、汉文译本都有收入。少数民族文作品收入了经专家评审出的最原始或最完整的版本，汉文收入经专家评审出的译文最好的版本。

八、 本文库对建国60多年来国内各出版社已整理出版有关新疆的优秀古代、近代作品优先予收入。

九、 本文库对建国60多年来尚未整理出版而有重要社会历史价值的新疆地方文献中的孤本、善本优先予收入。

十、 本文库所收文献多为易获取的优秀版本。

十一、 本文库入库文献采用原本还是校注本，一般根据专家评审出的原本和校注本的质量而定。

十二、 本文库对内容相同或重复的需要补充合并的书目为尽可能完整，进行了必要的补充合并。

十三、 本文库对部头较大的书，如文集或方略，只选取与新疆有关的内容单独入库。

十四、 本文库在部分书目入库时做了必要的技术处理。

《新疆文库》的编辑出版是一项在新疆史无前例、历时持久、规模宏大的出版工程，由于缺乏经验和限于编选者的学术、业务水平，失当之处在所难免。敬请社会各界批评指正。

《新疆文库》编辑出版委员会

二〇一二年七月三十一日

نەشر قىلىنىشى ھەققىدە

ئاساسىشلىق دەۋردە پۈتۈك ـ رىسالىلەرنى رەتلەش ــ ئېلىمىزنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسى. «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نى تۈزۈپ نەشر قىلىش شىنجاڭ تارىخىدىكى كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولغان بىر تۈرلۈك مەدەنىيەت ئۇل قۇرۇلۇشى، دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە مەدەنىيەت ساخاۋەتچىلىكى قۇرۇلۇشى، شۇنداقلا مەدەنىيەتتە ئۆزىگە ئىشىنىش قۇرۇلۇشى بولۇپ، نۆۋەتتىكى شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ تازا گۈللەنگەن ۋە يۈكسىلىپ ئاۋاتلاشقانلىقىنىڭ ئىپادىسى.

«شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نى تۈزۈپ نەشر قىلىش، پارتىيە 18 ـ قۇرۇلتىيى ۋە پارتىيە 17 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 6 ـ ئومۇمىي يىغىنى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق 8 ـ قېتىملىق پارتىيە قۇرۇلتىيى روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتىكى مۇھىم تەدبىر. ئۇ «زامانىۋى مەدەنىيەتنى يېتەكچى قىلىش» ئىستراتېگىيەلىك فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، نەشر بۇيۇملىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيەتنى توپلاش، ئۇنىڭغا مەدەنىي ۋارىسلىق قىلىش ۋە بىلىمدە يېڭىلىق يارىتىشتىكى مۇھىم رولىنى ئۇنۇملۇك جارى قىلدۇرۇشتا، ھەر مىللەت كادىر ـ ئاممىسى، بولۇپمۇ ياش ـ ئۆسمۈرلەرنى شىنجاڭ تارىخىنى، مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى، دىنىنىڭ ئۆزگىرىش تارىخىنى تۇغرا تونۇپ، ئاڭلىق ھالدا ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشقا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشكە، تىرىشىپ «ۋەتەننى، شىنجاڭنى سۆيۈش، ئىتتىپاقلىشىپ تۆھپە قوشۇش، تىرىشىپ ئۆزئارا ياردەملىشىش، ئېچىۋېتىپ ئالغا ئىنتىلىش»تەك شىنجاڭ روھىنى يېتىلدۇرۇشكە يېتەكلەشتە، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئېسىل مەدەنىيىتى ۋە شىنجاڭنىڭ مۇنەۋۋەر مىللىي مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك راۋاجلىنىشى ۋە گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ ھالقىما تەرەققىياتى ۋە ئۇزاق ئەمىلىكىگە تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلىشتا، جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىپ مۇكەممەللەشتۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نى تۈزۈپ نەشر قىلىشنىڭ يېتەكچى ئىدىيەسى ۋە مەقسىتى: سوتسىيالىستىك ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ ئىلگىرىلەش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ تارىختىن بۇيانقى نادىر مەدەنىيىتى، كىلاسسىك ئەسەرلىرىنى چوڭ كۆلەملىك،

سستېمىلىق قېزىش، توپلاش، رەتلەش ئارقىلىق، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى تولۇق، ئوبيېكتىپ، راستچىللىق بىلەن ئەكس ئەتكۈزۈش؛ ئىلمىي بولغان ئەتراپلىق ۋە ھەقىقىي تارىخىي ماتېرىياللار ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ قەدىمدىن ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى دەلىللەش؛ ھۆججەت ـ مەلۇماتلار ئارقىلىق بۈگۈنكىلەرگە شىنجاڭنىڭ ئۆزىگە خاس يەرلىك مەدەنىيىتىنى دۇنياغا تارقىتىش، كېيىنكىلەرگە يەتكۈزۈش؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە شىنجاڭنىڭ قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنى بولۇش سۈپىتى بىلەن شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا قوشقان مۇھىم تۆھپىسىنى نايامان قىلىش؛ شىنجاڭنىڭ زامانىۋى مەدەنىيەت جۈش ئۇرۇپ راۋاجلانغان، يېڭى، گۈللەنگەن رايون بولۇشىدىكى مول ھەم رەڭگارەڭ مەدەنىيەت ئېكولوگىيەسىنى نامايان قىلىش؛ شىنجاڭ مەدەنىيىتىنىڭ بىر پۈتۈن جۈڭخۇا مەدەنىيىتىگە تەۋە بولغان «بىر گەۋدە، كۆپ مەنبەلىك» روشەن ئالاھىدىلىكىنى نايامان قىلىش.

2. «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نى تۈزۈپ نەشر قىلىشنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپى: دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش؛ تارىخقا، شىنجاڭنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ھۆرمەت قىلىش؛ قەدىمدىن بۈگۈنگىچە، جۈڭگودىن چەت ئەلگىچە بولغان ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىنى كىرگۈزۈش؛ دۇنياغا، كەلگۈسىگە يۈزلىنىش؛ ئاۋۋال ئاسانلىرىنى، كېيىن قىيىنلىرىنى تەرتىپ بويىچە تەدرىجىي ئىشلەش؛ بىرتۈتاش رەھبەرلىك قىلىش، بىرتۈتاش باشقۇرۇش.

3. «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»گە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، قازاقچە، موڭغۇلچە، قىرغىزچە، شىبەچە يېزىقلار (ھازىر شىنجاڭدىكى ئاساسلىق نەشر بۇيۇملىرى يېزىقلىرى)دىكى (ئۇلارنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) مەدەنىيەت يازما يادىكارلىقلىرى كىرگۈزۈلۈپ، باسما نۇسخا ۋە رەقەملىك (ئېلېكترونلۇق) نۇسخىدىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلدە نەشر قىلىنىدى. ئاساسلىقى قەدىمدىن تارتىپ 1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگىچە (جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىغا قەدەر) بولغان شىنجاڭنىڭ پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي پەن، تارىخ ـ جۇغراپىيە، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، پەن ـ تېخنىكا ۋە ئۇنىۋېرسال ساھەلىرىگە دائىر تارىخىي يادىكارلىقلار، قەدىمىي كىتاب ـ ماتېرىياللار تاللاپ كىرگۈزۈلدى. 1949 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن كېيىن نەشر قىلىنغان شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ۋە يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئالاھىدە مۇھىم ئىجتىمائىي، تارىخىي مەدەنىيەت قىممىتىگە ئىگە تەتقىقات ئەسەرلىرىمۇ مۇتەخەسسىسلەرنىڭ باھالاپ بېكىتىشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن تاللاپ كىرگۈزۈلدى، پىرىنسىپ جەھەتتىن يېڭىدىن مەخسۇس ئەسەر ئۇيۇشتۇرۇلمىدى. «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى» تەخمىنەن 1000 كىتاب (توم) بولۇپ، خەنزۇچە يادىكارلىقلار تەخمىنەن

600 كتاب (توم)، ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار تەخمىنەن 400 كتاب (توم) بولدى.

4. «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»گە كىرگۈزۈلگەن يادىكارلىقلارنى تاللاش ئۆلچىمى:

1) يۇقىرىدا بېكىتىلگەن ئاساسىي پىرىنسىپ ۋە مەزمۇن تەلەپلىرىگە ئۇيغۇن بولغانلار؛

2) زور تارىخىي مەدەنىيەت قىممىتى ۋە ئىجتىمائىي تەسىرى بارلار؛

3) قوغداش زۆرۈر بولغان، يوقىلىش گىرداۋىغا بېرىپ قالغان ياكى جىددىي قېزىپ قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك بولغانلار؛

4) شىنجاڭنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشتا زور پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە بولغانلار؛

5) شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى تارقىتىش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش رولىغا ئىگە بولغانلار.

5. «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»دە تارىختىن بۇيان نەشر قىلىنغان مۇنەۋۋەر كىلاسسىك يادىكارلىقلارنى كەڭ توپلاپ، رەتلەپ، يىغىپ، تارقىلىپ كەتكەن مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر سىستېمىلاشتۇرۇلدى، قېلىپلاشتۇرۇلدى. خەلق ئارىسىدا، جەمئىيەتتە چېچىلىپ يۈرگەن تارىخىي قىممەتكە ئىگە مۇنەۋۋەر مەدەنىيەت مىراسلىرى قۇتقۇزۇلدى، قېزىپ رەتلەندى، ئۇلار قايتا جۇلالاندۇرۇلدى ۋە ئەسلىي ئارگىنالى ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئاز سانلىق مىللەت يېزىقلىرىدا يېزىلغان قەدىمكى ئەسەرلەرنىڭ ئەسلىي ھالىتى ساقلاپ قېلىنىپ، ئۇلار ئايرىم تەرجىمە قىلىشقا ئۇيۇشتۇرۇلماستىن، مەجمۇئەنىڭ سۈرەتكە ئېلىپ بېسىپ نەشر قىلىش تۈرىگە كىرگۈزۈلدى.

6. باشقا مەجمۇئەلەرنىڭ تۈزۈلۈش شەكلىدىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان كۆپ مىللەتلىك، كۆپ تىللىق، كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگە بىرلەشتۇرۇپ، مەجمۇئەنىڭ ئىلمىيلىكى، كىلاسسىكلىقى، تەرتىپلىكلىكىنى گەۋدىلەندۇرۇش ئۈچۈن، «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»گە تاللانغان ئەسەرلەر ئا، ئە، ب، پ دىن ئىبارەت تۆت قىسىم ۋە قوشۇمچە قىسىمغا ئايرىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە مىللىي يېزىقلار بويىچە ئايرىلىپ، ھەرقايسى يېزىق تۈرى ئىچىدە ۋاقىت تەرتىپى ئاساسىدا رەتكە تىزىلدى.

ئا قىسىم: شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ نادىر كىلاسسىك ئەسەرلىرى. بۇنىڭغا ئاساسلىقى شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىگە دائىر مۇنەۋۋەر قەدىمكى ئەسەرلەرنى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مۇنەۋۋەر خەنزۇچە تەرجىمىلىرى، ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىدىكى تەرجىمىلىرى قاتارلىقلار كىرگۈزۈلدى.

ئە قىسىم: شىنجاڭنىڭ قىممەتلىك تارىخىي ئەسەرلىرى ۋە تارىخ ماتېرىياللىرى. بۇنىڭغا

رەسمىي تارىخنامىلەردىكى شىنجاڭغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار، باشقا چوڭ تىپتىكى تارىخىي يادىكارلىقلار ۋە تۈرلەر بويىچە يېزىلغان پۈتۈك ـ دەستۇرلاردىكى شىنجاڭغا دائىر مەزمۇنلار توپلاپ كىتاب قىلىنىپ كىرگۈزۈلدى، يەنە تارىخىي ئەسەر، ئارخىپ، تەزكىرە قاتارلىقلارمۇ كىرگۈزۈلدى؛

ب قىسىم: شىنجاڭ تارىخىدىكى تۈرلۈك شەخسلەر توپلىمى، شەخسلەرنىڭ تەرجىمىھاللىرى؛

پ قىسىم: ئۇنىۋېرسال ئەسەرلەر مەخسۇس ئەسەرلەر توپلىمى، شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ رايون ئەۋزەللىكى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ئۇنىۋېرسال ئەكس ئەتكۈزگەن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەتنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى، پەن ـ تېخنىكىسى، ئۆرپ ـ ئادىتى، تىرىكچىلىك مۇھىتى ۋە خەلق ئەدەبىياتى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتكۈزگەن، ئۇلارنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان ئەسەرلەر توپلىمى. بۇنىڭغا ھازىرقى دەۋردىكى رايون ئالاھىدىلىكىگە ئىگە مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر، تەرجىمە ئەسەرلەر ئەھۋالغا قاراپ كىرگۈزۈلدى.

شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ئەكس ئەتكۈزۈش ئۈچۈن، «شىنجاڭنىڭ تارىخىي يادىكارلىقلىرى ـ قەدىمكى ئەسەرلەر مۇندەرىجىسى» ياكى مەجمۇئەگە كىرگۈزۈلمىگەن ئەسەرلەرنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»گە توپلانغان كىتابلار كاتولوگى» تۈزۈلۈپ، مەجمۇئەنىڭ «قوشۇمچە»سى سۈپىتىدە نەشر قىلىندى.

7. ئوقۇرمەنلەرنىڭ سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشىغا قولايلىق بولۇش ئۈچۈن، مەزكۇر مەجمۇئەگە كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىدىكى نۇسخىسى بىلەن خەنزۇچە تەرجىمىسى بىردەك كىرگۈزۈلدى. ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىدىكى ئەسەرلەرنىڭ مۇتەخەسسىسلەر باھالاپ بېكىتكەن ئەڭ دەسلەپكى ياكى ئەڭ مۇكەممەل نۇسخىسى، خەنزۇچىسىنىڭ مۇتەخەسسىسلەر باھالاپ بېكىتكەن ئەڭ ياخشى تەرجىمە نۇسخىسى ئېلىندى.

8. بۇ مەجمۇئەگە دۆلەت قۇرۇلغان 60 يىلدىن بۇيان دۆلىتىمىزدىكى ھەرقايسى نەشرىياتلار رەتلەپ نەشر قىلغان قەدىمكى ۋە يېقىنقى زامانىدىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر ئاۋۋال كىرگۈزۈلدى.

9. بۇ مەجمۇئەگە دۆلەت قۇرۇلغان 60 يىلدىن بۇيان تېخى رەتلەپ نەشر قىلىنمىغان، ئەمما مۇھىم ئىجتىمائىي، تارىخىي قىممەتكە ئىگە بولغان شىنجاڭنىڭ يەرلىك يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ بىرلا نۇسخىسى بار يەككە نۇسخىلىقلىرى ۋە مۇكەممەل نادىر نۇسخىلىقلىرى ئاۋۋال كىرگۈزۈلدى.

10. بۇ مەجمۇئەگە كىرگۈزۈلگەن يادىكارلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەڭ ئاسان ئېرىشكىلى

بولىدىغان مۇنەۋۋەر نۇسخىلاردۇر.

11. بۇ مەجمۇئەگە كىرگۈزۈلگەن يازما يادىكارلىقلارنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى ئاساس قىلىنىپ تاللاندى ياكى تۈزىتىلگەن ئىزاھلىق نۇسخىسىنى تاللاشتا، ئادەتتە مۇتەخەسسىسلەر باھالىغان ئەسلىي نۇسخىسى بىلەن تۈزىتىلگەن ئىزاھلىق نۇسخىسىنىڭ سۈپىتىگە قاراپ تاللاندى.

12. بۇ مەجمۇئەدە مەزمۇنى ئوخشاش ياكى تەكرار بولۇپ، ئۆزئارا تولۇقلاپ بىرلەشتۈرۈشكە تېگىشلىك كىتابلار ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ، زۆرۈر بولغان تولۇقلاشلار ئارقىلىق بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى.

13. بۇ مەجمۇئەگە ئومۇمىي ھەجمى نىسبەتەن چوڭ بولغان كىتابلار، مەسىلەن، ئەدەبىي توپلاملار ياكى پىلان، پىروگراممىا توپلاملىرى قاتارلىقلارنىڭ پەقەت شىنجاڭغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلىرىلا تاللىنىپ ئايرىم كىتاب قىلىپ كىرگۈزۈلدى.

14. بىر قىسىم كىتابلار بۇ مەجمۇئەگە كىرگۈزۈلگەندە زۆرۈر تېخنىكىلىق بىر تەرەپ قىلىشتىن ئۆتكۈزۈلدى.

«شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نىڭ تۈزۈلۈپ نەشر قىلىنىشى شىنجاڭ تارىخىدا ئىلگىرى بولۇپ باقمىغان، تارىخىي دەۋرى ئۇزاق، كۆلىمى چوڭ بولغان نەشر قۇرۇلۇشى، تەجرىبىلەرنىڭ كەملىكى ۋە تۈزگۈچىلەرنىڭ ئىلمىي، كەسپىي سەۋىيەسىنىڭ چەكلىكلىكى تۈپەيلىدىن بەزى نۇقسانلاردىن خالىي بولۇش تەس. جەمئىيەتتىكى ھەر ساھە زاتلارنىڭ تەنقىدىي تۈزىتىش بېرىشىنى سورايمىز.

«شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نى تۈزۈپ نەشر قىلىش ھەيئىتى

2012 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى

总　序

张春贤*

“盛世修典籍，太平纂鸿帙”是中华民族的优秀文化传统。2011年，中共新疆维吾尔自治区委员会和新疆维吾尔自治区人民政府决定编辑出版大型文献丛书《新疆文库》，启动了新疆历史上由政府主导和组织的规模最大的文化出版工程。这是进一步推动社会主义文化大繁荣大发展的重要举措，对于进一步向世人展示中华民族文化积累、推进中华文明传承、促进中华民族文化创新，具有重大意义。同时，对于帮助国内外全面了解古代西域和深入认识今日新疆，也必将发挥重要作用。

新疆是我们伟大祖国的一块宝地。“一体多元”是中华文明、更是新疆文化的突出特征，也是当代新疆能够从容面对“经济全球化”的文化优势所在。古代新疆曾经是人类四大文明——中华文明、印度文明、阿拉伯—波斯文明和希腊文明的交汇之地，被人们视为保存和展示人类“文化多样性”的博物馆。在这块异彩纷呈的历史文明交汇区，中华文明以其“有容乃大”的开放博大胸怀，广纳博取、包容吸收，接受不同文明的滋养，丰富壮大了自身，形成了“一体多元”的文化格局。编辑出版《新疆文库》，就是通过对新疆久远厚重、丰富多样的文化遗产开展一次大规模挖掘、收集和系统整理出版，展现新疆历史文化积累的规模和从属于中华文明的“一体多元”特征；展现新疆作为我国历史文化资源大区的概貌；展现新疆作为古丝绸之路枢纽地区对中外文化乃至东西方文明交流做出的杰出贡献；展现新疆作为现代文化蓬勃发展的新兴地区所依托的丰富厚重的文化生态基础。

我们党历来主张，对待历史文化遗产，要坚持辩证唯物主义和历史唯物主义的基本立场，坚持批判地继承人类文明一切有益成果的基本原则，坚持为中国特色社会主义服务和为人民服务的方向，坚持“古为今用、洋为中用”和“百花齐放、百家争鸣”的方针。《新疆文库》体现文明守护和文化传承功能，为新疆实现现代化提供关

于变化变革的历史启迪，激发人们关于历史进步和社会发展的现实思考。我们对新疆“一体多元”文化遗产的系统梳理，必将对建设、发展和繁荣中国特色社会主义文化，促进整个现代化事业的发展，发挥承前启后的重要作用。

2010年，中央召开新疆工作座谈会以后，为加快推进新疆现代化建设的跨越式发展和实现长治久安，自治区提出了“以现代文化为引领”的战略选择。现代文化的内涵主要是现代知识、现代观念、现代制度，包括现代科学技术、现代生产方式、现代生活方式、现代艺术等。现代文化的核心就是引领人们在社会主义现代化建设中实现人的现代化和自由而全面的发展。《新疆文库》的编辑出版，为现代文化在新疆的繁荣提供了发展的历史根基、传承和提升的历史依据。了解历史，是为了更加自觉地创造美好未来。历史是一面镜子，鉴古而知今。坚持继承和创新的辩证统一，挖掘和继承传统文化的精华，创造性吸收和融合世界优秀文化成果，并不断与当代社会相适应、与现代文明相协调，实现优秀传统文化和时代发展要求的有机结合，实现各民族文化、新疆地域文化和现代文明的交相辉映、融汇奔流，正是编辑出版《新疆文库》的根本宗旨。希望《新疆文库》的编辑出版，有助于人们在漫长历史长河中回溯中华民族强大向心力和凝聚力的共同民族精神本源，树立和巩固科学的世界观和人生观，自觉地塑造具有世界眼光、开放思维、奋力追求历史进步、懂得尊重差异、包容多样、相互欣赏的现代人格，树立高度的文化自觉和文化自信，大力发展一体多元、融合开放、具有新疆特色的现代文化。

天山南北万象新，当代丝路竞春晖。以中央新疆工作座谈会为标志，当代新疆文化已经从新的发展起点迈步，进入了新的发展阶段。当今世界仍旧处在大发展大变革大调整时期，在综合国力竞争中，文化的地位和作用更加凸显。同时，在维护国家文化安全方面，新疆负有特殊重要和艰巨的任务。面对着机遇和挑战并存的局面，在当前和今后一个时期，我们要牢牢把握新时期新阶段经济社会发展新要求，努力回应各族人民精神文化生活新期待，变化变革、传承创新，不断开创文化发展新局面，为增强国家文化软实力、增强中华文化国际影响力做出新疆应有的贡献。

* 作者系中共中央政治局委员、新疆维吾尔自治区党委书记

كىرىش سۆز

جاڭ چۈنشيەن*

«ئاساسىشلىق دەۋردە پۈتۈك ـ رىسالىلەرنى رەتلەپ، دەستۇر ـ كالامىلارنى كامالىغا يەتكۈزۈش» جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسى. ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 2011 ـ يىلى چوڭ تېپىتكى يازما يادىكارلىقلار مەجمۇئەسى ــ «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نى تۈزۈپ نەشر قىلىشنى قارار قىلىپ، شىنجاڭ تارىخىدىكى ھۆكۈمەت يېتەكچىلىك قىلغان ۋە تەشكىللىگەن كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولغان مەدەنىيەت يازما يادىكارلىقلىرىنى نەشر قىلىش قۇرۇلۇشىنى باشلىدى. بۇ سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتنى زور كۈچ بىلەن گۈللەندۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا تۈرتكە بولىدىغان مۇھىم تەدبىر بولۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت جۇغلانمىسىنى جاھان ئەھلىگە يەنمۇ ئېنىق نامايان قىلىش، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەتتە يېڭىلىق يارىتىشنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، يەنە دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكىلەرنىڭ قەدىمكى غەربىي يۇرتنى ئەتراپلىق تونۇشى ۋە بۇگۈنكى شىنجاڭنى چوڭقۇر چۈشىنىشىدىمۇ مۇھىم رول ئويناىدۇ.

شىنجاڭ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ گۈھەر زېمىنى. «بىر گەۋدە، كۆپ مەنبەلىك» بولۇش جۇڭخۇا مەدەنىيىلىكى، بولۇپمۇ شىنجاڭ مەدەنىيىتىنىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى، شۇنداقلا بۇگۈنكى شىنجاڭنىڭ «ئىقتىسادنىڭ دۇنياۋىلىشىشى»غا بىمالال يۈزلىنەلىشىدىكى مەدەنىيەت ئەۋزەللىكىدۇر. قەدىمكى شىنجاڭ ئىنسانىيەتنىڭ تۆت چوڭ مەدەنىيىلىكى ــ جۇڭخۇا مەدەنىيىلىكى، ھىندى مەدەنىيىلىكى، ئەرەب ـ پارس مەدەنىيىلىكى ۋە يۇنان مەدەنىيىلىكى ئۆزئارا گىرەلىشىپ تۇتاشقان رايون بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ئىنسانىيەتنىڭ «مەدەنىيەت كۆپ خىللىقى» ساقلاپ قېلىنغان ۋە نامايان قىلىنغان مۇزېي، دەپ تەرىپلەشكەن. ئىنسانىيەتنىڭ پارلاق نەتىجىلىرى گىرەلىشىپ چاقناپ، تارىخىي مەدەنىيىلىكلەر مۇجەسسەملەنگەن بۇ رايوندا جۇڭخۇا مەدەنىيىلىكى ئۆزىنىڭ «ھەممىنى سىغدۇرىدىغان» ئېچىۋېتىلگەن كەڭ باغرىغا ھەر

خىل مەدەنىيەتلەرنى كەڭ قوبۇل قىلىپ ۋە ئۆزلەشتۈرۈپ، ئوخشاشمىغان مەدەنىيىلىكلەردىن ئوزۇق ئېلىپ ئۆزىنى بېيىتقان ۋە زورايتقان، شۇنداقلا «بىر گەۋدە، كۆپ مەنبەلىك» بولغان مەدەنىيەت ئەندىزىسىنى شەكىللەندۈرگەن. «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى» مەجمۇئەسىنى تۈزۈپ نەشر قىلىش شىنجاڭنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە مول ھەم رەڭگارەڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى كەڭ كۆلەملىك قېزىش، توپلاش ۋە سىستېمىلىق رەتلەپ نەشر قىلىش ئارقىلىق، شىنجاڭنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت جۇغلانمىسىنىڭ كۆلىمىنى ۋە ئۇنىڭ جۇڭخۇا مەدەنىيىلىكىگە تەۋە بولغان «بىر گەۋدە، كۆپ مەنبەلىك» ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىش، شىنجاڭنىڭ ئېلىمىزنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت بايلىقى چوڭ رايونى ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىش، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنى بولۇش سۈپىتى بىلەن جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ، شۇنداقلا شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا قوشقان ئاجايىپ تۆھپىسىنى نامايان قىلىش، شىنجاڭنىڭ زامانىۋى مەدەنىيەت جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان يېڭى گۈللەنگەن رايون بولۇشىدا تايانغان مول ھەم مۇستەھكەم مەدەنىيەت ئېكولوگىيە ئاساسىنى نامايان قىلىشتۇر.

پارتىيەمىز ئەزەلدىنلا تارىخىي مەدەنىيەت مىراسلىرىغا مۇئامىلە قىلىشتا دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق ئاساسىي پوزىتسىيەدە چىڭ تۇرۇش، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ بارلىق ئىجابىي نەتىجىلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىي پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم ئىشلىرى ئۈچۈن ۋە خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇش، «قەدىمكىنى بۇگۈن ئۈچۈن، چەت ئەللەرنىڭكىنى جۇڭگو ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش» ۋە «بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس ـ بەستە سايراش» فاڭجېنىدا چىڭ تۇرۇشنى تەكىتلەپ كەلدى. «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى» مەدەنىيەتنى قوغداش ۋە مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك نامايەندىسى، ئۇ شىنجاڭدا زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۆزگىرىش ياساش ۋە يېڭىلىق يارىتىشتا تارىخىي تۈرتكىلىك رول ئويناپ، كىشىلەرنىڭ تارىخىي ئىلگىرىلەش ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا بولغان تەپەككۇرىنى جانلاندۇرىدۇ. بىزنىڭ شىنجاڭنىڭ «بىر گەۋدە، كۆپ مەنبەلىك» بولغان مەدەنىيەت مىراسلىرىنى سىستېمىلىق رەتلىشىمىز جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت بەرپا قىلىشىمىز ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ گۈللەندۈرۈشىمىزدە، پۈتكۈل زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشىمىزدە بۇرۇنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ كېيىنكىلەرگە يول ئېچىشتەك مۇھىم رول ئويناىدۇ.

مەركەز 2010 ـ يىلى شىنجاڭ خىزمىتى سۆھبەت يىغىنى ئاچقاندىن كېيىن ئاپتونوم

رايون شىنجاڭنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ هالقىما تەرەققىياتىنى تېز ئىلگىرى سۈرۈش ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، «زامانىۋى مەدەنىيەتنى يېتەكچى قىلىش» ئىستراتېگىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. زامانىۋى مەدەنىيەت ئاساسلىقى زامانىۋى پەن - تېخنىكا، زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، زامانىۋى تۇرمۇش ئۇسۇلى، زامانىۋى سەنئەت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان زامانىۋى بىلىم، زامانىۋى قاراش، زامانىۋى تۇزۇمنى كۆرسىتىدۇ. زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ يادروسى كىشىلەرنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا شەخسنىڭ زامانىۋىلىشىشى ۋە ئەركىن ھەم ئومۇمىيۈزلۈك يۈكسىلىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا يېتەكلەشتۇر. «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نىڭ تۇزۇلۇپ نەشر قىلىنىشى شىنجاڭدا زامانىۋى مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن تەرەققىيات تارىخى ئاساسى ۋە ۋاراسلىق قىلىش، يۈكسەلدۈرۈش تارىخىي ئاساسى يارىتىپ بېرىدۇ. تارىخنى چۈشىنىش تېخنىمۇ ئاڭلىقلىق بىلەن پارلاق كەلگۈسىنى يارىتىش ئۈچۈندۇر. تارىخ ئەينەك، قەدىمكى ئارقىلىق بۈگۈننى بىلگىلى بولىدۇ. ۋاراسلىق قىلىش بىلەن يېڭىلىق يارىتىشنىڭ دىيالېكتىكىلىق بىرلىكىدە چىڭ تۇرۇپ، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى قېزىش ۋە ئۇنىڭغا ۋاراسلىق قىلىش، ئىنسانىيەتنىڭ ئىلغار مەدەنىيەت نەتىجىلىرىنى ئىجادىي قوبۇل قىلىش ۋە ئۆزلەشتۇرۇش، شۇنداقلا ئۇنى بۈگۈنكى جەمئىيەتكە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ ۋە زامانىۋى مەدەنىيلىك بىلەن ئۇزۇكسىز ماسلاشتۇرۇپ، ئىلغار ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت بىلەن دەۋرنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىنى ئورگانىك بىرلەشتۇرۇش، ھەر مىللەت مەدەنىيىتى، شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەدەنىيىتى ۋە زامانىۋى مەدەنىيلىكنىڭ گىرەلىشىپ بىرلىكتە نۇر چېچىشىنى، بىرلىشىپ غول ئېقىن ھاسىل قىلىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش دەل «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نى تۇزۇپ نەشر قىلىشتىكى ئاساسىي مەقسەتتۇر. «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نىڭ تۇزۇلۇپ نەشر قىلىنىشى خەلقنىڭ ئۇزاق تارىخ ئېقىمىدا جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ كۈچلۈك جەلپكارلىقى ۋە ئۇيۇشۇشچانلىقىدەك ئورتاق مىللىي روھنى ئەسكە ئېلىپ، ئىلمىي دۇنيا قاراش ۋە كىشىلىك قاراش تۇرغۇزۇپ ھەم ئۇنى مۇستەھكەملەپ، ئاڭلىق ھالدا دۇنياۋى نەزەرگە ئىگە، ئوچۇق تەپەككۇرلۇق، جاسارەت بىلەن تارىخىي ئىلگىرىلەشكە ئىنتىلىدىغان، ئوخشاشماسلىقلارنى ھۆرمەت قىلىشنى بىلىدىغان، خىلمۇخىللىقنى قوبۇل قىلالايدىغان، بىر - بىرىدىن زوقلىنالايدىغان زامانىۋى خاراكتېر يارىتىپ، يۈكسەك مەدەنىيەت ئاڭلىقلىقى ۋە مەدەنىيەت ئىشەنچى تۇرغۇزۇپ، بىر گەۋدە، كۆپ مەنبەلىك بولغان، يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن ھەم ئېچىۋېتىلگەن، شىنجاڭچە ئالاھىدىلىككە ئىگە زامانىۋى مەدەنىيەتنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇشقا پايدىلىق بولۇشنى ئۈمىد قىلىمەن.

تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كۇللى مەۋجۇدات يېڭىلانماقتا، بۈگۈنكى يىپەك

يولى باهار نۇرىغا چۆمۈلمەكتە. بۇگۈنكى شىنجاڭ مەدەنىيىتى مەركەزنىڭ شىنجاڭ خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىنى بەلگە قىلغان هالدا يېڭى بىر تەرەققىيات نۇقتىسىدىن قەدەم ئېلىپ، يېڭىچە تەرەققىيات باسقۇچىغا يۇرۇش قىلدى. بۇگۈنكى دۇنيا يەنىلا چوڭ تەرەققىيات، چوڭ ئۆزگىرىش، چوڭ تەڭشىلىش دەۋرىدە تۇرماقتا، مەدەنىيەتنىڭ ئۇنىۋېرسال دۆلەت كۇچى رىقابىتىدىكى ئورنى ۋە رولى تېخىمۇ گەۋدىلىك بولماقتا. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شىنجاڭ دۆلىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت بىخەتەرلىكىنى قوغداش جەھەتتە ئالاهىدە مۇهىم ۋە ئېغىر ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان. بىز پۈرسەت بىلەن خىرىس تەڭ مەۋجۇت بولۇۋاتقان ۋەزىيەتكە دۇچ كەلمەكتىمىز، هازىرقى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىلدە، بىز چوقۇم يېڭى دەۋر، يېڭى باسقۇچتىكى ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ يېڭى تەلىپىنى پۇختا ئىگىلەپ، هەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت تۇرمۇشىدىكى يېڭى ئۇمىد ـ ئارزۇلىرىغا تىرىشىپ جاۋاب قايتۇرۇپ، ئۆزگىرىش ياساپ، ۋاراسلىق قىلىپ ۋە يېڭىلىق يارىتىپ، مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا ئۇزۇكسىز يېڭى سەهىپە ئېچىپ، دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت يۇمشاق كۇچىنى ۋە جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ خەلقئارادىكى تەسىرىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ تېگىشلىك تۆھپىسىنى قوشۇشىمىز كېرەك.

* ئاپتور ج ك پ مەركىزي كومىتېتى سىياسىي بىيۇروسىنىڭ ئەزاسى،
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى

编选说明

《突厥语大词典》(Diwanu Lughatit Türk)是一部用阿拉伯语解释古代突厥语词汇的大型综合性词典。本书是现代维吾尔文全译本。

作者麻赫默德·喀什噶里(1008—1105)是我国古代维吾尔学者,新疆喀什疏附县乌帕尔乡阿孜克村人。其父系家族隶属于我国宋代时西域的喀喇汗朝王室。作者知识极为渊博,是精通突厥语和阿拉伯语、波斯语的学者。

《突厥语大词典》产生于喀喇汗朝的鼎盛时期。作者于1058年至1072年离开故乡新疆喀什,到中亚各地和西亚地区游学和考察,认真扎实地考察记录了操突厥语各部落分布地的语言、历史、地理、文化、宗教、伦理和风俗习尚等,搜集了丰富的第一手资料,为编写这部巨著做了充分的准备。公元1072年至1074年间,作者在巴格达(今伊拉克首都)编撰修订完成该词典,献给阿拔斯王朝第二十七任哈里发埃布·哈希姆·阿卜杜拉·本·穆罕默德·穆格泰迪(1075—1094在位)。

《突厥语大词典》收入7,500余词条,用阿拉伯字母注音,用阿拉伯文注释,按词汇音节的结构特点划分部目,共分为8卷。每卷又分静词和动词两部分。各部分的词汇按语音结构类型及阿拉伯字母表顺序排列。

《突厥语大辞典》收录词条的内容极为广泛,涉及到古代维吾尔人和其他突厥语部落的语言、历史、地理、经济、天文历法、哲理思想、伦理道德、社会、法律、民俗和文学资料等。这对于研究中古时期西域的语言史、文化史、社会史和古代部族历史,都

具有极高的史料价值。《突厥语大词典》是中古时期高度发展的古代维吾尔文化的丰硕成果。它不仅是我国文化史上的名著之一，也是世界文化宝库的珍贵遗产。

《突厥语大词典》的原稿已失。现今唯一存世手抄本是叙利亚人穆罕默德·伊本·阿布勒·法提赫于1266年8月用阿拉伯文抄录而成。该抄本经过辗转流传，1914年被阿里·埃米里所收藏；现存土耳其伊斯坦布尔国家图书馆。1928年，德国学者卡尔·布罗克尔曼用德文首次发表了索引版本。从1939年至1941年，土耳其学者贝西姆·阿塔拉伊出版了土耳其文译本（三卷本和索引），同时影印出版了词典的阿拉伯文手抄本。1960年，前苏联出版乌兹别克文版。以后，国际学术界又陆续翻译出版了英文、波斯文、哈萨克文等多种译文版本。在英国、日本、美国和其他一些国家，有很多学者都在从事该词典研究，发表了许多专著和论文。

在我国，《突厥语大词典》的翻译出版工作于1978年由新疆维吾尔自治区人民政府立项，正式启动。1979年至1984年，在新疆社会科学院主持下，用五年时间，由该院语言研究所组织阿布都萨拉木·阿巴斯等多名学者合作，集体完成了《突厥语大词典》现代维吾尔文版的翻译，并由新疆人民出版社出版发行。1981年起，在新疆社会科学院主持下，由该院语言研究所组织何锐、校仲彝、刘静嘉等多名学者合作，集体完成了《突厥语大词典》汉文版的翻译，并在2002年由民族出版社出版发行。此后，又陆续出版了汉文全译本（2002年三卷本）、现代维吾尔文版修订本（2008年）和索引版，以及阿拉伯文手抄本影印版。

《新疆文库》辑录的《突厥语大词典》现代维吾尔文全译本，系根据新疆人民出版社2008年出版的该词典修订版本重新出版发行。

米吉提·卡德尔

تۇزۇلۇشى ھەققىدە

«تۈركىي تىللار دىۋانى» (Diwanu Lughatit – Türk) تۈركىي تىلى سۆزلۈكلىرىنى ئەرەبچە ئىزاھلاپ يېزىلغان چوڭ تىپتىكى ئۇنىۋېرسال لۇغەتتۇر. بۇ كىتاب «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە ئىندېكس نۇسخىسى.

ئاپتور ئېلىمىزنىڭ ئۇيغۇر تىلشۇناسى مەھمۇد كاشغەرىي (1008 – 1105) بولۇپ، شىنجاڭ قەشقەر ۋىلايىتى توققۇزاق ناھىيەسىنىڭ ئوپال يېزىسى ئازىق كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى سۇلۇك دەۋرىدە غەربىي دىياردا ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئوردا ئەمەلدارى بولغان. ئاپتور ئەرەب تىلى ۋە تۈركىي تىللىرىنى پىششىق بىلىدىغان بىلىملىك ئالىم ئىدى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ دۇنياغا كېلىشى، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىگە توغرا كەلگەن بولۇپ، ئاپتور 1058 - يىلىدىن 1072 - يىللىرىغا قەدەر، ئۆز يۇرتى شىنجاڭ قەشقەردىن ئايرىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا رايونلىرىغىچە سەپەر قىلىپ، تۈركىي خەلقلىرىنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى ھايات كەچۈرۈۋاتقان جايلارنىڭ تارىخى، جۇغراپىيەلىك ئورنى، مەدەنىيىتى، تىل - شېۋىلىرى ئۈستىدە ئەستايىدىل، پۇختا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، كەڭ ۋە ئەتراپلىق ماتېرىياللارنى توپلاپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن ئىبارەت بۇ كاتتا ئەسەرنى يېزىش ئۈچۈن تولۇق تەييارلىق قىلغان. ئاپتور مىلادىيە 1072 - يىلىدىن 1074 - يىلىغا قەدەر، باغدات (بۈگۈنكى ئىراقنىڭ پايتەختى)تا لۇغەتنى يېزىپ تاماملاپ، ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ 27 - ئەۋلاد ۋارىسى خەلىپە ئوبۇلقاسىم ئەلمۇقتەدىي بىئەمرۇللاھ ئابدۇللا بىن مۇھەممەد بىن ئابدۇللا ئەلئەببىاس (مىلادىيە 1075 - يىلىدىن 1094 - يىللىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ھەزرەتلىرىگە تەقدىم قىلغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» 7500 سۆزلۈكتىن تۇزۇلگەن بولۇپ، ئەرەب يېزىقى تىرانسكرىپسىيەسىنى قوللىنىپ، ئەرەب تىلىدا شەرھلەنگەن، سۆزلۈك بوغۇملىرىنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن 8 بۆلۈمگە، ھەربىر بۆلۈم ئىسىملار ۋە پېئىللاردىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە ئايرىلغان. ھەربىر بۆلۈمدىكى سۆزلۈكلەر تىل

تاۋۇشلىرى قۇرۇلما شەكلى ۋە ئەرەب يېزىقى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى سۆزلۈكلەر ناھايىتى كەڭ دائىرىدىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭغا قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تىلى، تارىخى، جۇغراپىيەسى، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، ئاستىرونومىيە، قانۇن - تۈزۈملىرى، پەلسەپىۋى تەپەككۇرى، ئەخلاق - پىرىنسىپلىرى، جەمئىيەت، قانۇن، ئۆرپ - ئادەت ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت قاتارلىق ساھەلەرگە دائىر مول ماتېرىياللار مۇجەسسەملەنگەن. بۇلار ئوتتۇرا ئەسىردىكى غەربىي دىيارنىڭ تىل تارىخى، مەدەنىيەت تارىخى، جەمئىيەت تارىخى ۋە قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئوتتۇرا ئەسىردىكى يۇكسەك تەرەققىي قىلغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مول مېۋىسى، ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى كاتتا كىلاسسىك ئەسەر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكىمۇ قىممەتلىك مىراس.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ئەسلىي ئارگىنالى يوقىلىپ كەتكەن. ھازىر دۇنيادا بىردىنبىر ساقلىنىپ قالغان قول يازما نۇسخىسىنى سۈرىيەلىك مۇھەممەت بىن ئەبۇبەكر ئىبن ئەبۇل فەتھى 1266 - يىلى 8 - ئايدا ئەرەب يېزىقىدا قول يازما قىلىپ كۆچۈرگەن. مەزكۇر قول يازما نۇرغۇن قېتىملىق قولدىن - قولغا ئۆتۈشىنى باشتىن كەچۈرۈپ، 1914 - يىلىغا كەلگەندە، ئەلى ئەمىرنىڭ قولىدا ساقلانغان بولۇپ، ھازىر تۈركىيە ئىستانبۇل دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا ساقلانماقتا. 1928 - يىلىغا كەلگەندە، گېرمانىيەدە شەرقشۇناس ئالىم كارىل بىرۇككىلمان بۇ ئەسەرنىڭ تۇنجى نېمىسچە ئىندېكس نۇسخىسىنى، 1939 - يىلىدىن 1941 - يىلىغىچە تۈركىيەلىك مەشھۇر مائارىپچى، يازغۇچى، تىل - ئەدەبىيات تەتقىقاتچىسى ۋە دۆلەت ئەربابى بېسىم ئاتالاي تۈركچە 3 تۇم ۋە ئىندېكس نۇسخىسى ۋە ئەرەبچە قول يازما فاكسىمىل نۇسخىلىرىنى ئېلان قىلدى. 1960 - يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزبېكچە نۇسخىسىنى ئېلان قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، خەلقئارادا ئىلىم - پەن ساھەسىدىكىلەر ئىنگلىزچە، پارسچە، قازاقچە كۆپ خىل تەرجىمە نۇسخىلىرىنى نەشر قىلدى. ئەنگلىيە، ياپونىيە، ئامېرىكا ۋە باشقا بىرقانچە دۆلەتلەردىكى نۇرغۇن ئالىملار «دىۋان» ئۇستىدە تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

ئېلىمىزدە «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش خىزمىتى 1978 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تۈرىگە كىرگۈزۈلۈپ، رەسمىي يولغا قويۇلغانىدى. 1979 -

يىلىدىن 1984 - يىلىغىچە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ بىرتۇتاش رىياسەتچىلىكىدە، ئاكادېمىيىنىڭ تىل تەتقىقات ئورنى ئابدۇسالام ئاببباس قاتارلىق نۇرغۇن ئىلىم - پەن ئالىملىرىنى تەشكىللەپ، بەش يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، «تۇركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسىنى كوللېكتىپ تاماملىدى ھەمدە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى.
1981 - يىلىدىن باشلاپ، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، تىل تەتقىقات ئورنى خې رۇي، شياۋ جۇڭيى، دىڭ يۈ، لىيۇ جىڭجيا قاتارلىق ئىلىم - پەن ئالىملىرىدىن مۇھاكىمە گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، «تۇركىي تىللار دىۋانى»نىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىنى تەرجىمە قىلىش خىزمىتىنى تاماملىدى، ھەمدە 2002 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى خەنزۇچە نۇسخىسىنى نەشر قىلىپ تارقاتتى. شۇ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى «تۇركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ئەرەبچە قول يازمىسىنىڭ فاكسىمىل نۇسخىسىنى نەشر قىلدى. 2008 - يىلى بۇ لۇغەتنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇنجى تولۇق نۇسخىسى، ئىندېكس ۋە فاكسىمىل نۇسخىسى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.
«شىنجاڭ مەدەنىيىتى خەزىنىسى»گە كىرگۈزۈلگەن «تۇركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىندېكس نۇسخىسى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 2008 - يىللىق نەشرىگە ئاساسەن تۇنجى قېتىم نەشر قىلىندى.

(مىجىت قادىر)

ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «تۇركىي تىللار دىۋانى»

جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئۆزىنىڭ ئۇزاق يىللىق تارىخىي جەريانىدا، كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە، تۇرلۇك - تۇمەن ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى يارىتىپ، پارلاق مەدەنىيەت خەزىنىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى؛ جۇملىدىن، ئىلىم - پەن، ھۇنەر - سەنئەت ساھەسىدە ياراتقان ئاجايىپ كەشپىياتلىرى بىلەن جاھان مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىدە چوڭ رول ئوينىدى.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىدىن بىرى بولغان ئەمگەكچان ۋە ئىجادچان ئۇيغۇر خەلقىمۇ ۋەتىنىمىزنىڭ رەڭگارەڭ ۋە ئەلۋەك مەدەنىيەت خەزىنىسىنى يارىتىشتا ھەم ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تارىختا ئۆزىگە مۇناسىپ تۆھپىلەرنى قوشتى. شۇنداق ئۆچمەس تۆھپىلەردىن بىرى ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «تۇركىي تىللار دىۋانى».

بۇ ئەسەر 10 — 12 - ئەسىرلەردە ئۆتكەن قاراخانىيلارنىڭ گۈللەنگەن ئىقتىسادىي ۋە يۈكسەك مەدەنىي ھاياتىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

1

11 - ئەسىردە، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا، دۇنخۇاڭدىن كۈچاغىچە بولغان رايوندا قوچۇ (تۇرپان)نى پايتەخت قىلغان[1] قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى؛ كۈچادىن تاكى جەيھۇن (ئامۇ دەريا)نىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا قەشقەر ۋە

بالاساغۇننى قوش پايتەخت قىلغان قاراخانىيلار خانلىقى مەۋجۇت ئىدى[1].

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقى قارا بالغاسۇننى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر قاغانلىقى 839- يىلى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلىپ ۋۇجۇدقا كەلگەن خانلىقلار ئىدى.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسىنى 8- ئەسىر ئوتتۇرىسىدا ئۇيغۇر خانزادىلىرىدىن يۇرۇن تېگىن قۇرغانىدى[2]. بۇ خانلىق «قوچۇ»نى مەركەز قىلغانلىقى ۋە بۇ يەردە خېلى بۇرۇندىنلا ئۇيغۇرلار كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇچە مەنبەلەردە «قوچۇ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالدى[3]. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە جەنۇبىي تۈرك ۋە شىمالىي تۈرك، چوڭ جۈڭيۈن ۋە كىچىك جۈڭيۈن، ياغما، قارلۇق، قىرغىز، مومانغۇت، يۇرۇن دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلەرمۇ بار ئىدى[4]. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بەشبالىق، قوچۇ دېگەن مەركىزىي شەھەرلىرىدىن باشقا، چانبالىق، ياڭىبالىق، سۇلمى، ئۈچۇرغول (قۇمۇل) قاتارلىق چوڭ شەھەرلىرىمۇ بار ئىدى.

840 - يىلىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى توققۇز قەبىلىلىرىدىن//بولغان ياغمىلار ۋە قارلۇقلار ئىلى، يەتتىسۇ ۋە چۇ رايونلىرىدا، يەنى ئىلگىرىكى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ غەربىي زېمىنىدا بالاساغۇننى مەركەز قىلغان بىر ھاكىمىيەت قۇردى. كېيىنچە بۇ ھاكىمىيەتكە قەشقەر رايونىمۇ تەۋە بولدى. 893- يىلىدىن باشلاپ خاقان ئوغۇلچاق قەشقەرنى پايتەخت قىلدى. شۇنداق قىلىپ، 9- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىلىرى باشچىلىقىدا چوڭ بىر ھاكىمىيەت شەكىللەندى. بۇ ھاكىمىيەت «ئۇلۇغ»، «كىچىك» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «قارا» نامى بىلەن «قاراخانىيلار» دەپ ئاتالدى. بۇ ھاكىمىيەتنى قۇرغۇچىلار خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا «كۆكئارت (پامىر) ئۇيغۇرلىرى» دېگەن نام بىلەن قەيت قىلىنغان.

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى تەركىبىدە كۆكئارت ئۇيغۇرلىرى (شۇ جۈملىدىن، ياغمىلار ۋە قارلۇقلار) دىن باشقا، يەنە قارلۇقلاردىن ئايرىلىپ چىققان

---

[1] «جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى» 6- دەپتەر، جۇڭخۇا خەرىتىشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ نەشرى، 1974- يىل، بېيجىڭ.

[2] سۇڭ لىيەن قاتارلىقلار يازغان «يۈەننامە» 122- جىلد، «بارچۇق ئارتىق تېگىن تەزكىرىسى».

[3] تۇتۇ قاتارلىقلار يازغان «سۇڭنامە» 490- جىلد، «قوچۇ تەزكىرىسى».

[4] تۇتۇ قاتارلىقلار يازغان «سۇڭنامە» 490- جىلد، «قوچۇ تەزكىرىسى، ۋاڭ يەندېنىڭ قوچۇغا ئەلچىلىك خاتىرىسى».

چىيىل ياكى چىگىللەر، ئاندىن باسمىل، توخسى، چارۇق، چۇمۇل، تۇرگەش، قىرغىز قەبىلىلىرىمۇ بار ئىدى. خانلىقنىڭ تەۋەسىدە سوغداقلار، كەنچەكلەر ۋە شۇنىڭدەك ئىران تىلىنىڭ تۇرلۇك شېۋىلىرىدە سۆزلىشىدىغان خەلقلەرمۇ ياشايتتى.

قاراخانىيلار تۇتقان كەڭ زېمىن مەمۇرىي جەھەتتىن ئۈچ چوڭ قىسىمغا بۆلۈنەتتى: بىرىنچىسى، قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان مەركىزىي قىسىم، بۇ قىسىم «خاقانىيە ئۆلكىسى» دەپ ئاتىلاتتى؛ ئىككىنچىسى، سەمەرقەنت ۋە تالاسنى مەركەز قىلغان غەربىي قىسىم؛ ئۈچىنچىسى، خوتەننى مەركەز قىلغان شەرقىي جەنۇبىي قىسىم. بۇ مەمۇرىي بىرلىكلەردىن غەربىي قىسىم بىلەن شەرقىي جەنۇبىي قىسىم «ئىلىك خانلىق» دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە چوڭ شەھەرلەر — ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت[I 3]//مەركەزلىرى راۋاجلاندى. شەرقىي ۋە شەرقىي شىمال تەرەپلىرىدە قەشقەر، بارچۇق، بالاساغۇن، بارسغان؛ غەربىي ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپلىرىدە تالاس، ئوترار، مەرغىنان، سەمەرقەنت، تېرمىز ۋە باشقىلار.

«قەشقەر ‹ئوردۇ كەنت› دېيىلىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان.»[1] قەشقەر — ناھايىتى قەدىمكى شەھەر. ئۇ غەربىي خەن سۇلالىسى زامانىسىدىلا «سۇلې دۆلىتى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيە 581 – 618) شەھەرنىڭ سېپىلى بەش چاقىرىم بولۇپ، ناھايىتى ئېگىز ۋە مۇستەھكەم ئىدى[2]. قاراخانىيلار دەۋرىدە بۇ شەھەر تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى. پۈتكۈل قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي مەركىزىلا ئەمەس، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك يولىنىڭ مۇھىم ئالاقە تۇگۇنى، تۇركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغانىدى.

بالاساغۇن قاراخانىيلارنىڭ يەنە بىر پايتەختى ئىدى. 10- ئەسىردىكى جۇغراپىيەشۇناسلاردىن مەقدىسى بالاساغۇن ھەققىدە: «خەلقى كۆپ، چوڭ ۋە باي شەھەر» دەپ مەلۇمات بەرگەن. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تەبىرىچە: «ئوردۇ — بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ ‹قۇز ئوردۇ› دېيىلىدۇ»[3][I 4]//.

[1] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۇركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا 173- بەت.

[2] ۋېي ۋېي قاتارلىقلار يازغان «سۇيىنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

[3] «تۇركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا 74- بەت. بۇ يەردىكى «قۇز ئوردۇ» دېگەن سۆز «تەسكەي ئوردا» دېگەن بولىدۇ.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ راۋانلىقىنى تەمىن قىلدى. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرى بىلەن قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي قىسمى شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش لىنىيىسىدە باش تۇگۇننى ئىگىلىگەنىدى. قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا لىنىيىسى قوچۇ (تۇرپان)، ئاگىنى (يەنجى)، كۇچا بىلەن قەشقەرگە كېلەتتى- دە، كۆكئارت ئارقىلىق پەرغانە ۋە خۇراسان تەرەپ بىلەن ئىراندىن ئۆتۈپ، غەربىي دېڭىزغا چىقىپ كېتەتتى. يىپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسى بالاساغۇن ۋە بارسغاننى تۇگۇن قىلغانىدى. بۇ يوللار شەرقتە قىتان (لياۋ) پايتەختى شياڭجىڭغىچە، شىمالىي سۇڭ پايتەختى بيەنجىڭ (كەيفېڭ)غىچە باراتتى. دەسلەپتە يىپەك سودىسى بىلەن نام قازانغان بۇ قاتناش يولى ئارقىلىق قىتان خانلىقى، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلارنىڭ غەربتىكى ئىران، ھىندىستان، ئەرەب ۋە شەرقىي روما بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاقىلىرىمۇ ناھايىتى قويۇقلاشقانىدى. شەرق بىلەن بولغان سودىدا دورا - دەرمەك، خۇشبۇيلۇق، بېزەك بۇيۇملىرى ۋە قورال - ياراغلاردىن باشقا، ئىنچىكە - سىپتا يۇڭ توقۇلمىلار، كەندىر ۋە پاختا توقۇلمىلار، كۆن - بۇلغار، مويى - تېرە قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، شۇنىڭدەك يىلقا تىجارىتىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتقانىدى[1]. غەربنىڭ تاۋار مالىلىرىنى يۆتكەشتە ئاساسىي رول ئوينىغان ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ قىتان يەرلىرىدە ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە قەدىمى يەتمىگەن جايلار يوق دېيەرلىك ئىدى: شۇنداقلا باغدات، دەمەشق ۋە كونستانتىنوپوللارمۇ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۇچۇن ئەڭ تونۇشلۇق شەھەرلەردىن ئىدى.// 5 I

قاراخانىيلار 10- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنىنى رەسمىي قوبۇل قىلىپ، دۆلەت دىنىغا ئايلاندۇردى. ئىسلام دىنى قەشقەر تەرەپتىلا توختاپ قالماستىن، ھەتتا ئۇنىڭ تەسىرى كۇچادىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تۇرپان ئويمانلىقىغىمۇ يەتتى. ئەمما، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ھاكىمىيىتى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ رەسمىي دىن سۇپىتىدە كەڭ تارقىلىشىغا يول قويمىدى. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنىڭ قەتئىي ھىمايىچىلىرى ئىدى.

قاراخانىيلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، بىرەر ئەسىر ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئەرەب يېزىقىنىمۇ قوبۇل قىلدى. بۇ يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر

[1] يې لۇڭلى: «قىتان مەملىكىتىنىڭ ئەھۋالاتى» 21- جىلدكە قارالسۇن.

قاتاردا قوللىنىلدى. مەسىلەن، قاراخانىيلارنىڭ 1067- يىلىدىن باشلاپ چىقىرىلغان تەڭگە پۇللىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىللە ئەرەب يېزىقىمۇ ئىشلىتىلگەن.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدە، ئىگىلىك ۋە مەدەنىي ھاياتنىڭ گۈللىنىشى بىلەن بىللە، ئىلمىي ئەدەبىيات بۇرۇنقى توققۇز ئۇيغۇر (توققۇز غۇز) ئەنئەنىسى بويىچە تېخىمۇ راۋاجلاندى.

كۈچانىڭ شەرقىدە ـــ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىم ئەھلى قوچۇ ۋە بەشبالىقتا «توخار» ۋە سانسكرىت تىللىرىدىن مەشھۇر بۇددا نوملىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى، خەنزۇچىدىن پەلسەپە ئەسەرلىرى، ئىدىيە ۋە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش دەستۇرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، ئۆزلىرىگە خاس دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرغان بولسا، كۈچانىڭ غەربىدە قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق تەبىقىسى ئەرەب خەلىپىلىكىدە تۇرلۇك مىللەت ئالىملىرى توپلىغان دۇنيا ئىلىم-پەن جەۋھەرلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى. بۇنداق تەتقىقاتچىلىقنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولدى: ئىسلام قانۇنىنى شەرھلەش، يۇنانىنىڭ داڭلىق پەيلاسوپلىرىنىڭ ئىدىيە سىستېمىسىنى شەرھلەش، تىلشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق، تېبابەتچىلىك ساھەلىرىدىكى تەتقىقاتلار نۇرغۇن ئالىملارنى جەلپ قىلغانىدى.[6]

شۇنىسى روشەنكى، دىنىي جەھەتتىكى كەسكىن ئايرىمىنىڭ بولۇشىغا قارىماي، شەرقىي ۋە غەربىي ئۇيغۇرلار ئوخشاشلا قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى.

لېكىن، ئۇمۇمىي ۋە ئاساسىي خەلىپىلىرى ئىشغال قىلغان كەڭ زېمىندا، بويسۇندۇرۇلغان يەرلىك ئاھالە ئەرەبلەردىن ھەرقانچە مەدەنىيەتلىك بولسىمۇ، ئەرەب-ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا، ئەرەب تىلىنى «مۇقەددەس تىل» دەپ ئۆگىنىش ۋە ئىشلىتىشكە مەجبۇر ئىدى. ئەرەب يېزىقى ئەرەب - ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئۇمۇملاشقان قانۇنىي يېزىقى ھېسابلىناتتى. دىن، سىياسەت، ئەدەبىيات، تىلشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلەر مۇتلەق ئەرەب تىلىدا يېزىلىشى كېرەك ئىدى. خەلىپىلىكنىڭ مەركەزلىرىدە ئەرەب تىلى ئالىي ھاكىمىيەت تىلى بولغاندىن باشقا، ئىلىم - پەن تىلى قىلىنغانىدى. شۇڭا، تۇركىي خەلقلەردىن چىققان نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدە ۋە خۇراساندا، دەسلەپ تارىخىي سەۋەبلەر نەتىجىسىدە پارس تىلى ئەدەبىي تىل ئىدى. 10- ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىدا جۇغراپىيەۋى ئەسەر يازغان ئىستەخرى بۇخارادا سوغد تىلى بىلەن بىر قاتاردا «دارى تىلى»مۇ بار ئىدى، دەپ ئەسلەتكەن. ئەنە شۇ «دارى تىلى» سامانىيلار دەۋرىنىڭ ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇ جايلاردا ئەرەب ئېلىپبەسى قوبۇل قىلىنىشى بىلەن، بۇ تىل خۇراساندىن ئىرانىنىڭ باشقا جايلىرىغىمۇ[I 7]تارقىلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئىراندا تۇركىي قەبىلىلەر تەشكىل قىلغان خانلىقلارمۇ پارس تىلىنى رەسمىي ۋە ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللانغانىدى.

ئەرەب- ئىسلام ئىمپېرىيىسى زەئىپلىشىشكە يۈزلەنگەندە، كېيىنكى خەلىپىلەر جەڭگىۋار مىللەتلەرگە تايىنىپ، ئۆز سەلتەنەتلىرىنى ساقلاپ، ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ داغدۇغىسىنى قوغداپ قالماقچى بولدى. خەلىپىلىك دەسلەپتە خۇراسانلىقلاردىن، كېيىنچە مەرۋىلىكلەردىن (تۇركىي خەلقلەردىن) ئۆزگە قوشۇن تەشكىل قىلدى[①]. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، ئوغۇز تۇركمەنلىرى ئىراق ۋە شام تەرەپلەرگە، كىچىك ئاسىياغا تۇركۇملەپ كۆچتى. شۇنىڭ بىلەن، ئەرەب- ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئاھالىنىڭ ئېتنىك تەركىبىمۇ ئۆزگىرىشكە باشلىدى. ئىمپېرىيىنىڭ غەربىي قىسمىدا ئوغۇز تۇركمەنلىرى قۇرغان سالچۇقىيلار خانلىقى ئىمپېرىيىنىڭ سىياسىي ھاياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى، بارا- بارا ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ دۈشمەن ۋەزىرلىرى ۋە ئەمىر - سەركەردىلىرى ئوغۇز تۇركمەنلىرىدىن بولۇپ، خەلىپىلىكنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى شۇلارغا ئۆتتى. خەلىپە بولسا، دىنىي جەھەتتىكى داھىيلىق ئورنىنىلا ساقلاپ قالدى.

ئىمپېرىيىنىڭ غەربتىكى ئىقتىسادىي ئالاقىسى سالچۇقىيلار ئارقىلىق، شەرقتىكى سودا مۇناسىۋىتى قاراخانىيلار ئارقىلىق بولاتتى. بولۇپمۇ ئىمپېرىيىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋەرائۇننەھر خەلقلىرى (ئاساسەن تۇركىي خەلقلەر) مۇھىم يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى[I 8]بىلەن تەمىنلەيتتى. شۇنداق قىلىپ، خەلىپىلىكنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىمۇ ئاساسەن تۇركىي خەلقلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەنىدى. بۇ ھال مۇتەناسىپ رەۋىشتە، سىياسىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشقىمۇ تەسىر قىلماي قالمىدى. ئىمپېرىيىنىڭ غەربىدە ۋە شەرقىدە كۈندىن - كۈنگە خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىۋاتقان ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتى

① خۇددى شۇ مەزمۇندىكى پاكىت ئوۋ يانگشيۇ، سۈمچى قاتارلىقلار يازغان «يېڭى تاڭنامە» 221- جىلد، 2- كىتاب، 146- «تەزكىرە»نىڭ ئىككىنچى قىسمىدىمۇ بايان قىلىنغان.

بىلەن بىر قاتاردا قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتىمۇ قايتىدىن باش كۆتۈرگەنىدى.

غەربىي ئاسىيادا سالچۇقىيلاردىن ئالپ ئارسلاننىڭ ھەم ئۇنىڭ ئوغلى مەلىكشاھنىڭمۇ باش ۋەزىرى بولغان نىزامۇلمۇلۇك ئالىملارنى ۋە ئەدىبلەرنى قەدىرلەيدىغان مەرىپەتپەرۋەر زات بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر ۋە ھۈنەرۋەن- ئۇستىكارلار توپلانغانىدى. سالچۇقىيلار خانلىقىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىغا پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ قوماندانلىق قىلغۇچى تەركەن خاتۇن (قاراخانىيلار جەمەتىدىن بولۇپ، سۇلتان مەلىكشاھنىڭ ئايالى) مۇناسىۋىتى بىلەن، قەشقەر، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭدەك تۇرك يۇرتلىرىدىن باغداتقا نۇرغۇن ئۇيغۇر- قارلۇق زىيالىيلىرى بارغانىدى. بۇلار نىزامۇلمۇلۇك باغدات ۋە ئىسپاھانلاردا تەشكىل قىلغان مەدرىسە - كۇتۇپخانىلاردا پائالىيەت ئېلىپ باردى. باغداتتا نىزامۇلمۇلۇك «نىزامىيە مەدرىسىسى»نى تەشكىل قىلغاندا، قەشقەردە يۈسۈپ قادىرخان زامانىسىدىلا «ساجىيە مەدرىسىسى» تەسىس قىلىنغان[1] ۋە يۇقىرى بىلىم مەركىزى بولۇپ قالغانىدى. بۇ يەردىن نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر تەربىيىلىنىپ چىققان. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۆزىنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە ھۆرمەت بىلەن «الشيخ الامام الذاهد» دەپ ئاتىغان ھۈسەين ئىبنى خەلەپتەك ئالىملار شۇ مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلغان؛ شۇنداق قىلىپ، قاراخانىيلار قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، شەرقتىن ئەرەب - ئىسلام ئىمپېرىيىسىگە تەسىر كۆرسەتكەنىدى. 11- ئەسىر شائىتىدا، گەرچە سالچۇقىيلار ئەرەب خەلىپىلىكىدە زور تەسىرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن قاراخانىيلارنىڭ تۇزۇمى سامانىيلار ۋە سالچۇقىيلارنىڭكىدىن ئىلغارراق ئىدى. مەشھۇر شەرقشۇناس بارتولد مۇنداق دەيدۇ: «... قاراخانىيلار دەرۋەقە سالچۇقىيلاردىن ئىلغار ئىدى، چۈنكى تۈركىستاندا، ھېچبولمىغاندا ئۇلار ئۇيغۇرلار ئارقىلىق چىن مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ياشىغانىدى.»[2] نەتىجىدە قاراخانىيلار جارى قىلدۇرغان ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى ۋە

[1] قەشقەردە ھازىرمۇ «ساچ مەدرىسىسى» دېگەن جاي بار. مىلادىيە 1300- يىلى پۈتۈلگەن «سۇراھ» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى جامال قارشى نۇرغۇن ئىزدىنىپ يۈرۈپ، جەۋھەرنىڭ «سۇھاھ» دېگەن مەشھۇر كىتابىنى قەشقەردىكى «ساچىيە مەدرىسىسى»نىڭ كىتابلار خەزىنىسىدىن تاپقانلىقىنى ئۆز كىتابىدا قەيت قىلغان.

[2] ۋ. ۋ. بارتولد: «موڭغۇل ئىستىلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان»، شائىخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى 2007- يىل 6- ئاي، خەنزۇچە نەشرى.

مەدەنىيىتى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئومۇمىي تىل-ئەدەبىياتىغا ۋە مەدەنىيىتىگە ئۆلگە بولۇش رولىنى ئويناندى.

ئاشۇنداق سىياسىي ئېھتىياج، ئىقتىسادىي شارائىت ۋە مەدەنىي مۇھىت ئەرەب ھۆكۈمران دائىرىلىرىنىمۇ، سىياسەت، مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىمۇ، ھەتتا ئاھالىنىڭ بەزى قاتلىمىنىمۇ تۈركىي تىلنى ئۆگىنىشكە ھاجەتمەن قىلدى. «ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركىلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق»: «تۈركىي تىل ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن//ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتاتتى»[1].

ئەنە شۇنداق شارائىتىنىڭ تەقەززاسى بىلەن، «تۈركىي تىللار دىۋانى» مەيدانغا كەلگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۈكسەك مىللىي ئىپتىخارىنىڭ مېۋىسى.

2

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ئاپتورى ھۈسەين ئوغلى مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز تەرجىمھالى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بەرمىگەن، ئۇنىڭ زاماندىشلىرىنىڭمۇ بۇ توغرىدا بىرنەرسە يازغانلىقى بىزگە تېخى مەلۇم ئەمەس. بۇ ھەقتە پەقەت «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇچرىغان ئايرىم سۆز - ئىبارىلەرنىڭ مەزمۇنىدىن بەزى ئەھۋاللارنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە «بارسغان» شەھىرى ھەققىدە تەبىر بەرگىنىدە، مۇنداق قەيت قىلغان: «بارسغان ـــ ئافراسىياپ ئوغلىنىڭ ئىسمى، بارسغان شەھىرىنى شۇ سالدۇرغان. مەھمۇدنىڭ ئاتىسى ئەنە شۇ شەھەردىن. بەزىلەر مۇنداق دەيدۇ: ئۇيغۇر خاقانىنىڭ بىر يىلقا باشقۇرغۇچىسى بولغان، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ شۇ يەردە يىلقا باققان: كېيىن بۇ يەر شۇنىڭ ئىسمى بىلەن بارسغان دەپ ئاتالغان.»[2]

---

[1] «تۈركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا، مۇقەددىمە.

[2] «تۈركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا، 625 - بەت.

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، بارسغان ـــ قاراخانىيلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى، ئۇ ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىي جەنۇب بويىغا يېقىن جايلاشقان بولۇپ، يەتتىسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئىقتىسادىي//مەركىزى ئىدى[11 I]. بۇ شەھەردىن مەشھۇر شەخسلەر يېتىشكەن، قوشۇن سەركەردىلىرى مەيدانغا كەلگەن. مەھمۇدنىڭ ئاتىسىنى شۇلاردىن بىرى دېيىش مۇمكىن.

مەھمۇدنىڭ ئاتىسى ھۈسەين بارسغاندىن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەن. مەھمۇد ئۆزى قەشقەردە تۇغۇلغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1- جىلدىدا «اَذِغْ» يېزىسىغا «اِسْمُ قَرْيَةٍ لَنَا» («بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» ياكى «يېزىمىزنىڭ نامى»)[1] دەپ ئىزاھ بېرىلگەن؛ «ابُل» (*opal*) سۆزىگىمۇ شۇنداق ئىزاھ بېرىلگەن[2]. لېكىن، باشقا يېزا ياكى جايلارنىڭ ناملىرى ئىزاھلانغاندا، «بىزنىڭ» دېگەن ئېنىقلىغۇچى ئىبارە ئىشلىتىلمىگەن. مەسىلەن: «اَلُشْ ـــ اِسْمُ قَرْيَةٍ لِكَاجغَر» («ئالۇش ـــ قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى»)؛ «اَلْغُقْ ـــ اسم قَرْيَةٍ لِكَاشْغَرْ» («ئالغۇق ـــ قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى»)؛ «قزل اُزْ ـــ مُشْتَاة فى جبال كاشْغَر» («قىزىل ئۆي ـــ قەشقەر تاغلىرىدا بىر قىشلاق»[3]) ۋە باشقىلار.

مۇشۇلارغا ئاساسەن، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۇغۇلغان ۋە ياشىغان يۇرتى قەشقەرنىڭ//توققۇزاق ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئوپال يېزىسىنىڭ ئازىق كەنتى ئىكەنلىكى ئېنىق[4]. [12 I]

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قاچان تۇغۇلغانلىقى ۋە قانچىلىك ئۆمۈر كۆرگەنلىكى ھەققىدىمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بايان قىلىنغان بەزى ئىشارەتلەردىن باشقا ئېنىقراق مەلۇمات يوق.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ 3 - جىلدىدا، مەھمۇد كاشغەرىي «بُكَا بُذْرَجْ *bəkə bužraq*» ھەققىدە ئىزاھلىغىنىدا، ئارسلان تېگىن غازىنىڭ 40 مىڭ ئەسكىرى

---

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا، 44- بەت.

② «تۈركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا، 49- بەت.

③ «تۈركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا، 43-، 53-، 63- بەتلەر.

④ ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولىلام» مازىرىنىڭ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى ئىكەنلىكىنى ئەينى دەۋردىكى قەشقەر ئۆلىمالىرىدىن موللا سادىق ئەلەم شاھ ئەلا ئاخۇن ئوغلى مەزكۇر مازارغا بىر كىتاب ۋەخپە قىلىش ئارقىلىق ئىسپاتلىغانلىقى بۇنىڭ يەنە بىر دەلىلى.

بىلەن ياباقۇلارنىڭ يەتتە يۈز مىڭ ئەسكىرىگە قارشى جەڭ قىلغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ شۇ جەڭگە قاتناشقانلاردىن جەڭدە نېمە ئۈچۈن يېڭىپ چىققانلىقىنى سورىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ[1]. بۇ يەردە ئېيتىلغان «ئارسلان تېگىن غازى» ئېھتىمال ھىجرىيە 408- يىلى (مىلادىيە 1017 — 1018- يىلى) بۇرادىرى توغان خانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرغان «ئەبۇل مۇزەپپەر شەرەفىد دەۋلە» ئۇنۋانىدىكى ئارسلان خان بولسا كېرەك. شۇنىڭدەك مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈرك ئەللىرىنى سامانىي ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىلىرى»دىن بىرى ئېھتىمال «شەمسىد دەۋلە» ئۇنۋانىدىكى ئەبۇ نەسر ئەھمەد ئىبنى ئەلى ئىلىك خان بولسا كېرەك. بۇ كىشى ھىجرىيە 383- يىلى (مىلادىيە 993 — 994 - يىلى) بۇرادىرى ھارۇن ھەسەن/بۇغراخانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرۇپ، 403 - يىلى (مىلادىيە 1012 — 1013 - يىلى) ۋاپات بولغان. ئەبۇ نەسر ئەھمەد ئىلىك خان 999 - يىلى بۇخارانى قولغا كەلتۈرگەن ۋە 1008- يىلى سامانىيلارنىڭ سەلتەنىتىگە خاتىمە بەرگەن. بۇ ۋەقەلەر يۈز بەرگەن يىللار بويىچە، مەھمۇد كاشغەرىينى 11- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنياغا كەلگەن، دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. ئەمدى، قەشقەردە ئوردا پىتنىسى يۈز بېرىپ، يېقىن - يورۇقلۇرنىڭ يارىدىمى بىلەن ئامان قالغان مەھمۇد مۇساپىر بولۇپ ياقا يۈرتلارغا چىقىپ كەتكەن چاغلىرىغا ۋە «دىۋان»نى يېزىشقا كىرىشكەن ۋە يېزىپ بولۇپ قايتا - قايتا تۈزەتكەن ۋاقتىغا ئاساسلانغاندا، ئالىمىمىز مىلادىيە 11- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇغۇلغان ۋە 11- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆز يۈرتى قەشقەر ئوپالدا ۋاپات بولغان بولۇشى مۇمكىن.

«مەن شۇ تۈركلەرنىڭ... ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىسىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۈستا نەيزىۋازلىرىدىن» دەپ ئۆزى توغرىسىدا تەرىپلىگەن ئىبارىسى بويىچە، مەھمۇد كاشغەرىينى خانلىقنىڭ ھاكىمىيىتىنى قولىدا تۇتقان ياكى قوشۇننىڭ گۇۋاردىيە قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسلىق قەبىلىدىن ئىكەن، دېگەن خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «تۈرك ئەللىرىنى سامانىي ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىلىرىمىز...» دېگەن سۆزىدىن ئۇنىڭ قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

[1] «تۈركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا، 545- بەت.

3

دۇنيانىڭ مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلى ھەققىدە، تارىختا بىرىنچى بولۇپ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي تەكشۈرۈش- تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇلۇغ تىلشۇناس ئۆزىنىڭ بۇ چوڭ ئىلمىي خىزمىتىنى ئاۋۋال ئەمەلىي تەكشۈرۈشتىن باشلىغان. مەھمۇد كاشغەرىي مۇنداق دەيدۇ: «ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن- ئاياغ كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل (چىيىل)، ياغما، قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ سۆزلىرىنى خاتىرىلەپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەربىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى.»[1]

مەھمۇد كاشغەرىي ئەدەبىي تىلدىن باشقا، ئوغۇز، قىپچاق، ئارغۇ ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ شېۋە لېكسىكىلىرىنى ئاددىيلا تىل ماتېرىياللىرى سۈپىتىدە خاتىرىلىۋېلىپ، تىزىپ قويماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى، مورفولوگىيىلىك ھالەتلىرىنىمۇ ئىلمىي يوسۇندا تەكشۈرگەن. ئۇ ئۆز تىلىنىڭ ئەڭ يېتىشكەن مۇتەخەسسىسى بولغىنىدىن تاشقىرى، ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ خۇددى ئۆز ئانا تىلىنى بىلگەندەك ئوبدان ئۆزلەشتۈرگەن.

مەھمۇد كاشغەرىي ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق توپلىغان تىل پاكىتلىرى ئۇستىدە، ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئىلمىي ئۇسۇلى بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئاپتور كىتابنى تۈزۈشكە كىرىشىشتىن بۇرۇن، تۈركىي تىلدا ۋە ئەرەب تىلىدا يېزىلغان لۇغەتشۇناسلىققا دائىر ھەر خىل ماتېرىياللارنى كۆپ ئوقۇغان: جۇملىدىن ئەرەبلەر تارىخىنى، بولۇپمۇ ئىسلام تارىخىنى، ئىسلام پەلسەپىسىنى، قۇرئان ۋە ھەدىسلەرنى ناھايىتى ئىنچىكە ئۆگەنگەن.

---

[1] «تۈركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا، 3- بەت.

مەھمۇد كاشغەرىي باغداتقا كەلگىنىدە، كىتابنى قايسى ئۇسۇل بىلەن يېزىش ئۇسۇلىدا يازغانلىقىنى سورىغان، ئۇ // [15] زامانىدىكى ئەڭ يېڭى ئۇسۇل، يەنى زامانىغىچە تېخى قوللىنىلمىغان ئۇسۇل بىلەن يېزىشقا كىرىشكەن. ئاپتور بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «مەن ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ چىقتىم». «مەن بۇ كىتابنى ھېكمەتلىك سۆزلەر، سەجئىلەر، ماقال- تەمسىللەر، بېيىت- قوشاقلار، رەجەزلەر ۋە نەسرىي پارچىلەر بىلەن بېزەپ، مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىپىدە تۈزۈپ چىقتىم. ئۆگەنگۈچى ۋە قىزىققۇچىلارنىڭ كېرەكلىك سۆزلەرنى ئاسان تېپىشى ئۈچۈن، بىر نەچچە يىل مۇشەققەت چېكىپ، سۆزلەرنى جاي - جايىغا قويدۇم، تۈتۈقلىرىنى ئاچتىم، چىگىشلىرىنى يەشتىم.»

شۇنىڭدەك، ئاپتور ئۆز كىتابىغا كىرگۈزگەن ھەربىر سۆز- ئىبارىنى كونكرېت، جانلىق مىساللار ئارقىلىق، ئەرەبلەرنىڭ ئەدەبىي تىلىدا ئىنچىكە- نازۇك ئىبارىلەر بىلەن ناھايىتى چۈشىنەرلىك قىلىپ ئىزاھلاپ بەرگەن. ئاپتور ئۆزى يازغان مۇقەددىمىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس- تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سىغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› — ‹تۈركىي تىللار دىۋانى› دەپ ئات قويدۇم.»[1]

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىشقا قايسى يىلى كىرىشكەنلىكى ھەققىدە كېسىپ ئېيتىش تەس. ئاپتور «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ 1- جىلدىدا، تۈرك مۇچەل يىللىرىنى ئىزاھلىغاندا: «بۇ كىتابنى يازغان يىلىمىز تۆت يۈز ئاتمىش ئالتىنچى يىلىنىڭ مۇھەررەم ئېيى بولۇپ، يىلان يىلى كىرگەنىدى...» دەپ[16] // يازغان. بۇ سۆزگە قارىغاندا، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ كىتابنى ھىجرىيە 466- يىلىدىن بۇرۇنراق يېزىشقا باشلىغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، كىتابنى ئاپتورنىڭ قولىيازمىسىدىن كۆچۈرگەن كاتىپ مۇھەممەد ئىبنى ئەبى بەكرى كۆچۈرگەن نۇسخىسىنىڭ ئاخىرىغا مۇنداق دەپ يېزىپ قويغان: «كىتابنىڭ ئاپتورى ئۆز قولى بىلەن يازغان بۇ نۇسخىنىڭ ئاخىرىدىكى جۈملىنى ئەينەن كۆچۈرۈپ قويدۇم: كىتاب 464- يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىلىشقا باشلاپ، تۆت قېتىم تۈزىتىلىپ ۋە تەھرىرلىنىپ، 466- يىلى جامادىيەلئاخىرنىڭ 10- كۈنى دۈشەنبە تامام بولدى».

[1] «تۈركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا، 3 - بەت.

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق قەيت قىلىدۇ: «بۇ كىتابنى ھاشىم ئۇرۇقىدىن چىقىپ، ئاببباسىيلار سۇلالىسىدە يولباشچى بولغان... مۇئمىنلەرنىڭ ئەمىرى ۋە تەڭرى تەينىلىگەن خەلىپە مۇھەممەد ئوغلى ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرىللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم». بۇ سۆزلەرگە قارىغاندا، ئاپتور كىتابنى باغداتتا مۇقتەدى بىللانىڭ بوۋىسى قائىم بىئەمرىللا خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا يېزىشقا كىرىشكەن: قائىم بىئەمرىللا ھىجرىيە 467- يىلى (مىلادىيە 1075- يىلى) ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ نەۋرىسى ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللا خەلىپە بولغان. بۇنىڭ خەلىپىلىك ۋاقتى ھىجرىيە 467 ـــ 488 (مىلادىيە 1075 ـــ 1094) - يىللارغىچە 19 يىل 5 ئاي داۋام قىلغان.

دېمەك، بىزنىڭ تەخمىنىمىزچە بولغاندا، مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ بىرىنچى نۇسخىسىنى ھىجرىيە 464 – 466 (مىلادىيە 1072 – 1074) - يىللىرى يېزىپ، تەھرىرلەپ بولۇپ، ھىجرىيە 467 (مىلادىيە 1075) - يىلىدا//قايتا تولۇقلاپ چىققان. ئاندىن ئاببباسىي خەلىپىلىرىنىڭ يىگىرمە يەتتىنچىسى بولغان ۋە جالالىددىن سالچۇقىيىنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن تەختكە ئولتۇرغان ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللاغا تەقدىم قىلغان. بىر رىۋايەتتە، تاۋغاچ بۇغرا قاراخان – ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان ئارسلان خانىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى يېتى خەلىپىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن باغداتقا بارغاندا، مەھمۇد كاشغەرىي مەزكۇر ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولغان تاغىسى بىلەن بىللە خەلىپە ھۇزۇرىغا كىرىپ، ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىنى خەلىپىگە تۇتقانىكەن.

4

مەھمۇد كاشغەرىي تۈركىي تىلنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە باي تىل ئىكەنلىكىنى، بۇ تىل ئىگىلىرىنىڭ مەدەنىيەتتە ئۆز زامانىسىدا يۇقىرى سەۋىيىگە يېتىش بىلەن بىللە، مەنىۋى قۇرۇلۇش جەھەتتىمۇ ئېسىل پەزىلەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى تۈزۈپ چىققان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەرەبلەرنىڭ تۈركىي تىلنى ئۆگىنىشى ئۈچۈنلا تۈزۈلگەن ئاددىي سىلىشتۇرما لۇغەت كىتابى ئەمەس،

بەلكى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى پۇتۇن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىنى، جۈملىدىن ئىلىم- پەن، سەنئەت ساھەلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، ھاكىمىيەت- سىياسەت يۈرگۈزۈش تەدبىرلىرىنى، پەلسەپىۋى- ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى، ئۆرپ- ئادەتلىرىنى باي تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق تونۇشتۇرىدىغان مۇكەممەل قامۇستۇر.

18 I

«تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن تەخمىنەن 7500// دىن ئارتۇق سۆزلەم (سۆز ۋە ئىبارە) مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى كەڭدۇر. ئاپتور ھەربىر سۆزنى، ھەرپلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئەرەبچە ھىجا ئۇسۇلىدىكى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىپ، سۆزلەرنىڭ ئىستېمال مەنىلىرىنى تولۇق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئىخچام جۈملىلەرنى تۈزگەن: گاھىدا بىر سۆزلەمگە تەئەللۇق ھېكمەتلىك سۆز، قاپىيىلىك نەسىر، تەمسىل، قوشاق - بەيىت، شېئىرغا ئوخشاش ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن پايدىلانغان. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا خەلق تىلى، قەدىمكى تىل ۋە باشقا تىل ئامىللىرىنى بىر مەنبە سۈپىتىدە يۇغۇرۇپ بەرگەن.

بىزنىڭ چۈشىنىشىمىزچە، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ مەزمۇنى قىسقىچە تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تۈركىي قەبىلىلەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان ۋە بۇ قەبىلىلەرنىڭ تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن. شۇ زامانلاردا تارىخقا ئىسلام پەلسەپىسى بىلەن قاراش ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇراتتى، لېكىن مەھمۇد كاشغەرىي دىنىي- ئىدىيىۋى چەكلىمىگە قارىماي، تۈركىي خەلقلەرگە دائىر بىرمۇنچە تارىخىي ۋەقەلەرنى مۇمكىنقەدەر ئەينەن يېزىپ قالدۇرغان. مەھمۇد كاشغەرىي بايان قىلغان ئەھۋاللار ئەرەب، پارس سەييياھلىرىنىڭ خاتىرىلىرىگە ۋە خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنغان بەزى ۋەقەلەرگە توغرا كېلىدۇ، بەلكى بۇلارنىڭ مۇجمەل بولغان جايلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا ياردەم بېرىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي ئەرەبچە ئەسەر يازغان ئاپتورلار ئىچىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتنى پەقەت كىتابلاردىنلا ئالماي، خەلق ئارىسىدىكى جانلىق پاكىتلار ۋە رىۋايەتلەر// ئاساسىدا

19 I

يارىتىپ بەرگەن يېگانە ئاپتور.

2. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تۈركىي قەبىلىلەر ياشىغان جايلار، بولۇپمۇ قاراخانىيلارنىڭ شۇ زامانىدىكى تېررىتورىيىسى، شۇنىڭدەك تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن

قوشنا ئەللەرگە دائىر جۇغراپىيەۋى ناملارنىڭ مەشھۇرلىرى بېرىلگەن، ھەتتا بۇ ناملار پەقەت ئادەتتىكى نام سۈپىتىدىلا ئەمەس، بەزىلىرى بىرەر مۇھىم ۋەقەگە بېغىشلاپ تونۇشتۇرۇلغان. بۇ ھەقتە شەرقشۇناس بارتولد مۇنداق دەيدۇ: «ئومۇمەن، مەھمۇدنىڭ تۇرلۇك شەھەرلەرگە دائىر بەرگەن قىسقا مەلۇماتلىرىدىن، ھازىر بىزنىڭ ئىلكىمىزدە بولمىغان بىرمۇنچە تارىخىي ئەسەرلەر بۇ زاتنىڭ قولىدا بارلىقى ئۇقۇلىدۇ.... مەسىلەن: ‹المقنع› (مۇقەننا) دېگەن ئادەم ئەتراپىغا ئۆيۈشقانلار تۇرىدىغان ‹ئىنجۇكەنت› شەھىرىنى بايان قىلىدۇ. بۇ شەھەر ئاشۇ قوۋمنىڭ تەۋەسىگە ئەرەب ئەسكەرلىرى باستۇرۇپ كىرىشى بىلەن خاراب بولغان».[1] دەرۋەقە، «تۈركىي تىللار دىۋانى» يېزىلىشتىن 300 يىل بۇرۇن، يەنى مىلادىيە 776 — 784 - يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا، قارشى دەريا ۋادىسىدا ئەرەب تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى مۇقەننا رەھبەرلىكىدە خەلق ھەربىكتى بولغانىدى.

مەھمۇد كاشغەرىي شۇ زامانلاردا ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىنى بىر - بىرلەپ ئاتاپ ئۆتكەن. بولۇپمۇ، «خاقانىيە ئۆلكىسى» ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭ شەھەرلەرنىلا ئەمەس، ھەتتا مۇھىم يېزىلارنى ۋە قاتناش تۇگۇنلىرىنى، تاغ - سۇلارنى تولۇق يازغان. مەھمۇد كاشغەرىي ئىسلام ئەللىرىگە دائىر مەلۇماتلارنى (ئەپسانىۋى قىسسىلەرنى) يازغاندا، ئەرەب- ئىسلام ماتېرىياللىرىدىن پايدىلانغان// بولۇشى مۇمكىن؛ لېكىن، تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان، بولۇپمۇ قاراخانىيلار جۇغراپىيىسىگە دائىر بېرىلگەن مەلۇماتنى، شۇبھىسىز، ئۆزى تەكشۈرۈپ توپلىغان.

مەھمۇد كاشغەرىي يەنە تۈركىي خەلقلەر جايلاشقان كەڭ دىيارنى يەر يۈزىنىڭ يۇمىلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە، قىياسەن خەرىتە قىلىپ سىزىپ بەرگەن. ئاپتورنىڭ ئۆز تىلى بويىچە «دائىرە» دەپ ئاتالغان بۇ خەرىتە ئاسىيانىڭ شۇ كەمگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ قەدىمكى خەرىتىسىدۇر. بۇنىڭدا تاغلار، دېڭىز، دەريا ۋە كۆللەر ئاددىي ۋە گېئومېتىرىك شەكىلدە ئىپادىلەنگەن، مۇھىم شەھەرلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى كۆرسىتىلگەن.

3. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا، نۇرغۇن سۆزلەملەرنىڭ ئىستېمال مەنىسىنى جانلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئەدەبىي پارچىلەر بېرىلگەن. بۇ ئەدەبىي پارچىلار بىز ئۈچۈن

[1] ۋ. ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى» 88- بەت.

تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى باي ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى سانلىدۇ.

تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئوغۇز ۋە ئافراسىياپقا ئوخشاش قەھرىمانلار توغرىسىدىكى مەرسىيە ۋە مەدھىيىلەردىن مەھمۇد كاشغەرىي بىزگە ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، ئىنتايىن قىممەتلىك پارچىلەرنى يەتكۈزۈپ بەردى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»غا تۈرلۈك تېمىدا جەمئىي 242 كۈپلېت (1- جىلدىدا 117 كۈپلېت، 2- جىلدىدا 48 كۈپلېت، 3- جىلدىدا 77 كۈپلېت) ئەدەبىي پارچە كىرگۈزۈلگەن. بۇ ئەدەبىي پارچىلەرنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تۆت چوڭ تۈركۈمگە بۆلۈش مۇمكىن: بىرىنچى، داستانلار، يەنى تاڭغۇتلار بىلەن بولغان جەڭ، قەبىلىلەر ئارا توقۇنۇشلار، دىنىي مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن مۇسۇلمان بولغان «تۈرك»لەرنىڭ// ئۇيغۇر «تات» لارغا قارشى قىلغان يۈرۈشلىرى، تۈرگەشلەر ۋە ياباقۇلار بىلەن بولغان ئۇرۇش، جۈملىدىن توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى چوڭ قەبىلىلەرنىڭ ئۆزئارا جەڭ - جېدەللىرى ھەققىدىكى داستانلاردىن پارچىلار؛ ئىككىنچى، مەرسىيىلەر، يەنى ئالپ ئەرتوڭا ۋە نامەلۇم بىر قەھرىمان توغرىسىدىكى مەرسىيە: ئۈچىنچى، قوشاقلار، يەنى مۇھەببەت ۋە ئەمگەك، تەبىئەت تەسۋىرلىرى، تۇغۇلغان ئەل- يۇرتنىڭ مەنزىرىلىرى توغرىسىدىكى قوشاقلار؛ تۆتىنچى، ساقىينامە ۋە ئۈچىنچى توغرىسىدىكى قوشاقلار (مۇنداق قوشاقلارنىڭ بەزىلىرى ناھايىتى يىراق ئۆتمۈشنى ئەسلىتىدۇ).

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بېرىلگەن ھېكمەتلىك سۆزلەر، ماقال- تەمسىللەر 200 دىن ئاشىدۇ. بۇنداق ھېكمەتلىك سۆزلەر دۇنياغا ۋە مەئىشەتكە قانداق قاراشنى بىلدۇرىدىغان، يىراق ئۆتمۈشتىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق نورمىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان پەلسەپىۋى مەزمۇنلۇق ئىبارىلەردۇر.

4. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ماددىي ھەم مەدەنىي تۇرمۇشىغا دائىر خېلى ئەھمىيەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا يېزا ئىگىلىكىگە دائىر سۆزلەر (زىرائەتلەر، ھەرجايدا ئۆسىدىغان گىياھ - دەرەخلەر)، چارۋىچىلىق ۋە مال دوختۇرلۇقىغا دائىر سۆزلەر، ھەر خىل ھايۋانلار، ئۇچارقاناتلاردىن كۆپ ئۇچرايدىغانلىرىنىڭ ناملىرى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن ھۇنەر- سەنئەتكە دائىر سۆزلەردىن 10 — 11- ئەسىرلەردە قول ھۇنەرۋەنچىلىكنىڭ// ئىنتايىن تەرەققىي قىلغانلىقىنى، قول

سانائەتتە ئىش تەقسىماتىنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە بەزى تۇركىي خەلقلەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا شەھەر - قورغان سېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى توغرىسىدىمۇ بەزى مەلۇماتلار بار.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۇركىي خەلقلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا دائىر مەلۇماتلارمۇ بار. مەسىلەن: ياخشى كۆرىدىغان ئايرىم غىزالارنى ئېتىش يوللىرى، مەي ئېچىتىش ئۇسۇللىرى، چالغۇ ئەسۋابلىرى، كىيىم- كېچەكلەر، زىننەت بۇيۇملىرى، كىشىلەرنىڭ ئولتۇرۇش- قوپۇشلىرىغا دائىر ئەدەپ- قائىدىلەرنى ئاپتور پەقەت سۆزلەم تەرىقىسىدىلا بېرىپ قالماي، بەلكى چۈشەندۈرۈپ يازغان. ھەتتا مەدەنىي ھاياتنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان بەزى ئاددىي پاكىتلارنىمۇ بەرگەن. مەسىلەن: ئاياللارنىڭ باغرىداق تاقايدىغانلىقى، كىيىم- كېچەكلەرگە دەزمال سالىدىغانلىقىنىمۇ ئالاھىدە تونۇشتۇرغان.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا تېبابەتچىلىككە دائىر مەلۇماتلارمۇ بار. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئۆسۈملۈك ۋە مىنېرال دورىلىرىنى كەڭ ئىشلىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇلار كىرگۈزۈلگەن. شۇنىڭدەك ئادەتتىكى ۋە كەڭ تارقىلىدىغان كېسەللەر توغرىسىدىمۇ چۈشەنچىلەر بېرىلگەن. مەسىلەن: «سِيغُنْ اُتِي» (خەنزۇچە — رېنشېن، پارسچە — ئىستەرەنگ) دىن پايدىلىنىشمۇ خېلى بۇرۇنلا تەتقىق قىلىنغانلىقى مەلۇم.

بۇلاردىن باشقا، تۇركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان/ئەرلەر ئىسىملىرىنىمۇ تونۇشتۇرغان. چۈنكى، ئاپتور ياشاۋاتقان مەزگىلدە، ئىسلام دىنى مۇناسىۋەتى بىلەن ئەرەبچە ئىسىم قويۇش ئادەتكە ئايلىنىۋاتقانىدى. شۇڭا، مەنىلىك تۇركىي ئىسىملارنىمۇ ئەرەبلەرگە تونۇشتۇرغان.

5. «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىغا دائىر قەدىمكى ۋە ئۆز زامانىدىكى ئاتالغۇلار، شۇنىڭدەك ھاكىمىيەت دەرىجىلىرى، ھۆكۈمرانلارنىڭ تەبىقىلىرى ۋە ئۇنۋانلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. جۈملىدىن، ھەربىي تۈزۈم، جەڭ ۋە تاكتىكا توغرىسىدىكى سۆزلەرمۇ بار. ھەربىي قوشۇنغا دائىر «سُو بِتِكْ» (قوشۇننىڭ ئايلىق دەپتىرى) دېگەندەك ئاتالغۇلار شۇنى بىلدۈرىدۇكى، بۇ زامانىدا قەدىمكى چارۋىچىلىق - كۆچمەنچىلىك دەۋرىدىكىدەك ھەربىي يۇرۇش زۆرۈرىيىتى بىلەن پۈتۈن قەبىلە ئەسكەر بولماستىن، بەلكى مۇنتىزىم قوشۇن بارلىققا كەلگەن: ھەربىي

تاكتىكىنى تەتقىق قىلغۇچى ۋە ھەربىي مەشىق ئۆگەتكۈچى مەخسۇس ئەمەلدارلار بولغان.

6. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا كالېندارچىلىق ۋە ئاستىرونومىيىگە دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن. يىللارنى مۇچەل بىلەن ھېسابلاش ئۇسۇلىنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى قەدىمدە پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەتنى بىزگە يېزىپ قالدۇرغان. شۇنىڭدەك مەھمۇد كاشغەرىي كۆچمەنچى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئاي ۋە ھەپتە-كۈنلەرگە نام قويۇشنى چەتتىن (سوغدلاردىن) ئۆگەنگەنلىكىنىمۇ ئەسلىتىپ ئۆتكەن.

ئاللىقاچان ئولتۇراقلىشىپ بولغان شەرقىي ئۇيغۇرلار، شۇنىڭدەك «خاقانىيە» خەلقى ئورخۇن ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئابىدىلەر (مەڭگۈ تاشلار) دە پۈتۈلگەن ۋە تۈركىي خەلقلەردىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر ئالىم ئەبۇ رەيھان بىرۇنى (972 – 1049) قاتارلىق چىققان تۈركىي كالېندارنى قوللىنىپ كەلگەنىدى. بولۇپمۇ، ئون ئىككى ھايۋانلىق كالېندار، يەنى «مۇچەل يىلى»نى تۈركىي خەلقلەر قانداق ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنلىكىنى مەھمۇد كاشغەرىي تۈرك خاقانى ئۈۋغا چىقىپ، پۈتۈن ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا ھەيدەتكەن، دېگەن مەزمۇندىكى رىۋايەت بىلەن بەرگەن.

11- ئەسىرگىچە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ مەدەنىيەتلىك ھېسابلانغان ئۇيغۇرلار ئاستىرونومىيە ھەققىدە خېلى تەتقىقات ئېلىپ بارغان. پەلەك بۇرجلىرى ۋە سەييارىلەرنى تەتقىق قىلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن يۇلتۇزلارغا ئىسىم قويغانىدى.

يۇقىرىدىكى ساھەلەرگە ئائىت قىممەتلىك مەلۇماتلاردىن باشقا، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ يەنە بىر ئەڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئەسىرىدە (كىتابنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە زۆرۈر بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە) «خاقانىيە تىلى»نىڭ فونېتىكىلىق، گرامماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرى ۋە لېكسىكولوگىيىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر تىللىرىنىڭ فونېتىكا، گرامماتىكا قائىدىلىرىنى ناھايىتى ئىخچام، ئۇقۇشلۇق چۈشەندۈرگەن. ئورخۇن ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئابىدىلەر ۋە ئۇيغۇرچە تۇرپان تېكىستلىرى 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ تېپىلىپ، ياۋروپادا تۈركىي تىللار تەتقىقاتى كەڭ قانات يايغاندىن بۇيان مۇجمەل بولۇپ كەلگەن نۇرغۇن مەسىلىلەر «تۈركىي تىللار دىۋانى»[I 25] نىڭ تېپىلىشى بىلەن ئايدىڭلاشتى. شۇ چاغقىچە كۆز قاراشلىرى مۇجمەل بولغان مەشھۇر تۈركولوگلارمۇ چۈشەنچىلىرىنى «تۈركىي تىللار

دىۋانى» بىلەن روشەنلەشتۈرۈۋالدى. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئەڭ ئومۇمىي بولغان فونېتىكىلىق، گرامماتىكىلىق قائىدىلەرنى بەرگەندىن باشقا، يەنە «كتاب جواهر النحو فى لغات الترك» («تۈركىي تىللار گرامماتىكىسىنىڭ جەۋھەرلىرى») دېگەن مەخسۇس كىتاب يازغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتكەن. ئەپسۇسكى، بۇ كىتاب تېخىچە يورۇقلۇققا چىقمىدى.

سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ياۋروپادا 19- ئەسىردە باشلانغان بولسا، شەرقتە خېلى بۇرۇنلا ۋۇجۇدقا كەلگەن. 11- ئەسىردە ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي بۇ پەننى يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرگەن. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئۆلمەس ئەسىرىدە تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب تىلىنى سىلىشتۇرغاندىن باشقا، يەنە تۈركىي تىللارنى ئۆزئارا سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. بۇ ئىلمىي پائالىيەت مەملىكىتىمىزدە كېيىنمۇ داۋام قىلدى. مەسىلەن: 15- ئەسىردە مىڭ سۇلالىسى زامانىدا ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش مىللەت تىللىرى بىلەن خەنزۇ تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ قىسقىچە سىلىشتۇرما لۇغىتى ئىشلەندى؛ 18- ئەسىردە چىڭ سۇلالىسىدىن چىەنلۇڭ خانىنىڭ باش تەھرىرلىكىدە «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تۈزۈلدى.

قىسقىسى، مەھمۇد كاشغەرىي ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر، بولۇپمۇ قاراخانىيلار جەمئىيىتىنىڭ قىياپىتىنى لۇغەتشۇناسلىق بىلەن تەسۋىرلەپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ئېنسىكلوپېدىيە دېسىمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن بىر زاماندا، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى تېما قىلغان «قۇتادغۇ بىلىك» نامىلىق داھىيانە ئەسەر ۋۇجۇدقا كەلگەن. 11- ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى، روھىي قىياپىتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى «قۇتادغۇ بىلىك» بىزگە بەدىئىي ۋاسىتىلەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولسا، «تۈركىي تىللار دىۋانى» جانلىق تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» 11- ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى؛ «تۈركىي تىللار دىۋانى» بولسا، ئەدەبىي ۋە جانلىق تىلنىڭ مۇجەسسىمى.

ئەپسۇسكى، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئەدەبىي تىلنىڭ ئاشۇنداق نادىر يادىكارلىقى بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» توغرىسىدا ھېچ نەرسە دېيىلمىگەن. ھالبۇكى،

مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىگە مەلۇم بولغان تۈرك يۇرتلىرىدىن چىققان ئالىملارنى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا ئەسلەپ ئۆتكەن. مەسىلەن: «تَـرْكَنْ tərkən» — «شاش»نىڭ ئىسمى دەپ كۆرسىتىپ، «ئەبۇ بەكرى قەففال شاشى مۇشۇ شەھەردىندۇر» دەيدۇ؛ شۇنىڭدەك «چۇچۇ» دېگەن بىر شائىرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ، «بىر تۈرك شائىرنىڭ ئىسمىدۇر» دەيدۇ.

5

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركى تىللار دىۋانى»نى تۈزۈشتە، پۈتۈن تۈركى تىللارغا ئورتاق بولغان بىر ئەدەبىي تىل نورمىسى ئاساس قىلىنىشى شەرت ئىكەنلىكىنى ۋە ئەرەبلەرگە تۈركى تىلىنى[I 27] تونۇشتۇرۇشتا ئەلۋەتتە ئەنە شۇنداق ۋەكىللىك خاراكتېردىكى تىلنى تونۇشتۇرۇش زۆرۈر ئىكەنلىكىنى ياخشى چۈشەنگەن. شۇڭا، ئاتاقلىق تىلشۇناس لۇغەت ئۈچۈن تىل ماتېرىياللىرى توپلاشقا كىرىشكەندىن تارتىپ، تاكى ئۇنى رەتلەپ، كىتاب شەكلىگە كەلتۈرگەنگە قەدەر، ھەربىر سۆز ۋە ھەربىر تاۋۇش مەسىلىسىدە ئەدەبىي تىل نورمىسىغا قاتتىق رىئايە قىلغان.

11- ئەسىردە بارلىق تۈركى تىللارغا ئورتاق بولغان يېزىق ئەدەبىي تىلى بار ئىدى. بۇ تىل 10- ئەسىردىن ئىلگىرىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىنى ساقلىغان ھالدا، يېڭى ئىجتىمائىي شارائىتتا شەكىللەنگەن ئەدەبىي تىل ئىدى.

تۈركى خەلقلەرنىڭ تارىخىي ئەھۋالىدىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، 4- ئەسىردىن كېيىن تۈركى تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا چوڭ بۆلۈنۈش ھەم بىرلىشىش ۋە يەنە پارچىلىنىش ھادىسىلىرى يۈز بەردى. بۇ ئىجتىمائىي ھادىسىلەر تەبىئىي يوسۇندا ئۇلارنىڭ تىللىرىغىمۇ تەسىر قىلدى.

تۈركى تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر زېمىن جەھەتتىن بىر قەدەر تۇراقلاشقان دەۋردىن، يەنى 5- ئەسىردىن تارتىپ، ئۇلارنىڭ تىللىرى شەرقىي تۈركچە ۋە غەربىي تۈركچە دەپ ئىككى چوڭ قاناتقا بۆلۈندى. ئىسسىقكۆلنى مەركەز قىلغان «تېلى»لارنىڭ ئوڭ قانىتى غەربىي تۈركى تىلدا، سول قانىتى شەرقىي تۈركى تىلدا سۆزلەشكۈچى

قەبىلىلەر توپلىرى ئىدى. غەربىي قانىاتتىكى قەبىلىلەرنىڭ ئاساسىنى ئوغۇز تۈركمەنلىرى، قىپچاقلار تەشكىل قىلاتتى؛ شەرقىي قانىاتتىكى قەبىلىلەر توپىنىڭ ئاساسىنى توققۇز ئوغۇزلار يەنى توققۇز ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلاتتى. بۇلارنىڭ تىلى «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» ئىدى.[28]

10- ئەسىردىن كېيىن ۋە مەھمۇد كاشغەرىي دەۋرىدە، بۇ ئىككى گۇرۇپپا تىلدىن غەربىي قىسىمدىكى خەلقلەر تىلى «ئوغۇز تىلى» دەپ، شەرقىي قىسىمدىكى خەلقلەر تىلى «تۈرك تىلى» دەپ ئاتالدى. بۇ «تۈرك تىلى» قەدىمكى تۈرك (كۆكتۈرك) ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ، ئۇ قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى چوڭ شېۋىنى ئاساس قىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىل ئىدى. شۇڭا، ئاتاقلىق تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدە ياشىغۇچى خەلقنىڭ تىلىنى ئومۇمىي ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى دەپ ھېسابلىغان ۋە ئۇنىڭغا «خاقانىيە تىلى» دەپ نام بەرگەن.

مەھمۇد كاشغەرىي «توققۇز ئوغۇز» تىلىنى، يەنى يېقىنقى زامان تۈركولوگلىرى تىل كلاسسىفىكاتسىيىسى بويىچە «ئۇيغۇر قارلۇق گۇرۇپپىسى» دەپ ئاتىغان تىلنى پەقەت ئۆزىنىڭ تىلى شۇ تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولغىنى ئۈچۈنلا، «خاقانىيە تىلى» دېگەن نام بىلەن يېزىق ئەدەبىي تىلى دەپ كۆرسەتكىنى يوق، بەلكى ھەقىقىي تىل پاكىتلىرى بويىچە ئىلمىي تەتقىق قىلىپ، ناھايىتى پرىنسىپال سۈرەتتە توغرا خۇلاسە چىقارغان. مەھمۇد كاشغەرىي مۇنۇلارنى كۆرسىتىدۇ:

1. «ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلى بۇزۇق بولىدۇ. سوغداق، كەنچەك، ئارغۇ قەبىلىلىرى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ». «ئىسپىجاپ شەھىرىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلقلىرىنىڭ[29]تىللىرىدا نۇقسان بار». «بالاساغۇنلۇقلار سوغدچە ۋە تۈركچە سۆزلىشىدۇ»؛ «تىراز، بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقلىرىمۇ شۇنداق».

2. «تىللارنىڭ ئەڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، ئەڭ توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئېرتىش، يامار ۋە ئەتىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان

جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر». «بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئوچۇق ۋە راۋان تىل خاقانىيە ئۆلكىسىدىكىلەرنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ». قەشقەر «... شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ.»[1]

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ ھۆكمى بويىچە، شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن: «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا، باشقا تۈركىي قەبىلىلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلغان «تۈرك» — «خاقانىيە تۈركلىرى»دۇر: باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان «تۈرك تىلى» ئومۇمىي ئەدەبىي تىل بولغان «خاقانىيە تىلى»نىڭ قىسقارتىلغان ئاتالغۇسىدۇر. بۇ تىل 14 — 15- ئەسىرلەردە «چاغاتاي تىلى»، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، «كاشغەر تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان تىلدۇر.

ھەقىقەتەنمۇ «خاقانىيە تىلى» قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئاساسىي ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇنداق بولۇشىغا بىر قانچە ئاساسلار بار ئىدى:

بىرىنچىدىن، قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى پۈتكۈل شەرق ۋە غەرب ئىقتىسادىي ئالاقىلىرىنىڭ ئالمىشىش نۇقتىلىرى[I 30] بولغىنىدەك، پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ قوشۇلۇش تۈگۈنى ئىدى.

ئىككىنچىدىن، «خاقانىيە تىلى»دا ناھايىتى باي ئەدەبىي مىراسقا ئىگە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچى رولى بولغاندىن باشقا، غەربىي تۈركىي تىلنىڭ ئوبدان ئامىللىرىمۇ بار ئىدى. شۇڭا، بۇ تىل شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئالاقە قورالىلىق رولىنى ئويناغان، تۈركىي تىللارغا ئومۇمىي بولغان فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر يېتەكچى شېۋىدە مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. بۇ خۇسۇسىيەتلەر ئارقىلىق، ئەدەبىي تىلنىڭ سۆزلىرى بىلەن شېۋىلەردىكى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز ۋە مەنە جەھەتلەردىكى پەرقلىرى ھەم گرامماتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشتىكى ئايرىملىرىنى ئېنىق ئاجرىتىۋالغىلى بولاتتى. تارىخىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە، تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدىكى سۆزلەردە بارا - بارا ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەر، سىمانتىكىلىق پەرقلەر كېلىپ چىققان؛ بۇ نۇقتىلارنى پەقەت «خاقانىيە تىلى»دىكى سۆزلەرگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئېنىقلاش مۇمكىن ئىدى.

[1] «تۈركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا، 25- بەت.

ئۇچىنچىدىن، ئورتاق يېزىق ـــ تۈركولوگىيە ساھەسىدە «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان يېزىق بار ئىدى. مەھمۇد كاشغەرىيمۇ بۇنى كىتابىنىڭ بېشىدىلا ئېنىق كۆرسەتكەن: «قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۆلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت ـ ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن»[1]. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن ۋە ئۆزۈن يىللار داۋامىدا// ئىشلىتىلىپ، پۇختا ئەدەبىي قېلىپقا چۈشۈرۈلگەن بۇ يېزىق ئومۇمىي تۈركىي تىللار ئۈچۈن خېلى مۇكەممەل يېزىق ئىدى، بۇ يېزىقتا ناھايىتى نۇرغۇن دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى ۋۇجۇدقا كەلگەن. قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دۆلەت يېزىقى ئىدى.

31 I

دېمەك، «قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى... ئۇيغۇر، تۈركەش، ياغما، قارلۇق قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن» ئەدەبىي تىل[2]. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ تىلنى «خاقانىيە تىلى» ياكى «تۈرك تىلى» دەپ ئاتىغان ۋە «ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە»[3] دەپ ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن. بۇنىڭدىن ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ نەزىرىدە «خاقانىيە تۈرك تىلى» بىلەن «ئۇيغۇر تىلى» بىر تىل، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق يوق. پەقەت شۇ زامانىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سىياسىي ۋە دىنىي زىددىيەت تۈپەيلىدىن، مەھمۇد كاشغەرىي قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنى «ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان تۈركىي خەلقلەر» دەپ ئاتىغان، قوچۇ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى بولسا، «مۇسۇلمان بولمىغان تۈركىي خەلقلەر» ياكى «ئۇيغۇر كاپىرلىرى» دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن بولغان سىياسىي ۋە دىنىي مۇجادىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگە توختالغاندا، «ئەشەددىي كاپىرلار»، «تاتلار» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى ئىشلەتكەن. ساپ ئۇيغۇر شېۋىلىرىگە ئائىت سۆزلەرگىمۇ خۇددى «چىگىلچە»،«ئوغۇزچە» دېگەندەك «ئۇيغۇرچە» دېگەن ئىزاھاتنى بەرگەن. ئەمما، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىلى ھەققىدە سۆزلىگەندە بولسا، ئۇلارنى چوڭقۇر

32 I

[1] «تۈركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا، 8- بەت.

[2] ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار»، 1960- يىل، موسكۋا.

[3] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، مۇقەددىمە.

مۇھەببەت بىلەن مەدھىيىلەپ ئۆتكەن. بۇ نۇقتا بولۇپمۇ «ئۇيغۇر» ۋە «ئۆگە» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرگە بېرىلگەن ئىزاھاتلاردا ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

11- ئەسىردە «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېتىكا، گرامماتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتلەردىكى ئۆزگىچىلىكلىرىنى تۆۋەندىكىچە چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسىدا، بۇ تىلنىڭ ئالاھىدە ئۆزگىچىلىكلىرىدىن بىرى، بىر قىسىم تۈركىي تىللاردىكى «e» ئورنىغا «ə» تاۋۇشىنىڭ قوللىنىلىشىدۇر. «خاقانىيە تىلى» بىلەن باشقا تۈركىي تىل شېۋىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئايرىيدىغان بۇ ئالاھىدىلىكنى مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ھەربىر باب ۋە بۆلۈملەرنىڭ مۇۋاپىق جايلىرىدا، بۇ تاۋۇشنىڭ توغرا تەلەپپۇز قىلىنىشىنى ئۆگىتىپ ماڭغان[1]. بۇ ھالەتنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شېۋىلىرىنىڭ بىرقانچە رايونلىرىدىكى ئاھالە جانلىق تىلدا ئۆز پېتىمچە ساقلاپ قالغان. لېكىن، مەھمۇد كاشغەرىي دەۋرىدە، سۆزنىڭ يېپىق بوغۇمىدا كەلگەن «ə» تاۋۇشىنىڭ «ę» ۋاريانتىمۇ بولغان.

سۆزنىڭ بىرىنچى ئوچۇق بوغۇمىدىكى «a» ياكى «ə» تاۋۇشلىرى ئۆز ئۇرغۇسىنىڭ ئاياغدىكى بوغۇملارغا يۆتكەلگەنلىكىدىن ئاجىزلىشىپ، «e» ياكى «i»غا ئالمىشىش ھادىسىلىرى//كۆرۈنۈشكە باشلىغان. مەسىلەن: اَڤْدِي avdi — ئالدىردى، ايڤَكْ əvək — ئالدىراڭغۇ[2]. «بُرُونْ قَنَدِي burun ḳanadï — بۇرۇن قانىدى» دېگەن جۈملىدىكى «قَنَدِي» (ḳanadï) نى «قانيدِي» (ḳanidï) دەپمۇ يازغان[3]. بۇنداق ئوچۇق بوغۇمدا «ə» «a» نىڭ ئاجىزلىشىشى ئۇيغۇر تىلىغا خاس ھادىسە بولۇپ، بۇ ھادىسە كېيىنكى چاغلاردا كۆچىيىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئالاھىدە بىر قانۇنىيەت بولۇپ شەكىللەندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش، «خاقانىيە تىلى»دىمۇ، ئاساسەن، ئېگىز سوزۇقتىن تەركىب تاپقان سۆزگە ئېگىز سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن سۆز

[1] «تۈركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا، 504- بەت.

[2] «تۈركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا، 93-، 51- بەت.

[3] «تۈركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا، 665- بەت.

ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلغاندا، تۈپ سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يُغُرْ (yuoqur) — يُغْرُمْ (yu oqrum) — بِيرْ يُغْرُمْ اُونْ (bir yuoqrum un)؛ يُگُرْ (yügür) — يُگْرُمْ (yügrüm) — بِيرْ يُگْرُمْ يِيرْ (bir yügrüm yər) ۋە باشقىلار[1].

مەھمۇد كاشغەرىي ئۇزۇك تاۋۇشلار سىستېمىسى بويىچە، ئەدەبىي تىل بىلەن شېۋىلەرنى پەرق ئېتىشتە، تۈپ سۆزلەرنى ئاساس قىلىپ، سۆزلەردىكى تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىپ كېلىش ھادىسىلىرىنى نەزەردە تۇتقان، ئەدەبىي تىلدا، سۆزنىڭ بېشىدا I 34 // كەلگەن « ɣ» تاۋۇشىنى ئوغۇز، قىپچاق شېۋىلىرىدە، ئېگىز سوزۇق « i » نىڭ ئالدىدا كەلگەندە، ئومۇمەن چۈشۈرۈپ قالدۇراتتى ياكى «ج - j» غا ئالماشتۇراتتى، گەرچە بۇ دەۋردە «خاقانىيە تىلى» ئېگىز سوزۇقلار ئالدىدا «ɣ» نى كۆپىنچە ساقلايدىغان، بەزىدە ئارىلاش قوللىنىدىغان تىل بولسىمۇ، «خاقانىيە تىلى»نىڭ بۇگۈنكى ۋارىسلىرىدىن بولغان قەشقەر ئۇيغۇرلىرى بۇ خۇسۇسىيەتنى تولۇق ساقلاپ كەلمەكتە، يەنى ئۇلار ئېگىز سوزۇقلار ئالدىدا « ɣ » ئورنىغا « ɣ» بىلەن يېقىن تاۋۇش « z »نى قوللىنىدۇ.

ئەدەبىي تىلدا، سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە كەلگەن «ذ - ż» تاۋۇشى توغرىسىدا مەھمۇد كاشغەرىي خۇلاسىلەپ: «ż» تاۋۇشى ياغما، توخسى ۋە بەزى ئارغۇ تىللىرىدا، شۇنىڭدەك چىنغىچە سوزۇلغان يەرلەردە ياشىغۇچى ھەممە قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا «ي - ɣ»لاشتۇرۇلىدۇ؛ رۇمغىچە بولغان قىپچاق ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقان قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا بۇ تاۋۇش «z»غا ئالمىشىدۇ، دەيدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، مەھمۇد كاشغەرىي زامانىدىكى ئەدەبىي تىل ۋە شېۋىلەردىكى ئاشۇنداق ئالمىشىش ھادىسىلىرى ساقلانغان ھالدا، تۈرلۈك فونېتىكىلىق سەۋەبلەردىن كۆپىنچە «ي- ɣ» ۋە بەزىدە «z»، « q (j)»، «g»، «d (t)» ھەم «n»لار بىلەن ئالماشقان. بۇ ئۇزاق زامانلىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا يۈز بەرگەن فونېتىكىلىق ھادىسە.

«خاقانىيە تىلى»نىڭ يېتەكچى شېۋىسىدە، كىچىك تىل جاراڭلىق تاۋۇشى « غ - ɑq » ياكى « ك - g »لار سۆزنىڭ بېشىدا كەلمەي، كۆپىنچە كېيىنكى بوغۇم بېشىدا ۋە سۆز ئاخىرىدا سوزۇق I 35 //تاۋۇش ئالدىدا ئىشلىتىلەتتى. بۇ — پۈتۈن ئۇيغۇر-قارلۇق گۇرۇپپىسى (جۈملىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي قىسمى) شېۋىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تۇرىدىغان ئېنىق بەلگىلەردىن بىرى.

[1] «تۈركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا، 464- بەت.

«خاقانىيە تىلى» دا «p، k، k » ئۇزۇك تاۋۇشلىرى سوزۇق تاۋۇشلار ئارىلىقىدا كەلگەندە، جاراڭلىقلاشماي ئۆز ھالىتىدە ساقلىناتتى، ھازىرقى زامان تۈركىي تىللىرىنىڭ ئىچىدە پەقەت ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شىۋىلىرىدىلا بۇ خۇسۇسىيەت بۇزۇلماي ساقلىنىپ كەلمەكتە. سۆز ياكى بوغۇم ئاخىرىدا « q ، g » تاۋۇشلىرىنى قوللىنىشتا، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى تىل پاكىتلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ زامانلاردىمۇ ھازىرقىدەك ئارىلاش ئەھۋال بارلىقى مەلۇم. بەزى سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدا «g» ئورنىغا «k»، «غ - q» ئورنىغا «ق - k » ئارىلاش قوللىنىغان. بۇ ھالەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شىۋىلىرىدە (بولۇپمۇ خوتەن شىۋىسىدە) ساقلانماقتا.

گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «خاقانىيە تىلى»دىكى ئومۇمىي شىۋىلەرگە ئورتاق بولغان تۈپ سۆزلەرنى، ياسالما سۆزلەرنى ئۆز تەرتىپى بويىچە ئىزاھلاپ بەرگەن ۋە ياسالما سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈش قائىدىلىرىنى كېزى كەلگەندە چۈشەندۈرۈپ ماڭغان؛ بولۇپمۇ پېئىللارنىڭ دەرىجىلىرى ۋە رايلىرىنى ئەدەبىي تىلنىڭ نورمىسى بويىچە ئىنتايىن تەپسىلىي كۆرسەتكەن. تۈركىي تىللاردا، بولۇپمۇ «خاقانىيە تىلى»دا پېئىل ئەڭ مۇرەككەپ سۆز تۈركۈمىدۇر. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا، خۇسۇسەن ئۇنىڭ 2- جىلدىدا كۆرسىتىلىشىچە، ئەدەبىي تىلدا پېئىلنىڭ دەرىجىلىرى ئاساسەن تۆت تۈرلۈك بولۇپ، جۈملىلەردە// مەنىلەرنى ئىنچىكىلەپ پەرقلەندۈرۈشتە ئالاھىدە رول ئويناپدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بېرىلگەن پېئىل دەرىجىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىدە قانداق مەنىلەرنى ئاڭلىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىن قارىغاندا، سۆزلۈككە شۇنداق باي بولغان ۋە بىر سۆزنىڭ ئاللىقانچە تۈسلىرى بولغان ئەرەب تىلىمۇ «تۈركىي تىل»دىكى پېئىل دەرىجىلىرىنى ئىزاھلاشقا يېتىشسىزلىك قىلغان. ھەتتا مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى ئەرەب تىلى گراممماتىكىسىنىڭ ئاتالغۇلىرى بىلەن چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئەرەب تىلى گراممماتىكىسىدا بولمىغان قائىدە ۋە ناملارنى ياساشقا مەجبۇر بولغان.

«خاقانىيە تىلى»دىكى پېئىل دەرىجىلىرىگە ئوخشاش پېئىلنىڭ رايلىرىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن ساقلىنىپ كەلمەكتە.

گرامماتىكىلىق ھادىسىلەردىن دىققەتكە سازاۋەر يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر ئىش- ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ ھەققى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان كەلگۈسى زامان سۈپەتداش قوشۇمچىسى «oquluk // gülük» «خاقانىيە تىلى»دا داۋاملىق ۋە كەڭ قوللىنىلغان. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ چۈشەندۈرۈشى بويىچە، «خاقانىيە تىلى»دا بىرەر ئىش- ھەرىكەتنى ئورۇنداش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭمۇ شۇ ئىش- ھەرىكەتنى ئورۇنداشقا قارار قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئاخىرىغا «غُلُقْ oquluk» (قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە)، «كُلُكْ gülük» (يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە) قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: //«اُلْ بَرْغُلُقْ اَرْدِي ol baroquluk ərdi» دېگەن جۈملە «ئۇنىڭ بېرىشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بارماقچى بولدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ[1]. مۇنداق بۇيرۇق رايىغا «oquluk//gülük» ياكى «kuluk//külük» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن ياسىلىپ، مەھمۇد كاشغەرىي ئېيتقاندەك مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداشلار ئىزچىل تۈرده ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىلىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ خوتەن شېۋىسىده ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ.

بۇلاردىن تاشقىرى، «خاقانىيە تىلى»دىكى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك، كېلىش، ئىگىلىك قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاش سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ۋە ھەر خىل سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ تولىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ياكى ئۇنىڭ چوڭ شېۋىلىرىده ئەينەن ياكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر بىلەن ئىشلىتىلىپ كەلمەكته.

لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىل» ۋە ئۇنىڭ «شېۋىلىرى»دىكى لېكسىكا بايلىقىنى توپلاش ئۈچۈن، تۈرمۇشنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغىچە چۆكۈپ، ئىنچىكىلەپ تەكشۈرگەن. خەلقنىڭ ماددىي ھاياتى ۋە مەنىۋى بايلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ئىلمىي تەتقىق قىلغان. نەتىجىده، مەھمۇد كاشغەرىي ئەدەبىي تىلنىڭ ئورتاق سۆزلىرىنى ئۆلچەم قىلغان ھالدا، ئاپتورنىڭ ئۆز سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «ھەربىر قەبىلىنىڭ تىلىدىن سۆز ياساشقا بولىدىغان تۈپ سۆزلەرنى ئالغان» ۋە سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىگە ئالاھىده ئېتىبار بېرىپ، «تۈركىي تىللارغا كېيىن كىرگەن//

[1] «تۈركىي تىللار دىۋانى» يازما نۇسخا، 295- بەت.

سۆزلەرنى يازمىغان». «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن سۆز بايلىقلىرى جەھەتتە، «خاقانىيە تىلى»نىڭ لېكسىكىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ھەممە تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرى ئۈچۈن ئورتاق بولۇشنى نەزەردە تۇتقان. نورمال ئەدەبىي تىلدىن ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان ئوغۇز، قىپچاق ۋە ئارغۇ «شېۋىلىرى»گە خاس سۆزلەرنى ئۆز جايىدا ئىزاھلىغان. ھەتتا ئايرىم مەھەللىۋى سۆزلەرنىمۇ (شۇ جايىنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىدىكى رولىنى نەزەردە تۇتۇپ) كىرگۈزۈپ ئەسكەرتىش بەرگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەن، قۇمۇل ۋە لوپنۇر شېۋىلىرىدە) تەلەپپۇزى كۆپ ئۆزگەرمىگەن ھالدا قوللىنىلماقتا.

مەسىلەن: اَيْپَنْگ *aypang* — ئايپاق، اَرْقَار *arqar* — ئارقار، اَدَشْ *adax* — ئاداش، اُولْ *ul* — ئۇل، اُلاغْ *ulaq* — ئۇلاغ، اُنْكْ *oŋ* — ئۇڭ، اَرْگُزْ *ərgüz* — ئەگۇز، بُشْكَالْ *pəxkəl* — پوشكال، بَقْلانْ *paqlan* — پاقلان، بَغِشْ *baqix* — بېغىش، جَغْمُرْ *qaqmur* — چامغۇر، جَشْ *qəx* — چەش، جُنُكْ *qünük* — چۇلۇك، تَقْلُقُو *tavïlqu* — تېۋىلغا، تَغايْ *taqay* — تاغا، تُغاقْلِقْ *tuqaqlïq* — تۇۋاقلىق، تُنكْرا *toŋra* — توڭرا، قُشْغاجْ *quxqaq* — قۇشقاچ، قِنكْراقْ *qïŋrak* — قىڭراق، كَرْكِي *kərki* — كەكە، سُكْسُكْ *səksük* — سۆكسۈك.

بۇنداق سۆزلەردىن ھەتتا بىرمۇنچىسى (مەسىلەن: ئارقار،// ئاداش، ئۇل، ئۇڭ، تاغاي، سۆكسۈك ۋە باشقىلار) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (ئورخۇن مەڭگۈ تاش تىلى)دىمۇ ئۇچرايدۇ. لېكسىكا جەھەتتىن قارىغاندىمۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ «خاقانىيە تىلى» ئارقىلىق «ئورخۇن» تىلىغا باغلىنىدىغانلىقى ئۆز- ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

لېكسىكىدا شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، قاراخانىيلار تەۋەسىدە، بولۇپمۇ «خاقانىيە» ئۇلكىسىدە ئىسلام دىنى دۆلەت دىنىغا ئايلىنىپ، 100 يىل ئۆتكەندىن كېيىن يېزىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر ئاساسەن كىرگۈزۈلمىگەن (ئوغۇزلار تىلىدىكى ئايرىم سۆزلەرنىڭ ياكى «خاقانىيە تىلى»دىكى ئايرىم كىشىلەر ناملىرىنىڭ ئەرەبچە ياكى پارسچىغا ئوخشايدىغانلىقى ھەققىدە ئىزاھ بېرىلگىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا). لېكىن، ئۇزاق زامانلىق ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلەر نەتىجىسىدە ئۇيغۇر- تۈرك تىلىغا كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن

خەنزۇچە سۆزلەر «خاقانىيە تىلى»نىڭ سۆزلۈك تەركىبىدىكى ئۆز سۆزلىرىدىن قىلىپ كىرگۈزۈلگەن.

دېمەك، يۇقىرىدىكى ئەھۋاللاردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، «تۇركي تىللار دىۋانى» 11- ئەسىردە «خاقانىيە تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئاساس قىلغان هالدا تۇزۇلگەن.

6

«تۇركي تىللار دىۋانى»نىڭ دۇنياغا كېلىشى ۋە دۇنيادا «دىۋانشۇناس»لارنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى تېخى يېقىنقى//چاغلاردىكى ئىش.

«تۇركي تىللار دىۋانى» بىر مەزگىل باغداتتىكى ئەرەب خەلىپىسىگە خاس ئوردا كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغاندىن كېيىن، قولدىن قولغا ئۆتۈپ، كۆچۈرۈپ تارقىتىلغان. هازىر تۇركىيىنىڭ ئىستانبۇل كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان بىردىنبىر نۇسخا بولسا، ئەسلي ئىرانىنىڭ «ساۋە» دېگەن جايىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە كېيىن دەمەشقىتە ياشىغان مۇهەممەد ئىبنى ئەبى بەكرى ئىبنى ئەبىلفەتهى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىدۇر. بۇ كاتىپنىڭ كىتاب ئاخىرىدا قەيت قىلىشچە، بۇ قولىيازمىنى مەهمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان ئەسلي نۇسخىسىدىن كۆچۈرگەنكەن. كۆچۈرگۈچى مۇنداق دەپ ئەسكەرتكەن: «بۇ كىتابنى ئەسلي نۇسخىدىن يۆتكەپ بولغان كۈن 664- يىلى شەۋۋالنىڭ 27 - كۈنى يەكشەنبە ئىدى». دېمەك، بۇ نۇسخا «تۇركي تىللار دىۋانى» يېزىلىپ بولۇپ، 190 يىلدىن كېيىن، يەنى مىلادىيە 1266- يىل 1- ئاۋغۇستتا (بروككېلمانىنىڭ هېسابىچە 2- ئاۋغۇستتا) كۆچۈرۈلۈپ بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە كۆپ نۇسخا كۆچۈرۈلگەنلىكى مەلۇم. تۇركىيىلىك م. شاكىر ئۇلكۇتاشىر «بۇيۇك تۇرك تىلچىسى كاشغەرلىق مەهمۇد» دېگەن كىتابىدا، «تۇركي تىللار دىۋانى»نىڭ بىرقانچە خىل نۇسخىلىرى بولغانلىقىدىن مەلۇمات بېرىدۇ:

مىسىر قازىسى، مەشهۇر تارىخشۇناس بەدرىددىن مەهمۇد ئىبنى ئەهمەد ئىبنى مۇسا ئەينى - ئەنتەبى (مىلادىيە 1360 - يىلى ۋاپات بولغان) «عقد الجمان فى تاريخ اهل الزمان» (« زامان ئەهلىنىڭ تارىخىدىن هەقىقي ئۇنچىلەر») دېگەن كىتابىدا، تۇركي

خەلقلەر توغرىسىدا بايان قىلىپ، ئوغۇزلارنىڭ ھەر خىل قەبىلىلىرى[41] ۋە ئۇلارنىڭ تامغىلىرى، تۈركىي تىللار ۋە ئۇيغۇر يېزىقى، ھەتتا تۈركمەن سۆزىنىڭ مەنىسى ھەققىدە ئىخچام مەلۇمات بەرگەن ۋە بۇنى «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دىۋانىدا كۆردۇم» دېگەن. ئەينىنىڭ قېرىندىشى شاھابىددىن ئەھمەدمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ «تاريخ البدر فى اوصاف اهل العصر» («زاماناداشلارنىڭ سۈپەتلىرىدىن ھېسسىي تارىخ») دېگەن كىتابىدا، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت تولۇق مەلۇمات بەرگەن. يەنە مىسىردا «باي بارسىيە» خانىقاسىنىڭ شەيخ (مۇدەررىس — پروفېسسور) لىرىدىن ئالىم ئىبنى مۇھەممەد كاشغەرىي مىلادىيە 1363- يىلى تۈزگەن «تاج السعادات وعنوان السيادات» («سائادەت تاجلىرى ۋە ھاكىمىيەت ئۇنۋانلىرى») دېگەن ئەسىرىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن بەزى ئۇزۇندىلەرنى نەقىل كەلتۈرگەن. ئەندەلىسلىك ئەبۇ ھەييان «كتاب الادراك السان الاتراك» («تۈركلەرنىڭ تىللىرىنى چۈشەندۈرىدىغان كىتاب») دېگەن كىتابىدىمۇ يۇقىرىدا ئىسمى زىكىر قىلىنغان ئاپتورلارنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى كۆرگەنلىكىنى ئەسلەتكەن. بۇلاردىن باشقا، مۇستەفا ئىبنى ئابدۇللا «كاتىپ چەلەبى» (1591 — 1656) ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى«كشف الظنون» («گۇمانلارنى ئېچىش»)تا، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن پايدىلىنىپ مۇنداق يازغان: «مۇھەممەد ئوغلى ھۈسەين پەرزەنتى مەھمۇدنىڭ ‹ تۈركىي تىللار دىۋانى › بىر جىلددۇر. بېشى «اَلْحَمْدُللهِ ذِى لْلفَضلِ الْجَزِيل» دۇر. مۇئەللىپ (مەھمۇد كاشغەرىي) ئۆز ئەسىرىنى ئەرەبچە ئىزاھلىغان ۋە تۈركىي تىل 18 ھەرپ بىلەن يېزىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن... ئەسىرىنى مۇقتەدى بىئەمرىللا ئوغلى خەلىپە ئەبۇلقاسىم ئابدۇللاغا ئارمىغان قىلغان».[42]

دېمەك، «تۈركىي تىللار دىۋانى» خەلىپە ئوردىسىدىلا قېلىپ قالماي، كېيىنكى ئەرەب ۋە تۈرك ئالىملىرىغىمۇ مەلۇم بولغان. مەھمۇد كاشغەرىي باشلاپ بەرگەن بۇ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق خىزمىتى ئۇزۇلۇپ قالمىغان. مەھمۇد كاشغەرىيدىن 200 يىل كېيىن ياشىغان ئەرەب تىلشۇناسلىرىدىن جامالىددىن ئىبنى مۇھەننا ئۆزىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ شاگىرتى ھېسابلاپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن توپلىغان تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، تۈركولوگىيىگە دائىر «حلية السان وحلبة البيان» («چىرايلىق تىل ۋە گۈزەل بايانلار») دېگەن كىتابنى يازغان.

ھازىر ئىستانبۇل كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ بىردىنبىر نۇسخىسىنى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن نازىپ بېينىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولغان بىر ئايال ساقلىغان ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجى بىلەن كىتابپۇرۇش ئارقىلىق مىلادىيە 1914- يىلى دىياربەكىرلىك ئەلى ئەمىرگە ساتقان؛ ئاخىر مەتبۇئاتچىلاردىن كىلىسلى رىفئەت ھىجرىيە 1333 – 1335- يىللىرى مىخ مەتبەئىدە تىزدۇرۇپ باستۇرغان، شۇنىڭ بىلەن «تۈركي تىللار دىۋانى» دۇنياغا مەلۇم بولغان.

«تۈركي تىللار دىۋانى» تۈركىيدە بېسىلىپ تارقىتىلغانغا قەدەر، شەرققە يېقىندىلا مەلۇم بولغىنىدەك، ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگىمۇ يېقىنراقتا مەلۇم بولغان. بۇ ھەقتە پروفېسسور فۇئات كۆپرۈلۈ «تۈركي تىللار دىۋانى» ھەققىدە يازغان ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «1904 - يىلى ۋېنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل بىلىمى شۆبىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان تىل بىلىمى مەجمۇئەسىدە، مىلادىيە 11- ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە يېزىلغان تۈركي تىلىدىكى كىتابلار توغرىسىدا ئېلان قىلىنغان بىر ماقالىدە، ئەڭ كونا تۈركچە - ئەرەبچە تۈزۈلگەن ‹تۈركي تىللار دىۋانى› نامىدىكى بىر ئەسەر كۆرسىتىلىدۇ. لېكىن، ئەسەرنىڭ بار - يوقلۇقى ھەققىدە ئېنىق بايان قىلىنمايدۇ... مېنىڭ بىلىشىمچە، ياۋروپا ئىلىم - پەن ساھەسىدە ‹تۈركي تىللار دىۋانى› نىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئەڭ بالدۇر يېزىلغان ماقالە شۇ. بۇ ماقالىنى يازغان ئاپتور بۇنداق ئەسەرنىڭ بارلىقىنى كاتىپ چەلەبىنىڭ ‹كشف الظنون› دېگەن ئەسىرىدىن بىلگەن بولسا كېرەك»[1].

«تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ نەشر قىلىنغانلىقى، ياۋروپا ئىلىم- پەن ئالىمىدە، بولۇپمۇ تۈركولوگىيە ساھەسىدە چوڭ بىر ۋەقە بولدى. ئۇنى تەتقىق قىلىش، تونۇشتۇرۇش ۋە تەرجىمە قىلىش ئىشى باشلىنىپ كەتتى. ياۋروپادا، بولۇپمۇ گېرمانىيىدە تىلشۇناس ۋە تۈركولوگ ئالىملار «تۈركي تىللار دىۋانى»نى تەتقىق قىلىشنى قولغا ئالدى. جۈملىدىن، «تۈركي تىللار دىۋانى» توغرىسىدا نېمىسچە، ۋېنگىرچە، رۇسچە، ئىنگلىزچە كىتاب ۋە ماقالىلەر يېزىلدى. شەرقشۇناس مارتىن ھارتمان (*Martin Hartman*) ‹تۈركي تىللار دىۋانى›غا دائىر بىر قانچە مۇلاھىزە»

[1] م. شاكىر ئۇلكۈتاشىر كەلتۈرگەن نەقىل (تۈركىيە «جۇمھۇرىيىتى» گېزىتىنىڭ 1933 - يىل 24- سانىدىن).

دېگەن ماۋزۇدا ماقالە يېزىپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ 1- جىلدىنى تونۇشتۇردى. گېرمانىيىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن ئەڭ كۆپ شۇغۇللانغان ئالىم سام تىللىرى مۇتەخەسسىسى كارل بروككېلمان بولدى. ئۇ 1919- يىلىدىن باشلاپ نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلەر يازدى؛ بولۇپمۇ 1928- يىلى ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى نېمىسچە ئېلىپبە تەرتىپى بىلەن ئىشلەپ چىققان ئىندېكسى ئەھمىيەتلىك بولدى.[44]

بروككېلمان بۇ كىتابىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى سۆز- ئىبارىلەرنى تۇغرا ئوقۇشقا تىرىشقان ۋە بەزى ئىزاھلارنىمۇ بەرگەن. لېكىن، بېسىم ئاتالاي ۋە م. شاكىر ئۇلكۇتاشىرنىڭ ئېيتىشىچە، بروككېلمان بەزى سۆزلەرنى خاتا چۈشىنىپ قالغان. قانداقلا بولمىسۇن، بۇ مەشھۇر تۈركولوگ ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگە مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنى ناھايىتى ئوبدان تونۇشتۇرغان.

تۈركىيىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ئەڭ ئاۋۋال كىلىسلى رىفئەت بىلگە، ئاندىن تەۋفىق بېي، خوجا ئاتپىلار تۈركىيە تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلغان. لېكىن، بۇ تەرجىمىلەر نەشر قىلىنمىغان. ئاخىردا بېسىم ئاتالاي ناھايىتى كۆپ ئىزدىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، تۈركىيە تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەن ۋە 1939- يىلىدىن 1941 - يىلىغىچە ئۈچ جىلد ۋە بىر ئىندېكسنى نەشر قىلدۇرغاندىن باشقا، «تۈركىي تىللار دىۋانى» قولىيازمىسىنىڭ فاكسىمىلىنى (فوتو نۇسخىسىنى)مۇ نەشر قىلدۇرغان. بېسىم ئاتالاي بۇ ئەسەرنى تۈركىيە تۈركچىسىگە تۇغرا ۋە مۇۋاپىق تەرجىمە قىلىشقا ئىجتىھات قىلىش بىلەن، قولىيازمىدىكى بەزى ئېنىقسىزلىقلارنى مۇمكىنقەدەر ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ھاشىيىدە تېگىشلىك ئىزاھلارنى بەرگەن. بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسى ھەقىقەتەن ئىلمىي تەرجىمىدۇر. جۇملىدىن، ئۇ ئىشلەپ چىققان ئىندېكستە بروككېلمانىنىڭ ئىندېكسىدە كەتكەن خاتالار تۈزىتىلگەن؛ شۇنىڭدەك «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇچرايدىغان ئەھمىيەتلىك شەخس ۋە يەر ناملىرىنى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە قوشۇمچە قىلىپ قويغان ھەمدە تۈركچە 1-، 2-، 3- جىلد تەرجىمىلىرىدە كەتكەن خاتالار ئىندېكستە تۈزىتىلگەن. بۇ ھەقتە بروككېلمان[45]ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى تەرجىمىسى» دېگەن ماقالىسىدە، بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ تۈزىتىشلىرىنىڭ كۆپچىلىكىنى مۇۋاپىق تاپقانلىقىنى بىلدۈرگەن؛ شۇنىڭدەك «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مەلۇم بولغان تەرجىمە نۇسخىلىرى ئىچىدە بەزى پەرقلەر بارلىقىنى، بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسىنىڭ مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى ئەسلەتكەن.

كونا، يېڭى تۈركي تىللار ۋە ئەرەب تىلى بويىچە يۇقىرى بىلىم ئىگىسى بولغان ھۆرمەتلىك ئالىم بېسىم ئاتالاينىڭ «تۈركي تىللار دىۋانى»نى مۇمكىنقەدەر يۇقىرى ئىلمىي سەۋىيىدە تەرجىمە قىلىش ئۈچۈن سىڭدۈرگەن ھالال ئەمگىكىنى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋە ھۆرمەتلەش بىلەن بىرلىكتە، «تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىدە ساقلانغان بەزى نۇقسانلار ۋە خاھىشلارنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتمەي بولمايدۇ. بۇلارنىڭ مۇھىمراقلىرى شۇكى، «خاقانىيە تىلى»غا خاس بولغان ھەممە «ھ» تاۋۇشىنى «e» بىلەن بەرگەن (بۇنىڭدا «تۈركي تىللار دىۋانى» تىلىنىڭ بۇگۈنكى تۈركىيە تۈركچىسىگە يېقىنلىقىنى كۆرسىتىش نەزەردە تۇتۇلغان بولسا كېرەك)؛ ئۆزىگە تونۇش بولمىغان بەزى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنى ئىپادىلەشتە ئىزچىللىقنى ساقلىيالمىغان ۋە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تىرانسكرىپسىيىسىدە خاتالىقلارغا يول قويغان.

تاشكەنتتە، 1960 - يىلىدىن ئېتىبارەن «تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ سالىھ مۇتەللىپوف تەرىپىدىن ئۆزبېك تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى نەشر قىلىنىشقا باشلىدى، بۇ تەرجىمان ئۆزبېك تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا «تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ 1933— 1935- يىللىرى ئىستانبۇلدا بېسىلغان باسما نۇسخىسىنى[46] ئاساس قىلغان ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ تۈركچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن تولۇق پايدىلانغان. ئۆزبېك تىلىدىكى بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ 1- جىلدىغا سالىھ مۇتەللىپوف «XI ئەسىرنىڭ بۈيۈك فىلولوگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ نايابئەسەرلىرى» دېگەن ماۋزۇدا ئۇزۇن ماقالە، 2- جىلد بېشىغا «سۆز بېشى ئورنىدا» دەپ كىرىش سۆز بەرگەندىن باشقا، ئاخىرلىرىغا يەر، قەبىلە، شەخس ناملىرى ۋە ئايرىم سۆزلەر ھەققىدە بىرمۇنچە ئىزاھلار بەرگەن. س. مۇتەللىپوف ئۆزىنىڭ بۇ ماقالە ۋە ئىزاھلىرىدا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۆزىنى ئۆزبېك ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنى پەقەت ئۆزبېك تىلىنىڭ نەمۇنىسى دەپ «ئىسپاتلاش»قا نۇرغۇن ئەقلىي كۈچ سەرپ قىلغان. «تۈركي تىللار دىۋانى»نى مورفولوگىيىلىك، دىئالېكتولوگىيىلىك، لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق تەرەپلەردىن پۈختا تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭدا ئاساس قىلىنغان تىلنى «ئۇيغۇر تىلى» دەپ ھۆكۈم چىقارغان بروككېلمانىنى ۋە باشقىلارنى ئەيىبلىگەن. بۇنىڭدىن تاشقىرى، س. مۇتەللىپوف بەزى «قەدىمكى تۈركي ئىبارە»لەرنى ياخشى چۈشەنمىگەنلىكى، بەزى سۆزلەرنىڭ ئەرەبچە ئىزاھىنى ياخشى پەرق ئېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىرمۇنچە جايلاردا خاتالىققا يول قويغان.

شۇنداقتىمۇ، بىز قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا، ئالدى بىلەن، بىسىم ئاتالاينىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنى ۋە ئاندىن سالىھ مۇتەللىپوفنىڭ ئۆزبېكچە تەرجىمىسىنى بىزدىن بۇ ساھەدە بىر قەدەم ئىلگىرى ماڭغان پېشقەدەملەرنىڭ ئەمگەكلىرى دەپ قاراپ، ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىمىزدا ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىدىن پايدىلاندۇق، شۇڭا ئۇلاردىن مىننەتدارمىز. لېكىن، شۇنى ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتىمىزكى، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىنى ئىشلەشتە، ئەسلىي قوليازمىنىڭ فاكسىملىنى ئاساس قىلدۇق. شۇنىڭدەك، «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن نۇرغۇن سۆز- ئىبارىلەر، ئاساسەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (ئايرىملىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ چوڭ شېۋىلىرىدە) ئۆز پېتىچە ساقلانغانلىقى ۋە قوللىنىلۋاتقانلىقى ئۈچۈن، بىزگە كۆپ ئوڭۇشلۇق تۇغدۇرۇپ بەردى. شۇڭا، كلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن پاكىتلارنى ئىزدەپ ئولتۇرمىدۇق ۋە ئارتۇقچە ئىزاھ بەرمىدۇق.

11- ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىنسانلار مەدەنىيىتىگە قوشقان قىممەتلىك تۆھپىسى بولغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىزنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىمىزدىن بىرىدۇر. بۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش بىزنىڭ مۇناسىپ بۇرچىمىزدۇر. لېكىن، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇدنى قەشقەرلىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرىنى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ نادىر مەدەنىي مىراسى دېيىش بىلەن بىللە، يەنە شۇنى تەكىتلەيمىزكى، مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىنى «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىلىنى ئاساس قىلغان ھالدا، پۈتكۈل تۈركىي قەبىلىلەر تىللىرىدىن ماتېرىيال ئېلىپ تۈزۈپ چىققان ۋە ئۇنىڭغا «تۈركىي تىللار دىۋانى» دەپ نام بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان ھەممە خەلقلەر ئۈچۈن ئورتاق بايلىق دەپ قارايمىز.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشى 1940- يىللاردا قولغا ئېلىنغان. قەشقەر بەشكېرەملىك ئىسمائىل دامولا (ئىسمائىل ئاببابەكرى 1902 — 1954) چۆچەكتە 1946- يىلى بۇ ئەسەرنىڭ بىرىنچى تومىنىڭ دەسلەپكى تەرجىمىسىنى قولدىن چىقارغان.

1951 — 1953 - يىللىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشى ئىككىنچى قېتىم قولغا ئېلىنغان ۋە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى سەيدۇللا سەيپۇللايوف (1918 — 2002)نىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى

بىلەن قەشقەردە ئاكا - ئۇكا مۇھەممەد پەيزى بىلەن ئەخمەد زىيائى تەرىپىدىن ئەسەرنىڭ[48]تەرجىمە ئورىگىنالى قولدىن چىققانىدى. 1963 — 1966- يىللىرى ئۇيغۇر سايرانى تەرىپىدىن «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئۇيغۇرچە ئۇچىنچى تەرجىمە نۇسخىسىمۇ ئىشلەنگەنىدى. لېكىن، سول خاتا لۇشىيەن تۇپەيلىدىن بۇ تەرجىمە نۇسخىلىرى نەشر قىلىنماي، ئاخىر نابۇت بولۇپ كەتكەن. بۇ ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك خىزمەت مەملىكىتىمىزدە ئىلىم - پەن باھارى قايتا يېتىپ كەلگەن ۋاقىتتىلا قايتىدىن قولغا ئېلىنغان ھەم بۇ ئەسەرنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش، دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر بويىچە نۇقتىلىق ئىلمىي تەتقىقات پىلانىغا كىرگۈزۈلگەن. بۇ خىزمەت ئۇچۇن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ۋە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى بىرلىكتە ئىلمىي كۈچلەرنى جەلپ قىلىپ، مەخسۇس گۇرۇپپا تەشكىللىگەن. بۇ گۇرۇپپا 1980- يىلىدىن 1984- يىلغىچە «دىۋان»نى ئۇچ توم قىلىپ نەشرگە تەييارلىغان. بۇ ئەسەر شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ كىتابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشكەن.

بۇ قېتىم ئۆتكەنكى گۇرۇپپا ئاساسىدا قايتا تەشكىل قىلىنغان گۇرۇپپا قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بۇ ئەسەرنىڭ ئالدىنقى قېتىملىق نەشرىنى تەكشۈرۈپ چىقىش، يازما نۇسخىنىڭ فوتو كۆچۈرمىسىگە قايتا - قايتا سېلىشتۇرۇش، ماتېرىيال توپلاش، دەللىلەش، بېكىتىش ئارقىلىق «دىۋان»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېڭىدىن نەشرگە تەييارلاپ چىقتى. بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلىي قوليازمىسى كۆچۈرۈلۈش ۋە قولدىن قولغا ئۆتۈش جەريانىدا، ئۇنىڭدا بەزى ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقى ئېنىق. شۇ سەۋەبتىن ئەينى دەۋردىكى سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى (ئەسلىي مەنىسى ۋە كۆچمە مەنىسى)نى چۈشىنىش ۋە فونېتىكىلىق قۇرۇلمىسىنى ئېنىقلاش جەھەتتە بەزى يېتەرسىزلىكلىرىمىزنىڭ بولۇشى تەبىئىي. ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ بۇنى نەزەردە تۇتۇشلىرىنى ئۇمىد قىلىمىز.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ يېڭى نەشرىنى

تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسى

2008- يىل 5- ئاينىڭ 15- كۈنى[49]

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ يېڭى نەشرى توغرىسىدا ئىزاھات

1. «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دەيمىز)نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قوليازمىسىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىنىڭ 1990- يىلى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان رەڭلىك فاكسىملى (فوتو نۇسخىسى) ئاساس قىلىندى.

2. «دىۋان»دىكى سۆزلەملەر ۋە كەلتۈرۈلگەن مىساللارنىڭ ئەرەبچە ئىملاسى ئەينەن ساقلاندى.

3. ئەرەبچە ئىملاسىدا ئىككى خىللىق بولغان ئايرىم سۆزلەم ۋە مىساللار ئەينەن كۆچۈرۈلۈپ، زۆرۈر تېپىلغاندا ھاشىيىدە ئىزاھلاندى.

4. ئەرەبچە ئىملاسى ئېنىق بولمىغان ياكى خاتا كۆچۈرۈلگەن سۆزلەم ۋە مىساللارنىڭمۇ ئەسلىي ئىملاسىنى ساقلىدۇق، ئەمما «دىۋان»نىڭ باشقا تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدا بېرىلگەن تۈزىتىشلەردىن مۇۋاپىق تاپقانلىرىمىزنى، شۇنىڭدەك، ئۆزىمىز ھېس قىلغان خاتالىقلارنى تىرانسكرىپسىيىدە تۈزىتىپ، ھاشىيىدە ئىزاھلىدۇق.

5. «دىۋان»نىڭ رەڭلىك فوتو نۇسخىسىغا ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىغا قارىغاندا، «دىۋان»نىڭ يازما نۇسخىسىدا بەزى سۆزلەر قارا سىياھ بىلەن، بەزى سۆزلەر قىزىل سىياھ بىلەن تۈزىتىلگەن.// بېسىم ئاتالاي قىزىل سىياھ بىلەن يېزىلغان تۈزىتىشلەرنى ئىشەنچسىز ھېسابلاپ، بىر قىسمىنى تۈزەتكەن. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ بىر قىسىم پىكىرلىرىنى ماقۇل كۆردۇق، يەنە بىر قىسمى ھەققىدە بولسا، يازما نۇسخىدىكى تۈزىتىشنى توغرا تاپتۇق. ھەر ئىككى ئەھۋالدا ھاشىيىدە ئىزاھ بېرىلدى.

6. يازما نۇسخىدىكى ئەرەبچە سۆزلەردە كۆچۈرۈشتە سادىر بولغان ئىملا ۋە سۆز خاتالىقلىرىدىن سېزىلگەنلىرى تۈزىتىلىپ تەرجىمە قىلىندى ۋە بۇ ھەقتە ھاشىيىدە ئىزاھ بېرىلدى.

7. «دىۋان»نىڭ ئەرەبچە باسما نۇسخىسى ۋە باشقا تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدا بەزى مىسالالارمۇ قۇر بېشىغا چىقىرىلىپ ئايرىم سۆزلەم قىلىپ ئېلىنغان. مۇنداق قىلىش مەھمۇد كاشغەرىي مەزكۇر بابتا كۆرسەتكەن ئۆلچەمگە توغرا كەلمىگەچكە، بىز مۇنداق مىسالالارنى مۇستەقىل سۆزلەم قاتاردىن چىقىرىپ، مىسال قىلىپ ئېلىنغان سۆزلەم ئىچىگە كىرگۈزۈۋەتتۇق.

8. «دىۋان»دا بەزى كۆپ مەنىلىك پېئىللارنىڭ بىر- بىرىدىن پەرقلىنىدىغان مۇستەقىل مەنىلىرى بىرلا سۆزلەم ئىچىدە ئىزاھلانغان. بىز ئۇلارنىڭ ھەربىرىنى بىر مۇستەقىل سۆزلەم قىلىپ، قۇر بېشىغا چىقاردۇق. لېكىن، مۇنداق پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستەر شەكىللىرى ئاخىرىدا بىرلا قېتىم بېرىلدى.

9. سۆزلەملەرنىڭ تىزىلىش تەرتىپى يازما نۇسخىدا ئوخشاش ھەرپ بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنى بىر قاتارغا تىزىش يولى بىلەنمۇ ئىپادىلەنگەن ۋە مەزكۇر ھەرپ شۇ خىل سۆزلەرنىڭ باش تەرىپىگە چىقىرىپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدا ئىزچىللىق يوقلۇقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بىز بۇ خىل ھەرپلەرنى قۇر بېشىدا ئايرىم كۆرسەتمىدۇق.[52] I //

10. «دىۋان»دىكى ھەربىر تۈركىي سۆز ۋە مىسالغا لاتىن ھەرپلىرى ئاساسىدا ئىشلەنگەن ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرى بىلەن ترانسكرىپسىيە بېرىلدى. بۇ بەلگىلەر مۇنۇلار (تىرناق ئىچىدىكى مەزكۇر بەلگىنىڭ خەلقئارا ترانسكرىپسىيىدىكى تەڭدىشى):

، (a) a ، (ɛ) ɔ ، (E) ə ، (b) b

، (d) d ، (f) f ، (g) g ، (ʁ) oɣ

، (x) h ، (h) ḥ ، (i) i ، (i̇) ï

، (ʤ) j ، (k) k ، (q) k ، (l) l

، (m) m ، (n) n ، (ŋ) ŋ ، (o) o

، (ϕ) ɵ ، (p) p ، (c) q ، (r) r

، (s) s ، (t) t ، (y) ü ، (w) w

، (u) u ، (v) v ، (ʃ) x ، (j) y

، (z) z ، (ʒ) ʒ ، (ƶ) ż .

قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنمىدىغان « i » ئۇچۇن « ī » بەلگىسى ئىشلىنىدى. «ذ» تاۋۇشىنى ئادەتتىكى « z » دىن پەرقلەندۈرۈش ئۇچۇن، «z»نىڭ ئۇستىگە بىر چېكىت قويۇلۇپ، «ż» شەكلىدە ئىپادىلەنىدى. «دىۋان»دا « ə » تاۋۇشىنىڭ بىر ۋاريانتى «ايە» بىلەن ئىپادىلەنگەن، بۇ «ə»نىڭ ئاستىغا بىر چېكىت قويۇلۇپ، «ə̣» شەكلىدە ئىپادىلەنىدى.// 53 I

11. «دىۋان»دا ئەرەب ھەرپلىرىنىڭ چەكلىمىسى بىلەن « p ، b » تاۋۇشلىرى بىرلا «ب» ھەرپى بىلەن، « g ، k » تاۋۇشلىرى بىرلا «ك» ھەرپى بىلەن، «q ، j» تاۋۇشلىرى بىرلا «ج» ھەرپى بىلەن يېزىلغان. شۇنىڭدەك ئەرەبچە يېزىق ۋە دىئاكرىتىك بەلگىلەرگە قاراپ «o» بىلەن «u» نى، «ö» بىلەن « ü »نى بىر - بىردىن پەرقلەندۈرۈشمۇ قىيىن. تراڭسكرىپسىيىدە ئاپتورنىڭ ئۆز ئىزاھاتى، تۈركىي تىللارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى ۋە خاقانىيە تىلى ۋارىسلىرى بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ (بولۇپمۇ قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ) ھازىرقى جانلىق تەلەپپۇزى ئاساسىدا، بۇلار مۇمكىنقەدەر ئېنىق ئايرىپ كۆرسىتىلدى.

مەسىلەن: «دىۋان»دىكى «ك» ھەرپىنىڭ تراڭسكرىپسىيىسىنى بېرىشتە تۆۋەندىكىچە يول تۇتۇلدى:

(1) «دىۋان» دەۋرىدە خاقانىيە تىلىدا « ϙ » ۋە «g» بىلەن باشلانغان تۈركىي سۆزلەرنىڭ يوقلۇقى نەزەردە تۇتۇلۇپ، سۆز بېشىدىكى «ك» ھەرپى تامامەن «k» بىلەن ئىپادىلەنىدى.

(2) كۆپ بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ك» ھەرپى تامامەن «k» بىلەن ئىپادىلەنىدى.

(3) بىر بوغۇملۇق تۈپ سۆزلەر ئاخىرىدىكى «ك» نىڭ ئوغۇز- قىپچاق تىللىرىدا «y» غا ئايلىنىپ كەتكەنلىرى «g» بىلەن، قالغانلىرى «k» بىلەن ئىپادىلەنىدى.

(4) پېئىللارغا قوشۇلۇپ ئىسىم، سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «ك (ياكى بۇنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋاريانتلىرى ik، ük، ak)» نى ئىپادىلەشتە:

بىرىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»نىڭ كىرىش قىسمىدا يۇمشاق كاف (g) قا «tirig ، ölüg» سۆزلىرىنى مىسال قىلىپ بەرگەنلىكىنى:

ئىككىنچى، «*isig*— ئىسسىق» سۆزىنىمۇ يۇمشاق كاف «*g*» بىلەن كۆرسەتكەنلىكىنى:// I 54

ئۇچىنچى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدىمۇ بۇ قوشۇمچىنىڭ ئىسىملارنى بىلدۈرگەندە «*k*»، سۆپەتلەرنى بىلدۈرگەندە «*g*» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى؛

تۆتىنچى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «لكْ» قوشۇمچىسى ھەققىدىكى قائىدىدە (يازما نۇسخا 254- ۋە 255- بەتلەر) بۇ قوشۇمچىنىڭ «بىر نەرسىنىڭ پەيدا بولغان يېرى، بىر نەرسە ياساشقا تەييارلانغان نەرسە، كىشىلەرنىڭ مىجەز - خۇلقى (ئومۇمەن ئىسىم)» قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرگەندە قاتتىق كاف « *k*» بىلەن كېلىدىغانلىقىنى، «ئېيتىلغان نەرسىگە ئىگە بولغانلىق، مەجھۇل دەرىجىدىكى سۆپەتداش (ئومۇمەن سۆپەت)» مەنىسىنى بىلدۈرگەندە يۇمشاق كاف «*g*» بىلەن كېلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتتۇق ۋە ئىسىم مەنىسىنى بىلدۈرگەن سۆزلەردە «*k*» بىلەن، سۆپەت ياكى ھەم ئىسىم، ھەم سۆپەتتىن ئىبارەت ھەر ئىككى خىل مەنىدە كەلگەن سۆزلەردە «*g*» بىلەن ئىپادىلىدۇق.

12. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۈركىي سۆزلەرگە بەرگەن ھەممە ئىزاھلىرىنى ئاپتورنىڭ ئىپادە فورمىلىرىنى ۋە ئۇسلۇبىنى ساقلاش ئاساسىدا تولۇق تەرجىمە قىلىش ئۇچۇن تىرىشتۇق. بۇنىڭدا تۆۋەندىكى يول تۇتۇلدى:

A. بىر سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھازىرمۇ شۇنداق ئىشلىتىلىۋاتقان بولسا، تەرجىمىدە شۇ سۆزنىڭ ئۆزىلا بېرىلدى.// I 55

مەسىلەن: اتْ *it* — ئىت.

B. «دىۋان»دىكى سۆزنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىستېمال مەنىسىدە ئۆزگىرىش بولغان بولسا، تەرجىمىدە ئالدى بىلەن شۇ سۆزنىڭ ئۆزى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كەڭ ئىشلىتىلىۋاتقان تەڭدىشى بېرىلدى.

مەسىلەن: اَتْ *at* — ئەت، گۆش.

C. «دىۋان» دىكى سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئىشلىتىلمەي، شېۋىلەردە ساقلانغان بولسا، ئالدى بىلەن شۇ سۆزنىڭ شېۋىلەردە ساقلانغان شەكلى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كەڭ ئىشلىتىلىۋاتقان

تەڭدىشى بېرىلدى. ئەمما، قايسى شېۋىدە ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئايرىم ئىزاھ بېرىلمىدى.

مەسىلەن: اُلُقْ *uluq* — ئۇلاق ~ ئۇۋلاق، قېيىق، قولۇاق.

D. تارىخىي ئاتالغۇلار ۋە جۇغراپىيەۋى ئىسىملارنىڭ ئاۋۇال ئۆزى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئىزاھاتى تەرجىمە قىلىندى.

مەسىلەن: تَرْخَانْ *tarhan* — تارخان. ئىسلامىيەتتىن ئاۋۇال قوللىنىلغان ئىسىم، «بەگ» مەنىسىدە. ئارغۇچە.

جُرْجانْ *qurqan* — چەرچەن. چىن يولىدا مۇسۇلمانلار چېگرىسىغا جايلاشقان بىر شەھەر ئىسمى.

13. ماقال - تەمسىلىلەر، شېئىرىي بېيىتلەرنىڭ تەرجىمىسىدە مۇنداق يول تۇتۇلدى.

56 I

A. ماقال - تەمسىل، شېئىر - بېيىتلەرنىڭ ئەرەبچە ئىزاھاتى//ئۆز پېتى تەرجىمە قىلىنغاندا، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ئەسلىي تۈركىي تېكىستتىن يىراق كەتمىسە، ئۆز پېتى تەرجىمە قىلىندى:

تَزَكْ قارْدا يَتْماسْ اَذْكُو ايسيزْ قَتْماسْ *təzək qarda yatmas əzgü əsiz qatmas*

تېزەك قاردا ياتماس، ياخشى - يامان قېتىلماس.

قُتْ قُقِغْ بِرْسا اِذِمْ قُولِنكا *qut quvïoq bərsə izim qulïŋa*

كُنْدا ايشي يُكْسَبَنْ يُوقارْ اَغارْ *kündə ïxï yüksəpən yuqar aoqar*

بەخت ــ دۆلەت بەرسە ئىگەم قۇلىغا،
كۈندە ئىشى يۈكسىلىپ يۇقىرى ئۆرلەر.

B. ماقال - تەمسىل، شېئىر - بېيىتلەرنىڭ ئەرەبچە ئىزاھاتى تۈركىي تېكىستنىڭ ئەينەن تەرجىمىسى بولماي، ئومۇمىي مەقسەتنىلا ئىبارەت بولسا، ئاۋۇال تۈركىي تېكىست ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بېرىلىپ، چاسا تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدى، ئاندىن ئۇنىڭ مەھمۇد كاشغەرىي تەرىپىدىن بېرىلگەن ئەرەبچە ئىزاھى تەرجىمە قىلىندى. مەسىلەن:// 57 I

تېكىست

kīz birlə kürəxmə قِيزْ بِرْلا كُرَشْما
kīsrak birlə yarīxma قِسْراقْ بِرْلا يَرِشْما

[قىز بىلەن چېلىشما،
تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما.]

قىز بىلەن چېلىشما، چۈنكى قىزلار كۆچلۈك كېلىدۇ، سېنى يېقىتىپ قويىدۇ، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما، ئۇ ئاتتىن كۆچلۈك ۋە چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن سېنىڭدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ.

اَلْبْ اَرْتُنكا اُلْدِيمُو	*alp ərtoŋa əldimu*	[ئالپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ،
اِيسِيزْ اَزُونْ قَلْدِيمُو	*əsiz azun kaldīmu*	يامان دۇنيا قالدىمۇ،
اُذْلَكْ اُوجِنْ اَلْدِيمُو	*əzlək əqin aldīmu*	پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ،
اَمْدِي يُرَكْ يِر تِلُورْ	*əmdi yürək yīrtilur*// 58 I	ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.]

خاقان ئافراسىياپ ئۆلدىمۇ؟ بۇڭا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۈرەكلەر پارە- پارە بولماقتا.

C. ماقال - تەمسىللەرنىڭ تەرجىمىسى بېرىلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئەرەبچە تەڭدىشى كەلتۈرۈلگەن بولسا، ئەرەبچە تەڭدىشى ئەينەن بېرىلدى، تەرجىمە قىلىنمىدى. مەسىلەن:

yīrak yər savīn arkīx kəldürür يِيراقْ يِيرْ ساڤِنْ اَرْقِشْ كَلْدُرُورْ
يىراق يەر خەۋىرىنى كارۋان كەلتۈرەر.

بۇ ماقال ئەرەبلەرنىڭ «وَيأتِكَ بِالْاَخْبارْ مَنْ لَمْ تُزَوِّدَ» دېگەن ماقالىغا توغرا كېلىدۇ.

14. «دىۋان»دىكى ئەرەبچە گرامماتىك ئاتالغۇلار مۇنداق بىر تەرەپ قىلىندى:

A. سۆزلەملەرنىڭ تىزىلىش تەرتىپىگە ئائىت بولغان ئەرەبچىگە خاس گرامماتىك ئاتالغۇلار ئۆز پېتى ئېلىنىپ، بىرىنچى قېتىم ئۇچرىغان جايدا ھاشىيىدە ئىزاھلاپ ئۆتۈلدى. مەسىلەن:// 59 I

مەنقوُس — ئوُچ ھەرپتىن تورزوُلوُپ، ئاخىرقى ھەرپى ھەرپى ئىللەت (ا، و، ى) بىلەن كەلگەن سوّزلەر.

B. تورکىي تىللارنىڭ خوُسوُسىيەتلىرىگە ئائىت ئەرەبچە گرامماتىك ئاتالغوُلاردىن ئوُيغوُر تىلىغا ئەرەبچىدىن كىرىپ ئوّزلەشكەنلىرى ياكى ئىلگىرى ئىشلىتىلگەنلىرى ئىستېمال مەنىلىرىدە سەل پەرق بولسىمو، يەنە ئوّز پېتى ئېلىندى. بوُلاردىن مەنىدە پەرق بارلىرىنى ياكى ھازىرقى كىتابخانلارغا ياتراق بولغانلىرىنى بوُ يەردە ئىزاھلاپ ئوّتىمىز:

ئىسىم — بوُ ئاتالغوُ ئوُيغوُر تىلىدا سوّز تورکوُملىرىدىن پەقەت ئاتلارنىلا بىلدوُرىدو، ئەرەبچىدە، شوُ جوُملىدىن «دىۋان» دا زامان بىلەن تورلەنمەيدىغان ھەممە سوّز تورکوُملىرى (مەسىلەن: ئىسىم، سوُپەت، سان، ئالماش ۋە رەۋىشلەر)نى ئوّز ئىچىگە ئالىدو.

فائىل — جوُملىدە ئىش - ھەرىكەتنى (پېئىلنى) ئىجرا قىلغوُچى ئىگە.

ئىسمى فائىل — ئاددىي دەرىجىدىكى سوُپەتداش.

مەفئوُل — ھەرىكەتنى قوبوُل قىلغوُچى، تولدوُرغوُچى.

ئىسمى مەفئوُل — مەجھوُل دەرىجىدىكى سوُپەتداش.

مىفئال — ئىشنىڭ داۋاملىق تەكرارلىنىشىنى بىلدوُرىدىغان سوُپەتداش.

ئىدغام — ئىككى تاۋوُشنىڭ بىر - بىرىگە قوشوُلوُشى ياكى بىر خىل ئوقوُلوُشى، ئاسسىمىلياتسىيە. مەھمود كاشغەرىي بەزىدە تەتوُر ئاسسىمىلياتسىيىنىمو مۇشو ئاتالغوُ بىلەن ئاتايدو.

ھەرپ — (حرف) «دىۋان»دا بوُ ئاتالغوُ ئادەتتىكى «ھەرپ»//دېگەن ئوُقوُمدىن باشقا يەنە «تاۋوُش»، «فونېما» دېگەن مەنىلەرنىمو بىلدوُرىدو.

قاتتىق ھەرپلەر (حروف الصَّلاَبة) — بوُنىڭدا «ب - p، ت - t، ج - q، ك - k، ق - ķ» غا ئوخشاش پارتلىغوُچى ۋە پارتلىغوُچى سىيرىلاڭغوُ تاۋوُشلار كوّزدە توُتوُلىدو.

قاتتىق تەلەپپوُز قىلىنىدىغان ھەرپلەر (اشباع) — بوُ سوّز سوزوُق تاۋوُشلاردا ئارقا سوزوُقلارنى، ئوُزوُك تاۋوُشلاردا جاراڭسىز تاۋوُشلارنى بىلدوُرىدو.

يوُمشاق تەلەپپوُز قىلىنىدىغان ھەرپلەر (رَكِيكَة) — بوُ سوّز سوزوُق تاۋوُشلاردا ئالدى سوزوُق تاۋوُشلارنى، ئوُزوُك تاۋوُشلاردا جاراڭلىق تاۋوُشلارنى بىلدوُرىدو.

ئەلىف (ا) — ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ بىرىنچى ھەرپى، «دىۋان»دا بۇ ھەرپ تۈركىي سۆزلەردىكى «a ، ə، e، i، ī، ọ» تاۋۇشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ۋاۋ (و) — ئەرەب ئېلىپبەسىدە يېگىرمە يەتتىنچى ھەرپ. «دىۋان» دا بۇ ھەرپ تۈركىي سۆزلەردىكى بىر ئۇزۇك تاۋۇش (w) ۋە تۆت سوزۇق تاۋۇش (o، ө، u، ü) قا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

15. سۆزلەرنى ئىزاھلىغاندا تۆۋەندىكى شەرتلىك بەلگىلەر ئىشلىتىلدى:

A. تەڭداش مەنىلىك سۆزلەر پەش بىلەن، مەنىلىرىدە پەرق بار سۆزلەر چېكىتلىك پەش بىلەن ئاجرىتىلدى.

B. ئايرىم ئىشلىتىلمەي، سۆز بىرىكمىلىرىدىلا كېلىدىغان سۆزلەر ئايرىم ئىزاھلانماي، ترانسكرىپسىيەدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلۇپ، سۆز بىرىكمىسى ئىچىدە ئىزاھلاندى.// I 61

C. بەزى مىسىاللارغا مەھمۇد كاشغەرىي تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىزاھتا تۈركىي تېكىستنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن قوشۇلغان سۆزلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىندى.

D. تەرجىمان تەرىپىدىن قوشۇلغان ئىزاھلار تىرناق ئىچىگە بېرىلدى.

E. بىر سۆز ئىككى خىل تەلەپپۇز قىلىنسا، ئوتتۇرىسىغا // بەلگىسى قويۇلدى.

F. بىر سۆزنىڭ ئىككى خىل ۋارىيانتى بولسا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا ~ بەلگىسى قويۇلدى.// I 62

محمود بن الحسين الكاشغري

ديوان لغات الترك

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)

دار النشر الشعبية بشنجانغ

مەمۇد كاشغەرى

تۈركىي تىللار دىۋانى

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)

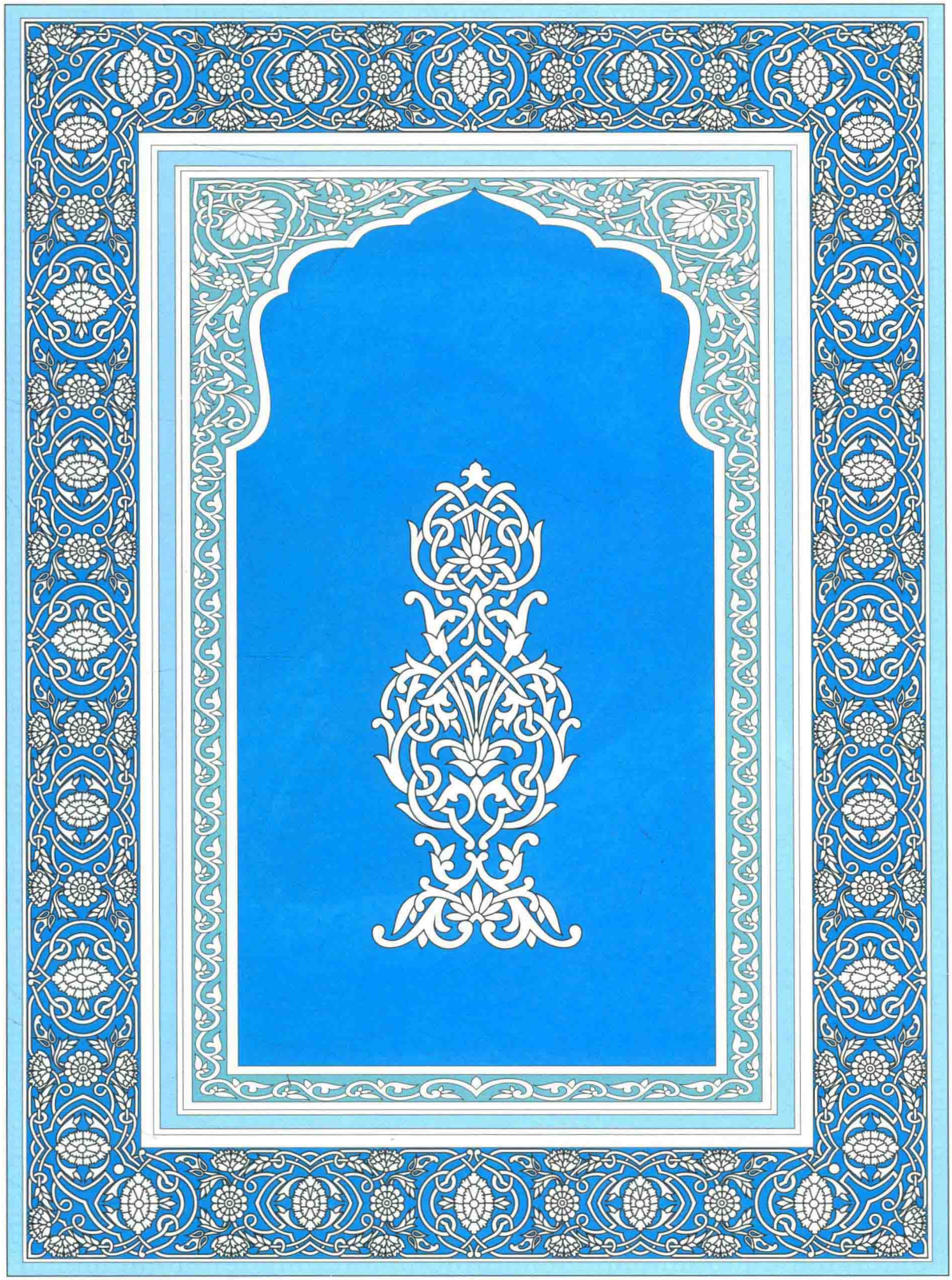
تېكىست

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

محمود کاشغری

رسام غازی محمد

«تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ يېڭى نەشرى (مۇكەممەل نۇسخىسى)نى تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسى

ئىمىن تۇرسۇن، مىرسۇلتان ئوسمانوف، سابىت روزى
مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت (مەسئۇل مۇھەررلر)
غەيرەت ئابدۇراخمان ئوزغار

《突厥语大词典》（全释珍藏本）审订小组成员

伊敏·吐尔逊，米尔苏里唐·乌斯马诺夫，萨比提·如孜，
买买提吐尔地·米尔孜艾合买提（责任编辑）
海拉提·阿不都热合曼

«تۇركي تىللار دىۋانى»نىڭ ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرىنى تەييارلاش گۇرۇپپىسى

بىرىنچى تۇم

(ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە)

ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا، دامولا ئابدۇلھېمىت يۈسۈفى، خەلىم سالىخ، ھاجى نۇر ھاجى، ئوسمان مەھەممەتنىياز، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتىئى (مەسئۇل مۇھەررىر)، ئىمىن تۇرسۇن (مۇھەررىر)، مىرسۇلتان ئوسمانوف.

ئىككىنچى تۇم

(ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە)

ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئابدۇرېشىت قارىم سابىت، خەلىم سالىخ، ئوسمان مەھەممەتنىياز، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتىئى (مەسئۇل مۇھەررىر)، ئىمىن تۇرسۇن (مۇھەررىر)، مىرسۇلتان ئوسمانوف (مۇھەررىر).

ئۈچىنچى تۇم

(ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە)

ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇرېشىت قارىم سابىت، خەلىم سالىخ، ئوسمان مەھەممەتنىياز، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتىئى (مەسئۇل مۇھەررىر)، مىرسۇلتان ئوسمانوف (مۇھەررىر).

نەشرىياتتىن

«تۇركىي تىللار دىۋانى»، يەنى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دەيمىز) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى بۈيۈك نامايەندە، جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك بايلىق. شۇڭا، ئازادلىقتىن بۇيان پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت «دىۋان»نى نەشر قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتىگە يۈكسەك دەرىجىدە كۆڭۈل بۆلدى ۋە غەمخورلۇق قىلىپ كەلدى.

«دىۋان»نىڭ تۇنجى ئۇيغۇرچە نەشرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سەمىمىي كۆڭۈل بۆلۈشى، مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسىسلىرىمىزنىڭ زور تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە نەشرگە تەييارلىنىپ، نەشرىياتىمىز تەرىپىدىن بىرىنچى تومى 1981- يىلى، ئىككىنچى تومى 1983- يىلى، ئۈچىنچى تومى 1984- يىلى نەشر قىلىنغانىدى. «دىۋان»نىڭ بۇ نەشرى يېگىرمە نەچچە يىلدىن بېرى ئېلىمىزنىڭ، جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تىل ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە كەڭ قانات يېيىشىدا زور رول ئوينىدى.

بۇ قېتىم «دىۋان»نىڭ يېڭى نەشرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىشتە ئۇنىڭ ئالدىنقى قېتىملىق نەشرى ئاساس قىلىندى. ئەمما، ئىلمىي جەھەتتە بەزى زۆرۈر تۈزىتىشلەرمۇ كىرگۈزۈلدى. تۈزىتىلگەن نۇقتىلار ئاساسلىقى تۆۋەندىكىچە:

1. «دۇان»نىڭ ئالدىنقى نەشرىدە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن «ā»، «ə»، «ī»، «ī»، «ō»، «ū»، «ō»، «ū»، قاتارلىق ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرى قوللىنىلغانىدى. ئەڕەب يېزىقى ئۇزۇك تاۋۇشلارغا ئاساسلانغان يېزىق بولغانلىقى ئۈچۈن، «دۇان»نىڭ ئاز ساندىكى بەزى سۆزلىرىدە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار «ا»، «و»، «ي» قاتارلىق ھەرپلەرنىڭ يارىدىمى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. بۇنداق ئىپادىلەش بەلگىلىك بىر فونېتىكىلىق خاسلىقنى ئەكس ئەتتۇرۇش ئۈچۈن قوللىنىلمىغاچقا، بۇنداق سۆزلەردە ئوخشاش بىر سۆزنىڭ ھەرقايسى گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە خاس ئىملاسىدا ئىزچىللىق يوق. شۇڭا، «دۇان»نىڭ ئالدىنقى نەشرىدە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن قوللىنىلغان يۇقىرىقى ترانسكرىپسىيىلىك بەلگىلەر چىقىرىۋېتىلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئادەتتىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن قوللىنىلغان «a»، «ə»، «ə̣»، «i»، «ī»، «o»، «u»، «ө»، «ü» قاتارلىق ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرى ئىشلىتىلدى.

2. «تۇركىي تىللار دۇانى»نىڭ يازما نۇسخا 26 - بېتىدە مەھمۇد كاشغەرىي: «ساپ تۇركىلەر <ف_f> بىلەن <ب_b> ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن <ڤ> ھەرپى ئۈچۈن ئالدىنقى نەشرىدە ترانسكرىپسىيىدە <v> بەلگىسى قوللىنىلغان، «ف» ھەرپى ئۈچۈن ترانسكرىپسىيىدە <f> بەلگىسى قوللىنىلغانىدى. يازما نۇسخىدا بۇ ھەرپلەرنىڭ قوللىنىلىشىدىمۇ ئىزچىللىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ قېتىمقى نەشرىدە ساپ تۇركىي سۆزلەردە كەلگەن «ف»، «ڤ» ھەرپلىرى ئۈچۈن، ئۇ مەيلى بىر چېكىتلىك ياكى ئۈچ چېكىتلىك شەكىلدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ترانسكرىپسىيىدە بىردەك «v» بەلگىسى بىلەن ئىپادىلىندى. «f» بەلگىسى پەقەت باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسىدىلا ئىشلىتىلدى، مەسىلەن: «مَفْعُوْل maf'ul»، «فُرْخان furhan» دېگەندەك.

3. قىسمەن سۆزلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسىدە كۆرۈلگەن سەۋەنلىكلەر (مەسىلەن، يازما نۇسخىدا سۆزلەرنىڭ ئېلىپبە تەرتىپى جەھەتتە، ۋەزىن

جەھەتتە، چېكىتلەرنىڭ ۋە ھەربىكىلەر[1]نىڭ قويۇلۇشى جەھەتتە كۆرۈلگەن سەۋەنلىكلەر ...) تۈزىتىلدى: بۇ خىل تۈزىتىشلەر ئۇچۇن ئالاھىدە ئىزاھ بېرىلمىدى. ئرانسكرىپسىيىسى ئىككى خىل ئېلىنىپ قالغان سۆزلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسى بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

4. ئايرىم سۆزلەرنىڭ سۆز مەنىلىرى يازما نۇسخىغا سېلىشتۇرۇش ۋە ئەرەبچە مەنىسىنى ئېنىقلاش ئارقىلىق توغرىلاندى. قىسمەن سۆز مەنىلىرى ۋە جۈملىلەر ئىستىلىستىكا جەھەتتە يەنمۇ راۋانلاشتۇرۇلدى.

5. سۆز مەنىلىرىدىكى ئايرىم دىئالېكت ۋە شېۋىلەرگە مەنسۇپ سۆزلەردىن باشقا سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېڭى ئىملا قائىدىسى بويىچە ئېلىندى.

6. يېڭى نەشرىدە ئايرىم سۆزلەردىكى زۆرۈرىيىتى بولمىغان ئىزاھاتلار ئېلىۋېتىلدى. بەزى سۆزلەرگە بېرىلگەن ئىزاھاتلار تۈزىتىلدى، يەنە بەزى سۆزلەرگە يېڭىدىن ئىزاھات بېرىلدى.

7. «دىۋان»نىڭ بۇ قېتىمقى نەشرى تېكىست، يازما نۇسخىنىڭ فوتو كۆچۈرمىسى (فاكسىمىل)، ئاچقۇچ (ئىندېكس) بولۇپ جەمئىي ئۈچ كىتاب قىلىندى. سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشكە ئاسان بولۇشى ئۈچۇن تېكىست قىسمىدا تېكىست مەزمۇنىنىڭ يازما نۇسخا (فاكسىمىل)دىكى ۋە «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرىدىكى ئورنى ئىزاھلاندى. بۇ خىل ئىزاھلار بەتنىڭ ئىچىدە، شۇ قۇرنىڭ ئوستىگە بېرىلدى. تەرجىمە جەريانىدا سۆزلەر ئۆز ئورۇنلىرىدىن يۆتكەلگەنلىكتىن، تېكىستنىڭ يازما نۇسخىدىكى بەت ئورنىنى بېكىتىشتە بەزى سۆزلەرنى دەل جايىدىن ئايرىش مۇمكىن بولمىدى. بۇنداق ئەھۋالدا شۇ جۈملە ئىچىدىكى مەلۇم بىر ئورۇندىن ئايرىپ، قىزىل رەڭدە «//» بەلگىسى قويۇلدى ۋە شۇ

[1] ھەربىكە — ئەرەب يېزىقىدا ھەرىپلەرنىڭ ئاستى ۋە ئوستىگە قويۇلۇپ، سوزۇق تاۋۇشنى بىلدۈرىدىغان بەلگە، ئادەتتە كۆپ قوللىنىلىدىغانلىرى فەتھە (زەبەر)، كەسرە (زىر)، زەممە (پەش) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

قۇرنىڭ ئۈستىگە قىزىل رەڭدە يازما نۇسخىنىڭ بەت نومۇرى بېرىلدى. تېكىستنىڭ ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرىدىكى ئورنىنى ئىزاھلاشتا سۆزلەر تولۇق ئاخىرلاشقان بەتلەردە بەت ئايرىلغان ئورۇنغا يېشىل رەڭدە «//» بەلگىسى قويۇلدى، بەت ئىچىدە شۇ قۇرنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرىنىڭ بەت نومۇرى يېشىل رەڭدە ئىزاھلاندى. سۆزلەر تولۇق تۇگىمەستىن، بوغۇم ئايرىپ ئاخىرلاشقان بەتلەردە بەت ئايرىش بەلگىسى شۇ سۆز تۇگىگەن ئورۇنغا قويۇلۇپ، ئاندىن بەت ئىچىدە قۇر ئۈستىگە بەت نومۇرى بېرىلدى.

بۇ قېتىمقى نەشرىنى تەييارلاش جەريانىدا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن تەتقىقاتچى تاھىرجان مۇھەممەتنىڭ ۋە شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ماگىستىر ئابدۇمۇتەللىپ ئەنۋەرنىڭ تەكلىپ پىكىرلىرىدىن مۇۋاپىق پايدىلاندۇق. بۇ ئۇچ كىتابنىڭ تېخنىكىلىق لايىھىلىنىشى جەھەتتە يازغۇچى ئەخمەت ئىمىننىڭ نۇرغۇن ياخشى مەسلىھەتلىرىنى قوبۇل قىلدۇق. يەنە خېلى كۆپ كەسپداشلار «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى، ئىلمىي جەھەتتە ھەم تېخنىكىلىق جەھەتتە بىزنى قىممەتلىك تەكلىپ - پىكىرلەر ۋە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

2008- يىلى 10- ئاي

مۇندەرىجە

出版说明 1
نەشر قىلىنىشى ھەققىدە 5
总序 张春贤 11
كىرىش سۆز جاك چۇنشيەن 13
编选说明 17
تۇزۇلۇشى ھەققىدە 19

ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «تۇركىي تىللار دىۋانى» 1
«تۇركىي تىللار دىۋانى»نىڭ يېڭى نەشرى توغرىسىدا ئىزاھات 36
ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن 1
تۇركىي سۆزلەرنىڭ تۇزۇلۇشىدە قوللىنىلىدىغان ھەرپلەر توغرىسىدا 6
پېئىللاردىن ياسالغان ئىسىملار توغرىسىدا 8
ا – ئەلىف 9
ت – t 10
ج – q 10
ش – x 10
غ – ɑ 11
ق – k, ... 12

قاتتىق كاف (ك – k) 13
يۇمشاق كاف (ك – g) 13
ل – l 13
م – m 14
ن – n 14
و – ۋاۋ 14
سۆزلەرنىڭ قانچە ھەرپتىن تۇزۇلىدىغانلىقى توغرىسىدا 15
ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەر توغرىسىدا 16
پېئىللاردىكى زىيادە ھەرپلەر ۋە پېئىللارنىڭ تۇزۇلۇشى 17
ا – ئەلىف 17
ت – t 18
ر – r 18
س – s 18
ش – x 19
ق – q 19
ك – k 20
ل – l 20
ن – n 20
لا – la // lə 21
ى – يا 21
سۆزلەرنىڭ ئۆز تۇزۇلۇشى بويىچە ئىلگىرى – كېيىن كېلىش تەرتىپى توغرىسىدا .. 22
ھەرپلەرنىڭ ئىلگىرى - كېيىن قويۇلۇش تەرتىپى توغرىسىدا 22
سۈپەت قاتاردا بايان قىلىنمىغان سۈپەتلەر توغرىسىدا 23
مەستەر قاتاردا بايان قىلىنمايدىغان مەستەرلەر توغرىسىدا 24
كىتابتا ئېيتىلمىغان ۋە ئېيتىلمىغان نەرسىلەر توغرىسىدا 26
تۈرك خەلقىرى ۋە قەبىلىرى توغرىسىدا 26
تۈركىي تىللار توغرىسىدا 27
شېۋىلەردىكى پەرقلەر توغرىسىدا 31

بىرىنچى توم

ھەمزىلىك ئىسىملار بۆلۈمى 37
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 37
بۇ بابتىكى مۇزائىفىلەر 41
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 41
بۇ بابتىكى غۇنىنىلىكلەر 42
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 43
فَعْلٍ fə'l، فُعْلٍ fu'l، فِعْلٍ fi'l شەكىلدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 43
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 44
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 49
ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابلىرى 50
فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىلدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 50
بۇ بابتىكى مۇزائىفىلەر 70
بۇ بابتىكى مىساللار 68
بۇ بابنىڭ باشقا بىر تۈرى 73
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 73
بۇ بابتىكى «ى - يا» بىلەن كەلگەن سۆزلەر 74
بۇ بابتىكى ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر 75
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 76
بۇ بابتىكى غۇنىنىلىكلەر 80
ئوشۇقچە ھەرپلىكلەر بابلىرى 82
اَفْعَلْ əf'əl شەكىلدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 82
بۇ بابتىكى مۇزائىفىلەر 93
بۇ بابتىكى مىساللار 94
بۇ بابتىكى بېشىدا ھەم ئايىغىدا «ا- ئەلىف» كەلگەن سۆزلەر 94
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 94

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر..... 96
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 97
بۇ بابتىكى غۇنىنىلىكلەر..... 97
ئاخىرى غۇنىنىلىكلەر..... 98
بۇ بابتىكى مىسالار..... 99
تۆت ھەرپلىكلەر..... 99
اَفْعَالْ əf'al، اُفْعُـالْ uf'al، اِفْعَـالْ if'al شەكىللىنىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 99
بۇ بابتىكى مىسالار..... 102
«و - ۋاۋ» ھەرپى قوشۇلغان سۆز..... 102
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار..... 102
بۇ بابتىكى غۇنىنىلىكلەر..... 102
فَعالْ fəal ۋە فُعُولْ fəul شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 103
بۇ بابتىكى مىسالار..... 104
تۆت ھەرپلىكلەر..... 104
فَعْلَى fə'la شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى..... 104
فَعْلَى fə' la شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 110
فُعُلْ fuul شەكلىدە «ج – q» بىلەن ياسالغان غۇنىنىلىك سۆزلەر بابى 110
بۇ بابقا كىرىدىغان فَعِنْلَى fəinla شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر..... 111
بۇ بابتىكى «ك» بىلەن ياسالغان غۇنىنىلىك سۆزلەر..... 112
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر..... 113
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر..... 113
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 113
فَعَـالُو fəalu، فُعَـالُو fualu، فِعَـالُو fialu شەكىللىنىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 114
بۇ بابتىكى بېشىدا «ا – ئەلىف»، ئايىغىدا «و – ۋاۋ» كەلگەن سۆزلەر..... 115
ئاخىرىدا « ن – n» كەلگەن سۆزلەر..... 115
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 115

اَفاعُولْ əfaul شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 116

اَفْعَلانْ əf'əlan شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 117

فِعْلِي fiinli شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 117

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 118

اَفْعَالْ əf'al شەكلىدە مۇزائەفلىك سۆزلەر بابى 118

بۇ تۈرگە كىرىدىغان مىسالالار 118

فَعُولْ fə'ul شەكلىدە ئوتتۇرىسىدىكى ھەرپى تەكرارلىنىدىغان سۆزلەر بابى 118

فَعَلَلا fəəlla شەكلىدە دەسلەپكى «ل – l» ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 120

باش ھەرپى زەممىلىك سۆز 120

باش ھەرپى كەسرىلىك سۆز 120

اَفْعالِلْ əf'alil شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 120

فَعْلُولِي fə'luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 121

فَعْلَنْدِي fə'ləndi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 121

فُعُولِينْ fuulin شەكلىدىكى غۇنىلىكلەر بابى 121

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 122

فَعَلْعَلْ fəəl'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 122

فَعَلْعَانْ fəəl'an شەكلىدە بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ھەرپلىرى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 127

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 131

اَفْعَلَلْ əf'ələl شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 131

باش ھەرپى زەممىلىك سۆزلەر 131

فُعالِلْ fualil شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 132

بۇ بابتىكى مەنقۇسنىڭ بىر تۈرى 132

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 132

بۇ بابتىكى غۇنىلىكلەر 133

فَعالِلْ fəalil شەكلىدىكى غۇنىلىك سۆزلەر بابى 133

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 133

ھەمزىلىك پېئىللار بۆلۈمى 134

ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 134
بۇ بابتىكى مۇزائىقلەر 139
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 140
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 142
بۇ بابتىكى غۇنىنلىكلەر 142
قائىدە 143
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 144
فَعَلْ fəəl شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 144
بۇ بابتىكى مۇزائىقلەر 165
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 171
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 171
بۇ بابتىكى غۇنىنلىكلەر 172
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 173
فَعْلَلْدِ fə'ləldi شەكلىدە ئىككىنچى ۋە تۆتىنچى ھەرپلىرى ساكىنلىق بولغان ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 173
بۇ بابتىكى مۇزائىقلەر 202
مەنقۇسنىڭ باشقا بىر تۈرى 207
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 208
بۇ بابتىكى مۇزائىقلەر 210
بۇنىڭ باشقا بىر تۈرى 210
تۆت ھەرپلىكلەردىن ئۈچ ھەرپلىك بولغانلار 210
قائىدە 215
بۇ بابتىكى غۇنىنلىكلەر 222
غۇنىنلىكلەرنىڭ باشقا بىر تۈرى 223
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 224
بۇ بابتىكى كەم ئىشلىتىلىدىغان مۇزائىقلەر 227
مەنقۇسلاردىن بەش ھەرپلىكلەر 228
بۇ بابتىكى باشقا تۈر 229

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 231
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 237
بۇ بابتىكى غۇنىنلىكلەر 238
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 239
بۇ بابتىكى يەنە بىر تۈر 239
بۇ بابتىكى بەش ھەرپلىكلەر 239
بۇ بابتىكى ئىككى ساكىنلىقلار 239
بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر 240
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 242
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 242
سالىم ئىسىملار بۆلۈمى 244
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 244
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 260
فَعْلٍ fə'l، فُعْلٍ fu'l، فِعْلٍ fi'l شەكىللىرىدە باش ھەرپلىرى ھەر خىل ھەرىكىلىك ۋە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 260
ئوتتۇرا ھەرپى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابلىرى 269
فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدىكى ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 269
بىرىنچى ھەرپى بىلەن ئىككىنچى ھەرپلىرى ئاۋىسىغا مەد ھەرپلەر قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى 309
فاعِلْ fail شەكىلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 309
فاعولْ faul شەكىلىدىكى سۆزلەر بابى 312
ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ھەرپلىرى ئاۋىسىغا مەد ۋە لىن ھەرپلىرى قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى 313
فَعّالْ fəal، فَعُولْ faul، فَعِيلْ fəil شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 313
ئاخىرىغا يەنە ھەرپ قوشۇلغان سالىم سۆزلەر 317

فَعْـلَىٰ fə’la فَعْلُـوُ fə’lu فَعْـلِي fə’li شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەرىكسىز سۆزلەر بابى 317
فَعْلانْ fə’lan، فُعْلانْ fu’lan فِعْلانْ fi’lan شەكىللىرىدىكى سۆزلەر بابى 331
ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ھەرپلىرى ئاۋىسىغا مەد ياكى لىن ھەرپلىرى قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى..... 338
فَعالا fəala شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 338
فَعالانْ fəalan، فَعِيلانْ fəilan شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 341
فَعَنْلِي fəənli شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 341
فُعُلُلِي fu’luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 343
ئاخىرىغا ھەرپ قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى 344
فَعْلَلْ fə’ləl ، فَعْـلالْ fə’lal ، فُعْلُلْ fu’lul شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 344
ھەرپلىرى تەكرارلىنىدىغان سۆزلەر بابى..... 368
فَعالَلْ fəaləl، فَعْـالُلْ fəalul، فَعْـالِلْ fəalil شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى..... 369
فَعَلْعَـلْ fəəl’əl، فَعَلَّـو fəəllu شەكىللىرىدە ئىككىنچى، تۆتىنچى ھەرپلىرى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 370
ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق ۋە ئۈچىنچى ھەرپى فەتھىلىك سۆزلەر..... 372
فُعْلُلِي fu’luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى..... 373
فُعْلُنْدِي fu’lundi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 374
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى..... 375
فَعْلَعَلْ fəəl’əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 375
فَعَلَّـلانْ fəəllan شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ھەرىكىلىك ۋە ئۈچىنچى ھەرپى ساكىنلىق كەلگەن سۆزلەر بابى..... 388
فَعْلَلَلْ fə’ləlal، فِعْلَلِلْ fi’ləlil ۋە فَعْلَلُلْ fə’ləlul شەكىللىرىدە ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى..... 398

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 400
ئالتە ھەرپلىكلەر بابلىرى..... 401
فَعْلَعَلْ fəəl'ələl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكلىك سۆزلەر بابى..... 401
يەتتە ھەرپلىكلەر بابى..... 401

ئىككىنچى توم

سالىم پېئىللار بۆلۈمى..... 405
ئىككى ھەرپلىكلەر بابلىرى..... 405
قائىدىلەر، پېئىللارنىڭ تۈرلىنىشى ۋە سۈپەتلەرنىڭ بايانى ھەم بۆلارنىڭ تەتبىقلىنىشى..... 426
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى..... 455
ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكلىك فَعَلْدِ fəəldi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى..... 455
قائىدە..... 506
قائىدە..... 523
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى..... 530
فَعْلَلْدِ fə'ləldi شەكلىدە «ع - ئەين» ھەرپى ساكىنلىق ۋە «ل — l» ھەرپى ھەر خىل ھەرىكلىك سۆزلەر بابى..... 530
قائىدە..... 599
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى..... 601
ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكلىك فَعَلْعَلْدِ fəəl'əldi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى..... 601
ئالتە ھەرپلىكلەر بابلىرى..... 611
مۇزائەف سۆزلەر بۆلۈمى..... 620
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى..... 620
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى..... 623
فَعَلْ fəəl شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكلىك سۆزلەر بابى..... 623
بۇ بابتىكى مىسال..... 626

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 627
فَعْلالْ fə'lal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 627
فَعْلَعَلْ fəəl'əl شەكلىدە بەش ھەرپلىك سۆزلەر بابى 628
بۇ بابتىكى غۇنىنىلىكلەر 629
مۇزائەف پېئىللار بۆلۈمى 630
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 630
قائىدە 634
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 636
فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 636
بۇ بابتىكى مىساللار 648
بۇ بابتىكى مىساللار 649
قائىدە 651
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 657
بۇ بابتىكى غۇنىنىلىكلەر 658
بۇ بابتىكى مىساللار 658
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 659
فَعْلَنْدِي fə'ləndi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكە بىلەن «د - d» ھەرپى تەشدىتلىك كېلىدىغان سۆزلەر بابى 659
قائىدە 669
ساپ مۇزائەف سۆزلەردىن بەزىلىرى 676
مۇزائەفتىكى يەنە بىر تۈرى 677
بۇ بابتىكى مىساللار 677
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 681
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 681
بۇ بابتىكى غۇنىنىلىكلەر 682

بۇ بابتىكى مىسالالار 683
قائىدە 684

ئۈچىنچى توم

مىسال ئىسىملار بۆلۈمى 693
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 693
فَعْـل fə’l، فُعْـل fu’l، فِعْـل fi’l شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 695
فَعَلْ fəal، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 696
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 707
باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 708
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 709
فَعْلَلْ fə’ləl شەكىلدىكى سۆزلەر بابى 710
فَوْعَلْ fəw’əl شەكىلدىكى سۆزلەر بابى 710
فَعالْ fəal شەكىلدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 711
فَعْلى fə’la شەكىلدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 712
بۇ بابتىكى باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆز 716
فَعالِى fəali شەكىلدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 717
فَعْلانْ fə’lan شەكىلدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 718
فَعِيلانْ fəilan شەكىلدىكى سۆزلەر بابى 719
فَعَنْلِى fəənli شەكىلدىكى سۆزلەر بابى 719
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 720
فَعْلَلْ fə’ləl ۋە فَعْلالْ fə’lal شەكىلدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 720
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 726
فَعالِلْ fəalil شەكىلدىكى سۆزلەر بابى 726
فَعَلَّلُو fəəllu شەكىلدىكى سۆزلەر بابى 727

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 728
فَعَلْعَلْ fəəl'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 728
فَعَلْعانْ fəəl'an شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 731
بۇ بابتىكى باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 733
فَعْلَلَلْ fə'lələl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 733
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 734
بۇ بۆلۈمدىكى ئالتە ھەرپلىكلەر بابى 734
مىسال پېئىللار بۆلۈمى 735
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 735
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 741
فَعَلْدي fəəldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى 741
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 752
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 754
ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 755
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 760
فَعْلَلْدي fə'ləldi شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق كەلگەن ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 760
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 765
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 770
قائىدە 773
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 775
فَعَلْعَلْدي fəəl'əldi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 775
بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر 776
ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بۆلۈمى 778
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى 778
بۇ بابتىكى مىساللار 778

فَعْلْ fə'l، فُعْــلْ fu'l، فِعْـلْ fi'l شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 779
بۇ بابتىكى ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 793
بۇ بابتىكى مىسالىلار 794
فَعَــلْ fəəl شەكلىدە باش ۋە ئوتتۇرا ھەرپلىرى ھەرىكىلىك بولغان «و – ۋاۋ» ھەرپى بىلەن كەلگەن سۆزلەر بابى 797
ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر 807
بۇ بابتىكى مىسالىلار 807
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 809
قائىدە 810
فَعَلْ fəəl شەكلىدە «و – ۋاۋ» بىلەن كەلگەن سۆزلەر 811
بۇ بابتىكى «ى - يا» بىلەن كەلگەن سۆزلەر 813
بۇ بابتىكى ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر 816
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 817
ھەرپ ئارتتۇرۇلغان سۆزلەر بابلىرى 818
فاعِلْ fail شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 818
فَعالْ fəal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 818
فَعْلى fə'la شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 819
فَعالُو fəalu شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 820
بۇ بابتىكى مىسالىلار 820
فَعْلانْ fə'lan شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 821
فَيْعَلْ fəy'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 821
فَعالِلْ fəalil شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 822
بۇ بابتىكى مىسال 823
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 824
فَعْلَعَلْ fəəl'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 824
ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر 824
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 825

بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر..... 825
مەنقۇس پېئىللار بۆلۈمى 826
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى..... 826
بۇ بابتىكى مىسالىلار..... 829
فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى..... 830
بۇ بابتىكى مىسالىلار..... 834
فَعْلَلْدِي fə'ləldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بابى ... 835
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 838
تۈپ سۆزدىن ياسالغان پېئىللار..... 839
قائىدە 839
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 840
بۇ بابتىكى مىسالىلار..... 843
بۇ بۆلۈمدىكى ئالتە ھەرپلىكلەر بابى 844
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بۆلۈمى 845
بۇ بابتىكى مىسالىلار..... 851
فَعَــلْ fəəl، فَعُــلْ fəul، فَعِــلْ fəil شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى..... 852
فاعِل fail شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 867
فَعالْ fəal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى..... 868
فَعْلَى fə'la شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 868
فَعْلالْ fə'lal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 869
بەش ھەرپلىكلەر بابى 871
بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر..... 871
فَعُولَلِي fəuləli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى..... 872
فَعْلالل fəəllal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 872
تۆت ھەرپلىك پېئىللار بۆلۈمى 873
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى..... 873
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 875

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 875

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 877

فَعْلدِي fəəldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى 877

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 893

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 894

فَعْلَلْـــدِي fə'ləldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق كەلگەن ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 894

بۇ بابتىكى مىسالىلار..... 913

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار..... 919

قائىدە 920

فَعالادِي fəaladi، فَعُولادِي fəuladi، فَعِيلادِي fəiladi شەكىللىرىدە ھەرخىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 927

بۇ بابتىكى مىسالىلار..... 930

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار..... 931

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى..... 933

فَعْلَعادِي fəəl'adi شەكلىدە «ع» ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى..... 933

بۇ بابتىكى مىسالىلار..... 942

قائىدە 943

فَعْلَعَلادِي fə'lə'lədi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن بەش ھەرپلىك سۆزلەر بابى 947

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 948

غۇنىنىلىكلەر بۆلۈمى..... 951

ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى 951

بۇ بابتىكى مىسالىلار..... 956

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 958

فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى ... 958

بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر..... 961

تۆت ھەرپلىكلەر 962
باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 963
ئاخىرى غۇنىنلىك سۆزلەر 963
بۇ بابتىكى مىسالار 964
تەركىبىدە «ج – q» بولغان غۇنىنلىكلەر 965
بۇ بابتىكى مىسالار 966
تۆت ھەرپلىكلەر 968
بۇ بابتىكى مىسال 968
فَعال fəal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 968
بۇ بابتىكى مىسالار 969
فَعْلى fə'li شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 969
بۇ بابتىكى مىسالار 971
فَعالُو fəalu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 972
بۇ بابتىكى مىسال 972
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 973
فَعْلَلْ fə'ləl، فَنْعَلْ fən'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 973
بۇ بابتىكى مىسالار 975
بۇ بابتىكى غۇنىنلىكلەر 976
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 977
بۇ بابتىكى «ج – q» لىق سۆزلەر 977
بۇ بابتىكى مىسالار 977
فَعْلَلُو fə'ləlu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 977
بۇ بابتىكى مىسال 978
بۇ بابتىكى فَعَنْلالْ fəənlal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن بەش ھەرپلىك سۆزلەر 978
ئاخىرى غۇنىنلىك سۆزلەر 978
بۇ بابتىكى مىسال 979
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 979

بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر..... 979
غۇنىنىلىك پېئىللار بۆلۈمى 980
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى..... 980
بۇ بابتىكى مىسال 981
فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى 981
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر..... 984
تۆت ھەرپلىكلەر..... 984
بۇ بابتىكى باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆز..... 985
فَعْلَلْدِي fə'ləldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بابى ... 985
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 987
بۇ بابتىكى مىساللار..... 987
فَعْلادِي fə'ladi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 988
بۇ بابتىكى مىساللار..... 990
فَعِيلادِي fəiladi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 990
بۇ بابتىكى مىسال 992
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 992
بۇ بابتىكى بەش ھەرپلىكلەر..... 993
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر..... 994
بۇ بابتىكى بەش ھەرپلىكلەر..... 995
بۇ بابتىكى مىساللار..... 995
تۆت ھەرپلىكلەردىن مۇزائەفلەر..... 996
ئىككى ساكىن بىر يەردە كەلگەن سۆزلەر بۆلۈمى 997
ئىسىملار بابى 997
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 998
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 1000
بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر..... 1002
بۇ بابتىكى پېئىللار..... 1002
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر..... 1004

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَبِهِ الْعَوْنُ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن،

پەقەت تەڭرىلا ياردەم بېرەلەيدۇ

ھەممە ماختاش - ئالقىشلار يۈكسەك پەزىلەت ۋە كۆركەم سەنئەت ئىگىسى بولغان تەڭرىمگە خاس. زامان ئەھلىنىڭ ئەڭ ساغلاملىرى كېسەل، ئەڭ سۆزمەنلىرى كېكەچ بولۇپ قالغان بىر چاغدا، تەڭرىم ھالال بىلەن ھارام ئىشلار ئېنىق ۋە تولۇق بايان قىلىنغان «قۇرئان»نى جەبرائىل ئارقىلىق مۇھەممەدكە چۈشۈردى، شۇنىڭ بىلەن توغرا يولنى كۆرسىتىپ، مەشئەل ۋە يول كۆرسەتكۈچ بەلگە تىكلەپ بەردى.

مۇھەممەدكە ۋە ئۇنىڭ ھەممىگە پېشۋا بولغان ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىغا تەڭرىم رەھمەت قىلسۇن، ئەبەدىي ئېسەنلىك بەرسۇن.

ئەمدى، مۇھەممەد ئوغلى ھۈسەيىننىڭ پەرزەنتى مەھمۇدنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغايسىز:

مەن تەڭرىنىڭ دۆلەت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغانلىقىنى ۋە پەلەكنىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆرگىلەتكەنلىكىنى كۆردۈم. تەڭرى ئۇلارنى «تۈرك» دەپ ئاتىدى[1]ۋە سەلتەنەتكە ئىگە قىلدى؛ دەۋرىمىزنىڭ خاقانلىرىنى تۈركلەردىن قىلىپ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار تىزگىنىنى شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى؛ ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى؛ ھەق ئىشلاردا ئۇلارنى قوللىدى؛ ئۇلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ كۈرەشكەنلەرنى ئەزىز قىلدى ۋە تۈركلەر تۈپەيلىدىن ئۇلارنى ھەممە تىلەكلىرىگە ئېرىشتۈرۈپ، يامانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىدى. تۈركلەرنىڭ ئوقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ يولىنى مەھكەم تۇتۇش ھەربىر ئەقىل ئىگىسىگە لايىق ۋە مۇناسىپ ئىش بولۇپ قالدى. ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈرك

تىلىدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق. كىمكى ئۆز گۈزەللىكىدىكى دۇشمەنلىرىدىن ئايرىلىپ، تۈركىلەرگە سىغىنىپ كەلسە، تۈركىلەر ئۇلارنى ئۆز قانىتى ئاستىغا ئېلىپ، خەۋپتىن قوتقۇزىدۇ؛ ئۇلار بىلەن بىللە باشقىلارمۇ پاناھ تاپىدۇ.

ئىشەنچلىك بىر بۇخارالىق ئالىم بىلەن نىشاپۇرلۇق باشقا بىر ئالىمنىڭ تەڭرى ئەزىز كۆرگەن پەيغەمبىرىمىزدىن دەلىل كەلتۈرۈپ ئېيتقان تۆۋەندىكى سۆزلىرىنى ئېنىق ئاڭلىغانىدىم: پەيغەمبىرىمىز قىيامەت بەلگىلىرىنى، ئاخىر زامان پىتنىلىرىنى[2] ۋە ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىدىغانلىقىنى سۆزلىگەندە: «تۈرك تىلىنى ئۆگىنىڭلار، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋام قىلىدۇ» دېگەنىكەن.

بۇ ھەدىسكە شۇ ئېيتقۇچى كىشىلەرنىڭ ئۆزى جاۋابكار. بۇ ھەدىس راست بولسا، تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش ۋاجىپ بولىدۇ. راست بولمىغان تەقدىردىمۇ، تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش زۆرۈرلۈكىنى ئەقىل تەقەززا قىلىدۇ.

شۇڭا، مەن شۇ تۈركىلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى[1] ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن- ئاياغ كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۇختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم.

ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سىغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «دِيوانُ لُغاتِ التُّرْكْ ـــ تۈركىي تىللار دىۋانى» دەپ ئات قويدۇم.

بۇ كىتابنى پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇقەددەس ئورنىدا ئولتۇرغان، ھاشىم ئۇرۇقىدىن ۋە ئاببباسىيلار سۇلالىسىدىن يولباشچى بولغان خوجىمىز، ئىگىمىز، مۇئمىنلەرنىڭ ئەمىرى ۋە تەڭرى تەيىنلىگەن خەلىپە مۇھەممەد ئوغلى ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم. تەڭرى ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى دائىم يۇقىرى، ئۆمرىنى راھەت - پاراغەت ئىچىدە ئۇزۇن قىلسۇن؛ ئۇنىڭ ئۇلۇغلۇقتا تەڭدىشى يوق سەلتەنەت ئاساسلىرىنى تەۋرەنمەس دەرىجىدە مۇستەھكەملىسۇن، ئۇنىڭ پەرمان دائىرىلىرىنى كېڭەيتىسۇن ۋە يۇكسەلدۇرسۇن: ئادەم بالىلىرى ئۇنىڭ بىھىساب ساخاۋىتى

شاراپىتىدىن يۇلتۇزلاردەك يۈكسەك بەخت- سائادەتكە ئىگە بولسۇن، ئۇنىڭ دەۋەتلىرى ئەمەلگە ئېشىپ، ھەربىر غەلىبىسى سادىق دوستلىرىنى خۇشال قىلسۇن؛ تەڭرى ئۇنىڭ قەھر - غەزىپىگە ئۇچرىغان دۈشمەنلىرىنى تېخىمۇ خار قىلسۇن؛ ئۇنىڭ سايىسىنى، كۆركىنى، قۇدرىتىنى، پەزىلىتىنى ۋە ئۇلۇغۋارلىقىنى مۇسۇلمانلار ئۈستىدىن يىراق قىلمىسۇن.

مەن بۇ كىتابنى ھېكمەتلىك سۆزلەر، سەجئىلەر[1]، ماقال - تەمسىللەر، بېيىت- قوشاقلار، رەجەزلەر[2] ۋە نەسرىي پارچىلەر بىلەن بېزەپ، مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىپىدە تۈزۈپ چىقتىم. ئۆگەنگۈچى ۋە قىزىققۇچىلارنىڭ كېرەكلىك سۆزلەرنى ئاسان تېپىشى ئۈچۈن، بىر نەچچە يىللار مۇشەققەت چېكىپ، سۆزلەرنى جايىغا قويدۇم. تۈتۈقلىرىنى ئاچتىم، چىگىشلىرىنى يەشتىم. ئاخىر، بۇ لۇغەت كىتابنى تۆۋەندىكى سەككىز بۆلۈمگە يىغىنچاقلىدىم.

بىرىنچى، ھەمزە بۆلۈمى[3]. تەڭرى كىتابىنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، مەنمۇ كىتابىمنى ھەمزە بىلەن باشلىدىم.

ئىككىنچى، سالىم بۆلۈمى[4].

ئۈچىنچى، مۇزائەف بۆلۈمى[5].

تۆتىنچى، مىسال بۆلۈمى[6].

بەشىنچى، ئۈچ ھەرپلىكلەر بۆلۈمى.

ئالتىنچى، تۆت ھەرپلىكلەر بۆلۈمى[7].

---

[1] سەجئە ـــ قاپىيىلىك نەسر.

[2] رەجەز ـــ شېئىرىيەتتە ئاروز ۋەزنىنىڭ بەھرىلىرىدىن بىرى: بۇ يەردە «قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلەر» دېگەن مەنىدە كەلگەن.

[3] ھەمزە ـــ ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ تۇنجى ھەرپى «ا ـ ئەلىف» ئاستى - ئۈستىگە قويۇلغان بەلگىلەر بىلەن تۇرلۇك سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلىسە، «ھەمزە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

[4] سالىم ـــ تەركىبىدە ئەرەبچىدىكى «ھەرپىي ئىللەت» دەپ ئاتالغان «ا ـ ئەلىف، و - ۋاۋ، ى - يا» ھەرپلىرىدىن بىرەرسى بولمىغان ۋە ھەرپ تەكرارلانمىغان سۆزلەر.

[5] مۇزائەف ـــ بىر ھەرپى تەكرارلىنىپ، بىرىنچىسى ساكىنلىق، ئىككىنچىسى ھەرىكە (ئەرەبچىدە سوزۇق ھەرپلەر ئورنىغا ئىشلىتىلىدىغان بەلگىلەر ـــ زىر، زەۋەر، پەش ۋە باشقىلار) لىك سۆزلەر.

[6] مىسال ـــ «ا ـ ئەلىف، و ـ ۋاۋ، ى ـ يا» ھەرپلىرىدىن بىرى بىلەن باشلانغان سۆزلەر.

[7] ئۈچ ھەرپلىك، تۆت ھەرپلىك، بەش ھەرپلىك ياكى ئالتە ھەرپلىكلەر دېگەندە، ئەرەب ھەرپلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

يەتتىنچى، غۇننىلىكلەر بۆلۈمى[1].

سەككىزىنچى، ئىككى ساكىن[2] بىللە كەلگەن سۆزلەر بۆلۈمى.

ھەربىر بۆلۈمنى ئىسىملار ۋە پېئىللار شەكلىدە ئىككىگە ئايرىدىم. ئاۋۋال ئىسىملارنى، ئاندىن پېئىللارنى كەلتۈردۈم ۋە ھەربىرىنى ئۆز ئورنىغا قاراپ، بابلارغا ئايرىدىم. ئالدىدا كېلىدىغانلىرىنى ئالدىغا، كېيىن كېلىدىغانلىرىنى كەينىگە قويدۇم. كىشىلەرگە تونۇش بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۆلۈم ۋە بابلاردا ئەرەبچە ئاتالغۇلارنى ئىشلەتتىم.

تۈركىي تىلنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېنىق// I 5 كۆرسىتىش ئۈچۈن، خەلىلنىڭ[4]«كِتَابُ الْعَيْنْ[3]» دېگەن ئەسىرىدە قىلىنغىنىدەك ئىشلىتىلمەيدىغان سۆزلەرنىمۇ بۇ كىتابقا كىرگۈزۈش كۆڭلۈمگە كەلگەنىدى. مۇنداق قىلغاندا، ئىش تېخىمۇ تەرتىپلىك بولغان بولاتتى. لېكىن، سۆزلەرنى ئاسان تېپىشنى ۋە كىشىلەرنىڭ قىزىقىشىنى نەزەردە تۇتۇپ ئىخچاملاشتۇرۇدۇم، ئىشلىتىلمۇاتقان سۆزلەرنى ئالدىم، ئىشلىتىلمەيدىغانلىرىنى تاشلىدىم. مېنىڭ تۇتقان بۇ يولۇم تېخىمۇ توغرا.

تۈركىي تىلدا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر بىلەن ئىشلىتىلمەيدىغان سۆزلەرنى تونۇتۇش ئۈچۈن، تۆۋەندىكى ئۈرنەكلەرنى كۆرسىتىمەن:

اَرِقْ	*arīḳ*	ئېرىق	ئىشلىتىلىدۇ.
اَقُرْ	*aḳur*	ئوقۇر	ئىشلىتىلىدۇ.
قارْ	*ḳar*	قار	ئىشلىتىلىدۇ.
قَرا	*ḳara*	قارا	ئىشلىتىلىدۇ.
رَقا	*raḳa*		ئىشلىتىلمەيدۇ.// I 6
راقْ	*raḳ*	راق (سۇپەتنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجە قوشۇمچىسى)	ئىشلىتىلىدۇ.

---

[1] غۇننە —— دىماغ تاۋۇشى: غۇننىلىكلەر —— تەركىبىدە دىماغ تاۋۇشى بولغان سۆزلەر.

[2] ساكىن —— ھەرىكە بىلەن ئوقۇلمايدىغان ئۈزۈك تاۋۇش، يەنى يېپىق بوغۇم ئايىغىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش.

[3] خەلىل ئىبنى ئەخمەد بەسرى —— ئىلمىنۇجۇم (ئاسترولوگىيە)، پەلسەپە ۋە تىلشۇناسلىقتا ئۆز دەۋرىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئالىملىرىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ «كِتَابُ الْعَيْنْ»، «كِتَابُ الْعُرُوضْ» قاتارلىق ئەسەرلىرى مەشھۇر. «كِتَابُ الْعَيْنْ» دېگەن ئەسىرى «ع - ئەين» ھەرپى بىلەن باشلانغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئالىمنىڭ ۋاپاتى ھىجرىيە 170 - (مىلادىيە 786 —— 787 -) يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

ئىشلىتىلمىدۇ.	ئۆزۈق	azuḳ	اَزُقْ
ئىشلىتىلمەيدۇ.		aḳuz	اَقُزْ
ئىشلىتىلمىدۇ.	قوزا	ḳozï	قُزى
ئىشلىتىلمىدۇ.	قىز	ḳïz	قِيْز
ئىشلىتىلمەيدۇ.		zïḳï	زِقِي
ئىشلىتىلمەيدۇ.		zïḳ	زِيقْ

«قەدەم ئىزى بىراۋنىڭ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ» دېگەندەك، بۇ پەقەت بىر ئۆرنەكتىنلا ئىبارەت. تۆت ۋە ئۇنىڭدىن زىيادە ھەرپلەردىن تەركىب تاپقان سۆزلەرنىمۇ، مۇشۇ ئۆرنەك بويىچە قىياس قىلىش مۇمكىن.

مەن ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ چىقتىم. بۇ يازغان ئەسىرىم تەلەپكە ئۇيغۇن بولسۇن، پايدىلانغۇچىلارغا قوللانما بولغۇدەك بىر قىممەتكە ئىگە بولسۇن، دېگەن نىيەت بىلەن، بىرمۇنچە قائىدىلەرنى تۈزۈپ، يېڭى- يېڭى ئۆلچەملەرنى قويدۇم. ھەربىر قەبىلىنىڭ تىلىدىن سۆز ياساشقا ئاساس بولىدىغان تۈپ سۆزلەرنىلا ئالدىم. چۈنكى، سۆزنىڭ قىسقىسى ياخشى، ئىلگىرىلەشنى خالىغۇچىلارغا تۇغرا نىشان كۆرسىتىپ، كەڭ يول ئېچىپ بېرىش، يۇكسىلىش تىلىكىدە بولغۇچىلارغا شۇتا قويۇپ بېرىش ئۈچۈن شۇنداق قىلدىم. جۇملىدىن// 7 I تۈرك خەلقلىرىنىڭ كۆرگەن- بىلگەنلىرىنى ئىپادىلەيدىغان شېئىر ۋە قوشاقلىرىدىن، قايغۇلۇق ۋە خۇشاللىق كۈنلىرىدە ئېيتقان چوڭقۇر مەنىلىك ماقال- تەمسىللىرىدىن مىساللار كەلتۈردۇم،// 5 تاكى بۇنىڭدىن پايدىلانغانلار كېيىنكىلەرگە، ئۇلار ئۆزىدىن كېيىنكىلەرگە يەتكۈزسۇن. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە بىرمۇنچە ئىبارىلەرنى كىرگۈزدۇم. شۇنداق قىلىپ، بۇ كىتاب يېڭىلىقلار بېرىشتە قىيامىغا، قىممەت ۋە گۈزەللىكتە پايانىغا يەتتى. كۆڭۈل باغلىغان بۇ ئىشمدا تەڭرىدىن ياردەم سورايمەن.

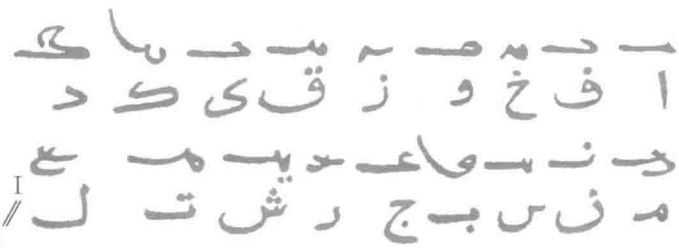
لَاحَوْلَ وَلَاقُوَّةَ اِلاَّ بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيم وَهُوَ حَسْبُنٰا وَنِعْمَ الْوَكِيلْ

(پۈتۈن كۈچ - قۇۋۋەت ئۇلۇغ ۋە يۇكسەك تەڭرىگىلا خاس، تەڭرى بىزنىڭ ئىشەنچىمىز ۋە ئەڭ ياخشى ئىگىمىز).

ھەممە تۈركىي تىللاردا قوللىنىلىدىغان ئاساسىي ھەرپلەر ئون سەككىز. تۈركىي يېزىق شۇ ھەرپلەردىن تەركىب تاپىدۇ. بۇ ھەرپلەر تۆۋەندىكى سۆزلەرگە جەملەنگەن:

اخوك، لف، سمج، نزق، بذر، شتّيا

ئايرىپ كۆرسەتكەندە مۇنداق بولىدۇ:

بۇ ھەرپلەر ئەرەبچىدىكى «ا، ب، ت، ث...»گە ئوخشايدۇ. يۇقىرىدىكى ئاساسىي ھەرپلەردىن تاشقىرى، يېزىقتا يوق، پەقەت ئېغىزدىلا ئىشلىتىلىدىغان، يەنى ئاساسىي ھەرپ ھېسابلانمايدىغان يەنە يەتتە ھەرپ بار، تۈركىي تىللار بۇلارسىز بولمايدۇ. بۇلار قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ب – p»، ئەرەبچە «ج – j» ھەرپى – بۇ ھەرپ تۈركىي سۆزلەردە ئاز ئىشلىتىلىدۇ ـــ ، «ز – z» بىلەن «ش – x» ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ژ – ʒ» ھەرپى، ئەرەبچە «ف – f» ھەرپى، چېكىتلىك «غ – ɑɳ» ھەرپى، « ق – ķ» بىلەن «ك – k» ئارىلىقىدا[6] تەلەپپۇز قىلىنىدىغان يۇمشاق «ك – g» ھەرپى، « ن – n » بىلەن «غ – ɑɳ» ئارىلىقىدا ۋە « ن – n » بىلەن «ق – ķ» ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «نگ – ŋ» ھەرپىدىن ئىبارەت. بۇ ھەرپنى تەلەپپۇز قىلىشتا تۈركلەردىن باشقىلار قىينىلىدۇ.

بۇ يەتتە ھەرپ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئاساسىي ھەرپلەرگە ئوخشاش يېزىلىپ، ئۇلاردىن پەقەت چېكىت قويۇلۇش بىلەن پەرقلىنىدۇ. تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ھېچقايسىسىدا «ث»ھەرپى يوق. شۇنداقلا «اطباق»ھەرپلىرىدىن بولغان «ط، ظ، ص، ض»، بوغۇز تاۋۇشلىرىدىن بولغان «ح، ھ، ع» ھەرپلىرىمۇ يوق. «ئۈكە - ھۈۋقۇش»نى

«ئاھي uhi» دەيدىغانلار بەك ئاز. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي قىپچاقچىدا بولغىنىدەك «ك – k» بىلەن ئېيتىلىدىغان «ئاكي üki» دۇر. كەنچەكلەر چاقماقنى «جَها – qaha» دەيدۇ، بۇ تىل ساپ ئەمەس، كۆز ئاغرىقىنى «ئاوْهْ uh» دەيدۇ، بۇمۇ بۇزۇلغان سۆز.

بۇنىڭدىن باشقا، تىنىۋىلىش ئۇچۇن، بەزىدە سۆز ئاخىرىغا 9 I // «ھ – h» قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: لاچىننىڭ چاقىرىشتا «تاھ تاھ tah tah»، تايىنى چاقىرىشتا «قُرِّهْ قُرِّهْ kurrih kurrih» دېيىلىدۇ. ئەمما، تەركىبىدە «ھ – h» كېلىدىغان ھېچقانداق سۆز يوق، بۇ تاۋۇش گاھىدا خوتەنلىكلەرنىڭ تىلىدا ئۇچرايدۇ. چۇنكى، خوتەن تىلىدا ھىندى تىلىنىڭ تەسىرى بار، كەنچەك تىلىدىمۇ «ھ – h» تاۋۇشى ئۇچرايدۇ، چۇنكى كەنچەك تىلىمۇ ساپ تۇركچە ئەمەس. ئەگەر «ث» ھەرپىنى يېزىش لازىم بولسا، تۇركىي يېزىقتىكى «ذ – ز» شەكلىدە يېزىلىپ، ئۇستىگە چېكىت قويۇلىدۇ. «ض» ھەرپىمۇ «ذ – ز» شەكلىدە يېزىلىپ، چېكىت قويۇلىدۇ. «ص» ھەرپىمۇ «س – s» شەكلىدە يېزىلىپ، چېكىت قويۇلىدۇ. «ح، ع، ھ» ھەرپلىرى تۇركچە «ھ – h» شەكلىدە يېزىلىپ، ئايرىم بەلگىلەر بىلەن ئايرىلىدۇ. چۇنكى، بۇ ھەرپلەر پەقەت ئەرەب تىلىغا خاس. بۇ ھەرپلەرنى تۇركىي يېزىق بىلەن يېزىشقا توغرا كەلسە، ئەسلىدىكى تۇركىي ھەرپلەرنىڭ شەكلى يېزىلىپ، چېكىت ۋە بەلگىلەر بىلەن پەرقلەندۇرۇلىدۇ. تۇركىي ھەرپلەرنىڭ ھەممىسى توپلانسا، 7 // تۆۋەندىكى شەكىل ھاسىل بولىدۇ:

بۇنىڭ يېزىلىش قائىدىسى مۇنداق: تەلەپپۇزدا ئورنى يوقلۇقىغا قارىماي، فەتھە[1] ئورنىدا «ا – ئەلىف»، زەممە[2] // 10 I ئورنىدا «و – ۋاۋ»، كەسرە[3] ئورنىدا «ى – يا» كېلىدۇ.

---

[1] فەتھە ـــ « a , ə » تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن، ھەرپلەرنىڭ ئۇستىگە قويۇلىدىغان ئەرەبچە دىئاكرىتىك بەلگە: ـَ (زەۋەر)

[2] زەممە ـــ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەش ئۇچۇن، ھەرپلەرنىڭ ئۇستىگە قويۇلىدىغان ئەرەبچە دىئاكرىتىك بەلگە: ـُ (پەش).

[3] كەسرە ـــ « i , ī » تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن، ھەرپلەرنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان ئەرەبچە دىئاكرىتىك بەلگە: ـِ (زىر).

بۇنىڭ ئەرەبچىدىكى مىسالى ئىزافەت[1] ھالىدىكى «أَخْ، أَبْ» سۆزلىرىدە كۆرۈلىدۇ: هَذَا أَبُوكَ وَرَأَيْتُ أَبَاكَ وَ مَرَرْتُ بِأَبِيكَ[2]، بۇ سۆزلەرنى يازغاندا، ھەربىر ئۇچۇن ھەرپ قوشۇشقا توغرا كېلىدۇ. قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت- ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن.

تۈركىي سۆزلەردە ئىمالە، ئىشبا، ئىشمام[3] لارنىڭ ھەربىرى//ئۇچ ھەربىر 11 I بىلەن كېلىدۇ: قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنمىدىغان غۇننە[4] بىلەن خەيشۇم[5] مۇشۇنداق. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپلىردىن ئىككىسىنىڭ قاتار كېلىشى «ق - k» بىلەن «ج - q» ھەرپلىرىنىڭ بىرلىشىشى، «ب» ھەرپىنىڭ «م - m» بىلەن، «ن - n» ھەرپىنىڭ «ل - l» بىلەن ئالمىشىشى قاتارلىق ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ئورنىدا سۆزلىنىدۇ.

پېئىللاردىن ياسالغان ئىسىملار توغرىسىدا

ئىسىملار ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى تۇپ ئىسىم، ئىككىنچىسى ياسالما ئىسىم. پېئىللاردىن ياسالغان ئىسىملار پېئىل ئاخىرىغا ئون ئىككى ھەرپتىن بىرىنى ئۇلاش يولى بىلەن ياسىلىدۇ.

---

[1] ئىزافەت — ئىككى ئىسىمنىڭ بىر - بىرىگە باغلىنىپ، بىرى يەنە بىرىنى ئېنىقلاپ كېلىشى.

[2] بۇ ئەرەبچە ئىبارىدىكى «أَبْ»دىن تۇرلەنگەن بىرىنچى سۆزگە «أَبُوكَ» «و - ۋاۋ»، ئىككىنچىسىگە «أَبَاكَ» «ا - ئەلىف»، ئۈچىنچىسىگە (بِأَبِيكَ) «ى - يا» قوشۇلغان.

[3] ئىمالە (امالە) — ئەسلىدە ئاروز ۋەزنىنىڭ قائىدىسى بويىچە غەيرىي تەبىئىي ھالدا سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىش، بۇ يەردە بىرەر تاۋۇشنى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىشقا قارىتىلغان؛ ئىشبا (اشباع) — ئەسلىدە ئەرەب شېئىرىيىتىدە ۋەزىن ۋە قافىيە ئۈچۈن بىر سۆزگە بىرەر ھەرپ قوشۇپ ئوقۇش، بۇ يەردە تاۋۇشلارنى قاتتىق ياكى قېلىن تەلەپپۇز قىلىشقا قارىتىلغان؛ ئىشمام (اشمام) — تاۋۇشلارنى يۇمشاق ۋە ئىنچىكە تەلەپپۇز قىلىش.

[4] غۇننە (غُنَّه) — مەھمۇد كاشغەرىينىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، «ن - n» بىلەن «ق - k» ياكى «ن - n» بىلەن «غ - ŋ» نىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان «نك - ŋk» تاۋۇشى.

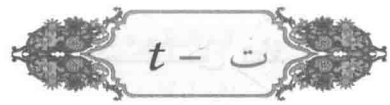
[5] خەيشۇم (خَيْشُوم) — دىماغ تاۋۇشى.

قِلِچْ *kīliq*، أُوقْ *ok* دېگەنگە ئوخشاشلار تۈپ ئىسىم بولۇپ، بۇ خىل ئىسىملار باشقا سۆزلەردىن ياسالغان ئەمەس. ياسالما ئىسىملار باشقا سۆزلەردىن ياسىلىدۇ.[8] بۇنداق ئىسىملارنىڭ بەزىلىرى جانلىق تىلدا ئىشلىتىلىدۇ؛ بەزىلىرى تىل قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن بولسىمۇ ئىشلىتىلمەيدۇ. مەن شۇ ئىسىملارنىڭ ئىشلىتىلىدىغانلىرىنى يازدىم، ئىشلىتىلمەيدىغانلىرىنى// I 12 تاشلىدىم. لېكىن، مەن شۇنداق بىر يول تۇتتۇمكى، قائىدە بويىچە، قىياس قىلغىلى بولىدىغان ۋە مەن تاشلىۋەتكەن سۆزلەرنىمۇ مۇشۇ يول بىلەن تېپىۋالغىلى بولىدۇ. پېئىللاردىن ياسالغان ئىسىملار تۆۋەندىكى ئون ئىككى ھەرپتىن بىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن تۇزۇلىدۇ. بۇ ھەرپلەر ا - ئەلىف، ت - *t*، ج - *q*، ش - *x*، غ - *ŋ*، ق - *ķ*، قاتتىق كاف (ك - *k*)، ق — *ķ* بىلەن ك - *k* ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان يۇمشاق كاف (ك - *g*)، ل - *l*، م - *m*، ن - *n*، و - *w* ۋاۋلاردىن ئىبارەت.

ا — ئەلىف

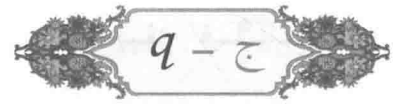
بِلْكا *bilgə* - «ئالىم، ھېكىم، ئەقىللىق» دېگەن مەنىلەردىكى بۇ سۆز «بِلْدِي *bildi*» سۆزىدىن ياسالغان. أُگَا *ögə* — ئەقىل ۋە تەجرىبىدە بەك يۇقىرى بولغان كىشىلەرگە ئېيتىلىدىغان بۇ سۆز «أُودِي نَانْكُنِي *ödi nəŋni* — نەرسىنى ياخشى چۈشەندى» دېگەن ئىبارىدىكى «أُودِي *ödi*» سۆزىدىن ياسالغان. «أُوا *uwa*» سۆزىمۇ شۇنداق. بۇ ئىچىگە شېكىر ئۇۋۇتىپ سېلىنىدىغان بىر خىل غىزانىڭ نامى. بۇ سۆز «أُوْدِي *uwdī*» سۆزىدىن ياسالغان.

«ا - ئەلىف» كۆپىنچە «م - *m*» بىلەن بىرلىكتە («*ma*، *mə*» شەكلىدە) كېلىدۇ. «كوكۇلا» مەنىسىدىكى «كَسْما *kəsma*» سۆزى «كَسْدِي *kəsdi*» سۆزىدىن ياسالغان. كۆزنى يېپىۋالمىسۇن دەپ كېسىلگەن ماڭلاي چاچىمۇ «كَسْما» دېيىلىدۇ. «أُورْما *ørmə saq*» سَجْ// I 13 دېگەن سۆزمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «أُورْدِي *ördi*» سۆزىدىن ياسالغان.

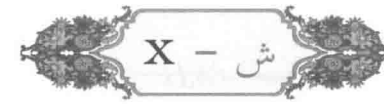

«قاچقۇن» دېگەن مەنىدىكى «قَجُتْ qaqut» سۆزى «قَجْدِي qaqdi» سۆزىگە «ت — t» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«كىيىم - كېچەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كَذُتْ kəžüt» سۆزىمۇ «كىيدى» دېگەن مەنىدىكى «كَذْتِي kəžti» سۆزىگە «ت — t» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«كۇلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلغان نان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كُمَجْ komaq» دېگەن سۆز كۇل ۋە كۇلگە ئوخشاش نەرسىلەرگە بېرەر نەرسىنى كۆمگەندە ئىشلىتىلىدىغان «كُمْدِي komdi» سۆزىگە «ج - q» قوشۇلۇپ ياسالغان. «سَقِنْچْ sevinq — سۆيۈنچ» سۆزىدىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «سَقِنْدِي sevindi» سۆزىدىن ياسالغان.

ئۆزىگە تونۇش ئادەم مەنىسىدە ئىشلىتىدىغان «بِلِشْ bilix» سۆزى «بِلْدِي bildi» سۆزىگە «ش - x» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«سوقۇشماق»، «توقۇنۇشماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اُورُشْ» ۋە «تُقُشْ» سۆزلىرىمۇ «اُورْدِي urdi»، «تُقِيدِي tokidi» سۆزلىرىگە «ش – x» قوشۇلۇپ ياسالغان.

غ – ɑɣ

«غ – ɑɣ» ھەرپىدە ئۇچ خىل ئەھۋال بار:

1. پەيغەمبەرلەرگە قوشۇلۇپ، ئۇلارنى ئىسىملارغا ئايلاندۇرىدۇ. «تازا، پاكىز» دېگەن مەنىلەردىكى «ارِغْ arïɑɣ» سۆزى «اَرِنْدِي نانْكْ arïndï nəŋ – ئېرىغدالغان نەرسە» سۆزىدىن ياسالغان. بىرەر نەرسىنىڭ قۇرۇقلۇقىنى بىلدۈرىدىغان «قُرُغْ qurɑɣ» سۆزىمۇ «قُرِيدِي qurïdï» دېگەن سۆزدىن ياسالغان.

2. تۈپ ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، ماكان ئىسىملىرىنى ياسايدۇ. مەسىلەن: «يَيْلاغْ yaylaɑɣ» سۆزى «ياز» مەنىسىدىكى «يايْ yay» سۆزىنىڭ ئاخىرىغا «غ – ɑɣ» ھەرپىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. شۇنىڭدەك «قىشلايدىغان يەر» دېگەن مەنىدىكى «قِشْلاغْ qïxlaɑɣ» سۆزىمۇ «قِشْ qïx» سۆزىنىڭ ئاخىرىغا «غ – ɑɣ» ھەرپىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان. دېمەك، بۇ سۆزلەر ئاخىرىغا «غ – ɑɣ» ھەرپىنىڭ قوشۇلۇشى[15 I] بىلەن ماكان ئىسىملىرىغا ئايلانغان①.

3. پېئىل تومۇرىغا ئاۋۇال «غ – ɑɣ» ئاندىن «و – ۋاۋ» قوشۇلۇش بىلەن قورال – سايمان ئىسىملىرى ياسىلىدۇ. بۇ تۈركىي تىللارنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن ئومۇمىي قائىدە. مۇشۇ يول بىلەن پەيغەمبەرلەر ئىسمىغا ئايلىنىپ، بىرەر نەرسىنى ياسايدىغان قورال – سايمانىنىڭ ئىسمىنى بىلدۈرىدۇ. «بِيجْدِي pïqdï» پېئىلىنىڭ تومۇرىغا «غُو – ɑɣu» قوشۇلۇپ ياسالغان «بِيجْغُو pïqɑɣu —— بىرەر نەرسىنى كېسىدىغان ئەسۋاب» سۆزى شۇنىڭغا مىسالدۇر. «بىرەر نەرسىنى ئۇرىدىغان قورال» دېگەن مەنىدىكى «اُرْغُونانْكْ urɑɣu nəŋ» سۆزى «اُرْدِي urdï» سۆزىدىن ياسالغان.

«غ – ɑɣ» ئۇرنىدا يۇمشاق كاف «ك – g»نى ئىشلىتىش ھادىسىسىمۇ بار. «كَسْدِي kəsdi» پېئىلىدىن ياسالغان «كَسْگُو نانْكْ kəsgü nəŋ —— كېسىدىغان نەرسە» سۆزى ئەنە شۇنىڭغا مىسال.

---

① بۇ يەردە بىرئاز ئېنىقسىزلىق بار. ئەسلىدە «يَيْلاغْ yaylaɑɣ»، «قِشْلاغْ qïxlaɑɣ» سۆزلىرى «yay»، «qïx» سۆزلىرىگە «غ – ɑɣ»نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان بولماي، بەلكى «yayla ، qïxla» دېگەن پېئىللارغا «غ – ɑɣ» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان. بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يازما نۇسخا 43- بەتتە «لا – la // lə» توغرىسىدا بەرگەن چۈشەنچىسىگە قارالسۇن.

«بىرەر نەرسىنى[10]// تاسقايدىغان ئەسۋاب» دېگەن مەنىدىكى «ئاۋۇسكۇ *əvüsgü*» سۆزىمۇ «ئاۋۇسدى *əvüsdi*» ــــ تاسقىدى» پېئىلىدىن ياسالغان.// [16] I

ئەمدى «غ – *ŋ*»بىلەن «ك – *g*»نىڭ ئىشلىتىلمىدىغان ئورنىغا كەلسەك، قاتتىق سۆزلەردە «غ – *ŋ*»، ئۇنىڭ ئەكسىچە، يۇمشاق سۆزلەردە «ك – *g*» ئۇلىنىدۇ. تۈركىي سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «غ – *ŋ*» ياكى «ك – *g*» ھەرپلىرىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشى ئەرەبچە پېئىللارنىڭ بېشىغا «م – *m*» ھەرپى ئۇلانغىنىغا ئوخشايدۇ. «ئورغاق» مەنىسىدىكى «مِنْجَلْ» سۆزى «ئوت ئوردى» مەنىسىدىكى «نَجَلَ» پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م - *m*» قوشۇلۇپ ياسالغان. «ئەگىلەك» مەنىسىدىكى «مُنْخُلْ» سۆزى «ئەگىلدى» دېگەن مەنىدىكى «نَخَلَ»پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م – *m*» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان؛ «ئۆتكەمە» دېگەن مەنىدىكى «مِنْسَفْ» سۆزىمۇ، «تاسقىدى» دېگەن مەنىدىكى «نَسَفَ» پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م – *m*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ئوغۇزلار «غ – *ŋ*»ياكى «ك – *g*»نىڭ ئورنىغا «ا – ئەلىف»نى، «و – ۋاۋ» ئورنىغا خۇددى شۇ مەنىدىكى «س – *s*» بىلەن «ى – يا»نىڭ قوشۇلمىسى بولغان «سى – *si // sï*» نى ئىشلىتىدۇ. «ياغاچ كېسىدىغان نەرسە»نى «يىغاچ پىچاسىنىڭ ئۇچى» *yïoqaq piqəsi nəŋ*، «ئوتۇن يارىدىغان پالتا»نى «ئوتۇن كاسىسى بولدۇ» *otuŋ kəsəsi baldu*دەيدۇ.

زامان ۋە ماكان ئىسىملىرى بىلەن مەستەرلەرمۇ شۇ قائىدىلەر بويىچە تۈزۈلىدۇ. خاقانىيە تۈركلىرى بىلەن باشقا تۈركلەر، ئوغۇز تۈركمەنلىرى بىلەن باشقىلار ئوتتۇرىسىدا ئەنە شۇ نۇقتىدا// پەرق بار. بۇ ئۆزگەرمەس بىر ئۆلچەم. خۇدا خالىسا، بۇلار ئۆز نۆۋىتىدە سۆزلىنىدۇ. [17] I

ق – k, ķ

«تَرْغاقْ *taroqaķ*»دېگەن سۆز «سَجْ تَرادِي *saq taradï*» دېگەن جۈملىدىكى «تَرادِي *taradï*» سۆزىگە «ق – *ķ*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«ئورغاق» *oroqaķ*» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق بولۇپ، «ئوت ئوردى» *ot ordï*» دېگەن جۈملىدىكى «ئوردى *ordï*» سۆزىدىن ياسالغان.

قاتتىق كاف (ك – k)

«كېسىلگەن نەرسىنىڭ بىر پارچىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كَساكْ نانْكْ *kəsək nəŋ*» ئىبارىسىدىكى «كَساكْ *kəsək*» سۆزى «كَسْدِي *kəsdi*» سۆزىگە «ك – *k*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«پۈركەنچە» مەنىسىدىكى «اَشُكْ *əxük*» سۆزى «پۈركەندى، يېپىندى» دېگەن مەنىدىكى «اَشُودِي *əxüdi*» سۆزىدىن ياسالغان.// 18 I

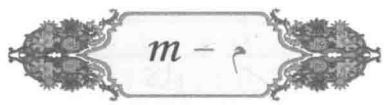
يۇمشاق كاف (ك – g)

«تِرِكْ *tirig*» سۆزى «تِرِلْدِي *tirildi*» سۆزىگە،// 11 «اُولُكْ *ölüg*» سۆزى «اُولْدِي *öldi*» سۆزىگە «ك – *g*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

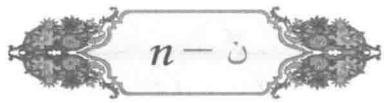
ل – l

«كاۋاك، يېرىق يەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بِيجْغِيلْ يِيرْ *pïqoɣïl yər*» ئىبارىسىدىكى «بِيجْغِيلْ *pïqoɣïl*» سۆزى «بِيجِيلْدِي نانْكْ *pïqïldï nəŋ* — پىچىلغان نەرسە» دېگەن ئىبارىدىكى «بِيجِيلْدِي *pïqïldï*» سۆزىگە «ل – *l*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«ئالىتاغىل نەرسە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تَرْغِيلْ *taroɣïl*» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «تَرِيلْدِي *tarïldï* — تارىلدى» پېئىلىدىن ياسالغان بولۇپ، بىر نەرسىنىڭ باشقا بىر نەرسە بىلەن، ئاقنىڭ قارا بىلەن ئارىلىشىپ تۇرۇشىغا ئېيتىلىدۇ.

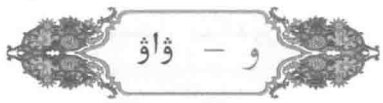

«سېلىنچا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «يَـــذِمْ yażīm» سۆزى «يايدى» دېگەن مەنىدىكى «يَـــذْتِي yażtī» سۆزىگە «م – m» قوشۇلۇپ ياسالغان. «بىر تىلىم قوغۇن» دېگەن// 19 I مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بِيرْ بِيجِمْ قاغُونْ bir pīqīm ķaoqun» ئىبارىسىدىكى «بِيجِمْ pīqīm» سۆزى «كەستى» مەنىسىدىكى «بِيجْـــدِي pīqdī» سۆزىگە «م – m» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«سەل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اَقِينْ akīn» سۆزى «سُقْ اَقْـــدِي suv akdī» دېگەن جۈملىدىكى «اَقْدِي akdī» سۆزىگە «ن – n» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«يىغىندى تۆپراق ياكى ئۆيۈم تۆپراق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «يِيغِنْ تُبْـــراقْ yïoqïn toprak» دېگەن ئىبارىدىكى «يِيغِينْ yïoqïn» سۆزى «تُبْراقْ يِغْدِي toprak yïoqdī» دېگەن جۈملىدىكى «يِغْدِي yïoqdī» سۆزىگە «ن – n» قوشۇلۇپ ياسالغان.

بۇ ھەرپنىڭ بىرەر بىرىكمىگە قوشۇلماي يالغۇز ھالدا كېلىشى بەك ئاز ئۇچرايدۇ. «قان ئالمىدىغان ئەسۋاب» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «سُـــرْغُو soroqu» سۆزى «بىرەر ھايۋاننىڭ سۈتىنى ئېمىشى ياكى قاننى شورىشى» مەنىسىدىكى «سُـــرْدِي sordī —— شوربىدى» سۆزىگە «و – ۋاۋ» قوشۇلۇپ ياسالغان. «تۇزار جاي» مەنىسىدىكى «تُرْغـــوُ يِـــيرْ turoqu yėr» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق.// 20 I

خۇددى پەلەك قۇتۇپ يۇلتۇزى ئەتراپىدا ئايلانغاندەك، تۈركىي تىللارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ قائىدىلەر ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ. بۇ قائىدىلەر ئىككى، ئۈچ، تۆت، بەش ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ھەرپلىك پېئىللارنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر. بىز بۇ يەردە قىسقىچىلا توختىلىپ ئۆتتۇق. ئەزىز ۋە ئۇلۇغ تەڭرى خالىسا، كېيىنكى بابلاردا بۇ ھەقتە تېخىمۇ كەڭ توختىلىپ ئۆتىمىز.

سۆزلەرنىڭ قانچە ھەرپتىن تۈزۈلىدىغانلىقى توغرىسىدا

بەزى سۆزلەر تەشتىتسىز ئىككى ھەرپتىنلا تۈزۈلىدۇ: «اَتْ at — ئات» ۋە «اَرْ ar — ئەر» سۆزلىرىگە ئوخشاش.

ئۈچ ھەرپتىن تۈزۈلىدۇ: «ئۇزۇق» مەنىسىدىكى «اَزُقْ azuk» ۋە «گۈناھ» مەنىسىدىكى «يَزُقْ yazuq» سۆزلىرىگە ئوخشاش.

تۆت ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ:[12]// «يَعْمُرْ yaoqmur — يامغۇر». «جَعْمُرْ qaoqmur — چامغۇر» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بەش ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ: «قُرُغْساقْ kuruoqsaq — قورساق» ۋە «قُذُرْغاقْ kużuroqak — چاپاننىڭ ئىككى پېشىنىڭ بىرى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئالتە ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ: «كُمُلْدُرُكْ kөmüldürük —[21]// I كەمەلدۇرۇك» ۋە «قُذُرْغُونْ kużuroqun — قۇشقۇن» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ھەتتا يەتتە ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ. لېكىن، ئىسىملارنىڭ يەتتە ھەرپتىن تۈزۈلگەنلىرى ئاز ئۇچرايدۇ: «زَرْغُنْجْمُودْ zaroqunqmud — رەيھانى چىنى. خۇش پۇراق بىر خىل ئۆسۈملۈك» دېگەنگە ئوخشاش. تۈركىي تىللاردا سۆزلەر يەتتە ھەرپلىكتىن ئارتۇق بولمايدۇ.

ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەر توغرىسىدا

سوزۇپ ئوقۇش بەلگىسى بولغان «مَدّ»[1] ياكى يۇمشىتىپ ئوقۇش بەلگىسى بولغان «لِينْ»[2] ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: «قاپ» مەنىسىدىكى «تَغارْ taoqar»، «تۇتۇرۇق» مەنىسىدىكى «جَفَارْ qavar» سۆزلىرىدىكى «ا – ئەلىف» سوزۇپ ئوقۇش بەلگىسىدۇر: «قۇرۇق يەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «قُرِيغْ korioq»، «تازا، پاكىز» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «اَرِيغْ arioq» سۆزلىرىدىكى «ى – يا» ھەرپى بىلەن «تەييار، ھازىر» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «اَنُوقْ anuk» ۋە «شاھىت، گۇۋاھ» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «تَنُوقْ tanuk» سۆزلىرىدىكى «و – ۋاۋ» ھەرپى يۇمشىتىپ ئوقۇش بەلگىسىدۇر.

ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەرنىڭ يەنە بىرى «أ – ھەمزە»دۇر. مەسىلەن: «ئايغىر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اَذْغِيرْ azoqir»، رەۋەنلىك بىر خىلى بولغان «اِشْغُنْ ixoqun» سۆزلىرىدىكى «أ» گە ئوخشاش.

ئىسىملاردا زىيادە بولۇپ كېلىدىغان يەنە بىر ھەرپ «ن – n» ھەرپىدۇر. مەسىلەن: «بَزْغَانْ bazoqan —— مېرسىن دەرىخىنىڭ مېۋىسى» ۋە «قَزْغَانْ kazoqan —— سۇ قېزىۋەتكەن يەر» دېگەن سۆزلەردىكى «ن – n» ھەرپىگە ئوخشاش.

ئىسىملاردىكى يەنە بىر زىيادە ھەرپ «و – ۋاۋ» ھەرپىدۇر. مەسىلەن: «يىپەك رەخت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تُرْقُو torqu»، «تەنتەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «قُرْغُو quroqu» سۆزلىرىدىكى «و – ۋاۋ» ھەرپىگە ئوخشاش.// I 23

I 22 //

---

[1] بۇ يەردە ئەرەب تىلىدىكى «ھەرپى مەد ‹ مەدلىك ھەرپلەر› – ا – ئەلىف، و – ۋاۋ، ى – يا» كۆزدە تۇتۇلغان. بۇ ھەرپلەر ئۆزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن ھەرپلەرنى سوزۇپ ئوقۇشقا خىزمەت قىلىدۇ.

[2] ئەرەبچىدىكى «ا- ئەلىف، و- ۋاۋ، ى- يا» ھەرپلىرى سوزۇپ ئوقۇلماي، ساكىنلىق ئوقۇلسا (بۇ يەردە ئاساسەن «و – ۋاۋ» بىلەن «ى – يا» كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، «ھەرپى لىن» بولىدۇ. مەسىلەن: «صَيْفْ، خَيْفْ، خَوْفْ، غَيْنْ» سۆزلىرىدىكىگە ئوخشاش. ئەرەبچىگە خاس بۇ خۇسۇسىيەت تۈركىي تىللاردا يوق. شۇڭا، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ يەردە «ھەرپى لىن» دەپ ئوتتۇرىچە سوزۇپ ئوقۇلىدىغان ئۇرغۇسىز «و - ۋاۋ، ى - يا» ھەرپلىرىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

«ى - يا» ھەرپىمۇ ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: «دۆڭ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كُتْكِي kotki» ۋە «تۈرتۈك چىراي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بُرْقِي burkī» سۆزلىرىدىكى «ى - يا» ھەرپىگە ئوخشاش.

بۇ سۆزلەردىن «فَعَالْ faal، فُعَالْ fual، فِعَالْ fial، فَعُولْ faul، فَعِيلْ fail» شەكىللىرىدە كەلگەنلىرىنى ئوقۇغاندا، يۇمشىتىش ھەرپلىرىنى چۈشۈرۈپ قويۇش مۇمكىن. «يِغاجْ yīoqaq» سۆزىنى «يِغَجْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ. شۇنىڭدەك «دەريا ۋە جىلغىنىڭ نېرىقى تەرىپى» دېگەن مەنىدىكى «يُغُوجْ yuoquq» سۆزىنى «يُغُجْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ؛ «قُرِيغْ qorīoq — قورۇق» سۆزىنى «قُرِغْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ.

سۆزنىڭ قىسقىسى ئۇزۇنىدىن ياخشىراق، قالغانلىرى خۇدا خالىسا، كىتابنىڭ باشقا جايلىرىدا سۆزلىنىدۇ.

پېئىللاردىكى زىيادە ھەرپلەر ۋە پېئىللارنىڭ تۈزۈلۈشى

پېئىللار ئىككى ھەرپلىك، ئۈچ ھەرپلىك، تۆت ھەرپلىك،[24] بەش[13] ھەرپلىك ۋە ئالتە ھەرپلىك بولىدۇ.

ا - ئەلىف، ت - t، ر - r، س - s، ش - x، ق - q، ك - k، ل - l، ن - n، لا - la // lə، ى - يا.

بۇ ھەرپلەرنىڭ ھەربىرى پېئىللارغا بىرەر يېڭى مەنىنى بېرىش ئۈچۈن قوشۇلىدۇ.

ا - ئەلىف

«ھەسەت قىلىدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تَبْزادِي tapzadi» سۆزى «ئۇنۇمسىز يەر» دېگەن مەنىدىكى «تَبِزْ tapiz» سۆزىگە «ا - ئەلىف» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«قوبۇز چالدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «قُبْزادِي qobzadī» سۆزى «قُبُزْ qobuz» سۆزىگە «ا - ئەلىف» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ت — t

بۇ ھەرپ پەيدا قىلىنىدىغان مەخسۇس ھەرىكەت ياساشقا خىزمەت قىلىدۇ. «ئارپا، بۇغداي قاتارلىق نەرسىلەرنى تازىلىدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان « تَـرِغْ اَرِتّـي tarïoq arïtti » دېگەن جۈملىنىڭ « اَرِتّـي » سۆزىدىكى « ت — t » ھەرپىگە ئوخشاش. «تُونْ قُرُتّي ton kurutti — تون قۇرۇتتى» دېگەن جۈملىنىڭ «قُرُتّي» سۆزىدىكى « ت — t » ھەرپىمۇ شۇنداق. // 25 I

« ت — t »ھەرپى قوشۇلماستىن بۇرۇن، بۇ سۆزلەر «اَرِيدي arïdï»، «قُرِيدي kurïdï» شەكىللىرىدە ئىدى.

ر — r

كۆپ ھاللاردا پەيدا قىلىنىدىغان مەخسۇس ھەرىكەت ياساش ئۈچۈن، « ر — r » ھەرپى « ت — t » ھەرپىگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «كەتتى» مەنىسىدىكى «بَـرْدي bardï » پەيدا قىلىنىدىغان «بَرْتُرْدي barturdï » شەكىلدە ۋە «كَلْـدي kəldi — كەلدى» پەيدا قىلىنىدىغان «كَلْتُرْدي kəltürdi » شەكىلدە مەخسۇس ھەرىكەتكە ئايلانغىنىغا ئوخشاش.

س — s

بۇ ھەرپ پەيدا قىلىدىغان قوشۇلۇپ، ئازرۇ - ئىستەك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُوقْ اِجْسَدي suv iqsədi — سۇ ئىچكۈسى كەلدى»، «اَشْ يِيسَدي ax yəysədi — ئاش يېگۈسى كەلدى» دېگەنگە ئوخشاشلار. بەزىدە « س - s » ھەرپى ئەرەبچىنىڭ «تَفَاعُـل təfaul »بابىدىكىگە ئوخشاش، ئەمەلىيەتتە بولمىغان ئىش- ھەرىكەتنى خۇددى

بولۇۋاتقانده‌ك قىلىپ كۆرسىتىش ئۇچۇنمۇ پېئىللارغا قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنْدِينْ يَرْمَاقْ اَلْمْسِنْدِى *ol məndin yarmaq alïmsïndï* — ئۇ ئۆزىنى مەندىن يارماق ئېلىۋاتقانده‌ك قىلىپ كۆرسەتتى»، «اُلْ مَنكَا كُلُمْسِنْدِى *ol maŋa külümsindi* — ئۇ ئۆزىنى ماڭا كۈلۈۋاتقانده‌ك قىلىپ كۆرسەتتى».[26]

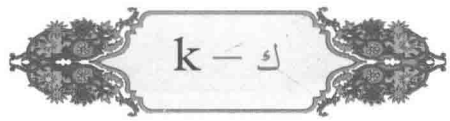
x — ش

بۇ ھەرپ پېئىللارغا قوشۇلۇپ، ئەرەبچىدىكى «مُفَاعَلَة *mufaələ*» بابىدىكىگە ئوخشاش، ئىش- ھەرىكەتنىڭ ئىككى كىشى تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «اُورْدِى *urdï*» پېئىلىدىن «اُرُشْدِى *uruxdï*» پېئىلى، «تُرْدِى *turdï*» پېئىلىدىن «تُرُشْدِى *turuxdï*»[14] پېئىلى ياسالغىنىغا ئوخشاش. پېئىللارغا « ش – *x*» ھەرپى قوشۇلۇپ كەلگەندە، بەزەن ماختىنىش، بەسلىشىش مەنىلىرىنىمۇ بېرىدۇ. بۇ ھەقتە ئۆز ئورنى كەلگەندە سۆزلىنىدۇ.

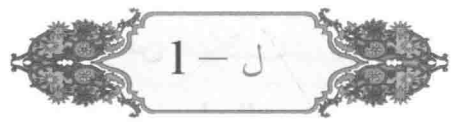
ق — k̦

بۇ ھەرپ پېئىللارغا قوشۇلۇپ، مەغلۇپ بولغانلىق ياكى خورلانغانلىق مەنىسىنى بېرىدۇ ۋە «مَفْعُولْ *məf'ul*» ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ: «اَرْ اَجِيقْدِى *ər aqïkdï* — قاماقتا ياكى قورشاۋدا قالغانلىقتىن، ئادەم ئاچ قالدى»؛ «يِلْقِى يُتُقْدِى *yïlkï yutukdï* — يىلقا ئوت- چۆپسىز قالغانلىقتىن، ئورۇقلاپ ئۆلەي دېدى».[27]

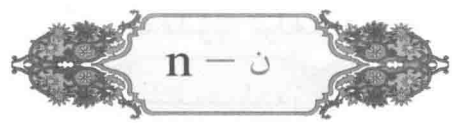
شۇنىڭدە‌ك، كۆپىنچە «ق – *k̦*» ھەرپى «س – *s*» ھەرپى بىلەن قوشۇلۇپ كېلىدۇ: «اَرْ اَرْسِقْدِى *ər arsïkdï* — ئادەم ئالداندى»؛ «اَرْ سُيْسُقْدِى *ər soysukdï* — ئادەمنىڭ مېلى تالاندى».

يۇمشاق ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، ياكى تەركىبىدە «ك» ھەرپى بولغان سۆزلەردە «ق – q» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك – k» ئىشلىتىلىدۇ: «قَجْغِنْ اَرْ يِتْسِكْتِ *kaqoɣīn ər yətsikti* — قاچقۇن ئادەمگە يېتىۋېلىندى»: «اُلْ اَرْ بِلْسِكْتِ *ol ər bilsikti* — ئۇ ئادەم بىلىندى، يەنى ئۇ ئادەمنىڭ ئۆزى ۋە يوشۇرغان نەرسىلىرى بىلىنىپ قالدى».

بۇ ھەرپ مەجھۇل پېئىل ياساشقا خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اُوقْ اَتّىِ *ər ok attï* — ئادەم ئوق ئاتتى» دېگەن جۈملىدىكى «اَتّىِ *attï*» پېئىلىدىن ياسالغان «اُوقْ اَتِلْدِ *ok atïldï* — ئوق ئېتىلدى» دېگەنگە ئوخشاش. «بُوزْ تُقِيدِ *boż tokïdï* — بۆز توقۇدى» دېگەن جۈملىدىكى «تُقِيدِ *tokïdï*» پېئىلىدىن ياسالغان «بُوزْ تُقِيلْدِ *boz tokïldï* — بۆز توقۇلدى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ ھەرپ پېئىللارغا قوشۇلۇپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى باشقىلار ئارىلاشمىغان ھالدا ئورۇندىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ يَرْمَاقِنْ اَلْنْدِ *ol yarmakïn alïndï* — ئۇ يارمىقىنى ئۆزى ئالدى»، «اُلْ مَنْدِينْ تَغَارِينْ قُلُنْدِ *ol məndin tavarïn kolundï* — ئۇ مەندىن تاۋارىنى ئۆزى تەلەپ قىلدى» دېگەنگە ئوخشاشلار.

la // lə – لا

بۇ قوشۇمچە ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن: «بِيكْ قُوشْلادِي *bəg kuxladi* — بەگ (قۇش) قۇشلىدى» دېگەنگە ئوخشاش.[15] بۇ جۈملىدىكى «قُوشْ *kux*» سۆزى ئىسىم بولۇپ، ئەسلىدە پېئىلغا ئوخشاش تۈرلەنمەيتتى، ئەمما «لا – *la // lə*» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن پېئىلغا ئايلىنىپ، خۇددى باشقا پېئىللاردەك تۈرلىنىدىغان بولىدۇ. بۇ بەك مۇھىم قائىدە. بۇنى ئېسىڭدە تۇت.[29]

«بَكْ كَنْدْ دا قِيشْلادِي *bəg kənddə kixladi* — بەگ شەھەردە قىشلىدى» دېگەن جۈملىدىكى «قِيشْلادِي *kixladi*» سۆزىمۇ «قِيشْ *kix*» سۆزىگە «لا – *la // lə*» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن پېئىل ياسالغانلىقىغا مىسالدۇر.

ی – يا

بۇ ھەرپ «ل – *l*» بىلەن بىرلىكتە (لِي *li // li* شەكلىدە) كېلىدۇ[①]. پېئىلغا قوشۇلۇپ ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورۇندىلىشىغا ئاز قالغانلىقىنى، لېكىن تېخى ئورۇندىلىپ بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: « اُولْ تُرْغالِي قَلْدِي *ol turqali qaldi* — ئۇ تۇرغىلى قالدى»؛ « اُولْ بَرْ غالِي قَلْدِي *ol barqali qaldi* — ئۇ بارغىلى قالدى» دېگەن جۈملىلەردىكى «تُرْغالِي *turqali*»، «بَرْغالِي *barqali*» دېگەن سۆزلەرگە ئوخشاش.

بۇ قائىدىلەرنى ئوبدان ئۆگەن.

① بۇ يەردە «غالِي – *qali*، كالِي – *kali*» شەكلى كۆزدە تۇتۇلغان.

سۆزلەرنىڭ ئۆز تۈزۈلۈشى بويىچە ئىلگىرى-كېيىن كېلىش تەرتىپى توغرىسىدا

ئاۋۋال ئىككى ھەرپلىك سۆزلەردىن باشلايمەن، ئاندىن ئۈچ، تۆت، بەش ۋە ئالتە ھەرپلىك سۆزلەرنى بايرىمەن. ئوتتۇرىسى//ساكىنلىق سۆزلەرنى ھەرىكىلىك سۆزلەردىن بۇرۇن بايرىمەن؛ ئاندىن ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك بولغان سۆزلەرنى ئۆز ھەرىكىلىرىنىڭ تەرتىپى بىلەن بايرىمەن. ئاندىن كېيىن، باش تەرىپىگە ھەمزە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھەرپلەر قوشۇلغان سۆزلەرنى بايرىمەن. ئاندىن، بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ھەرپلىرى ئارىسىغا ھەرپ قوشۇلغان سۆزلەرنى ئۆز ئورنى بىلەن بايرىمەن؛ ئاندىن كېيىن، ئۈچىنچى ھەرپنىڭ ئاخىرىغا ھەرپ قوشۇلغان سۆزلەرنى بايرىمەن.

كىتابىمىزدا سۆزلەرنىڭ ئۆز تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئىلگىرى- كېيىن كېلىش تەرتىپى ئەنە شۇنداق بولىدۇ. كىتابنىڭ ھەممە بۆلۈملىرىدە ئىسىملارمۇ شۇ تەرتىپتە بايرىلىدۇ.

ھەرپلەرنىڭ ئىلگىرى - كېيىن قويۇلۇش تەرتىپى توغرىسىدا

ئىلگىرىكى ئەدىبلەرنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ۋە ئەرەب لۇغەتلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئوخشىتىپ، بۇ كىتابنى «ب» بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملاردىن باشلايمەن، ئاندىن كېيىن، قالغان ھەرپلەرنى ئېلىپبە تەرتىپى بىلەن بايرىمەن.//16 شۇنىڭ بىلەن بىللە سۆزلەرنىڭ باش- ئايىغىنىمۇ نەزەردە تۇتىمەن. قايسى ھەرپ ھەمزىگە يېقىن بولسا، ئۇنى باشقىلاردىن بۇرۇن بايرىمەن. مەن سۆزلەرنىڭ ئارىسىدا «واو عاطفه *wawi atifə* — باغلىغۇچى ۋاۋ ھەرپى»نى ئىشلەتمىدىم. چۈنكى، تۈركىي تىللاردا ئۇنىڭغا ئورۇن يوق. بۇنى ياخشى چۈشەن.//31

سۈپەت قاتاردا بايان قىلىنمىغان سۈپەتلەر توغرىسىدا

بۇ سۈپەتلەر تۈرلۈك مەقسەتلەر ئۈچۈن، تۈرلۈك سۆزلەردىن تۈرلۈك يوللار بىلەن ياسىلىدۇ:

بىرىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش- ھەرىكەتنى ئاندا - ساندا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِي اَرْ *bardi ər* — بارغان ئادەم» دېگەن ئىبارىدىن ياسالغان «بَرْدَجِي اَرْ *bardaqi ər* — بېرىپ قالىدىغان ئادەم»: «كَلْدِي اَرْ *kəldi ər* — كەلگەن ئادەم» دېگەن ئىبارىدىن ياسالغان «كَلْدَجِي اَرْ *kəldəqi ər* — كېلىپ قالىدىغان ئادەم» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ خىلدىكى سۈپەتلەر بايان قىلىنمىدى.

ئىككىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش - ھەرىكەتنى داۋاملىق ۋە كۆپ قېتىم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَرْ اُلْ اَقْكا بَرَ غانْ *ol ər ol əvgə baraoqan* — ئۇ ئۆيگە بېرىۋېرىدىغان ئادەم ئۇ»: «اُلْ كِيشِي اُلْ بِيزْ كا كَلَكانْ *ol kixi ol bizgə kələgan* — ئۇ بىزنىڭكىگە كېلىۋېرىدىغان كىشى ئۇ» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَرَغانْ *baraoqan*»، «كَلَكانْ *kələgan*» دېگەنلەرگە ئوخشاش. سۈپەتنىڭ بۇ تۈرىمۇ بايان قىلىنمىدى.// 32 I

ئۈچىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىشقا ئىنتىلىشىنى ۋە قىلىش ئىستىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَرْ اُلْ اَقْكا بَرِغْساقْ *ol ər ol əvgə barioqsak* — ئۇ ئۆيگە بېرىشنى بەك ئارزۇ قىلىدىغان ئادەم ئۇ»: «اُلْ كِشِي اُلْ بِيزْكا كَلِكْساكْ *ol kixi ol bizgə kəligsək* — ئۇ بىزنىڭكىگە كېلىشنى بەك ئارزۇ قىلىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇلارمۇ سۈپەت قاتاردا بايان قىلىنمىدى.

تۆتىنچىسى، بىر ئىشنى قىلىش شۇ شەخسنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَقْكا بَرْغُلُقْ اَرْدِي *ol əvgə baroquluk ərdi* — ئۇ ئۆيگە بارغۇلۇق ئىدى» دېگەندەكىگە ئوخشاش. بۇمۇ بايان قىلىنمىدى. ئوغۇزلار بۇنداق سۆزلەردە «ل – *l*» ھەرپى ئورنىدا شۇ مەنىدە «س – *s*» نى ئىشلىتىدۇ.// 17 يەنە بىر مىسال: «اُلْ يِكِتْ بِيزْكا كَلْكُو لُوكْ اَرْدِي *ol yigit bizgə kəlgülük ərdi* — ئۇ يىگىت بىزنىڭكىگە كەلگۈلۈك

ئىدى» دېگەن جۈملىدىمۇ شۇنداق.

بەشىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىش ئۈستىدە تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «مَنْ اَڤْكا بَرِيغْلِي مَنْ *mən əvgə barïoqlï mən* — مەن ئۆيگە باراي دەپ تۇرىمەن »؛ «مَنْ سِيزْكا كَلِكْلِي مَنْ *mən sizgə kəligli mən* — مەن سىزنىڭكىگە كېلەي دەپ تۇرىمەن» دېگەندەكلەرگە ئوخشاش. بۇلارمۇ سۈپەت قاتاردا بايان قىلىنمىدى.[I 33]

مۇنداق سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى پېئىلدىن ياسالغان، ھەر قانداق پېئىلدىن شۇ مەنىدە مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن سۈپەت ياسىلىدۇ.

بۇ سۈپەتلەرنىڭ سۈپەتلەنگۈچىلىرىمۇ ئالاھىدە ئېيتىلمىدى. ئەگەر قائىدىنىڭ قانداق ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ۋە بۇ سۆزلەرنىڭ خەلق تىلىدا قانداق كېلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىش لازىم بولسا، شۇ قائىدىلەرگە توختالغاندا سۆزلەپ ئۆتىمەن.

بىرلىك، كۆپلۈك، ئاشۇرۇش ـ سېلىشتۇرۇش، كىچىكلىتىش ۋە تۇرلىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرمۇ سۆزلەنمىدى. چۈنكى، بۇلار ئۇچۇن ئايرىم بىر كىتاب يېزىپ، ئۇنىڭغا «كِتَابُ جَوَاهِرِ النَّحْوِ فِي لُغَاتِ التُّرْكْ — تۈركي تىللار گراماتىكىسىنىڭ جەۋھەرلىرى» دەپ ئات قويىدۇم. تەكرارنىڭ ئىنايىتى بىلەن، نەھۇيگە ئائىت قائىدىلەر شۇ كىتابتا سۆزلەندى.

مەستەر قاتاردا بايان قىلىنمايدىغان مەستەرلەر توغرىسىدا

مەستەرلەر[1] ئىككى خىل بولىدۇ.

بىرىنچىسى، تۈپ مەستەرلەر. بۇ خىل مەستەرلەر پېئىللار بۆلۈمىدە ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان پېئىللىرى بىلەن بىللە كۆرسىتىلىدۇ.

ئىككىنچىسى، ئەسلىدە مەستەر بولماي، ئىزافەت يولى بىلەن ياسالغان مەستەرلەر. مۇنداق مەستەرلەردە ھال مەنىسىمۇ[I 34] بولىدۇ. بۇلارنى پەقەت لازىم بولغاندىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

[1] مەستەر — ئىسىمداش ياكى پېئىلنىڭ ئېنىقسىز شەكلى.

«بَـرْدِي bardi»، «بَرِيـرْ barïr» شەكىللىرىدىن ياسالغان «بَرْمـاقْ barmaq»: «كَلْدِي kəldi»، «كَلِيرْ kəlir» شەكىللىرىدىن ياسالغان «كَلْمَكْ kəlmək» بولسا، تۆپ مەستەرلەردۇر.[18]

ئىزافەت يولى بىلەن ياسالغان مەستەرلەرگە ئۆزنەك قىلىپ مۇنۇلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن: «مَنِكْ بَرْغِمْ بُلْسا مَنكـا تُشْـغِيلْ maniŋ baroqïm bolsa maŋa tuxoqil» — مەن بارىدىغان چاغدا ماڭا يولۇق»: «كَيِكْ كَلِكـي بُلْسـا اُقْتـا kəyik kəliki bolsa okta» — كېيىك كەلگەن چاغدا ئوق ئات» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَرِغْ barïoq»، «كَلِكْ kəlik» دېگەن سۆزلەر ياسالما مەستەرلەردۇر. «تـازْ كَلِكـي بُرْكْجِيكـا taz kəliki bərkqigə» — تازنىڭ كېلەر يېرى بۆكچىنىڭ دۈكىنى» دېگەن ماقالىدىكى «كَلِكـي kəliki» سۆزىمۇ شۇنداق.

بۇنداق مەستەرلەرنىڭ ياسىلىش قائىدىسى شۇكى، قاتتىق سۆزلەرگە «ق – q» ياكى «غ – oŋ» ھەرپلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: «بَـرِغْ بَـرْدِي barïoq bardi» — ئۇ قاتتىق باردى (ماڭدى)»: «اُلْ قُلِنْ اُرُغْ اُرْدِي ol qulïn uruoq urdi» — ئۇ قولىنى قاتتىق ئۇردى» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَـرِغْ barïoq»، «اُرُغْ uruoq» مەستەرلىرى پېئىل يىلتىزىغا «غ – oŋ» ئۇلىنىش بىلەن ياسالغان. «ق – q» ياكى «ك» ھەرپلىرى ھەرقاچان ئىزافەت باغلىغۇچىسى بىلەن بىرلىكتە كېلىدۇ، «غ – oŋ» ھەرپىگە ئوخشاش يالغۇز كەلمەيدۇ. مەسىلەن: «اَنِـكْ يُرُقـي نَتَـكْ anïŋ yoruqï nətəg» — ئۇنىڭ يۇرۇشى قانداق» دېگەنگە ئوخشاش، «يُرُقـي yoruqï» سۆزىنىڭ تەركىبىدە بولغان «ق – q» ھەرپى «غ – oŋ» نىڭ ئورنىدا كەلگەن.

تەركىبىدە «ك – k» بولغان سۆزلەرگە ياكى يۇمشاق سۆزلەرگە «ك – k» ھەرپى ئۇلىنىدۇ. «اَنِ سُكُكْ سُكْتِ anï sokük sokti» — ئۇنى قاتتىق سۆكتى»: «اُلْ قُلِنْ تَبِـكْ تَبِـدْي ol kulïn təpik təpdi» — ئۇ قولىنى قاتتىق تەپتى» دېگەن جۈملىلەردىكى «سُكُكْ sokük»، «تَبِـكْ təpik» سۆزلىرى «ك – k» قوشۇلۇپ ياسالغان مەستەرلەرگە مىسالدۇر. مۇنداق مەستەرلەر تەكىتلەش، جېكىلەش مەزمۇنىنى ئىپادىلەيدۇ، «وَكَلَّمَ اللهُ مُوسىٰ تَكْلِيماً» — تەڭرى مۇساغا جېكىلەپ ئېيتتى» ئايىتىدىكىگە ئوخشاش.

سۆزنى قىسقارتىپ، قائىدىلەرنى بىر تەرتىپتە يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن، بۇ يەردە قائىدىلەر ئۈستىدە قىسقىچىلا توختالدىم، قالغانلىرىنى شۇنىڭغا سېلىشتۇرۇپ چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. بۇ يەردە مەن كۆرسەتكەن قائىدىلەر، مەن ئىشارەت قىلغان ئاساسلار ھەممە تۈركىي تىللار ئۈچۈن ئومۇمىيدۈر. خۇدا خالىسا، بۇلار ئۆز ئورنىدا چۈشەندۈرۈلىدۇ.// [36]

كىتابتا ئېيتىلغان ۋە ئېيتىلمىغان نەرسىلەر توغرىسىدا

مەن كىتابتا مۇسۇلمان بولغان تۈرك ئەللىرىدىكى تاغلار، چۆللەر، ۋادىلار، دەريا ۋە كۆللەرنىڭ ناملىرىنىلا يازدىم.// [19] چۈنكى، بۇلار تىللاردا دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭمۇ ئاتاقلىقلىرىنىلا يازدىم، ئانچە ئاتاقلىق بولمىغانلىرىنى تاشلىدىم. مۇسۇلمان بولمىغان تۈرك ئەللىرىدىكىلەردىن بەزىلىرىنىڭ ناملىرىنى يازدىم، بەزىلىرىنى تاشلىدىم. چۈنكى، ئۇلارنى يېزىشتىن پايدا يوق. تۈركىي تىللارغا كېيىن كىرگەن سۆزلەرنىمۇ يازمىدىم. ئەر ۋە ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىنىڭمۇ ھەممىسىنى ئەمەس، پەقەت ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان ۋە ھەممىگە تونۇش بولغانلىرىنىلا توغرا شەكلىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن كۆرسىتىپ ئۆتتۈم.

تۈرك خەلقلىرى ۋە قەبىلىلىرى توغرىسىدا

تۈركلەر ئەسلىدە يىگىرمە قەبىلىدۈر. ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەڭرى ئەزىز كۆرگەن نۇھ پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ياپەس ۋە ياپەسنىڭ ئوغلى تۈرككە بېرىپ تاقىلىدۇ. بۇ رۇم ئەۋلادىنىڭ تەڭرى ئەزىز كۆرگەن ئىبراھىم پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ئىسھاق ۋە ئىسھاق ئوغلى عِيْصُو (ئىسۇ) ۋە ئىسۇ ئوغلى رۇمغا بېرىپ تاقالغىنىغا ئوخشايدۇ. ھەربىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ بىرمۇنچە ئۇرۇقلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئۆزىگىلا

مەلۇم. مەن بۇلاردىن// I 37 ئاساسىي ۋە ئانا قەبىلىلەرنى يازدىم. ئۇرۇق - ئايماقلىرىنى تاشلىدىم. كىشىلەردە ئوغۇز تۈركمەنلىرىنى بىلىشكە ئېھتىياج بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇلارنىڭلا ئۇرۇقلىرىنى، مالىلىرىغا باسىدىغان تامغىلىرىنىمۇ كۆرسەتتىم. مەيلى مۇسۇلمان بولسۇن ياكى بولمىسۇن، رۇم ئۆلكىسىنىڭ يېنىدىن كۈنچىقىشقا قاراپ كەتكەن تەرتىپ بويىچە، شەرقتىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تۇرار جايلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۈم. رۇمغا ھەمىدىن يېقىن جايلاشقان قەبىلە بَجَنَكْ *pəqənək* — پەچەنەك، ئاندىن قالسا قِفْجاقْ *qïvqaq* — قىپچاق، اُغُزْ *ooquz* — ئوغۇز، يَماكْ *yəmək* — يەمەك، بَشْغِرْتْ *baxoïrt* — باشقىرت، بَسْمِلْ *basmïl* — باسمىل، قايْ *qay* — قاي، يَباقُو *yabaqu* — ياباقۇ، تَتارْ *tatar* — تاتار، قِرْقِز *qïrqïz* — قىرغىز قەبىلىلىرىدۇر. قىرغىزلار چىنغا يېقىن جايلاشقان،// 20 بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى رۇم ئۆلكىسى يېنىدىن شەرققە قاراپ شۇ تەرتىپتە سوزۇلغان. ئاندىن ، جِكِلْ *qigil* — چىگىل، تُخْسِي *tohsï* — توخسى، يَغْما *yaqma* — ياغما، اُغْراقْ *ooqraq* — ئوغراق، جَرُقْ *qaruq* — چارۇق، جُمُلْ *qomul* — چومۇل، اُيْغُرْ *uyoqur* — ئۇيغۇر، تَنكُتْ *tanut* — تاڭغۇت، خِتايْ *hïtay* — خىتاي قەبىلىلىرىدۇر. خىتاي — چىن دېمەكتۇر. ئاندىن تَقْغاجْ *tavqaq* - تاۋغاچ، بۇ — ماچىن دېمەكتۇر. بۇ قەبىلىلەر جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىنى مۇشۇ دائىرىدە بىر - بىرلەپ كۆرسەتتىم.// 21 38 I

تۈركىي تىللار توغرىسىدا

ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسىلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەت ئەللەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار.

سُغْداقْ *soqdak* — سوغداق، كَنْجاكْ *kənqək* — كەنچەك، أَرْغُو *arqu* — ئارغۇ قەبىلىلىرى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ. چەت ئەللىكلەر بىلەن ئارىلىشىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش- كېلىش قىلىدىغان خُتَنْ *hotən* — خوتەن، تُبُتْ *tübüt* — تۇبۇت خەلقلىرى ۋە تَنكُتْ *tanjut* - تاڭغۇتلارنىڭ بەزىلىرىمۇ شۇنداق. بۇلار تۈركلەر ئىلىگە كېينرەك كەلگەن. بۇلارنىڭ تىللىرىنى ئۆز ئورنىدا ئايرىم يازىمەن. جابَرْقا *qaparka* — ياپونىيىلىكلەر يىراقتا جايلاشقانلىقى، ماچىن بىلەن ئۇلارنى چوڭ دېڭىزلار ئايرىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تىللىرى بىزگە مەلۇم ئەمەس.

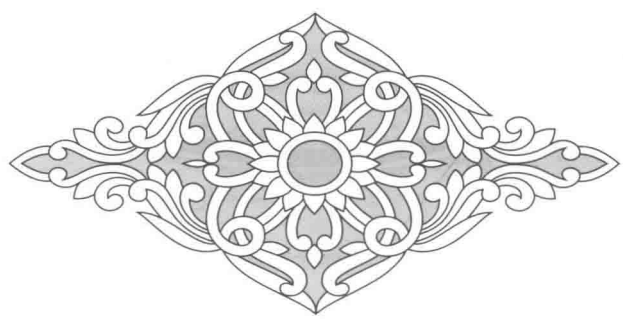
چىن ۋە ماچىن خەلقلىرىنىڭ ئايرىم تىللىرى بولسىمۇ، شەھەرلىكلىرى تۈركچىنى ياخشى بىلىدۇ. بىزگە يازغان خەتلىرىنى تۈركىي يېزىق بىلەن يازىدۇ. شۇنىڭدەك ئاردا چوڭ سېپىل ۋە چىن يېنىدىكى تاغ ـ دېڭىزلار بولغىنى ئۈچۈن، يَأجُوجْ وَ مَأجُوجْ – يەجۈج ۋە مەجۈجلەرنىڭ تىللىرىمۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس. تۇبۇتلەرنىڭ ئايرىم تىلى بار. شۇنىڭدەك خوتەنلىكلەرنىڭمۇ ئايرىم// 39 I تىلى ۋە ئايرىم يېزىقى بار. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تۈركىي تىلدا چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە، لېكىن ئۆزئارا سۆزلىشىدىغان يەنە بىر خىل شېۋىسىمۇ بار. ئۇيغۇرلار كىتابنىڭ باش قىسمىدا كۆرسىتىلگەن يىگىرمە تۆت ھەرپتىن ئىبارەت تۈركىي يېزىقنى قوللىنىدۇ. كىتاب ۋە خەت ـ چەكلىرىنى شۇ يېزىق بىلەن يازىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ چىنلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر خىل يېزىقىمۇ بار. رەسمىي خەت ـ چەك ۋە ھۆججەتلىرىنى شۇ يېزىقتا يازىدۇ. بۇ يېزىقنى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلاردىن باشقىلار ئوقۇيالمايدۇ. مەن يۇقىرىدا شەھەر خەلقلىرى توغرىسىدا سۆزلىدىم.// 24

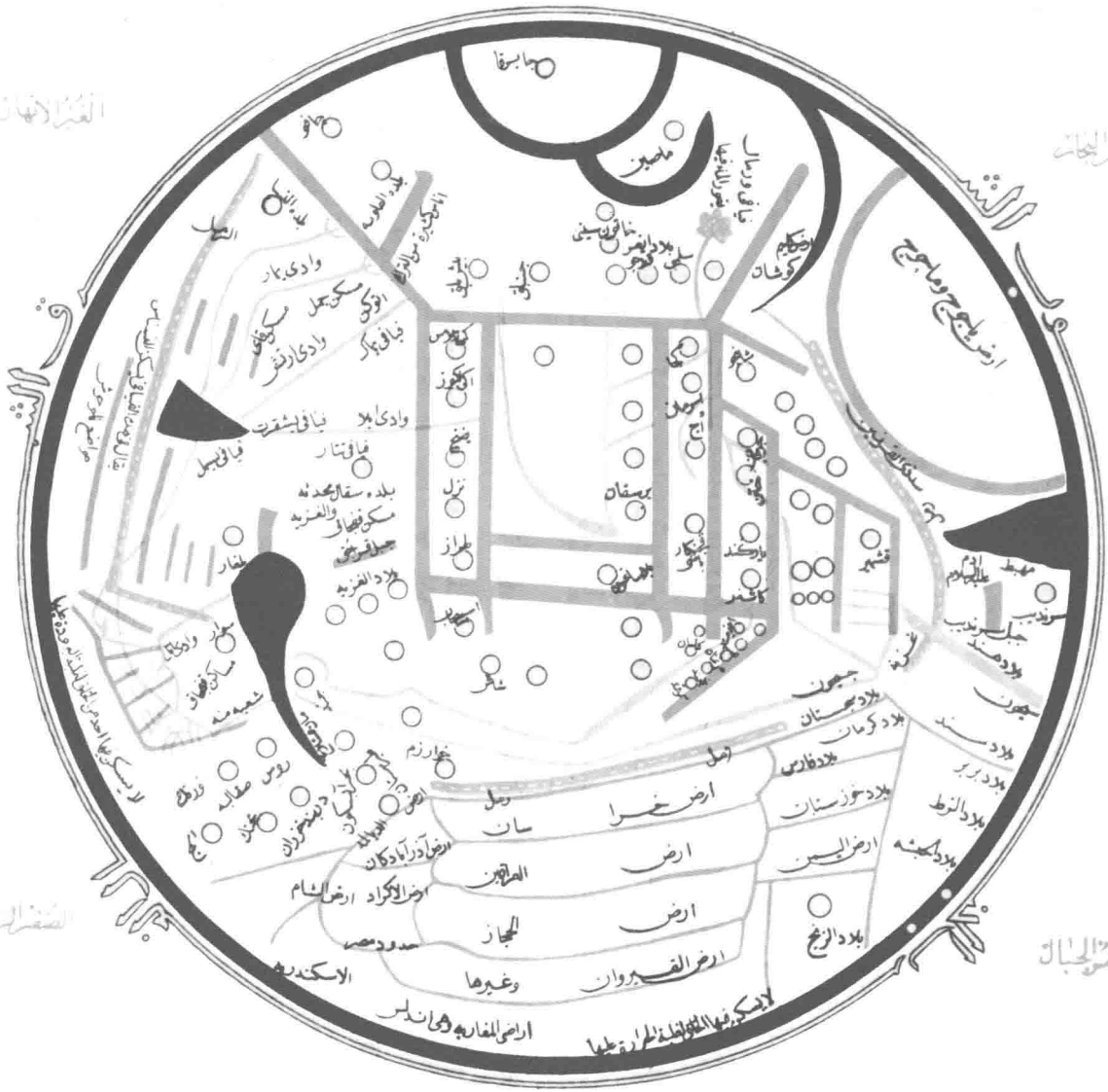
سەھرا ـ قىر خەلقلىردىن بولغان چومۇللارنىڭ تىلى ئالاھىدە بىر تىل بولۇپ، ئۇلار تۈركچىنىمۇ ياخشى بىلىدۇ. قاي، ياباقۇ، تاتار، باسمىل قەبىلىلىرىمۇ شۇنداق. ئۇلارنىڭمۇ ھەربىرىنىڭ ئۆزىگە خاس تىلى بار، جۈملىدىن تۈركچىنىمۇ ياخشى بىلىدۇ.

قىرغىز، قىپچاق، ئوغۇز، توخسى، ياغما، چىگىل، ئوغراق، چارۇق قەبىلىلىرى بىرلا خىل ساپ تۈركچە تىلدا سۆزلىشىدۇ. يەمەك ۋە باشقىرت تىللىرى ئۇلارغا يېقىن. رۇم ئۆلكىسى يېنىدىكى بۇلغار، سۇۋار، پەچەنەكلەرنىڭ تىللىرى سۆزلەرنىڭ ئاخىرى ئىخچاملاشتۇرۇلغان ئايرىم بىر خىل تۈركچىدۇر.

تىللارنىڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ايلا *ila* — ئىلى، ارتش *artix* — ئېرتىش، يمار *yamar* — يامار، اتل *atil* — ئېدىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ پاساھەتلىك تىل خاقانىيىنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى خەلقنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ. بالاساغون *balasaoqun* — بالاساغۇنلۇقلار سوغدىچە ۋە تۈركچە سۆزلىشىدۇ. طراز *tiraz* — تىراز، بيضا *bəyza* — بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقلىرىمۇ شۇنداق. اسپيجاب *ispijab* — ئىسپىجاپ شەھىرىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلقلىرىنىڭ تىللىرىدا بۇزۇقلۇق بار، قەشقەردە كەنچەكچە سۆزلىشىدىغان يېزىلار بار. شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ. رۇم ئۆلكىسىدىن ماچىنغىچە بولغان تۈرك ئەللىرىنىڭ بويى بەش مىڭ پەرسەخ[1]، ئېنى ئۇچ مىڭ پەرسەخ بولۇپ، ھەممىسى سەككىز مىڭ پەرسەخ كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئورنىنى ئېنىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ھەممىسىنى يەر يۈزى شەكلىدىكى دائىرە ئىچىدە كۆرسىتىپ ئۆتتۇم.

[1] پەرسەخ (فَرْسَخ) پارسچىدا يول ئۆلچىمى بولۇپ، بىر پەرسەخ 6.24 كىلومېتىرغا تەڭ كېلىدۇ.

الجزء الثالث
الجزء الرابع
الجزء الخامس
الجزء السادس
ارض الحجاز
ارض العراقين
ارض الشام
ارض الاكراد
ارض القيروان
ارض خراسان
ارض اليمن
بلاد الزنج
بلاد الزط
بلاد الحبشه
بلاد البربر
بلاد السند
بلاد فارس
بلاد كرمان
بلاد خوزستان
بلاد طخارستان
جيحون
دجله
الفرات
مكه
المدينه
بغداد
سمرقند
بخارا
خوارزم
الاسكندريه
ارض المغرب وهي اندلس

شېۋىلەردىكى پەرقلەر توغرىسىدا

ئەسلىي سۆزلەردە پەرق ئاز بولىدۇ. سۆزلەردىكى پەرقلەر بىر قانچە ھەرپلەر ئورنىغا باشقا ھەرپلەرنىڭ[25]// ئالمىشىپ كېلىشىدە ياكى چۈشۈپ قېلىشىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ بېشىدا كەلگەن «ى - يا» ھەرپىنى «ا - ئەلىف»قا ياكى «ج - q»غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركلەر «مۇساپىر»نى «يَلْكِنْ yəlkin» دېسە، ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار[41 I]// «اَلْكِنْ alkin» دەيدۇ: تۈركلەر «ئىلمان سۇ»نى «يِلِغْ سُوقْ yïlïq suv» دېسە، ئۇلار «اِلِغْ سُوقْ ïlïq suv»دەيدۇ: شۇنىڭدەك تۈركلەر «ئۇنچە - مەرۋايىت»نى «يِنْجُو yinqü» دېسە، ئۇلار «جِنْجُو qinqü» دەيدۇ: تۈركلەر «تۆگە جوغدىيى»نى «يُغْدُو yuoqdu» دېسە، ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار «جُغْدُو juoqdu» دەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئارغۇلار سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاخىردا كەلگەن «ى - يا» ھەرپىنى «ن - n»غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «قوي»نى «قُوىْ koy» دېسە، ئارغۇلار «قُونْ kon» دەيدۇ. تۈركلەر «كەمبەغەل»نى «جِيغَايْ qïqay» دېسە، ئۇلار «جِغَانْ qïqan» دەيدۇ. تۈركلەر «قَايُو نانْكْ kayu nəŋ —— قايسى نەرسە» دېسە، ئۇلار «قانُو kanu» دەيدۇ.

ئوغۇز، قىپچاق ۋە سۇۋارلار سۆزنىڭ بېشىدىكى «م - m» ھەرپىنى «ب - b»غا ئۆزگەرتىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «مَنْ بَرْ دِمْ man bardïm —— مەن باردىم» دېسە، ئۇلار «بَنْ بَرْ دُمْ bən bardum —— مەن باردىم» دەيدۇ. تۈركلەر «شورپا»نى «مُونْ mün» دېسە، ئۇلار «بُونْ bün» دەيدۇ. ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقانلار سۆزنىڭ تەركىبىدىكى «ت - t» ھەرپىنى «د - d»غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «تۆگە»نى «تَقَى təvəy»// [42 I]دېسە، ئۇلار «دَوَى dəwəy» دەيدۇ، شۇنىڭدەك، «تۆشۈك» دېگەن سۆزنى تۈركلەر «اُوتْ ot» دېسە، ئۇلار «اُودْ od» دەيدۇ. ساپ تۈركچىدە «د - d» بىلەن ئېيتىلىدىغان سۆزلەر ئوغۇزچىدا كۆپىنچە «ت - t» بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇلار «خەنجەر»نى «بُكْدا bügdə»دېسە، ئوغۇزلار «بُكْتا bükta» دەيدۇ. ئۇلار «جىگدە»نى «يِكْدا yigdə» دېسە، ئوغۇز تۈركمەنلىرى «يِكْتَا yikta» دەيدۇ. مۇنداق سۆزلەر خېلى كۆپ، ئۇلارنى بىر - بىرلەپ سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن.

ساپ تۈركلەر «ف – f» بىلەن «ب – b»نىڭ ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىدىغان «ڤ – v» ھەرپىنى[26]ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقانلار «و – w»غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: ئۇلار «ئۆي»نى «اَڤ – əv»دېسە، ئوغۇزلار «اَوْ əw»دەيدۇ، ئۇلار «ئوۋ»نى «اَڤ av»دېسە، ئوغۇزلار «اَوْ aw» دەيدۇ.

مەن سۆزلەرنىڭ ئەڭ تۇغرا شەكلىنىلا بېرىمەن. ھەرپ ئالماشتۇرۇپ سۆزلەيدىغانلارنىڭ تىللىرىدىكى ھەرپ ئالمىشىشلىرىنى قىياس بىلەن ئۆزۈڭ بىلىۋالارسەن.

ياغما، توخسى، قىپچاق، ياباقۇ، تاتار، قاي، چومۇل ۋە ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى «ذ – ż»ھەرپىنى ھەر زامان «ى – ي»غا ئالماشتۇرىدۇ ۋە ھېچقاچان «ذ – ż» بىلەن سۆزلىمەيدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «قېيىن دەرىخى» نى «قَذْنْكْ każiŋ» دېسە، ئۇلار «قَيْنْكْ kayiŋ» دەيدۇ. تۈركلەر «قېيىن- بويان» لارنى[43 I]«قَذِنْ każin» دېسە، ئۇلار «قَيِنْ kayin» دەيدۇ. شۇنىڭدەك چىگىل ۋە باشقا تۈركلەر تىلىدا «ذ – ż» بىلەن ئېيتىلىدىغان سۆزلەر رۇس ۋە رۇم ئۆلكىلىرىگە قەدەر سوزۇلغان قىپچاق، يەمەك، سۇۋار، بۇلغارلار تىللىرىدا «ز – z» بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «ئاياق»نى «اَذَقْ ażak» دېسە، ئۇلار «اَزَقْ azak» دەيدۇ. چىگىل تۈركلىرى «قېرىن تويدى» دېگەننى «قَرِنْ تُذْتِي karin tożti» دېسە، ئۇلار «تُزْدِي tozdi» دەيدۇ. قالغان ئىسىم ۋە پېئىللارنىمۇ مۇشۇ مىسالىلار بويىچە قىياس قىلىش كېرەك. يەنىپ ئېيتقاندا، چىگىل تىلىدىكى «ذ – ż» ھەرپى ياغما، توخسى، ئوغۇز ۋە بەزى ئارغۇلاردىن تاكى چىنغىچە سوزۇلغان يەرلەردە ياشىغۇچى ھەممە قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا «ى – ي»غا ئۆزگىرىدۇ: رۇمغىچە بولغان قىپچاق ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقان باشقا قەبىلىلەردە بۇ ھەرپ «ز – z»غا ئۆزگىرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئورنىدا كۆرسىتىمەن.

خوتەنلىكلەر بىلەن كەنچەكلەر سۆزنىڭ بېشىدىكى «ا - ئەلىف»نى «ھ - h»غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركىي تىللاردا يوق بىر تاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن، بىز ئۇلارنى تۈركلەردىن ھېسابلىمايمىز. مەسىلەن: تۈركلەر «ئاتا»نى «اَتَا ata»دېسە، ئۇلار «ھَتَا hata» دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئانا»نى «اَنَا ana» دېسە، ئۇلار «ھَنَا hana» دەيدۇ.

«ر – r» ھەرپى بەزىدە «ل – l»غا ئالمىشىدۇ[27]. بۇ ھەقتە ئۆز ئورنىدا كەلگەندە سۆزلەيمەن. بەزىدە «ز – z» ھەرپى «س – s»[44 I]غا، «س – s» ھەرپى «ز – z » غا ئۆزگىرىدۇ. بۇلارنىمۇ ئۆز ئورنىدا سۆزلەيمەن.

زامان ۋە ماكان ئىسىملىرىنى ياساشقا ئىشلىتىلىدىغان «غ – ƣ» ھەرپىنى ئوغۇزلار «ا– ئەلىف» قا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركلەر «بارىدىغان يەر»نى «بَرْغُو يِيرْ baroƣu yər» دېسە، ئوغۇزلار «بَراسِي يِيرْ barasï yər» دەيدۇ؛ تۈركلەر «تۇرۇش ۋاقتى»نى «تُرْغُو اُغُورْ turoƣu oƣur» دېسە، ئوغۇزلار «تُراسِي اُغُورْ turasï oƣur» دەيدۇ.

«ق– q» ھەرپى «ك – k'»گە، «ك – k» ھەرپى «ق – q»غا ئالمىشىدۇ. بۇنى ئۆز ئورنى كەلگەندە سۆزلەيمەن. ھەرپلەرنىڭ ئالمىشىشى ھەققىدىكى گەپنى شۇنىڭ بىلەن تۈگىتىمەن.

سۆزلەردە ھەرپلەرنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا كەلسەك، ئىسىملارنىڭ ۋە ئىش – ھەرىكەتنىڭ داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن «غ – ƣ» ھەرپىنى ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ھەممە يەردە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ئىسىملارغا مىسال: تۈركلەر «ئالا قاغا»نى «جُمْغُقْ qumoƣuq» دېسە، ئۇلار «جُمُقْ qumuq» دەيدۇ؛ تۈركلەر «تاماق، بوغۇز»نى «تَمْغَقْ tamoƣaq» دېسە، ئۇلار «تَمَقْ tamaq» دەيدۇ. پېئىللارغا مىسال: تۈركلەر «ئۇ ئۆيىگە بېرىۋېرىدىغان ئادەم» دېگەن جۈملىنى «اُلْ اَڤكا بَرَغانْ اُلْ ol əvigə baraƣan ol» دېسە، ئوغۇزلار شۇ جۈملىدىكى «بَرَغانْ اُلْ baraƣan ol»// دېگەن[45 I] ئىبارىنى «بَرانْ اُلْ baran ol» دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئۇ قۇلىنى ئۇرۇۋېرىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەن جۈملىنى «اُلْ اَرْ قُلىنِ اُرَغانْ اُلْ ol ər qulïnï uraƣan ol» دېسە، ئوغۇزلار شۇ جۈملىدىكى «اُرَغانْ uraƣan» سۆزىنى «اُرانْ uran» دەيدۇ. شۇنىڭدەك يېنىك بولسۇن ئۈچۈن، ئوغۇزلار ئىسىم ۋە پېئىللاردا «غ – ƣ»نىڭ ئورنىدىكى «ك – g»نىمۇ چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

ھەممە تۈركىي تىللاردىكى ئاساسىي قائىدىلەر شۇ. قالغان قائىدىلەرنى ئۆز ئورنىدا سۆزلەيمەن. مەن كىتابىمنى يېنىك ۋە ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، زەممىلىك، فەتھىلىك، كەسرىلىك سۆزلەرنى، يەنى «ا – ئەلىف» بىلەن باشلانغان سۆزلەرنى ھەر بابتا بىر يەردە بەردىم. لَاحَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلاَّ بِاللهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ (پۈتۈن كۈچ – قۇۋۋەت ئۇلۇغ ۋە يۈكسەك تەڭرىگىلا خاس).[46 I] //[28] //

محمود بن الحسين الكاشغري

ديوان لغات الترك

(دئوانو لوغاتت تورك)

جلد

١

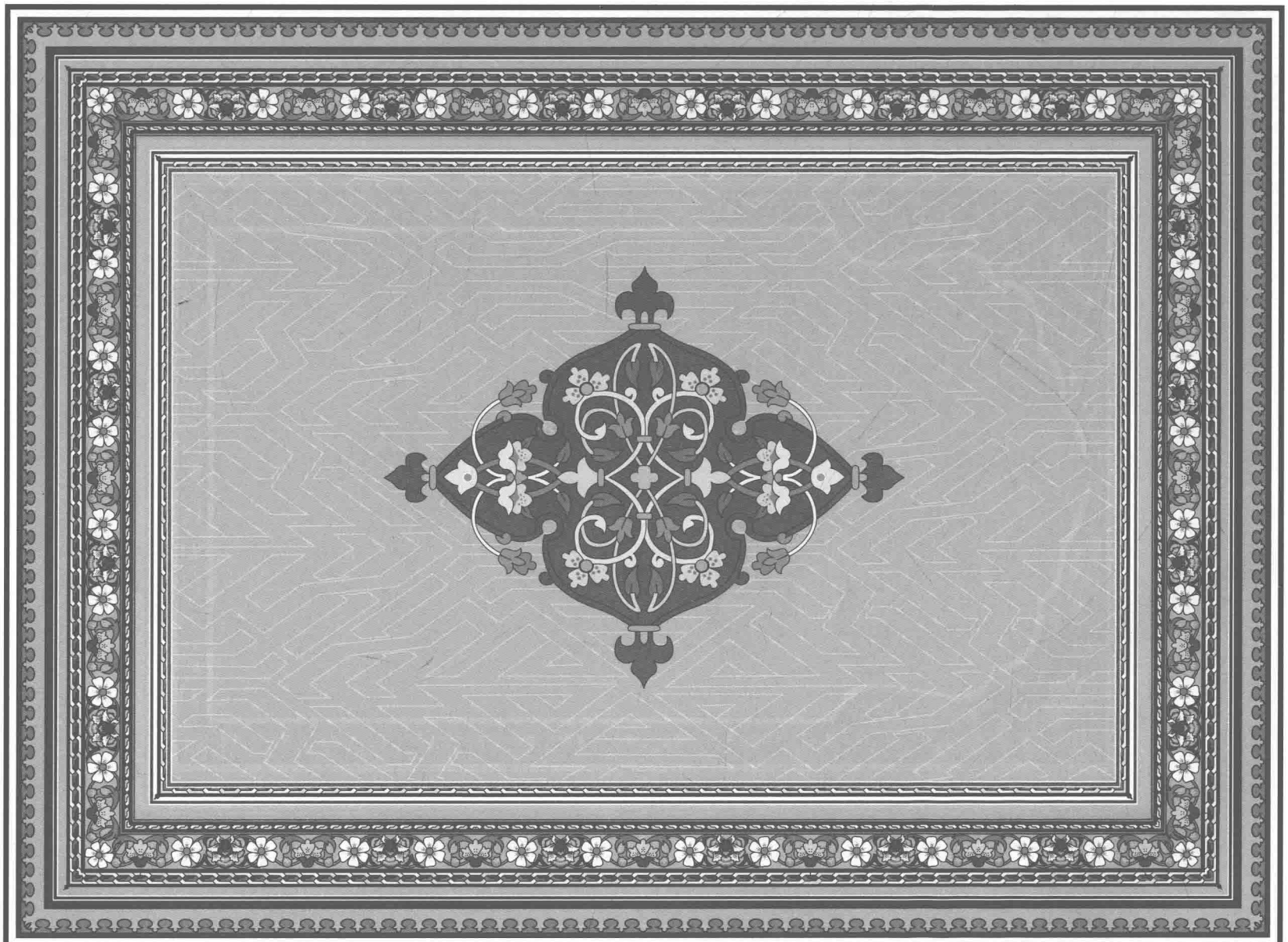
تیکست

مەھمۇد كاشغەرىي

تۈركىي تىللار دىۋانى

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)

بىرىنچى توم

تیکست

أَبْ ap // əp تەكىتلەش ۋە ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى. بىرەر نەرسىنىڭ ئىنتايىن ياخشى ئىكەنلىكى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، أَبْ اَذْكُو نانْكْ *əp əžgü nəŋ* — بەك ياخشى نەرسە دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار «ناھايىتى ئاق» دېيىش ئورنىغا «أَبْ أَقْ *ap ak*» دەيدۇ.

أَبْ ap «يوق، ئەمەس» دېگەن مەنىلەردە كېلىدىغان يارىمچى سۆز. أَبْ بُو أَبْ اُلْ *ap bu ap ol* — بۇمۇ ئەمەس، ئۇمۇ ئەمەس. // 47 I

أُبْ üp رەڭنى ئاشۇرۇپ ئېيتىشتا ئىشلىتىلىدىغان يارىمچى سۆز. أُب اُرُنْكْ *üp ürüŋ* — ئۈپئۈرۈك، ئاپئاق. چىگىلچە.

أُبْ اُبْ op op ھوپ - ھوپ. ئېشەك تېيىلىپ چۈشكەندە، ئۇنى تۇرغۇزۇش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز. بۇ سۆز ئەرەبلەرنىڭ «لَعَا — قوپ» دېگەن سۆزىگە توغرا كېلىدۇ.

أُبْ op خامان تېپىشكە قېتىلىدىغان ئۆكۈزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆكۈز. ئارغۇچە.

اَتْ at («ا — ئەلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئات.

«قُوشْ قَنَتِنْ اَرْ اَتِنْ *kux kanatïn ər atïn*

قۇش قانىتى بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن.»

دېگەن ماقالدىكىگە ئوخشاش.

أَتْ ət («ا – ئەلىف» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئەت، گۆش. أَتْ يِيرْ *ət yər* — ئەت يەر، يۇمشاق يەر، يۇمشاق تۇپراق.

اُتْ ot ئوت، ئۆسۈملۈك. اُتْ اُنْدِي *ot ündi* — ئوت ئۇندى.

اُتْ ot مال يەيدىغان ئوت - چۆپ. اَتْقا اُتْ بِيرْ كِيلْ *atqa ot bərgil* — ئاتقا ئوت بەرگىن.

اُتْ ot دورا ئوت. اُتْ اِجْتِمْ *ot iqtim* — دورا ئىچتىم. تېۋىپ// مەنسەدىكى «اُتَاجِي[1] *otaqi*» دېگەن سۆز ئەنە شۇ سۆزدىن ياسالغان.

اُتْ ot ئوغا، زەھەر. بَكْ اَنْكارْ اُتْ بِيرْدِي *bəg aŋar ot bərdi* — بەگ ئاڭا ئوغا بەردى.

اتْ it ئىت.

اَجْ aq «هاي، هەي، هوي» مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان ئۇندەش سۆز. اَجْ بَرُو كَلْ *aq bərü kəl* — هوي، بېرى كەل.

اُجْ üq ئۈچ// اُجْ يَرْماق *üq yarmaq* — ئۈچ يارماق.

اُجْ uq («ا – ئەلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۇچ. مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى[2].

اُجْ oq ئۇچ، تاغدا ئۆسىدىغان بىر خىل دەرەخ. تۇركىلەر قەلەمنى شۇنىڭدىن ياسايدۇ. ئۇنىڭدىن يەنە يىڭ، ھاسا // قاتارلىق نەرسىلەرمۇ ياسىلىدۇ.

اِجْ iq ھەر نەرسىنىڭ ئىچى. اِجْ قُرْ *iq qur* — (ئۆرۈمە) ئىشتانباغ. اِجْ سُوزْ *iq səz* — كۆڭۈلدىكى يوشۇرۇن سۆز، ئىچ گەپ.

اِجْ iq : اِجْ اَتْ *iq ət* — ئىچ ئەت، جىگەرگە يېپىشىپ تۇرىدىغان نېپىز گۆش.

اَرْ ər ئەر، ئەركەك، ئادەم. بۇ سۆز كۆپلۈكتە «اَرَنْ *ərən*» شەكلىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. لېكىن، بۇنداق قىلىش قائىدىگە ئۇيغۇن ئەمەس، چۈنكى كۆپلۈك قوشۇمچىسى «لار *lar // lər*»دۇر.

اِرْ ir ئىزا، خىجالەت مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان سۆز. اَرْ اِرْ بُلْدِي *ər ir boldi* — ئادەم ئىزا تارتتى.

اُزْ üz ياغ. اُزْلُكْ مُونْ *üzlüg mün* — ياغلىق شورپا.

---

[1] «ئوتاچى» سۆزى خوتەن دىئالېكتىدا ھازىر «مال دوختۇرى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

[2] ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى نامى. ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى جايلاشقان يەر «ئۇچ» دەپ ئاتىلىدۇ. يازما نۇسخا 256 - بەتتە « تَقْشقَانْ اُكُزْ *tavuxkan ögüz* — ئۇچ شەھىرىدىكى بىر دەريا» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ دەريا ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. ھازىرمۇ «توشقان دەريا» دەپ ئاتىلىدۇ.

اُسْ us ياخشى بىلەن ياماننى ئايرىش. ئوغۇزچە. اُلْ اُسْ بُلْدِي *ol us boldï* — ئۇ ياخشى بىلەن ياماننى پەرق ئەتتى.

اَسْ əs يىرتقۇچ ھايۋانلارغا كېسىپ بېرىلىدىغان گۆش، يەم.

اُسْ us تاپقۇش، مادا، قۇماي. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // I 50

كَلْدِي مَنكا تاتْ — *kəldi maŋa tat* — [كەلدى ماڭا تات[1]،

اَيْدِمْ اَمْدِي ياتْ — *aydïm əmdi yat* — ئېيتتىم ئەمدى يات.

قُشْقا بُلُبْ اَتْ — *quxqa bolup ət* — قۇشقا بولۇپ ئەت،

سَنِي تِلاْر اُسْ بُرِي — *səni tilər us bori* — سېنى تىلەر ئۇس، بۆرە.]

ماڭا بىر كاپىر ئۇيغۇر ھۇجۇم قىلىپ كەلدى، مەن ئۇنى ئۆلتۈردۈم؛ قۇش، بۆرىلەرگە يەم بولسۇن دەپ، ئۇنى پارچە - پارچە قىلىۋەتتىم.

اُشْ ux خۇددى. اُشْ مُنْدَغْ قِيلْ *ux mundaq qïl* — خۇددى مۇشۇنداق قىل. // I 51

اُشْ ux ھازىرلا، ھېلىلا. اُشْ كَلْدُكُمْ بُو *ux kəldüküm bu* — ھازىرلا كېلىشىم، كېلىشىم مۇشۇ.

اُشْ اُشْ üx üx ھۇش - ھۇش. ئۆكۈزنى سۇ ئىچىشكە ئۇندەيدىغان سۆز.

اُشْ ux دەرەخ، شاخ ۋە مۆڭگۈزگە ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئوتتۇرىسى (ئۆزىكى). مُنكُزْ اُشِي *müŋüz uxï* — مۆڭگۈز ئۆزىكى. قۇش ۋە ئاتلارنىڭ تۇغۇرى (قۇيۇمچىقى) مۇشۇنداق دېيىلىدۇ.

اِشْ ïx ئىس، چىراغ ئىسى: تۇرخۇن ۋە تامدىكى قۇرۇم. تُونْ اِشْ بُلْدِي *ton ïx boldï* — تون ئىس بولدى. يەنى ئىسلاندى. // I 30

اُقْ ok, ئوق.

اُقْ ok, ئوق؛ ئۇۋۇق. اَقْ اُقِي *əv okï* — ئۆينىڭ تىرەك ياغىچى. اُقْ يِلاْن *ok yïlan* — ئوقيىلان، ئادەمگە ئېتىلىدىغان يىلان.

اُقْ ok, ئوق، ئونچە، ئۇلۇش، ھەسسە. يەر ۋە باشقا مۇلۇك تەقسىماتىدا تېگىدىغان ئۇلۇش.

---

[1] تات — بەزى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدا «مۇسۇلمان بولمىغان (كاپىر) ئۇيغۇرلار» دېگەن مەنىدىكى، ئومۇمىي تۈرك خەلقلىرى تىلىدا «پارسلار» دېگەن مەنىدىكى سۆز.

اُقْ ok پېئىللاردا تەكىت ئۇلانمىسى. بَرْغِـلْ اُقْ *baroqïl ok* —// I 52 بارغىن - ھە، بارغىن جۇمۇ.

اُقْ ok رەۋىشكە قوشۇلۇپ كېلىدىغان ئۇلانما. بَيا اُقْ كَلْدِيْم *baya ok kəldim* — بايىلا كەلدىم. اَمْدِي اُقْ اَيْدِمْ *əmdi ok aydïm* — ئەمدىلا ئېيتتىم.

اِقْ ïk ھىق. سوغۇق سۇ ئىچىپ، ئۇستىدىن نان يېگەندە مەيدىدىن چىقىدىغان ھىق. اَنِي اِقْ تُتّي *anï ïk tutti* — ئۇنى ھىق تۇتتى.

اُلْ ol ئۇ. اُلْ اَنْدَغْ اَيْدِي *ol andaq aydï* — ئۇ شۇنداق دېدى.

اُلْ ol ئۇ، شۇ، ئاۋۇ. اُلْ اَرْ *ol ər* — ئۇ ئادەم، ئاۋۇ ئادەم.

اُلْ ol ئىسىم ۋە پېئىللارغا قوشۇلىدىغان تەكىت ئۇلانمىسى. اُلْ مَنِـــكْ اُغْلُـــمْ اُلْ *ol mənïŋ oqlum ol* — ئۇ مېنىڭ ئوغلۇم ئۇ. اُلْ اَقْكَـــا بَـــرْمِيشْ اُلْ *ol əvgə barmïx ol* — ئۇ ئۆيگە بارغان ئۇ.

اَمْ əm ئەم، داۋا. داۋالىغۇچىنى «اَمْجِي *əmqi*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

اَمْ əm ئەم. ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.// I 53

اُمْ əm ئىشتان، تامبال.

اِمْ im ئىم. ھەربىي قوشۇنلاردا باش قوماندان تەرىپىدىن بەلگىلەپ بېرىلگەن مەخپىي بەلگە (پارول). مۇنداق بەلگىلەر قۇش ۋە قوراللارنىڭ ئېتى ياكى باشقا سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئىككى تۈركۈم ئەسكەر ئۇچراشقاندا، بىر - بىرىنى تونۇشقا ۋە ئۇقۇشماي ئۇرۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشقا خىزمەت قىلىدۇ. كېچىسى ئىككى كىشى ئۇچراشقاندا، بىرى يەنە بىرىدىن ئىم سورايدۇ، سورالغان كىشى ئىمنى بىلسە ئۆز كىشىسى ھېسابلىنىدۇ: بىلمىسە ھۇجۇمغا ئۇچرايدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِمْ بِلْسا اَرْ اُلْماسْ *// im bilsə ər ölməs* 31

ئىم بىلسە، ئەر ئۆلمەس.

اُنْ ün ئۇن، تاۋۇش، ئاۋاز. بۇ سۆزنى «و - ۋاۋ» قوشۇپ، «اُونْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ.

بۇ بابتىكى مۇزائىلەر

اَرَّ ərrə ھىررە، سۆيدۈك. بۇ ئېشەكلەرنى جۈپلەشتۈرۈش ۋاقتىدا ئېيتىلىدىغان سۆز بولۇپ، ئىككى - ئۈچ قېتىم ئېيتىلغاندا، ئېشەكلەر جۈپلىشىدۇ. بۇ سۆز مەنە جەھەتتىن ئەرەبچىدىكى «جِماعْ — جۈپلىشىش» سۆزىگە توغرا كېلىدۇ.// I 54

اُرَّ urra ئەرلەردە بولىدىغان چىقۇق كېسىلى. ئوغۇزچە.

اِرَّ irra ھىر، ئۆيلىش، ئىزا تارتىش. بۇ سۆز ھەم قاتتىق، ھەم يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىشى مۇمكىن.

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر[1]

اَاْ a ھەيران قېلىش ۋە ئەجەبلىنىشنى بىلدۈرىدىغان سۆز. اُلْ مَنِي أَاْ قِلْدِي *ol məni akïldï* — ئۇ مېنى ھەيران قالدۇردى.

اُذُو użu ئۇيقۇ. اُذِيدِم *użïdïm* — ئۇخلىدىم. بۇ سۆزدە «ا – ئەلىف» بىلەن «ذ – ż» ئارىسىدىكى «و – ۋاۋ»// I 55 زەممە بىلەن كەسرە ئارىسىدا كەلگىنى ئۈچۈن چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان.

اُوَا uwa چاقىرغۇچىغا جاۋاب تەرىقىسىدە ئېيتىلغان «خوش، لەببەي» دېگەن مەنىلەردىكى سۆز. بىرەر كىشى «ھەي مۇھەممەد» دېسە، ئۇنىڭغا جاۋابەن «خوش، نېمىگە بۇيرۇيدىلا؟» دېگەنگە ئوخشاش.

---

[1] «بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر» دېگەن ماۋزۇ باشقا بابلاردىمۇ ئۇچرايدۇ. مۇشۇ گەپنىڭ ئۆزىدە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى، «تۆت ھەرپلىكلەر» دېيىلگەن بولسىمۇ، بىرىلگەن سۆزلەر تۆت ھەرپلىك ئەمەس. بۇ يەردە بىرىلگەن سۆزلەرگە ياكى يازما نۇسخىنىڭ 32- بەت 5- قۇر، 36- بەت 13- قۇر، 55- بەت 12- قۇر، 70 - بەت 2- قۇر ۋە 71- بەت 6- قۇرلىرىدىكى سۆزلەرگە قارىغاندا، «ئاخىرىدا ھەرپى ئىللەت — ا، و، ى ھەرپلىرى كەلگەن سۆزلەر» دېمەكچى بولسا كېرەك. چۈنكى، بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاخىرىدا شۇ ئۈچ ھەرپنىڭ بىرى بار.

اُوقا okˌa كېپىللىك، كاپالەت. مَنْ اَنِ اُوقا اَلْدِمْ *mən anï okˌa aldïm* — مەن ئۇنى كېپىللىككە ئالدىم.

اَوْ aw («ا – ئەلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بۇيرۇغۇچىنىڭ بۇيرۇقىدىن باش تارتىشنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆز، ئا ـ ئا.

اَیْ ay توق سېرىق رەڭلىك بىر خىل يىپەك رەخت.

اَیْ ay: اَیْ بِتِكِي *ay bitiki* — ئايلىق دەپتەر، ئەسكەرلەرنىڭ ئىسمى ۋە تەمىناتى يېزىلىدىغان دەپتەر.

اِیْ əy «اَوْ *aw*» دېگەن سۆزگە ئوخشاش بۇيرۇقنى ئالماسلىقنى بىلدۈرىدىغان سۆز، ئەھ.

بۇ بابتىكى غۇنچىلىكلەر

اَنْڭْ əŋ ئەڭ، مەڭز، ياڭاق. قِزِلْ اَنْڭْ *kïžïl əŋ* — قىزىل مەڭز.// I 56

اَنْڭْ aŋ يېغى دورا بولىدىغان بىر خىل قوش، قوداي. بۇ قوشنىڭ يېغى ئالىقانغا سۈرۈلسە، قولنىڭ كەينىدىن سىزىپ چىقىدۇ.

اَنْكْ aŋ «ياق، ئەمەس» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆز. ئوغۇزچە. بىرەر ئىشقا بۇيرۇلغان كىشى «اَنْڭْ اَنْڭْ *aŋ aŋ*» دېسە، «ياق، ياق» دېگەن بولىدۇ.

اُنْڭْ øŋ ئۆڭ، ئالدى، ئاۋۋال. اُلْ مَنْدَنْ اُنْكْدُنْ بَرْدِي *ol məndən øŋdün bardï* — ئۇ مەندىن ئاۋۋال كەتتى.

اُنْڭْ øŋ ئۆڭ. بىرەر نەرسىنىڭ رەڭگى. ياشِلْ اُنْڭْ لُكْ تُونْ *yaxïl øŋlüg ton* — يېشىل رەڭلىك تون، يېشىل تون.

اُونْڭْ oŋ ئوڭ. اَونْڭْ اِيشْ *oŋ ix* — ئوڭ ئىش، ئوڭاي ئىش. بۇ «اُنْڭایْ *oŋay*» دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلغىنىدۇر.

اُنْڭْ oŋ ئوڭ. اُنْڭْ اَلِكْ *oŋ əlik* — ئوڭ قول. چىگىلچە.// 32

ئىككى ھەرپلىكلەر تۈگىدى.// I 57

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلٍ fə'l، فُعْلٍ fu'l، فِعْلٍ fi'l شەكىلدە
ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

أَلْبْ alp باتۇر، قەھرىمان. اَلْبْ يَغيدا اَلْجَقْ جُغيـــدا *alp yaoɣïda alqak qooɣïda* —— باتۇر يېغىدا بىلىنەر؛ ئالچاق[1] جاڭجالدا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلْبْ اَرْتُنكا اُلْدىمُو	*alp ərtoŋa oldimu*	[ئالىپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ؟
اِيسِيزْ اَزُونْ قَلْدىمُو	*əsiz azun kaldïmu*	يامان دۇنيا قالدىمۇ؟
اُذْلَكْ اُوجِنْ اَلْدىمُو	*əžlək əqin aldïmu*	پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ؟
اَمْدِي يُرَكْ يِرْتلوُرْ// I 58	*əmdi yürək yïrtïlur*	ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.]

خاقان ئافراسىياپ ئۆلدىمۇ؟ بۇاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۈرەكلەر پارە ــ پارە بولماقتا.

اَرْتْ art: اَرْتْ سَجْ *art saq* —— گەدەن چېچى. چۈنكى، «اَرْتْ» سۆزى «بويۇن، گەدەن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اَرْتْ art ئارت، داۋان.

«اَرْمَكُو كا اَشكْ اَرْتْ بُلُورْ *ərməgügə əxik art bolur*

ئېرىنچەككە بوسۇغىمۇ داۋان كۆرۈنەر.»

دېگەن ماقالدىكىگە ئوخشاش.

---

[1] ئالچاق ــ (1) ياۋاش، مۇلايىم، يۇمشاق كۆڭۈل: (2) يامان، بۇزۇق، ئەسكى، خائىن.

اُرْتْ urt يىڭنە توڭشۇكى.

اُرْتْ ort ئوت، يانغىن.

اَسْتْ ast تار كوچا. چىگىلچە.// I 59

اَنْدْ and ئانت، قەسەم. «قەسەم ئىچ» دېيىش ئورنىغا «اَنْدِقْ *andïq*» دېيىلىدۇ.

اَرْقْ ark, چىقىرىندى، تاشلاندۇق. تَمُرْ اَرْقِي *təmür arqï* — تۆمۈر چىقىرىندىسى، تۆمۈر پوقى.

اُرْقْ urk, : «اُرُقْ *uruq* — ئارغامچا » سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسى. ئوغۇزچە. بۇ ئەرەبچىدە «عُنُقْ» نى «عُنْقْ» دېگەنگە ئوخشاش.

ارْقْ irk, رەممالىق، پالچىلىق. بىراۋنىڭ كۆڭلىدىكىنى تاپماق.

اَرْكْ ərk ئەرك، سەلتەنەت، ئۆز بەگ - ئۆز خانلىق.

اُرْكْ ork باشباغ، ئات - ئۇلاغنىڭ باشبېغى؛ ئات چۇشكى.

ارْكْ irk ئىرىك. تۆت ياشقا تولاي دەپ قالغان ئەركەك قوي.

اِلْكْ ilk ئىلگىرى، ئاۋۋال، بۇرۇن. اِلْكْ سَنْ بَرْغِيلْ *ilk sən barqïl* — ئاۋۋال سەن بارغىن.

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار①

اُوبْ اُوبْ ɵp ɵp ھۆپ - ھۆپ. بىرەر ئىشتا ماختىنىپ،// I 60 ئاخىرى مات بولۇپ قالغان كىشىگە « اُوبْ اُوبْ *ɵp ɵp* » دېيىلىدۇ.

اُوتْ ot ئوت.// 33 ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُوتْ تِيسا اَغِيزْ كُيْماسْ *ot təsə aqïz kɵymәs*

ئوت دېگەنگە ئېغىز كۆيمەس.

بۇ ماقال قىلىپ تاشلىغان سۆزنىگە ئۆزرە ئېيتقان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

① مەنقۇس — ئەرەبچىدە ئۇچ ھەرپتىن تۇزۇلۇپ، بىرەر ھەرپى «ھەرپى ئىللەت» بىلەن كەلگەن سۆزلەر.

ئُوتْ ot («و – ۋاۋ» ھەرپى يۈمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تام ياكى ياغاچ تۆشۈكى.

ئُوتْ ot («و – ۋاۋ» ھەرپى يۇقىرىدىكىدىنمۇ يۇمشاقراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۆت، ئۆت خالتىسى.

ئُوجْ oq ئۆچ، ئاداۋەت، كەك. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئُوجْ كَكْ قَمُغْ كِشِي نِنْكْ يَلِنكُوقْ ئُوزا اَلِيمْ بِيلْ

اَذْكُولُوكُوكْ ئُوغَنْجا اَلِكِينْكْ بِيلا تَلِيم قِيلْ

oq kək kamuoq kixiniŋ yalïŋuk üzə alïm bil

əžgülükü uoqanqa əlikiŋ bilə təlim kïl

[ئۆچ - كەكنى ھەممە كىشىنىڭ باشقىلار ئۈستىدىكى ئېلىمى (دەپ) بىل، ياخشىلىقنى قولۇڭدىن كېلىشىچە كۆپ قىل.]

ئۆچ - ئاداۋەت تەلەپ قىلىپ ئېلىنىدىغان قەرزگە ئوخشايدۇ، ئۇنىڭدىن كەچ: شۇنى بىلىپ، چەتتىن كېلىپ// 61 I قالغانلارغا ۋە مۇساپىرلارغا قولۇڭدىن كېلىشىچە ياخشىلىق قىل.

ئُوجْ uq ئۇچ. نەرسىنىڭ ئۇچى. بُتَقْ ئُوجِي *putak uqi* — پۇتاق ئۇچى، شاخ ئۇچى.

ئُوجْ uq: ئُوجْ اِيلْ *uq əl* — چېگرا، چېگرىدىكى ئەل.

اوج uq بىرەر نەرسىنىڭ تۇگەپ كېتىشى. ئوغۇزچە. بُويْدا نا ئُوجْ بارْ *boyda nə uq bar* — كىشىلەر توپى - قەبىلە (كۆپ بولغىنى ئۇچۇن) تۇگىمەيدۇ.

ئُودْ od («و – ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) زامان، ۋاقىت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئُودْ كَجارْ كِشِي تُويْماسْ *od kəqər kixi tuymas*

يَلِنكُوقْ ئُوغْلِي مَنْكْكُو قَلْماسْ *yalïŋuk oqlï məŋgü kalmas*

زامان ئۆتەر، كىشى تۇيماس،

ئادەم بالىسى مەڭگۇ قالماس.

ئُودْ ud ئۇي، كالا. تۈركىي خەلقلەر قوبۇل قىلغان ئون ئىككى يىلنىڭ بىرى

«ئۇدۇ يىلى *ud yïlï* — ئۆي يىلى» دېيىلىدۇ.// I 62

ئۇرۇ or: ئۇرۇ ئاتى *or at* — ئورۇل ئات. توق قىزىل بىلەن سېرىق رەڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئات.

ئۇرۇ ør («و — ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تون ياكى كەمزۇلنىڭ قولتۇقى.

ئىرى ər توشۇك تېشىدىغان ئۇشكە.

ئىرى ər يەر. بەزى شېۋىلەردە «يېرى» *yər* مۇ دېيىلىدۇ.

ئۆزۈ üz («ا — ئەلىف» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۆز ياغ. ئۇ زۇلۇك ئاشى *üzlüg ax* — ئۆزلۈك ئاش.

ئۆزۈ üz گاس، پاك. ئۆزۈ كىشى *üz kixi* — گاس ئادەم.

ئۆزۈ øz ئۆز. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كۆركلۈك تۈنۇغ ئۆزۈنكا	*kørklüg tonuoŋ øzüŋgə*
تاتلىغ ئاشىغ ئازىنقا	*tatlïoŋ axïoŋ ażïnqa*
تۇتقىل قونۇق ئاغىرلىغ	*tutoqïl qonuq aoqïrlïoŋ*
يازسۇن قاۋىڭ بوزۇنقا //	*yażsun qavïŋ bożunqa* I 63

[كۆركەم تونىنى ئۆزۈڭگە (قالدۇر)،
تاتلىق ئاشنى ئۆزگىگە،
مېھمانىنى ئىززەتلە،
داڭقىڭنى ئەلگە يايسۇن.]

كۆركەم، چىرايلىق تونۇڭنى ئۆزۈڭ كىي، تاتلىق ئېشىڭنى باشقىلارغا بەر، مېھمانىنى ئىززەتلە، شۆھرىتىڭنى ھەممىگە يايسۇن.

ئۇزۇ øz جىلغا.// I 34 «تاغ ئۇزى *taoq øzi*» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئۇزۇ øz: ئۇزۇ كىشى *øz kixi* — ئۆز كىشى، يېقىنى. بۇ بىزنىڭ ئۇزۇ كىشى ئول *bu biznïŋ øz kixi ol* — بۇ بىزنىڭ ئۆز كىشىمىز ئۇ.

ئۇزۇ øz يۈرەك ۋە قورساقتا ئوخشاش ئىچكى ئەزالار. ئۇزۇم ئاغرىدى *øzüm aoqrïdï* — قورسىقىم ئاغرىدى.

ئۆز öz: ئۆزەك، تومۇر. «يىغاچ ئۆزى yïoqaq özi — ياغاچ ئۆزىكى»مۇ دېيىلىدۇ. خورما دەرىخىنىڭ بېشىدا پەيدا بولىدىغان بىر خىل ئاق ماددىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

ئۇز uz: ئۇز كىشى uz kixi — قولى ئەپلىك كىشى، ئىش - ھۈنەرگە ماھىر ئادەم.

ئۆز öz: ئۆز قۇنقى öz kunuqï — بەدەنىدە (گەۋدىدە) ھەربىرەت// قىلىدىغان نەرسە، روھ، جان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: I 64

بَرْدِي كُوزُومْ يَرُوقِي	bardï közüm yaruqï	[كۆزۈمنىڭ يورۇقى كەتتى،
اَلْدِي اُوزُمْ قُنُقِي	aldï özüm qonuqï	جېنىمنى ئالدى،
قَنْدا اَرِنْجْ قَنِيقِي	qanda ərinq qanïqï	ئۇ قەيەردە بولغاي،
اَمْدِي اُودِينْ اُوذْغُرُورْ	əmdi udïn ożoqurur	ئەمدى ئۇيقۇدىن ئويغىتار.]

كۆز نۇرۇم (سۆيگەن يارىم) كەتتى، ئۇ مېنىڭ روھىمنىمۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى. ئەمدى ئۇ قەيەرلەردىكىن؟ (ئۇنىڭ پىراقىدىن) كۆزۈمگە ئۇيقۇ كەلمەيدۇ.

ايشْ ix ئىش. نا ايشْنْكْ بارْ nə ïxïŋ bar — نېمە ئىشىڭ بار؟

ايشْ əx ئەش، ھەمراھ، يولداش، دوست - بۇرادەر. جىنى بار كىشىمۇ «ايشْلِكْ əxlig » دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// I 65

اَنْكْ ايشِينْ كَجُورْدُمْ	anïŋ ïxïn kəqürdüm	[ئۇنىڭ ئىشىنى پۇتتۇردۇم،
ايشِين يَما قَجُورْدُمْ	əxin yəmə qaqurdum	ھەمراھىمنىمۇ قاچۇردۇم،
اُولُومْ اُوتِنْ ايجُورْدُمْ	ölüm otïn iqürdüm	ئۆلۈم زەھىرىنى ئىچۈردۇم،
ايجْتِي بُلُبْ يُوزِي تُرُنْ	iqti bolup yüzi türün	تەرى تۇرۇلۇپ ئىچتى.]

ئۇنى ئۆلتۈرۈش بىلەن ئىشىنى تۈگەتتىم، ھەمراھىنىمۇ قاچۇردۇم، ئۇنىڭغا ئۆلۈم شەربىتىنى ئىچۈردۇم، ئۇ تەرىنى تۇرۇپ ئىچتى.

اُوغْ uoq ئوق، ئۇۋۇق، كىگىز ئۆينىڭ ئۇۋۇقى، تىرەك ياغىچى.

اُوقْ ok ئوق، ئونچە، ئۇلۇش، ھەسسە. مىراس تەقسىماتىدا تېگىدىغان ئۇلۇش. اَنكارْ بِيرْ اُوقْ تَكْدِي aŋar bir ok təgdi — ئاڭا (مىراستىن) بىر ئوق تەگدى.// I 66

اُوكْ øg ئەقىل، پەم، زېھىن. ئەقىللىق، زېھىنلىك ۋە ياشتا چوڭ كىشىلەر «اُوكا øgə»

دەيىلىدۇ. ئوتتۇرا ياشتىن ئاشقان ھەرقانداق ھايۋانمۇ «ئۇك og» دەيىلىدۇ.
مەسىلەن: تۆت ياشتىن ئاشقان ئات «ئۇك ئات og at» دەيىلىدۇ.

ئىك ik يىك. «يىك yik» مۇ دەيىلىدۇ.

ئىك ig كىچىك.

ئول ul ئۇل ~ ھۇل. مەسىلەن: «تام ئولى tam uli — تام ئۇلى» دېگەندەك.

ئول ol ھۆل. ئول نانىڭ ol nəŋ — ھۆل نەرسە: ئول تون ol ton — ھۆل تون. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.

ئىل əl ئەل، مەملىكەت. بەگ ئىلى bəg əli — بەگ ئىلى.

ئىل əl ئوچۇقچىلىق، بوشلۇق. قاپۇق ئىلى kapuq əli — قوۋۇق ئالدىدىكى بوش يەر.

ئىل əl ئاتنىڭ يەنە بىر خىل ئىسمى. ئات تۇركىلەرنىڭ قانىتى بولغانلىقتىن، ئاتنى «ئىل əl» دەپمۇ ئاتايدۇ. «ئات باقار»نى «ئىل باشى əl baxi» دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ «ۋىلايەت باشلىقى» دېگەن سۆز بولسىمۇ، بۇنىڭدىن «ئات باقار» دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ.

ئىل əl ئەل، ئىككى خان ياكى بەگ ئارىسىدىكى يارىشىش. ئىكى بەگ بىرلا ئىل بولدى iki bəg birlə əl boldi — ئىككى بەگ بىر - بىرى بىلەن ياراشتى.

ئىل əl: ئىل كىشى əl kixi — پەس ئادەم، ئەسكى ئادەم. ئىل قۇش əl qux — تازقارا.

ئۇم um: ئار ئۇم بولدى ər um boldi — ئادەمنىڭ مەيدىسى بۇزۇلدى، گۆشنى كۆپ يېگەنلىكتىن، ئادەمنىڭ مەيدىسى بۇزۇلدى.

ئون on ئون.

ئۈن ün ئۈن، تاۋۇش، ئاۋاز (ئۇزۇن ياكى قىسقا تەلەپپۇز قىلىشقىمۇ بولىدۇ).

ئۇن un ئۇن.

ئەن ən: ئەن يەر ən yər — ئەن يەر، ئېنىش، ئويمان يەر. ئەن يۇق ən yuq — ئوي - دۆڭ.

ئەن ən بىر نەرسىنىڭ ئېنى. بۇ بوز ئەنى نەچچىلىك؟ bu bөz əni nəqə — بۇ بۆزنىڭ ئېنى نەچچىلىك؟

اِينْ in ئىن. شىر، تۈلكە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئۇۋىسى. بۇ سۆز «يِينْ *yin*» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

اِينْ in يىن. قوي يىنى. «يِينْ *yin*» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اُوىْ oy ئوي، ئويمان.

اُوىْ oy: اُوىْ اَتْ *oy at* —— قارا تورۇق ئات.

ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر تۆگىدى. // 69 I

تېكىست

اَذُتْ ażut ئوچ، ئوچۇم. بِيْر اَذُتْ نانْكْ *bir ażut nəŋ* — بىر ئوچۇم نەرسە.// 36

اَرُتْ arut: اَرُتْ اُتْ *arut ot* — يىل ئاتلىغان (يىللىغان) ئوت.

اُجُتْ өqüt ئۆچ، ئىنتىقام. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اُوجْ *өq*».

اُغُتْ uoqut بۇغداي شارابى تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدىغان بىرخىل ئېچىتقۇ. بۇ ئېچىتقۇ بىرمۇنچە دورا ـ دەرمەكلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ دورىلار ئارپا ئۇندۇرمىسىنىڭ ئۇنى بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ خېمىر قىلىنىدۇ، بۇ خېمىر كېسىپ كۆمىلاچ قىلىنىدۇ ۋە قۇرۇتۇلىدۇ. ئاندىن كېيىن بۇغداي بىلەن ئارپا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن ھېلىقى// 70 قۇرۇتۇلغان كۆمىلاچتىن بىر دانىسى ئوبدان يانجىلىپ، قاينىتىلغان بۇغدايغا تەكشى سېپىلىدۇ، ئاندىن كېيىن، بۇ بۇغداي پاكىز بىر نەرسىگە ئورىلىپ، ئۇچ كۈنگىچە دۇملەپ قويۇلىدۇ. ئۈچ كۈن توشقاندىن كېيىن، تېخمۇ ئوبدان دۇملىنىپ يېتىلىشى ئۈچۈن كۈپكە سېلىنىپ، ئون كۈن ساقلىنىدۇ. ئېچىپ يېتىلگەندە، ئۈستىگە سۇ قۇيۇلىدۇ. تىرىپى سۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن قالغان سۇيۇقلۇق «بۇغداي شارابى» بولىدۇ.

اَۋَتْ əvət «ھەئە، خوش، توغرا، شۇنداق» دېگەن مەنىلەردىكى سۆز بولۇپ، بۇ سۆز ئۇچ خىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ: ياغما، توخسى، قىپچاق قەبىلىلىرى «اَۋَتْ *əvət*» دەيدۇ: ئوغۇزلار «اَمَتْ *əmət*» ياكى «اَوَتْ *əwət*» — دەيدۇ: باشقا تۈرك قەبىلىلىرى «يَمَتْ *yəmət*» دەيدۇ.

اُقُتْ uvut ئۇۋات، ئۇيات، ھايا.

اُقُتْ okut زىياپەتكە ياكى بەگ ھۇزۇرىغا چاقىرىش.

اَكِتْ əgit داغ چۈشۈشتىن ياكى كۆز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بالىلارنىڭ يۈزىگە سۈرتۈلىدىغان بىر خىل دورا. بۇ دورا زەپەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

اُكُتْ ögüt ئۈگۈت، نەسىھەت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // I 71

اَلْغِيلْ اُكُتْ مَنْدِينْ اُغُولْ اَرْدَمْ تِيلا — *alɣïl ögüt məndin ooɣul ərdəm tilə*

بُويْدا اُولُغْ بِلْكا بُلْبْ بِلْكِينْكْ اُولا — *boyda uluoɣ bilgə bolup bilkiŋ ülə*

[ئۈغۈل، مەندىن ئۈگۈت - نەسىھەت ئال، پەزىلەت تىلە،
خەلق ئارىسىدا ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، بىلىمىڭنى تارقات.]

ئەي ئوغلۇم، مەندىن ئۈگۈت - نەسىھەت ئال، ئەدەپلىك ۋە تەرتىپلىك بولۇشقا تىرىش، تاكى ئەل ئىچىدە ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، ئەدەپ ۋە ئىلىم - ھېكمەت تارات.

اُكِتْ ügit ئۈگۈت[1]. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن ئۇن تارتىش.

اُكِتْجِي ügitqi ئۇن تارتقۇچى، تۈگمەنچى.

اَكَتْ əgət توي كېچىسى كېيىن بىلەن بىرلىكتە ئەۋەتىلىدىغان خىزمەتچى خوتۇن، يەڭگە.

ايكِتْ igit يالغان. ئوغۇزچە. ايكِتْ سُوزْ *igit səz* — يالغان سۆز.

اُلُتْ ölüt بىر - بىرىنى ئۆلتۈرۈش. ئادەم ئۆلتۈرگەن كىشى // I 72 (قاتىل) «اُلُتْجِي *ölütqi*» دېيىلىدۇ.

اُلُتْ ölüt: اُلُتْ اَرْ *ölüt ər* — كۆچتىن قالغان قەبرى كىشى. // 37

اَتَجْ ataq ئاتىكاچى. ئۆزىنى يۇرتىنىڭ مويسىپىتى قىلىپ كۆرسىتىدىغان بالا «اَتَجْ اُغُولْ *ataq ooɣul*» دېيىلىدۇ.

اَتِجْ atïq ئودىكام، كولۇب.

اَشِجْ əxiq قازان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاشلىقنى تۈگمەندە تارتىش ئۈچۈن ئېرىغداپ تەييارلاش مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَشِجْ اَيورْ تُوبُمْ اَلْتُونْ قَمِجْ اَيورْ مَنْ قَيْدامَنْ

əxiq ayur tüpüm altun kamïq ayur mən kaydaməN

قازان ئېيتۇر تۇۋۇم ئالتۇن، چۆمۈچ ئېيتۇر مەن نەدىمەن؟

بۇ ماقال ئۆزبىنى تونۇيدىغانلار ئالدىدا ماختانغۇچى كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اَكَجْ əgəq ئۆزىنىڭ ئەقىللىقلىقى ۋە زېرەكلىكى بىلەن كىشىلەرگە ئۆز سىڭلىسىدەك تۇيۇلىدىغان قىزچاق. بۇ سۆز قىزچاقلارنى ئامراق كۆرۈش ۋە ئەركىلىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

اَمَجْ amaq ئاماچ، نىشان، قارا.

اَمَجْ amaq ئاماچ، بوقۇسا، ياغاچ ساپان.

اُلِجْ olïq ئوغۇل بالىلارغا ئامراقلىق قىلىپ ئېيتىلىدىغان ئەركىلىتىش// 73 I سۆزى. اُلِجِمْ *olïqïm* — ئوغۇلچىقىم. قارلۇقچە.

اَنَجْ anaq كىچىك بولۇشىغا قارىماي، ئۆزىنىڭ زېرەكلىكى بىلەن ھەممىگە ئۆز ئانىسىدەك تۇيۇلىدىغان قىزچاق، ئانىقىز. بۇ سۆز قىزلارنى ئەركىلىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

اَنُجْ ənüq كۆزگە ئۆسكەن گۆش پەردە.

اَغِرْ aoqïr ئېغىر. اَغِرْلِيغْ كِشِي *aoqïrlïoq kixi* — خەلق ياكى بەگ ئالدىدا قەدىرلىك كىشى. تَنْكْرِي مَنِي اَغِيرْلادِي *təŋri məni aoqïrladï* — تەڭرى مېنى ئەزىز قىلدى. اَغِيرْ اَذاقْ اَمْرُلْدِي *aoqïr ażak əmrüldi* — ئېغىر ئاياغ تىنچىدى، يەنى «قەدىمى ئېغىر ئادەم ئاستا ماڭسىمۇ، مەنزىلگە يەتتى» دېمەكچى.

اَغِيرْ aoqïr: اَغِيرْ نانْكْ *aoqïr nəŋ* — قىممەتلىك (قىممەت باھالىق) نەرسە.

اُغُرْ ooqur: اُغُرْ اَتْ *ooqur at* — قاشقا ئات. بۇ سۆز ئېيتىلىشى ھەم مەنىسى جەھەتتىن ئەرەبچىگە ئوخشايدۇ. پەقەت بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ئەرەبچىدە فەتھە، تۇركچىدە زەممە بىلەن كەلگەن، خالاس.

اُغُرْ ooqur ۋاقىت. نا اُغُرْدا كَلْدِينْكْ *nə ooqurda kəldiŋ* — قايسى ۋاقىتتا كەلدىڭ؟// 74 I

اُغُرْ ooqur دۆلەت. بَكْ اُغُرِيندا مَنِكْ اِيشِمْ اِيتِلْدِي *bəg ooqurïnda mənïŋ ïxïm ətildi* — بەگنىڭ دۆلىتى سايىسىدە مېنىڭ ئىشىم ئوڭشالدى.// 38

اُغُرْ ooqur بەرەر ئىشتىكى ئىمكان ۋە پەيت. بُو ايشْ اُغُرْلُغْ بُلْدِي *bu ïx ooqurluoq boldï* —

بۇ ئىش دەل ۋاقتىدا بولدى.

اُغُرْ oqur بەدەل. ئوغۇزچە. اَتْقا اُغُرْ اَلْدىمْ *atqa oqur aldïm* — ئاتقا بەدەل ئالدىم.

اُغُرْ oqur ئوڭۇشلۇق، خەيرلىك. ئوغۇزچە. بۇ سۆز يولۇچىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. يُولْ اُغُرْ بُلْسُونْ *yol oqur bolsun* ئاقيول بولسۇن، سەپەر ئوڭۇشلۇق بولسۇن.

اَگِرْ əgir ئېگىر. قورساق ئاغرىقىغا داۋا بولىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك يىلتىزى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَگِرْ بُلْسا اَرْ اُلْماسْ *əgir bolsa ər ölməs*

ئېگىر بولسا، ئەر ئۆلمەس.

يېنىدا ئېگىر ساقلىغان ئادەم قورساق ئاغرىقىدىن ئۆلمەيدۇ، چۈنكى قورساق ئاغرىقىغا دۇچار بولغان ئادەم ئۇنى يېسە ساقىيىدۇ. بۇ ماقال «ھەر ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم» دېگەن مەنىدە ئېيتىلىدۇ.

75 I

اُگُرْ ügür تېرىق. بۇ سۆز تۈركچىدۇر. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى بىلمەيدۇ.//

اُگُرْ ügür: ياغْ اُگُرِي *yaq ügüri* — كۈنجۈت. ئوغۇزچە.

اُگُرْ ügür ئۈيۈر، توپ. قوي، كېيىك، تۆگە قاتارلىق تۆت پۇتلۇق ھايۋانلارنىڭ، چىل ۋە كەكلىك قاتارلىق قۇشلارنىڭ توپى.

اَمِرْ əmir تۇتەك، تۇمان. ئوغۇزچە.

اُبُزْ obuz دۆڭ. اُوىْ اُبُزْ *oy obuz* — ئوي - دۆڭ يەر.

اَتِزْ atïz ئېتىز. ئىككى ئېرىق ئارىسىدىكى تېرىلغۇ يەر.

اُجُزْ uquz: اُجُزْ نانْكْ *uquz nəŋ* — ئەرزان نەرسە. خار ۋە پەس كىشىمۇ «اُجُزْ *uquz*» دېيىلىدۇ. بَكْ اَنِ اُجُزْلادِي *bəg anï uquzladï* — بەگ ئۇنى خارلىدى.

اُذُزْ użuz قوتۇر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِلْكُو اُوزْ اِينِكا اُرْسا اُذُزْ بُلُورْ *tilkü öz inigə ürsə użuz bolur*

تۈلكە ئۆز ئىنىگە ئۇرسە، قوتۇر بولار.

بۇ ماقال ئۆز ئېلىدىن، ئۆز ئۇرۇقىدىن ۋە ئۆز شەھىرىدىن تانغان يامان ئادەملەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اَذِيزْ əžiz ئېگىز. اَذِيزْ يِيرْ *əžiz yər* — ئېگىز يەر. باشقا ئېگىز نەرسىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَذِيزْ تاغْ *əžiz taoɣ* — ئېگىز ياكى ئاشقىلى بولمايدىغان تاغ. // I 76

اَغُزْ aoɣuz ئوغۇز. ئىنەك ياكى قوي تۇغقاندىن كېيىن چىقىدىغان يېڭى سۈت. بۇ سۆزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ بۇنى «ز - z» بىلەن يازسىمۇ بولىدۇ. // 39

اَغِزْ aoɣïz ئېغىز. دەريا، تۆلۈم، كوزا، كۆپ، قۇدۇق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ ئاغزى.

اَغِزْ aoɣïz ئېغىز. ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ ئاغزى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَغِزْ يِيسا كُوزْ اُيادُورْ *aoɣïz yəsə køz uyažur* ئېغىز يېسە، كۆز ئۇيىلار.

بۇ ماقال بىراۋنىڭ بىرەر نەرسىسىنى يېگەن ياكى ئالغان، ئەمما ئۇنىڭ ھاجىتىدىن چىقالماي خىجالەتتە قالغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اُغُزْ ooɣuz ئوغۇز. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى. ئوغۇزلار تۈركمەنلەردۇر. ئۇلار يېگىرمە ئىككى ئۇرۇق بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ ئايرىم بەلگىسى ۋە مالىلىرىغا باسىدىغان تامغىسى بار. ئۇلار بىر - بىرىنىڭ مېلىنى شۇ تامغىلارغا قاراپ تونۇيدۇ.

بىرىنچىسى ۋە يېتەكچىسى: قِينِيكْ *kïnïk* — قىنىق. زامانىمىزنىڭ سۈلتانلىرى شۇلاردىندۇر. مالىلىرىنىڭ تامغىسى: ⊢ .

ئىككىنچىسى: قَيِغْ *kayïoɣ* — قايىغ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ۱۷۱ . // I 77

ئۈچىنچىسى: بايُنْدُرْ *bayundur* — بايۇندۇر. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⊟ .

تۆتىنچىسى: اِۋا *ïva* — ئىۋا. ئۇلار «يِۋا *yïva* — يىۋا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تامغىسى: ⅄ .

بەشىنچىسى: سَلْغُرْ *saloɣur* — سالغۇر. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⅄ .

ئالتىنچىسى: اَفْشارْ *avxar* — ئاپشار. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⅂ .

يەتتىنچىسى: بَكْتِلِي *bəktili* — بەكتىلى. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⅄ .

سەككىزىنچىسى: بُكْدُزْ *bügdüz* — بۈگدۈز. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⊏ .

توققۇزىنچىسى: بَيَاتْ *bayat* — بايات. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ۱۷۹ .

ئونىنچىسى: يَزْغِرْ *yazoɣïr* — يازغىر. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⅄ .

ئون بىرىنچىسى: اَيْمُرْ *əymür* — ئەيمۇر. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⚘ .

ئون ئىككىنچىسى: قَـــرا بُلُـــكْ *qara bəlük* — قارا بۆلۈك. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⛰ .

ئون ئۈچىنچىسى: اَلْقـــا بُلُـــكْ *alqa bəlük* — ئالقا بۆلۈك. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⛓ . 78 I

ئون تۆتىنچىسى: اِگْدِرْ[1] *igdir* — ئىگدىر. بۇلارنىڭ تامغىسى: ⚔ .

ئون بەشىنچىسى: اُرَكِرْ *ürəgir* — ئۈرەگىر. بۇلار «يُرَكِـــرْ *yürəgir* — يۈرەگىر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⛓ .

ئون ئالتىنچىسى: تُوتِرْقا *tutirqa* — تۇتىرقا. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ٧٨ .

ئون يەتتىنچىسى: اُولايُـــنْـــدُلُغْ *ulayundluq* — ئۇلايۇندلۇغ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⛓ .

ئون سەككىزىنچىسى: تُـــوكَر *tügər* — تۇگەر. بۇ سۆز بەزىدە «و — ۋاۋ» ھەرپى تاشلىنىپ، «تُكَرْ» شەكلىدىمۇ يېزىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ١٧ . 40

ئون توققۇزىنچىسى: بَجَنَكْ *pəqənək* — پەچەنەك. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⛓ .

يىگىرمىنچىسى: جُوُلْدَرْ *quwuldar* — چۇۋۇلدار. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⛰ . 79 I

يىگىرمە بىرىنچىسى: جَبْنِ *qəbni* — چەبنى. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⛓ .

يىگىرمە ئىككىنچىسى: جَرُقْلُغْ *qarukluq* — چارۇقلۇغ. بۇلارنىڭ سانى ئاز، تامغىسى نامەلۇم.

مەھمۇد ئېيتىدۇكى، كىشىلەر بۇ قەبىلىنىڭ ئۇرۇقلىرىنى بىلىشكە موھتاج بولغاچقا، مەن بۇلارنى بىرمۇ بىر يېزىپ چىقتىم. بۇ تامغىلار ئۇلارنىڭ ئات ـ ئۇلاغ ۋە مالىرىنىڭ بەلگىسى بولۇپ، ئارىلىشىپ كەتسە، شۇ بەلگىلەرگە قاراپ تونۇۋالىدۇ.

يۇقىرىدا ساناپ ئۆتكەنلىرىم ئوغۇزلارنىڭ تۆپ ئۇرۇقلىرىدۇر. بۇ ئۇرۇقلارنىڭ يەنە بىرمۇنچە ئايماقلىرى بار. گەپنى قىسقا قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى ئېيتىپ ئولتۇرمىدىم. بۇ ئېيتىلغان ئۇرۇقلارنىڭ ناملىرى ئۇلارنى قۇرغان ئەڭ قەدىمكى

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا « اِكْـــدِرْ » شەكلىدە «د» ھەرپىگە ھەم كەسرە ھەم فەتھە قويۇپ يېزىلغان. بىز بىسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىنى توغرا تېپىپ، بۇ سۆزنى«اِگْدِرْ *igdir*» دەپ ئالدۇق.

بوۋىلىرىنىڭ ئىسىملىرىدۇر. ئەرەبلەردە بَنُو سَلِيمْ (سەلىم ئوغۇللىرى)، بَنُو خَفَاجَه (خەفاجە ئوغۇللىرى) دەپ يۇرگۈزۈلگىنىدەك، ئۇلارمۇ ئۆز نامىلىرىنى قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىغا قاراپ شۇنداق يۇرگۈزىدۇ.

اُگُزْ ögüz جەيھۇن ۋە فىراتقا ئوخشاش ھەممە چوڭ ئېقىنلارغا بېرىلگەن نام. بۇ سۆز يالغۇز قوللىنىلغاندا، ئوغۇزلارچە «بَناكِتْ *bənəgit*» — بەنەگىت» دەريا‌سى دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ شەھەرلىرى شۇ دەريا قىرغاقلىرىغا جايلاشقان؛ ئۇلارنىڭ كۆچمەنلىرىمۇ[I 80] شۇ دەريا قىرغاقلىرىدا ياشايدۇ. تۈرك خەلقلىرى ياشايدىغان ئۆلكىلەردىكى باشقا بىرمۇنچە دەريا ۋە ئېقىنلارمۇ «اُگُزْ *ögüz*» دەپ ئاتىلىدۇ. «اِلا *ila* — ئىلى» ۋادىسى بىلەن «يَفِنْجْ *yavïnq* — ياپىنچ» ۋادىسى ئارىلىقىدا چېگرىغا جايلاشقان بىر شەھەرگىمۇ «ايكِي اُوگُوزْ *iki ögüz* — ئىككى ئۆگۈز» دەپ نام بېرىلگەن.

اُكُزْ öküz ئۆكۈز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُكُزْ اَذاقِي بُلْغِنْجا بُزاغُو بَشِي بُلْسا يِيكْ

öküz ażakï boloqïnqa buzaoqu baxï bolsa yąg

ئۆكۈزنىڭ ئايىغى بولغۇچە، موزاينىڭ بېشى بولغان ياخشى.

بۇ ماقال «بېقىندىلىقتىن مۇستەقىللىق ياخشى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَڤُسْ avus مۇم. بۇلغارچە.[41]//

اُولاسْ ulas: اُولاسْ كُوزْ *ulas köz* — خۇمار كۆز. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُلْنارْ مِينِ اُولاسْ كُوزْ	*bulnar mąni ulas köz*	[ئۇۋلار مېنى خۇمار كۆز،
قَرا مَنكِيزْ قِيزِيلْ يُوزْ	*qara məŋin qïzïl yüz*	قارا خاللىق قىزىل يۈز،
اَنْدِينْ تَمارْ تُوكالْ تُوزْ	*andïn tamar tügəl tüz*	تامار ئاندىن تۈگەل ئۈز،
بُلْنابْ يَنا اُولْ قَجارْ[I 81]//	*bulnap yana ol qaqar*	ئۇۋلاپ يەنە ئۇ قاچار.]

قارا مەڭلىك قىزىل يۈزلىرىدىن گۈزەللىك تېمىپ تۇرىدىغان خۇمار كۆز مېنى ئەسىر قىلىدۇ، ئەسىر قىلىدۇ ـ دە، يەنە قېچىپ كېتىدۇ.

اُپُشْ opüx ئۆپۈشۈش، سۆيۈشۈش.

اَتشْ atïx ئېتىشىش.

اَتشْ atïx ئاتىش. ئەرلەر ئىسمى.

اُتُشْ utux ئۇتۇش. ئەرلەر ئىسمى.

اُتُشْ ötüx («ا — ئەلىف» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئويۇندا ئۆتۈش. بۇ ئويۇن مۇنداق بولىدۇ: بالىلار ھالقا شەكلىدە ئولتۇرۇپ، ئاردىن بىرى يېنىدىكىسىنى تۇرتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا «اُتُشْ اُتُشْ *ötüx ötüx*» دەيدۇ، يەنى «سەنمۇ يېنىڭدىكى بالىنى تۇرت» دەيدۇ. ئۇمۇ شۇنداق قىلىدۇ، ھالقىنىڭ تاكى ئاخىرىغىچە شۇنداق داۋام قىلىدۇ. I 82

اتشْ itix ئىتتىرىشىش. ئىككى ئادەمنىڭ بىر - بىرىنى ئىتتىرىشىشى.

اَجَشْ öqəx ئۆچەكىشىش، بەسلىشىش، باغلىشىش. اُولْ مَنِنْكْ بِرْلا اُجَشْدِي *ol mənin birlə öqəxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۆچەكەشتى.

اَدَشْ adax ئاداش.

ادِشْ idix ئىدىش، قاچا -قۇچا. ياغما، توخسى، يەمەك، ئوغۇز، ئارغۇ تىللىرىدا داس، چۆگۈن ۋە لېگەن - تاۋاقلا ئوخشاش نەرسىلەرنى «ئىدىش» دېيىلىدۇ.

اَرِشْ arïx ئۆرۈش ~ ئاريش. «اَرِشْ اَرْقَاغْ *arïx arqaoq*» — ئۆرۈش - ئارقاق» دەپ قوللىنىلىدۇ.

اُرُشْ urux ئۇرۇش، ئۇرۇشۇش.

اَغشْ aoqïx ئۆرلەش، ئېشىش.

اُغُشْ ooqux ئۇرۇق - جەمەت.

اُقُشْ uvux ئۇۋاق نەرسە. اُقُشْ اَتْماكْ *uvux atmak*— ئۇۋاق نان. I 83

اُقُشْ uqux ئۇقۇش، چۈشىنىش. اُقُوشْلُغْ كِشِي *uquxluoq kixi*— ئوقۇلۇق كىشى، غەرەز ئۇقمىدىغان كىشى.

اُوكُوشْ üküx: اُوكُوشْ نانْكْ *üküx nəŋ* — كۆپ نەرسە. 42 ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِيرِيكْ اَسَنْ بُلْسا تانْكْ اُوكُوشْ كُرُورْ *tirig əsən bolsa taŋ üküx kərür*

جان ئېسەن بولسا، تاڭ (قالارلىق) ئىشلارنى كۆپ كۆرەر.

ئادەمنىڭ بېشى ئامان بولسا، قىزىق ئىشلارنى كۆپ كۆرىدۇ، دېمەكچى.

اُوكُوشْ öküx: اُوكُوشْ يِلْقِي *öküx yilqi* — توسۇن يىلقا.

اَلِشْ alïx ئېلىش. دەريا ياكى كۆللەردىن سۇ ئاچىدىغان ئېغىز.

اَلُشْ alux ئالۇش. قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى.

اَلِشْ alïx ئېلىش. قەرزداردىن قەرزنى ئېلىش. اَلِشْ بِيرِيشْ *alïx bərix* — ئېلىش - بېرىش، يەنى ئالىدىغاننى ئېلىش، بېرىدىغاننى بېرىش.

اُلُشْ ülüx ئۇلۇش، ئوق، ئونچە، ھەسسە («ش - *x*» ھەرپى ئەسلىدە «ك - *k*»دۇر).

اُولُكْ ülük «اُلُشْ *ülüx*» سۆزىنىڭ ئورنىدىكى سۆز. ئەرەبچىدىمۇ مۇئەننەسنى[1] بىلدۇرىدىغان «ك - *k*» ھەرپى// 84 I «ش - *x*» ھەرپىگە ئالمىشىدۇ. مەسىلەن: مەجنۇننىڭ «فَعَيْناشِ عَيْناهاَ وَجيدُشِ جيدُهَا» دېگەن سۆزلىرىدىكى «عَيْناشِ جيدُشِ» سۆزلىرى «عَيْناكِ جيدُكِ» ئورنىدا قوللىنىلغانغا ئوخشاش.

اُلُشْ ulux يېزا، قىشلاق. چىگىلچە. بالاساغۇن بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى ئارغۇ شەھەرلىرىدە ياشىغۇچى خەلقلەر تىلىدا «ئۇلۇش» شەھەر دېمەكتۇر. شۇڭا، بالاساغۇن شەھىرى «قُوزْ اُولُوشْ *kuz ulux*»مۇ دېيىلىدۇ.

اُلُشْ ülüx ئۇلۇش، ئوق، ئونچە، ھەسسە. خەلق ئارىسىدا ھەسسە ئايرىش. بۇ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «ش - *x*» ھەرپى «ك - *k*» دىن ئالماشقان. ئەرەبچىدىمۇ شۇنداق ئەھۋال بار. مەسىلەن: «رَبُّكِ وَ تَحْتَكِ» دېگەن سۆزلەرنى «قَدْ جَعَلَ رَبُّشِ وَ تَحْتَشِ سَرِيًّا» دېگەن ئىبارىدە «رَبُّشْ وَ تَحْتَشْ» دەپ ئوقۇغانغا ئوخشاش.

اَجِغْ aqïoq خان مۇكاپاتى. خانْ مَنكا اَجِغْ بِيرْدِي *han maŋa aqïoq bərdi* — خان ماڭا مۇكاپات بەردى.

اَجِغْ aqïoq ياخشى ئوزۇقلىنىش. اُوزُونْكِنِي اَجِغْلِغْ تُتْ *өzüŋni aqïoqlïoq tut*— ئۆزۈڭنى ياخشى ئوزۇقلاندۇر، ئۆزۈڭنى ياخشى كۈت.// 85 I

اَجِغْ aqïoq ئاچچىق. تەمى ئاچچىق بولغان نەرسىلەر.

اَذِغْ ażïoq ئېچىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَقْجِي نَجا اَلْ بِلْسا اَذِغْ اَنْجا يُولْ بِلِيرْ *avqï nəqə al bilsə ażïoq anqa yol bilir*

ئوۋچى قانچە ھىيلە بىلسە، ئېيىقمۇ شۇنچە يول بىلىدۇ.

[1] مۇئەننەس — ئاياللار سىيغىسى.

بۇ ماقال ئىككى تەجرىبىلىك كىشى بىر - بىرىنىڭ پېيىگە چۈشۈپ قالغاندا ئېيتىلىدۇ.

اَذِغْ ażïoq مەستلىكى يېشىلگەن، //[43]ھوشيار كىشى. اَسْرُكْ اَذِغْ *əsrük ażïoq* — مەست ۋە ھوشيار.

اَذِغْ ażïoq ئازىغ. بىزنىڭ يۇرتىمىزدا نامى[1].

اُذُغْ ożuoq ئويغاق. اُذُغْ اَرْ *ożuoq ər* — ئويغاق ئادەم. اُذُغْ كُونكُولْ لُوكْ اَرْ *ożuoq kөŋüllüg ər* — ھوشيار ئادەم، سەزگۈر ئادەم.

اَرِغْ arïoqچېدىر يوپۇقى. بارسغانچە.

اَرِغْ arïoq ئېرىغ، پاكىز. اَرِغْ نانْكْ *arïoq nəŋ* — ئېرىغ نەرسە.// I 86

اُرُغْ uruoq ئۇرۇق. يەرگە چېچىلغان دانمۇ «اُرُغْ» دېيىلىدۇ. اُرُغْ اَكْتِ *uruoq əkti* — ئۇرۇق چاچتى. يېقىن تۇغقانلارمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «اُرُغْ تَرِغْ *uruoq tarïoq* — ئۇرۇق - تۇغقان» دېيىلىدۇ.

اَزِغْ azïoq ئېزىق. ھايۋانىڭ مەرگەن چىشى.

اَسِغْ asïoq ئاسىق، پايدا، نەپ.

اُسُغْ osuoq ئەپ، ئۇسۇل، يول. بُو اِيشْ اُسُغِي مُنْدَغْ *bu ïx osuoqï mundaoq* — بۇ ئىشنىڭ ئېپى مۇنداق.

اَلِغْ alïoq ھەر نەرسىنىڭ ياممىنى، ئەسكىسى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

اُلُغْ uluoq ئۇلۇغ. ھەر نەرسىنىڭ چوڭى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُلُغْ لُوقُغْ بُلْسا سَنْ اَذْكُو قِلِينْ *uluoqlukuoq bulsa sən əżgü kïlïn*

بُلْغِيلْ كِشِيكْ بَكْلارْ قَتِنْ يَخْشِي اُولانْ *boloqïl kixig bəglər katïn yahxï ulan*

[ئۇلۇغلۇققا ئېرىشسەڭ، ياخشى قىلىقلىق بول،

بەگلەرنىڭ قېشىدا كىشىلەرگە ئۇزۇلدۇرمەي ياخشىلىق قىلغۇچى بول.] // I 87

---

[1] كېيىنكى تەكشۈرۈشلەر مەھمۇد كاشغەرىي «اِسْمُ قَرِيْةٍ لَنَا — بىزنىڭ يۇرتىمىزنىڭ نامى» دەپ شەرھلىگەن «اَذِغْ» (ئازىق) يېزىسى ئوپال يېزا بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھازىرمۇ «ئازىق» دەپ ئاتىلىۋاتقان كەنت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

مەرتىۋە ۋە ئۇلۇغلۇققا ئېرىشكەن ھامان خۇلقۇڭنى تېخىمۇ ياخشىلا، بەگلەر ئالدىدا باشقىلار ئۈچۈن دائىم ياخشىلىق قىلغۇچى كىشى بول.

اِلغْ ilïoq ئىللىق، ئىلمان. اِلــغْ سُــوقْ *ilïoq suv* — ئىللىق سۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يِلغْ *yïlïoq*».

اَجُقْ aquk, ئوچۇق. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ «اَجُقْ قَبُــغْ *aquk kapuoq* — ئوچۇق قوۋۇق» دېيىلىدۇ. ئاسمان بۇلۇتسىز بولسا، «اَجُقْ كُوكْ *aquk kok*» دېيىلىدۇ؛ ئېنىق ۋە روشەن ئىش «اَجُقْ ايشْ *aquk ix*» دېيىلىدۇ.

اُجَقْ oqak, ئوچاق.

اَجِقْ aqïk, چوڭ ئاكا. خاقانىيىلىكلەر چوڭ ئاكىسىنى «اَجِقِمْ *aqïkïm*» دەپ چاقىرىدۇ. «ق — *k*» ھەرپى پەقەت بىرىنچى شەخس قوشۇمچىسى «م — *m*» بىلەنلا قوشۇلۇپ كېلىدۇ. ئىككىنچى شەخسكە «اَجِقِنْكْ *aqïkïŋ*» دېيىلمەيدۇ.//44

اَذَقْ ażak, ئاياغ، پۇت.

اَذُقْ ażuk: اَذُقْ نانْــكْ *ażuk nəŋ* — تونۇش ئەمەس نەرسە. «اَذُقْ» سۆزنىڭ ئەسلى «بۇزۇق، ئۆزگىرىشچان» دېگەن مەنىلەردىكى «اَغْــدُقْ *aoqduk*» بولۇپ، بۇ سۆز «اَنِنْكْ//مَنْكْــزِي اَغْــدِي *anïŋ məŋzi aoqdï* — ئۇنىڭ چىرايى ئۆزگەردى» دېگەن جۈملىدىكى «اَغْدِي *aoqdï*» سۆزىدىن ئېلىنغان، يېنىكلىتىش ئۈچۈن «غ — *o*» ھەرپى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان.

اُذِقْ użïk, : اُذِقْ اَرْ *użïk ər* — ئۇيقۇ باسقان ئادەم.

اِذُقْ ïżuk, قۇتلۇق ۋە مۇبارەك نەرسە، ئىرىملىق نەرسە. ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىلگەن مال «اِذُقْ *ïżuk*» دېيىلىدۇ. ئۇنىڭغا يۈك ئارتىلمايدۇ، ئۇنىڭ سۈتى سېغىلمايدۇ، يۈڭى قىرقىلمايدۇ، ئىگىسى ئۇنى بىرەر نەرسىگە ئاتاپ ساقلايدۇ.

اِذُقْ ïżuk: اِذُقْ تاغْ *ïżuk taoq* — ئۆتكىلى بولمايدىغان تاغ.

اَرِقْ arïk, ئېرىق، ئۆستەڭ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَغِيلْ دا اُغْلاقْ تُغْسا اَرِقْ دا اُوتي اُونارْ *aoqïlda ooqlak tuoqsa arïkda otï ünər*

ئېغىلدا ئوغلاق تۇغۇلسا، ئېرىقتا ئوتى ئۇنەر.

بۇ ماقال «ئوزۇق ياكى رىزىق ئۈچۈن ئارتۇقچە قايغۇرۇشنىڭ ئورنى يوق» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَرُقْ aruk: اَرُقْ اَرْ *aruk, ər* — هارغىن ئادەم. بۇ سۆز باشقىلارغىمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. اَرُقْ تُرُقْ *aruk, turuk* — ئاروق تۇرۇق. پەرغانە بىلەن قەشقەر ئارىسىدىكى بىر داۋاننىڭ نامى. I 89

اَرُقْ aruk ئورۇق، جۇدەڭ. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

اُرُقْ uruk ئارغامچا.

اَزُقْ azuk : اَزُقْ اُوقْ *azuk, ok* — ئازغان ئوق. نەدىن ۋە كىم تەرىپىدىن ئېتىلغانلىقى نامەلۇم ئوق.

اَزُقْ azuk : اَزُقْ مُنْقْ *azuk, munk* — ئازغان - تازغان.

اَزَقْ azak ئازاق. ئوغۇز بەگلىرىدىن بىر چوڭىنىڭ ئىسمى.

اَزُقْ azuk ئوزۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَرْتْ نِنْكْ اَزُقِي اَرِغْ بُلْسا يُولْ اُوزا يِيرْ *sartnïŋ azuqï arïoq bolsa yol üzə yər*

سودىگەرنىڭ ئوزۇقى ئېرىغ بولسا، يول ئۇستىدە يەر.

بۇ ماقال ئۆزىنى پاك ۋە توغرا ھېسابلاپ مەيدىسىگە ئۇرىدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اُزَقْ uzak ئۇزاق. بىرەر ئىش ئارقىغا سۆرىلىپ كەتسە «اُزَقْ اِيشْ *uzak, ix*» دېيىلگىنىدەك، بىر يەرگە ئەۋەتىلگەن كىشى كېچىكسە، «يَلاوَجْ اُزَقْ بَرْدِي *yalawaq uzak, bardï*» — ئەلچى ھايال بولدى» دېيىلىدۇ.

اُزُقْ ozuk: اُزُقْ اَتْ *ozuk, at* — ئوزار ئات، بەيگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلاردا باشقا ئاتلاردىن ئۆتۈپ كېتىدىغان ئات. I 90

اَشَقْ axak تۆۋەن، پەس. ئوغۇزچە.

اَشُقْ axuk ئوشۇق. ئادەم ۋە ھايۋان ئوشۇقى. 45

اُشَقْ uxak ئۇششاق. اُشَقْ نانْكْ *uxak, nəŋ* — ئۇششاق نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، كىچىك بالىلار «اُشَقْ اُغْلانْ *uxak, oqlan*»، ئۇۋاق ئوتۇن «اُشَقْ اُوتُنْكْ *uxak, otuŋ*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز كۆپلۈككىلا ئىشلىتىلىدۇ.

اَشُقْ axuk تۆمۈر قالپاق، دۇبۇلغا. بۇ سۆزدىكى «ا – ئەلىف» ھەرپى «ى – يا» ئورنىغا

كەلگەن. ئەرەبچىدىمۇ بەزى سۆزلەر شۇنداق. مەسىلەن: «اَلْمَعِيُّ وَ يَلْمَعِيُّ» غا ئوخشاش.

اُغُقْ ooquk, ئۆتۈك ياكى مەسىنىڭ ئۈستىدىن كىيىلىدىغان تېرە پايپاق، يەختە ~ دەكتە.

اِڤِقْ ïvïk, تاغ ئۆچكىسى. چۆل ۋە تاشلىق جايلاردا ياشايدىغان بىر خىل كېيىك.

اَلُقْ aluk: اَلُقْ اَرْ *aluq ar* —— تاقىر باش ئادەم. ئوغۇزچە.

اُولُقْ oluk, ئولاق. كۆتەكتىن ئويۇپ ياسىلىپ، ئات ـ ئۇلاغ سۇغىرىش ۋە ئۇزۇم شىرنىسى سوۋۇتۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ئولاق.

اُلُقْ uluk, : اُلُقْ تُونْ *uluq ton* —— كونىرىغان تون. كونىراپ//كەتكەن ھەرقانداق نەرسە «اُلُقْ *uluq*» دېيىلىدۇ. 91 I

اُلُقْ oluk, ئولاق، قولۇاق، قېيىق. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى يۇقىرىدىكى[1] سۆز بىلەن بىر.

اُلُقْ uluk, ئاتنىڭ ئۇچىسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلُقْ يَغرِي اُغُولْ قا قَلِيرْ *uluq yaqïrï oqulqa qalïr*

ئۇچا يېغىرى ئوغۇلغا قالار.

چۈنكى، ئۇگە ۋە سىڭىرلار شۇ يەرگە جايلاشقانلىقتىن، ئۇ يەردىكى يېغىر ئاسان ساقايمايدۇ.

اَلُقْ alïk, ئۇچار قاناتلار تۈمشۇقى. ئوغۇزچە.

اَنُقْ anuk, اَنُقْ نَانكْ *anuq nəŋ* —— تەييار نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَنُقْ اُتْرُ تُتْسا يوقّا سانْماسْ *anuq utru tutsa yoqqa sanmas*

تەييار (بارى) ئالدىغا قويۇلسا، يوققا سانالماس.

بۇ ماقال ئۆي ئىگىسىنىڭ مېھمانىنى بار نەرسىسى بىلەن كۈتۈشى لازىملىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اَبَكْ əpək بالىلار تىلىدا «نان» دېمەكتۇر.

اَتَكْ ətək ئېتەك.// 92 I

اَتُكْ ətük ئۆتۈك.

[1] بۇ يەردە «يۇقىرىدىكى» دەپ « اُولُقْ *oluq* —— ئولاق» سۆزى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

اُوتُكْ ötük ھېكايە، چۆچەك؛ ئۆتۈنۈش. بىرەر مەقسەتنى خانغا ئېيتىپ ئۇقتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئەسلى «بىرەر نەرسىنى ھېكايە قىلىش» دېگەن مەنىدىكى سۆز.

اُتُكْ ötük ئۆتۈگ ~ ئۆتۈك. ئىچ ئۆتۈش ۋە قۇسۇش كېسىلى. اَنكَارْ اُتُوكْ تُتّي *aŋar ötük tutti* — ئاڭا ئۆتۈگ كېسىلى تەگدى.

اُتُكْ ütük دەزمال. ھاندۇۋا شەكلىدە بولىدىغان بىر پارچە تۆمۈر. كىيىمنىڭ چاكلىرىنى تۇزلەش ئۈچۈن ئۇنى قىزىتىپ باسىدۇ.

اِجُكْ iqük ئىچىك ~ ئۇچۇك، بۇلغۇن. سۆسەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا.

اُذِيكْ üžik ئۈدۈك، كۆيۈك. ئىشق ـ مۇھەببەتنىڭ قوزغىلىشى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُوذِيكْ مِينِ قُمتّي *üžik mạni kụmïttï* [ئۈدۈك (سۆيگۈ) مېنى ھاياجانغا سالدى،
سَقِنْجْ مَنكا يُمتّي *sakïnq maŋa yumïttï* قايغۇ ماڭا توپلاندى،
كُونْكْلُومْ اَنكارْ اَمتّي *køŋlüm aŋar əmitti* كۆڭلۈم ئۇنىڭغا تەلپۈندى،
يُوزُمْ مَنكْ سَرْغَرُورْ *yüzüm mənïŋ saroqarur* يۈزۈم مېنىڭ سارغىيار.] 93 I

يارغا بولغان ئىشق ـ مۇھەببىتىم مېنى ھاياجانغا سالدى، قايغۇ ـ ئەلەملەر ماڭا توپلاندى، كۆڭلۈم ھەمىشە يارغا ئىنتىلىدۇ، شۇڭا مېنىڭ يۈزۈم سارغايماقتا.

اَرُكْ ərük شاپتۇل، ئۆرۈك ۋە قارىئۆرۈككە ئوخشاش مېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى. بۇ مېۋىلەر بىرەر سۈپەت بىلەن ئايرىپ ئېيتىلىدۇ: تُولُكْ اَرُكْ *tülüg ərük* — شاپتۇل، سارِغْ اَرُكْ *sarïoq ərük* — ئۆرۈك، قَرا اَرُكْ *kara ərük* — قارىئۆرۈك.

اُرُكْ ərük ئۆرۈك. اُرُكْ سَجْ *ərük saq* — ئۆرۈك (ئۆرۈمە) چاچ.

اُرُكْ ürük بىر يەردە مەلۇم مۇددەت تۇرۇپ قېلىش. سُو اُونْ كُونْ اُرُكْ بُلْدِي *sü on kün ürük boldï* — قوشۇن بىر جايدا ئون كۈن تۇرۇپ قالدى، يەنى قوزغالمىدى.// ئۈرۈش قىلمىدى. بىرەر بەگ ياكى قەبىلە بىر يەردە تۇرۇپ قالسىمۇ، شۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. 94 I

اِرِكْ irik: اِرِكْ نانْكْ *irik nəŋ* — چىرىك نەرسە. اِرِكْ اُتُونْكْ *irik otuŋ* —

چىرىك ئوتۇن.

ئارىق ərik: ئارىق نائىسىك *ərik nəy* — ئېرىيدىغان نەرسە، ياغ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئېرىيدىغان نەرسە. توڭلىغاندىن كېيىن ئېرىيدىغان ھەرقانداق نەرسە «ئارىق نائىك *ərik nəy*» دېيىلىدۇ.

ئارۇق ərük يېرىق. تام ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىكى يېرىق.

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كۈندا ئارۇق يوق بېگىدا قېيىق يوق *kündə ərük yoq bəgdə kiyik yoq*

كۇندە يېرىق يوق، بەگدە يېنىۋېلىش يوق.

بۇ ماقال بەگلەرنى ئۆز سۆزىدىن قايتماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

ئارۇق ərük تېرە ئاشلىغۇچ. تېرى ئارۇكلادى *təri ərükladi* — تېرە ئاشلىدى.

ئارىق ərik: ئارىق يىلقىسى *ərik yilqi* — يورغا يىلقا. ئويناق ئاتمۇ «ئارىق ئات *ərik at*» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.// 95 I

ئارىق ərik: ئارىق ئار *ərik ər* — ئىشچان، يۇرەكلىك ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئارىق ئىرىنى ياغلىغ ئارمىكو باشى قانلىغ

ərik ərini yaqliq ərməgü baxi kanliq

ئىشچاننىڭ ئېرىنى ياغلىق، ھۇرۇننىڭ بېشى قانلىق.

ئىشچان ئادەم تىرىشىپ ئىشلەپ، ياخشى تاماقلارنى، سېمىز گۆشلەرنى كۆپ تېپىپ يېگەچكە، كالپۇكى ياغلىشىدۇ؛ ھۇرۇن ئادەم ئۆزىنىڭ ئېرىنچەكلىكىدىن ئىشتىن قېچىپ، تاياق يەپ بېشىنى قانىتىدۇ. بۇ ماقال ھۇرۇنلۇقنى تاشلاپ ئىشچان بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

ئىرىك irik يىرىك. ئىرىك نائىك *irik nəy* — يىرىك نەرسە.// 47 تاز ۋە قوتۇر باشمۇ «ئىرىك *irik*» دېيىلىدۇ.

ئازىق əzik تېرىدىكى ئۇزۇنچاق تىرناق ئىزى.

ئۆزۈك өzük خوتۇنلارغا بېرىلگەن لەقەم. ساپ ئالتۇندەك ئاق كۆڭۈل خوتۇن «ئالتۇن ئۆزۈك *altun өzük*» دېيىلىدۇ. بەدىنى مەرۋايىتتەك پاكىز بولغان خوتۇن «ئارتىنى ئۆزۈك *ərtini өzük*» دېيىلىدۇ. چۈنكى، مەرۋايىتنىڭ چوڭى «ئاردىنى *ərdini*» دەپ

تېكىست

ئاتىلىدۇ. بۇ سۆزدىكى «د – d» ھەرپى «ت – t» ھەرپى بىلەن ئالماشقان. بۇ لەقەم چىگىل//خوتۇنلىرى ئۈچۈن قويۇلغان. بۇ سۆز ئەسلىدە «ئۆزى» دېگەن مەنىدىكى «اُوزْ oz» سۆزىدىن ئېلىنغان، سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «ك – k» ھەرپى شۇ نەرسىنىڭ ئۆزىلا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشكە خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن: اُلْ اَرْنِ اُكْ كَلْدُرْ ol ərni ok kəldür — ئۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنىلا كەلتۈر، دېگەنگە ئوخشاش. قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەر بىلەن تەركىبىدە «ق – q» ۋە «غ – ɣ» تاۋۇشلىرى بولغان سۆزلەردە «ək» ئورنىغا «ɔq» ئىشلىتىلىدۇ.

اُزُكْ üzük ئويۇلۇپ كېتىپ كۆل بولۇپ قالغان يەر. دەريالاردىن بۆلۈنۈپ چىققان قولتۇقلارغىمۇ «اُزُكْ سُوقْ üzük suv» دېيىلىدۇ.

اُزَكْ əzək ئۆزەك، گۈرەن تومۇرى. مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ «مَازَالَتْ اُكْلَةُ خَيْبَرَ تُعَاوِدُنِي فِي كُلِّ عام حتَّى كَانَ هذَا اَوانُ قَطْعَ اَبْهُرِي» دېگەن ھەدىستىكى «اَبْهُرْ» سۆزى ئەنە شۇنداق مەنىدە كەلگەن.

اُزُكْ üzük بوغۇم، ھېجا. بِتِكْ اُزُكْلادِي bitik üzüklədi — كىتابنى ھەجىلىدى. ھېجا ھەرپلىرىنىڭ ھەر بىرىمۇ «اُزُكْ üzük» دېيىلىدۇ. «ز» ھەرپى ئىككى مەخرەج ئوتتۇرىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بُو نا اُزُكْ اُلْ bu nə üzük ol — بۇ قانداق ھەرپ؟ // 97 I

اسِكْ isik: اسِكْ يِرْ isik yər — قاغجىراپ ياتقان دالا.

اسِگْ isig ئىسسىق. اسِكْ نانْكْ isig nəŋ — ئىسسىق نەرسە. اسِكْ كُونْ isig kün — ئىسسىق كۈن.

اَشُكْ əxük يېپىنچا.

اَشُكْ əxük كۆشۈك، يوپۇق. خانلار ۋە بەگلەر ئۆلگەندە، ئۇلارنىڭ قەبرىلىرى ئۈستىگە يېپىلىپ، كېيىن كەمبەغەللەرگە ئۈلەشتۇرۇپ بېرىلىدىغان يىپەك يوپۇق.

اُشكْ üxik ئۈشۈك. مېۋىلەرنى ئۈشۈتۈۋېتىدىغان سوغۇق.

اَلِكْ əlik ئىلىك، قول. اُنْكْ اَلِكْ oŋ əlik — ئوڭ قول. ئوغۇزلار بۇنى «ساغْ اَلِكْ saɣ əlik» دەيدۇ. سول قولنى تۈرك خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى «سُولْ اَلِكْ sol əlik» دەيدۇ. 48 //

اُولُگْ əlüg ئۆلۈك.

اُولُكْ ülük («ا – ئەلىف» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۇلۇش، ئوق، ھەسسە، ئونچە.

ئىلىك ilik: ئىلىك. ئوغۇزچە. باشقا تۈرك خەلقلىرى «يِلِكْ yilik» دەيدۇ. ئوغۇزچىدىكى «ا ـ ئەلىف» ھەرپى «ى ـ يا» دىن ئۆزگەرگەن. I 98

ئامىك əmik: ئېمىك ~ ئەمچەك. ئەرلەرنىڭ ئەمچىكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

ئامىك əmik: ئامِكْ كُونْ *əmik kün* — ئىللىق كۈن. سوغۇقتىن كېيىن ئىسسىغان، لېكىن ھارارىتى يۇقىرى بولمىغان نەرسىلەرمۇ «ئامِكْ *əmik*» دېيىلىدۇ.

ئانۈك ənük: ئارسلان (شىر) بالىسى. سىرتلان (يال بۆرە). بۆرە ۋە ئىتتىنىڭ كۈچۈكلىرىمۇ «ئانُكْ *ənük*» دېيىلىدۇ.

ئانۈك ənük: كِرِتْلِكْ ئانُكِي *kiritlik ənüki* — ئاچقۇچ چىشلىرى.

ئابُل opal[1]: ئوپال. بىزنىڭ يۇرتىمىزدا نامى. // I 99

ئاتِل ətil: ئېدىل (ۋولگا). قىپچاق ئېلىدىكى بىر دەريانىڭ نامى. بۇ دەريا بۇلغار (كاسپى) دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ: بىر تارمىقى رۇس ئېلىدىن ئېقىپ كېلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئاتِلْ سُۋِى ئاقا تُرُورْ	*ətil suvï aqa turur*	[ئېدىل سۇيى ئېقىپ تۇرار،
قَيا تُبِي قَقا تُرُورْ	*qaya tüpi qaqa turur*	قىيالارنىڭ تۈۋىگە سوقۇپ تۇرار،
بَلِيقْ تَلِيْم بَقا تُرُورْ	*balïq təlim baqa turur*	بېلىق، پاقا تولۇپ تۇرار،
كُولُونْكْ تَقِي كُشارُورْ	*kəlüŋ taqï küxərür*	كۆلچەك تېخى تېشىپ تۇرار.]

ئېدىل دەرياسى تاغ قىيالىرىغا ئۇرۇلۇپ ئاقماقتا، دەريا سۈيىنىڭ تېشىشىدىن پەيدا بولغان كۆلچەكلەردە بېلىق ۋە پاقىلار كۆپەيمەكتە.

ئاغِلْ aqïl: ئوغۇزلار قوينىڭ قىغىنىمۇ «ئاغِلْ *aqïl*»// I 100 دەيدۇ. بۇ ئىككى چۈشەنچە بىر ـ بىرىگە يېقىن بولغانلىقتىن شۇنداق بولغان. بۇ ئەرەبلەرنىڭ يامغۇرنىمۇ، بۇلۇتنىمۇ «سَماء» دېگىنىگە ئوخشايدۇ.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ھەربىسى ئېنىق ئەمەس. «ا ـ ئەلىف» بىلەن «ب» ئوتتۇرىسىدىكى زەممىنى بروككېلمان ھەم بېسىم ئاتالاي «ب»غا تارتىپ، «*abul*» دەپ ئوقۇغان. بىزچە «ا ـ ئەلىف»قا تارتىپ، «*opal*» دەپ ئوقۇش توغرا. چۈنكى، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆزگە « إِسْمُ قَرْيَةٍ لَنَا » ـ بىزنىڭ يۇرتىمىزنىڭ نامى» دەپ ئىزاھ بەرگەن. مەھمۇد كاشغەرىي «بىزنىڭ يۇرت» دەپ ئالاھىدە تەكىتلىگەن بۇ چوڭ يېزا قەشقەر ھېيىتگاھىتىن تۈز سىزىق بويىچە تەخمىنەن 42 كىلومېتىرچە غەربىي جەنۇب تەرەپتە بولۇپ، ھازىرغىچە «*opal*» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

اُغُـــلْ ooɣul ئوغۇل. ئۆز ئوغلى بولمىغان ھەرقانداق ئەركەك بالىمۇ «اُغُـــلْ *ooɣul*» دېيىلىدۇ. بُو اُغُلْ نا تـــيرْ *bu ooɣul nə tər* —— بۇ ئوغۇل نېمە دەيدۇ؟ قائىدىگە خىلاپ ھالدا، «ئەر» سۆزىنىڭ كۆپلۈكى «اَرَنْ *ərən*» شەكلىدە قوللىنىلغىنىدەك، «اُغُـــلْ *ooɣul*» سۆزىنىڭ كۆپلۈكىمۇ «اُغْـــلانْ *ooɣlan*» بولۇپ قالغان. ئەسلىدە «اُغُلْ لارْ *ooɣullar*» بولۇشى كېرەك ئىدى. « *ooɣlan*» ۋە «*ərən*» سۆزلىرى بىرلىك ئورنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

اُكلْ ökil كۆپ. قىپچاقچە. اُكلْ كِشي *ökil kixi* —— كۆپ كىشى.

اَمُلْ amul قىمىرلىماي جىم تۇرغان نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، يۇمشاق تەبىئەتلىك ياۋاش ئادەمگە «اَمُلْ *amul*» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:[49]

قَنْجا بَرْدِنْكْ اَىْ اُغُلْ *qanqa bardiŋ əy ooɣul* [ئەي ئوغۇل، نەگە كەتتىڭ،

اَرْدِينْكْ مُنْدا اِنْجْ اَمُلْ[101] *ərdiŋ munda inq amul* بۇ يەردە تىنچ - خاتىرجەم ئىدىڭ،

اَتّنْ اَمْدي سَنْ تونكولْ *attïn əmdi sən tüŋül* ئەمدى سەن ئاتتىن ئۈمىدىڭنى ئۈز،

قيلدينك ارسا قيلماغُو *qildiŋ ərsə qilmaoɣu* قىلمايدىغان (ئىش)نى قىلىپ قويدۇڭ.]

بۇرۇن ئۆزىنىڭ قېشىدا تۇرۇپ ياماناپ كېتىپ، كېيىن تاشلاپ كەتكەن ئېتىنى ئېلىشقا كەلگەن بالىغا كايىپ، ئاتىنى بەرمەسلىك ئۈچۈن شۇنداق دېيىلگەن. بۇنىڭ مەنىسى: «مېنىڭ قېشىمدا تىنچ - ئامان، راھەت - پاراغەتتە ئىدىڭ، ھالىڭ ياخشى ئىدى، نېمىشقا مەندىن يۈز ئۆرۈدۈڭ» دېمەكچى.

اُبُمْ öpüm يۇتۇم. بِيرْ اُبُمْ مُونْ *bir öpüm mün* —— بىر يۇتۇم شورپا.

اَتمْ atïm: اَتمْ اَرْ *atïm ər* —— ئاتقۇچى ئەر، ئوق ئېتىشقا ئۇستا ئادەم، مەرگەن.

اُرُمْ orum ئورۇم. بِيرْ اُرُمْ اُتْ *bir orum ot* —— بىر ئورۇم ئوت.[102]

اُزُمْ üzüm ئۈزۈم.

اَغمْ aoɣïm: بِيرْ اَغمْ يِيرْ *bir aoɣïm yər* —— بىر ئاتلاپلا ئۇستىگە چىققىلى بولىدىغان يەر.

اَقمْ aqïm ئېقىم. بِيرْ اَقمْ سُوقْ *bir aqïm suv* —— بىر ئېقىم سۇ.

اَكِمْ əkim: بِيرْ اَكِـــمْ يِـــيرْ *bir əkim yər* —— بىر ئېكىم يەر، بىر قېتىمدا تېرىلىپ بولىدىغان يەر.

اُگُمْ ügüm ئۈيۈم، توپ، دۆۋە. بِيرِ اُگُمْ يَرْماقْ *bir ügüm yarmaq* —— بىر دۆۋە يارماق. بۇ

سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «م – m» ھەرپى ئورنىغا «ن – n» ھەرپىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

اَلِمْ alïm ئېلىم، ئېلىنىدىغان قەرز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:// 103 I

اَلِيمْجِي اَرْسْلانْ بِيرِيمْجِي سِجْغانْ *alïmqï arslan bərimqi sïqoqan*

ئېلىمچى ئارسلان، بېرىمچى چاشقان.

ھەققىنى تەلەپ قىلىپ ئالغۇچى ھۆجۈم قىلىشتا گويا ئارسلان بولىدۇ، قەرز تۆلىگۈچى قورقۇنچلۇق چاشقانغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

اُلُمْ ölüm ئۆلۈم.

اَتَنْ atan ئاتان، ئاتان تۆگە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتَنْ يُوكِي اَشْ بُلْسا اَجْقا اَزْ كُرُنُورْ *atan yüki ax bolsa aqqa az kørünür*

ئاتان يۈكى ئاش بولسا، ئاچقا ئاز كۆرۈنەر.

اُجُنْ üqün ئۇچۇن. ئىش - ھەرىكەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرگۈچى يارىدەمچى سۆز. سَنِكْ اُجُنْ كَلْدِمْ *sənin üqün kəldim* — سېنىڭ ئۈچۈن كەلدىم.

اِجِنْ iqin «ئۆز ئىچىدە، ئۆزئارا» دېگەن مەنىلەردىكى يارىدەمچى سۆز. اُلارْ اِجِنْ اَيْتِشْدِيلارْ *olar iqin aytïxdïlar* — ئۇلار ئىچىدىكىنى ئېيتىشتى، ئەپلەشتى.

اُدُنْ üdün ئۈدۈن. خوتەن شەھىرىنىڭ نامى. خوتەنده ياشىغۇچىلارمۇ// 50 «اُدُنْ *üdün*» دېيىلىدۇ.

اَذِنْ ažïn «باشقا، بۆلەك» دېگەن مەنىلەردىكى سۆز. چىگىلچە.

اَرَنْ ərən: اَرَنْ تُوزْ *ərən tüz* — تارازا (مىزان) يۇلتۇزىنىڭ نامى. ئاي مەنزىللىرىدىن بىرىنىڭ نامى شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ.

اَرَنْ ərən ئەرلەر. «ئەر» سۆزىنىڭ ئاز ئۇچرايدىغان بىر خىل كۆپلۈك شەكلى.// 104 I

اَرَنْ aran («ا – ئەلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئېغىل، ئاران، قوتان.

اُرَنْ ərən ھەر نەرسىنىڭ ئەسكىسى، يامىنى. ئوغۇزچە. بۇ سۆز پارسچىدىن ئېلىنغانمىكىن دەپ ئويلايمەن. چۈنكى، خاراب بولغان نەرسە پارسچىدا «وَيْرانْ» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار پارسلار بىلەن كۆپ ئارىلىشىپ تۇرغانلىقتىن، بىرمۇنچە تۈركىي سۆزلەرنى ئۇنتۇپ،

ئورنىغا پارسچە سۆزلەرنى ئىشلىتىدۇ، بۇ سۆزمۇ شۇنداق بولسا كېرەك.

اِرِنْ ərin ئېرىن، كالپۇك، لەۋ.

اُزُنْ uzun ئۇزۇن.

اَزُنْ azun (ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ» بىلەن) دۇنيا. بُو اَزُنْ *bu azun* — بۇ دۇنيا. اُلْ اَزُنْ *ol azun* — ئۇ دۇنيا، ئاخىرەت. چىگىلچە.

اَسَنْ əsən ئېسەن. اَسَنْ مُو سَنْ *əsən mu sən* — ئېسەنمۇسەن؟ بۇ سۆز «ساقلىق، سالامەتلىك» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. اَسَنْدا ايقَكْ يُوقْ *əsənda əvək yok* — ئېسەن ئادەمدە ئالدىراش يوق. بۇ ماقال ئىش ـ ھەرىكەتتە ئالدىراڭغۇلۇق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

اَسِنْ əsin سەلكىن، يۇمشاق شامال. // 105 I

اُشُنْ əxün ئۆشنە، دولا.

اَغَنْ aoqan: اَغَنْ اَرْ *aoqan ər* — خىك ـ خىك ئادەم، دىمىغىدا گەپ قىلىدىغان ئادەم. بۇ سۆز ئېيتىلىشتا ۋە مەنىدە ئەرەبچىگە ئوخشايدۇ.

اُغَنْ uoqan ھەر نېمىگە كۈچى يېتىدىغان، ھەممىگە قادىر، قۇدرەتلىك. اُغَنْ تَنْكْرِي *uoqan təŋri* — قۇدرەتلىك تەڭرى.

اَقِنْ əvin ئۇرۇن، ئۇرۇق.

اَقِنْ ak,in ئېقىن، سەل. تۇيۇقسىز كەلگەن سەل «مُنْدُزْ اَقِنْ *munduz ak,in*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز كېچىسى سەلدەك تۇيۇقسىز كەلگەن قوشۇنغىمۇ ئىشلىتىلىپ «اِقَنْجِي كَلْدِي *ak,inqi kəldi*» دېيىلىدۇ.

اَكِنْ əgin دۆمبە، غول، دولا.

اَكِنْ əkin ئېكىنلىك، ئوغۇزچە.

اَكِنْ əgin ئېنى بىر يېرىم غېرىچ، بويى تۆت گەزلىك بىر خىل بۆز. سۇۋار قەبىلىسى شۇنىڭ بىلەن سودا ـ سېتىق قىلىدۇ.

اُكُنْ ügün پۇل ياكى گۈل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ توپى. // 51 بىر يەرگە توپلانغان

توپىمۇ «اُكُنْ تُبْراقْ *ügün toprak*» دېيىلىدۇ.// 106 I

اَلِنْ alïn پېشانە، ماڭلاي.

اَلِنْ alïn تاغنىڭ دوقمىسى.

اُلُنْ ulun باشاقسىز ئوق.

بۇ بابتىكى مۇزائىفلەر

اُبُبْ epüp ھۆپۈپ. بۇ «اُبْكُكْ *epkük*» مۇ دېيىلىدۇ.

أَكَكْ əkək: أَكَكْ اِشْلارْ *əkək ixlər* — بۇزۇق خوتۇن.

اُكَكْ ükək تاۋۇت، ساندۇق.

اُكَكْ ükək قاراۋۇل تۇرا. ئۇرۇش ئۇچۇن شەھەر سېپىلى ئۇستىگە سېلىنغان قورۇق تام.

اِلَلْ ilәl خوش، لەببەي. خاقانىيە شېۋىسىدە بەگلەرگە ۋە خانلارغا جاۋاب بەرگەندە ئېيتىلىدىغان سۆز.

بۇ بابتىكى مىساللار

اَاتْ at ئات، ئىسىم.

اَاتْ at لەقەم، ئۇنۋان. بَكْ اَنكارْ اَاتْ بِيرْدِي *bəg aŋar at bərdi* — // بەگ ئاڭا ئۇنۋان بەردى. قەبىلىنىڭ چوڭلىرى «اَتْلِغْ *atlïoq*» دېيىلىدۇ. 107 I

اَاجْ aq ئاچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَاجْ نا يِيماسْ تُقْ نا تِيماسْ *aq nə yəməs tok, nə təməs*

ئاچ نېمە يېمەس، توق نېمە دېمەس.

ئاچ ئالدىغا كەلگەننى يەۋېرىدۇ، توق ئاغزىغا كەلگەننى دەۋېرىدۇ.

اَاذْ aż يىپەك رەخت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قول ھۈنەر بۇيۇملىرى. بۇ سۆز بەزىدە قىسقارتىلىپ «اَذْ *aż*» مۇ دېيىلىدۇ. توغرىسى شۇ. اَذْكُو اَذْ *əżgü aż* — ياخشى ئىشلەنگەن بۇيۇم.

اَاذْ aż ياخشىلىق بەلگىسى، ياخشى كۆڭۈل. اِكْلِكْ تُتْرُغِي اَاذْ بُلُور *iglig tutruoɣï aż bolur* — ئاغرىقنىڭ ۋەسىيىتى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى. بۇ كېسەل ياتقان كىشىنى ۋەسىيەت قىلىشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدىغان ماقال.

اَارْ ar: اَارْ بُرِي *ar bœri* — سىرتلان (يال بۆرە). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُرُبْ نَجُكْ قَجْمَدِنْكْ *kœrüp nəqük ḳaqmadïŋ* [كۆرۈپ نېچۈك قاچمىدىڭ،
يَمَرْ سُفِنْ كَجْمَدِنْكْ *yamar suvïn ḳəqmədïŋ* 108 I// يامار سۇيىن كەچمىدىڭ،
تَفَارِنْكِنِي سَجْمَدِنْكْ *tavarïŋnï saqmadïŋ* تاۋارىڭنى چاچمىدىڭ،
يِيسُونْ سَنِي اَارْ بُرِي *yəsün səni ar bœri* يېسۇن سېنى يال بۆرە.]

يېڭىلىپ تۇتقۇن قىلىنغان كىشىگە قارىتا ئېيتىلىدۇ: مېنى كۆرۈپلا نېمىشقا قاچمىدىڭ؟ نېمىشقا يامار سۇيىنى كەچمىدىڭ؟ نېمىشقا ماللىرىڭنى چېچىۋېتىپ، جېنىڭنى قۇتۇلدۇرمىدىڭ؟ ئەمدى سېنى سىرتلان يېسۇن.// 52

اَارْ ar : اَارْ نَانْكْ *ar nəŋ* — پور رەڭ نەرسە. گاھىدا قوشۇمچە قوشۇلۇپ «اَرْسَلْ[1] *arsal* » مۇ دېيىلىدۇ.

اَازْ az ئاز. اَازْ نَانْكْ *az nəŋ* — ئاز نەرسە.

اَازْ az ئەرس، ئاق سۆسەر. بۇ سۆز «س – *s*» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ، بۇ توغرا.// 109 I

ازْ iz ئىز. يەردە ۋە تېرىدە ئۇزۇنسىغا قالغان سىزىق.

اُزْ oz: قِزِلْ اُزْ *ḳïzïl oz* — قىزىلئوز. قەشقەر تاغلىرىدىكى بىر قىشلاق[2].

اَاسْ as ئەرس، ئاق سۆسەر. «ز – *z*» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ. چۆرىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَاشْ ax ئاش، غىزا. كۆنەلگۈمۇ « اَش – *ax* » دېيىلىدۇ. اَيَقْ اَشْلا *ayaḳ axla* —

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا « اَرْسَلْ » شەكلىدە يېزىلغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىنى توغرا تېپىپ «*arsal*» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ يېزا قىزىلسۇ ئوبلاستى ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ھازىر «قىزىلئوي *ḳïzïl oy*» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئایاققا ئاش سال.

ئا غْ aoq ئاغ، چاتراق، چات. يُوزْ اَتْ مَنِكْ اَغْدِنْ كَجْتِي *yüz at məniŋ aoqdïn kəqti* — مېنىڭ چاترىقىمدىن يۈز ئات ئوتتى. بارماقلارنىڭ ئارىلىقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

ئاۋْ av ئوۋ. بَكْ اَۋْقا جِقْتِي *bəg avqa qïqtï* — بەگ ئوۋغا چىقتى.

ئُۆْ ɵv ئۆي ((ا – ئەلىف)»نى يۇمشىتىپ قىسقا تەلەپپۇز قىلسا، تېخىمۇ چىرايلىق چىقىدۇ).

ئاقْ ak, ئاق. ھەر نەرسىنىڭ ئېقى. ئوغۇزچە. باشقا تۈرك قەبىلىلىرى ئاق بوز ئاتنى «ئاقْ اَتْ *aq at* — ئاق ئات» دەيدۇ.

ئاقْ ak, ئاقْ سَقالْ اَرْ *aq saqal ər* — ئاق ساقال ئادەم، چاچ ـ ساقىلى ئاقارغان كىشى. ئوغۇزچە.// I 110

ئاقْ سايْ ak, say ئاقسايي. بىر يەرنىڭ نامى.

ئاقْ تَراك ak, tərək ئاقتېرەك. ياغما ئېلىنىدە «ئىلا *ïla* — ئىلى» دەرياسىدىكى بىر كېچىك.

ئالْ al خانلار بايراق قىلىشقا، ئەمەلدارلار ئېگەر قاپلاشقا ئىشلىتىلىدىغان ھال رەڭ يىپەك رەخت. ئاچ قىزىل رەڭمۇ «ئالْ *al* — ھال» دېيىلىدۇ.

ئالْ al ھىيلە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلِينْ اَرْسْلانْ تُتارْ كُوجِنْ اُيُقْ تُتْماسْ

alïn arslan tutar küqin uyuq tutmas

ھىيلە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن قارانچۇقمۇ تۇتۇلماس.

ھىيلە بىلەن ئارسلاننى تۇتقىلى بولىدۇ، كۈچ بىلەن كۆكتاتلىقتىكى قارانچۇقنىمۇ تۇتقىلى بولمايدۇ. بۇ ماقال كۈچ يەتمىگەندە، ھىيلە ـ تەدبىر ئىشلىتىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

ئالا ala ئالا، پېسە ئادەم. اَلا اَتْ *ala at* — ئالا ئات. بَكْ خانْقا اَلا بُلْدِي *bəg hanqa ala boldï* — بەگ خانغا ئالالىق قىلدى، ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈپ، دۈشمەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى.// 53

ئالا ala ئالا. پەرغانىگە يېقىن بىر يايلاقنىڭ نامى. اَلا يِغاجْ *ala yïoqaq* — ئالا ياغاچ. چېگرىدىكى بىر جاينىڭ نامى.// I 111

بۇ بابنىڭ باشقا بىر تۈرى

اَایْ ay ئاي. تُولُنْ اَایْ *tolun ay* — تولۇن ئاي.
اَایْ ay ئاي. ئوتتۇز كۈندىن ئىبارەت ۋاقىت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قِشْقا اِتِنْ كَلْسا قَلي قُتْلُغْ یایْ — *kïxka ạtin kəlsə kalï kutluoq yay*
تُنْ كُنْ كَجا اَلْقِنورْ اُذْلَكْ بِلا اَایْ — *tün kün kəqə alkïnur oẓlək bilə ay*

[قىشقا راسلان كېلىش بىلەن قۇتلۇق ياز،
تۈن - كۈن كېچىپ تۈگەيدۇ زامان بىلەن ئاي.]

قۇتلۇق ياز كېلىشى بىلەنلا قىشقا تەييارلىق قىل، چۈنكى كېچە ۋە كۈندۈزنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاي ۋە زامانمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ.

بىر ئايلىق ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ئايىنىڭ دەۋر قىلىشى بىلەن ھېسابلانغاچقا، يىلنىڭ ئون ئىككىدىن بىر بۆلىكىمۇ «اَایْ *ay* — ئاي» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَایْ تُلُونْ بُلْسا اِلكِنْ اِمْلاماسْ — *ay tolun bolsa ạlkin imləməs*
تولۇن ئاي قول بىلەن كۆرسىتىلمەس. // I 112

چۈنكى، ئۇنى كۆزى ئوچۇق ھەممە ئادەم كۆرەلەيدۇ. بۇ ماقال ھەربىر مەشھۇر نەرسىگىمۇ تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

بۇ بابتكى مەنقۇسلار

اَوُتْ awut ئوچ، ئوچۇم. «اَذُتْ *aẓut*» مۇ دېيىلىدۇ.
اُوُتْ uwut ئۇۋات ~ ئۇيات، ھايا. «اُقُتْ *uvut*» مۇ دېيىلىدۇ.

ئاۋات awət توغرا، ماقۇل. «ئاۋات avət»مۇ دېيىلىدۇ. بۇ يەردىكى ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ف – v» ھەرپى ھەرقانداق ئورۇندا «و – w»غا ئالمىشىشى مۇمكىن. خۇددى «پەيغەمبەر» ياكى «ئەلچى» مەنىسىدىكى «يالاۋاچ yalawaq » سۆزىنىڭ «يالاۋاچ yalavaq» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنغىنىدەك. «ياۋا پىياز» دېگەن ئىبارىدىكى «يۋا yava» ۋە «يەۋا yawa » سۆزلىرىمۇ شۇنداق. سايرام (ئىسپىنجاپ) تىلىدا «دەرەخ» مەنىسىدىكى «اوون awun» سۆزىمۇ شۇنداق. «دانە» مەنىسىدە كېلىدىغان «ئاۋىن awin» ۋە «ئاۋىن avin» سۆزلىرىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش. 113 I //

بۇ بابتىكى «ى ـ يا» بىلەن كەلگەن سۆزلەر

ئۆيۈز öyəz بىر خىل پاشا. ئوغۇزچە.

ئېيىق ayïoq ئېيىق. ئوغۇز، قىپچاق، ياغما تىللىرىدا «ئاژىق ażïoq» دېيىلىدۇ.

ئېيىق ayïoq «نەقەدەر، نېمىدېگەن، نە قاتارلىق» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدىغان يارەمچى سۆز. «ئېيىق ئاژگۈ ayïoq əżgü — نېمىدېگەن ياخشى»، «ئېيىق يۇز نائەك ayïoq yavuz nəŋ — نېمىدېگەن ياۋۇز نەرسە» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز «ياخشى» ۋە «ياۋۇز» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى تەكىتلەپ كۆرسىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

ئايىق ayak, ئاياق، قاچا. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ. ئۇلار مۇنداق نەرسىنى «قانەك qanak, جَنَقْ» دەيدۇ.

ئايىق ayak, ئاياغ، پۇت. «ئاژاق ażak,» مۇ دېيىلىدۇ.

ئېيىق ayïk, ۋەدە. //54 «ئانىڭ مەنكا ئېيقى بار anïŋ maŋa ayïqï bar — ئۇنىڭ ماڭا ۋەدىسى بار.

ئۇيۇق uyuk, بەلگە، قارانچۇق، قارا؛ شەپە. ئوغۇزچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: 114 I //

بَرْدِي اَرَنْ قُنُقْ كُرُبْ قُتْقا سُقارْ — bardï ərən qonuq kərüp qutqa soqar

قَلْدِي يَقُزْ اُيُقْ كُرُبْ اَقْنِي يِقارْ — qaldï yavuz uyuq kərüp əvni yïqar

[مېھمان كەلسە، قوت دەپ بىلەر ئەرلەر كەتتى،
قارا كۆرسە، ئۆينى چۇۋار پەسلەر قالدى.]

بىر مېھمان كەلسە، ئۇنى بەخت ۋە دۆلەت دەپ بىلىدىغان ئەرلەر ئۆلۈپ كەتتى، چۆلدىكى بىر قارىنى كۆرسە، مېھمان كېلىپ قالمىسۇن دەپ، كىگىز ئۆينى چۇۋۇيدىغان ئەسكىلەر قالدى.

اُيُكْ üyük دۆڭ، تۆپە. يەردىن كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ئېگىزلىك. ئوغۇزچە.

اُيُكْ üyük: اُيُكْ يِيرْ *üyük yər* —— دەسسەش بىلەن پېتىپ قالىدىغان ۋە ئاياغنى تارتىپ چىقىرىش تەس بولغان قۇملۇق، پېتىق يەر.

ايكْ ik يىك. «ييك *yik*» مۇ دېيىلىدۇ.

اُيُنْ oyun ئويۇن. // 115 I

بۇ بابتىكى ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر

اَيا aya ئالىقان.

اُيا uya ئۇۋا، قۇش ئۇۋىسى، چاڭگا.

اُيا uya قېرىنداش، تۇغقان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَقَرْ اُجُنْ تَنْكْرِي اَذْلَمَذِبْ — *tavar üqün təŋri əžləməžip*

اُيا قَدَشْ اُغْلِنِي جِنْلا بُغارْ — *uya ķadax ooɣlïnï qïnla booɣar*

[تاۋار ئۈچۈن تەڭرىنى يادىغا كەلتۈرمەي،
ئۇرۇق - تۇغقىنىنىڭ ئوغلىنى راستىنلا بوغىدۇ.]

قېرىنداشلار ئارىسىدىكى رەھىمسىزلىكنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: مال ۋە دۇنيا ئۈچۈن تەڭرىدىن تەپ تارتماي، بىر تۇغقانىنىڭ بالىسىنىمۇ بوغۇۋېتىدۇ.

ئابا aba ئاپا، ئانا. ئوغۇزچە. قارلۇق تۈركمەنلىرى بۇ سۆزنى قاتتىق «ب – p» بىلەن تەلەپپۇز قىلىدۇ.// I 116

ئابا aba («ا – ئەلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئېيىق. قىپچاقچە.

ئابا aba دادا، ئاتا. تۈبۈتچە. بۇ سۆز ئۇلارغا ئەرەبچىدىن قالغان بولسا كېرەك. ئۇلار يەمەندىن تۈرك يۇرتىغا قېچىپ كېلىپ، يەرلىشىپ قالغان «ثابت sabit» نىڭ ئەۋلادى ھېسابلىنىدۇ.

ئابا aba: ئابا بَشي aba baxī — تاغلاردا ئۆسىدىغان، تەرخەمەككە ئوخشايدىغان، پېلىكىدە تىكىنى بار ئوت. تاغلىقلار ئۇنى يەيدۇ.

ئابي abï ئابى. ئەرلەر ئىسمى.

ئابا oba قەبىلە. ئوغۇزچە.

ئۇبو upu ئۇپا.

ئاتا ata ئاتا، دادا.// 55

ئاتا ata: ئاتاساغُونْ atasaoqun — تېۋىپ.

ئاجا əqə ئاچا، ھەدە، ئېگىچە. بۇ سۆز «ئاكا əgə» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ يەردىكى «ج – q» ھەرپى «ك – g» دىن ئۆزگەرگەن. پارسچىدىمۇ «جَرْمْ» نى «كَرْمْ»، «جُنْبَدْ» نى «كُنْبَدْ» دەپ سۆزلىگەنگە ئوخشاش.// I 117

ئاجي aqï ياشانغان خوتۇن. بارسغانچە.

ئۇجا uqa ئۇچا، دۇمبە.

ئاجي iqi ئاكا. ياشتا چوڭ بولغان ئەر قېرىنداش.

ئۇذۇ użu تۆپە، دۆڭ. قۇم دۆۋىسى «قُمْ اُذُو kum użu» دېيىلىدۇ. ئارغۇلارنىڭ يۇرتىدىكى بىر شەھەرمۇ «اُذُو كَنْدْ użu kənd — ئۇزۇكەنت» دېيىلىدۇ.

ئۇذۇ użu ئۇدا، ئارقا. «مَنْ اَنِنْكْ اُذُو كَلْدِمْ man anïŋ użu kəldim — مەن ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كەلدىم.» شۇنىڭدەك «مَنْ سَنِكْ اُذُو بَرْدِمْ man sanïŋ użu bardïm — مەن سېنىڭ كەينىڭدىن ماڭدىم، مەن ساڭا

ئەگىشىپ باردىم » دېيىلىدۇ.

اِذِي iżi ئىگە. اِذِمْ نا تِيرْ *iżim na tər* — ئىگەم نېمە دەر؟ تەڭرىمۇ « اِذِي *iżi* » دېيىلىدۇ.
« اِذِمِزْ يَرْلِغِي *iżimiz yarliƣi* — تەڭرىمىزنىڭ يارلىقى ».

اَرا ara ئارا. كِشِي اَرا كِرْدِمْ *kixi ara kirdim* — خەلق ئارىسىغا كىردىم.

اَرِي ari ھەرە. بۇ سۆز ئەرەبچىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەرەبلەر//ھەسەلنى « اَرِي *arï* » دەيدۇ. 118 I
تۈركىي تىللىدا بۇ سۆز ھەسەل ھەرىسىنى بىلدۈرىدۇ. چىگىل تۈركىلىرى ھەسەلنى
« اَرِي يَغِي *arï yaoƣï* — ھەرە يېغى » دەيدۇ.

اُورُو oru ئورا. بۇغداي، چامغۇر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ساقلاش ئۈچۈن قېزىلغان ئورا.

اُرِي uri ئۇر - ئۇر، چۈقان، سۆرەن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُرِي قُبْسا اُغُشْ اَقْلِشُورْ يَغِي كَلْسا اِمْرَمْ تَبْرَشُورْ

urï kopsa ooƣux akƛïxur yaoƣï kəlsə imrəm təbrəxür

سۆرەن چىقسا، ئۇرۇق - تۇغقان جەمئىشەر، يېغا كەلسە، خەلق توپى تەۋرىشەر.

بىر چۈقان كۆتۈرۈلسە، ئۇرۇق - تۇغقانلار يارەدەم بېرىش ئۈچۈن توپلىنىدۇ؛ دۈشمەن كەلسە، خەلق توپى جەڭگە ئاتلىنىدۇ. بۇ ماقال ئىشلاردا سەگەكلىك ۋە ھەمدەملىككە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اُرِي uri ئوغۇل بالا، ئەر جەمەت. اُرِي اُوغْلانْ *urï ooƣlan* — ئوغۇل بالىلار.

اَزُو azu يا، ياكى. ئىككى نەرسىدىن بىرىنى تاللىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان يارەمچى سۆز. اُزُومْ يِيكِلْ اَزُو قاغُونْ يِيكِلْ *üzüm yəƣil azu kaoƣun yəƣil* — ئۈزۈم يېگىن 56//
يا قوغۇن يېگىن. بۇ سۆز تەكرار سوراق ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. كَلِرْمُوسَنْ اَزُو 119 I
بَرِيرْمُوسَنْ *kəlirmusən azu barïrmusən* — كېلەمسەن يا كېتەمسەن؟

اُزا oza ئۇزا، ئۇزاقى، ئۆتكەنكى. اُزاقِي بِلْكا اَنْجا اَيْمِشْ *ozakï bilgə anqa aymïx* — ئۆتكەن ئالىملار شۇنداق دېگەن. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدِي اُزا اَرَنْ لارْ	*ərdi oza ərənlər*
اَرْدَمْ بَكِي بِلِكْ تاغْ	*ərdəm bəgi bilik taoƣ*
اَيْدِي اُكُشْ اُكْتْلارْ	*aydï ükük ügütlər*
كُنْكُلْمْ بُلُرْ اَنكَرْ ساغْ	*kөŋlüm bolur aŋar saoƣ*

[ئۆتمۈشته (شۇنداق، ئادەملەر بار ئىدى:
(ئۇلار) تاغدەك بىلىملىك، پەزىلەت ئىگىلىرى ئىدى.
(ئۇلار) نۇرغۇن ئۇگۇت ـ نەسىھەتلەرنى ئېيتتى،
ئۇنىڭ ئۈچۈن كۆڭلۈم ئېچىلىپ كېتىدۇ.]

بۇرۇنقى زامانلاردا ئىلىم، ھېكمەت ۋە پەزىلەت ئىگىلىرى بار ئىدى. ئۇلار جىق ئۇگۇت ـ نەسىھەتلەرنى ئېيتقانىدى. بۇ ئۇگۇت ـ نەسىھەتلەرنى ئەسلىسەم، كۆڭلۈم ياياراپ كېتىدۇ.// I 120

اُزِي ɵzi ئۆزە. ئىككى تاغ ئارىسىدىكى كەڭ يول. چىگىلچە.

اِزِي izi ئېسەن. كېلەر يىلدىن كېيىنكى يىل. اَرْقِينْ اِزِي *arḳïn izi* — ئېسەن.

اَشو axu رۇشا، قىزىل توپا.

اَغُو aoqu ئوغا، زەھەر.

اَغِي aoqï يىپەك رەخت. اَغِيچِي *aoqïqï* — يىپەك رەختلەرنى ساقلىغۇچى، خەزىنىچى.

اَڤا ava ئاھ ـ ئۇھ. ئاھ ئۇرۇشنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق. ئەرەبلەرنىڭ «واوَيْلِي» دېگەن سۆزىگە ئوخشاش. كىشى بىر يېرى ئاغرىسا، «اَڤا اَڤا *ava ava*» — ئاھ ـ ئۇھ» دەيدۇ.

اُڤا uva بىر خىل غىزانىڭ ئېتى. گۈرۈچ قاينىتىلىپ سوغۇق سۇغا سېلىنىدۇ، كېيىن سۈزۈۋېلىنىپ شېكەر ۋە مۇز سېلىنىدۇ. بۇ غىزا سوغۇقلۇق ئۈچۈن يېيىلىدۇ.

اِڤا ïva ئىۋا. ئوغۇزلارنىڭ بىر ئۇرۇقى.

اَقِي aḳ,ï سېخىي، قولى ئوچۇق.

اَقِي aḳ,ï ئاقلانغان، تازا. اَقِي يَغَاقْ *aḳï yaoɣaḳ* — ماك بولغان، پوستى ئاجرالغان ياڭاق.// I 121

اَكا əgə ئېگىچە، ئاچا، ھەدە. ئوغۇزلار بۇنى «اَزا *əzə*» دەيدۇ.

اُكا ɵgə تەجرىبىلىك، ئەقىللىق، كادائ. ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان قېرىسال كىشىلەرگە بېرىلگەن، تېگىنىدىن بىر دەرىجە تۆۋەن ئاتاق. بۇ سۆز مۇنداق كېلىپ چىققان: زۇلقەرنەين چىنغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن تۈرك خاقانى ياشلاردىن تەركىب تاپقان بىر بۆلۈك ئەسكەرنى ئەۋەتىدۇ. خاقانىنىڭ ۋەزىرى:// 57 «سىز زۇلقەرنەينگە ياشلارنىلا ئەۋەتتىڭىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك،

ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەر ئادەمنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى» دېگەنده، خاقان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەنسىدىكى «اُكا *oga*» سۆزىنى قوللىنىپ، «ئۆگەنمۇ؟» دېگەن. ۋەزىر «ھەئە» دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن خاقان ياشانغان، سىنالغان بىر ئادەمنى ئەۋەتكەن. ئۇلار بۇ كېچىسى زۇلقەرنەينىنىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭگەن. بىر تۈرك ئەسكىرى زۇلقەرنەين ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى بىر قىلىچ بىلەنلا كىندىكىگىچە ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن. ئۆلتۈرۈلگەن ئەسكەر تىللا سىپلىنغان ھەمياننى بېلىگە ئېسىۋالغانىكەن، ئۇمۇ كېسىلىپ، تىللالار قانغا مىلىنىپ يەرگە تۆكۈلگەن. ئەتىسى ئەتىگەن تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا مىلەنگەن تىللالارنى كۆرۈپ، بىر - بىرىدىن: «بۇ نېمە؟» دەپ سوراشقاندا، ئۇلار: «اَلْتُونْ قانْ *altun kan* — ئالتۇن قان» دېيىشكەن. شۇڭا، شۇ جايدىكى[122] چوڭ بىر تاغ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن بولغان بۇ تاغنىڭ ئەتراپىدا كۆچمەن تۈرك خەلقلىرى ياشايتتى. زۇلقەرنەين شۇ كېچىلىك ھۇجۇمدىن كېيىن تۈرك خاقانى بىلەن سۆلھى تۈزگەن.

اَلا ala ئالا، بەدىنىدە ئېقى بار ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِشِي اَلاسِي اِجْتِنْ يِلْقِي اَلاسِي تَشْتِينْ *kixi alasï iqtin yïlkï alasï taxtïn*

ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە، ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا.

بۇ ماقال يېقىملىق كۆرۈنۈپ، دىلىدىكى يامان نىيىتىنى يوشۇرغۇچىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اَلا ala «ئاستا، ئالدىرىماي» دېگەن مەنىلەرنى بېرىدىغان ياردەمچى سۆز. اَلا اَلا *ala ala* — ئاستا - ئاستا. بۇ سۆزگە «ك – *k*» بىلەن «ل – *l*» ھەرپلىرى قوشۇلۇپ «اَلاكِلْ *alakil*» مۇ دېيىلىدۇ.

اُلا ula چۆلدە يول كۆرسىتىدىغان بەلگە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلا بُلْسا يُول اَزْماسْ بِلِكْ بُلْسا سُوزْ يَزْماسْ

ula bolsa yol azmas bilik bolsa sөz yazmas

بەلگە بولسا، يولدىن ئازماس، بىلىم بولسا، سۆزدىن قايماس.

چۆللەردە يول كۆرسىتىدىغان بەلگە بولسا، يولدىن ئېزىپ كەتمەيدۇ، كىشىدە بىلىم بولسا، سۆزدە يېڭىلىشمايدۇ.// 123 I

الا ila ئىلى. بىر دەريانىڭ نامى. ئۇنىڭ ئىككى قىرغىقىدا تۈرك قەبىلىلىرىدىن ياغما، توخسى ۋە بىر قىسىم چىگىللەر ياشايدۇ. بۇ دەريا تۈرك ئەللىرىنىڭ جەيھۇنىدۇر.// 58

الى ili: الى قَبُغْ *ili ḳapuoɣ* — ئىلىقلىق قوۋۇق، تاقاق بىلەن ئېتىلگەن ئىشىك.

اُما uma ئانا، تۇبۇتچە. بۇ سۆز ئۇلارغا ئەرەبلەردىن قالغان بولسا كېرەك.

اُما uma ئۆيگە كەلگەن مېھمان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُما كَلْسا قُتْ كَلِيرْ *uma kəlsə ḳut kəlir*

مېھمان كەلسە، قۇت كېلەر.

مېھمان بىلەن تەڭلا بەرىكەت كېلىدۇ، مېھمان ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى، ئۇنى ئېغىر ئالغۇلۇق ئەمەس. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا قَلِي يَرْلِغْ بُلُبْ يُنْجِغْ اُما *kəlsə ḳali yarlïoɣ bolup yunqïoɣ uma*

كَلْدُرْ اَنُقْ بُلْمِيشْ اَشِغْ تُتْما اُما *kəldür anuḳ bolmïx axïoɣ tutma uma*

[(ساڭا) يوقسۇل بىر مېھمان ھاجىتى چۈشۈپ كېلىپ قالسا،

تەييار بولغان ئاشنى (ئالدىغا) كەلتۈر، ئۇنى كۆتتۈرمە.]

ھالى پەرىشان. كۆڭلى يېرىم بىر مۇساپىر كەلگىنىدە،// 124 I تەييار بولغان تامىقىڭنى دەرھال ئالدىغا قوي، كېچىكتۈرمە.

اَنا ana ئانا.

اِنِ ini ئىنى. ياشتا كىچىك ئەر قېرىنداش.

بۇ بابتىكى غۇنچىلىكلەر

اَنكِتْ anjit ھاڭگىت ~ ھاڭغىت. ئۆردەككە ئوخشاپراق كېتىدىغان قىزغۇچ قۇش.

اَنكُتْ anjut پەركا، شاراب پەركاسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يُرْتْ كِجُكْ بُلْسا اَنكُتْ بَدُكْ اُورْ *part kiqüg bolsa anut bədük ur*

قاچىنىڭ ئاغزى كىچىك بولسا، پەركانىڭ چوڭىنى قوي.

بۇ ماقال كىشىلەر ئالدىدا كىچىك ئىشنى يوغان قىلىپ كۆرسىتىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اَنكَرْ anar ئاڭا، ئۇنىڭغا. اَنكَرْ اَيْدِمْ *anar aydïm* — ئاڭا ئېيتتىم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَيْدِمْ اَنْكَرْ ساڤُكْ	*aydïm anar səvük*	[ئۇنىڭغا ئېيتتىم، سۆيۈملۈكۈم،
بِزْنِ تَبا نا اَلُكْ // 125 I	*bizni taba nə ələük*	بىزنىڭ تەرەپكە كەڭ يېزىق
كَجْتِنْكْ بَلزى كارِكْ	*kəqtiŋ yazï ① kərik*	ۋە ئېگىز - بۇيۇك قىرلارنى
قِرْلارْ اَذِزْ باذُكْ	*kïrlar əžiz bəžük*	كېچىپ قانداقمۇ (كەلگەنسەن)؟]

سۆيگىنىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: ئەي سۆيۈملۈكۈم، شۇنچە كەڭ دالىلارنى كېزىپ، ئېگىز تاغلاردىن ئېشىپ بىز تەرەپكە قانداق كەلدىڭ؟

اُنكُرْ öŋür ئۆڭكۈر، غار.

اِنگِرْ iŋir ئىمىر - چىمىر. يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ ئۆزئارا قوشۇلمىسى. ئوغۇزلار بۇنى «اِمِرْ *imir*» دەيدۇ.

اَنگِزْ aŋïz ئېڭىز. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش زىرائەتلەرنىڭ// 126 I ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەردە قالغان تۇپچەكلىرى.

اِنگَسْ iŋəs هاڭۋاقتى. // 59 اِنگَسْ كِشِي *iŋəs kixi* — يېڭىياچىدەك ئۇياققا - بۇياققا قاراپ ماڭىدىغان كىشى.

اَنكَلْ aŋïl هاللاك. اَنكَلْ اَجُقْ قَبُغْ *aŋïl aquk kapuoq* — هاللاك ئوچۇق قوۋۇق.

اُنكِنْ öŋin باشقىسىنى. بُوْ اَتّا اُنكِنْ كَلْدُرْ *bu attan öŋin kəldür* — بۇ ئاتىنى باشقىسىنى كەلتۈر.

مۇجەررەت② بابلىرى تۇگىدى.// 127 I

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بلزى» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بېسىم ئاتالاي بۇنى توغرىسى «يازي» دەپ ئىزاھلىغان. بىز شۇنى توغرا تاپتۇق.

② مۇجەررەت ـــ ئۇشۇقچە ھەرپلەر بولمىغان سۆزلەر.

اَرْمُتْ armut ئامۇت.

اَرْتُجْ artuq ئارتۇچ، ئارتۇچ دەرىخى، قەشقەردە ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۈرت بار.

اُجْلُجْ üqlüq توشقان تۇزىقى، ئۇچلىرى بىر تۆمۈرگە بىكىتىلگەن ئۈچ تال چىۋىقتىن قۇرۇلىدۇ.

اُذْغُجْ ożoquq يالقۇن، ئوتقاش.

اَرْغُجْ aroquq ئازدۇرغۇچ، كىشىنى قايمۇقتۇرىدىغان، ئازدۇرىدىغان نەرسىلەر. اَرْغُـــجْ اَزُنْ *aroquq azun* —— قايمۇقتۇرغۇچى، ئازدۇرغۇچى دۇنيا.

اَرْكَجْ ərkəq ئەركەچ، بىر ياشلىق تېكە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:// 128 I

اَرْكَجْ اَتِي اَمْ بُلُورْ اَجْكُو اَتِي يَلْ بُلُورْ

ərkəq əti əm bolur əqkü əti yəl[1] *bolur*

ئەركەچ گۆشى ئەم بولار، ئۆچكە گۆشى يەل بولار.

اُرْكُجْ ərküq ئۆركەش. سُوقْ اُرْكُجْلَنْدِي *suv ərküqləndi* —— سۇ ئۆركەشلەندى.

اُرْكُجْ ərgüq ئۆرۈمە چاچ، خوتۇنلارنىڭ ئۆرۈمە چېچى.

اُرْكُجْ ərküq تۆمۈر ئوچاق، ئۇچئاياغ.

اَذْغِرْ ażoqïr ئايغىر.

اُلْكَرْ ülkər ئۈكەر يۇلتۇز. جەڭلەردە «اُلْكَرْ جَرِكْ *ülkər qərik*» دەپىلىدىغان بىر ھىيلە بار: ئەسكەرلەر ھەر تەرەپتىن توپ - توپى بىلەن يىغىلىدۇ: بىر توپى ئىلگىرىلەش بىلەن باشقىلىرىمۇ ئۇنىڭغا سوقۇشىپ ئىلگىرىلەيدۇ. بۇ ھىيلە قوللىنىلغاندا، يېڭىلىش بەك ئاز بولىدۇ.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «يَلْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىزچە فەتھە بولغىنى توغرا، چۈنكى بۇ سۆز تىلىمىزدا ھازىرمۇ «يەل» دەپىلىدۇ.

اَرْڤُزْ ərvüz ئەرۋۈز. ئەرلەر ئىسمى.

اَرْكُزْ ərgüz ئەگۈز. اَرْكُزْ سُوڤْ *ərgüz suv* — ئەگىز سۇيى. ئەتىيازدا قار ۋە مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان سۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 129 I

ياىْ بَرُوبَنْ اَرْكُزِي	*yay yarupan*[1] *ərgüzi*	[باھار كېلىش بىلەن ئەگىز (سۇلار)،
اَقْتِي اَقِنْ مُنْدُزِي	*akti akin munduzi*	كەلكۈن ئېقىن بولۇپ ئاقتى.
تُغْدِي يَرُقْ يُلْدُوزِي	*tuoqdi yaruk yulduzi*	يورۇق يۇلتۇز تۇغدى،
تِنْكْلا سُوزُمْ كُلْكُوسُزْ// 60	*tiŋla sözüm külkü süz*	سۆزۈمنى كۈلمەستىن ئاڭلا.]

ئەتىياز تېڭى يورۇدى، مۇزلار ئېرىپ، قاتتىق سەلدەك ئاقتى، تاڭ يۇلتۇزى نۇر چېچىپ چىقتى، ئاجايىپ سۆزۈمنى كۈلمەستىن ئاڭلا.

اُكْسُزْ ögsüz ئۆكسۈز، يېتىم، تەمتىرەپ قالغان ئادەم. بۇ سۆز «ئەقىل ۋە ئۇقۇم» مەنىسىدىكى «اُكْ *ög*»دىگەن يىلتىزدىن كەلگەن.

اُتَمِشْ ötəmix ئۆتەمىش. ئەرلەر ئىسمى.// 130 I

اَذْرِشْ ażrïx ئايرىش. ئىككىگە ئايرىلغان يولنىڭ بېشى، ئاچال.

اُذْرُشْ öżrüx تاللىۋېلىش، تاللىۋېلىش ئىختىيارى.

اَذْغِشْ ażoqïx ئازغىش. بىر يەرنىڭ نامى.

اَذْكِشْ özgix ئۆزگىش. «اُوزْجَنْدْ *özqənd* — ئۆزكەنت»تە ياشايدىغان بىر تۈرك ئايمىقى. بۇ سۆز ئەسلى «اُكْذِشْ *ögžix*» بولۇپ، ھەرپلەر ئالماشقان.

اَرْتِشْ ərtix ئېرتىش. «يَمَاكْ *yəmək*» دالىلىرىدىكى بىر دەريانىڭ نامى. بىر - قانچە تارماقلىق بۇ دەريا شۇ يەردىكى بىر كۆلگە قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا «اَرْتِشْ سُوقِي *ərtix suvi*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز «اَرْتِشماكْ *ərtixmək*» دىگەن مەستەرنىڭ تومۇرى «اَرْتِشَ *ərtəx*»تىن ئېلىنغان بولۇپ، «سۇدىن تېز ئۆتۈشتە مەن بىلەن بەسلەش، قېنى، كىم تېز ئۆتىدۇ» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اِرْتِشْ irtəx مۇنازىرىلىشىش، سۈرۈشتۈرۈش. بىرەر ئىش توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا قوزغالغان بەس - مۇنازىرە. اِرْتَشْ قُبْدِي *irtəx kopdi* — بەس - مۇنازىرە كۆتۈرۈلدى.

اَرْقِشْ ark,ïx كارۋان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بَرُوبَنْ» يېزىلغان، مەنە ئېتىبارى بىلەن «*yarupan*» دەپ ئېلىندى.

يِراقْ يِيرْ ساقِنْ // اَرْقِشْ كَلْدُرُورْ 131 I *yïrak, yər savïn arkïx kəldürür*

يىراق يەر خەۋىرىنى كارۋان كەلتۈرەر.

بۇ ئەرەبلەرنىڭ «وَيأتِيكَ بِالأَخْبارِمَنْ لَمْ تُزَوِّد» دېگىنىدەك ماقال.

اَرْقِشْ ark‚ïx خەۋەرچى، يۈرتىدىن يىراققا كەتكەن كىشىگە ئەۋەتىلگەن ئادەم. اَنِكْ اَرْقِشِي كَلْدِي *anïŋ arkïxï kəldi* — ئۇنىڭ خەۋەرچىسى كەلدى. بۇ سۆز «خەت، مەكتۇپ» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

اَلْقِشْ alk‚ïx ئالقىش. ماختاش، دۇئا قىلىش. اُلْ بَكْ كا اَلْقِشْ بِيْرْدِي *ol bəgkə alkïx bərdi* — ئۇ بەگنى ئالقىشلىدى، يَلاوَجْقا اَلْقِشْ بِيْرْكِلْ *yalawaqka alkïx bərgil* — پەيغەمبەرگە ئالقىش بەرگىن.

اُتْرُغْ otruoɪ ئارال.

اَتْلِغْ atlïoɪ ئاتلىق. اَتْلِغْ اَرْ *atlïoɪ ər* — ئاتلىق ئادەم.

اُتْلُغْ otluoɪ ئوتلۇق. اُتْلُغْ تاغْ *otluoɪ taoɪ* — ئوتلۇق تاغ، ئوتى بار تاغ.

اِتْلِغ ïtlïoɪ ئىتلىق. اِتْلِغْ اَقْ *ïtlïoɪ əv* — ئىتلىق ئۆي، ئىتى بار ئۆي. // 132 I

اَرْتِغْ artïoɪ ئايالچە جىلىتكە.

اَرْتِغْ artïoɪ ئارتىق. ئۇلاغقا ئارتىلىدىغان ئارتىق.

اَغْرِغْ aoɪrïoɪ ئاغرىق. بەدەننىڭ قەيبىرى ئاغرىسا، شۇ يەرنىڭ ئاغرىقى دېيىلىدۇ (باش ئاغرىقى، چىش ئاغرىقى).

اَغْرُغْ aoɪruoɪ ئوقۇرەك. اَغْرُغْ سُنكُوكِي *aoɪruoɪ sœŋüki* — ئوقۇرەك سۆڭىكى.

اُغْرُغْ ooɪruoɪ ساينىڭ تۆگىگەن يېرى. // تاغْ اُغْرُغِي 61 *taoɪ ooɪruoɪï* — تاغنىڭ تۆگىگەن يېرى.

اتلق otluk‚ ① ئوتلۇق. تالاس يېنىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى.

اُتْلُقْ otluk‚ شۇ شەھەرلىكلەرنىڭ تىلىدا ئېغىل.

اُجْغُقْ oqoɪuk‚ ئۇچۇق، زۇكام.

اَذْرِقْ ażrïk‚ ئاجرىق ~ ئېجرىق. ئەرەبچە «ئىل» دېيىلىدۇ.

اَذْرُقْ ażruk‚ باشقا، بۆلەك، ئوغۇزچە. تۇركىلەر بۇنى «اَذِنْ *ażïn* — باشقا، ئۆزگە» دەيدۇ.

---

① بۇ سۆزگە يازما نۇسخىدا ھەربىر قويۇلمىغان. بىز سۆزلەمنىڭ كېلىش تەرتىپىگە قاراپ، «*otluk*» دەپ ئالدۇق.

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

133 I
//ažïn kixi nəŋi nəŋ sanmas اَذِنْ كِشِي نانكِي نَنْكْ سانْماسْ

ئۆزگە كىشىنىڭ مېلى مال سانالماس.

باشقا كىشىنىڭ مېلى مال سانالمايدۇ، چۈنكى قايتۇرۇۋېلىنىدۇ.

اُذْلُقْ ,ožluk ئويلۇق سۆزىڭ. بىلەك سۆزىكىنىڭ يوغان يېرى.

اُذْلُقْ ,užluk ئۈيلۈق يەر، ئېغىلدا كالىلار ياتىدىغان يەر. ئارغۇچە.

اُذْمَقْ ,užmak نىمكار، شاگىرت.

اَرْتُقْ ,artuk ئارتۇق، ئوشۇق.

اُرْتَقْ ,ortak ئورتاق، شېرىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ortaq ərdən artuq almas اُرْتَقْ اَرْدَنْ اَرْتُقْ اَلْماسْ

ئورتاق ئۆز ئورتىقىدىن ئارتۇق ئالماس.

بۇ ماقال ئىنساپقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اَزْمُقْ ,azmuk زەمچە، سۇمۇق. تازلىڭ بېشىمۇ شۇنچىغا ئوخشىتىلىپ «اَزْمُقْ تازْ *azmuk taz*» دېيىلىدۇ، چۈنكى تازلىڭ بېشىدىكى شورلىرى زەمچە سۇرگەنگە ئوخشايدۇ. بۇ سۆزدىكى «ز» ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

اِسْرِقْ ,isrïk ئىسرىق. بالىلارنى جىن ـ ئالۋاستىلاردىن ۋە كۆز تېگىشتىن ساقلاش ئۈچۈن ئەپسۇن ئوقۇغاندا ئېيتىلىدىغان سۆز: ئىسرىقنىڭ ئىسى بالىنىڭ يۇزىگە تەگكۈزۈلۈپ «اِسْرِقْ اِسْرِقْ *isrïk, isrïk*» — ھەي جىن، كۆچ ـ كۆچ!» دېيىلىدۇ.// 134 I

اُسْرُقْ ,osruk ئوسۇرۇق.

اُسْرِقْ ,usrïk ئۈيقۇسى كەلگەن، مۇگدىگەن ئادەم.

اَغْدُقْ ,aoqduk: اَغْدُقْ كِشِي *aoqduk kixi* — بىر يەرگە پاناھ تىلەپ كەلگەن يات كىشى. بۇ سۆز «اَدْغُقْ *adoquk*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

اَغْرُقْ ,aoqruk ئېغىرلىق، يۈك. اَغِرْ اَغْرُقْ قَيُودا قَلْدِي *aoqïr aoqruk kayuda kaldï* — يۈك ۋە ئېغىرلىقلار نەلەردە قالدى؟

اِقْرِقْ ,ïvrïk ئىۋرىق. بۇ سۆز تەلەپپۇزدىمۇ، مەنىدىمۇ ئەرەبچە سۆزگە ئوخشاپ كېتىدۇ. پەقەت «ب ـ *b*» ھەرپى تۈركچە «ف ـ *v*»غا ئالماشقان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 62

ئۇرۇق بېشى غاز (بويىنى)غا ئوخشاپ (تۇرماقتا)،
ساغىر تولۇپ كۆزگە ئوخشاپ (تۇرماقتا).
قايغۇنى چوڭقۇر كۆمۈۋېتىپ،
كېچە ــ كۈندۈز سۆيۈنەيلى.]

ئۇرۇقنىڭ بېشى خۇددى غاز بويىنىدەك تىك تۇرماقتا، ساغىرلەر خۇددى كۆز چانىقىدەك مەيگە تولدى. قايغۇ ـ ھەسرەتنى چۆرۈۋېتىپ، كېچە ـ كۈندۈز كۆڭۈل ئاچايلى.

اُقْرُقْ ok,ruk, ئوقرۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تاغِغْ اُقْرُقِنْ اَكْماسْ تَنِكزْنِ قَيْغِقِنْ بُكْماسْ

taoɣoɣ okrukɣïn əgməs təŋizni kayoɣïkɣïn bөgməs

تاغنى ئوقرۇق بىلەن ئەگكىلى بولماس، دېڭىزنى قېيىق بىلەن بۆگكىلى بولماس.

بۇ ماقال «چوڭ ئىشنى كىچىك تەدبىر بىلەن قايتۇرغىلى بولمايدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اُقْلُقْ ok,luk, ئوقلۇق، ساداق، ئوقدان.

اَلْجَقْ alqak, كۆڭلى يۇمشاق، مېجەزى ئوبدان.

اُلْدُقْ ulduk: اُلْدُقْ اَتْ *ulduk at* ــــ ئۇلدۇق ئات، تاقىسىز ئات. باشقا تاقىسىز ھايۋانلارمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَلْغُقْ aloquk, ئالغۇق. قەشقەردە بىر يېزىنىڭ نامى.

اَمْرَقْ amrak, ئامراق. اَمْرَقْ كُنكُلْ *amrak kөŋül* ــــ ئوتلۇق يۈرەك، ساپ كۆڭۈل. // 136 I

اِبْرُكْ iprük قېتىق بىلەن سۇت ئارىلاشمىسى. قۇرۇت ئېزىپ ئىچكەنلىكتىن ئىچى قېتىپ قالغان ئادەمگە ئىچىنى سۇردۇرۇش ئۈچۈن ئىچۈرۈلىدۇ.

اَبْمَكْ əpmək نان. ياغما، توخسلارنىڭ ۋە بەزى ئوغۇز، قىپچاقلارنىڭ سۆزى. بۇنداق ئالماشتۇرۇپ ئىيتىش ئەرەبچىدىمۇ بار. مەخرەجلىرى بىر - بىرىگە يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن «ب»نى «و — ۋاۋ»غا ۋە «و — ۋاۋ» نى «ت»غا ئالماشتۇرىدۇ. خۇددى قەسەم ئىچكەندە «بِاللهِ وَاللهِ تَاللهِ» دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، بۇ قائىدە تۈركچىگە يات.

اَتْلِكْ ətlik كانارا، گۆش ئېسىلىدىغان ئىلغۇ. سويۇلىدىغان قويىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَتْلِكْ قوىْ *ətlik qoy* — گۆش قويى: اَتْلِكْ كِشِي *ətlig kixi* — ئەتلىك كىشى، يەنى سېمىز كىشى. گۆشكە ئىگە بولغان كىشىمۇ (يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ك - *g*» بىلەن) «اَتْلِكْ كِشِي *ətlig kixi*» دېيىلىدۇ.

مەقسىتىم ھەممە سۆپەتلەرنى سۆزلەپ ئۆتۈش ئەمەس. بۇ يەردە پەقەت سۆزلىمەي زادى بولمايدىغانلىرى ئوستىدىلا توختالدىم.

اَتْرَكْ ətrək بۇغداي ئۆڭلۈك ئادەم. ئوغۇزچە.

137 I
اُتْرُكْ ətrük ئۆتروك، ھىيلىگەر، ئالدامچى، يالغانچى. ئوغۇزچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

اُتْرُكْ اُتُنْ اُغْرِي لَيُو يُزْكا بَقارْ *ətrük utun oqrïlayu yüzgə bakar*

اِلكِنْ تَشُبْ بِرْمِشْ اَشِغْ بَشْقا قَقارْ *ilkin taxup bərmix axïoq baxka kakar*

[ھىيلىگەر، پەس (كىشى) يۈزگە ئوغرىلارچە قارايدۇ،
مۇساپىرنى قوغلاپ، بەرگەن ئاشنى باشقا قاقىدۇ.]// 63

مېھمانغا ئوغرىلارچە قارايدىغان ھىيلىگەر، پەسكەش ئادەملەر قالدى؛ ئۇلار مۇساپىرغا بەرگەن ئاشنى مىننەت قىلىپ باشقا قاقىدۇ.

اُتْلُكْ ətlük ئۆگۈت، نەسىھەت. شۇ مەنىدە «اُوُتْ *əwüt*» سۆزىمۇ ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭ ئەسلى «اُكُتْ *əgüt*».

اَتْمَكْ ətmək نان.

اِجْلِكْ iqlik ئىچلىك، تەرلىك. ئېگەرنىڭ تېگىگە سېلىنىدىغان ئىچكى توقۇم.

اِجْمَكْ iqmək ئىچمەك، تېرە جىلىتكە.

اِذْرِكْ iżrig يىرىك. ئارغۇچە. ئەسلى «اِرِكْ *irig* — يىرىك».

138 I
اُذْلَكْ əżlək زامان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

ئۇلّەك قَمُغْ كُفْرَدِي	*өžlək kamuoq küvrədi*	[زامان پۈتۈنلەي ئاينىدى،
ئەردەم ئارِغْ سَقْرَدِي	*ərdəm arïoq səvrədi*	پەزىلەت تامامەن سىيرەكلەشتى،
يُنْچِغْ يَقُزْ تَقْرَدِي	*yunqïoq yavuz təvrədi*	بولۇمسىز - ياۋۇز (كىشىلەر) تەۋرىدى،
ئەردەم بَكِي جَرْتُلُورْ	*ərdəm bəgi qərtilür*	پەزىلەت بەگى يوقىلىپ.]

زامان زەئىپلەندى، پەزىلەت ئازايدى، بۇزۇق، يامان ئادەملەر باش كۆتۈردى، پەزىلەت بەگى، يەنى خاقان ئافراسىياپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق بولدى.

ئۈزرەگ üžrəg: ئۈزرَكْ نانْكْ *üžrəg nəŋ* — كۆپەيگەن نەرسە. ئاۋۋال ئاز، كېيىن كۆپەيگەن ھەربىر نەرسە شۇنداق دەيىلىدۇ.

ئەزلىگ əžlig: ئەزْلِكْ نانْكْ *əžlig nəŋ* — پايدىلىنىدىغان نەرسە، پايدىلىق نەرسە.// 139

ئۈرپەك ürpək ھۈرپەك، ھۈرپەيگەن، تۈكلىرى ھۈرپەيگەن ئادەم ۋە ھايۋان.

ئەرتىك ərtik يۈرۈلگەن، كۆپ دەسسەلگەن يول.

ئۆرتۈك ərtük يوپۇق. مەسىلەن: ئېگەر يوپۇقى. ئۇلۇغ ئادەملەرنىڭ قەبرىلىرىگە يېپىلىدىغان يىپەك رەخت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ «ئۆرتُكْ *ərtük* — يوپۇق» دەيىلىدۇ.

ئۆرجۈك ərqük ئۆرۈلگەن چاچ. ئوغۇزچە. بۇ سۆز «ئُرْكُجْ *ərgüq*» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى.

ئەردەك ərdək ئۆردەك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قازْ قُبْسا ئُرْدَكْ كُولِكْ اكانُورْ *kaz kopsa ərdək kölig igənür*

غاز كەتسە، ئۆردەك كۆلنى ئىگىلەر.

بۇ ماقال خەلق ئارىسىدىن بىر ئۇلۇغ ئادەم كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا بىر نائەھلى ئادەم چىققانلىقتا تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

ئەرسەك ərsək ئەرسەك. ئَرْسَكْ اِشْلارْ *ərsək ixlər* — ئەرسىرىگەن، بۇزۇق خوتۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئَرْسَكْ ئَرْكا تَكْماسْ اِيقَكْ اَقْكا تَكْماسْ

ərsək ərgə təgməs əvək əvgə təgməs

ئەرسىرىگەن ئەرگە تېگەلمەس، ئالدىراڭغۇ ئۆيگە يېتەلمەس.

ئەرگە تېگىش ئۈچۈن//140 I ئالدىرىغان بۇزۇق خوتۇن ئەرگە تېگەلمەيدۇ، چۈنكى ئالدىرىغانلىقتىن كېرەكلىك شەرتلەرنى ھېسابقا ئالمايدۇ؛//64 خۇددى شۇنىڭدەك، ئالدىراڭغۇ ئادەمنىڭ ئۆيگە يېتەلمەيدۇ، چۈنكى تولا ئالدىراپ ئۇلاغنى كاردىن چىقىرىدۇ. بۇ ماقال تەڭرى ئالقىشلايدىغان ۋە ئېسىنلەيدىغان پەيغەمبىرىمىزنىڭ «انَّ الْمُنْبَتَّ لاَ اَرْضًا قَطَعَ وَلاَ ظَهْرًا اَبْقٰى» دېگەن ھەدىسىگە ئوخشايدۇ. بۇ ماقال ئالدىرىماسلىققا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اَرْلِكْ ərlik ئەرلىك، مەردلىك.

اَرْنَكْ ərnək بارماق. قول، پۇت بارمىقى. «اَرْنَكاكْ ərnəkak»مۇ دېيىلىدۇ.

ايزْلِكْ[1] izlik ئىزلىق، چورۇق. تۇركىلەرنىڭ ھايۋان تېرىسىدىن قىلىنغان چورۇقى.

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ازْلِكْ بُلْسا اَرْ اُلْدِيماسْ اِجْلِكْ بُلْسا اَتْ يَغْرِماسْ

izlik bolsa ər uldïmas[2] *iqlik bolsa at yaoqrïmas*

چورۇق بولسا،//141 I ئادەم ئۇلدىماس؛ ئىچلىك بولسا، ئات يېغىر بولماس.

بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئاقىۋىتىنى ئويلاشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اَسْرُكْ əsrük مەست.

اَڤْشُكْ əvxük چاپلاشقاق كېسەل.

الْرُكْ ilrük قوۋا، سۇزاپ. ئۇچ تىلىدا.

اُمْزُكْ əmzük ئېگەرنىڭ ئالدى ۋە ئارقا قاشلىرى.

اِگْدُكْ igdük سۇت ۋە قېتىقتىن قىلىنغان سۇزمىگە ئوخشاش يېمەكلىك.

اَگْرِكْ əgrik ئېگىرلىگەن يىپ.

اُگْرُكْ əgrük بۆشۈك تەۋرىتىش.

اَكْشِكْ əkxik ئاچچىق - چۈچۈك نەرسە. مەسىلەن: ئاچچىق ئانار.

اَكْسُكْ əksük ئۆكسۈك، كەمتۈك. اَكْسُكْ يَرْماقْ *əksük yarmaq*—— كەمتۈك يارماق.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئىككى خىل يېزىلغان، سۆزلەمدە «ايزْلِكْ»، مىسالدا «ازْلِكْ». بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلدۇق.

[2] «ئۇلدىماق» سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدا ئەينەن ساقلانغان بولۇپ، «قاپىرىش»، «تېشىرقاش» دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ.

اُكْمَكْ ökmək خوتۇنلار قۇلىقىغا تاقايدىغان ئالتۇن ياكى كۈمۈش ھالقا، زىرە. بۇ سۆز ئەسلىدە مەستەردۇر.// I 142

اُكْماكْ ügmək توپلانغان نەرسە. بۇ سۆزمۇ ئەسلىدە مەستەردۇر.

اَنْدَكْ əndək يۇز، بىر نەرسىنىڭ يۈزى. ئوغۇزچە.

اُجْكُلْ üqgül ئۈچ بۇرجەك، ئۈچ بۇلۇڭ.

اُجْكَلْ üqgil ئۈچ قىرلىق نەرسە.

اَرْسَلْ arsal: اَرْسَلْ سَجْ *arsal saq* — قوڭۇر چاچ.

اَشْتَلْ axtal كەنجە. اَشْتَلْ اُغُلْ *axtal oqul*— كەنجى ئوغۇل.

اَنْدِكْ əndik: اَنْدِكْ اَرْ *əndik ər* — ئەندىك ئادەم، ئۆندەرىگەك ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَنْدِكْ اُما اَفْلَكْنِي اَغِرْلارْ *əndik uma əvlikni aqïrlar*

ئەندىك مېھمان ئۆي ئىگىسىنى ھۆرمەتلەر.

بۇ ماقال بىلەن ئەسلى مېھمان ھۆرمەتلىنىشى كېرەكلىكى تەكىتلىنىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 65

اَنْدِكْ كِشِي تَيتِلْسُونْ	*əndik kixi tətilsün*	[ئەخمەق ھوشىنى تاپسۇن،
ايلْ تُرُو يَتِلْسُونْ	*əl tərü yətilsün*	ئەلدە تۈزۈم يېتىلسۇن،
تُقْلِي بُرِي قَيتِلْسُونْ	*toqlï bəri qatïlsun*①	توقلا، بۆرە قېتىلسۇن،
قَذْغُو يَما سَقِلْسُونْ// I 143	*qaždqu yəmə savïlsun*	قايغۇ يەنە تۇگىسۇن.]

قىلىچىمىز بىلەن شۇنداق يول ئاچايلىكى، ئۆندەرىگەكلەر ھوشىنى تاپسۇن، ئەلنىڭ ئىشى تۈزەلسۇن، توقلىلار بىلەن بۆرىلەر خاتىرجەم بىللە ياشايدىغان بولسۇن، بىزدىن غەم ـ قايغۇ كەتسۇن.

اُتْرُمْ ötrüm سۈرگە دورىسى. سُوتْ اُتْرُمْ *süt ötrüm* سۈتلۈكئوت. بۇ ئوت ئەرەبچە «شُبْرُمْ» دېيىلىدۇ.

اَخْشَمْ ahxam ئاخشام.

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئاۋۋال «يَتِلْسُونْ» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن «قَيتِلْسُونْ» قىلىپ تۈزىتىلگەن.

اَذْرِمْ aźrïm ئېگەرنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان كىگىز، جەزلىك.

اُذْرُمْ əźrüm ھەر نەرسىنىڭ تاللانغىنى، خىلى، ياخشىسى.

اَرْدَمْ ərdəm ئەردەم، ئەدەپ ـ ئەخلاق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:// I 144

اَرْدَمْ بَشِي تِلْ ərdəm baxï tïl ئەدەپ ـ ئەردەمنىڭ بېشى تىل.

چۈنكى، چىرايلىق سۆزلەيدىغان كىشى ئابرۇي تاپىدۇ.

اُسْتَمْ üstəm ئېگەر ژە كەمەرگە ئوخشاش نەرسىلەرنى بېزەش ئۈچۈن ئۇلارغا بېكىتىلىدىغان ئالتۇن ـ كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرى. ئوغۇزلار بۇنى «ساخت saht» دەيدۇ.

اِسْرِمْ isrïm: اِسْرِمْ كِشِي isrïm kixi —— ئۇشرۇم ئادەم، قوشۇمىسى تۇرۇك كىشى.

اِشْكُمْ ixküm خانتاختا. تاماق ۋاقتىدا خانىنىڭ ئالدىغا شىرە ئورنىدا قويۇلىدىغان چوڭ ياغاچ ئاياق.

اُقْتَمْ ok¸tam: بِيرْ اُقْتَمْ بِيرْ bir ok¸tam yər —— بىر ئوق يېتىم يەر.

اَكْرِمْ əgrim ئەگرۈم، سۇ يىغىلىدىغان يەر، ئەۋرەز.

اِمْرَمْ imrəm جامائەت. يۇرتتىن بىرەر ئىشقا توپلانغان خەلق توپى. اِمْرَمْ تِبِرِشْتِي imrəm tąbrəxti[1] —— جامائەت تەۋرەشتى (توپلاندى). I 145//

اُتْغُنْ otoqun ئېگەرنىڭ سول تەرىپىگە بېكىتىلىپ، ئۇلاڭنىڭ ھالقىسى تارتىلىدىغان ئەنلىك تاسما (جىرىم).

اَرْقُنْ ark¸un ئارغۇن، شالغۇت. ياۋا ئايغىر بىلەن ئۆي بايتىلىدىن تۇغۇلغان ئات. بەيگىدە كۆپىنچە مۇشۇنداق ئاتلار ئوزۇپ چىقىدۇ.

اُرْكَنْ ərgən قېيىش. ئوغۇزچە.

اَرْكَنْ ərkən ئىكەن. ھالنى بىلدۇرىدىغان يارەمچى سۆز.// 66 اُلْ كَلُرْ اَرْ كَنْ كُرْدُمْ ol kəlür ərkən kərdüm —— ئۇ كېلىۋاتقانىكەن، كۆردۇم.

اِرْكِنْ irkin: اِرْكِنْ سُوقْ irkin suv —— يىغىندى سۇ. ھەر بىر توپلانغان نەرسىگىمۇ «اِرْكِنْ irkin» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ. قارلۇقلارنىڭ چوڭلىرىغا «كُلْ اِرْكِنْ

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە «تِبِرشْتِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇنى يازما نۇسخا 56ـ بەتتىكى «يغي كَلْسا امْرَمْ تَبْرَشُورْ» گە ئاساسەن «tąbrəxti» دەپ ئالدۇق. چۈنكى، بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچە تەرجىمىسى «تَحَرَّكَتْ» دەپ ئېلىنغان.

kol irkin» دېيىشىمۇ مۇشۇ سۆزدىن كەلگەن. بۇ «ئەقلى كۆلدەك تولغان (ئادەم)» دېگەن بولىدۇ.

ئىركىن irkin: ئىرگىن يەغمۇر *irkin yaoqmur* —— بىرنەچچە كۈن توختىماي ياغىدىغان يامغۇر، ئاق يېغىن.

ئارقۇن ark,un كېلىدىغان يىل نامى. ئارقۇن ئىزى *arkun izi* —— ئېسىن.// 146 I

ئۈركۈن ürkün ئۈركۈش. دۈشمەندىن كەلگەن قورقۇنچ سەۋەبىدىن خەلقنىڭ ئۈركۈشى. ئۈركۈگەن خەلق قورغانلارغا ياكى مۆكۈنىدىغان جايلارغا كىرىپ، ئۆزىنى دالىدىغا ئالىدۇ.

ئوتران otran ئىشتان. بۇنى ياغما قەبىلىسىدىن ئاڭلىدىم.

ئىقكىن iqkin: ئىقكىن ئار *iqkin ər* —— دۈشمەندىن ئەل بولۇپ ئۆتكەن ۋە ئامانلىق بېرىلگەن ئادەم.

ئۈستۈن üstün ئۈستۈن. ئاندىن ئۈستۈن *andan üstün* —— ئاندىن ئۈستۈن، ئۇنىڭدىن ئۈستۈن.

ئاستىن astïn ئاستىن. بۇ سۆز توغرا ئەمەس، توغرىسى «ئالتىن *altïn*».

ئالتىن altïn ئالتىن، ئاستىن، تۆۋەن.

ئاۋران avran كان ئوچاق. تۆمۈرچى ئوچىقى شەكلىدە ياسىلىدىغان تونۇر.

ئىشغۇن ïxoqun رەۋەنىڭ بىر خىلى.

ئاشكىن əxkin: ئاشكىن تۇپراق *əxkin toprak* —— ئېقىپ كەلگەن قۇم ـ توپا. ئۇزۇن يولمۇ «ئاشكىن *əxkin*» دېيىلىدۇ. تېز يۈرىدىغان ئاتلىق پوچتىكەشنى «ئاشكىنچى *əxkinqi*» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن.// 147 I

ئامشەن əmxən جۈۋا قىلىنىدىغان تېرە.

ئاندەن andan ئاندىن، ئاندىن كېيىن. ئوغۇزچە. ئاندەن ئايدىم *andan aydïm* —— ئاندىن كېيىن ئېيتتىم. تۈركىلەر بۇ سۆزنى «ا ـ ئەلىف» بىلەن تەلەپپۇز قىلىپ، «ئاندا *anda*» دەيدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇ يەردە» دېگەن بولىدۇ. مەن ئاندا ئاردىم *mən anda ərdim* —— مەن ئۇ يەردە ئىدىم.

بۇ بابتىكى مۇزائىلەر

ارتۇت artut بەگ ۋە شۇنداق كىشىلەرگە تارتۇق قىلىنىدىغان ئات ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر. كېيىن بۇ سۆز ئادەتتىكى تارتۇقلارغىمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ قالدى.

ارقۇق ark,uk: ارقۇق كشي *arkuk kixi* —— سۆزگە كىرمەيدىغان، تەرسا كىشى.

ارقۇق ark,uk ئارتىق ياغاچ. ئىككى تام ياكى ئىككى تۈۋرۈك ئارىسىغا توغرا قويۇلىدىغان ياغاچ.

ئۆپكۈك öpkük ھۆپۈپ، چىگىلچە.[67]

ئامگەك əmgək ئەمگەك، مېھنەت، جاپا ـ مۇشەققەت. ماقالدا[148 I]مۇنداق كەلگەن:

ئامگەك ئاكىندا قالماس　　*əmgək əkində kalmas*

ئەمگەك بىكار كەتمەس.

بۇ ماقالنىڭ مەزمۇنى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا» دېگەن سۆزىگە ئوخشايدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئەيدى سېنىڭ ئۇدۇ　　*aydï sənïŋ użu*

ئامگەك تەلىم ئىڭۇ　　*əmgək təlim ïżu*

ئۇمشار قېتىغ ئۇدۇ　　*yumxar kətïoŋ użu*

كۆڭلۈم سېنىكا ئۆگرۈك[①]　　*køŋlüm saŋa yügrük*

[دېدى: سېنىڭ كويۇڭدا،
نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتلەرگە (ئۇچرىدىم)،
قاتتىق تۆپىلىكلەر يۇمشايدۇ،
كۆڭلۈم سېنىكا يۇگرۈك (بولغاچقا).]

① بۇ شېئىر يازما نۇسخا 59 ـ بەتتىكى «ئانكار *aŋar*» سۆزىگە مىسال كەلتۈرۈلگەن شېئىرنىڭ جاۋابى.

سۆيۈملۈكى بىلەن كۆرۈشۈش ھەققىدە: «بىز تەرەپكە شۇنچە ئېگىز تاغلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ قانداق كەلدىڭ؟»[149 I]// دېگەنگە جاۋاب بېرىپ: «كۆڭلۈم ساڭا تەلپۈنگەچكە، ئېگىز تاغلارمۇ پەس تۇيۇلدى» دەيدۇ.

اُمْكُكْ ömgük ئۆمگەك، لوقما، جۇلە، بالىنىڭ بېشىدىكى قاتمىغان مېڭە قېپى.

اَشْكَكْ əxgək ئېشەك. ئىككى تىلىنىڭ بىرىدە[1] «اَشْيَاكْ *əxyək*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا «ى – يا» ھەرپى تەكرارلانغان ئىككى ھەرپتىن بىرىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇ ئەھۋال ئەرەبچىدىمۇ بار. مەسىلەن: «تَقَضَّى الْبَارِي» دېگەن ئىبارىدىكى «تَقَضَّ» سۆزىنىڭ ئەسلى «تَقَضَّضَ» بولۇپ، ئىككى «ض» بىلەنمۇ كېلىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «ثُمَّ ذَهَبَ اِلَى اَهْلِه يَتَمَطَّى» ۋە «وَقَدْخَابَ مَنْ دَسَّاهَا» دېگەن سۆزلىرىدىمۇ مۇشۇنداق ئەھۋال بار. بۇلاردىكى «يَتَمَطَّى» ۋە «دَسَّاهَا» سۆزلىرىنىڭ ئەسلى «يَتَمَطَّطُ» ۋە «دَسَّسَهَا» دۇر.

اَرْكَكْ ərkək ئەركەك. ھەربىر ھايۋاننىڭ ئەركىكى. اَرْكَكْ تَقَاغُو *ərkək takaoqu* —— خوراز.[150 I]//

اِنكَكْ iŋək ئىنەك. ئوغۇزلار تاشپاقىنىڭ چىشسىنى «اِنكَكْ *iŋək*» دەيدۇ.

بۇ بابتىكى مسياللار

اُيْغُرْ uyoqur ئۇيغۇر. بىر ئەلنىڭ ئىسمى. ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار. بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەرنەين تۈرك خاقانى بىلەن پۈتۈم تۇزگەندىن كېيىن سالدۇرغانىكەن.

ماڭا مۇھەممەد چاقىر تونقا خان ئوغلى نىزامىددىن ئىسرافىل توغان تېگىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ، مۇنداق دېگەنىدى: زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۆت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن، ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن.

[1] بۇ سۆز ئوغۇز ۋە تۈرك (تار مەنىدىكى، يەنى خاقانىيە تۈركلىرى دېگەن مەنىدىكى تۈرك) تىللىرىنىڭ بىرىدە دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

زۇلقەرنەين بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە[68]//«اينانْ خُذْخُرَنْدْ *inan huzhurand* — بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن؛ بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ ئەل «خُذْخُرْ *huzhur*» دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىن «خ - *h*» ھەرپى «ا — ئەلىف»كە ئالماشقان. مۇنداق بوغۇز ھەرپلىرىنىڭ بىر - بىرىگە ئالمىشىشى، بولۇپمۇ «ا — ئەلىف»نىڭ//[151] I «خ - *h*» غا ۋە «خ - *h*» نىڭ «ا - ئەلىف»كە ئالمىشىشى كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە.

مۇشۇ كىتابنى يازغان مەھمۇد ئېيتىدۇكى، بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز بولغان ئەمىرلەرنىڭ «خَمِيرْ *həmir*» دېيىلىشى ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن. چۈنكى، ئوغۇزلار «اَمِيرْ *əmir*» دېيەلمەي، «ا — ئەلىف» نى «خ - *h*» غا ئالماشتۇرۇپ «خَمِيرْ *həmir*» دەيدۇ. شۇڭا، تۈرك ئەللىرىنى سامانىي ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىمىزنى «بحر كىين *həmir təgin*[①]» دەپ ئاتايدۇ. خۇددى «ئۇيغۇر *uyoqur*» سۆزىدە كۆرسەتكىنىمدەك، بۇ يەردە «ا — ئەلىف» ھەرپى «خ - *h*»غا ئالماشقان.

«خ - *h*» ھەرپى «ا — ئەلىف»كە ئالمىشىش بىلەن بىللە، «خُذْ *huz*» سۆزىدىكى «ذ — *z*» ھەرپىمۇ «ى - يا»غا ئالماشقان. بۇ «ذ - *z*» ھەرپىنىڭ «ى — يا»غا ئالمىشىشى تۈپ قائىدە. شۇنىڭدىن كېيىن «خُرْ *hur*» سۆزىدىكى «خ - *h*» ھەرپى «غ - *o*» غا ئالماشقان. «غ - *o*»نىڭ «خ - *h*»غا، «خ - *h*»نىڭ «غ - *o*»غا ئالمىشىشى كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە. خۇددى ئەرەبچىدە «خَتَرَ »نى «غَدَرَ» دېگەنىدەك.

بۇ ئەلدە بەش شەھەر بار. ئۇنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددىي كاپىرلار، ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەردۇر. بۇ شەھەرلەر:[152] I//سُلْمِي *sülmi* — سۇلمى، بۇنى زۇلقەرنەين سالدۇرغان. قُوجُو *qoqu* — قوچۇ، جَنْبَلِقْ *qanbalïq* — چانبالىق، بِيشْ بَلِقْ *bəx balïq* — بەشبالىق، يَنكِي بَلِقْ *yanï balïq* — ياڭىبالىق.

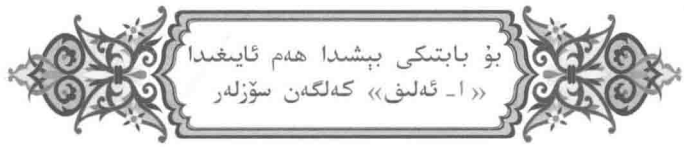
اَيْتِشْ aytïx ئىككى كىشىنىڭ بىر - بىرىدىن تىنچلىق سورىشىشى.

اَيْتِغْ aytïoq بىر شېئىدە «اَيْتِشْ *aytïx*» مەنىسىدىكى سۆز، ئامان - ئېسەنلىك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى سوراشماق.

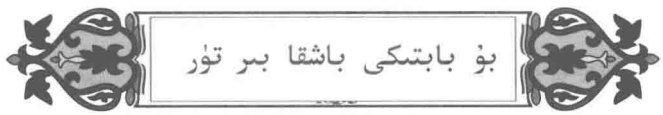
---

① بېسىم ئاتالاينىڭ پىكرى بويىچە بۇ سۆزنى «خمير تكين *həmir təgin*» دەپ ئالدۇق.

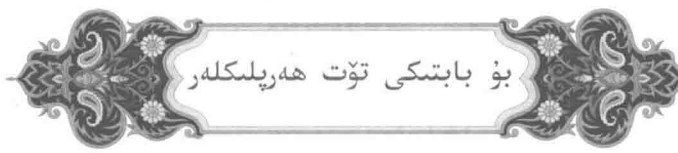
ئايرۇق ayruk, ئايرىم. «باشقا» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدىغان سۆز. ئوغۇزچە.
ئايرىق ayrïk, ئاجرىق ~ ئېجرىق (بىر خىل ئوت). تۈركىلەر بۇنى «ئاذرِق aźrïk» دەيدۇ. ئوغۇزلار « ذ » ھەرپىنى «ى – يا»غا ئالماشتۇرىدۇ.
ئايلۇق ئايلۇق ayluk, ayluk «شۇنداق ـ شۇنداق» دېگەن بولىدۇ. ئوغۇزچە.

ئايلا əylə شۇنداق. ئوغۇزچە. ئايلا قَلْغِل əylə kïloqïl —— شۇنداق قىلغىن.//
ئۆيلا øylə چۈش ۋاقتى. ئوغۇزچە. قىپچاقلار «ى ـ يا» ھەرپىنى «ز ـ z»غا ئالماشتۇرۇپ، «ئۇزلا øzlə» دەيدۇ.

ئاجلىق aqlïk, ئاچلىق.//
ئاشلىق axlïk, ئاشخانا. ئوغۇزلار بۇغدايىنى «ئاشلىق axlïk» دەيدۇ.
ئاشىيەك əxyək ئېشەك. «ئاشكەك əxgək»مۇ دېيىلىدۇ. بۇنى «ى – يا» ھەرپى بىلەن تەلەپپۇز قىلغان نەپىسرەك.
ئاۋيا avya ئايۇا. بىر خىل بېھى. بىر شېۋىدە.

ئىكتۈ iktü ئۆي ھايۋىنى، قولدا بېقىلىدىغان مال.
ئاقرۇ ak,ru ئاستا. ئاقرۇ ئاقرۇ ak,ru ak,ru —— ئاستا ـ ئاستا.
ئازگۇ əźgü ئەزگۈ، ياخشى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُشْنِي قُنُمْ اَغْشْقا — *koxnï konum ooquxka*[1]

قِلْغِلْ اَنكَرْ اَغرْلِق // 154 I — *kïloqïl anar aoqïrlïk*

اَرْتُتْ اَلِبْ اَنُنْغِلْ — *artut alïp anunoqïl*

اَذْكُو تَقَرْ اُغُرْلُقْ — *əžgü tavar ooqurluk*

[قولۇم - قوشنا، ئۇرۇق - تۇغقانلارغا
ھۆرمەت قىلغىن،
سوۋغات ئالساڭ (جاۋابەن)،
ۋاقتىدا قىممەتلىك مال تەييارلىغىن.]

ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنىلارغا ياخشىلىق قىل، ئۇلارنى ھۆرمەتلە؛ ئۇلاردىن سوۋغات ئالساڭ، تېخىمۇ قىممەتلىك سوۋغا تەييارلا.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

اَمْشُوىْ amxuy ئالگىرات.// 155 I

بۇ بابتىكى غۇنىنلىكلەر

اَنْكُدُزْ əŋdüz ئەندىز. يەردىن قېزىۋېلىنىپ ئاتنىڭ قورساق ئاغرىقىغا دورا قىلىنىدىغان بىر خىل يىلتىز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ بۇ يېرىدە «اَغشْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن يازما نۇسخا 42- بەت 15- قۇر ۋە باشقا جايلاردا «اُغُشْ» شەكلىدە يېزىلغان. توغرىسى شۇ. شۇڭا، بىز «*ooqux*» دەپ ئالدۇق.

ئەندىز بولسا، ئات ئۆلمەس. ەڭدüz bolsa at ەlməs ئەنكۈز بۇلسا ئات ئۇلماس

چۈنكى، بۇ يىلتىزنى يانجىپ كېسەل ئاتنىڭ بۇرنىغا تېمىتسا، ئات ساقىيىدۇ. بۇ ماقال يولۇچىنى سەپەرگە ئوبدان تەييارلىق كۆرۈشكە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اِنْكْلِجْ iŋliq ئىڭلاچ. سامساققا ئوخشايدىغان بىر خىل تاغ ئوتى. كاۋاپ بىلەن يېيىلىدۇ.

اَنْكْلِكْ əŋlik ئەڭلىك، خوتۇنلار مەڭزىگە سۈرتىدىغان ئاچ قىزىل بوياق.

اُنْكُدُنْ əŋdün ئالدىدا، بالدۇر. ئوغۇزلار «د - d» ۋە «ن - n» ھەرپلىرىنى تاشلاپ «اُنْكْ əŋ» دەيدۇ. ئوغۇزلاردا بۇ بىر قائىدە. اُنْكُدُنْ يُرُتْ əŋdün yürüt — (ئېتىڭنى) ئالدىدا يۈرگۈز.// 156 I

ئاخىرى غۇنىنلىكلەر

اُلْدَنْكْ uldaŋ ئۇلتاڭ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِتْقا اُقُتْ اَتْسا اُلْدَنْكْ يماسْ ītqa uvut ətsə uldaŋ yąməs

ئىتقا ئۇيات كىرسە، ئۇلتاڭ يېمەس.

بۇ ماقال ئۇياتچان بولۇشقا ئۈندەپ، كىشىنى يامان ئىشلاردىن قايتىشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.// 70

اُزْلَنْكْ uzlaŋ (ئىككى مەخرەج ئاراسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن) ئايلاڭ، كېلەر. ئوغۇزچە.

اِزْدَنْكْ izdəŋ ئىزدەم. بېلىق تۇتىدىغان بىر خىل تور: چۈۋىقلار سۈغا قاتار تىزىلىپ، توسما ياسىلىدۇ، توسمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېغىز قالدۇرۇلىدۇ، تور شۇ ئېغىزغا ئورنىتىلىدۇ، بېلىقلار تورغا كىرىش بىلەنلا، تور تارتىۋېلىنىدۇ.

اَخْسُنْكْ ahsuŋ: اَخْسُنْكْ اَرْ ahsuŋ ər — جېدەلچى ئادەم، مەستلىكتە غوۋغا چىقىرىدىغان ئادەم. بۇ سۆز بىر شېئىردە «اَخْسُمْ ahsum»مۇ دېيىلىدۇ.// 157 I

بۇ بابتكى مسەللار

اَيْبَنْكْ aybaŋ ئايپاڭ. اَيْبَنْكْ اَرْ *aybaŋ ər* — ئايپاڭ‌ۇاش ئادەم. چىگىلچە.
اَيْدِنْكْ aydïŋ ئايدىڭ.

تۆت ھەرپلىكلەر

اَرْنْكَانْ [1] ərŋən بويتاق. اَرْنْكَانْ اَرْ *ərŋən ər* — بويتاق ئەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرنكانْكا اَلِكْ قَرِي بُوزُنْ اُمْ تِكاماسْ

ərŋəngə əlik karï bəzün əm tikəməs

بويتاققا ئەللىك قېرى بۆزدىمۇ ئىشتان چىقماس.

چۈنكى، يات ئادەم ئۇنىڭغا كۆيۈنمەيدۇ. بۇ ماقال ئۆيلىنىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ. // 158 I

اَفْعَالْ əf'al، اُفْعَالْ uf'al، اِفْعَالْ if'al شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اَرْقَارْ ark‚ar ئارقار. ياۋا قوينىڭ چىشسى. مۇڭگۈزىدىن پىچاق سېپى ياسىلىدۇ.
اشبار axbar ھەلەپ. سامانغا كېپەك ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلانغان يەم.
اِشْلَارْ ixlər خوتۇن. ئەسلى «اِشْيِلَارْ *ixilər*» بولۇپ، «خېنىملار» دېگەن بولىدۇ. ئىستېمالدا ئېيتىشقا ئەپلىك بولۇشى ئۈچۈن، «ى - يا» چۈشۈرۈلگەن. بۇ سۆز

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَرْنْكَانْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز «ر» نىڭ ئۈستىدە ساكىن بولۇشىنى توغرا تاپتۇق.

كۆپلۈككىمۇ ماڭمدۇ، بىرلىككىمۇ ماڭمدۇ. بۇنداق ئاتلىشىنىڭ ئۆزۈن ھېكايىسى بار.

اُخْشاغْ ohxaoq ئوخشاش. اَنكْ اُخْشاغي *anïŋ ohxaoqï* — ئۇنىڭ ئوخشىشى.

اَرْقاغْ ark,aoq ئارقاق. رەختنىڭ ئارقىقى.

اُقْرُوغْ ovruoq سۆڭەك ئۆگىسى. بۇ سۆز «اُغْرُوغْ *oqruoq*»مۇ[159 I]//دېيىلىدۇ. تاغنىڭ ئۇزۇلۈپ يەنە ئۇلانغان يېرىمۇ «اُقْرُوغْ *ovruoq*» دېيىلىدۇ.

اُقْرُوغُ ovruoq ئومۇرتقا سۆڭىكىنىڭ بويۇنغا تاقاشقان يېرى.[71]//بۇ ئۇچ سۆزنىڭ ئەڭ توغرىسى «اُغْرُوغْ *oqruoq*»دۇر.

اُغْراغْ oqraoq نىيەت، مەقسەت.

اَنْداغْ andaoq ئانداق، شۇنداق. اَنْداغْ اَيْدِم *andaoq aydïm* — شۇنداق دېدىم. چىگىلچە.

اَنْدِغْ andïoq ئەگىلەك ۋە غەلۋىرگە ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ قاسقىنى.

اُبْراقْ uprak, ئۇپراق، ئۇپرىغان. اُبْراقْ تُونْ *uprak, ton* — ئۇپرىغان تون.

اَتْغاقْ atoqak, قۇلۇنجى. قېرىندا سېرىقسۇ يىغىلىش كېسىلى. بىر خىل سېرىقچېچەكمۇ «اَتْغاقْ *atoqak,*» دېيىلىدۇ. قايغۇدىن رەڭگى سارغايغان كىشىلەرمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىپ «اَتْغاقْ *atoqak,*» دېيىلىدۇ.

اُجْماقْ uqmak, ئۇجماق، جەننەت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُرْلُكْ جَجَكْ يَزِلْدِي *türlüg qəqək yazïldï* [تۈرلۈك چېچەك يېزىلدى،
بَرْجِنْ يَذِمْ كَرِلْدِي[160 I]// *barqïn yaźïm kərildi* (گويا) كىمخاب سېلىنچا سېلىندى،
اُجْماقْ يَرِي كُرُلْدِي *uqmak, yəri kørüldi* جەننەت يېرى كۆرۈلدى،
تُمْلُغْ يَنا كَلْكُو سُوزْ *tumluq yənə kəlgüsüz* قىش ئەمدى كەلمەسكە كەتتى.]

باھارنى تەرىپلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: تۈرلۈك گۈللەر ئېچىلدى، (يەر يۈزى) گويا يىپەك گىلەملەر سېلىنغاندەك بولدى؛ گويا جەننەت يېرى كۆرۈلدى، ھاۋا ئىسسىدى، سوغۇق بارسا كەلمەسكە كەتتى.

اَحْساقْ ahsak, ئاقساق.

اَرْتاقْ artak, ئارداق، بۇزۇق، بۇزۇلغان. اَرْتاقْ نانْكْ *artak, nəŋ* — بۇزۇق نەرسە.

اُرْغاقْ oroqak ئورغاق.

اُغْـــراقْ ooqrak ئوغراق. چېگرىدىكى «قَـــرا يِغـــاجْ *qara yïoqaq* — قارا ياغاچ» دەپ ئاتىلىدىغان جايدا ئولتۇراقلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى.// I 161

اَغْلاقْ aoqlak: اَغْلاقْ يِرْ *aoqlaq yər* — ئاخلاق يەر، خالىي يەر.

اُغْلاقْ ooqlak ئوغلاق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُغْلاقْ يِلِكْ سِزْ اُغْلانْ بِلِكْ سِزْ *ooqlaq yiliksiz ooqlan biliksiz*

ئوغلاق يىلىكسىز، بالا بىلىمسىز.

اِسْـــتاكْ istək ئىستەك، ئىشتىياق. اِسْـــتاكْ قُـــبْتِ *istək kopti* — ئىستەك قوپتى، ئىشتىياق تۇغۇلدى.

اُسْتاكْ üstək ئۈستەك. مەسىلەن: مىڭنىڭ ئۈستىگە يۈزنى ئۈستىلەپ بېرىش. مَنْ اُسْـــتاكْ بِيْرْدِمْ *mən üstək bərdim* — مەن ئۈستەك بەردىم.

اُبْلانْ əplən ھۆپلەن، ھۆپىگەن. چاشقان جىنسىغا كىرىدىغان كىچىك بىر جانۋار.

اَرْغُونْ aroqun ئارغۇن، ئاغمىخان. چاشقان جىنسىغا كىرىدىغان، ئۇزۇنلۇقى يېرىم گەز كېلىدىغان بىر جانۋار. تام يېرىقلىرىدىن قۇشقاچلارنى ئوۋلايدۇ، قويغا ئېتىلسا، قوينىڭ گۆشى سارغىيىدۇ، ئۇخلاۋاتقان ئادەمگە ئېتىلسا،// 72 ئۇ ئادەمنىڭ سۈيدۇكى تۇتۇلىدۇ.

اَلْتُونْ altun ئالتۇن.

اُمْكانْ əmgən ئۆمگەن، گۈرەن تومۇرى.// I 162

اِنْكانْ ingən ھىنگان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِنْكانْ اِنْكْرَسا بُتُو بُزْلارْ *ingən ïŋrasa botu bozlar*

ھىنگان ئىڭرىسا، بوتا بوزلار.

بۇ ماقال ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ بىر - بىرىگە بولغان مېھرىبانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

بۇ بابتىكى مىساللار

ئۇيناش oynax

ئويناش، ئويىنىشى بار خوتۇن.

ئويناق oynaq

ئۇيناق. ئۇيناق ئىشلار *oynaq ixlər* —— ئويناق خوتۇن، شوخ خوتۇن.

ئايران ayran

ئەيران، قېتىق.

«و - ۋاۋ» ھەرپى قوشۇلغان سۆز

ئۇيناغۇ oynaoqu: ئۇيناغۇ يىر *oynaoqu yər* —— ئويناپدىغان يەر.

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

ئۇلىان ulyan

ئۆلەن. خۇش پۇراق بىر ئۆسۈملۈكنىڭ يىلتىزى، يېگىلى بولىدۇ. // 163 I

بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر

ئەرنەك ərŋək

بارماق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بىش ئەرنەكنى تۈز ئەرمەس *bəx ərŋək tüz ərməs*

بەش بارماق تەكشى ئەمەس.

بۇ «ئادەملەرمۇ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ» دېگەن بولىدۇ.

ئۈرنەك ürŋək

ئۇركەك. چالا پىشقان ھاك.

فَعالْ fəal ۋە فَعُولْ fəul شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اَلُوجْ aluq ئالۇچا[1].

اُلارْ ular ئۇلار[2]. // I 164

اُوسُوزْ usuz ئۈيقۇسىز. اُوسُوزْ كِشِي *usuz kixi* —— ئۈيقۇسىز كىشى.

اسيزْ əsiz كەپسىز، بەختسىز، بەختياش بالا.

اَذيزْ əžiz ئېگىز. ھەر نەرسىنىڭ ئېگىزى.

اَكيشْ əgix ئەگىش، داشقال. مەدەنلەرنى ئېرىتكەندە قېپقالغان چىقىرىندى.

اكيشْ igix شاش ھايۋان.

اَقاكْ əvək ئالدىراڭغۇ. اَقاكْ اَرْ *əvək ər* —— ئالدىراڭغۇ ئادەم.

اَلُوكْ ələk مەسخىرە، ھەزىل.

اُلاغْ ulaq ئۇلاغ. بەگلىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن يۇرىدىغان تېز پوچتىكەشنىڭ بېكەتلەردە يەڭگۇشلەپ مىنىدىغان ئېتى.

اُلاغْ ulaq ئۇلاق. كىيىمگە سېلىنغان ئۇلاق.

اُخاقْ uhak, ئۆرۈك قېقىنىڭ شىرنىسى. بۇ ئىچىلىدۇ.

اُشاقْ uxak, سۇخەنچىلىك. اُشاقْ سُوزْ *uxak, səz* —— ئۇششاق سۆز، غەيۋەت. // I 165

اُسالْ osal[3]: اُسالْ كِشِي *osal kixi* —— بىپەرۋا كىشى.

انالْ inal ئانىسى ئېسىلزادە، // 73 ئاتىسى ئاددىي خەلقتىن بولغان ياشلار شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ بىر قائىدە.

اُجانْ uqan ئىككى يەلكەنلىك كېمە. قىپچاقچە.

---

[1] بۇ سۆز ئەرەبچە «البُرُوذ» دەپ ئىزاھلانغان، بۇنىڭ بىر مەنىسى «سوۋۇتۇلغان نەرسە»، يەنە بىر مەنىسى «مۆلدۈر». بۇ مەنىلەر بۇ يەرگە توغرا كەلمەيدۇ. شۇڭا، بروككېلمان «بۇ سۆز خاتا يېزىلغان بولسا كېرەك، توغرىسى « البُرْقُوقْ — ئەينۇلا » بولۇشى كېرەك» دەيدۇ. «اَلُوجْ *aluq* » سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئالۇچا» شەكلىدە ساقلانغان.

[2] «اُلارْ» سۆزى ئەرەبچە « يعقوب —— ئەركەك كەكلىك» دەپ ئىزاھلانغان. ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇلار» بىلەن «كەكلىك» باشقا ـ باشقا نەرسە.

[3] ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆز كۆپەرەك «يامان، ناچار» دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ بابتىكى مسياللار

ئايا ayas ئاياز، تىنىق، ئوچۇق. ئايا كۆك *ayas kөk* ئوچۇق ھاۋا، سۈزۈك ئاسمان.
چىرايلىق قۇللارمۇ «ئايا *ayas*» دېيىلىدۇ.
ئۇتۇن utun پەس، پەسكەش.

تۆت ھەرپلىكلەر

ئۆگەي өgəy ئۆگەي. ئۆگەي ئاتا *өgəy ata* — ئۆگەي ئاتا. ئۆگەي ئوغۇل *өgəy oоul* — ئۆگەي ئوغۇل. ئۆگەي قىز *өgəy kïz* — ئۆگەي قىز.// 166 I

ئۇماي umay ئۇماي، ئەش، يولداش، ھەمراھ. ئاياللارنىڭ كۆزى يورۇغاندا، بالىدىن كېيىن چۈشىدىغان نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئۇمايقا تەڭسا ئوغۇل بولۇر *umayka tapïnsa uoul bulur*

ئەشكە تېڭىنسا، ئوغۇل تاپار.

كىم تۇغۇت ئىشىغا خىزمەت قىلسا، ئوغۇللۇق بولىدۇ. خوتۇنلار بۇنى ياخشىلىققا جورۇيدۇ.

فَعْلى fə'la شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

ئارپا arpa ئارپا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئارپاسىز ئات قىر ئاشالماس، يارەمچىسىز باتۇر سەپنى يىمىرەلمەس.

بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئۆزئارا ياردەملىشىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

ئۇرتۇ ortu ئورتا، ئوتتۇرا. ھەر نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى. ئۇرتۇ ئار ortu ər —— ئوتتۇرا ياشلىق ئادەم. ئاق ئۇرتۇسى əv ortusï ئۆينىڭ ئوتتۇرىسى. كۈن ئۇرتۇ kün ortu —— چۈش ۋاقتى. چىگىلچە.// I 167

ئارتا ①ərtə ئەتە، ئەتىگەن.

ئارجى arqï بوغچا، خالتا.

ئوردۇ ordu ئوردا، خان شەھىرى. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ، خاقانلار تۇرىدىغان قەشقەر شەھىرى «ئوردۇ كەند ordu kənd —— ئوردا كەنت» دېيىلىدۇ.

ئوردۇ ordu ئوردۇ. بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ «قۇز ئوردۇ kuz ordu —— قۇز ئوردۇ» دېيىلىدۇ.

ئوردۇ ordu: ئوردۇ باشى ordu baxï —— ئوردا بېشى، خاقانلىق يېنىدا خىزمەت قىلغۇچى.

ئوردۇ ordu ئوردۇ. چاشقان ۋە كۈسۈتكىگە ئوخشاش يەر ئاستىدا ياشايدىغان ھايۋانلارنىڭ ئىنى، ئۇۋۇسى.// I 74

ئوردۇ ordu: ئوردۇ تال ordu tal —— ئوردۇ تال. تۈك چۈشۈرۈشكە ئىشلىتىلىدىغان ھاك ئارىلاشمىسى. بۇ سۆز ئىككى تىلنىڭ بىرىدە ئىشلىتىلىدۇ.

ئاگدۇ agdü ئەگرى پىچاق. قىلىچ قىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئويۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئۈچى ئەگرى پىچاق.// I 168

ئاگدى agdi قۇشخانا، گوداك. مال سويۇلىدىغان جاي.

ئامدى amdi ئەمدى. ئامدى كالدىم amdi kəldim —— ئەمدى كەلدىم. ئوغۇزلار «ا — ئەلىف» ھەرپىنى كەسرە بىلەن ئوقۇپ، «ئىمدى imdi» دەيدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئۇبكەم كلىپ ئوغرادىم opkəm kəlip oqradïm	[قەھرىم كېلىپ ئېتىلدىم،
ئارسلاندەك ھۆركىرىدىم، arslanlayu kөkrədim	ئارسلاندەك ھۆركىرىدىم،
ئالپلار باشىن توغرادىم alplar baxïn toqradïm	باتۇرلار بېشىن توغرىدىم،
ئامدى مەنى كىم تۇتار əmdi məni kim tutar	ئەمدى مېنى كىم تۇتار.]

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «ئارتا» شەكلىدە يېزىلغان. بىز فەتھىلىك ئالدۇق.

غەزىپىم كېلىپ دۇشمەن ئۈستىگە ئېتىلدىم، ئارسىلاندەك ھۆركىرىدىم، باتۇرلارنىڭ كاللىسىنى ئالدىم، ئاندىن كۆپچىلىك ئوتتۇرىسىغا چىقىپ، «قېنى ئەمدى مېنى كىم تۇتالايدۇ» دەپ ۋارقىرىدىم.// 169 I

اُمْدُو umdu ئۇمتۇلۇش، تىلەك، تەمە. اُمْدُوجِي *umduqi* — تىلەمچى.

اَنْدا anda ئاندا، ئۇ يەردە.

اُبْرِي oprï ئوپۇر، ئوپۇرۇلغان يەر، ئورا.

اُتْرا otra ئوتتۇرا. ھەر نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى. بۇ سۆز «اُرْتُو *ortu*» سۆزىدىن ئۆزگەرگەن.

اَيْرُو ayru ئايرىم، باشقا. مُونِي تِيلاَمَسا سَنْ اَيْرُو نا كَرَكْ *munï tiləməsə sən ayru nə kərək* — بۇنى خالىمىساڭ، ساڭا باشقا نېمە كېرەك؟

اَذْرِي aźrï ئارا. ئىككى ئاچىلىق ھەربىر نەرسىمۇ «اَذْرِي *aźrï*» دېيىلىدۇ. اَذْرِي بُتْلُغْ *aźrï putluoq* — ئارا پۇتلۇق، قايچا پۇت ئادەم.

اُتْرُو utru ئوتتۇر، ئودۇل. اُلْ مَنكا اُتْرُو كَلْدِي *ol manja utru kəldi* — ئۇ ماڭا ئوتتۇر كەلدى.

اَسْرا asra ئاست.

اسْرا isrə تۆۋەن، كېيىن. اُلْ اَنْدَنْ اِسْرا اُلْ *ol andan isrə ol* — ئۇ ئۇنىڭدىن تۆۋەن ئۇ.

اَسْرِي asrï قاپلان. ئالا ئارغامچا «اَسْرِي يِشْغْ *asrï yixïoq*»// 170 I دېيىلىدۇ. ئىككى رەڭلىك ھەربىر نەرسىمۇ قاپلان رەڭگىگە ئوخشىتىلىپ «اَسْرِي *asrï*» دېيىلىدۇ.

اُغْرِي ooqrï ئوغرى. بۇ سۆزدە «غ – *oq*» ھەرپى ئەسلىدە كەسرىلىك ئىدى؛ يېنىكلىتىپ ساكىنلىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، خۇددى ئەرەبچىدە «ابِلٌ» سۆزى «اِبْلٌ» ۋە «اُذُنٌ» سۆزى «اُذْنٌ» تەلەپپۇز قىلىنغىنىدەك. بُو نانْكْ اَنِكْ اُغْرِي اُلْ *ol bu nəŋ anïŋ ooqrï* [1] — بۇ// 75 نەرسە ئۇنىڭدىن تۆۋەن ئۇ.

اَكْرِي əgri ئەگرى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يِلاَنْ كَنْدُو اَكْرِيسِينْ بِلْماسْ تَفِي بُوِينْنْ اَكْرِي تِرْ

yïlan kəndü əgrisin bilməs təvi boynïn əgri tər

يىلان ئۆزىنىڭ ئەگرىلىكىنى بىلمەس، تۆگە بوينىنى ئەگرى دەر.

---

[1] بۇ «ئوغرى» سۆزىگە كەلتۈرۈلگەن مىسال بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭدىكى «ئوغرى» سۆزى «ئوغرى» دېگەن مەنىنى ئەمەس، «تۆۋەن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

بۇ ماقال ئۆزىدە ئەيىب تۇرۇقلۇق باشقىلاردىن كۆلىدىغان غەيۋەتچىلەرگە تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

ئۈگرە ügrə ئۇگرە. سۈيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى. ئۇ چۆپتىن سۇلۇق، لەززەتلىكرەك بولىدۇ.

ئالدىرى əlri ئەلتىبەر، ئوغلاق تېرىسى. «د – d» ھەرپى قوشۇلۇپ «ئالدىرى aldiri»مۇ دېيىلىدۇ.// I 171

ئارزۇ arzu① ئارجۇ، چىشى چىلبۆرە (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن). بىر تۈركۈم ئادەم بىر نەرسىنىڭ ئەتراپىغا توپلانسا، «كىشى ئارزولىيو قۇردى kixi arzulayu kordi②» دېيىلىدۇ. «كىشىلەر خۇددى چىلبۆرىلەر ئادەمنى يېگىلى ئولاشقاندەك قورشىدى» دېگەن بولىدۇ.

ئارسۇ arsu پەس، قەدىرسىز نەرسە. ئوغۇزچە.

ئارغۇ aroqu ئىككى تاغ ئارىسى. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ تىراز (تالاس) بىلەن بالاساغۇن ئارىسىدىكى شەھەرلەرمۇ «ئارغۇ aroqu» دېيىلىدۇ، چۈنكى ئۇ يەرلەر ئىككى تاغ ئارىسىدا.

ئۇرغا uroqa ئېگىز دەرەخ. ئوغۇزچە. ئارغۇ تىلىدىمۇ شۇنداق.

ئىمغا imoqa مال (سېلىق) يىغىدىغان ئەمەلدار.// I 172

ئانغا anoqa ئاڭقاۋ. ئانغا ئار anoqa ər —— ئاڭقاۋ ئادەم، يارىماس ئادەم. ھەرقانداق كېرەكسىز، يارىماس نەرسىمۇ «ئانغا anoqa» دېيىلىدۇ.

ئىرۋى irvi: ئىرۋى قۇلاق irvi kulak —— ئۇچلۇق، ئۇزۇن قۇلاق.

ئىرۋى irvi كېسەللەرگە بېرىلىدىغان بىر خىل ھىندىستان دورىسى.

ئارقا ark,a ئارقا، دۇمبە.

ئارقا ark,a يارەمچى، يۆلەكچى. قىينىچىلىققا دۇچ كەلگەندە يارەم بېرىدىغان ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئارقاسىز ئالپ جىرىك سىيۇماس arkasïz alp qərik sïyumas

يارەمچىسىز باتۇر سەپنى يىمىرەلمەس.

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە «ازرو» شەكلىدە يېزىلغان. 618 - بېتىدە بولسا «ئارزۇلىيو» شەكلىدە كەلگەن. بىز شۇنىڭغا ئاساسەن «ئارزۇ arzu» شەكلىدە ئالدۇق.

② بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئاۋۋال «قۇرى» يېزىلىپ، كېيىن «قۇردى» قىلىپ تۈزىتىلگەن، لېكىن «د – d» ھەرپى ئوچۇق ئەمەس. بىز مەنە ئېتىبارى بىلەن «قۇردى kordi» بولغىنى توغرا دەپ ھېسابلىدۇق.

ئۇبكا əpkə ئۆپكە.

ئۇبكا əpkə ئۆپكە، غەزەپ. چۈنكى، غەزەپ ئۆپكىدىن چىقىدۇ. بۇ سۆز ئەرەبچىدە «يامغۇر»نى «سَماء — ئاسمان» دېگەنگە ئوخشاش، كۆچمە مەنىدە كەلگەن.[76] //

ئۇتكي ətki بەدەل، ھەق. چىگىلچە. بُو اَتْقا اُتْكىي بِيرْدِمْ *bu atqa ətki bərdim* — بۇ ئاتنىڭ بەدىلىنى بەردىم.

اَجْكُو əqkü ئۆچكە.[173] I //

اِجْكُو iqkü ئىچكۈلۈك. ئىچىلىدىغان نەرسە.

اَژْكُو əżgü ئەزگۈ، ياخشى، چىرايلىق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا كِشي اَتْما اَنكارْ اُرْتَرْ كُلا *kəlsə kixi atma aŋar ərtər külə*

بَقّلْ اَنكارْ اَژْكُولُكُنْ اَغْزِنْ كُلا *bakkil aŋar ażgülükün aoqzin külə*

[ساڭا بىر كىشى كەلسە، ئۇنىڭ (يۈزى)غا ئۆرتەيدىغان كۈل چاچما، ئۇنىڭغا ياخشىلىق بىلەن كۈلۈپ قارا.]

ساڭا بىر كىشى كۈلۈمسىرەپ كەلسە، ئۇنىڭ يۈزىگە ئۆرتەيدىغان كۈل چاچما، ئۇنى ئوچۇق چىراي بىلەن ياخشى كۈتۈۋال

اَرْكي ərki شۇبھە، گۇمانىنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆز. اُلْ كَلِرْمُو اَرْكي *ol kəlirmu ərki* — ئۇ كېلەرمىكىن؟ بۇ سۆز سوئالنى بىلدۈرۈپمۇ كېلىدۇ.

اُرْكُو ərkü ئۆركەش. تۆگىنىڭ لوكىسى.

اَسْكُو əskü ئۆتكەمە.

اَسْكي əski ئەسكى، كونا. اَسْكي تُونْ *əski ton* — ئەسكى تون، كونا تون.[174] I //

اُلْكُو ülkü ۋەدە، ئەھدە.

اَلْكا əlkə: اَلْكا بُلاْق *əlkə bulaq* — ئەلكە بۇلاق. بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ ئىسمى.

اُغْلا ooqla يىگىت. ئارغۇچە.

اُغْلي ooqlï قەشقەردە تېرىلىدىغان تاتلىق ئاق سەۋزە.

اَذْما ażma: اَذْما يِلْقي *ażma yïlqï* — قېرىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئىشلەتمەي قويۇپ بېرىلگەن يىلقا.

اُرْما ərmə: اُرْما سَجْ *ərmə saq* — ئۆرۈمە چاچ.

اَزْمانْ azma[1] ئازما. تاشقىنىڭ تېرىسى يېرىلىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن چاپالمايدىغان قوچقار.

اُزْما üzmə ئۈجمە (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «z» بىلەن).

اُسْمي üsmi: اُسْمي تَرِمْ *üsmi tarïm* —— ئۈسمى تارىم. ئىسلام ئېلىدىن[2] ئۇيغۇر ئېلىگە ئېقىپ بارىدىغان چوڭ دەريا. بۇ دەريا// 175 I شۇ يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ.

اَگْما əgmə ئەگمە. ئۆينىڭ ئەگمىسى.

اُگْما ügmə: اُگْما تُبْراقْ *ügmə toprak* —— توپلانغان تۈپراق. ھەرقانداق توپلانغان نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَلْما alma ئالما. ئوغۇزچە. تۈركىلەر بۇنى «اَلْمِلا *almïla*» دەيدۇ.

اُلْما olma كوزا.

اَتْنُو ətnü ئۆتنە. مَنْ يَرْماقْ اُتْنُو بِيرِدمْ *mən yarmaq ətnü bərdim* —— مەن يارماق ئۆتنە بەردىم.

اَشْنُو axnu ئىلگىرى، ئاۋۋال. مَنْ اَنْداً اَشْنُو كَلْدِمْ *mən andan axnu kəldim* —— مەن ئۇنىڭدىن ئىلگىرى كەلدىم.

اَنْدا anda ئاندا، ئۇ يەردە. ئوغۇزلار// 177 بۇ سۆزنى «كېيىن» دېگەن مەنىدە ئىشلەتكەندە، «ا - ئەلىف» ھەرپىنى «ن - *n*»غا ئالماشتۇرۇپ، «*andan*» دەيدۇ. پەقەت «ئۇ يەردە» دېگەن مەنىدە ئىشلەتكەندىلا، باشقىلارغا ئوخشاش قوللىنىدۇ.

«ا – ئەلىف»نى «ن - *n*»غا ئالماشتۇرۇش ئەرەبچىدىمۇ بار. مۇسا پەيغەمبەرنىڭ ھېكايىسىدە ئۇلۇغ تەڭرى ئېيتقان « وَمٰا رَبُّ العٰالَمِينْ » دېگەن ئىبارىدە «ما» دېكى «ا – ئەلىف» «ن - *n*» بىلەن ئالماشقان. چۈنكى، ئەقىل ئىگىلىرىگە قويۇلغان سوئالدا «ماھذا —— بۇ نېمە؟» دېيىلمەستىن،// 176 I «مَنْ ھذا —— بۇ كىم؟» دېيىلىدۇ. يەنە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «لَنَسْفَعاً بِالنّٰاصِيَةِ» دېگەن ئىبارىسىدىمۇ «ن – *n*» ھەرپى «ا – ئەلىف» قا ئالماشقان. « اَعْشٰى *əʼxa* » ئىسىملىك بىر شائىرنىڭ تۆۋەندىكى شېئىرىدىمۇ شۇنداق بولغان:

وَلاَ النَّصْبَ الْمَنْصُوبَ لا تَعْبُدَنَّهُ
لِعاقِبَةٍ وَاللّٰهَ رَبَّكَ فَاعْبُدا

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئاۋۋال «اَزْما» دەپ يېزىلىپ، كېيىن «اَزْمانْ» قىلىپ تۈزىتىلگەن. ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن «*azma*» بولغىنى توغرا.

[2] ھازىرقى تارىم دەرياسى. ئۇ زامانىدا كۆچانىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئاھالە ئىسلام دىنىغا كىرىپ بولغاچقا، ئىسلام دىنىغا تېخى كىرمىگەن شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن پەرقلەندۈرۈلۈپ «ئىسلام ئېلى» دەپ ئاتالغان.

بۇ يەردىكى «فَاعْبُدا» سۆزى ئەسلىدە «فَاعْبُدَنْ» بولۇپ، «ن - n» ھەرپى «ا — ئەلىف»قا ئالماشقان.

فَعْلٰى fa' la شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اِكِي iki ئىككى.

فُعُلْ fuul شەكلىدە «ج – q» بىلەن ياسالغان غۇننىلىك سۆزلەر بابى

تېكىست

اُتُنْجْ ötünq ئۆتنە، قەرز. مَنْ اَنكَارْ يَرْماقْ اُتُنْجْ بِيرْدِمْ *mən aŋar yarmaq, ötünq bərdim* — مەن ئۇنىڭغا يارماق ئۆتنە بەردىم.// 177

اُوتُنْجْ utunq: اُوتُنْج ايشْ *utunq iх* — ئۇياتلىق ئىش. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ئۇۋات، ئۇيات، ھايا» مەنىسىدىكى «اُقُتْ *uvut*» تۇر.

اُجُنْجْ üqünq ئۇچىنچى.

اِكِنْجْ ikinq ئىككىنچى. ئوندىن تۆۋەن سانلارنىڭ تومۇرىغا ئۇنىڭ ئۆزىدىن ئاۋۋالقى سانىنىڭ داۋامى ئىكەنلىكىنى ۋە مەلۇم نۆۋەت تەرتىپى بىلەن كەلگەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئاۋۋال «ن – n»، ئاندىن «ج – q» ھەرپلىرىنى قوشۇش بىر قائىدىدۇر: «تُورْتِنْجْ *tərtinq* — تۆتىنچى، بِيشِنْجْ *bəxinq* — بەشىنچى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇلارنىڭ ئەسلى «تُورْتْ *tərt*» بىلەن «بِيشْ *bəx*» ئىدى، يۇقىرىدىكى مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، تومۇرغا ئاۋۋال «ن – n» ، ئاندىن «ج – q» ھەرپلىرى قوشۇلغان. بۇنى ھەرقانداق سانىنىڭ تومۇرىغا قوشۇشمۇ مۇمكىن: اُونُنْجْ *onunq* — ئونىنچى، يِگِرْمِنْجْ *yigirminq* — يىگىرمىنچى (بۇ «ئون توققۇزدىن كېيىن كەلگەن» دېگەن بولىدۇ) دېگەندەك. بۇ ئۆزگەرمەس قائىدە.

اَرِنْجْ ərinq « ئېھتىمال، بەلكى» مەنىسىدىكى سۆز. اُلْ كَلْدِي اَرِنْجْ *ol kəldi ərinq* — ئۇ كەلدى بولغاي، ئۇ بەلكى كەلگەندۇر.// 178

اُرُنْجْ urunq پارا.// 78

ارِنْـــــجْ ərinq راهـەت، بایاشـات تۇرمـۇش كـەچۈرۈش. بـەزى شـېۋىلەردە ئىككـى مـەخرەج ئارىسىدىكى «ز» بىلەن «ارِنْزْ ərinz» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

اَقِنْجْ avïnq ئاۋۇنماق، كۆنۈكمەك. اُلْ مَنكا اَقِنْدِي ol maŋa avïndï — ئۇ ماڭا كۆنۈكتى.

اِكِنْجْ ikinq[1] ئىككىنچى.

اُكُنْجْ öküng ئۆكۈنچ، پۇشايمان. اُلْ تَلِمْ اُكُنْجْ اُكُنْـــدِي ol təlim öküng ökündi — ئۇ تولىمۇ ئۆكۈندى.

اُگُنْجْ ögünq ماختىنىش. بُو ايشْكا نا اُگُنْجْ كَرَكْ bu ixkə nə ögünq kərək — بۇ ئىشقا ماختىنىشنىڭ نېمە كېرىكى بار؟

اَيْلَنْجْ[2] ulïnq: اَيْلَـــنْجْ يُـولْ ulïnq yol — ئايلانما يول. ھەرقانداق قىڭغىر نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اِلَنْجْ ilənq جېمىلەش، تەنە، تاپا. مەسلىھەت بەرگۈچىنىڭ مەسلىھىتى خاتا بولۇپ قالسا، تەنە قىلىش.

اُمُنْجْ umunq ئومۇلۇش ~ ئومۇنۇش، ئۇمىد. اُمُنْجْ تَنْكْرِي كا تُتْ // umunq təŋrigə tut I 179 — ئۇمىدىڭنى تەڭرىگە باغلا.

اُنُنْجْ onunq ئونىنچى. اُنُنْجْ يَرْمـــاقْ onunq yarmak — ئونىنچى يارماق، باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

اِنَنْجْ ïnanq ئىشەنچ، ئىشەنچلىك. اِنَنْجْ بَكْ ïnanq bəg — ئىشەنچلىك بەگ.

بۇ بابقا كىرىدىغان فَعِلَى fəinla شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر

اَتِنْجُو atïnqu: اَتِنْجُو نانْكْ atïnqu nəŋ — ئېتىلغان نەرسە، تاشلانغان نەرسە.

اِتِنْجُو itinqü ئىتتىرىلگەن. اِتِنْجُو نانْكْ itinqü nəŋ — ئىتتىرىلگەن نەرسە، يوقىتىلغان نەرسە.

اِذِنْجُو ïzïnqu قويۇۋېتىلگەن، بوش. اِذِنْجُـــو سَـــجْ ïzïnqu saq — قويۇۋېتىلگەن چاچ، ئەرلەرنىڭ كېيىن قويۇپ بەرگەن چېچى. بۇ سۆز باشقا نەرسىلەرگىمۇ

[1] بۇ سۆز مۇشۇ بابتا ئىككى قېتىم بېرىلىپ قالغان.

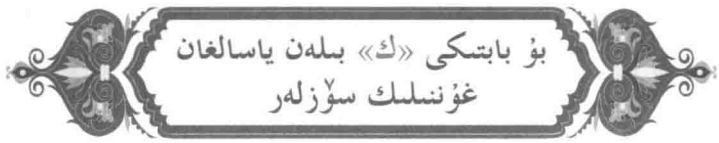
[2] يازما نۇسخا 79- بەتتىكى «اَيْلِنْجْ» ۋە 637- بەتتىكى «اِلَنْجْ» سۆزلىرى يازما نۇسخا 111- ۋە 387- بەتلەردىكى ئۆتۈكەن زامان پېئىلى شەكلىدە كەلگەن «اُلْدِي» دېگەن پېئىلنىڭ يىلتىزىغا «ج» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغانلىقى ئۈچۈن، بىز ھەر ئىككى ئورۇندا «ulinq» دەپ ئالدۇق.

ئىشلىتىلمەيدۇ. يۇك ئارتىلماي ئۆز ئىختىيارىچە قويۇپ بېرىلگەن يىلقىمۇ «اِذِنْجُو يِلْقِي *izinqu yilqi*» دېيىلمەيدۇ.

اَرِنْجُو arïnqu گۇناھ. // I 180

اَقِنْجُو avïnqu ئاۋۇنچىۋق. اَقِنْجُو نانْكْ *avïnqu nəŋ* — ئاۋۇنچىۋق نەرسە، كۆڭۈلنى ئالمىغان نەرسە. شۇنىڭ ئۈچۈن چۆرىلەرمۇ «اَقِنْجُو *avïnqu*» دېيىلمەيدۇ.

اَقِنْجِي akˌïnqï ئېقىنچى. كېچىسى بېرىپ دۇشمەننى باسمىغان ئەسكەر.

اَبَنْكْ abaŋ ئەگەر. اَبَنْكْ سَنْ بَرْسا سَنْ *abaŋ sən barsa sən* — ئەگەر سەن بارساڭ.

اُتُنْكْ otuŋ ئوتۇن.

اُرُنْكْ ürüŋ ئۇرۇن ~ يۇرۇن. ھەرقانداق ئاق نەرسە. ئوغۇزلار «اَقْ *aq*» دەيدۇ.

اُرُنْكْ ürüŋ ئاق داغ. ئۆسمۈرلەرنىڭ تىرنىقىغا چۈشمىگەن ئاق. ئۇ «تِرْنَكْسَاقْ اُرُنكِي *tïrŋaq ürüŋi*» دېيىلمەيدۇ.

اُرُنْكْ ərüŋ ئۆرۈم. پالچىغا بېرىلمىگەن ھەق. اَلِكْ اُرُنكِي بِيرْ *alik ərüŋi bər* — قول ھەققى بەر. // I 79 181

اُرَنْكْ ürəŋ ئۇرۇڭ. رۇم ئېلىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا يېقىن بىر جايىنىڭ نامى. توغرىسى «وَرَنْكْ *wərəŋ*»دۇر.

ارِنْكْ ïrïŋ ئىرىڭ ~ يىرىڭ.

اُشَنْكْ üxəŋ: اُشَنْكْ تَاشْ *üxəŋ tax* — سىلىق تاش. باشقا بىر شېۋىدە «يُشَنْكْ *yüxəŋ*»مۇ دېيىلمەيدۇ.

اَلَنْكْ alaŋ ئالاڭ، ھاللاڭ، ئوچۇقچىلىق. اَلَنْكْ يَزِي *alaŋ yazï* — تۇز يېزىق، ئالاڭ مەيدان. بۇ سۆز «ئوچۇق قۇۋۇق» دېگەن مەنىدىكى «اَنِكْلْ *aŋïl*» سۆزىنىڭ ھەرپ ئالماشقان شەكلى.

بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر

اَنكَّكْ əŋək ئېچەك. ئېغىزنىڭ ئىككى يېنىدىكى زاڭاق.

اَنكَكْ əŋək خوتۇنلار پۇركەنچىسىنىڭ بوغقۇچى.

اُنكِكْ əŋik چۈپۈر چاچ. خوتۇنلارنىڭ ئۆچكە چۈپۈرىدىن قىلىنغان ياسىما چېچى. اُنكِكْ يُرْكَيَاكْ *yərgəyək* — *əŋik* — ئۇلانما چاچ. بۇ سۆز ئەسلىدە «باشقا» دېگەن مەنىدىكى «اُنكِي *əŋi*» سۆزىدىن ئېلىنغان. I 182

اُنكُكْ əŋük پۆپۈك. تەكىيىنىڭ بېشىغا بېكىتىلىدىغان يىپەك جالا.

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اُنكِي əŋi باشقا. بۇ سۆزدىكى «ى - ي - يا» ھەرپى «ن - *n*»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇنىڭ ئەسلى «اُنكِنْ *əŋin*» دۇر. بۇ ھال ئەرەبچىدىمۇ بار. ئەرەبلەر «مۇكتى» مەنىسىدىكى «اِنْكَمَنَ» سۆزىنى «اِنْكَمٰى» مۇ دەيدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

اَرَنكَيُو ərəŋəyü ئېرىڭاي، ئالتە بارماقلىق ئادەم.

اَرَنكَيُو ərəŋəyü پارپا. بويى ئىككى گەز كېلىدىغان پەتەك ئادەم.

فَعَالُو fəalu، فُعَالُو fualu، فِعَالُو fialu شەكىللىرىدە هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اُلاتُو ulatu بۇرۇن ئېرتىدىغان يىپەك قوليا‌غلىق. قويۇندا ساقلىنىدۇ.// I 183

اَلاجُو alaqu ئالچۇق، كەپە.

اَباجِي abaqï ئالۇاستى، بۇجى. بالىلارنى قورقۇتۇش ئۈچۈن «اَباجِي كَلْدِي *abaqï kəldi* — بۇجى كەلدى» دېيىلىدۇ.

اَغجِي aoqïqï ئاغىچى. يىپەك رەختلەرنى ساقلىغۇچى، خەزىنىچى.

اُلاَغُو ulaoqu: اُلاغُو نانْكْ *ulaoqu nəŋ* — ئۇلاق بولىدىغان نەرسە، ئۇلاقلىق.

اُلِيغُو uliïoqu ھۆۋلايدىغان چاغ. بُو اُغُرْ اُلْ بُرى اُلِيغُو *bu ooqur ol bəri uliïoqu* — بۇ بۆرىلەر ھۆۋلايدىغان ۋاقىت.

اَباقِي abaqï قارانچۇق. كۆز تەگمىسۇن دەپ باغ ۋە كۆكتاتلىقلارغا قاداپ قويۇلىدىغان قارانچۇق.

اَتاقِي atakï[80]//«ئاتىكام» دېگەن مەنىدە بولۇپ، سۆيۈمچانلىقنى بىلدۈرىدۇ.

اِتاكُو itəgü تۇگمەندە ئۇستىگە ئايلانغۇچى تاش ئورنىتىلىدىغان ياغاچ قۇلاق. ئۇننى يىرىكەك تارتماقچى بولغاندا، بۇ قۇلاقنىڭ يارىمى بىلەن تاش بىر ئاز كۆتۈرۈلىدۇ، يۇمشاق تارتىش زۆرۈر بولغاندا، تۇگمەن تېشى بۇ قۇلاقنىڭ يارىمى بىلەن بىرئاز تۆۋەن چۈشۈرۈلىدۇ.// I 184

اِجاكُو iqəgü ئىچ - قارىن. قورساق بوشلۇقىغا جايلاشقان نەرسىلەر.

اُلِيكا ülikə يۆگمەچئوت.

اِناكُو inəgü كىندىك ئۇدۇلىدا پەيدا بولىدىغان يەل سانجىقىغا ئوخشاش بىر خىل كېسەل.

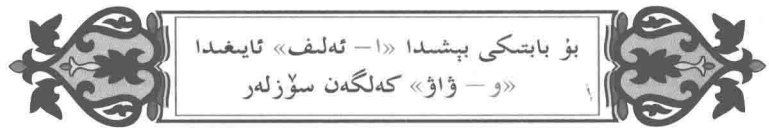
اَباكِي[1] abalï بىر نەرسىنى «ئاز بولۇپ قالدى» دەپ بىلگەندە ئېيتىلىدىغان سۆز («كەم بولار» دېگەندەك).

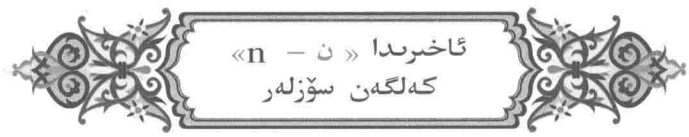
[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَباكِي» شەكلىدە يېزىلغان. بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىغا ئاساسەن، بىز بۇ سۆزنى «اَبالِي *abalï*» شەكلىدە ئالدۇق.

ئانومى anumï ماخاۋ كېسىلى.

ئاكاما əkəmə ئېكەمە، ئۇد تىپىدىكى چالغۇ ئەسۋابى.

ئايـــاكُو əyəgü يان. چېدىرنىڭ يانلىرىمۇ «ئايـــاكُو *əyəgü*» دېيىلىدۇ. تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز يەرمۇ «ئاياكُو يِيرْ *əyəgü yər*» دېيىلىدۇ.// I 185

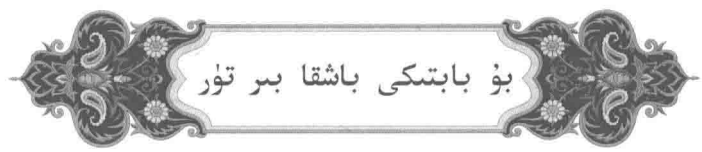
اشجان axïqan[1] ئاشچان. چىنغا باردىغان يول ئۈستىدە قونۇپ ئۆتىدىغان بىر شەھەر.

ئالُوجينْ aluqïn يېگىلى بولىدىغان بىر خىل بوغۇملۇق ئوت.

ارُم دُونْ arumżun بوياق.

ئاراغُونْ uraqun ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلىدىغان بىر خىل دورا.

ئاتُوكانْ ətükən ئۆتۈكەن. تاتار (موڭغۇل) دالىسىدىكى بىر يەرنىڭ نامى. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن.

ئالْملا almïla ئالما.

ئارْمَكُو ərməgü ئېرىنچەك، ھۇرۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

[1] بۇ سۆزگە يازما نۇسخىدا ھەربىر قويۇلمىغان. بىز «axïqan» دەپ ئالدۇق.

ئېرىنچەككە بۇلۇت كۆلەڭگىسى يۈك بولۇر.// 186 I ərməgügə bulït yük bolur ئارمەكو كا بُلىتْ يُكْ بُلورْ

ئُغْلاغُو ooɣlaoɣu توقچىلىقتا ئۆسكەن ئادەم. ئُغْلاغُو قاتُونْ ooɣlaoɣu ķatun — دۆلەتمەن خوتۇن.

ئُخْشاغُو ohxaoɣu ئويۇنچۇق. خوتۇنلارمۇ «ئُخْشاغُو ohxaoɣu» دېيىلىدۇ.

ئافاغُولْ əfaul شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

ئارُوباتْ arubat تەمىر ھىندى.

ئُراغُوتْ uraoɣut ئايال.

ئارامُوتْ aramut ئارامۇت. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن جايلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى.

ئارامُوتْ aramut ئارامۇت. بىر يەرنىڭ نامى.

ئِقِيلاجْ ïķ,ïlaq شوخ، يۇگۇرۈك ئات. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئالْبْ ئارِكْ يَقْرِتْما ئِقِيلاجْ ئارْقاسِنْ يَغْرِتْما

alp ərig yavrïtma ïķïlaq arķasïn yaoɣrïtma

باتۇرلارنى خار قىلما، يۇگۇرۈك ئاتنى يېغىر.

باتۇر ئەرنى ھالسىزلاندۇرما، يۇگۇرۈك ئاتنىڭ ئۆچىسىنى يېغىر قىلما.// // 81 187 I

بۇ ماقال بىلەن ئاقساقاللار بەگلەرگە نەسىھەت قىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئِقِيلاجِمْ ئارِكْ بُلدِي	*ïķïlaqïm ərik boldï*
ئارِكْ بُلْغُو يَرِي كُرْدِي	*ərik boloɣu yəri kørdi*
بُلِتْ ئُورُبْ كُوكْ ئُرْتُلْدِي	*bulït ørüp køk ørtüldi*
تُمَنْ تُورُبْ تُلِي يَغْدِي	*tuman turup tolï yaoɣdï*

[تۇلپارىم يۇگۇرۈك بولدى،
يۇگۇرۈك بولۇشنى مۇناسىپ كۆردى،
بۇلۇت چىقىپ كۆك (ئاسمان) قاپلاندى،
تۇمان تۇرۇپ، تولى ياغدى.]

شوخ ئېتىم تېزلىك بىلەن چاپتى، بەيگىدە ئۇزۇپ چىقتى، شۇنداق قىلىشنى ئۆزىگە مۇناسىپ كۆردى، چۈنكى بۇلۇت كۆتۈرۈلۈپ، تۇمان توپلاندى، تولى (مۆلدۈر) ياغدى.

اَلاوانْ alawan تىمساھ.// I 188

اَفْعَلانْ əf'əlan شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اَرْبَغانْ arpaqan ئارپىخان. ئارپىغا ئوخشاش بىر ئۆسۈملۈك. باشقى بولسىمۇ، دېنى بولمايدۇ.

اَرْمَغانْ armaqan ئارماغان. سەپەردىن قايتقان كىشىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا ئېلىپ كەلگەن سوۋغىسى. ئوغۇزچە. بۇ سۆزنى باشقىلار «يَرْمَقانْ *yarmaqan*» مۇ دەيدۇ. بۇ «اَمُجْ *amuq* —— سوۋغا» دېمەكتۇر.

فِعِنْلِي fiinli شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اِتِنْدِي itindi: اِتِنْدِي نانْكْ *itindi nəŋ* —— ئىتتىرىلگەن نەرسە.

اَقِنْدِي akiindi: اَقِنْدِي سُوقْ *akiindi suv* —— ئېقىندى سۇ.

اَكِنْدِي əkindi: اَكِنْدِي تَرِغْ *əkindi tarïoq* —— ئېكىلگەن (تېرىلغان) ئۇرۇق.

اُگُنْدِي ogündi: اُگُنْدِي كِشِي *ogündi kixi* —— ماختالغان كىشى.// I 189

اِكِنْدِي ikindi: اِكِنْدِي نانْكْ *ikindi nəŋ* —— ئىككىنچى نەرسە.

اِكِنْدِي ikindi ئىكىندى، دېگەر ۋاقتى.

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// I 190

اَرْغاغْ aroɣaoɣ بېلىق تۇتىدىغان قارماق.

اِرْغاغْ ïroɣaoɣ مۇزنى مۇزخانىغا تارتىپ كىرىشتە ئىشلىتىلىدىغان ئىلمەك.

بۇ تۇرگە كىرىدىغان مسالالر

اِمْتِلي imtili: بُو اِشغْ اِمْتِلي قِلْدي *bu ïxïoɣ imtili ḳildï* — بۇ ئىشنى ئويلىماستىن قىلدى. چىگىلچە.

اُمْدُوجي umduqï تىلەمچى.

اَرْقُجي ark,uqï ۋاستىچى. تويدا قىز تەرەپ بىلەن ئوغۇل تەرەپ ئارىسىدا يۈرىدىغان ئەلچى.// 191 I

اَرْدِني ərdini چوڭ مەرۋايىت. مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنىپ خوتۇنلار «اَرْتِّني اُزُكْ *ərttini özük*» دېيىلىدۇ. بۇ «بەدىنى مەرۋايىتتەك خوتۇن» دېگەن بولىدۇ. بۇ سۆزدە «د – *d*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن، ئەرەبچىدە «مُدَّكِرْ» سۆزى ئەسلىدە «مُذْتَكِرْ» بولغانەك.// 82

اُسپرى üspəri قوقاستا پىشۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، توغراپ ياغقا سېلىنىپ، ئۈستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك.

فَعُولْ fə'ul شەكلىدە ئوتتۇرىسىدىكى ھەرپى تەكرارلىنىدىغان سۆزلەر بابى

اُتُّزْ ottuz ئوتتۇز. اُتُّزْ يَرْماقْ *ottuz yarmaḳ* — ئوتتۇز يارماق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. «اُتُّزْ *ottuz*» سۆزىنى «ئۈچ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىشىمۇ بار. مەن بۇنى

«كُنكُـــتْ *künüt*»تە ياغمىلاردىن ئاڭلىدىم. ئۇلار «ئۇچ قېتىم ئىچەيلى» دېيىشنىڭ ئورنىغا «اُتُّـــزْ اِجـــالِمْ *ottuz iqəlim*» دەيدۇ. «اُتُّـــزْ *ottuz*» سۆزىنى ئادەتتىكى مەنىدىمۇ ئىشلىتىدۇ. مېنىڭ يېنىمدا ئۇچ قېتىم ئۇچتىن ئىچىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // 192 I

اُتُّزْ اِجِبْ قِقْرالِمْ	*ottuz iqip kikralïm*
يُقارْ قُبُبْ سَكْرَلِمْ	*yukar kopup səkrəlim*
اَرْسْلَنْ لَيُو كُكْرَلِمْ	*arslanlayu kokrəlim*
قَجْتِي سَقِنْجْ سَقْنَلِمْ	*kaqtï sakïnq səvnəlim*

[ئوتتۇز (ئۇچ قېتىم ئۇچتىن) ئىچىپ قىرقىرايلى،
يۇقىرى قوپۇپ سەكرەيلى،
ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،
قايغۇ قاچتى، سۆيۈنەيلى.]

ئۇچ قېتىمدىن ئىچەيلى، ئورنىمىزدىن تۇرايلى، ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى، قايغۇنىڭ بىزدىن يىراق كەتكەنلىكىنى كۆرسىتەيلى. بۇ شېئىردا كەلگەن «اُتُّـــزْ اِجِبْ قِقْـــرالِمْ *ottuz iqip kikralïm*» دېگەن مىسرادىكى «اُتُّـــزْ *ottuz*» سۆزى ھەربىرىمىز «ئۇچ قېتىمدىن ئۇچتىن ئىچەيلى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن.

اِسِّزْ əssiz: اِسِّزْ كِشِي *əssiz kixi* —— يۈزسىز، ياخشىلىقنى// 193 I بىلمەيدىغان ئادەم. بۇ سۆزدە «س – *s*» ھەرپىنىڭ تەكرارلىنىشى كۈچەيتىشنى بىلدۈرىدۇ.

اَسِّزْ əssiz ئىسىت. ئەرەبچە «ياأسَـــفا» دېگەنگە ئوخشاش ئېچىنىشنى، ئەپسۇسلىنىشنى بىلدۈرىدىغان سۆز. اَسِّزْ اَنِكْ يِكِتْلِكِـــي *əssiz aniŋ yigitliki* —— ئىسىت، ئۇنىڭ يىگىتلىكى.

اِكِّزْ ikkiz: اِكِّزْ اُغْلانْ *ikkiz oqlan* —— ئىككىزەك (قوشكىزەك) بالا.

اَرِّغْ arrïoq: اَرِّغْ نانْكْ *arrïoq nəŋ* —— بەك ئېرىغ نەرسە، ناھايىتى تازا نەرسە. بۇ يەردىكى «ر – *r*» نىڭ تەكرارلىنىشى كۈچەيتىشنى بىلدۈرىدۇ.

اَلِّـــكْ əllik ئەللىك. اَلِّـــكْ يَرْمـــاقْ *əllik yarmak* —— ئەللىك يارماق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

فَعَلّا fəəlla شەكلىدە دەسلەپكى «ل – l» ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى[1]

اَقْجُغا avïqoqa ئوبۇشقا، قېرى كىشى. // 194 I

باش ھەرپى زەممىلىك سۆز

اُذتْما užïtma ئۈيۈتما، قېتىق.

باش ھەرپى كەسرىلىك سۆز

الِمْغا ïlïmoqa خان مەكتۇپلىرىنى تۇركىي يېزىق بىلەن يازدىغان كاتىپ.

اَفْعالِلْ əf'alil شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اَلْباغُتْ alpaoqut يېڭىلمەس قەھرىمان، تاغ يۈرەك باتۇر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُذرَجْ يَما قُدُرْدِي	*bużraq yəmə kudurdï*	[بۇزراچ يەنە قۇتىردى،
اَلْباغُتِنْ اذُرْدِي	*alpaoqutïn ożürdi*	باتۇرلىرىنى تاللىدى،
سُوسِنْ يِنا قِدِرْدِي	*süsin yanakadïrdï*	قوشۇننىنى يەنە قايىردى،
كَلْكالِمَتْ اِرْكُشُورْ // 195 I	*kəlgəlimət irkəxür*	كەلمەك بولۇپ توپلىنىۋاتىدۇ.]

[1] ئۈچىنچى ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى.

ياباقۇ قەبىلىسىنىڭ بېگى بۇزراچ يەنە ئەسكەرلىرى بىلەن قايتتى.
باتۇرلىرىنى تاللىدى،[83] كېلىش ئۈچۈن توپلاندى.

اَذْغِراقْ ażoqïrak, پاچىقى ئالا، باشقا يەرلىرى قارا بىر خىل تاغ تېكىسى. ساغلىق ئۈچۈن قوچقار قانداق بولسا، تاغ ئۆچكىسى ئۈچۈن بۇمۇ شۇنداق.

اَذْغِراقْ ażoqrak, : اَذْغِراقْ سُقِي *ażoqïrak suvï* —— ئازغىراق سۇيى. ياغما ئېلىنىدىغان بىر سۇ (دەريا) نامى.

ارْقجق ark,aqak, ئېغىزغا دورا قۇيۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ئىچى كاۋاك ئەسۋاب.

اَرْذوتالْ arżutal بەدەندىكى موينى چۈشۈرۈشكە ئىشلىتىلىدىغان ھاك ئارىلاشمىسى. I 196

فَعْلُولِي fə'luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اشكُرتي ① əxgüti چىندا ئىشلەنگەن گۈللۈك يىپەك رەخت.

اڤزُوري avzurï بۇغداي ۋە ئارپا ئۇنى قاتارلىق نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىلىنغان تاماق (قوشۇقلۇق نان).

فَعْلَنْدِي fə'ləndi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اُذْرُنْدِي əżründi: اُذْرُنْدِي نانْكْ *əżründi nəŋ* —— تاللانغان نەرسە.

اَڤْرِنْدِي avrïndï: اَڤْرِنْدِي نانْكْ *avrïndï nəŋ* —— تاشلاندۇق نەرسە، ھەر نەرسىنىڭ تاشلاندۇقى.

بۇ خىلدىكى سۆزلەر ئەرەبچىدە پېئىلدىن ياسالغان «فُعالَة» *fualə* شەكلىدىكى ئىسىملارغا ئوخشاش بىر نەرسىنىڭ ئېشىندىسىنى بىلدۈرىدۇ.

فُعُولِينْ fuulin شەكلىدىكى غۇننىلىكلەر بابى

اُنكُوژِينْ üŋüzin ئالۇۋۇن. چۆللەردە ئادەمنى ئازدۇرىدىغان ئېزىتقۇ.
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى. I 197

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اشكُرتي» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ بابنىڭ ۋەزنىگە ئاساسەن «ر» ھەرپىنى «و» بولۇشى مۇمكىن دەپ قاراپ «*əxgüti*» دەپ ئالدۇق.

بۇ باب پەقەت ئىسىملارنى، سۈپەتلەرنى ۋە نەرسىلەرنىڭ تۇرغان ئورنىنى بىلدۈرىدىغان ئورۇن - جاي ئىسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئەسلىدە ئورۇن - جاي ئىسىملىرى بىلەن سۈپەتلەرنى ئۆز قائىدىلىرى بويىچە قىياس قىلىۋېلىشقا قالدۇرۇش كېرەك ئىدى؛ لېكىن بۇلاردىن سۆزلىمىگۈچە بىلگىلى بولمايدىغانلىرىنى قىياس قىلغۇچىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش مەقسىتىدە بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتتۇم.

اُقْتُلُغْ uvutluoɣ: اُقْتُلُغْ كِشِي *uvutluoɣ kixi* — ئۇۋاتلىق كىشى، ئۇياتچان كىشى.

اَغِرْلِغْ aoɣïrlïoɣ: اِغِرْلِـغْ اَرْ *aoɣïrlïoɣ ər* — ھۆرمەتلىك ئادەم، ھەممە كىشى ھۆرمەت قىلىدىغان ئادەم.

اُغُرْلُغْ ooɣurluoɣ: اُغُرْلُغْ ايِشْ *ooɣurluoɣ ix* — دەل ۋاقتىدا ۋە جايىدا بولغان ئىش.

اُبُزْلُغْ obuzluoɣ دۆڭ. اُوْى اُبُزْلُغْ يِرْ *oy obuzluoɣ yər* — ئوي - دۆڭ يەر.// 198 I

اُذُزْلُغْ użuzluoɣ: اُذُزْلُـغْ كِشِـي *użuzluoɣ kixi* — قىچىشقاق كېسىلگە گىرىپتار بولغان كىشى.

اَغُزْلُغْ aoɣuzluoɣ: اَغُزْلُغْ اَرْ *aoɣuzluoɣ ər* —//ئوغۇزلۇق ئادەم، ئوغۇز سۈتى بار ئادەم. 84

اُغُشْلُغْ ooɣuxluoɣ: اُغُشْلُغْ اَرْ *ooɣuxluoɣ ər* — ئۇرۇق - تۇغقانلىق، جەمەتلىك ئادەم.

اُقُشْلُغْ ukɣuxluoɣ: اُقُشْلُغْ اَرْ *ukɣuxluoɣ ər* — ئوڭلۇق ئادەم، غەرەز ئۇقىدىغان ئادەم.

اَجِغْلِغْ aqïoɣlïoɣ: اَجِغْلِغْ اَرْ *aqïoɣlïoɣ ər* — بایاشات تۇرمۇشلۇق ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَجِغْلِغْ اَرْ شابوُكْ قَرِيماسْ *aqïoɣlïoɣ ər xabuk karïmas*

توق تۇرمۇشلۇق ئادەم تېز قېرىماس.

اَجِغْلِغْ aqïoqlïoq: اَجِغْلِغْ كُبْ küp aqïoqlïoq — ئىچىدە ئېچىتقۇ بولغان كۈپ.

اَذِغْلِغْ ażïoqlïoq: اَذِغْلِغْ تاغْ taoq ażïoqlïoq — ئېيىقلىق تاغ، ئېيىقى كۆپ تاغ.

اُرُغْلُغْ uruoqluoq: اُرُغْلُغْ اَلْتُونْ altun uruoqluoq — ئاقچا قىلىپ قۇيۇلغان ئالتۇن. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// I 199

اَزِغْلِغْ azïoqlïoq: اَزِغْلِغْ اَتْ at azïoqlïoq — ئېزىق چىشلىق ئات. ئېزىق چىشى چىققان ھەربىر ھايۋانمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اُجَقْلِغْ oqak,lïoq: اُجَقْلِغْ اَقْ av oqaklïoq — ئوچاقلىق ئۆي.

اَجُقْلُغْ aquk,luoq: اَجُقْلُغْ كِشِي kixi aqukluoq — ئوچۇق كىشى، ياخشى خۇلقلۇق كىشى.

اَسِغْلِغْ asïoqlïoq: اَسِغْلِغْ اِيشْ ïx asïoqlïoq — ئاسقىلىق (پايدىلىق) ئىش.

اَذَقْلِغْ ażak,lïoq: اَذَقْلِغْ نانْكْ nəŋ ażaklïoq — ئاياغلىق نەرسە.

اَرِقْلِغْ arïk,lïoq: اَرِقْلِغْ يِيرْ yər arïklïoq — ئېرىقلىق يەر، ئېرىق - ئۆستەڭلىك يەر.

اُرُقْلُغْ uruk,luoq: اُرُقْلُغْ قُوا kuwa urukluoq — ئارغامچىلىق سوغا.

اَزُقْلُغْ azuk,luoq: اَزُقْلُغْ اَرْ ar azukluoq — ئوزۇقلۇق ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَزُقْلُغْ اَرُقْ اَرْماسْ azukluoq aruk armas ئوزۇقلۇق ئادەم ھارماس.

اَرَنْلِغْ aranlïoq: اَرَنْلِغْ اَقْ av aranlïoq — ئېغىللىق ئۆي، ئېغىلى بار ئۆي.// I 200

اَتَنْلِغْ atanlïoq: اَتَنْلِغْ اَرْ ar atanlïoq — ئاتان تۆگىلىك ئادەم، ئاتان تۆگىسى بار ئادەم.

اُلَرْلِغْ ularlïoq: اُلَرْلِغْ تاغْ taoq ularlïoq — ئۇلارلىق تاغ.

اَلِمْلِغْ alïmlïoq: اَلِمْلِغْ اَرْ ar alïmlïoq — ئېلىمى بار ئادەم، ئېلىشى بار ئادەم.

اَلِنْلِغْ alïnlïoq: اَلِنْلِغْ اَرْ ar alïnlïoq — پېشانىسى كەڭ ئادەم.

اُلُنْلُغْ ulunluoq: اُلُنْلُغْ اَرْ ar ulunluoq — باشاقسىز ۋە پەيسىز ئوقى بار ئادەم.

اُرُنْجَقْ orunqak: ئامانەت. بۇ سۆز «اُرُنجاقْ orunqak» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُرُنْجَقْ اَلِبْ يَرْمَدِي	orunqak alïp yərmədi	[ئامانەت ئېلىپ زېرىكمىدى،
اَلِمْلِغْ كُرُو اَرْمَدِي	alïmlïoq korü armadï	ئېلىشى بار (كىشى)نى كۆرۈپ هارمىدى،
اَدَشْلِقْ اُزا تُرْمَدِي	adaxlïk üzə turmadï	ئاداشلىقتا تۇرمىدى،
قِلِن ارَن تركشور	kalïn ərən tirkəxür// I 201	نۇرغۇن ئادەم توپلاشماقتا.]

بىراۋنى مەسخىرە قىلىپ ئېيتىلىدۇ: ئامانەت ئېلىشتىن توختىمىدى، ئېلىملارنى قايتۇرۇشنى ئويلىمىدى، دوستلۇققا رىئايە قىلمىدى، ئەدىلىكتە ئەسكىرىنى توپلاپ ئۇستۇمگە يۈرمەكچى بولۇۋاتىدۇ.

اُغُلْجُقْ ,ooqulquk ئايالنىڭ بالىياتقۇسى.

اُغُرْشُقْ ,ooqurxuk ئۇرچۇق.

اُغُلْمُقْ ,ooqulmuk ئۇستىگە لىم قويۇش ئۈچۈن تىك تۇرغۇزۇلغان تۇۋرۇك.// 85

اُجُزْلُقْ ,uquzluk ئەرزانلىق.

اُجُزْلُقْ ,uquzluk پەسلىك: خارلىق.

اَدَشْلِقْ ,adaxlïk ئاداشلىق، دوستلۇق.

اَدَقْلِقْ ,adak,lïk ئۇزۇملۇك باغلاردا بېدىشقا تىرەك قىلىنىدىغان ياغاچ.

اُدُقْلُقْ ,uduk,luk ئادەمنىڭ بىرەر نەرسىدىن غاپىللىقى، بىخۇدلۇقى.// 202 I

اُذُقْلُقْ ,ożuk,luk سەگەكلىك، ئىشتا ھوشيارلىق.

اَرغْلِقْ ,arïoqlïk ئېرىغلىق، پاكىزلىق.

اُرُغْلُقْ ,uruoqluk: اُرُغْلُقْ بُغْدايْ *uruoqluk buoqday* — ئۇرۇقلۇق بۇغداي. ئۇرۇقلۇق ئۈچۈن ساقلانغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَجِغْلِقْ ,aqïoqlïk ئاچچىقلىق.

اَجُقْلُقْ ,aquk,luk: يُوزْ اَجُقْلُقِي *yüz aquqluqï* — يۈز ئوچۇقلۇقى.

اَجُقْلُقْ ,aquk,luk: قَبُغْ اَجُقْلُقِي *qapuoq aquqluqï* — قوۋۇق ئوچۇقلۇقى.

اُجَقْلِقْ ,oqak,lïk: اُجَقْلِقْ يِيرْ *oqaqlïq yər* — ئوچاقلىق يەر. اُجَقْلِقْ تِتِكْ *oqaqlïq titik* — ئوچاق سېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان سېغىز لاي ۋە باشقا نەرسىلەر.

اَرُقْلُقْ ,aruk,luk ھارغىنلىق.

اُرُقْلُقْ ,uruk,luk: اُرُقْلُقْ يُونْكْ *uruqluq yuŋ* — ئارغامچا ئېشىش ئۈچۈن تەييارلانغان يۇڭ.

اَزُقْلُقْ ,azuk,luk ئوزۇقلۇق.

اُزَقْلِقْ ,uzak,lïk ئىشتا سۆرەلمىلىك، سۇسلۇق.// 203 I

اُشَقْلِقْ ,uxak,lïk گۆدەكلىك، بالىلىق. اُشَقْلِقْ قَلْما *uxaqlïq qïlma* — گۆدەكلىك قىلما.

اُلُغْلُقْ ,uluoqluk ئۇلۇغلۇق، شەرەپ. اُلُغْلُقْ تَنْكْرِيكا *uluoqluq təŋriqə* — ئۇلۇغلۇق تەڭرىگە خاس.

اُلُغْلُقْ uluqluk, ياشقا چوڭلۇق.

اَمَجْلِقْ amaqlïk: اَمَجْلِقْ يِيرْ *amaqlïk yər* — ئاماچلىق يەر، قارىغا ئېتىش ئۈچۈن تەييارلانغان يەر.

اَنُقْلُقْ anuk,luk, ئىشقا تەييار تۇرۇش.

اُزُتْلُكْ üzütlük ئۈزۈتلۈك، بېخىللىق، پىخسىقلىق.

اَكَتْلِكْ əgətlik: اَكَتْلِكْ قَرا باشْ *əgətlik kara bax* — نىكاھ كېچىسى كېلىن بىلەن بىللە ئەۋەتىلىدىغان دېدەك. كېلىننىڭ ئۆزىمۇ «اَكَتْلِكْ[1] *əgətlik*» دېيىلىدۇ.

ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلغان قاتتىق «ك – *k*» بەزىدە ئورۇن ئىسمىنى، بەزىدە نەرسە قويۇلغان يەرنى بىلدۈرىدۇ، بەزىدە مەستەر بولۇپ كېلىدۇ.// I 204

بۇ ئۇچ خىل ئەھۋالدىن بىرى بولۇپ كەلمەي،// 86 نەرسىنىڭ ئىگىسى دېگەن مەنىدە كەلسە، ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا يۇمشاق «ك – *g*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن «اَكَتْلِكْ» سۆزىنىڭ ئاخىرىدا ئەگەر قاتتىق «ك – *k*» كەلسە، بۇ سۆز «كېلىنگە خىزمەت قىلىدىغان دېدەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئەگەر يۇمشاق «ك – *g*» كەلسە، «خىزمەتچى دېدەكنىڭ ئىگىسى بولغان كېلىن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ — مۇشۇنداق سۆزلەر ئۈچۈن ئومۇمىي قائىدە.

اَتَجْلِكْ ətəqlik ياڭاق ئوياش ئۈچۈن قېزىلغان ئورەك.

اَذَرْلِكْ əžərlik ئۈستىگە ئېگەر قويۇلىدىغان ياغاچ. سۆز ئاخىرىدىكى «ك» يۇمشاق ئېيتىلسا، «ئېگەر ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اُگُرْلُكْ ügürlük تېرىق قويۇلىدىغان يەر. ئاخىرقى «ك» يۇمشاق ئوقۇلسا، «تېرىق ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اُگُرْلُكْ ügürlüg: اُگُرْلُكْ اَرْ *ügürlüg ər* — قوي ۋە باشقا مال پادىسى بار ئادەم. بايىتاللىرى بار ئايغىرمۇ «اُگُرْلُكْ اَذْغِرْ *ügürlüg ažoqïr*» دېيىلىدۇ.

اَذْزِلكْ əžizlik ئېگىزلىك، يۇكسەكلىك.// I 205

اِسِزْلِكْ əsizlik يامانلىق، ئەسكىلىك.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ 148- ۋە 151- بەتلىرىدە «اَكَتْلِكْ» ياكى «اَكَتْلِمَاكْ» شەكىللىرىدە، 37 - بەتتە بولسا، «اَكِتْ» شەكلىدە يېزىلغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدە بۇ سۆز «ئېگەت» شەكلىدە ساقلانغان، شۇڭا بىز «*əgətlik*» دەپ ئالدۇق.

اَتَكْلِكْ ətəklik: اَتَكْلِكْ بُوزْ *ətəklik bəz* — ئېتەك قىلىنىدىغان بوز. بىر كىيىمنىڭ ئېتەكلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەكچى بولغاندىمۇ «اَتَكْلِكْ تُونْ *ətəklig ton*» دېيىلىدۇ («ك» ھەرپى يۇمشاق ئېيتىلىدۇ).

اَتُكْلُكْ ətüklük: اَتُكْلُكْ سَاغْرِي *ətüklük saqri* — ئۆتۈكلۈك قىرىم، ئۆتۈك تىكىلىدىغان قىرىم.

اُتُكْلُكْ ətüklüg: اُتُكْلُكْ كِشِي *ətüklüg kixi* — (خاقاندىن) بىر ئۆتۈنچى بار كىشى.

اُزُكْلُكْ üzüklük ئۈزۈكلۈك، ئۈزۈلگەنلىك.

اُرُمْجُكْ ərümqük ئۆمۈچۈك.

اَلَرْسُكْ ilərsük ئىشتانباغ.

اِسِكْلِكْ isiglik ئىسسىقلىق.

اِسِكْلِكْ isiglik سۆيگۈ، مۇھەببەت. كُنكُلْ اِسِكْلِكِي كَرَاكْ *kөŋül isigliki kərək* — كۆڭۈل ئىسسىقلىقى (مۇھەببىتى) كېرەك.

اَرُكْلُكْ ərüklük ئۆرۈكلۈك.// 206 I

اِيرِكْلِكْ əriklik ھايۋانلىقنىڭ ئەركەكلىكى تۈتۈشى.

اَشِكْلِكْ əxiklik: اَشِكْلِكْ يِغَاجْ *əxiklik yiqaq* — ئىشكىلىك ياغاچ، ئىشىك ۋە بوسۇغا قىلىنىدىغان ياغاچ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

اَشُكْلُكْ əxüklik : اَشُكْلُكْ بَرْجِنْ *əxüklik barqin* — يېپىنچا تەييارلىنىدىغان تاۋار. «ك» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنسا، «رەخت ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اَقَكْلِكْ əvəklik ئالدىراڭغۇلۇق.

اَكَكْلِكْ əkəklik خوتۇنىنىڭ يۇزسىزلىكى، ئارسىزلىقى.

اُكَكْلُكْ ükəklik ئۈگۈچەكلىك. سانداۋۇق ياساش ئۇچۇن تەييارلانغان ياغاچ. ئۇستىگە مۇداپىئە تۇرالىرى سېلىنغان سېپىلمۇ «اُكَكْلِكْ تامْ *ükəklig tam*» دېيىلىدۇ.

اَلِكْلِكْ əliklik پەلەي، قولقاپ.

اَمِكْلِكْ əmiklig: اَمِكْلِكْ اِشْلَارْ *əmiklig ixlər* — ئېمىكلىك خوتۇن، بالا ئېمىتىدىغان خوتۇن.// 87 ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَمِكْلِكْ اُراغُتْ كُساكْجِي بُلُورْ
əmiklig uraoqut küsəkqi bolur
ئېمىكلىك خوتۇن ئىشتىھالىق بولار.
شۇڭا، ئۇنىڭغا خالىغان تامىقى بېرىلىدۇ.// 207 I

اَنُكْلُكْ ənüklüg: اَنُكْلُكْ اَرْسْلانْ *ənüklüg arslan* — بالىلىق ئارسلان (شىر).

فَعَلْعانْ fəəl'an شەكلىدە بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ھەرپلىرى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

بۇ بابتا سۆپەتلەنگۈچىلەردە دائىم تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان سۆپەتلەر كۆرسىتىلىدۇ. بۇ خىل سۆزلەر ئەرەبچىدە قىلىنغان ئىشنىڭ داۋاملىق تەكرارلىنىپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەت مەنىسىدە كېلىدىغان «مِفْعالْ *mif'al*» شەكلىدىكى سۆزلەرگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «كۆپ تائام يېدۈرىدىغان» دېگەن مەنىدىكى «مِطْعامْ»، «كۆپ ئۇرۇشىدىغان كىشى» دېگەن مەنىدىكى «مِحْرابْ» دېگەندەك.

بۇ بابتىكى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا «ن – *n*» كېلىدۇ. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلارنىڭ تولىسى بۇ «ن – *n*» ھەرپىنى «ق – *q*» غا ئالماشتۇرۇپ، «غ – *oq*» نى پۈتۈنلەي چۈشۈرۈپ قالدۇرىدۇ. ئۇلار «ئىچى سىقىلىۋېرىدىغان» دېگەن مەنىدىكى «بُشْغانْ *puxoqan*» سۆزىنى «بُشاقْ *puxak*» دەيدۇ. بۇ بىر ئاساسىي قائىدە.// 208 I

ابتغان[1] abïtoqan يوشۇرۇۋېرىدىغان، چەتلىتىۋېرىدىغان. اُلْ اَرْ اُلْ اَوزِنْ كِشِدَنْ ابتغان *ol ər ol özin kixidən abïtoqan* — ئۇ ئۆزىنى كىشىدىن چەتلىتىۋېرىدىغان ئادەم ئۇ.

اَجِتْغانْ aqïtoqan ئېچىتىۋېرىدىغان. اُلْ كُبْ اُلْ سُجِكْنِي اَجِتْغانْ *ol küp ol süqikni aqïtoqan* —

---

[1] «ابتغان» سۆزى يازما نۇسخىدا ھەرىكىسىز يېزىلغان. بىسىم ئاتالاي بۇنى يازما نۇسخا 111 – بەتتىكى «اَبِتْماقْ *abïtmak*» سۆزىگە ئاساسەن «اَبِتْغانْ *abïtoqan*» شەكلىدە يازغان. بىز بۇ سۆزنىڭ ئىملاسىدا شۇنىڭغا ئاساسلاندۇق.

ئۇ (ئىچىگە قۇيۇلغان) شەربەتنى ئىچىتىپ تۇرىدىغان كۇپ ئۇ.

اُذْتْغانْ užïtoqan ئۇخلىتىۋېرىدىغان. اُلْ بُو اُتْ اُلْ كِشِنِ اُذْتْغانْ ① — *ol ot ol kixini užïtoqan*

ئۇ ئادەمنى ئۇخلىتىۋېرىدىغان ئوت (دورا) ئۇ.

اَرِتْغانْ arïtoqan ئېرىغداۋېرىدىغان. اُلْ كِشِي اُلْ تَرِغْ اَرِتْغانْ — *ol kixi ol tarïoq arïtoqan*

ئۇ بۇغداينى ئېرىغداۋېرىدىغان كىشى ئۇ.// 209 I

اَزِيتْغانْ azïtoqan ئازدۇرۇۋېرىدىغان. اُلْ كِشِي اُلْ يُولْدَنْ اَزِيتْغانْ — *ol kixi ol yoldan azïtoqan*

ئۇ خەلقنى يولدىن ئازدۇرۇۋېرىدىغان كىشى ئۇ.

اُزُتْغانْ uzutoqan ئۇزارتىۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ ايشِيغْ اُزُتْغانْ — *bu ər ol ïxïoq uzutoqan* بۇ ئىشنى ئۇزارتىۋېرىدىغان ئادەم.

اُزِتْغانْ ozïtoqan ئوزدۇرۇۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَتِنْ اُزِتْغانْ — *bu ər ol atïn ozïtoqan* بۇ ئېتىنى ئوزدۇرۇۋېرىدىغان ئادەم.

اُسِتْغانْ usïtoqan ئۇسسىتىۋېرىدىغان. بُو قُياشْ اُلْ كِشِنِ اُسِتْغانْ — *bu kuyax ol kixini usïtoqan*

بۇ كىشىنى (قىزىتىپ) ئۇسسىتىۋېرىدىغان قۇياش. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُسِتْغانْ قُياشْ قَبْسَدِي	*usïtoqan kuyax kapsadï*
اُمُنْجُلُغْ اذش يَيْسَدِي	*//umunqluoq ažax yaysadï* 210 I
اَرْتِشْ سُقْنْ كَجْسَدِي	*ərtix suvïn kəqsədi*
بُودُنْ اَنِنْ اُرْكُشُورْ	*budun anïn ürküxür*

[ئۇسسىتىدىغان قۇياش قاپسىدى،
ئومۇنغان (ئۇمىد قىلغان) ئاداش (قوشۇننى) تارقاتماقچى بولدى،
(دۇشمەن) ئېرتىش سۇيىنى كەچمەكچى بولدى،
شۇڭا خەلق ئۇركۈشۈۋاتىدۇ.]

يازنىڭ ئاپتىپى بىزنى قاپسىدى، ئۇمىد قىلىنغان ئاداش - دوست بىزگە

① بۇ جۈملە يازما نۇسخىدا «اُلْ بُو اُتْ اُلْ كِشِنِ اُذْتْغانْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىسسىم ئاتالاي بۇ يەردىكى بىرىنچى «اُلْ»نى ئارتۇقچە ھېسابلاپ، ئېلىپ تاشلىغان. بىز «بُو»نى ئارتۇقچە دەپ قاراپ ئېلىپ تاشلىدۇق.

هەسەت قىلدى.// 88 دۈشمەن ئېرتىش سۈيىنى كەچمەكچى بولۇۋاتىدۇ، شۇ سەۋەبتىن خەلق ئۇركۈپ كەتتى.

اَغِتْغَانْ aoɣïtoɣan چىقىرىۋېرىدىغان. بُو كَيِكْ اُلْ اِتْغْ تاغْقا اَغِتْغَانْ *bu kəyik ol ïtïoɣ taoɣka aoɣïtoɣan* — بۇ ئىتنى (ئۆزىگە ئەگەشتۈرۈپ) تاغقا چىقىرىۋېرىدىغان كىيىك.

اَقِتْغَانْ ak̡ïtoɣan ئېقىتىۋېرىدىغان. بُو تاغْ اُلْ تَقْراقْ اَقِنْ اَقِتْغَانْ *bu taoɣ ol tavrak̡ ak̡ïn ak̡ïtoɣan* — بۇ يامغۇر (ئېقىن) نى تېز ئېقىتىۋېرىدىغان تاغ.

اُقِتْغَانْ ok̡ïtoɣan ئوقۇتۇۋېرىدىغان. بُو بِتِكْ اُلْ كِشِنِ اُقِتْغَانْ *bu bitik ol kixini ok̡ïtoɣan* — بۇ (ھەجمى چوڭ بولغانلىقتىن) كىشىنى كۆپ ئوقۇشقا مەجبۇر قىلىدىغان كىتاب.

اُلِتْغَانْ ulïtoɣan ھاۋشىتىۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اِتِنْ اُلِتْغَانْ // 211 I *bu ər ol ïtïn ulïtoɣan* — بۇ ئىتنى ھاۋشىتىۋېرىدىغان ئادەم.

اُنِتْغَانْ unïtoɣan ئۇنتۇۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ سُوزْ اُنِتْغَانْ *bu ər ol səz unïtoɣan* — بۇ سۆزنى ئۇنتۇۋېرىدىغان ئادەم.

اَنُتْغَانْ anutoɣan: بُو اَرْ اُلْ اِيشِغْ اَنُتْغَانْ *bu ər ol ïxïoɣ anutoɣan* — بۇ ئىشقا تەييارلىنىپلا تۇرىدىغان ئادەم.

اُجُرْغَانْ uquroɣan ئۇچۇرۇۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ قُشِغْ اُجُرْغَانْ *bu ər ol k̡uxïoɣ uquroɣan* — بۇ قۇش ئۇچۇرۇۋېرىدىغان ئادەم.

اَجُرْغَانْ aquroɣan ئاچۇرۇۋېرىدىغان. بُو اَشْ اُلْ كِشِنِ اَجُرْغَانْ *bu ax ol kixini aquroɣan* — بۇ كىشىنىڭ قورسىقىنى تېز ئاچۇرىدىغان ئاش.

اَسُرْغَانْ asuroɣan چۈشكۈرۈۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ اَسُرْغَانْ *bu ər ol təlim asuroɣan* — بۇ تولا چۈشكۈرىدىغان ئادەم.

اُسُرْغَانْ osuroɣan ئوسۇرۇۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اُسُرْغَانْ *bu ər ol osuroɣan* — بۇ ئوسۇرۇۋېرىدىغان (ئوسۇرغاق) ئادەم.

اِسِرْغَانْ ïsïroɣan چىشلەيدىغان، چىشلىگەك. اِسِرْغَانْ اِتْ *ïsïroɣan ït* — چىشلىگەك ئىت.// 212 I

اَفُزْغُونْ avuzoɣun ئۇزۇغۇن. تۇخۇمەك دەرىخىنىڭ مېۋىسى، تېرە ئەيلەشكە ئىشلىتىلىدۇ.

اَتِشْغَانْ atïxoɣan ئېتىشىدىغان. اُلْ مَنِكْ بَرْلا اُقْ اَتِشْغَانْ اُلْ *ol mənïŋ birlə ok̡ atïxoɣan ol* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئوق ئېتىشىدىغان ئادەم ئۇ.

ئۇبۇرگان epürgən ھۆپلىتىدىغان، ئوتلىتىدىغان. بۇ ئات ئۇ سۈت ئۇبۇرگان
bu ər ol süt epürgən — بۇ (باشقىلارغا) سۈت ئوتلىتىدىغان ئادەم.
ئىجۈرگان iqürgən ئىچۈرىدىغان. بۇ ئات ئۇ تىلەم سۈجۈك ئىجۈرگان
bu ər ol tələm süqük iqürgən — بۇ تولا شاراب ئىچۈرىدىغان ئادەم.
ئەزەرگان əzərgən ئىزدىگەك، ئىزدەشكە ئادەتلەنگەن. بۇ ئىت ئۇ كېيىكنى ئەزەرگان
bu ït ol kəyikni əzərgən — بۇ كېيىكنى ئىزدەشكە ئادەتلەنگەن ئىت. ئۆچ ئېلىشنى ئىزدەپلا يۈرىدىغان كىشى ئۈچۈنمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.
ئەۋرگەن تەۋرگەن əvürgən təvürgən ئۆرۈپ - چۆرۈپلا تۇرىدىغان. بۇ ئات ئۇ ئىشىغ ئەۋرگەن تەۋرگەن
bu ər ol ïxïoq əvürgən təvürgən — بۇ ئىشنى ئۆرۈپ - چۆرۈپلا تۇرىدىغان ئادەم.
ئۆزگەن əżürgən تاللايدىغان.// 89 بۇ ئات ئۇ تەكمە نانىڭ ئۆزگەن // 213.I
bu ər ol təgmə nəŋni əżürgən — بۇ كۆرگەنلا نەرسىنى تاللايدىغان ئادەم.
ئوخشىرگان əxərgən كۆزى قاراڭغۇلىشىپلا تۇرىدىغان. بۇ ئات ئۇ كۆزى ئوخشىرگان
bu ər ol kəzi əxərgən — بۇ (ئاچلىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبلەردىن) كۆزى قاراڭغۇلىشىپلا تۇرىدىغان ئادەم.
ئەگۈركان əgürkən بىر خىل ئۆسۈملۈك. ئۇرۇقىنى قارلۇق تۇركمەنلىرى يەيدۇ.
ئەگىرگان əgirgən ئېگىرگەك، ئېگىرىپلا تۇرىدىغان. بۇ ئىشلار ئۇ تىلەم يىپ ئەگىرگان
bu ixlər ol tələm yïp əgirgən — بۇ تولىمۇ يىپ ئېگىرگەك خوتۇن.
ئەتلىگەن sayïloqan ئەتىلگەن چېپىلغاق. بۇ ئات ئۇ ئەتلىگەن سەيلىغان
bu ər ol ətilgən sayïloqan — بۇ چېپىلغاق ئادەم.
ئەتلىكەن ətilkən ئاتلاردا بولىدىغان بەز كېسىلى. بەز يېرىلىش بىلەن ساقىيىدۇ. پارسچە «خُنام» دەپ ئاتىلىدۇ.
ئەتلىگەن ətilgən ئوڭدىن كېلىپلا تۇرىدىغان. مېنىڭ ئىشىم ئەتىگۈلۈكۈن ئەتلىگەن ئۇل
mənïŋ ïxïm əżgülükün ətilgən ol — مېنىڭ ئىشىم ئوڭدىن كېلىپلا تۇرىدىغان ئىش.// 214 I
ئۈزۈلگەن üzülgən ئۈزۈلۈپلا تۇرىدىغان. بۇ ئىشىغ ئۇل ئۈزۈلگەن
bu yïxïoq ol üzülgən — بۇ ئۈزۈلۈپلا تۇرىدىغان تانا.
ئۈرۈلگەن ürülgən دائىم كۆپۈپ كېتىدىغان. بۇ ئات ئۇ ئۆبكەن ئۈرۈلگەن

bu ər ol əpkən ürülgən — بۇ غەزىپىدىن دائىم (تۆلۈمدەك) كۆپۈپ كېتىدىغان ئادەم.

اَشِلْكانْ əxilgən ئېشىلىدىغان، سوزۇلىدىغان. بُو يِبْ اُلْ اَشِلْكانْ *bu yïp ol əxilgən* — بۇ سوزۇلىدىغان يىپ.

اَشِلْكانْ əxilgən چېچىلىپلا تۇرىدىغان. بُو قَيرْ اُلْ اَشِلْكانْ *bu kayïr ol əxilgən* — بۇ چېچىلىپلا تۇرىدىغان قۇم.

اَكِلْكانْ əgilgən ئېگىلىپلا تۇرىدىغان. بُو بُتَقْ اُلْ اَكِلْكانْ *bu putak ol əgilgən* — بۇ ئېگىلىپلا تۇرىدىغان پۇتاق.

اُكُلْكانْ ügülgən توپلىنىدىغان. بُو نانْكْ اُلْ تُتْجِي اُكُلْكانْ *bu nəŋ ol tutqï ügülgən* — بۇ توپ - توپ بولۇپ توپلىنىدىغان نەرسە.

بۇ بابتكى باشقا بىر تۇر

اُرُمْدايْ urumday زەھەرنى قايتۇرىدىغان تاش، پادىزەھەر. // I 215

اَفْعَلَلْ əf 'ələl شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اَرْسَلِقْ arsalïk هايۋانلارنىڭ خۇنساسى. ئوغۇزچە.

باش ھەرپى زەممىلىك سۆزلەر

اُسْكِجْ üskiq[1] قۇرۇق ئۇزۇم.

اُكْرَيُوكْ əgrəyük ئادەت. خاقان ئافراسىياپ زامانىنى تەسۋىرلەيدىغان بىر مەرسىيىدە مۇنداق دېيىلگەن:

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «ك» بىلەن «ج» ئوتتۇرىسىغا بىر كىرتىك قويۇلۇپ «اُسْكِجْ» شەكلىدە يېزىلغان. بېسىم ئاتالاي بۇنى «üskənəq» ياكى «üskətəq» بولۇشى ئېھتىمال دەيدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا «اَفْعَلَلْ əf 'ələl» شەكلىگە مۇۋاپىق كېلەتتى.

ئۆگرەيۈكى مۇنداق ئوق	*өgrəyüki mundaoq ok*	[(زامانىمىزدىكى) ئادەتتى زادى مۇشۇنداق،
مۇنداغ ئازغىنا تىلداق ئوق	*munda azγïn tïldaoq ok*	مۇندا باشقا سەۋەبمۇ بار تېخى،
ئاتسا ئۇزۇن ئوقراپ ئوق	*atsa azun oqrap ok*	دۇنيا چەنلەپ ئوق ئاتسا،
تاغلار بېشى كەرتىلۈر // [I 216]	*taqlar baxï kərtilür*	تاغلارنىڭ بېشى كەرتىلىدۇ.]

زامانىمىزدىكى ئادەتتى شۇنداق، بۇنىڭدىن باشقا بىرمۇنچە قورقۇنچلۇق سەۋەبلەرمۇ بار. زامان تاغ بېشىنى چەنلەپ ئوق ئاتسا، تاغ بېشىمۇ پارە - پارە بولۇپ كېتىدۇ.

فُعالِلْ fualil شەكلىدىكى سۆزلەر بابى// [90]

اُسايُقْ usayuk: اُسايُقْ اَرْ *usayuq ər* — غاپىل ئادەم.// [I 217]

بۇ بابتىكى مەنقۇسنىڭ بىر تۈرى

اُيَدْسَلِقْ [②] uyadsaq: اُيَدْسَلِقْ اَرْ *uyadsaq ər* — بەك ئۇياتچان ئادەم.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

اُوهِي ühi ئۈكە، ھۆۋقۇش. تۈرك خەلقلىرىنىڭ كۆپى بۇ سۆزنى «*k* - ك» بىلەن «*üki*» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ، توغرىسىمۇ شۇ. چۈنكى، تۈركىي تىلدا بوغۇزدىن چىقىدىغان «ھ - *h*» تاۋۇشى يوق.

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُيَدْسَلِقْ». شەكلىدە يېزىلغان. بۇ يەردىكى ۋەزىن ۋە مەنە ئېتىبارى بىلەن «اُيَدْسَاقْ» بولۇشى كېرەك ئىدى. شۇڭا، بىز بۇ سۆزنى «*uyad saq*» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتىكى غۇنىنلىكلەر

ئۆتكۈنچ ötküng ھېكايە، ئۆتكەن - كەچكەن ئىشلار. ئۆتكۈنچ ئۆتكۈندى *ötküng ötkündi* — ھېكايە ئېيتتى.

فَعَالِلْ fəalil شەكلىدىكى غۇنىنلىك سۆزلەر بابى

ئالانكر alanjir كېمىرگۈچىلەر ئائىلىسىگە كىرىدىغان كىچىك/بىر[218 I] ھايۋان. ئۇنى تۈركمەنلەر يەيدۇ.

ئۇنكامۇق oŋamuk: ئۇنكامۇق ئار *oŋamuk ər* — ئوڭلۇق ئادەم.

ئۇنكايۈك öŋəyük: ئۇنكايۈك نان *öŋəyük nəŋ* — خاس نەرسە. بىر كىشىگە ئاتاپ قويۇلغان نەرسىمۇ «ئۇنكايۈك *öŋəyük*» دېيىلىدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

ئۇتۇنلۇق otuŋluk، ئوتۇنلۇق.

خۇداغا شۈكۈر، ھەمزىلىك ئىسىملار بۆلۈمى تۈگىدى.// [219 I]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ئايىنغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

ھەمزىلىك پېئىللار بۆلۈمى

ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

شۇنى بىلگىنكى، ھەربىر بۆلۈمدە پېئىللارغا توختالغاندا، ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ۋە مەسىتەرلەرنى بېرىمەن. لېكىن، ئۆتكەن زامان پېئىللىرىنىلا ئىزاھلايمەن. ئەسلىدە كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ۋە مەسىتەرلەرنى بەرمىسەمۇ بولاتتى. لېكىن، تەلەپپۇز قىلمىغۇچە ئۇلارنىڭ قانداق ياسىلىشىنى ۋە ھەربىكىلىنىشىنى بىلگىلى بولمىغانلىقتىن، ئۇلارنى بېرىشكە توغرا كەلدى. ئۇلارنى بەرمىگەندە قايسى مەسىتەرنىڭ يۇمشاق يەنى «ك – k» بىلەن، قايسى مەسىتەرنىڭ قاتتىق يەنى «ق – q» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى بىلىنمەي قالىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى ھەممە پېئىللاردا ئاخىرى «ك – k» بىلەن تۇگىگەن مەسىتەرلەرنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان/220 I شەكىللىرى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ ئاخىرى «ق – q» بىلەن تۇگىگەن مەسىتەرلەر سۆزنىڭ قاتتىق ياكى «ق – q» لىق، «غ – ɑq» لىق بولۇشىنى تەقەززا قىلىدۇ. «ك – k» لىك مەسىتەرلەر سۆزنىڭ يۇمشاق، ياكى «ك – k، g» لىك بولۇشىنى تەقەززا قىلىدۇ. بۇ ھەممە پېئىللار ۋە مەسىتەرلەر ئۈچۈن دائىمي ۋە ئاساسي قائىدە.91

ئۇ مېنى ئۆپتى، سۆيدى. ئۇ مېنى ئۆپتى — ol məni øpdi. (ئۆپمەك — øpmək - øpər) ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تاشىغ ئىسرۇماسا ئۆپمەك كېرەك taxïoq ïsrumasa ɵpmix kərək

تاشنى چاينىغىلى بولمىسا، سۆيۈش كېرەك.

بۇ ماقال كىشىنى تىلىكىگە يېتىش ئۈچۈن، سىلىق مۇئامىلە قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

ئۆپدى ɵpdi ھۆپلىدى، ئوتلىدى، ئىچتى. مُونْ أُبْدِي mün ɵpdi — شورپا ھۆپلىدى (ئوتلىدى). شورپىغا ئوخشاش سۈيۈق نەرسىلەرنى ئىچىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (أُبارْ – أُبْماكْ ɵpər - ɵpmək).

ئاجدى aqdï ئاچتى. قَبُغْ اَجْدِي qapuoq aqdï — قوۋۇق (ئىشىك) ئاچتى (اَجارْ – اَجْماقْ aqar – aqmaq).

ئۇجۇدى uqdï ئۇچتى. قُشْ أُجْدِي kux uqdï — قۇش ئۇچتى. اَنِكْ قُتِ أُجْدِي anïŋ kutï uqdï — ئۇنىڭ قۇتى(بەختى) ئۇچتى. اَرْ اَتِّنْ قُذِي أُجْدِي ər attïn kożï uqdï — ئادەم ئاتتىن ئۇچۇپ چۈشتى (أُجارْ – أُجْماقْ uqar - uqmaq).

ئۆجدى ɵqdi: أُوتْ أُجْدِي ot ɵqdi — ئوت ئۆچتى. اَرْ نِنْكْ أُبْكاسِي أُجْدِي ərniŋ ɵpkəsi ɵqdi — ئادەمنىڭ غەزىپى ئۆچتى. اَرْ تِينِ أُجْدِي ər tïnï ɵqdi — ئادەمنىڭ تىنىقى ئۆچتى. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (أُجارْ – أُجْماقْ[1] ɵqər - ɵqmək).

ئىجدى iqdi ئىچتى. اَرْ سُوقْ اِجْدِي ər suv iqdi — ئادەم سۇ ئىچتى. ھەرقانداق نەرسىنى ئىچىش ياكى سۈمۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اِجارْ – اِجْماكْ iqər- iqmək).

ئاردى ərdi ئەردى، ئىدى. اُلْ اَنْدَغْ اَرْدِي ol andaoq ərdi — ئۇ ئانداق ئىدى (اَرُورْ – اَرْماكْ ərür –ərmək).

ئۈردى ürdi ئۈردى، پۈتۈلدى. اُلْ اُتْ اُرْدِي ol ot ürdi — ئۇ ئوتنى پۈتۈلدى، ئىتنىڭ ئۈرۈشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. اِتْ اُرْدِي ït ürdi — ئىت ئۈردى (اُرارْ – اُرْماكْ ürər – ürmək).

---

[1] بۇ سۆزنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا «ماق – mak» بىلەن بېرىلگەن بولسىمۇ، بىز تۈركي تىللاردىكى ئومۇمىي ئەھۋالغا ئاساسەن «مەك – mək» دەپ ئالدۇق.

ئۇردى، قويدى. الكىداكى نانكىنى يىرگا ئۇردى *əlkindəki nəŋni yərdə urdï* — ئۇ قولىدىكى نەرسىنى يەردە قويدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُمُشْ كُنْكا اُرْسا اَلْتُنْ اَذاقِنْ كَلِيرْ

kümüx küngə ursa altun ažakïn kəlir

كۈمۈش كۈنگە قونسا، ئالتۇن ئۆز ئايىغى بىلەن كېلۈر.

بۇ ماقال بىرەر مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، پۈلنى ئايىماي خەجلەشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ. اُلْ قُلنْ اُرْدى *ol kulïn urdï* — ئۇ قۇلىنى ئۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. (اُرُورْ — اُرْماقْ *urur - urmak*).

اَزْدى əzdi: اُلْ يىرْنى اَزْدى *ol yərni əzdi* — ئۇ يەر (تېرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر)نى جىرىدى (اَزارْ – اَزْماكْ *əzar – əzmək*).// 92

اُزْدى üzdi ئۈزدى. اُلْ يىبْ اُزْدى *ol yïp üzdi* — ئۇ يىپ ئۈزدى. يىپ، ئارغامچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۈزۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُزارْ – اُزْماكْ *üzər - üzmək*).

اَشْدى əxdi ئەشتى، سوزدى. اُلْ يِشىغْ اَشْدى *ol yïxïoq əxdi* — ئۇ تانا ئەشتى. // 223 I

باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشارْ — اَشْماكْ *əxər – əxmək*).

اَسْدى əsdi ئەستى، چىقتى. اَسِنْ اَسْدى *əsin əsdi* — شامال چىقتى.

اَسْدى əsdi سورۇدى. تَىرِغْ اَسْدى *tarïoq əsdi* — بۇغداي سورۇدى. باشقا نەرسىلەرنى سورۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. شامال توپىنى قوزغاتسىمۇ، «اَسْدى *əsdi*» دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز ھالدا ئىشلىتىلىدۇ.

اُسْدى usdï ئۈسسىدى. اَرْ اُسْدى *ər usdï* — ئادەم ئۈسسىدى (اُسارْ — اُسْماقْ *usar – usmak*).

اُسْدُمْ usdum گۈمان قىلدىم. مَنْ اَيْلا اسْدُمْ *mən əylə usdum* — مەن شۇنداق گۈمان قىلدىم. ئوغۇزچە. (مەستەر شەكلى يۇقىرىقىدەك).

اَشْدى əxdi تۆكتى، چاچتى، كۈرىدى، تىرمىلىدى، سىيرىدى، ياىدى. اُلْ قَيىرْنى اَشْدى *ol kayïrnï əxdi* — ئۇ قۇمنى تۆكتى. ئۇننى تاغار ۋە شۇنداق نەرسىلەرگە تۆكۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. اَتْلِىغْ اَشْدى *atlïoq əxdi* — ئاتلىق چاپتى. قَيْنارْ اَشِجْ اَشْدى *kaynar əxïq əxdi* — قاينىۋاتقان قازان تاشتى

(اَشار – اَشْماكْ *əxər – əxmək*). // 224 I

اُشْـــدي üxdi ئۇشكىلىدى، تەشتى؛ ئولاشتى. اُلْ اُقْ اُشْـــدي *ol ok üxdi* — ئۇ ئوق ئۇشكىلىدى، ئۇ ئوق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۇشكە بىلەن تەشتى. اَتْماكْ كا تَلِمْ كشي اُشْدي *ətməkkə təlim kixi üxdi* — نانغا نۇرغۇن كىشى ئولاشتى (اُشارْ - اُشْماكْ *üxər - üxmək*).

اُقْدي uvdï ئۇۋاتتى، ئوشاتتى. اُلْ اَتْماكْ اُقدي *ol ətmək uvdï* — ئۇ نان ئۇۋاتتى (اُقارْ – اُقماكق[1] *uvar – uvmaq*).

اَقدي əvdi ئولاشتى، توپلاندى. كُرُنْجكا كشي اَقـــدي *kərünqkə kixi əvdi* — تاماشا كۆرۈشكە كىشى توپلاندى (اَقارْ – اَقْماكْ *əvər - əvmək*).

اِقْدي əvdi ئالدىردى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُذُو بارِبْ اُكُشْ اَقدِمْ — *užu barïp ükük əvdim*
تَلِمْ يُورِبْ كُجي كَقْدِمْ // 225 I — *təlim yorïp küqi kəvdim*
اَتِمْ بِرْلا تكُو اِقْدِمْ — *atïm birlə təgü ạvdim*
مَني كُورُبْ يسى اَغْدي — *məni kərüp yạni*[2] *aoqdï*

[كەينىدىن بېرىپ كۆپ ئالدىرىدىم،
جىق ئاۋارە بولۇپ، كۆچىنى ئازايتتىم (ھالسىراتتىم)،
ئېتىم بىلەن يېتىشۇېلىشقا ئازلا قالدىم،
مېنى كۆرۈپ تۇكلىرى ھۇرپەيدى.]

---

[1] بۇ سۆزنىڭ مەستەر شەكلى يازما نۇسخىدا ئاۋۋال «اُقماك» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن «اُقماكق» قىلىپ تۈزىتىلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە يازما نۇسخىنىڭ 102 - بېتىدە بۇ سۆز ئېنىق قىلىپ «اُقْشْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. ھازقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بۇ سۆز قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇڭا، بىز «*uvar - uvmaq*» شەكلىدە ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز بۇ جايدا «يسى» شەكلىدە، يازما نۇسخا 159- بەتتە «تېنى» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، 99-، 140-، 233-، 343-، 482-، 489-، 512-، 566- بەتلەردە «يِـــنْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز «دىۋان» ئىملاسىدا «ẹ» تاۋۇشىنى ھەم كەسرە قويۇپ، ھەم بىر «ي» ئارتتۇرۇش يولى بىلەن ئىپادىلىگەنلىكىنى، ئەرەبچىگە بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى «بەدەن ياكى يۈك، تېرە» دەپ تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى، شۇنىڭدەك ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆزنىڭ شەخس قوشۇمچىسى قوشۇپ «*ət - yenim*» دەپ قوللىنىلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ «*yən// yạn*» دەپ ئالدۇق.

بۆره هەققىده ئېيتىلىدۇ: ئۇنى تۆتۈش ئۈچۈن ئالدىرىدىم، قوغلاۋېرىپ هالىدىن كەتكۈزدۈم، ئېتىم بىلەن// ئۇنىڭغا يېتىشۋالدىم، مېنى كۆرۈپ تۈكلىرى هۆرپەيدى. (اِقارْ – اِقْماكْ *əvmək – əvər*).

اَقْدِي ak¸dï ئاقتى، كەلدى. سُوقْ اَقْدِي *suv akdï* — سۇ ئاقتى. يَغِي اَقْدِي *yaoqï akdï* — يېغا كەلدى (اَقارْ – اَقْماقْ *akmak¸ – akar*).

اُقْدِي uk¸dï ئۇقتى، چۈشەندى. اُلْ اَرْ ايشِنْ اُقْدِي *ol ər ïxïn ukdï* — ئۇ ئادەم ئۆز ئىشىنى چۈشەندى (اُقارْ – اُقْماقْ *ukmak¸ – ukar*).

اَكْدِي əkdi ئەكتى، تېرىدى. اُلْ تَرِغْ اَكْدِي *ol tarïoq əkdi* — ئۇ ئاشلىق تېرىدى. بىر نەرسە ئۈستىگە دورا سېپىش ياكى قۇيۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكارْ – اَكْماكْ *əkmək - əkər*).

اُكْدِي ügdi توپلىدى. اُلْ يَرْماقْ اُكْدِي *ol yarmak¸ ügdi* — ئۇ يارماق توپلىدى. باشقا نەرسىلەرنى توپلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُكارْ – اُكْماكْ *ügmək – ügər*).

اَكْدِي əgdi ئەگدى. اُلْ بُتَقْ اَكْدِي *ol putak¸ əgdi* — ئۇ پۇتاق ئەگدى. باشقا نەرسىلەرنى ئېگىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكارْ – اَكْماكْ *əgmək - əgər*).

اَلْدِي aldï ئالدى. اُلْ اَلِمِنْ اَلْدِي *ol alïmïn aldï* — ئۇ//ئېلىشنى ئالدى. بَكْ اِيلْ اَلْدِي *bəg əl aldï* — بەگ ئەل ئالدى (اَلِرْ – اَلْماقْ *alïr - almak¸*).

اُلْدِي uldï: اَتْ بِشِبْ اُلْدِي *ət pïxïp uldï* — گۆش پىشىپ ئېزىلىپ كەتتى. كىيىمنىڭ كونىراپ جۇل - جۇل بولۇپ كېتىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُلُرْ – اُلْماقْ *ulur- ulmak¸*).

اِلْدِيْ ildi // ïldï ئىلدى، چۈشتى. تِكانْ تُونِغْ اِلْدِي *tikən toniоq ildi* — تىكەن تونىنى ئىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ تاغْدَنْ قُدِي اِلْدِي *ər taoqdan kożï ildï* — ئادەم تاغدىن تۆۋەن چۈشتى.

بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «ئىلىش» مەنىسىدە كەلسە، «ل — *l*» هەرپى فەتهە بىلەن «اِلَرْ *ilər*»، «چۈشۈش» مەنىسىدە كەلسە «ل – *l*» هەرپى زەممە بىلەن «اِلُر *ïlur*» بولىدۇ. «ئىلىش» مەنىسىدىكى سۆزنىڭ مەستىرى «ك – *k*» بىلەن «اِلْماكْ *ilmək*» بولىدۇ، «چۈشۈش» مەنىسىدىكى سۆزنىڭ مەستىرى «ق — *k¸*» بىلەن «اِلْماقْ *ïlmak¸*» بولىدۇ.

اَمْدِي əmdi ئەمدى. كَنْجْ اَناسِنْ اَمْدِي *kənq anasïn əmdi* — بالا ئانىسىنى ئەمدى. بۇ

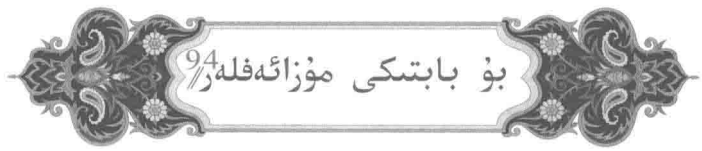
سۆز شۇ مەنىدە باشقىلارغىمۇ ئىشلىتىلىدۇ (ئامارْ – ئامّاكْ *əmər – əmmək*)۔[I 228]

ئۇمىد قىلدى، تەمە قىلدى۔ ئۇ مۇنداق نانكْ ئۇمدي *ol məndən nəŋ umdï* — ئۇمدي umdï

ئۇ مەندىن بىر نەرسە ئۇمىد قىلدى (ئۇمارْ – ئۇمّاقْ *umar - ummak*)۔

ئۇندى ündi۔ ئۇت ئۇندي *ot ündi* — ئۇت ئۇندى۔ ئۇ ئاقكا ئۇندي *ol əvgə ündi* — ئۇ ئۆيگە ئۇندى۔ ئۆيغۇرچە (ئۇنارْ — ئۇنماكْ *ünər – ünmək*)۔

ئۇندي ündï تۆۋەن چۈشتى۔ ئۇ تاغدَنْ قۇذي ئۇندي *ol taoqdan koži ündï* — ئۇ تاغدىن تۆۋەن چۈشتى۔ باشقىلاردىمۇ شۇنداق۔ بۇ سۆزدە «ن – *n*» ھەرپى «ل – *l*» دىن ئۆزگەرگەن۔ ئەرەبچىدىمۇ بۇ خىل ئەھۋال بار۔ مەسىلەن: «رَجُلُ شَشْنُ اَلاَ صَابِعْ وَ شَشْلُه وَ كَبْنُ الدَّلْوِ وَ كَبْلُه» ئىبارىسىدىكىدەك۔

ئاتتي attï ئاتتى۔ ئار ئاق ئاتي *ər ok attï* — ئادەم ئوق ئاتتى۔ تاڭ ئاتتى۔ ئۇ ئاتي نانكْنى *taŋ attï* — ئۇ بىر نېمىنى ئاتتى (ئاتارْ – ئاتماقْ *ol attï nəŋni* — *atar – atmak*)۔[I 229]

ئۇتتي uttï ئۇتتى۔ ئۇ ئۇنى ئۇتتى۔ باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۇتارْ – ئۇتماقْ *utar - utmak*)۔ شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قشْ يايْ بلا تُقُشْتِي	*kïx yay bilə tokuxtï*
قَنكرْ كُوزُنْ بَقِشْتِي	*kïŋir kөzün bakïxtï*
تُتُشْقَلِي يقشتِي	*tutuxkalï yakïxtï*
اُتْغالِمَتْ اُغْرَشُورْ	*utoqalïmat ooqraxur*

[قىش ياز بىلەن توقۇنۇشتى،
قىڭغىر كۆز بىلەن قاراشتى،
تۆتۇشقىلى يېقىنلاشتى،
(بىر - بىرىنى) ئۆتماقچى بولۇۋاتىدۇ۔]

قىش بىلەن ياز بىر - بىرى بىلەن ئۆچەكلىشىپ سوقۇشقىلى تۇردى، بىر - بىرىگە يامان كۆز بىلەن قاراشتى، بىر - بىرىنى تۇتۇش ئۈچۈن يېقىنلاشتى، بىر - بىرىنى ئۇتۇپ چىقىش ئۈچۈن تىرىشىۋاتىدۇ.

230 I

ئۆتتى ötti. ئۇق كېيكتىن ئۆتتى *ok kəyiktən ötti* — ئوق//كېيىكتىن ئۆتتى. باشقا نەرسىدىن ئۆتۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. قېرىنى ئۆتتى *karīn ötti* — ئىچ ئۆتتى، يەنى ئىچ سۇردى (ئۆتار - ئۆتماك *ötər - ötmək*).

ئۈتتى ütti. ئۇل باشىغ ئۈتتى *ol baxïoq ütti* — ئۇ باشنى ئۈتلىدى. باشقا نەرسىلەرنى ئۈتلەشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. (ئۈتار - ئۈتماك *ütər - ütmək*).

ئىتتى itti. ئۇل ئانى ئىتتى *ol anï itti* — ئۇ ئۇنى ئىتتەردى، قولى ياكى پۇتى بىلەن ئىتتىرىپ يىقىتتى (ئىتار - ئىتماك *itər - itmək*).

ئېتتى ətti: تەڭرى مېنىڭ ئىشىمنى ئىتتى *təŋri mənïŋ ïxïm ətti* — تەڭرى مېنىڭ ئىشىمنى ئوڭلىدى. ئۇل يۈكۈنۈڭ ئېتتى *ol yükünq ətti* — ئۇ نامار ئۆتىدى. ئوغۇزچە. ئوغۇزلار بىر ئىشنى قىلسا، «ئېتتى *ətti*» سۆزىنى ئىشلىتىدۇ. تۈركلەر «قىلدى *kïldï*» دەيدۇ. لېكىن، بۇ سۆز جىنسىي ئالاقىغىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكتىن، خوتۇنلار خىجالەت بولمىسۇن دەپ، بۇ سۆزنى قوللىنىشتىن ۋاز كەچكەن (ئېتار - ئېتماك *ətər - ətmək*).

231 I

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

ئۇبدى opdi ھۆپلىدى، ئوتلىدى، ئىچتى. ئەر سۇغا ئوبدى *ər suv opdi* — ئادەم سۇنى ئوتلىدى. باشقا نەرسىلەرنى ئىچىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئوبار - ئوبماك *opər - opmək*).

ئاجتى aqtï ئاچتى. ئەر ئاجتى *ər aqtï* — ئادەمنىڭ قورسىقى ئاچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئاجار - ئاجماق *aqar – aqmak*).

95 I

ئاردى ardï: ئەر ئاردى *ər ardï* — ئادەم ھاردى. باشقا نەرسىلەرنىڭ ھېرىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ئۇل ئانى ئاردى *ol anï ardï* — ئۇ ئۇنى ئالدىدى (ئارار - ئارماق *arar – armak*).

اُورْدِي ordi ئۆرۈدى. اُلْ سَجْ اُورْدِي *ol saq ordi* — ئۇ چاچ ئۆرۈدى. ھەرقانداق نەرسىنى ئۆرۈشكە مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُورارْ – اُورْماقْ *ordar - ormak*).

اُرْدِي ordï ئورۇدى. اُلْ اُتْ اُورْدى *ol ot ordï* — ئۇ ئوت ئورۇدى. بۇغداي ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئورۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُورارْ – اُورْماقْ *orar - ormak*).[232 I]

اِيرْدِي ordi: اَرْ اِيرْدِي *ar ordi* — ئادەم ئەيمەندى. اُلْ تامْ اِيرْدِي *ol tam ordi* — ئۇ تام تەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِيرارْ – اِيرْماكْ *ordar - ormak*).

اُورْدِي ordi ئۆرلىدى، چىقتى. بُلِتْ اُورْدِي *bulït ordi* — بۇلۇت ئۆرلىدى. قُوىْ اُورْدِي *koy ordi* — قوي قوتاندىن قوزغىلىپ چىقتى، ئوتلاققا قاراپ ماڭدى. قوي ۋە باشقا ماللارنىڭ كېچىسى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئوتلاشقا قويۇپ بېرىلىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اُورْدِي ordi ئۆرۈدى. اُلْ سَقْدِجْ اُورْدِي *ol savdiq ordi* — ئۇ سېۋەت ئۆرۈدى. يىپ ياكى چىۋىقتىن قول بىلەن بىر نەرسىنى ئۆرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُورارْ – اُورْماقْ[①] *ordar - ormak*).

اَازْدِي azdï ئازدى. اُلْ يُولْ اَازْدِي *ol yol azdï* — ئۇ يول ئازدى (اَازارْ – اَازْماقْ *azar – azmak*).

اُوزْدِي ozdï ئوزدى. اَنىكْ اَتىِ اُوزْدِي *anïŋ atï ozdï* — ئۇنىڭ ئېتى ئوزدى. باشقا نەرسىلەردىن ئوزۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز[233 I] ئىشلىتىلىدۇ (اُوزارْ – اوزْماقْ *ozar - ozmak*).

اَاسْدِي asdï ئاستى. اُلْ اَتْ اَاسْدِي *ol at asdï* — ئۇ ئەت (گۆش) ئاستى. قوزۇققا ئېسىلغان نەرسە ۋە دارغا ئېسىلغان ئادەمگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَاسارْ – اَاسْماقْ *asar – asmak*).

اَاشْدِي axdï ئاشتى. اُلْ تاغْ اَاشْدِي *ol taoŋ axdï* — ئۇ تاغ ئاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَاشارْ – اَاشْماقْ *axar - axmak*).

اَاغْدِي aoqdï ئاشتى، چىقتى، كۆتۈرۈلدى. اُلْ تاغْقا اَاغْدِي *ol taoŋka aoqdï* — ئۇ تاغقا چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَاغارْ – اَاغْماقْ *aoqar – aoqmak*).

---

① بۇ سۆزنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا «اُورْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز پېئىل يىلتىزىنىڭ يۇمشاقلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ «*ormak*» دەپ ئالدۇق.

ئاغدى aoqdï: بُلِتْ ئاغْـدِ bulït aoqdï — بۇلـۇت كۆتۈرۈلـدى. ئانـكْ يُـوزى ئاغْـدِ anïŋ yüzi aoqdï — ئۇنـك يۈزى تاتاردى.

ئاۋدِ avdï ئولاشـتى، توپـلاندى. ئانكَرْ كِشـِ ئاۋْـدِ aŋar kixi avdï — ئاۋا كـشى ئولاشتى (ئاۋارْ – ئاۋْماقْ avar - avmak).

ئوگْـدِ ögdï ماختـدى. ئُلْ مَـنِ ئُوگْـدِ ol məni ögdi — ئۇ مېنـى ماختـدى (ئُوگارْ – ئُوگْماكْ ögər - ögmak). 96 I 234

بۇ بابتكى تۆت هەرپلىكلەر

ئەيدِ aydï ئېيتـتى. ئُلْ مَنكا سُـوزْ ئەيْـدِ ol maŋa söz aydï — ئۇ ماڭـا سـۆز ئېيتـتى (ئەيورْ – ئەيْماقْ ayur - aymak).

ئُويْدِ oydï ئويـدى. ئُلْ قاغُونْ ئُويْدِ ol qaoqun oydï — ئۇ قوغـۇن ئويـدى. باشـقـلادىمۇ شۇنداق (ئُوياڑْ – ئُويْماقْ oyar - oymak).

ئُيْدِ uydï ئۇيدى، باستى. چىڭدىدى. ئُلْ ئُونُغْ ئُيْدِ ol unuoq uydï — ئۇ ئۇننى باستى. باشـقا نەرسـلەرنى چىڭداشـقـمۇ مۇشـۇ سـۆز ئىشـلىتىلىدۇ (ئُيـارْ – ئُيْمـاقْ uyar - uymak).

بۇ بابتكى غۇننىلىكلەر

ئانْكْـدِ əŋdi هـاڭ ـ تـاڭ قالـدى. ئارْ ئانْكْـدِ ər əŋdi — ئادەم هـاڭ ـ تـاڭ قالـدى (ئانكارْ – ئانْكْماكْ əŋər - əŋmək).

ئُنْكْدِ üŋdi تەشتى. ئُلْ يِغاچْ ئُنْكْدِ ol yïoqaq üŋdi — ئۇ ياغاچ تەشتى. تام تۆۋىنى ۆە باشـقا نەرسـلەرنى تېشـىشـكـمۇ مۇشـۇ سـۆز ئىشـلىتىلىدۇ (ئُنكـارْ – ئُنْكْمـاكْ üŋər - üŋmək).

ئُنْكْدِ oŋdi ئۆڭـدى. بَرجِنْ بُدُوغِ ئُنْكْـدِ barqïn boduoqï oŋdï — تاۋارنـاڭ بويـقى ئۆڭـدى. باشـقـلاردىمۇ شۇنداق (ئُنكارْ – ئُنْكْمـاقْ oŋar – oŋmak). بـۇ سـۆزنـاڭ «ئُنكُقْتِ oŋuktï» دېگەن شەكلىمۇ بار. 235 I

قائىدە

بۇ بابتىكى بۇيرۇق رايى ئىككى ھەرپلىكتۇر. «يَرْماقْ اَلْ yarmaq, al —— يارماق ئال»، «اَتّنْ اِلْ attin il —— ئاتتىن چۈش» سۆزلىرىدىكى «اَلْ al ، اِل il» دېگەن بۇيرۇقلارغا ئوخشاش.

شۇنى بىلگىنىكى، بۇ تىلدا پېئىللار بۇيرۇقتىن ياسىلىدۇ. بۇيرۇق رايى پېئىللارنىڭ تومۇرى بولۇپ، بۇ تىلدا ھەرخىل ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان باشقا پېئىل شەكىللىرى بۇيرۇق ئاخىرىغا تۇرلۇك قوشۇمچىلارنى قوشۇش بىلەن ياسىلىدۇ.

بولۇشسىزلىقنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ھەممە پېئىللارغا بۇيرۇق رايىنىڭ ئاخىرىغا «ما ma // mə» قوشۇلىدۇ. «اَلْما alma —— ئالما»، «اِلْما ilma —— چۈشمە» دېگەنگە ئوخشاش.

باشقا قائىدىلەرنىڭ ھەممىسىنى «سٰالِمْ salim بۆلۈمى»گە توپلىدىم، خۇدا خالىسا، شۇ يەردە چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمەن.

ئىككى ھەرپلىك سۆزلەر بابى تۈگىدى. // 236 I

ئۇرۇپ ɵpürdi ɵpürdi ① ol maŋa süt — ئۇ ماڭا سۈت ھۆپلەتتى، ئوتلاتتى، ئىچۈردى. ئۇلْ مَنكا سُوتْ ئُبْرْدى ئۇ ماڭا سۈت ھۆپلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئُبُرُرْ – ئُبْرْماكْ ɵpürür - ɵpürmək).

ئُتُرْدى ɵtürdi چالدى. ئۇلْ سىبُزْغُو ئُتُرْدى ol sibuzoqu ɵtürdi — ئۇ نەي چالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئُتُرُرْ – ئُتُرْماكْ ɵtürür - ɵtürmək).

ئُتُرْدى oturdi كەستى، قىرقىدى. ئۇلْ سَجْ ئُتُرْدى ol saq oturdi — ئۇ چاچ كەستى. كىيىم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى كېسىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئُتُرُرْ – ئُتُرْماقْ oturur - oturmak).

ئُتُرْدى ɵtürdi تەشتى. ئۇل تامْ ئُتُرْدى ol tam ɵtürdi — ئۇ تام تەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئُتُرُرْ – ئُتُرْماكْ ɵtürür - ɵtürmək).

ئُجُرْدى uqurdi ئۇچۇردى. ئۇلْ قُشْ ئُجُرْدى ol kux uqurdi — ئۇ قۇش ئۇچۇردى. ئۇلْ ئَنِ ئَتّنْ ئُجُرْدى ol anï attïn uqurdï — ئۇ ئۇنى ئاتتىن ئۇچۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئُجُرُرْ – ئُجُرْماقْ uqurur - uqurmak).

ئُجُرْدى ɵqürdi ئۇچۇردى. ئۇلْ ئُتُغْ ئُجُرْدى ol otuoq uqurdï — ئۇ ئوتنى ئۇچۇردى. ئَنىكْ ئُبْكاسِنْ ئُجُرْدى anïŋ ɵpkəsin ɵqürdi — ئۇنىڭ ئاچچىقىنى باستى. ئۇلْ ئَنِ ئُرُبْ تىينِ ئُجُرْدى ol anï urup tïnï ɵqürdi — ئۇ ئۇنى ئۇرۇپ تىنچىنى ئۇچۇردى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «سُوتْ» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، ئەرەبچىگە « المَرَقَةُ — شورپا» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بىز ئەرەبچە تەرجىمىسىنى ئەمەس، ئەسلىنى ئاساس قىلىپ «سۈتْ süt — سۈت» دەپ ئالدۇق.

اُتُغْ اُذْغُجْ بِرلا اُجُرْماسْ *otuoɣ ożoquq birlə oqürməs*

ئوتنى يالقۇن بىلەن ئۆچۈرگىلى بولماس.

بۇ ماقال «پىتنە - پاساتنى پىتنە - پاسات بىلەن ئەمەس، سۆلھى[I 238]// بىلەن تۈگىتىش مۇمكىن» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ (اُجُرُرْ - اُجُرْماكْ *oqürür - oqürmək*).

اِجُرْدِي iqürdi ئىچۈردى. اُلْ اَنكَرْ سُوقْ اِجُرْدِي *ol aŋar suv iqürdi* — ئۇ ئاڭا سۇ ئىچۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِجُرُرْ - اِجُرْماكْ *iqürür - iqürmək*).

اَذِرْدِي əżirdi ئايرىدى. اُلْ اَذْكُونِي يَقْلاقْتَنْ اَذِرْدِي *ol ażgüni yavlaqtan əżirdi* — ئۇ ياخشىنى ياماندىن ئايرىدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتْلِي تِرْنَكْاقْلِي اَذِرْماسْ *ətli tirŋaqlï əżirməs*

ئەت تىرناقتىن ئايرىلماس.

بۇ ماقال «گۆش بىلەن تىرناق بىر - بىرىدىن ئايرىلمىغىنىدەك، يېقىن تۇغقانلارمۇ بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ (اَذِرُرْ - اَذِرْماكْ *əżirür - əżirmək*).

اَذِرْدِي əżürdi تاللىدى. اُلْ اَذِرْدِي نانْكْنِي *ol əżürdi nəŋni* — ئۇ بىر نېمىنى تاللىدى (اَذِرُرْ - اَذِرْماكْ *əżürür - əżürmək*).

اِذَرْدِمْ iżərdim ئىزىدىن باردىم. مَنْ اَنِي اِذَرْدِمْ *mən anï iżərdim* — مەن ئۇنىڭ ئىزىدىن باردىم[I 239]// (اِذَارُرْمَنْ - اِذَرْماكْ[1] *iżərürmən - iżərmək*).

اَسُرْدِي asurdï چۆشكۈردى. اَرْ اَسُرْدِي *ər asurdï* — ئادەم چۆشكۈردى (اَسُرُرْ - اَسُرْماقْ *asurur - asurmaq*).

اُسُرْدِي osurdï ئوسۇردى. اَرْ اُسُرْدِي *ər osurdï* — ئادەم ئوسۇردى (اُسُرُرْ - اُسُرْماقْ *osurur - osurmaq*).

اِسِرْدِي ïsïrdï چىشلىدى. اِتْ اِسِرْدِي *ït ïsïrdï* — ئىت چىشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ يازما نۇسخىدا «اِذَارُرْ، اُذَرْدِم، اِذَرْماكْ» شەكلىدە ئۇچ خىل ھەرىكىلەنگەن، بىز بۇ سۆز يىلتىزىنىڭ «ئىز» ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ «اِذَرْماكْ» شەكلىنى توغرا تاپتۇق.

ئىت چىشلىمەس، ئات تەپمەس دېمە. *it išïrmas at təpməs təmə* ئىت ئىسرماس ئات تەپماس تېما

چۈنكى، ئۇلارنىڭ تەبىئىتى شۇنداق (ئىسرۇر – ئىسرماق *išïrur - išïrmak*).[98]

ئۇنىڭ قاراڭغۇلاشتى. ئانىڭ كۆزى ئۆشۈردى *aniŋ køzi øxərdi* — ئۆشۈردى øxərdi

كۆزى (ئاچلىق ياكى ئىنتىزارلىقتىن) قاراڭغۇلاشتى (ئۆشۈرۈر – ئۆشۈرماق *øxərür - øxərmək*).

ئۇغۇردى ooqurdï: ئار سۈنكۈك ئۇغۇردى *ər søŋük ooqurdï* — ئادەم سۆزىگەنى ئۈگە – ئۈگىسىدىن ئاجرىتىۋەتتى (ئۇغۇرۇر – ئۇغۇرماق *ooqurur – ooqurmak*).[240 I]

ئەۋۈردى əvürdi قايتۇردى: ئۆرۈدى. ئۇل مېنى يولدىن ئەۋۈردى *ol məni yoldïn əvürdi* — ئۇ مېنى يولدىن قايتۇردى. ئۇل ئياق ئەۋۈردى *ol ayaq əvürdi* — ئۇ ئاياقنى ئۆرۈدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئەۋۈرەر – ئەۋۈرمەك *əvürər – əvürmək*).

ئەگىردى əgirdi: بەگ كەندە ئەگىردى *bəg kənd əgirdi* — بەگ شەھەرنى قورشىدى. ئۇراغقا يېڭ ئەگىردى *uraoqut yïp əgirdi* — خوتۇن يىپ ئېگىردى. سۇغا كەمىنى ئەگىردى *suv kəmini əgirdi* — سۇ كېمىنى چۆرگىلىتىۋەتتى (ئەگىرەر – ئەگىرمەك *əgirər – əgirmək*). ئۇل مېنى ئىشقا ئەگىردى *ol məni ïxka əgirdi* — ئۇ مېنى ئىشقا مەلىكە قىلدى.

ئالاردى alardï ئالا بولدى. تۈلقا ئالاردى *talqa alardï* — غوراپ (غورا ئۈزۈم) ۋە باشقا مېۋىلەر ئالا بولدى. كىشى يېنى ئالاردى *kixi yəni alardï* — كىشىنىڭ ئەت ـ يېنى ئالا بولدى، يەنى كىشىنىڭ بەدىنىدە ئاقكېسەل پەيدا بولدى. ئانىڭ كۆزى ئالاردى *aniŋ køzi alardï* — ئۇنىڭ كۆزى ئالايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئالارۇر – ئالرماق *alarur - alarmak*).[241 I]

ئىلردى ilərdi ئىلىندى. ئىلەشتى. مېنىڭ كۆزۈما نائىل ئىلردى *məniŋ køzümə nəŋ ilərdi* — مېنىڭ كۆزۈمگە بىر نەرسە ئىلەشتى، قاراڭغۇدا ياكى يىراقتا مېنىڭ كۆزۈمگە بىر نەرسە غۇۋا كۆرۈندى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَقْلارْ قَمُغْ كُلَرْدِي *kaqlar kamuq kөlərdi*

تَغْلارْ بَشِي اِلَرْدِي *taoqlar baxï ilərdi*

اَزُنْ تِنِي يِلِرْدِي *azun tïnï yïlïrdï*

توتو جَجَكْ جَرْكَشُورْ *tütü qəqək qərkəxür*

[قاقلار پۈتۈنلەي كۆلگە ئايلاندى،
تاغلارنىڭ بېشى (كۆزگە) ئىلىندى،
دۇنيانىڭ تىنىقى ئىللىدى،
تۇرلۇك چېچەكلەر تىزىلدى.]

سۆلار كۆپىيىپ، ئويمانلىقلار كۆللەرگە ئايلاندى، تاغلارنىڭ چوققىلىرى غۇۋا كۆرۈندى، دۇنيانىڭ تىنىقى ئىللىدى، دەرەخلەر كۆكەردى، جانۋارلار جۈپلەشتى، گۈل - چېچەكلەر كەينى - كەينىدىن بىخ ئۇردى.// 242 I

اَمُزْدِي əmüzdi ئەمگۈزدى ~ ئېمىتتى. اُراغُتْ اُغْلِنكا سُوتْ اَمُزْدِي *uraoqut ooqlïŋa süt əmüzdi* — خوتۇن ئوغلىغا سۈت ئەمگۈزدى (اَمُزُرْ - اَمُزْماكْ *əmüzür - əmüzmək*).

اُبُشْدِي öpüxdi ئۆپۈشتى، سۆيۈشتى. اُلْ مَنكْ بِرْلا اُبُشْدِي *ol mənïŋ birlə öpüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۆپۈشتى (اُبُشُرْ - اُبُشْماكْ *öpüxür - öpüxmək*).

اَتِشْدِي atïxdï ئېتىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُقْ اَتِشْدِي *ol mənïŋ birlə oq atïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئوق ئېتىشتى. ھەرقانداق نەرسىنى ئېتىشىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَتِشُرْ - اَتِشْماقْ *atïxur - atïxmaq*).

اُتُشْدِي utuxdï ئۇتۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يَرْماقْ اُتُشْدِي *ol mənïŋ birlə yarmaq utuxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن يارماق ئۇتۇشتى.// 99 باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتُشُرْ - اُتُشْماقْ *utuxur - utuxmaq*).

اِتِشْدِي itixdi ئىتتىرىشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا اِتِشْدِي *ol anïŋ birlə itixdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىرىشتى (اِتِشُورْ - اِتِشْماكْ *itixür - itixmək*). بىر نەرسىنى ئىتتىرىشتە ياردەملىشىش ياكى بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

ئاجىشدى aqïxdï ئېچىشتى. ئۇل مەنكا قېغىڭ ئاجىشدى *ol maŋa kapuoŋ aqïxdï* // I 243 — ئۇ ماڭا قوۋۇق ئېچىشىپ بەردى. بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئاجىشۇر - ئاجىشماق *aqïxur - aqïxmak*).

ئاجىشدىڭ aqïxdï ئېچىپ كەتتى. ئۈزۈم ئاجىشدى *üzüm aqïxdï* — ئۈزۈم ئېچىپ كەتتى (ئاجىشۇر - ئاجىشماق *aqïxur - aqïxmak*).

ئۇجۇشدى oqəxdi ئۆچەشتى، ئۆچەكەشتى. ئۇل مەنىڭ بىلا ئۇجۇشدى *ol mənïŋ birlə oqəxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۆچەشتى (ئۇجۇشۇر - ئۇجۇشماق *oqəxür - oqəxmək*).

ئىجىشدى iqixdi ئىچىشتى. ئۇل مەنىڭ بىلا سۈت ئىجىشدى *ol mənïŋ birlə süt iqixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن سۈت ئىچىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئىجىشۇر - ئىجىشماق *iqixür - iqixmək*). بىر نەرسىنى ئىچىشتە ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بۇنداق پېئىللار ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلى، ئىككى ئىگە ئارىسىدا ئىش - ھەرىكەتنىڭ بىر - بىرىگە ئۆتكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈملۈك پېئىللار. بۇ ئەرەبچىدىكى «مُفاعَلە» *mufaələ* تۈرىگە ئوخشايدۇ. بۇ خىل پېئىللار بىر ئىش ئۈستىدە ياردەملىشىش ۋە بەسلىشىش مەنىلىرىنىمۇ بېرىدۇ.

يەنە بىر خىلى، ئىش - ھەرىكەت ئىگىنىڭ ئۆزى ئۈستىدە // I 244 يۈز بېرىپ، ئۇنىڭ ھەممە قىسىملىرىغا يېيىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈمسىز پېئىللار. مەسىلەن: سىركا ئاجىشدى *sirkə aqïxdï* — سىركە ئېچىپ كەتتى، يەنى سىركىنىڭ ھەممە يېرىدە ئېچىش پەيدا بولدى. تۇنۇڭ تېرنى ئاجىشدى *ton tərni iqixdi* — تون تېرنى (ئۆزىنىڭ ھەممە يېرىگە) ئىچكۈرۈۋالدى. بىرمۇنچە پېئىللار مۇشۇنداق بولىدۇ.

ئاژشدى ażïxdï كېرىلدى. ئار ئاقى ئاژشدى *ər ażaqï ażïxdï* — ئادەمنىڭ ئاياغلىرى كېرىلدى. بىر - بىرىدىن ئاجرىلىپ كەتكەن نەرسىلەرگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئاژشۇر - ئاژشماق *ażïxur - ażïxmak*).

ئۇژشدى użïxdï ئۇخلاشتى. ئۇل مەنىڭ بىلا ئۇژشدى *ol mənïŋ birlə użïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۇخلاشتى، ئۇ مېنىڭ بىلەن «قېنى، كىم كۆپ ئۇخلىيالايدۇ» دەپ بەسلەشتى. ئاقۇ ئۇژشدى *ażaq użïxdï* — ئاياغ ئۇيۇشتى. يۇغۇرتۇ ئۇژشدى *yoqurt użïxdï* — قېتىق ئۇيۇدى (ئۇژشۇر — ئۇژشماق *użïxur - użïxmak*).

ئۇ مەن بىلەن تارتۇق سۆنۈشتى.// 100 بىرەر نەرسە ياكى ئىش ئۈستىدە بىرگىم بىلەن بەسلىشىشكىمۇ // 245 I مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اِذشُورْ - اِذشْماقْ *iżixur - iżixmak*).

اِذشْدِي iżixdi سۆنۈشتى. اُلْ مَنكا اَرْتُتْ اِذشْدِي *ol maŋa artut iżixdi* — ئۇ مەن بىلەن تارتۇق سۆنۈشتى.// 100 بىرەر نەرسە ياكى ئىش ئۈستىدە بىرگىم بىلەن بەسلىشىشكىمۇ // 245 I مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اِذشُورْ - اِذشْماقْ *iżixur - iżixmak*).

اَارِشْدِي arïxdi ئالداشتى. اُلارْ اِكّي اَارِشْدِي *olar ikki arïxdi* — ئۇلار بىر - بىرىنى ئالداشتى (اَارِشُورْ - اَارِشْماقْ *arïxur - arïxmak*).

أَرُشْدِي ərüxdi ئېرىدى. ياغْ أَرُشْدِي *yaoq ərüxdi* — ياغ ئېرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرُشُورْ - اَرُشْماكْ *ərüxür - ərüxmək*).

اُرُشْدِي uruxdï ئۇرۇشتى. اَنِكْ بِرْلا اُرُشْدِي *anïŋ birlə uruxdï* — ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشتى. بەگلەر ۋە باشقىلار بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشقاندىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. (اُرُشُورْ - اُرُشْماقْ *uruxur - uruxmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلْبْ لارْ بِرْلا اُرُشْما بَكْلارْ بِرْلا تُرُشْما

alplar birlə uruxma bəglər birlə turuxma

باتۇرلار بىلەن ئۇرۇشما، بەگلەر بىلەن تىركەشمە.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرَنْ اَلْبِي اُقشْتِيلارْ	*ərən alpï okïxtïlar*
قِنكرْ كُوزُنْ بَقشْتِيلارْ // 246 I	*kïŋïr kөzün bakïxtïlar*
قَمُغْ تُلْمُنْ تُقُشْتِيلارْ	*kamuoq tolmun tokuxtïlar*
قِلِجْ قِنْقا كُجُنْ سِغْدِي	*kïlïq kïnka küqün siоqdï*

[باتۇر ئەرلەر (بىر - بىرىنى جەڭگە) قىچقىرىشتى،
قىڭغىر كۆز بىلەن قاراشتى،
ھەممە قورال بىلەن توقۇنۇشتى،
قىلىچ قىنىغا تەستە سىغدى.]

يىگىتلەر بىر - بىرىنى جەڭگە چاقىرىشتى، قىڭغىر كۆزلىرى بىلەن قاراپ ھومىيىشتى، ھەممە قوراللىرىنى ئىشقا سېلىپ ئۇرۇشتى، قىلىچلىرى قاننىڭ كۆپ ئۇيۇپ كەتكەنلىكىدىن قىنىغا تەستە سىغدى[1].

ئۈرۈشتى ürüxdi ئۇرۇشتى ، پۇژلەشتى. ئۇل مَنكا ئاتْ ئۈرۈشدِي *ol maŋa ot ürüxdi* — ئۇ ماڭا ئوت پۇژلەشتى. بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئۈرۈشۇرْ - ئۈرۈشْماكْ *ürüxür - ürüxmək*).

ئۆرۈشتى ørüxdi ئۆرۈشتى. ئۇل مَنكا يِشغْ ئۆرۈشدِي *ol maŋa yïxïq ørüxdi*[247 I] // ئۇ ماڭا تاڭا ئۆرۈشتى. ھەرقانداق نەرسىنى ئۆرۈشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۈرۈشۇرْ - ئۈرۈشْماكْ *ørüxür - ørüxmək*).

مۇنداق پېئىللاردىكى ياردەملىشىش بىلەن بەسلىشىش مەزمۇنلىرى شۇ پېئىللارغا قوشۇلۇپ كەلگەن قوشۇمچە سۆزلەر بىلەن پەرقلىنىدۇ. پېئىل «مَنكا *maŋa*» دېگەن سۆز بىلەن كەلسە، «ياردەملىشىش» ئۇقۇمىنى بېرىدۇ؛ «مَنِڭْ بِرْلا *məniŋ birlə*» دېگەن سۆز بىلەن كەلسە، «بەسلىشىش» ئۇقۇمىنى ئاڭلىتىدۇ. بۇ ھال ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىككى ئىگە ئارىسىدا بولغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان (ئۆملۈك دەرىجىدىكى) پېئىللارنىڭ ھەممىسى ئۇچۇن ئورتاقتۇر.

ئۇچىنچى شەخسته «ياردەملىشىش»نى بىلدۈرۈش ئۇچۇن «اَنكَرْ *aŋar*»، «بەسلىشىش»نى بىلدۈرۈش ئۇچۇن[101] // «اَنِڭْ بِرْلا *anïŋ birlə*» دېگەن سۆزلەر قوشۇلۇپ كېلىدۇ. بۇ قائىدىنى ئېسىڭدە تۇتقىن.

ئۈزۈشتى üzüxdi ئۈزۈشتى. ئۇل مَنكا ئۇزُمْ ئۈزُشْدِي *ol maŋa üzüm üzüxdi* — ئۇ ماڭا ئۈزۈم ئۈزۈشتى. ئارغامچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۈزۈش ۋە كېسىشتە ياردەملىشىشكىمۇ ياكى شۇ ئىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۈزُشُورْ - ئۈزُشْماكْ *üzüxür - üzüxmək*).

ئۈزۈشتى üzüxdi چېپىشتى. ئۇل مَنِڭْ بِرْلا اَتْ ئۈزُشْدِي *ol məniŋ birlə at üzüxdi*[248 I] // — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئات چېپىشتى. ياردەملىشىش ئۇقۇمىنى ئاڭلىتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۈزُشُورْ - ئۈزُشْماكْ *üzüxür - üzüxmək*).

---

[1] بۇ شېئىر يازما نۇسخا 103 – بەتتىكى «اُقشْتِيلارْ *okïxtïlar*» سۆزىگە بېرىلىشى كېرەك ئىدى. بىز يازما نۇسخىدىكى ئورنىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

ئاسىشدى asïxdï ئېسىشتى. ئۇل ماڭا ئات ئاسىشدى *ol maŋa ət asïxdï* — ئۇ ماڭا گۆش ئېسىشتى (ئاسىشۇر - ئاسىشماق *asïxur - asïxmak*).

ئاسىشدى əsixdi تارتىشتى. ئۇل ماڭا يىپ ئاسىشدى *ol maŋa yïp əsixdi* — ئۇ ماڭا ئارغامچا تارتىشىپ بەردى. تارتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئاسىشۇر - ئاسىشماق *əsixür - əsixmək*).

ئىسىشدى isixdi: ئىسىشدى نان *isixdi nəŋ* — ئىسسىغان نەرسە، ھەممە تەرەپلىرىگە ئىسسىق ئۆتكەن نەرسە (ئىسىشۇر - ئىسىشماق *isixür - isixmək*).

ئاشىشدى əxixdi: ئۇل ماڭا توپا كۆرىشىپ بەردى. كۆرەشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئاشىشۇر - ئاشىشماق *əxixür - əxixmək*).

ئاغشدى aoqïxdï: ئۇل مانا بىرلا تاغقا ئاغشدى *ol mənïŋ birlə taoqka aoqïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تاغقا چىقىشتى، تاغقا چىقىشتا بەسلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئاغشۇر - ئاغشماق *aoqïxur - aoqïxmak*)[249 I]. ئۇل مانا بىرلا بىر ئالتۇندىن ئاغشدى *ol mənïŋ birlə bir altundan aoqïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (باھانى) بىر تىللادىن ئاشۇرۇپ باقتى. بۈگۈلار بىر ئىكىندى بىرلا ئاغشدى *bəglər bir ikindi birlə aoqïxdï* — بەگلەر بىر - بىرى بىلەن قوغلىشىشتى.

ئۇقۇشدى uvuxdï ئۇۋۇتىشتى. ئۇل مانا ئاتماك ئۇقۇشدى *ol maŋa ətmək uvuxdï* — ئۇ ماڭا نان ئۇۋۇتىشىپ بەردى. بىر نەرسىنى ئۇۋۇتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۇقۇشۇر - ئۇقۇشماق *uvuxur - uvuxmak*).

ئىۋشدى əvixdi ئالدىراشتى. كىشىلار ئىشقا ئىۋشدى *kixilər ïxka əvixdi* — كىشىلەر ئىشقا ئالدىراشتى (ئىۋشۇر - ئىۋشماق *əvixür - əvixmək*).

ئاقشدى ak̨ïxdï ئېقىشتى. سۇلار ئاقشدى *suvlar ak̨ïxdï* — سۇلار ئېقىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قار بۇز قامۇق ئارۈشدى *k̨ar buz k̨amuoq ərüxdi* [قار، مۇز تامام ئېرىشتى،
تاغلار سۇيى ئاقشدى *taoqlar suvï ak̨ïxdï* تاغلار سۇيى ئېقىشتى،
كۆكشىن بۇلۇت ئۈرشدى *kökxin bulït ərüxdi* كۆكۈچ بۇلۇت (لار) ئۆرلەشتى،
قايۇق بولۇپ ئاغرىشۇر[250 I] *k̨ayoq̨uk̨ bolup əgrixür* قېيىق بولۇپ ئايلىنار.]

يازنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: قار ۋە مۇزلارنىڭ ھەممىسى ئېرىدى، تاغ سۇلىرى ئاقتى.[102]// كۆكۈچ بۇلۇتلار ھاۋاغا ئۆرلەپ چىقتى، ئۇلار خۇددى قېيىقلار سۈدا ئۈزگەندەك ئاسماندا ئۈزمەكتە.

ئُقُشْتِيلارْ uk‚uxtïlar ئۇقۇشتى. ئُلارْ بُو ايشِغْ ئُقُشْتِيلارْ *olar bu ïxïoq uk‚uxtïlar* — ئۇلار بۇ ئىشنى ئۇقۇشتى (ئُقُشُورْلارْ – ئُقُشْماقْ *uk‚uxmak - uk‚uxurlar*).

ئُقِشْتِيلارْ ok‚ïxtïlar چاقىرىشتى. ئُلارْ بِيرْ اِكِنْدِي بِرْلا ئُقِشْتِيلارْ *olar bir ikindi birlə ok‚ïxtïlar* — ئۇلار بىر - بىرىنى چاقىرىشتى (ئُقِشُورْ — ئُقِشْماقْ *ok‚ïxur - ok‚ïxmak*)

ئُقِشْدِي ok‚ïxdï ئوقۇشتى. ئُلْ مَنِكْ بِرْلا بِتِكْ ئُقِشْدِي *ol mənin‚ birlə bitik ok‚ïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن كىتاب ئوقۇشتى، كىتاب ئوقۇشۇپ باقتى. ئوقۇشتا ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.// I 251

اَكِشْدِي əkixdi ئېكىشتى، تېرىشتى. ئُلْ مَنكا تَرِغْ اَكِشْدِي *ol manja tarïoq əkixdi* — ئۇ ماڭا ئاشلىق تېرىشىپ بەردى. تېرىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكِشُورْ – اَكِشْماكْ *əkixür - əkixmək*).

اَكِشْدِي əgixdi ئېگىشتى. ئُلْ مَنكا جُكانْ اَكِشْدِي *ol manja qəgan əgixdi* — ئۇ ماڭا چۆگەن[①] ئېگىشىپ بەردى. ئېگىشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكِشُورْ – اَكِشْماكْ *əgixür - əgixmək*).

ئُكُشْدِي əgüxdi ماختاشتى. اِكّي اَرَنْ ئُكُشْدِي *ikki ərən əgüxdi* — ئىككى ئادەم بىر - بىرىنى ماختاشتى (ئُكُشُورْ – ئُكُشْماكْ *əgüxür - əgüxmək*).

ئُكُشْدِي ügüxdi: ئُلْ مَنكا تَرِغْ ئُكُشْدِي *ol manja tarïoq ügüxdi* — ئۇ ماڭا ئۇن تارتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئُكُشُورْ – ئُكُشْماكْ *ügüxür – ügüxmək*). ئۇن تارتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اِكَشْدِيلارْ igəxdilər: كِشِيلارْ ايشْتا بِيرِ بِيرِ كا اِكَشْدِيلارْ *kixilər ïxta bir birigə igəxdilər* — كىشىلەر ئىشتا// I 252 بىر - بىرگە يار - يۆلەك بولۇشتى. (اِكَشُورْ – اِكَشْماكْ *igəxür - igəxmək*)

---

① چۆگەن — چۆگەن توپ (ئات توپى) ئويناشتا ئىشلىتىلىدىغان ئۇچى ئەگرى تاياق.

اِكَشْدِي əkəxdi ئېكەشتى، ئېكەكلەشتى. اُلْ مَنكا تَمُرْ اِكَشْدِي *ol maŋa təmür əkəxdi* — ئۇ ماڭا تۆمۈر ئېكەكلىشىپ بەردى (اِكَشُورْ - اِكَشْماكْ *əkəxür – əkəxmək*).

باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اِكّي بُغْرا اِكَشْدِي *ikki buoŋra əkəxdi* — ئىككى بۇغرا سوقۇشتى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِكّي بُغْرا اِكَشُورْ اُتْرا كُكاكُونْ يَنْجِلُورْ

ikki buoŋra əkəxür otra kokəgün yanqilur

ئىككى بۇغرا ئېكىشەر، ئاردا كۆكۈيۇن يانجىلار.

بۇ ماقال «ئىككى بەگ ئۇرۇشسا، ئاردا ئاجىزلار يانجىلىپ كېتىدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَلْشْدِي alïxdï ئېلىشتى. اُلْ مَنكا اَلْمْ اَلْشْدِي *ol maŋa alïm alïxdï* — ئۇ ماڭا ئېلىشىمنى ئېلىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلْشُورْ- اَلْشْماقْ *alïxur – alïxmak*).

اِلْشْدِي ilixdi ئىلىنىشتى. اِكّي نانْكْ بِرْلا اِلْشْدِي *ikki nəŋ birlə ilixdi* — ئىككى نەرسە بىر - بىرى بىلەن ئىلىنىشتى (اِلْشُورْ - اِلْشْماكْ *ilixür – ilixmək*).

قَنْجِقْ الْشْدِي *qanqïq ilixdi* — قانجۇق (ئەركەك ئىت بىلەن) ئىلىنىشتى.// 253 I

اَذْغِرْ الْشْدِي *aʒoqïr ilixdi* — ئايغىر چىشلەشتى.// 103 تۆگىلەر چىشلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اُلْشْدِي ulïxdï ھۇۋلاشتى. بُرِي بَرْجا اُلْشْدِي *bəri barqa ulïxdï* — بارچە بۆرە ھۇۋلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُلْشِبْ اَرَنْ بُورْلَيُو *ulxïp ərən bərləyü* [ئەرلەر بۆرىدەك ھۇۋلىشىپ،

يرتن يقا اُورْلَيُو *yïrtïp① yaka urlayu* ياقا يىرتىپ ۋارقىرىشىپ،// 254 I

سِقْرِبْ اوني يورْلَيُو *sïkrïp üni yurlayu* ئۇننىڭ بارچە چىرقىراپ، پەرياد چېكىپ.

سِغْتَبْ كوزى اُرْتُلورْ *sïoqtap kəzi ərtülür* ئۆكسۈپ كۆزى ئۆرتىلەر.]

---

① «يرتن» شەكلىدە يېزىلغان بۇ سۆز مۇشۇ شېئىرنىڭ باشقا مىسالىرىدىكى «اُلْشِبْ سِقْرِبْ سِغْتَبْ» سۆزلىرىگە ئوخشاش «يِرْتِبْ *yïrtïp*» بولۇشى كېرەك. چۈنكى، مەنە ھەم ۋەزىن شۇنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئادەملەر ئافراسىياپىنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ، بۆرىلەردەك ھۇۋلاشتى، ئاھ ئۇرۇپ ياقىلىرىنى يىرتىشتى، بەزىدە مۇڭلۇق نەغمە ئاۋازىدەك ئۇن سېلىپ پەريات چېكىشتى، كۆپ يىغلاپ، كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ كەتتى (اُلشُورْ - اُلشْماقْ *ulïxur - ulïxmaq*).

اُلَشْدِي ülaxdi ئۇلەشتى. اُلارْ اِكّي تَقارِنْ اُلَشْدِي *olar ikki tavarïn üləxdi* — ئۇلار ئىككىسى تاۋارلىرىنى ئۇلەشتى (اُلَشُورْ - اُلَشْماكْ *üləxür -üləxmək*).

اُلَشْدِي ulaxdï ئۇلاشتى. بِيرْ نانْكْ بِيرْكا اُلَشْدِي *bir nəŋ birgə ulaxdï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە ئۇلاشتى (اُلَشُورْ - اُلَشْماقْ *ulaxur -ulaxmaq*).

اُلشْدِي ɵlixdi ھۆللەشتى. اُلشْدِي نانْكْ *ɵlixdi nəŋ* — ھۆللەشكەن نەرسە، ھەممە يېرى ھۆل بولۇپ كەتكەن نەرسە (اُلشُورْ - اُلِشْماكْ *ɵlixür - ɵlixmək*).

الشْدِي: ïlïxdï اُلْ مَنِكْ بِرْلا تاغْدنْ قُذي الشْدِي *ol mənïŋ birlə taoqdïn kożï ïlïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تاغدىن تۆۆەنگە چۈشۈشۈپ باقتى (اِلشُورْ - اِلشْماقْ *ïlïxur - ïlïxmaq*). 255 I //

الشدِي ilixdi:اُلْ مَنك بِرْلا تُبِقْ الشْدِي *ol mənïŋ birlə topïk ilixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن توپۇق ئويناشتى (اِلشُورْ - الشْماكْ *ilixür - ilixmək*).

اَمُشْدِي amuxdï: اَمُشْدِي اَرْ *amuxdï ər* — (تاپا - تەنىدىن) ھاك - تاك قالغان ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَمُشُورْ - اَمِشْماقْ *amuxur - amuxmaq*)[1].

اُنَشْدِيلارْ unaxdïlar ئۇناشتى. بُو اِشغْ اُلارْ قَمُغْ اُنَشْدِيلارْ *bu ïxïoq olar kamuoq unaxdïlar* — بۇ ئىشقا ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇناشتى، بۇ ئىشنى ئۇلارنىڭ ھەممىسى ماقۇل كۆرۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُناشُورْلارْ - اُنَشْماقْ *unaxurlar - unaxmaq*).

انشْدِي: ïnïxdï اُلْ مَنِك بِرْلا تاغْدنْ انشْدِي *ol mənïŋ birlə taoqdïn ïnïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تاغدىن ئىنىشتى، تاغدىن چۈشۈشتە بەسلەشتى (اِنشُورْ - اِنشْماقْ *ïnïxur - ïnïxmaq*).

اَجِقْتِي aqïk,tï ئېچىرقىدى. اَرْ اَجِقْتِي *ər aqïk,tï* — ئادەم ئېچىرقاپ كەتتى (اَجِقارْ - اَجِقْماقْ *aqïkar - aqïk,mak*). 256 I //

---

[1] بۇ سۆزنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «اَمُشُورْ» دەپ بېرىلگەچكە، مەستەر شەكلىنى «*amuxmaq*» دەپ ئالدۇق.

اُجُقْتِي uquk,ti ئاخىرىغا يەتتى. ايشْ اُجُقْتِي *ix uquk,ti* — ئىش ئاخىرىغا يەتتى، ئىش تۈگىدى (اُجُقارْ - اُجُقْماقْ *uquk,ar - uquk,mak*).

اُسُقْتِي usuk,ti ئۈسسىدى. اَرْ اُسُقْتِي *ər usuk,ti* — ئادەم ئۈسسىدى (اُسُقارْ - اُسُقْماقْ *usuk,ar - usuk,mak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُسُقْمِشْقا ساقِغْ قَمُغْ سُوقْ كُرُنُورْ *usuk,mïxk,a sak,ïoɣ k,amuoɣ suv k,ørünür*

ئۈسسىغانغا ئالۋۇن پۇتۇنلەي سۇ كۆرۈنەر.

بۇ ماقال «ھاجەتمەن كىشى ھەربىر نەرسىدىن ئۆز ھاجىتىنىڭ راۋا بولۇشىنى كۈتىدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.[104]//

اَشُقْتِي axuk,ti ئالدىرىدى. اُلْ اَڤْكا اَشُقْتِي *ol əvgə axuk,ti* — ئۇ ئۆيگە ئالدىرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بىرەر نەرسىگە تەشنا ۋە ئامراق بولۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَشُقارْ - اَشُقْماقْ *axuk,ar - axuk,mak*).

اَغُقْتِي aoquk,ti ئوغلاندى، زەھەرلەندى. اَرْ اَغُقْتِي *ər aoquk,ti* — ئادەم ئوغلاندى. بۇ ئۆتۈمسىز پېئىل بولۇپ، ئەرەبچىدىكى «حُمِّىَ» سۆزىدىن كەلگەن «حُمَّ الرَّجُلُ» سۆزىگە ئوخشايدۇ (اَغُقارْ - اَغُقْماقْ *aoquk,ar - aoquk,mak*).

اَلِقْتِي alïk,ti چۈشكۈنلەشتى، بۇزۇلدى. اَرْ اَلِقْتِي *ər alïk,ti* // 257 I — ئادەم چۈشكۈنلەشتى. باشْ اَلِقْتِي *bax alïk,ti* — يارا شەلۋەرەپ كەتتى. جۇملىدىن، ھەيز كۆرگەن ياكى تۇغۇتلۇق خوتۇنلار ۋە جۇنۇپ يۇرگەن كىشىلەرنىڭ كۆزى چۈشۈپ بۇلغانغان نەرسىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَلِقارْ - اَلِقْماقْ *alïk,ar - alïk,mak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

باشِي اَنِكْ اَلِقْتِي	*baxï anïŋ alïk,tï*	[ئۇنىڭ يارىسى ئەدىدى،
قانِي يُزُبْ تُرقتِي	*k,anï yüzüp turuk,tï*	قېنى جىق ئېقىپ ئۆيۈدى،
بالِغْ بُلُبْ تَغِقْتِي	*balïoɣ bolup taoɣïk,tï*	يارىلىنىپ تاغقا چىقىۋالدى،
اَمْدِي اَنِي كِيمْ يَتارْ	*əmdi anï kim yətər*	ئەمدى ئۇنىڭغا كىم يېتەر؟]

قېنى توختىغان ياردار ھەققىدە شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇنىڭ يارىسى بۇزۇلدى، يارىسىدىن قان كۆپ ئېقىپ، ھالى ئېغىرلاشتى، ئۇ تاغقا چىقىۋالدى، ئەمدى ئۇنى كىم تاپار؟// I 258

اَتِكْتِى ətikti ئېتىكتى، ئەت ئالدى، سەمرىدى. اُغْلانْ اَتِكْتِى *ooqlan ətikti* — بالا ئەت ئالدى (اَتِكَارْ - اَتِكْماكْ *ətikər - ətikmək*).

اِجِكْتِى iqikti: اَرْ اِجِكْتِى *ər iqikti* — ئادەم ئىچىكتى، يەنى ئەل بولدى ۋە ئۆز خاھىشى بىلەن يەنە جەڭگە قاتناشتى (اِجِكَارْ - اِجِكْماكْ *iqikər - iqikmək*).

اُجُكْدِى oqükdi ئۆچتى. اَرْ تِنِى اُجُكْدِى *ər tini oqükdi* — (جەڭدە) ئادەمنىڭ تىنىقى ئۆچتى. ئۇستىگە سوغۇق سۇ سېپىلگەنلىكتىن ياكى قاتتىق تاياق يېگەنلىكتىن، تىنىقى توختاپ قالغان كىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُجُكَارْ - اُجُكْماكْ *oqükər - oqükmək*).

اُبُلْدِى opüldi ھۆپلەندى، ئوتلاندى، ئىچىلدى. سُوتْ اُبُلْدِى *süt opüldi* — سۈت ئىچىلدى. باشقا نەرسىلەرنى ئىچىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ يەردىكى ئاساسىي قائىدە شۇكى، ئۆتكەن زامان پېئىلىغا «ل - *l*» ھەرپى قوشۇلسا، بۇ پېئىل مەجھۇل پېئىلغا ئايلىنىدۇ (اُبُلُورْ - اُبُلْماكْ *opülür - opülmək*).

اَتِلْدِى atildi ئېتىلدى. اُقْ اَتِلْدِى *ok atildi* — ئوق ئېتىلدى (اَتِلُورْ - اَتِلْماقْ *atilur - atilmaq*). جَجاكْ اَغْزِى اَتِلْدِى *qəqək aqzi atildi* — چېچەك ئىچىلدى. گۈل ۋە// I 259 شۇنىڭدەك بىر - بىرىدىن ئاجراپ كەتمەي ئىچىلىدىغان نەرسىلەر ياكى توپ نەرسىنىڭ يېيىلىپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اُتَلْدِى ətəldi كۆچەندى. اُلْ بُو ايشْتا اُتَلْدِى *ol bu ixta ətəldi* — ئۇ بۇ ئىشتا (قاتتىق) كۆچەندى (اُتَلُورْ - اُتَلْماكْ *ətəlür - ətəlmək*).// 105

اُتُلْدِى otuldi ئوتالدى. تَرِغْ اُتُلْدِى *tarïoq otuldi* — ئېكىن ئوتالدى. «زىرائەتكە زىيان يەتكۈزىدىغان ياۋا ئوتلار يۇلۇپ تاشلاندى» دېگەن مەنىدە (اُتُلُورْ - اُتُلْماقْ *otulur - otulmaq*).

اُتُلْدِى ütüldi ئۈتلەندى. قُوىْ بَشِى اُتُلْدِى *koy baxï ütüldi* — قوي بېشى ئۈتلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتُلور - اُتُلْماكْ *ütülür - ütülmək*).

اِتِلْدِي itildi: اِتِلْدِي نائـــكْ *itildi nəŋ* — ئىتتىرىۋېتىلگەن نەرسە (اِتِلُـــورْ - اِتِلْمـــاكْ *itilür - itilmək*).

اِتِلْدِي itildi: اُغْلانْ اِتِلْدِي *oğlan itildi* — بالىنىڭ ئايىغى چىقتى.

اَجِلْدِي aqïldï ئېچىلدى. ايشْ اَجِلْدِي *① iš aqïldï* — ئىش//ئېچىلدى. كُـــوكْ اَجِلْـــدِي *kök aqïldï* — ھاۋا ئېچىلدى. كُنكُـــلْ اَجِلـــدِي *köŋül aqïldï* — كۆڭۈل ئېچىلدى. ھەربىر ئېچىلغان نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَجِلُورْ - اَجِلْماقْ *aqïlur - aqïlmaq*).

اِجِلْدِي iqildi ئېچىلدى. سُـــوقْ اِجِلْـــدِي *suv iqildi* — سۇ ئېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِجِلُرْ - اَجَلْماكْ *iqilür - iqilmək*).

اَذِلْـــدِي aẓïldï يېزىلدى، ھوشىغا كەلدى. اَسْـرُكْ اَذِلْـــدِي *asrük aẓïldï* — مەست يېزىلدى، مەست ۋە بىخۇد ھوشىغا كەلدى (اَذِلُرْ - اَذِلْماقْ *aẓïlur - aẓïlmaq*).

اِذِلْدِي ïẓïldï يېشىلدى. تُتْغُونْ اِذِلْدِي *tutoqun ïẓïldï* — تۇتقۇن بوشىتىلدى. باغلانغان باشقا نەرسىلەردىمۇ شۇنداق (اِذِلُرْ - اِذِلْماقْ *ïẓïlur - ïẓïlmaq*).

اُرُلْدِي uruldï ئۇرۇلدى. اَرْ اُرُلْدِي *ər uruldï* — ئادەم//ئۇرۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرُلُورْ - اُرُلْماقْ *urulur - urulmaq*) تَرْكِي اُرُلْـــدِي *tərgi uruldï* — داستىخان سېلىندى. تُوغْ اُرُلْدِي *tuoq uruldï* — نۆۋەتچىلىك دۇمبىقى چېلىندى.

اُرُلْدِي oruldï ئورۇلدى. تَرِغْ اُرُلْدِي *tarïoq oruldï* — ئېكىن ئورۇلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُرْوِي جُوَجْ قُرُلْدِي *qurwï quwaq quruldï* [خانىنىڭ چېدىرى قۇرۇلدى،

تُوغُمْ تِكِبْ اُرُلْدِي *tuoqum tikip uruldï* تۇغ تىكىپ (دۇمباق) ئۇرۇلدى،

سُوسِي اتن اُرُلْدِي *süsi otun oruldï* (دۇشمەن) قوشۇنى ئوتتەك ئورۇلدى،

قَنْجُقْ قَجارْ اُلْ تُتارْ *qanquq qaqar ol tutar* ئۇ نەگە قاچسا تۇتۇلار.]

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزگە «كُوكْ اَجِلْدِي *kök aqïldï*» دېگەن مىسال بېرىلىپ، «اِنْفَتَحَ الْاَمْرُ وَكَذٰلِكَ اِذَا تَفَشَّعَتِ السَّمَاءُ — ئىش ئېچىلدى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كۆك ئېچىلدى» دەپ ئىزاھلانغان. بۇ جۈملىدىكى «اِنْفَتَحَ الْاَمْرُ» دېگەن سۆزنىڭ ئەسلىي مىسالى كەلتۈرۈلمىگەن. بىسىم ئاتالاي بۇ سۆزگە «ايشْ اَجِلْـــدِي *iš aqïldï*» دەپ ئايرىم مىسال كەلتۈرگەن. بىز بۇنى توغرا تاپتۇق.

جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: خانىنىڭ قاتتىق ئىسسىقتىن ۋە قار - يامغۇردىن ساقلايدىغان يىپەك//چېدىرى تىكىلدى، تۇغلار قادالدى. دۇمباقلار چېلىندى، دۇشمەن ئەسكەرلىرى ئوت - چۆپىتەك ئورۇلدى، ئەمدى ئۇلارنىڭ چوڭى مەندىن قانداق قېچىپ قۇتۇلار؟

اُرُلْدِي ərüldi ئۆرۈلدى. اُرْكَانْ اُرُلْدِي *ərgən ərüldi* — قېيىش ئۆرۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرُلُرْ - اُرُلْماقْ[1] *ərülür – ərülmək*).

اُرُلْدِي ürüldi كۆپتى، كۆپجۈدى. اَرْ اُڤْكاسىنْدَنْ اُرُلْدِي *ər övkəsindən ürüldi* — ئادەم غەزىپىدىن كۆپجۈپ كەتتى//106قَابْ اُرُلْدِي *kap ürüldi* — تۇلۇم پۈۋەلدى. اُوتْ اُرُلْدِي *ot ürüldi* — ئوت ئۇرلەندى (پۈۋلەندى). بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز ھالدا كېلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلنكُقْ اُرُلْمِشْ قابْ اُلْ اَغْزِي يَزُلِبْ اَلْقِنُورْ

yalïŋuk ürülmix kap ol aoqzï yazulïp alkïnur

ئادەم بالىسى كۆپكەن تۇلۇمغا ئوخشار، ئاغزى يېزىلسا، يېلى چىقىپ بوشار.

اِرِلْدِي irildi: اَرْ اِرِلْدِي سَرِلْدِي *ər irildi sərildi* — ئادەم (غەم - قايغۇدىن) بىئارام بولدى ۋە ئۆزىنى جېمىلدى (اِرِلُرْ - اِرِلْماكْ *irilür - irilmək*).[263 I//]

اِزُلْدِي əzüldi: اَنىكْ اَتىي اِزُلْدِي *anïŋ əti əzüldi* — ئۇنىڭ ئەت - يېنى جىرالدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۈزۈنىغا جىرىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِزُلُرْ - اِزُلْماكْ *əzülür - əzülmək*).

اَزِلْدِي azïldï ئېزىلدى، ئېزىپ كېتىلدى. يُولْ اَزِلْدِي *yol azïldï* — يول ئېزىپ كېتىلدى (اَزِلُرْ - اَزِلْماقْ *azïlur - azïlmaq*).

اُزَلْدِي üzəldi ئۈزۈلدى، ھالدىن كەتتى، قېينالدى. اَرْ اُزَلْدِي *ər üzəldi* — ئادەم ئۈزۈلۈپ قالدى، قۇتۇلغۇسىز بىر دەردكە قالدى. اِكْلِكْ اُزَلْدِي *iglig üzəldi* — ئاغرىق جان تالىشىپ قالدى، يەنى ئۆلۈمنىڭ دەھشىتىدىن قېينىلىپ جان تالاشتى (اُزالُورْ - اُزَلْماكْ *üzəlür - üzəlmək*).

---

[1] بۇ سۆزنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا «اُرُلْماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، بىز پېئىل يىلتىزىنىڭ يۇمشاقلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*ərülmək*» دەپ ئالدۇق.

üzüldi ئۈزۈلدى. üzüldi nəŋ ئۈزۈلگەن نەرسە، ئۈزۈك نەرسە (üzülür - üzülmək ئۈزۈلمەك - ئۈزۈلۈر).

əxildi ئېشىلدى، سوزۇلدى. yïxïoq əxildi يىغ ئېشىلدى — تانا سوزۇلدى. باشقا نەرسىلەرنى سوزۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (əxilür - əxilmək ئېشىلۈر - ئېشىلمەك).

asïldï ئېسىلدى. bir nəŋ birgə asïldï بىر نەڑكا ئېسىلدى — بىر نەرسە بىر نەرسىگە ئېسىلدى (asïlur - asïlmaq ئېسىلۈر - ئېسىلماق).

uxaldï ئۇشالدى، ئوشتۇلدى. ətmək uxaldï ئاتماق ئۇشىلدى — نان ئۇشالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (uxalur - uxalmak ئۇشىلۇر - ئۇشىلماق).

əxüldi يېپىلدى. anïŋ üzə yoqurkan əxüldi ئانىڭ ئۈستىگە يوتقان يېپىلدى — ئۇنىڭ ئۈستىگە يوتقان يېپىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (əxülür - əxülmək ئېشىلۈر - ئېشىلمەك).

əxildi: qum əxildi قۇم ئېشىلدى — قۇم چېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (əxilür - əxilmək ئېشىلۈر - ئېشىلمەك).

əxildi: anïŋ əlki ïxqa əxildi ئانىڭ ئالكى ئىشقا ئېشىلدى — ئۇنىڭ قولى ئىشقا ئەپلەشتى، قولاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (əxilür - əxilmək ئېشىلۈر - ئېشىلمەك).

üxəldi ئاختۇرۇلدى. anïŋ əvi üxəldi ئانىڭ ئۆيى ئاختۇرۇلدى — ئۇنىڭ ئۆيى ئاختۇرۇلدى. باشقا نەرسىلەرنى ئاختۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (üxəlür - üxəlmək ئۈشەلۈر - ئۈشەلمەك).[265 I]

uvuldï ئۇۋۇلدى. uvuldï nəŋ ئۇۋۇلغان نەرسە، ئۇۋاق نەرسە — ئۇۋۇلغان[107] (uvulur - uvulmaq ئۇۋۇلۇر - ئۇۋۇلماق).

uqˌuldï ئۇقۇلدى. bu sөz uqˌuldï بۇ سۆز ئۇقۇلدى — بۇ سۆز ئۇقۇلدى (uqˌulur - uqˌulmaq ئۇقۇلۇر - ئۇقۇلماق).

oqˌïldï ئوقۇلدى. bitik oqˌïldï بىتىك ئوقۇلدى — كىتاب ئوقۇلدى (oqˌilur - oqˌilmaq ئوقۇلۇر - ئوقۇلماق).

əkildi ئېكىلدى، تېرىلدى. tarïoq əkildi تېرىق ئېكىلدى — ئاشلىق تېرىلدى. بىر نەرسە باشقا بىر نەرسە ئۈستىگە سېپىلىسىمۇ، شۇنداق دېيىلىدۇ (əkilür - əkilmək ئېكىلۈر - ئېكىلمەك).

ئەكلدى əgildi ئېگىلدى. يىغاچ ئەكلىدى *yiоqaq əgildi* — ياغاچ ئېگىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئەكلۈر – ئەكلىمەك *əgilür - əgilmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قۇرۇغ يىغاچ ئەكلىماس قۇرمۇش كىرىش تۈگۈلمەس

kuruoq yiоqaq əgilməs kurmix kirix tügülməs

قۇرۇق ياغاچ ئېگىلمەس، قۇرۇغان كىرىچ تۈگۈلمەس.

بۇ ماقال «كۆپ ئىشلىتىلىپ جۇلۇقى چىقىپ كەتكەن نەرسە ئورنىغا كەلمەيدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.// I 266

ئۈگۈلدى ügüldi توپىلاندى، دۆۋىلەندى. تۇپراق ئۈگۈلدى *toprak ügüldi* — توپا دۆۋىلەندى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۈگۈلۈر – ئۈگۈلمەك *ügülür - ügülmək*).

ئۆگۈلدى øgüldi ماختالدى. ئەر ئۆگۈلدى *ər øgüldi* — ئادەم ماختالدى (ئۆگۈلۈر – ئۆگۈلمەك *øgülür - øgülmək*).

ئۇبۇندى ubandï يوپۇندى، يوشۇرۇندى، چەتلىدى. ئول مەندىن ئۇبۇندى *ol məndin ubandï* — ئۇ مەندىن يوشۇرۇندى (ئۇبۇنۇر – ئۇبۇنماق *ubanur - ubanmak*).

ئۆپۈندى øpündi: ئول مۇندىن ئۆپۈندى *ol mün øpündi* — ئۇ ئۆزىنى شورپا ئىچىۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى (ئۆپۈنۈر – ئۆپۈنمەك *øpünür - øpünmək*).

«ن – *n*» ھەرپى قوشۇلۇپ كەلگەن بەزى پېئىللار ئىككى خىل مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ: بىرىنچىدىن، ئەمەلىيەتتە قىلمايدىغان بىر ئىشنى خۇددى قىلىۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئىگىنىڭ بىرى ئىشنى باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز ئۆز بېشىغا قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئاتىندى atïndï ئېتىلدى. ئول نارۇ ئاتىندى *ol naru atïndï* — ئۇ نېرى ئېتىلدى (سىلجىدى). باشقا كۈچ بىلەن بىر تەرەپكە دومىلىتىلغان نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئاتىنۇر – ئاتىنماق *atïnur - atïnmak*).// I 267

ئاتىندى atïndï: ئول ئوق ئاتىندى *ol ok atïndï* — ئۇ ئۆزىنى ئوق ئېتىۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى (ئاتىنۇر – ئاتىنماق *atïnur - atïnmak*).

ئۇتۇندى utandï ئۇيالدى. ئوغۇزچە. ئول مۇندىن ئۇتۇندى *ol məndin utandï* — ئۇ مەندىن ئۇيالدى (ئۇتۇنۇر – ئۇتۇنماق *utanur - utanmak*).

ئۆتۈندى øtündi ھال ئېيتتى، ئۆتۈندى، ئىلتىماس قىلدى. ئول خانقا ئۆتۈك ئۆتۈندى

ol hanka ətük ətündi — ئۇ خانغا ھال ئېيتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ئۈتكۈندى – *ətkündi*» بولۇپ، «ئاڭلىغىنىدەك ھېكايە قىلدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئۈتۈنۈر – ئۈتۈنماك *ətünür - ətünmək*).

اَجِنْدِي aqïndï: بَكْ اَرِنْ اَجِنْـدِي *bəg ərin aqïndï* — بەگ[108]// ئەسكەرلىرىنى سېيلىدى ۋە ئوزۇقلاندۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ اَتِـنْ اَجِنْـدى *ər atïn aqïndï* — ئادەم ئېتىغا يەم ـ خەشەك بەردى. اَرْ قُوِينْ اَجِنْدِي *ər koyïn aqïndï* — ئادەم قوينىنى ئېچىۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى. بۆشۈكتىكى بالىنىڭ يۆگىكى، كېسەل ياتقان كىشىنىڭ يېپىنچىسى ئېچىلسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَجِنُـرْ – اَجِنْمـاقْ *aqïnur - aqïnmak*). // 268 I

اُذُنْدِي ożundï ئويغاندى. اَرْ اُذُنْدِي *ər ożundï* — ئادەم ئۇيقۇدىن ئويغاندى (اُذُنُـرْ – اُذُنْماقْ *ożunur – ożunmak*).

اُذُنْدِي użundï ئۆچتى. اُوتْ اُذُنْدِي *ot użundï* — ئوت ئۆچتى. يُلا اُذُنْدِي *yula użundï* — چىراغ ئۆچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُذُنُرْ – اُذُنْماقْ *użunur - użunmak*). اَنِـكْ قُتِ اُذُنْدِي *anïŋ ķutï użundï* — ئۇنىڭ قوتى ئۆچتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَمْدِي اُوذُنْ اُذُنْدِي	*əmdi użun ożundï*	[ئەمدى ئۇيقۇدىن ئويغاندى،
كِيدِنْ تَلِمْ اُكُنْدِي	*kəḑin təlim əkündi*	كېيىن تولا ئۆكۈندى،
اِيلْ بُلْغالِ اِكَنْدِي	*əl bolƣalï ikəndi*	ئەل بولۇشقا ئىكەندى،
اَنْدَغْ اَرِكْ كِيْم اُتارْ // 269 I[1]	*andaƣ ərig kim utar*	ئۇنداق ئادەمنى كىم يېڭەر؟]

دۇشمەن ئەمدى ئۇيقۇسىدىن ئويغاندى، ئەل بولۇشتىن باش تارتقانلىقىغا كۆپ پۇشايمان يېدى، ئۇنداق ئادەمنى مەندىن باشقا كىم يېڭىدۇ؟

---

[1] بۇ شېئىر ئەسلىدە « اَرْ اُذُنْدى *ər ożundï* — ئادەم ئۇيقۇدىن ئويغاندى» دېگەن جۇملىدىن كېيىن كېلىشى لازىم ئىدى، چۈنكى بۇ شېئىردا مىسال كەلتۈرۈلگەن سۆز «اُذُنْ اُذُنْدى *uzun ozundï* — ئۇيقۇدىن ئويغاندى» دېگەن سۆزدۇر. ئەمما، يازما نۇسخىدا «اُتْ اُذُنْـدى *ot użundï*» دېگەن جۇملىدىن كېيىن كەلگەن. بىز ئورنىنى ئالماشتۇرمىدۇق.

ئەر ئېرىنغداندى، يەنى — *ər arïndï* ئېرىنغداندى. ئەر ئېرىندى arïndï
هاك ئارىلاشمىسى بىلەن مويىنى چۇشۇرۇپ سۈننەت قىلدى (ئېرىنماق — ئېرىنۇر *arïnur - arïnmak*).

ئۇ (بىر ئىشقا پۇشايمان يەپ) ئۆزىنى — *ol özin urundï* ئۇرۇندى: ئۇرۇندى
كايىدى. بىرەر نەرسىنى ئۇرۇۋاتقاندەك كۆرۈنۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ئەر
سۇقلۇق ئۇرۇندى — *ər suvluk urundï* ئادەم سەللە ئورىدى. ئۇراغۇت بۈرۈنجۈك ئۇرۇندى
— *uraoqut bürünqük urundï* خوتۇن پۈركەنچە پۈركەندى (ئۇرۇنۇر — ئۇرۇنماق
urunur - urunmak).[270 I]

ئادەمنىڭ ئالىتى قوپتى — *ər siki üründï* ئەر سىكى ئۈرۈندى: ئۈرۈندى
(ئۈرۈنۈر — ئۈرۈنمەك *ürünür - ürünmək*).

ئادەم ئىشقا ئېرىندى — *ər ïxka ərindï* ئەر ئىشقا ئېرىندى: ئېرىندى
(ئېرىنۈر — ئېرىنمەك *ərinür - ərinmək*).

ئات يۇلقۇندى، يەنى بوشىنىش ئۈچۈن — *at əsindï* ئات ئەسىندى: ئەسىندى
ئارغامچىنى تارتىپ، ئۇزۇۋېتەي دەپ قالدى.

مەن ئاڭا كۆيۈپ قالدىم. ئۇل — *mən anar isindim* مەن ئاڭا ئىسىندىم: ئىسىندىم
ئۇتقا ئىسىندى — *ol otka isindï* ئۇ ئوتقا ئىسىنىدى. ئۇل كۈن[1] ئىسىندى
— *ol kün isindï* ئۇ ئاپتاپسىندى (ئىسىنۇر — ئىسىنماق *isinür - isinmək*).[271 I]

ئۇ ماڭا ئىشەندى — *ol manja ixəndï* ئۇ ماڭا ئىشەندى: ئىشەندى
(ئىشەنۈر — ئىشەنمەك *ixənür - ixənmək*).

ئۇ — *ol məndin axundï* ئۇ مەندىن ئېشىپ كەتتى. ئۇل مەندىن ئاشۇندى: ئاشۇندى
مەندىن ئېشىپ كەتتى (ئاشۇنۇر — ئاشۇنماق *axunur - axunmak*).

ئۇ — *ol manja avïndï* ئۇ ماڭا ئېجىل بولۇپ قالدى. ئۇل مەنكا ئاۋۇندى: ئاۋۇندى
(ئاۋۇنۇر — ئاۋۇنماق *avïnur - avïnmak*).

---

[1] بۇ جۈملە «دىۋان»نىڭ باشقا تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدا «دا» قوشۇپ « ئۇل كۈن دا ئىسىندى» شەكلىدە بېرىلگەن، لېكىن يازما نۇسخىدا «كۈن» سۆزىدىن كېيىن «دا» قوشۇمچىسى بېرىلمىگەن. بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئاپتاپسىندى» دېگەن جۈملىدە «دا» قوشۇمچىسىنىڭ كەلمەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ جۈملىنى يازما نۇسخا بويىچە ئالدۇق.

اُقُنْدِي uvundï: اُلْ اُزنكا اَتْماكْ اُقُنْدِي *ol əziŋə ətmək uvundï* — ئۇ ئۆزىگە نان ئۇۋاتتى (اُقُنُرْ – اُقُنْماقْ *uvunur - uvunmak*). اُلْ اَلْكِنْ اُقُنْدِي *ol əlkin uvundï* — ئۇ(بېشىغا چۈشكەن مۇسىبەت، ئاچلىغان يامان خەۋەر ياكى ئاغرىقنىڭ ئازابى سەۋەبىدىن) قوللىرىنى ئۈۋۈلىدى.

اَقِنْدِي okïndï ئوقۇلدى. بِتِكْ اَقِنْدِي *bitik okïndï* — كىتاب ئوقۇلدى. اُلْ بِتِكْ اَقِنْدِي *ol bitik okïndï* — ئۇ ئۆزىنى كىتاب ئوقۇۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى (اَقِنُرْ – اَقِنْماقْ *okïnur - okïnmak*). 272 I // بۇ سۆزدىكى «ن – *n*» ھەرپى «ل – *l*» ھەرپىدىن ئۆزگەرگەن.

اَكِنْدِي əkindi: اُلْ اُوزِنكا تَرِغْ اَكِنْدِي *ol əziŋə tarïq əkindi* — ئۇ ئۆزىگە ئاشلىق تېرىدى (اَكِنُرْ – اَكِنْماكْ *əkinür - əkinmək*).

اُكُنْدِي ögündi ئۆگۈندى، پۇشايمان قىلدى. اُلْ يازُقِنكا اُكُنْدِي *ol yazukïŋa ögündi* — ئۇ گۇناھىغا ئۆكۈندى. ھەرقانداق ئىشتا پۇشايمان قىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُكُنُرْ – اُكُنْماكْ *ögünür - ögünmək*).

اُكُنْدِي ögündi ماختاندى. اُلْ اُزِنْ اُكُنْدِي *ol özin ögündi* — ئۇ ئۆزىنى ماختىدى (اُكُنُرْ – اُكُنْماكْ *ögünür - ögünmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُكُنْكُوجِي اُمِنْدا اَرْتاتُرْ *ögüngüqi əmində artatur*

ماختانچاق ئىشتىنىنى بۇلغار.

يەنى ماختانچاق ئادەم ئەملي سىناق ۋاقتىدا ئۆز گېپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماي، خىجىللىقىدىن ئىشتىنىغا چىقىرىپ قويىدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى ماختانچاقلىق قىلماسلىققا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اَكَنْدِي əkəndi: اَتْ اَكَنْدِي *at əkəndi* — ئات توسۇنلۇق قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَكَنُرْ – اَكَنْماكْ *əkənür - əkənmək*). 273 I //

اَكَنْدِي igəndi بوغاز بولدى. قِسْراقْ اِكَنْدِي *kïsrak igəndi* — بايتال بوغاز بولدى.

اَلِنْدِي alïndï: اُلْ اَلِمِنْ اَلِنْدِي *ol alïmïn alïndï* — ئۇ ئېلىشىنى (بىر كىمنىڭ ياردىمىسىز) ئالدى (اَلِنُرْ – اَلِنْماقْ *alïnur – alïnmak*).

اُلَنْدِي ulandï ئۇلاندى. اُلَنْدِي نانْكْ *ulandï nəŋ* — ئۇلاندى نەرسە (اُلانُرْ – اُلَنْماقْ *ulanur - ulanmak*). 110 //

ئۇلاندى olundï — ئۇلانغان نەرسە، دەرەخكە ئورالغان ئارغامچىدەك ياكى يۆگىلىۋالغان يىلاندەك چىرمالغان نەرسە. نانڭ ئۇندى *olundï nəŋ* — ئۇلانغان نەرسە، دەرەخكە ئورالغان ئارغامچىدەك ياكى يۆگىلىۋالغان يىلاندەك چىرمالغان نەرسە. يول ئۇندى *yol olundï* — يول ئايلاندى (ئۇنۇر - ئۇنماق *olunur - olunmak*).

ئۇندىم olïndïm — مەن بۇ ئىشتىن زېرىكتىم. مەن بۇ ئىشتا ئۇندىم *mən bu ïxta olïndïm* — مەن بۇ ئىشتىن زېرىكتىم (ئۇنۇرمەن - ئۇنماق *olïnurmən - olïnmak*).

ئەندى iləndi: ئۇ ئاڭا كايىدى، يەنى ئۇ، بىر ئىشتا ئۇنىڭ ئىشەنچسىنى ئاقلىيالمىغىنى ئۈچۈن، ئۇنى ئەيىبلىدى. تاپا — تەنە ئۈچۈنمۇ «ئەنج *iləŋ*» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ (ئانۇر - ئەنماق *iləmür - iləmək*).[274 I]

ئۈندى ilindi — تىكەن تونغا ئىلىنىدى. تىكەن تونغا ئىلىندى *tikən tonka ilindi* — تىكەن تونغا ئىلىنىدى (ئىنۇر - ئىنماق *ilinür - ilinmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بىدۇ مەنا ئەندى	*tabdu*[1] *maŋa ilindi*[2]	[تابدۇ ماڭا ئەسىر چۈشتى،
ئامكاك كۆرۈ ئۈندى	*əmgək kørü olïndi*[275 I]	جاپا - مۇشەققەت چېكىپ تولغاندى،
قىلمىشنىكا ئەندى	*kïlmïxïŋa iləndi*	قىلمىشىغا پۇشايمان قىلدى،
تۇتقۇن بولۇپ قاتار	*tutoqun bolup ol katar*	ئۇ تۇتقۇن بولۇپ قېتىنىلىۋاتىدۇ.]

دۇشمەن ماڭا ئەسىر چۈشتى، بېشىغا كەلگەن جاپا - كۈلپەتتىن قىينالدى، ھەتتا جېنىدىن تويدى، قىلمىشىغا پۇشايمان يېدى ۋە ئۆز - ئۆزىنى ئەيىبلىدى، بۇرۇن ئەركىن ئۆتكەن ئادەمگە بۇ ئىشلار بەك ھارىكىلىۋاتىدۇ.

ئار يەغى قا ئۈندى *ər yaoïka ilindi* — ئادەم دۇشمەنگە ئەسىر چۈشتى.

كەيىك تۇزاققا ئۈندى *kəyik tuzakka ilindi* — كېيىك (ئوۋ) تۇزاققا ئىلىنىدى.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بىدۇ» شەكلىدە بېرىلگەن. بېسىم ئاتالاي «بىر كىشىنىڭ ئېتى بولسا كېرەك» دېگەن قىياس بىلەن «تابدۇ» شەكلىدە تۈزەتكەن. بىز بۇ پىكىرنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا « ئەندى » شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، توغرىسى «ئۈندى *ilindi*» بولسا كېرەك. چۈنكى، بىرىنچىدىن،بۇ شېئىر «ئۈندى *ilindi*» دېگەن سۆزگە مىسال قىلىپ كەلتۈرۈلگەن؛ ئىككىنچىدىن، ئاپتورنىڭ ئۆزى شۇنىڭ كەينىدىنلا «كەيىك تۇزاققا ئۈندى *kəyik tuzakka ilindi*» دېگەن مىسالدا بۇ سۆزنى «ئۈندى *ilindi*» شەكلىدە بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز «ئۈندى *ilindi*» دەپ ئېلىشنى توغرا تاپتۇق.

اُمُنْدُمْ umundum ئۇمىدلەندىم. مَنْ تَنگْرِيدِنْ اُمُنْدُمْ *mən təŋridin umundum* — مەن تەڭرىدىن ئۇمىدلەندىم (اُمُنُرْ – اُمُنْماقْ *umunur - umunmak*).

اَنُنْدِي anundï: اُلْ ياغِي قا اَنُنْدِي *ol yaoïka anundï* — ئۇ يېغىغا قارشى تەييارلاندى. باشقىلاردەك شۇنداق (اَنُنُرْ – اَنُنْماقْ *anunur - anunmak*).

اِنَنْدِمْ ïnandïm ئىناندىم، ئىشەندىم. مَنْ اَنكارْ اِنَنْدِمْ // 276 I *mən anar ïnandïm* — مەن ئاڭا ئىناندىم (اِنانُرْ – اِنَنْماقْ *ïnanur - ïnanmak*). «ئىشەنچلىك بەگ»مۇ «اِنَنْجْ بَكْ *ïnanq bəg*» دېيىلىدۇ.

بۇ بابتكى مۇزائەفلەر

اَبِتِّي abïttï يوپۇتتى، يوشۇردى، چەتلە تتى. اُلْ اُزِنْ مَنْدِنْ اَبِتِّي *ol özin məndin abïttï* — ئۇ ئۆزىنى مەندىن يوشۇردى. نەرسىلەرنى يېپىپ ياكى يوشۇرۇپ قويۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَبِتُرْ – اَبِتْماقْ *abïtur - abïtmak*).

اَتَتِّي atattï: تاىْ اَتَتِّي *tay atattï* — تاي ئات بولدى؛ تاي چوڭىيىپ ئات قاتارغا كىردى. مەسىلەن: ئەرەبچىدە «فُتَيَّتِ الْجَارِيَةُ – قىز بويىغا يەتتى» دېيىلگىنىگە ئوخشاش // 111 ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تاىْ اَتَتْسا اَتْ تِنُورْ اُغُولْ اَرَذْسا اَتا تِنُورْ

tay atatsa at tïnur oоɣul ərəżsə ata tïnur

تاي ئات بولسا، ئات تىنۇر، ئوغۇل ئەر بولسا، ئاتا تىنۇر.

تاي چوك بولسا، ئات ئارام ئالىدۇ، مىنىلىشتىن قۇتۇلىدۇ؛ ئوغۇل چوك بولسا، ئاتىنىك ئىشىنى قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاتا ئارام ئالىدۇ.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // 277 I

təgür mənin savïmnï bilgəligə ay تَكُرْ مَنِكْ ساۋِمْنِ بِلْكالِكا اَيْ

tïnur ķalï atatsa ķïsraķ sïnï[1] *tay* تِنُرْ قَلِي اَتَتْسا قِسْرَقْ سَنِ تايْ

[يەتكۈز مېنىڭ سۆزۈمنى، بىلىم ئەھلىلىرىگە ئېيت،
تاي ئات بولۇپ قالسا، بايتال تىنىدۇ.]

سۆزۈمنى ئاقىللارغا يەتكۈزگىن، ئەگەر بايتالنىڭ تېيى چوڭىيىپ ئات قاتارىغا كىرسە، بايتال ئارام ئېلىپ قالىدۇ.

اَتَتّــي ətətti: اُلْ اَنِ اَتَتّــي *ol anï ətətti* — ئۇ ئۇنى قىيىن ئەھۋالغا سېلىپ قويدى (اَتاتُرْ – اَتَتْماكْ *ətətür - ətətmək*).

اَجِتّــي aqïttï ئېچىتتى. اُلْ سِــرْكا اَجِتّــي *ol sirkə aqïttï* — ئۇ سىركە ئېچىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ اَنكْ ⁄⁄كُو نْكْلِنْ اَجِتّي *ol anïŋ køŋlin aqïttï* — ئۇ (ئېچىنىشلىق بىر ئىش بىلەن) ئۇنىڭ كۆڭلىنى غەمكىن قىلدى، كۆڭلىنى ئاغرىتتى (اَجِتُرْ – اَجِتْماقْ *aqïtur – aqïtmaq*).

اُذِتّــي użïttï: اُلْ مَــنِ اُذِتّــي *ol məni użïttï* — ئۇ مېنى ئۇخلاتتى. اُلْ يُغُــرْتْ اُذِتّــي *ol yoqurt użïttï* — ئۇ قېتىق ئۇيۇتتى. اُلْ اُذْتْما اُذِتّــي *ol użïtma użïttï* — ئۇ پىشلاق پىشۇردى. اُلْ اُتْ اُذِتّي *ol ot użïttï* — ئۇ ئوت ئۆچۈردى (اُذِتُرْ – اُذِتماقْ *üżïtur - użïtmaq*).

اَرِتّي arïttï ئەرتتى، تازىلىدى. اُلْ تَرِغْ اَرِتّــي *ol tarïoq arïttï* — ئۇ بۇغداي تازىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرِتُــرْ – اَرِتْمــاقْ *arïtur - arïtmaq*). اُلْ قــوزِي اَرِتّــي *ol ķozï arïttï* — ئۇ قوزا پىچتى. بالىنى خەتنە قىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اَرَتّي ərətti: اُغْلانْ اَرَتّي *oqlan ərətti* — بالا ئەر بولدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اَرَذْتــي *ərəżti*» بولۇپ، ھەرپ قوشۇلۇپ كېتىپ «اَرَتّي *ərətti*» بولۇپ قالغان، بۇ خۇددى

[1] بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «سَنِ» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، يازما نۇسخا 514- بەتتە «سِنِ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز «سِنْ *sïn*» سۆزىنىڭ «بوي - تۇرق، سىن - سىياق» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى ۋە شېئىرنىڭ بۇ مىسرادا شۇنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى «*sïn*» دەپ ئالدۇق.

ئەرەبچىدىكى «مُذَكَّر» سۆزىنىڭ «ذَكَر» سۆزىدىن/279 I كېلىپ چىققىنىغا ئوخشايدۇ (اَرَذُورْ – اَرَذْماكْ arəžür - arəžmək).

اَرُتّي ərütti ئېرىتتى. اُلْ ياغْ اَرُتّي ol yaoq ərütti — ئۇ ياغ ئېرىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرُتُرْ – اَرُتْماكْ ərütür - ərütmək).

اَزِتّي azïttï ئازدۇردى، ئېزىقتۇردى. اُلْ اَنكارْ يُولْ اَزِتّي ol aŋar yol azïttï — ئۇ ئاڭا خاتا يول كۆرسەتتى، ئۇ ئۇنى يولدىن ئازدۇردى (اَزِتُرْ – اَزِتْماقْ azïtur – azïtmaq).

اَزِتّي əzitti: اُلْ اُغْلانْ قُلاقِنْ اَزِتّي ol oqlan qulaqïn əzitti — ئۇ بالىنىڭ قۇلىقىنى تىلدى/112 بىر نەرسىنى ئۇزۇنىغا جىراش ياكى تىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَزِتُرْ – اَزِتْماكْ əzitür - əzitmək).

اُزَتّي uzatti ئۇزارتتى، سوزدى. اُلْ يِشِغْ اُزَتّي ol yïxïoq uzatti — ئۇ تاننى ئۇزارتتى. اُلْ ايشِغْ اُزَتّي ol ïxïoq uzatti — ئۇ ئىشنى كەينىگە سوزدى (اُزاتُرْ – اُزاتْماقْ uzatur - uzatmaq).

اُزِتّي üzitti: اُلْ اَنكْ قُلاقِنْ اُزِتّي ol anïŋ qulaqïn üzitti — ئۇ (تولا سۆزلەپ) ئۇنىڭ قۇلىقىنى پاك قىلمۇەتتى. سِرْكا كُبْنِي اُزِتّي sirkə küpni üzitti — سىركە/280 I (ئېچىپ كېتىپ) كۈپتىن سىزىپ چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُزِتُرْ – اُزِتْماكْ üzitür - üzitmək).

اَسِتّي əsitti سوزدۇردى. اُلْ اُرُقْنِي اَسِتّي ol urukŋï əsitti — ئۇ ئارغامچىنى سوزدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَسِتُرْ – اَسِتْماكْ əsitür - əsitmək).

اُسِتّي usïttï ئۇسساتتى. تُوزْلُغْ اَتْ مَنِي اُسِتّي tuzluoq ət məni usïttï — تۇزلۇق ئەت مېنى ئۇسساتتى (اُسِتُرْ – اُسِتْماقْ usïtur – usïtmaq).

اِسِتّي isitti ئىسسىتتى. اُلْ مُونْ اِسِتّي ol mün isitti — ئۇ شورپا ئىسسىتتى. تۆمۈر ۋە باشقا نەرسىلەرنى قىزىتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. اَرْ اِسِتّي ər isitti — ئادەمنىڭ ئىسسىتمىسى ئۆرلىدى. بۇ پېئىل مۇشۇ جۈملىدە ئۆتۈمسىزدۇر؛ ئالدىنقى جۈملىدە بولسا ئۆتۈملۈكتۇر (اِسِتُرْ – اِسِتْماكْ isitür - isitmək).

اَشَتّي axattï ئاشاتتى، يېگۈزدى. اُلْ مَنكا اَشْ اَشَتّي ol maŋa ax axattï — ئۇ ماڭا ئاش يېگۈزدى. بۇ سۆزنى كۆپچىلىك تۈركىلەر خانلارنىڭ ۋە چوڭلىرىنىڭ زىياپىتى ۋاقتىدا ئىشلىتىدۇ؛ ئوغۇزلار بۇ سۆزنى ئادەتتىكى ئاش/281 I يېگۈزۈشكىمۇ قوللىنىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ قائىدىگە مۇۋاپىق (اَشَتُرْ – اَشَتْماقْ axatur – axatmaq).

اَشُتّي əxütti ياپتۇردى. اُلْ مَنكا يُغُرْقــانْ اَشُــتّي *ol maŋa yoqurkan əxütti* —— ئۇ ماڭا يوتقان ياپتۇردى. بىر كىمنىڭ ئۇستىگە بىر نەرسە يېپىشنى بۇيرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَشُتُرْ - اَشُتْماكْ *əxütür - əxütmək*) شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِذُو بِيرِبْ بُشُتُّمْ *ïžu bərip boxuttum* [ئەركىلىك بېرىپ بوشاتتىم،
تَقارْ يُولُغْ تَشُتُّمْ *tavar yuluq taxuttum* تۆلەم مالنى توشۇتتۇم،
اَرَنْ اَسّنْ اَشُتُّمْ *ərən əssin əxüttüm* ئەر گۈناھىنى ياپتۇردۇم،
يُكُنْ بَرْجا اُزِي جغْدِي *yükün barqa özi qïoqdï* يۈكىنى پۈتۈنلەي ئۆزى چىگدى.]

قولغا چۈشكەن بىر ئەسىر توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ:«ئۆز جېنىڭنى قۇتقۇزۇشقا تۆلەملىك مال كەلتۈر» دەپ ئۇنى بوشاتتىم، كەلتۈرگەن مېلىنى ئۆزىگە توشۇتتۇم ۋە ئۇنى ئۆز گۈناھىنى ئۆزى يۈيۇشقا بۇيرۇدۇم، ھەتتا ئۇلارنىڭ چوڭىمۇ يار - يۆلەكسىز قېلىپ، ئۆز يۈكىنى ئۆزى تاڭدى.

اُشُتّي üxütti ئۇشۇتتى، توڭدۇردى. اُلْ مَنِ تُمْلِغْ قا اُشُــتّي *ol məni tumlïoqka üxütti* —— ئۇ مېنى سوغۇقتا توڭدۇردى. اُلْ سُجُكْ اُشُتّي *ol süqük üxütti* ——[113]ئۇ شەربەتنى سوۋۇتتى، يەنى ئۇ ئىچىلىدىغان بىر خىل شارابنى سوۋۇتۇش ئۈچۈن سوغۇق يەرگە قويدى (اُشُتُرْ - اُشُتْماكْ *üxütür - üxütmək*).

اُشَتّي uxatti ئۇشاتتى. اُلْ اَتْماكْ اُشَتّي *ol ətmək uxatti* —— ئۇ نان ئۇشاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بىرەر نەرسىنى پارچىلاش ۋە ئۇۋىتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُشَتُرْ - اُشَتْماقْ *uxatur - uxatmak*).

اُشَتّي üxətti: اُلْ اَنِكْ اَونْ اُشَــتّي *ol anïŋ əwin üxətti* —— ئۇ ئۇنىڭ ئۆيىنى ئاختۇرتتى (ئاختۇرغۇزدى). ھەرقانداق نەرسىنى سۈرۈشتۇرۇشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُشَتُرْ - اُشَتْماكْ *üxətür - üxətmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُلاقْ اَشِتْسا كُونكُولْ بِلِيرْ كُوزْ كُورْسا اُذِكْ كَلِيرْ // [283] I

*kulak əxitsə kəŋül bilir kəz kərsə üžik kəlir*①

قۇلاق ئىشىتسە كۆڭۈل بىلەر، كۆز (سۆيۈملۈكىنى) كۆرسە ئۈدۈك (ھەۋەس) كېلەر.

---

① بۇ ماقالنىڭ بۇ يەرگە كەلتۈرۈلۈشى ئورۇنسىزدەك تۇرىدۇ. چۈنكى، ماقالدىكى «اَشِتْسا *əxitsə*» سۆزى بىلەن يۇقىرىدىكى «اُشَــتّي *üxətti*» سۆزىنىڭ ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. ئېھتىمال، بۇ يەرگە «اَشِــتّي *əxitti*» دېگەن پېئىل يېزىلماقچى بولسا كېرەك.

اَغِتّي aoɣïttï چىقاردى. اُلْ اَنِ تـــاغْ قـــا اَغِتّـــي *ol anï taoɣka aoɣïttï* — ئۇ ئۇنى تاغقا چىقاردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تَنْكَرِي بُلتْ اَغِتّي *tәŋri bulït aoɣïttï* — تەڭرى بۇلۇت چىقاردى (اَغتُرْ – اَغتْماقْ *aoɣïtur - aoɣïtmak*).

اَقِتّي akɣïttï ئېقىتتى. تَنْكَرِي اَقـــنْ اَقِتّـــي *tәŋri akɣïn akɣïttï* — تەڭرى ئېقىن (سەل) ئېقىتتى. اُلْ سُوفْ اِقَتّي *ol suv akɣïttï* — ئۇ سۇ ئېقىتتى. بَكْ اَقِنْجي اَقِتّـــي *bәg akɣïnqï akɣïttï* — بەگ دۈشمەن ئۈستىگە زەربىدار قوشۇن ئەۋەتتى (اَقِتُرْ – اَقِتْماقْ *akɣïtur - akɣïtmak*).

اُقِتّي okɣïttï ئوقۇتتى. اُلْ مَنكـــا بِتـــكْ اُقِتّـــي *ol maŋa bitik okɣïttï* — ئۇ ماڭا كىتاب ئوقۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُقِتُرْ – اُقِتْماقْ *okɣïtur - okɣïtmak*) 284 I //

اَكِتّي əkitti ئەككۈزدى، تېرىتتى. اُلْ تَرِغْ اَكِتّي *ol tarïoɣ əkitti* — ئۇ ئاشلىق ئەككۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَكِتُرْ – اَكِتْماكْ *əkitür - əkitmak*).

اُكِتّي ügitti تارتتۇردى. اُلْ تَرِغْ اُكِتّـــي *ol tarïoɣ ügitti* — ئۇ بۇغداي تارتتۇردى. باشقا نەرسىلەردىن ئۇن تارتتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُكِتُـــرْ – اُكِتْمـــاكْ *ügitür- ügitmək*).

اِكِتّي igitti: اُلْ اَنِ اِكِـــتّي *ol anï igitti* — ئۇ ئۇنى تەربىيىلىدى (پەرۋىش قىلدى). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اِكِذْتـــي *igiżti*» بولۇپ، «ذ – *ż*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن (اِكِذُرْ – اِكِذْماكْ *igiżür - igiżmək*).

اُولَتّي ulattï ئۇلاتتى. اُلْ يِبْ اُولَتّي *ol yïp ulattï* — ئۇ يىپ ئۇلاتتى (اُلَتُـــرْ – اُلَتْمـــاقْ *ulatur - ulatmak*).

اُولِتّـــي ulïttï ھۆۋلاتتى. اُلْ اَنِ اُرُبْ اُولِتّـــي *ol anï urup ulïttï* — ئۇ ئۇنى ئۇرۇپ (بۆرىدەك) ھۆۋلىتىۋەتتى (اُولِتُرْ – اُولِتْماقْ *ulïtur - ulïtmak*).

اُولِتّي olïttï ئولاتتى، تولغاتتى. اُلْ اَنكْ بُيْنِنْ اُولِتّي *ol anïŋ boynïn olïttï* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىنى ئولاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلِتُرْ – اُلِتْماقْ *olïtur - olïtmak*). 285 I //

اُلِتّي əlitti ھۆللەتتى، ھۆل قىلدى. اُلْ تُونْ اُلِتّي *ol ton əlitti* — 114 //ئۇ تونىنى ھۆل قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلِتُرْ – اُلِتْماكْ *əlitür - əlitmək*).

اَلَتّي ələtti ئېلىپ باردى. اُلْ قاغُونْ اَقْكا اَلَتّي *ol kaoɣun əvgə ələtti* — ئۇ ئۆيىگە قوغۇن

ئېلىپ باردى (ئالاتۇر - ئالاتماق ئالتۇر – ئالتماقْ).

ئۈلەتتى ülətti — ئۇ ol qïoqayka yarmak, ülətti ئالْ جىغايْ قا يَرْماقْ ئالَتّىِ كەمبەغەللەرگە يارماق ئۈلەشتۈردى (ئالتۇر – ئالتماقْ ülətür - ülətmək).

ئامىتتى əmitti: تامْ ئامىتّىِ tam əmitti — تام قىيسايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. كُنْكُلُمْ ئانكَرْ ئامىتّىِ kөŋlüm aŋar əmitti — كۆڭلۈم ئاڭا تەلپۈندى (ئامىتۇر – ئامىتماقْ əmitür - əmitmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُلانْ تُكالْ قُمِتّىِ kulan tügəl komitti [قۇلان تۈگەل قوزغالدى،
اَرْقارْ سُقَقْ يُمِتّىِ arkar sokak yumitti ئارقار - كېيىك توپلاندى،
يَيْلاغْ تَبا اَمِتّىِ yaylaoq taba əmitti يايلاق تامان تەلپۈندى،
تزكق تُرُب سَكْرِشُورْ// tizik① turup səkrixür 286 I تىزىلىشىپ سەكرىشەر.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: باھار كېلىپ قۇلانلار ئوينىقلاپ كەتتى، ئارقارلار، كېيىكلەر توپلىنىشتى، ئۇلار يايلاققا قاراپ مېڭىشتى، ئۇلار قاتار - قاتار تىزىلىپ سەكرەشمەكتە.

ئانتتى anuttï تەييارلىدى. ئالْ يَغِي قا تُلُمْ ئانتّىِ ol yaoqika tolum anutti — ئۇ دۇشمەنگە قارشى قورال تەييارلىدى. ھەرقانداق نەرسىنى تەييارلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز// 287 I ئىشلىتىلىدۇ (ئانتۇرْ – ئانتماقْ anutur – anutmak). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُلُمْ اَنْتسا قُلُنْ بُلُورْ تُلُمْ اُنْتسا بُلُنْ بُلُورْ

tolum anutsa kulun bolur tolum unutsa bulun bolur

قورال تەييارلىسا، قۇلۇنلۇق بولار، قورالنى ئۇنتۇسا، تۈتقۇن بولار.

① يازما نۇسخىدا بۇ شېئىرنىڭ تۈتىنچى مىسراسىدا «تزكق» دېگەن بىر مۇجمەل سۆز بار. بېسىم ئاتالاي بىلەن بروككېلمانلار بۇ سۆز خاتا يېزىلىپ قالغان، توغرىسى «تىزىك tizik» بولسا كېرەك دەيدۇ ۋە بۇنىڭغا يازما نۇسخا 194- بەت 15- قۇردىكى «سەپ، قاتار» دېگەن مەنىدە ئىزاھلانغان «تىزىك tizik» سۆزىنى دەلىل قىلىپ كەلتۈرىدۇ. بىز بۇ پىكىرنى توغرا كۆرۈپ، بۇ سۆزنى «tizik» دەپ ئالدۇق ۋە ئەرەبچىدىكى ئىزاھاتىغا ئاساسەن، «تىزىلىشماق» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئالدىن تەييارلىق كۆرۈشكە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

ئُنَتّي unattï ئۇناتتى. مَنْ ئُناماسْ اَرْدِمْ اُلْ مَنِي ئُنَتّي *mən unamas ərdim ol məni unattï* — مەن ئۇنىمايتتىم، ئۇ مېنى ئۇناتتى (ئُناتُرْ – ئُنَتْماقْ *unatur - unatmaq*).

ئُنِتّـــي unïttï ئۇنىتۇدى. اُلْ سُـــوزِنْ ئُنِتّـــي *ol sözin unïttï* — ئۇ سۆزىنى ئۇنىتۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئُنُتُرْ – ئُنِتْماقْ *unïtur - unïtmaq*).

اِينَتّي ənətti ئەنلەتتى، ئەن سالدۇردى اُلْ قُـــوِينْ اِينَتّـــي *ol köyün ənətti* — ئۇ قويىنى ئەنلەتتى (اِنَتُورْ – اِنَتْماكْ *ənətür - ənətmək*).

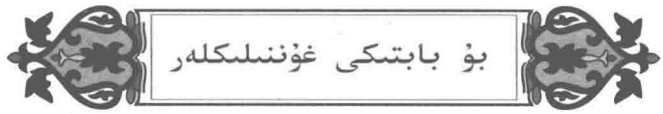
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

اَيِتّي ayïttï سوردى. اُلْ مَنكا سُوزْ اَيِتّي *ol manа söz ayïttï* — ئۇ مەندىن سۆز سوردى. ئوغۇزلار «مَنْ اَنكارْ سُوزْ // اَيِتّمْ *mən anar söz ayïttïm*» دەيدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «مەن ئاڭا سۆز قىلدىم» دېگەن بولىدۇ. لېكىن، بۇ قائىدىگە مۇۋاپىق ئەمەس (اَيُتُـــورْ – اَيِتْماقْ *ayïtur - ayïtmaq*).

اُيَتّي uyattï ئۇياتتى، ئۇيالدى. اُلْ مَنْدِنْ اُيَتّي *ol məndin uyattï* — ئۇ مەندىن ئۇياتتى. بۇ سۆز ئەسلىدە «اُيـــاذْتي *uyaždï*» ھەرپ قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە «اُيَتّي *uyattï*» بولۇپ قالغان (اُياذُرْ – اُياذْماقْ *uyaždur - uyaždmaq*).[115] //

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اَبيدّي abïddï يوپۇتتى، يوشۇردى، چەتلەتتى. اُلْ اَنِ كِشيدِنْ اَبيدّي *ol anï kixidin abïddï* — ئۇ ئۇنى كىشىدىن يوشۇردى. باشقا نەرسىلەرنى يوشۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَبُتُرْ – اَبِتْماقْ *abïtur - abïtmaq*).

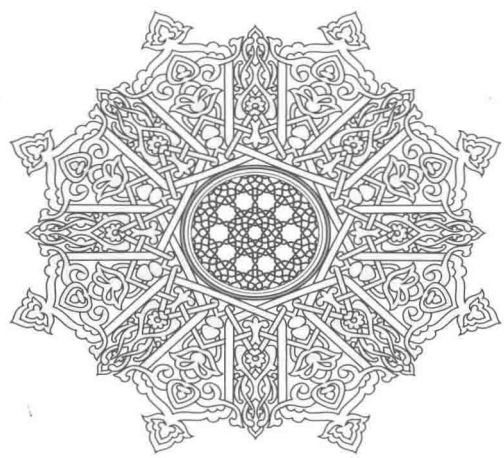

ئۇكقتى oŋuk‚tï **ئۆچدى.** *ər yüzi oŋuk‚tï* ئەر يۈزى ئۇكقتى — **ئادەمنىڭ يۈزى ئۆچدى.**

barqïn oŋuk‚tï بَرْجِنْ ئۇكقتى — 289 I// **تاۋار ئۆچدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق** (ئۇكقار - ئۇكقماق *oŋuk‚ar - oŋuk‚mak*).

ئۇكلتى oŋultï **ئوچلاندى.** *səgəl oŋultï* سۇكَلْ ئۇكلتى — **كېسەل ئوچلاندى.** *ix oŋultï* ايشْ ئۇكلتى — **ئىش ئوچلاندى، چىگىچ ئىش ئوچلاندى** (ئۇكلور — ئۇكلماقْ *oŋulur - oŋulmak*)

290 I// **ئۇچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.**

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَلْدِي fə'ləldi شەكلىدە ئىككىنچى ۋە
تۆتىنچى ھەرپلىرى ساكىنلىق بولغان
ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اُرْبَـــرْدِي ürpərdi ھۇرپەيدى. اَرْ اُرْبَـــرْدِي *ər ürpərdi* — ئادەم (غەزەپتىن ياكى ئۇرۇشماقچى بولۇپ) ھۇرپەيدى. شۇنداقلا «تَقاغُونْ اُرْبَرْدِي *takaoqu*[1] *ürpərdi* — خوراز (سوقۇشۇش ئۈچۈن) ھۇرپەيدى»، «اَنِكْ تِينِ اُرْبَرْدِي *anïŋ yəni ürpərdi* — ئۇنىڭ تۈكى ھۇرپەيدى» دەپمۇ ئىيتىلىدۇ (اُرْبَـــرُرْ – اُرْبَرْمَـــاكْ *ürpərür - ürpərmək*).

اُبْتُـــرْدِي øptürdi ئۆپتۈردى، سۆيدۈردى. اُلْ اَنِي اُبْتُـــرْدِي *ol anï øptürdi* — ئۇ ئۇنى سۆيدۈردى (اُبْتُرُرْ – اُبْتُرْماكْ *øptürür - øptürmək*). // 291 I

اَتُـــرْدِي atturdï ئاتتۇردى. اُلْ اُقْ اَتُـــرْدِي *ol oq atturdï* — ئۇ ئوق ئاتتۇردى، ئۇ ئوق ئىتىشقا بۇيرۇدى. ھەربىر نەرسىنى ئاتتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَتُّرُرْ– اَتُّرْماقْ *atturur - atturmaq*).

اُتُّرْدِي øttürdi چالدۇردى. سِبِزْغُو اُتُّرْدِي *sïbïzoqu øttürdi* — نەي چالدۇردى. ھەرقانداق نەرسىدىن ئادەمنىڭ ھەرىكىتى بىلەن ئاۋاز چىقىرىشقىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ (اُتُّرُرْ – اَتُّرْماكْ *øttürür - øttürmək*).

اِتُّرْدِي ətturdi تۇزەتتۇردى. اُلْ مَنكْ اِيشِمْ اِيتُّرْدِي *ol manïŋ ïxïm ətturdi* — ئۇ مېنىڭ ئىشىمنى تۇزەتتۇردى. اُلْ اَتُكْ اِيتُرْدِي *ol ətük ətturdi* — ئۇ ئۆتۈك تۇزەتتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِيتُّرُرْ – اِيتُّرْماكْ *ətturür - ətturmək*).

اَجْتُرْدِي aqturdï ئاچتۇردى. اُلْ قَبُغْ اَجْتُرْدِي *ol qapuoq aqturdï* — ئۇ قوۋۇق ئاچتۇردى.

---

[1] بۇ يەردە بۇ سۆز «تَقاغُونْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، باشقا ئورۇنلاردا «تَقـاغُو» شەكلىدە يېزىلغان. بىز كېيىنكىسىگە ئاساسلاندۇق.

باشقا نەرسىلەرنى ئاچتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَجْتُرْ - اَجْتُرْماق aqturur - aqturmaq).

اِجْتُرْدِي iqtürdi ئىچتۇردى. اُلْ مَنكا سُوقْ اِجْتُرْدِي ol maŋa suv iqtürdi — ئۇ ماڭا سۇ ئىچتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِجْتُرُرْ - اِجْتُرْماكْ iqtürür - iqtürmək). بۇ مەنىدە «اِجُرْدِي/ iqürdi 292 I» دېگەن سۆزمۇ ئىشلىتىلىدۇ.// 116 بۇ سۆز

سُوقْ اِجُرْماسْ كا سُوتْ بِيرْ suv iqürməskə süt bər سۇ بەرمەسكە سۈت بەر

دېگەن ماقالدىمۇ كەلگەن. بۇ «ساڭا يامانلىق قىلغان كىشىگە ياخشىلىق قىل» دېگەن بولىدۇ.

بۇنداق پېئىللارنىڭ قائىدىسى شۇكى، ئىش - ھەرىكەتكە ئىككى شەخس قاتنىشىدۇ. بىرىنچىسى ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشقا بۇيرۇيدۇ، يەنە بىرى ئىش - ھەرىكەتنى قىلىدۇ. بۇ مەقسەتتە پېئىللىنىڭ تومۇرىغا ئىككى ھەرپ قوشۇلىدۇ. بۇنداق قائىدىلەرنى قىياس قىلىش بىلەنلا چۈشەنگىلى بولمايدۇ: شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردە يازدىم.

اَخْتَرْدِي ahtardï ئاختۇردى، ئاغدۇردى. اَرْ تاشِغْ اَخْتَرْدِي ər taxïoq ahtardï — ئادەم تاشنى ئاغدۇردى. تُپِي يِغاجِغْ اَخْتَرْدِي tüpi yïoqaqïoq ahtardï — بوران دەرەخنى ئاغدۇردى. بىرەر نەرسىنى ئاغدۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سۆزدە «خ - h» ھەرپى بىلەن «غ - oq» ئالماشقان. ئەرەبچىدىكى «خَتّارٌ» بىلەن «غَدّارٌ»، «خُمارُالنّاسِ» بىلەن «غُمّارُهُمْ» سۆزلىرىدىكىگە ئوخشاش. يەنە «اُلْ يِيرْ اَخْتَرْدِي ol yər ahtardï — ئۇ يەر ئاختۇردى» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ (اَخْتَرُرْ - اَخْتَرْماقْ ahtarur – ahtarmaq).

اَرْتُرْدِي arturdï: اُنْ يَرْماقْ اُوزا بِيرْ اَرْتُرْدِي on yarmaq üzə bir arturdï // 293 I — ئون يارماق ئۈستىگە بىر (يارماق) ئارتتۇردى. اَرْ اَرْتُرْدِي ər arturdï — ئادەم ھەددىدىن ئاشتى (اَرْتُرُرْ - اَرْتُرْماقْ arturur - arturmaq). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْدِي بَرُو اَرْتُرُ kəldi bərü arturu

بِيرْدِي اِيلِنْ اَرْتُرْ bərdi əlin arturu

مُنْدا قَلبْ اُلْتُرُو munda kalïp olturu

بُكْرِي بُلُبْ اُنْ بُتارْ bügri bolup ün pütər

[هەددىدىن ئېشىپ بېرى (بىز تەرەپكە) كەلدى،
ئېلىنى ئۈستىلەپ بەردى،
بۇ يەردە ئۇنى پۈتۈپ،
مۈكچىيىپ ئولتۇرۇپتۇ.]

ئەسىر چۈشكەن بىر بەگ توغرۇلۇق سۆزلىنىدۇ: بەگ بىزگە هەددىدىن ئېشىپ هۆركىرەپ، نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن بېسىپ كەلگەنىدى، ئاخىر بىزگە ئۆز ئېلىنىمۇ ئۈستەك قىلىپ بەردى، ئەمدى بىزنىڭ يېنىمىزدا بېلى مۈكچىيىپ، دېمى ئىچىگە چۈشۈپ ئولتۇرۇپتۇ.// I 294

اَرْتُرْدِي ərtürdi: اَنكْ يازُقِنْ اَرْتُرْدِي *anïŋ yazukïn ərtürdi* — ئۇنىڭ گۇناهىنى كەچۈردى. اَنكْ ايشِنْ اَرْتُرْدِي *anïŋ ïxïn ərtürdi* — ئۇنىڭ ئىشىنى ماقۇل كۆردى. بىر نەرسىنى بىر يەردىن ئىككىنچى بىر يەرگە ئۆتكۈزۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَرْتُرُرْ – اَرْتُرْماقْ *ərtürür - ərtürmək*).

اَزْتُرْدِي əztürdi تىلدۇردى. اُلْ اُغْلِي قُلاقِنْ اَزْتُرْدِي *ol oɣlï ḳulaḳïn əztürdi* — ئۇ ئوغلىنىڭ قۇلىقىنى تىلدۇردى.// I 117 تېرىنى ياكى يەرنى ئۇزۇنىغا جىراشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَزْتُرُرْ – اَزْتُرْماقْ *əztürür - əztürmək*).

اُزْتُرْدِي üztürdi ئۈزدۈردى. اُلْ يِبْ اُزْتُرْدِي *ol yïp üztürdi* — ئۇ يىپ ئۈزدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُزْتُرُرْ – اُزْتُرْماقْ *üztürür - üztürmək*).

اَسْتُرْدِي asturdï ئاستۇردى. اُلْ اَرْ اَسْتُرْدِي *ol ər asturdï* — ئۇ ئادەمنى ئاستۇردى. اُلْ اَتْ اَسْتُرْدِي *ol ət asturdï* — ئۇ گۆش ئاستۇردى، گۆشنى قوزۇققا ئېسىشقا بۇيرۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَسْتُرُرْ – اَسْتُرْماقْ *asturur - asturmaḳ*).

اَسْتُرْدِي əstürdi: اُرُقْ اَسْتُرْدِي *uruḳ əstürdi* — ئارغامچىنى سوزدۇردى. اُلْ قَقِقْ اَسْتُرْدِي *ol ḳavïḳ əstürdi* — ئۇ كېپەكنى تاسقاتتى، يەنى ئۇننى كېپەكتىن ئايرىشقا بۇيرۇدى. ھەرقانداق نەرسىنى تاسقىتىش ۋە ئەگلىتىشكىمۇ // I 295 مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُسْتُرُرْ – اُسْتُرْماقْ ① *əstürür - əstürmək*).

اُسْتَرْدِي üstərdi: اُلْ مَنكا اُسْتَرْدِي *ol maŋa üstərdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۇستۇنلۇكتە بەسلەشتى. اُلْ قِلْمِشْ ايشِنْ اُسْتَرْدِي *ol ḳïlmïx ïxïn üstərdi* — ئۇ قىلغان

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُسْتُرُرْ – اُسْتُرْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ تۈزىتىشىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، «*əstürür – əstürmək*» شەكلىدە ئالدۇق.

ئىشىنى ئىنكار قىلدى. ھەرقانداق ئىشتىن تېنىۋېلىشقا ۋە ئۇنى ئىنكار قىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۈستۈرۈر - ئۈستۈرمەك ئۇسْتَرْمَاكْ ئۇسْتَرُرْ).

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُوزُنْ بِرْلا اُرُشْ اُتُونْ بِرْلا اُسْتَرْمَا

tüzün birlə urux utun birlə üstərmə

ياۋاش بىلەن ئۇرۇش، يۇزسىز بىلەن ئېيتىشما.

جاڭجاللاشماك ياۋاش بىلەن جاڭجاللاش، ئۇ ئېغىرىڭنى كۆتۈرىدۇ، يۇزسىز بىلەن ئېيتىشما، ئۇ سېنى شەرمەندە قىلىدۇ.

اِشْتُرْدِي əxtürdi ئىشىتتۈردى. اُلْ مَنكا اَذْكُو سُوزْ اِشْتُردِي *ol maŋa əžgü söz əxtürdi* — ئۇ ماڭا ياخشى سۆز ئىشىتتۈردى. ئەسلىدە بۇ سۆز «اِشِتُّرْدِي *əxittürdi*» بولۇپ، «ت – *t*» ھەرپى تەشدىتلىك ئوقۇلىدۇ (اِشْتُرُرْ - اِشْتُرْمَاكْ *əxtürür - əxtürmək*). // 296 I

اَشْتُرْدِي əxtürdi سىيرىتتى. اُلْ قُمْ اَشْتُرْدِي *ol kum əxtürdi* — ئۇ قۇمنى سىيرىتتى. ئۇننى تاغارغا سىيرىتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَشْتُرُرْ - اَشْتُرْمَاكْ *əxtürür - əxtürmək*).

اُشْتُرْدِي üxtürdi ئۈشكىلەتتى، تەشتۈردى، اُلْ اُقْ اُشْتُرْدِي *ol oq üxtürdi* — ئۇ ئوق تەشتۈردى، ئۇ ئوق باشقىنى تېشىشكە بۇيرۇدى. ھەرقانداق تار تۆشۈك تەشتۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُشْتُرُرْ - اُشْتُرْمَاكْ *üxtürür - üxtürmək*).

اَقْتُرْدِي akˌturdï ئاقتۇردى. اُلْ سُوقْ اَقْتُرْدِى *ol suv akˌturdï* — ئۇ سۇ ئاقتۇردى (اَقْتُرُرْ - اَقْتُرْمَاقْ *akˌturur - akˌturmakˌ*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَقْتُرُرْ كُوزُم يُلاقْ	*akˌturur kөzüm yulakˌ*
تُشْلَنُرْ اُرْدَكْ يُغاقْ	*tüxlənür өrdək yuoqakˌ*

[كۆزۈمدىن (ياش) بۇلاق (بولۇپ) ئاقىدۇ،

ئۇنىڭغا ئۆردەك - يۇغاق (لار) چۈشىدۇ.]

كۆز يېشىم بۇلاقتەك ئېقىۋاتىدۇ، ھەتتا ئۇنىڭدا ئۆردەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سۇ قۇشلىرى توپلىنىپ ئۈزۈپ يۈرىدۇ. // 297 I

اُقْتُرْدِي uk‚turdï ئۇقتۇردى. اُلْ مَنكا اَنكْ سُوزِنْ اُقْتُرْدِي *ol maŋa anïŋ søzin uk‚turdï* — ئۇ ماڭا ئۇنىڭ سۆزىنى ئۇقتۇردى.[118]// باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُقْتُرُرْ – اُقْتُرْماقْ *uk‚turur - uk‚turmak*).

اَكْتُرْدِي əktürdi ئەكتۈردى، تېرىتتى. اُلْ تَرِغْ اَكْتُرْدِي *ol tarïoŋ əktürdi* — ئۇ ئاشلىق ئەكتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَكْتُرُرْ – اَكْتُرْماكْ *əktürür - əktürmək*).

اَكْتُـــرْدِي əgtürdi ئەگدۈردى. اُلْ جُكـــانْ اَكْتُـــرْدِي *ol qøgən əgtürdi* — ئۇ چۆگەن ئەگدۈردى. ھەرقانداق نەرسىنى ئەگدۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكْتُرُرْ – اَكْتُرْماكْ *əgtürür – əgtürmək*).

اُكْتُرْدِي øgtürdi ماختاتتى. اُلْ مَنِي اُكْتُرْدِي *ol məni øgtürdi* — ئۇ مېنى ماختاتتى، ئۇ بىركىمنى مېنى ماختاشقا بۇيرۇدى (اُكْتُرُرْ – اُكْتُرْماكْ *øgtürür - øgtürmək*).

اُكْتُـــرْدِي ügtürdi: ئۈگۈلەتتى ~ يىغدۇردى اُلْ مِـــنْكْ يَرْمَـــاقْ اَنكَـــرْ اُكْتُـــرْدِي *ol mïŋ yarmak, aŋar ügtürdi* — ئۇ ئاڭا مىڭ يارماق يىغدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُكْتُرُرْ – اُكْتُرْماكْ *ügtürür - ügtürmək*).

اَلْتُرْدُمْ alturdum ئالدۇردۇم. مَنْ اَنْدَنْ يَرْماقْ اَلْتُـــرْدُمْ *mən andan yarmak, alturdum* — مەن ئۇنىڭدىن يارماق[298 I]// ئالدۇردۇم (اَلْتُرُرْمَنْ – اَلْتُرْماقْ *altururmən - alturmak*).

اُلْتُرْدِي ulturdï: اُلْ اَشِجْ اِجْرا اَتْ اُلْتُرْدِي *ol əxiq iqrə ət ulturdï* — ئۇ قازاندا گۆش مەررە قىلدى. كىيىم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ تىتىلىپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُلْتُرُرْ – اُلْتُرْماقْ *ulturur - ulturmak*).

اُلْتُرْدِي olturdï ئولتۇردى. اُلْ اَرْ اُلْتُرْدِي *ol ər olturdï* — ئۇ ئادەم ئولتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُتُونْ اُمْ لُكْ قَنْجا قُلْسا اُلْتُرُرْ *pütün əmlüg kanqa kolsa olturur*

ئىشتىنى پۈتۈن خالىغان يېرىگە ئولتۇرار.

بۇ ماقال «پاك ئادەمنى ھېچقانداق تۆھمەت قارىلىيالمايدۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

اِلْتُرْدِي iltürdi: اُلْ مَنكا كَيِـــكْ اِلْتُـــرْدِي *ol maŋa kəyik iltürdi* — ئۇ ماڭا كېيىكنى تۇزاققا ئىلىندۇرۇشنى بۇيرۇدى (اِلْتُرُرْ – اِلْتُرْماكْ *iltürür - iltürmək*).

اُلْدُرْدِي øldürdi ئۆلتۈردى. اُلْ اُغْـــرِي نِ اُلْـــدُرْدِي *ol oqrïnï øldürdi* — ئۇ ئوغرىنى ئۆلتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلْدُرُرْ – اُلْدُرْماكْ *øldürür - øldürmək*).

ئۇ ئۇنى — *ol anï taoqdïn ïldurdï* ئۇنى چۈشۈرگۈزدى. اُلْ اَنِ تاغْدنْ اِلْدُرْدِي ïldurdï
تاغدىن چۈشۈرگۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِلْدُرُرْ – اِلْدُرْماقْ
//ïldurur - ïldurmak). بۇسۇز «ن – *n*» بىلەن «اِنْدُرْدِي *ïndurdï*» شەكلىدىمۇ[299] I
ئىپتىلىدۇ.

ئۇ — *təŋri ot ündürdi* تەڭرى ئوت — اُونْدُرْدِي ündürdi ئۇندۇردى. تَنْكْرِي اُوتْ اُونْدُرْدِي
ئۇندۇردى. اُلْ اَنِ اَڤْكا اُونْدُرْدِي *ol anï əvgə ündürdi* — ئۇ ئۇنى ئۆيگە ئۇندۇردى.
ئۇيغۇرچە. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى بىلمەيدۇ (اُنْدُرُرْ – اُنْدُرْماكْ *ündürür - ündürmək*).

اَتْغَرْدِي atoqardï: اُلْ مَنِ اَتْغَرْدِي *ol məni atoqardï* — ئۇ مېنى ئاتقا مىندۈرۈپ قويدى.
باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَتْغَرُرْ – اَتْغَرْماقْ *//atoqarur - atoqarmak*).[119]

اُتْغَرْدِي otoqardï ئوتلاتتى. اُلْ اَتْ اُتْغَرْدِي *ol at otoqardï* — ئۇ ئات ئوتلاتتى.
باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتْغَرُرْ – اُتْغَرْماقْ *otoqarur - otoqarmak*).

اُذْغُرْدِي ożoqurdï ئويغاتتى. اُلْ مَنِ اُذْغُرْدِي *ol məni ożoqurdï* — ئۇ مېنى ئۇيقۇدىن
ئويغاتتى (اُذْغُرُرْ – اُذْغُرْماقْ *ożoqurur - ożoqurmak*).

اُذْغَرْدِي ożoqardï ئويغاردى، ئەسلىدى. اُلْ اَنِ كِيدِنْ اُذْغَرْدِي *ol anï kəḍin ożoqardï* —
ئۇ ئۇنى كېيىن ئويغاردى (اُذْغَرُرْ – اُذْغَرْماقْ *//ożoqarur - ożoqarmak*).[300] I

اَرْغُرْدِي aroqurdï ھارغۇزدى. اُلْ اَتِنْ اَرْغُرْدِي *ol atïn aroqurdï* — ئۇ ئېتىنى ھارغۇزدى
(اَرْغُرُرْ – اَرْغُرْماقْ *aroqurur - aroqurmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُنْكُلُمْ اَنكَرْ قَيْنَيُو	*koŋlüm aŋar kaynayu*
اِجْتِنْ اَنكَرْ اُيْنَيُو	*iqtin aŋar oynayu*
كَلْدِي مَنكا بُيْنَيُو	*kəldi maŋa boynayu*
اُيْنَبْ مَنِ اَرْغُرُرْ	*oynap məni aroqurur*

[كۆڭلۈم ئۇنىڭغا قايناپ (جۇش ئۇرۇپ)،
ئىچتىن (ئۆينىڭ ئىچىدە) ئۇنىڭ بىلەن ئويناپ،
كەلدى ماڭا نازلىنىپ،
ئويناپ مېنى ھارغۇزار.]

ئۆيده سۆيۈملۈكۈم بىلەن ئويناشقاندا، كۆڭلۈم كۆتۈرۈلۈپ كەتتى، ئۇ يېنىمغا مەغرۇرانە كەلدى، مەن بىلەن ئويناپ مېنى هارغۇزۇۋەتتى.

هەرقانداق هايۋاننى هارغۇزۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.// I 301

اَنْغَرْدِي anoqardï ئانت (قەسەم) ئىچۈردى. اُلْ اَنِي اَنْغَـرْدِي *ol anï anoqardï* — ئۇ ئۇنى قەسەم ئىچۈردى. بۇ سۆز ئەسلى «اَنْـدْغَرْدِي *andoqardï*»دۇر، يېنىكلەشتۈرۈپ «د – *d*» هەرپى چۈشۈرۈلگەن. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «فَظَلْـتُمْ تَفَكَّهُـونْ» دېگەن ئىبارىسىدىمۇ شۇنداق ئەهۋال بار. بۇ ئىبارىدىكى «فَظَلْـتُمْ» سۆزىنىڭ ئەسلى «فَظَلَلْتُمْ» ئىدى، يېنىكلەشتۈرۈش ئۈچۈن، بۇنىڭدىكى «ل – *l*» هەرپلىرىنىڭ بىرى چۈشۈرۈلگەن (اَنْدْغَرُرْ – اَنْدْغَرْماقْ *andoqarur - andoqarmaq*).

اَلْڤِرْدِي əlvirdi: اُلْ اَنِكْ يُوزِنكا اَلْڤِـرْدِي *ol anïŋ yüziŋə əlvirdi* — ئۇ ئۇنىڭ يۈزىگە ئېتىلدى (اَلْڤِرَارْ – اَلْڤِرْماكْ *əlvirər - əlvirmək*).

اُتْكُرْدِي ətkürdi ئۆتكۈزدى، سۈردى، ئەۋەتتى. اُتْرُمْ قَرِنْ اُتْكُرْدِي *ətrümqarïn ətkürdi* — سۈرگە دورىسى ئىچنى ئۆتكۈزدى. اُلْ اَڤْكا بِتِكْ اُتْكُرْدِي *ol əvgə bitik ətkürdi* — ئۇ ئۆيىگە خەت ئەۋەتتى. بىر نەرسىنى يەنە بىر نەرسە ئارقىلىق ئۆتكۈزۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُتْكُرُرْ – اُتْكُرْماكْ *ətkürür - ətkürmək*).

اِجْكَرْدِي iqkərdi كىرگۈزدى. اُلْ اَتِنْ اَڤْكا اِجْكَرْدِي *ol atïn əvgə iqkərdi* — ئۇ ئېتىنى ئۆيىگە كىرگۈزدى// I 302 (اِجْكَـرُرْ – اِجْكَرْمـاكْ *iqkərür - iqkərmək*). اُلْ اَنِي بَكْكـا اِجْكَرْدِي *ol anï bəgkə iqkərdi* — ئۇ ئۇنى بەگكە چاقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

اَذْكَرْدِي əžgərdi: اُلْ كِجِكْ سُوزُكْ اَذْكَـرْدِي *ol kiqik sözüg əžgərdi* — ئۇ ئۇششاق سۆزنى تەڭشىدى، ئۇنىڭغا ئېتىبار بەردى ۋە ئەمەل قىلدى. بۇ پېئىل كۆپىنچە بولۇشسىز شەكلىده ئىشلىتىلىدۇ.//120 اُلْ اَنِـكْ سُـوزِنْ اَذْكَرْمَـدِي *ol anïŋ sözin əžgərmədi* — ئۇ ئۇنىڭ سۆزىنى ئېتىبارغا ئالمىدى. اُلْ يَقُـزْ نـانْكِي اَذْكَـرْدِي *ol yavuz nəŋni əžgərdi* — ئۇ بۇزۇق نەرسىنى تۇزەتتى (اَذْكَرُرْ – اَذْكَرْماكْ *əžgərür - əžgərmək*).

اَرْكُـرْدِي ərgürdi ئېرىتتى. اُلْ يـاغْ اَرْكُـرْدِي *ol yaoq ərgürdi* — ئۇ ياغ ئېرىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرْكُرُرْ – اَرْكُرْماكْ *ərgürür - ərgürmək*).

اُرْكُرْدِي ürgürdi ئۇلگۈردى. اُلْ اَشْقا اُرْكُرْدِي *ol axka ürgürdi* — ئۇ ئاشقا ئۇلگۈردى. هەرقانـداق نەرسىگـه ۋاقتىـدا ئۇلگۈرۈشـكىمۇ مۇشـۇ سـۆز ئىشـلىتىلىدۇ

(اُرْگُرُرْ – اُرْگُرْماكْ ürgürür - ürgürmək).

اَسْكِرْدِي əskirdi ئەسكىرىدى. تُونْ اَسْكِرْدِي ton əskirdi // I 303 — تون ئەسكىرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَسْكِرُرْ – اَسْكِرْماكْ əskirür - əskirmək).

اُشْكُرْدِي üxkürdi كۇشكۇرتتى: ئىسقىرتتى. اُلْ اِتِغْ كَيِكّا اُشْكُرْدِي ol ittiq kəyikkə üxkürdi — ئۇ ئىتنى كېيىككە كۇشكۇرتتى. ئادەم بىر نەرسىگە كۇشكۇرتۇلسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. يِلانْ اُشْكُرْدِي yilan üxkürdi — يىلان كۇشۇلدىدى. ئادەمنىڭ ۋە تاپقۇشنىڭ ئىسقىرتىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُسْ اُشْكُرْسا اُلُورْ us üxkürsə olür تاپقۇش ئىسقىرتسا، ئۆلۈم چىقار.

تاپقۇشنىڭ بىر ئادەمگە قاراپ ئىسقىرتىشى ئۆلۈمنىڭ ئالامىتى ھېسابلىنىدۇ (اُشْكُرُرْ – اُشْكُرْماكْ üxkürür - üxkürmək).

اُشْكُرْدِي üxkürdi ئەسلىدى، يادىغا كەلتۈردى. اُلْ اُنُتْمِشْ سُوزُكْ اُشْكُرْدِي ol unutmix sözüg üxkürdi — ئۇ ئۇنتۇغان سۆزىنى يادىغا كەلتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُشْكُرُرْ – اُشْكُرْماكْ üxkürur - üxkürmək).

ئۆتۈمسىز پېئىلدىن ئۆتۈملۈك پېئىل ياسىماقچى بولغاندا ياكى ئۆتۈملۈك پېئىلدىن ئىككى ئىشلىگۈچىگە ئۆتىدىغان پېئىل ياسىماقچى بولغاندا، پېئىلغا بىر «ت – t» ھەرپى قوشۇلىدۇ ۋە ئۆتكەن زامان رايىنى بىلدۈرىدىغان «د – d» ھەرپىمۇ «ت – t» غا ئالمىشىپ شۇنىڭ بىلەن پېئىلدا ئىككى // I 304 «ت – t» ھاسىل بولىدۇ: بۇنىڭ بىرىنچىسى ئۆتۈملۈك پېئىل ياساش ئۈچۈن قوشۇلغان «ت – t»، ئىككىنچىسى ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان «ت – t». «سُوزْ اُشْكُرْدِي söz üxkürdi» دېسە، «سۆزنى ئەسلىدى» دېگەن بولىدۇ. «اُشْكُرْتّي üxkürtti» دېسە، «ئەسلەتتى» دېگەن بولىدۇ. «اَنِكْ اَتِنْ اَرْغُرْتّي anïŋ atïn arƣurtti — ئۇنىڭ ئېتىنى ھاردۇرتتى» دېگەن جۈملە ئىككى ئىشلىگۈچىگە ئۆتىدىغان پېئىلغا مىسالدۇر. بۇنىڭ «اَرْغُرْتُرْدِي arƣurturdï — ھاردۇرغۇزدى» // 121 ۋە «اُشْكُرْتُرْدِي üxkürtürdi — ئەسلەتتۈردى» دېگەن شەكىلمۇ بار. لېكىن، ئۇ ئانچە چىرايلىق ئەمەس. ئالدىنقىسى چىرايلىق ۋە ساغلام.

اُرْبَشْتِي ürpəxti ھۇرپەيمەشتى. اَرَنْ اُرْبَشْتِي aran ürpəxti — ئەرلەر ھۇرپەيمەشتى. باتۇرلار

بىر - بىرىگە غەزەپ بىلەن ھۇرپىيىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْيَشُورْ - اُرْيَشْماكْ[1] *ürpəxür - ürpəxmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرَنْ اَرِغْ اُرْبَشُورْ	*ərən arïoq ürpəxür*
اُوجِنْ كَكِنْ اِرْتَشُرْ// 305 I	*oqin kəkin irtəxür*
سَقَلْ تُتُبْ تَرْتِشورْ	*sakal tutup tartïxur*
كُكْسِي اَرا اُوتْ تُتارْ	*kөksi ara ot tutar*

[ئەرلەر ئېرىنىڭ ھۇرپىيىشەر،
ئۆچ - كەكلىرىنى ئېلىشار،
ساقال تۇتۇپ تارتىشار،
(ئۇلارنىڭ) كۆكسىدە ئوت يانماقتا.]

باتۇرلار بىر - بىرىگە غەزەپ بىلەن قارىشىپ، ئۆچ ئېلىشقا كىرىشتى، ئۇرۇش قىزىپ كېتىپ، ھەممەيلەننىڭ كۆكسى غەزەپ ئوتىغا تولغاچقا، بىر - بىرىنىڭ ساقاللىرىغا چاڭ سېلىشتى.

اِرْتَشْتِيلارْ irtəxtilər تەكشۈرۈشتى، ئىزدەشتى. اُلارْ بُو سُوزُكْ اِرْتَشْتِيلارْ *olar bu səzüg irtəxtilər* — ئۇلار بۇ سۆزنى تەكشۈرۈشتى. ئىش ۋە باشقا نەرسىلەرنى تەكشۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اِرْتَشُورْ - اِرْتَشْماكْ *irtəxür - irtəxmək*). 306 I//

اَرْتَشْدِي artaxdï: يَلْنِكُقْ اِجِنْ اَرْتَشْدِي *iqin artaxdï* ② *yalïŋuk* — كىشىلەر ئۆز ئىچىدىن ئاراداشتى، يەنى كىشىلەر بىر - بىرىدىن ئۆگىنىپ بۇزۇلۇشتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر - بىرىگە تەسىر قىلىپ بۇزۇلۇشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَرْتَشُورْ - اَرْتَشْماقْ *artaxur - artaxmak*).

اُرْتُشْدِي ərtüxdi يوشۇرۇشتى. اُلارْ بُو اِيشِغْ اُرْتُشْدِي *olar bu ïxïoq ərtüxdi* — ئۇلار بۇ

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُرْ يَشُورْ - اُرْيَشْماكْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بىز باشتىكى «اُرْبَشْيَ» گە ئاساسەن «*ürpəxür - ürpəmək*» قىلىپ ئالدۇق.

② بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «يَلْنِكُقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز يازما نۇسخا 34 - ، 199- بەتلەردە «يَلْنِكُقْ» شەكلىدە كەلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى «*yalïŋuk*» دەپ ئالدۇق.

ئىشنى يوشۇرۇشتى. بىر ئىشنى يوشۇرۇش ئۈچۈن بىراۋغا ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۇرتۇشۇر – ئۇرتۇشماك ørtüxür - ørtüxmək).

ئۇرتىشىدى ørtəxdi ئۆرتەشتى، كۆيدۈرۈشتى. بۇ ئۇدۇن بىر ئىكىنىڭ ئەتىلىرىنى ئۇرتىشىدى *bożun bir ikindiniŋ əvlərin ørtəxdi* — خەلق بىر - بىرىنىڭ ئۆيلىرىنى ئۆرتەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ پېئىل شەكلى ياردەملەشمەك ۋە بەسلەشمەك مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ (ئۇرتۇشۇر – ئۇرتۇشماك ørtəxür - ørtəxmək).

ئارتىشتى ərtixti: ئۇل مىڭا بىرلا ئارسلاننى دەپ ئارتىشتى // *ol məniŋ birlə arslandan ərtixti* 307 I — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئارسلان يېنىدىن ئۆتۈشتە بەسلەشتى. ھەرقانداق خەۋپلىك نەرسە يېنىدىن ئۆتۈشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئارتىشۇر – ئارتىشماك ərtixür - ərtixmək).

ئارتىدى artïxdï ئارتىشتى. ئۇل مىنكا ئارتىدى ئارتىشىدى *ol maŋa arqï artïxdï* — ئۇ ماڭا (ئۇلاغقا) خورجۇن ئارتىشىپ بەردى (ئارتىشۇر – ئارتىشماق artïxur - artïxmaq). ھەرقانداق نەرسىنى ئۇلاغقا ئارتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇقتىشتى ok,taxti ئوق ئېتىشتى. ئۇل ئانك بىرلا ئۇقتىشتى *ol aniŋ birlə ok,taxti* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئوق ئېتىشتى. چەك تاشلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۇقتىشۇر – ئۇقتىشماق ok,taxur - ok,taxmak).

ئۇندىدى ündəxdi ئۇندەشتى، قىچقىرىشتى. ئۇل ئانك بىرلا ئۇندىدى *ol aniŋ birlə ündəxdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئۇندەشتى (ئۇندىشۇر – ئۇندىشماك 122 ündəxür - ündəxmək).

ئۇپراشتى upraxtï ئۇپراشتى. تونلار ئۇپراشتى *tonlar upraxtï* — تونلار ئۇپراشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۇپراشۇر – ئۇپراشماق upraxur – upraxmak). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كىنكاش ليك بىليك ئۇزىشۇر كىنكاش سىز // بىليك ئۇپراشۇر 308 I

kəŋəxlig bilik üżrəxür kəŋəxsiz bilik upraxur

كېڭەشلىك ئىش ئۇزلىشار، كېڭەشسىز ئىش بۇزۇلار.

كېڭەش بىلەن قىلىنغان ئىش بارغانسېرى ياخشىلىنىدۇ، كېڭەشسىز ئىش بارغانسېرى بۇزۇلۇشقا يۈز تۇتىدۇ.

ئۇپرۇشدى øprüxdi ھۆپلىتىشتى، ئوتلىتىشتى، ئىچۇرۇشتى. ئۇل مىنكا مۇن ئۇپرۇشدى

ol maŋa mün өprüxdi — ئۇ ماڭا شورپا ئىچۈرۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*өprüxür - өprüxmәk* ئۆرۈشمەك - ئۆرۈشۈر). بۇ ئىشنى قىلىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

ئۆترۈشدى *өtrüxdi*: *olar bir birgә bitik өtrüxdi* ئۇلار — بىر - بىرىگە خەت ئەۋەتىشتى (*өtrüxür - өtrüxmәk* ئۆترۈشمەك - ئۆترۈشۈر). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «*өtkürüxdi* ئۆتكۈرۈشدى»دۇر. ھەرقانداق نەرسىنى ئەۋەتىشكە يارىمىم بېرىش ۋە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇترۇشدى *utruxdï*: *ol aŋar utruxdï* ئۇلار ئۇنىڭغا قارشى چىقتى (تاقابىل تۇردى). *ol maŋa utruxdï* ئۇ ماڭا يۇزمۇيۇز تۇردى — (*utruxur - utruxmaq* ئۇترۇشماق - ئۇترۇشۇر). I 309 //

ئۇترۇشدى *otruxdï*: *ol maŋa kәsmә otruxdï* ئۇ ماڭا ماڭلاي — چاچ قىرقىشىپ بەردى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئارتۇقىنى قايچا بىلەن قىرقىپ تاشلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

ئۇجرۇشدى *uqruxdï* ئۇچۇرۇشتى. *ol maŋa kux uqruxdï* ئۇ — ماڭا قۇش ئۇچۇرۇشۇپ بەردى. قۇش ئۇچۇرۇشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (*uqruxur - uqruxmaq* ئۇجرۇشماق - ئۇجرۇشۇر).

ئۇجرۇشدى *өqrüxdi* ئۆچۈرۈشتى. *ol anïŋ өpkәsin mәniŋ birlә өqrüxdi* ئۇ — ئۇنىڭ غەزىپىنى مەن بىلەن بىللە ئۆچۈرۈشتى. ئوتنى ئۆچۈرۈشۈپ بېرىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (*өqrüxür - өqrüxmәk* ئۆجرۇشماك - ئۆجرۇشۇر).

ئىجرۇشدى *iqrüxdi* ئىچۈرۈشتى. *ol maŋa suv iqrüxdi* ئۇ — ماڭا سۇ ئىچۈرۈشۈپ بەردى. بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (*iqrüxür - iqrüxmәk* ئىجرۇشماك - ئىجرۇشۇر).

ئاذرىشدى *aźrïxdï* ئايرىلىشتى. *olar iki aźrïxdï* ئۇلار — ئىككىسى ئايرىلىشتى (*aźrïxur - aźrïxmak* ئاذرىشماق - ئاذرىشۇر // I 310).

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

tüməп qəqək tizildi	تُمانْ جَجَكْ تِزِلْدِي
bükündən ol yazïldï	بُكُنْدَنْ اُلْ يَزِلْدِي
ükük yatïp üzəldi	اُكُشْ يَتِبْ اُزَلْدِي
yərdə kopa ażrïxur	يِيرْدَا قُبا اَذْرِشُورْ

[تۇمەن چېچەك تىزىلدى،
تۈگۈنچەكلىرىدىن ئۇ يېزىلدى،
(يەر ئاستىدا) تولا يېتىپ قىينالدى،
يەردىن قوپۇپ ئايرىلىشار.]

يازنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: تۇرلۈك - تۇمەن[123]//چېچەكلەر تىزىلدى، غۇنچىلار پورەكلەپ ئېچىلدى، ئۇلار يەر ئاستىدا ئۇزاق يېتىپ ئېزىلگەنىدى، ئەمدى بۆسۈپ چىقىپ بىر - بىرىدىن ئايرىلماقتا.

اُذْرُشْدِي ożrüxdï : اُلْ مَنكا تَوارْ اُذْرُشْدِي *ol maŋa tawar øżrüxdi* — ئۇ ماڭا تاۋار تاللىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ// 311 I شۇنداق (اُذْرُشُورْ - اُذْرُشْماكْ *øżrüxür - øżrüxmək*). بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اِسْرِشْتِي ïsrïxtï چىشلەشتى. اِكّي اَذْغِرْ بِرْلا اِسْرِشْتِي *ikki ażoɣïr birlə ïsrïxtï* — ئىككى ئايغىر بىر - بىرى بىلەن چىشلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. (اِسْرِشُورْ – اِسْرِشْماقْ *ïsrïxur - ïsrïxmak*). چىشلەشتە ياردەملىشىش ۋە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اَسْرُشْدِي asruxdï چۈشكۈرۈشتى. اِكّي اَرْ اَسْرُشْدِي *ikki ər asruxdï* — ئىككى ئادەم چۈشكۈرۈشتە بەسلەشتى (اَسْرُشُورْ – اَسْرُشْماقْ *asruxur - asruxmak*).

اُسْرُشْدِي osruxdï ئوسۇرۇشتى. اُلارْ اِكّي اُسْرُشْدِي *olar ikki osruxdï* — ئۇلار ئىككىسى بەسلىشىپ ئوسۇرۇشتى (اُسْرُشُورْ – اُسْرُشْماقْ *osruxur - osruxmak*).

اُغْرَشْدِي ooɣraxdï قەستلەشتى، پېيىگە چۈشۈشتى اِكّي يَغِي اُغْرَشْدِي *ikki yaoɣï ooɣraxdï* — ئىككى دۈشمەن بىر - بىرىنىڭ پېيىگە چۈشۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُغْرَشُورْ – اُغْرَشْماقْ *ooɣraxur - ooɣraxmak*).

اَغْرِشْتِي لارْ aoqrïxtïlar : اُلارْ بُو ايشقا اَغْرِشْتِي لار *olar bu ïxka aoqrïxtïlar* — ئۇلار بۇ ئىشقا ئاغرىنىشتى (اَغْرِشُوْرْ// I 312 – اَغْرِشْماقْ *aoqrïxur - aoqrïxmak*).

اُغْرُشْتِي ooqruxtï: اُلْ مَنكا سُنكُوكْ اُغْرُشْتِي *ol maŋa sөŋük ooqruxtï* — ئۇ ماڭا سۆڭەك ئاجرىتىشىپ بەردى. ئاجرىتىشتا بەسلىشىكمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُغْرُشُوْرْ – اُغْرُشْماقْ *ooqruxur - ooqruxmak*).

اَقْرِشْتِي əvrixti: اُلْ اَنكْ بِرْلا تَلِمْ اَقْرِشْتِي *ol anïŋ birlə təlim əvrixti* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تالاي ھەپىلەشتى. اَنِكْ قَجْمِشْ اَتِغْ اَقْرِشْتِي *anïŋ kaqmïx atïoq əvrixti* — ئۇنىڭ قاچقان ئېتىنى توسۇشۇپ بەردى. اُلْ مَنكا تَوارْ اَقْرِشْتِي *ol maŋa tawar əvrixti* — ئۇ ماڭا تاۋار ئۆرۈشۈپ بەردى (اَقْرُشُوْرْ – اَقْرُشْماكْ[1] *əvrixür - əvrixmək*). بۇ «بىر نەرسىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلماق» دېگەن بولىدۇ.

اُقْرَشْدِي ok,raxdï: يُنْدْ قَمُغْ اُقْرَشْدِي *yund kamuoq ok,raxdï* — ھەممە ئاتلار (ھەلەپنى كۆرۈپ) ئوقرۇقلىدى (اُقْرَشُوْرْ – اُقْرُشْماقْ *ok,raxur - ok,raxmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن: I 313//

يَشِنْ اَتِبْ يَشْنَدِي	*yaxïn atïp yaxnadï*	[چاقماق قارسىلداپ چاقتى،
تُمانْ تُرُبْ تُشْنَدِي	*tuman turup tuxnadï*	تۇمان تۇرۇپ ئۇتتۇرلاندى،
اَذْغِرْ قِسِرْ كِشنَدِي	*ażoqïr kïsïr kixnədi*	ئايغىر، بايتال كىشنىدى،
اُكُرْ اَلِبْ اُقْرَشُورْ	*ügür alïp okraxur*	ئۈيۇر بولۇپ ئوقرۇقلىشار.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ھەممە ياقتا تۇمان ئۆرلەپ، چاقماقلار چاقتى، باھار كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئايغىرلار بىلەن بايتاللار زوقلىنىپ،[124]// كىشنەپ ئۈيۇر بولۇشتى، بىر - بىرى بىلەن جۇپلەشتى.

اَكْرِشْتِي əgrixti قورشاشتى؛ ئېگىرىشتى. اُلْ بَكْكاكَنْدْ اَكْرِشْتِي *ol bəgkə kənd əgrixti* — ئۇ بەگكە شەھەرنى قورشىشىپ بەردى. قِزْ اَناسِي بِرْلا يِبْ اَكْرِشْتِي *kïz anasï birlə yïp əgrixti* — قىز ئانىسى بىلەن بەسلىشىپ يىپ

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَقْرُشُورْ – اَقْرُشْماكْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بىز باشتىكى «اَقْرِشْتِي»گە ئاساسەن «*əvrixür - əvrixmək*» دەپ ئالدۇق.

ئېگىرىشتى. // ئېگىرىشىپ بېرىشكەمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكْرِشُورْ – اَكْرِشْماكْ *əgrixür - əgrixmək*). 314 I

اُكْرِشْتِي ügrixti: اُلْ اَنكَرْ بِيشكْ اُكْرِشْتِي *ol aŋar bəxik ügrixti* — ئۇ ئۇنىڭغا بۆشۈك تەۋرىتىشىپ بەردى (اُكْرِشُورْ – اُكْرِشْماكْ *ügrixür - ügrixmək*).

اَمْرِشْتِي əmrixti: اَتِمْ بَرْجا اَمْرِشْتِي *ətim barqa əmrixti* — پۇتۇن بەدىنىم (قوتۇرلۇق ۋە باشقا سەۋەبلەردىن) قىچىشىپ كەتتى (اَمْرِشُورْ – اَمْرِشْماكْ *əmrixür - əmrixmək*).

اَرْقَشْتِي arvaxti: قامْ لارْ قَمُغْ اَرْقَشْتِي *qamlar qamuoŋ arvaxti* — ھەممە كاھىنلار ئەپسۇن - ئەرۋاھ ئوقۇشتى. باش - كۆزگە چىققان يامان جاراھەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا سۈپكۈچ قىلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَرْقَشُورْ – اَرْقَشْماقْ *arvaxur - arvaxmaq*).

اَرْقَشْتِي ark‚axti: اُلْ اَنكْ بِرْلا يُكْ اَرْقَشْتِي *ol anïŋ birlə yük ark‚axti* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن يۈك يۆدەشتى، يەنى بىر - بىرنىڭ يۈكىنى يۆدەشۈپ بەردى (اَرْقَشُورْ – اَرْقَشْماقْ *ark‚axur - ark‚axmak*).

اَلْقِشْتِي alk‚ïxti: بُويْ اِكّي بِلا اَلْقِشْتِي *boy ikki bilə alk‚ïxti* — ئىككى قەبىلە بىر – بىرىنى يوق قىلىشتى. ھەرقانداق نەرسىنى يوق قىلىشتا بەسلىشىشكەمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ // (اَلْقِشُورْ – اَلْقِشْماقْ *alk‚ïxur - alk‚ïxmaq*). 315 I

اَلْقِشْدِي alk‚ïxdï ئالقىشلاشتى، ماختاشتى. اُلْ مَنكْ بِرْلا اَلْقِشْ اَلْقِشْدِي *ol mənïŋ birlə alk‚ïx alk‚ïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئالقىشلاشتى. ئالقىشلاشتا يارەملىشىشكەمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَلْقِشُورْ – اَلْقِشْماقْ *alk‚ïxur - alk‚ïxmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

alplar arïoŋ alk‚ïxur	اَلْبْ لارْ اَرِغْ اَلْقِشُرْ
küq bir k‚ïlïp ark‚axur	كُجْ بِيرْ قِلِبْ اَرْقِشُرْ
bir bir üzə alk‚ïxur	بِيرْ بِيرْ اُوزا اَلْقِشُرْ
əžgərməžip ok atar	اَذْكَرْمَذِبْ اُقْ اَتارْ

[باتۇرلار (بىر - بىرىنى) شىددەت بىلەن يوقىتىشار،
كۈچ(نى) بىر قىلىپ (بىر - بىرىگە) يار - يۆلەك بولۇشار،
بىر - بىرىنى ئالقىشلىشار،
پەرۋا قىلماي ئوق ئاتار.]

جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: باتۇرلار// I 316 بىر - بىرىنى ئۆلتۈرۈشتى، كۈچىنى توپلاپ ئۆز كىشىلىرىنى قوللاشتى، مەدەت بېرىپ بىر - بىرىنى ئالقىشلاشتى، ئۆلۈمدىن قورقماي ئوق ئېتىشتى.

ئىركىشتى irkixti: ئۇل مَنكا تَوارْ ئىركىشتى *ol maŋa tawar irkixti* — ئۇ ماڭا تاۋار توپلىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. توپلاشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئىركىشۈرْ - ئىركىشماكْ *irkixür - irkixmək*).

ئالگَشتى əlgəxti: ئۇل مَنكا ئۇن ئالگَشتى *ol maŋa un əlgəxti* — ئۇ ماڭا ئۇن ئەلگەشتى. ئەلگەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئالگَشۇرْ - ئالگَشماكْ *əlgəxür - əlgəxmək*).

ئامگَشتى əmgəxti: بُو ايشْ تا بُويْ ئامگَشتى *bu ixta boy əmgəxti* — بۇ ئىشتا خەلق ئەمگەشتى،// I 125 بىر - بىرىنىڭ سەۋەبىدىن جاپا تارتىشتى (ئامگَشۇرْ - ئامگَشماكْ *əmgəxür - əmgəxmək*).

ئۈپلەشدى üpləxdi: بُودُنْ اِكىندى تَقارِينْ ئۈپلەشدى *bodun ikindi tavarïn üpləxdi* — خەلق بىر - بىرىنىڭ مۈلكىنى تالان - تاراج قىلدى (ئۈپلەشۈرْ - ئۈپلەشماكْ *üpləxür - üpləxmək*).

ئۆتلەشدى ətləxdi: ئۆتلەشدى نانْكْ *ətləxdi nəŋ* — ئۆتمىتۆشۈك قىلىنغان نەرسە (ئۆتلەشۈرْ - ئۆتلەشماكْ *ətləxür - ətləxmək*). بۇ ھال تالان - تاراج ۋاقتىدا يۈز بېرىدۇ.// I 317

ئۆتلەشدى ətləxdi: ئالْبْ لارْ ئۆتلەشدى *alplar ətləxdi* — باتۇرلار ئۇرۇشتى، بىر - بىرىنى ئۆلتۈرۈشتى (ئۆتلەشۈرْ - ئۆتلەشماكْ *ətləxür - ətləxmək*).

ئىتلىشدى itlixdi: ئىتلىشدى نانْكْ *itlixdi nəŋ* — ئىتتىرىشىتىلگەن نەرسە (ئىتلىشۈرْ - ئىتلىشماكْ *itlixür - itlixmək*).

ئاقلىشدى aqlïxdï ئېچىلىشتى. قَبُغلارْ ئاجلىشدى *kapuoqlar aqlïxdï* — قوۋۇقلار

ئېچىلىشتى. يېشىلمىگەن مەسىلىلەر يېشىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. (اَجْلِشُورْ - اَجْلِشْماقْ aqlïxur - aqlïxmak).

اَذْلَشْدِي ədzləxdi: اُلارْ بِيرْ اِكِنْدِينِي اَذْلَشْدِي olar bir ikindini ədzləxdi — ئۇلار بىر - بىرىنى ئازلاشتى (اَذْلَشُورْ - اَذْلَشْماكْ ədzləxur - ədzləxmək).

اُذْلَشْدِي użlaxdï ئۇزۇلمەي كەينى - كەينىدىن مېڭىشتى، سوغداشتى. اِقْ بِيرْ بِيرْكا اُذْلَشْدِي ïvïk bir birgə użlaxdï — تاغ ئۆچكىسى بىر - بىرىگە سوغداشتى (اُذْلَشُورْ - اُذْلَشْماقْ użlaxur - użlaxmak).

اَرْلَشْدِي ərləxdi ئەرلىك قىلىشتى، ئەرلىكتە بەسلەشتى. اُلارْ اِكّي اَرْلَشْدِي olar ikki ərləxdi — ئۇلار ئىككىسى ئەرلىكتە بەسلەشتى (اَرْلَشُورْ - اَرْلَشْماكْ ərləxur - ərləxmək). I 318

اُرْلَشْدِي urlaxdï ھۇررا توۋلاشتى، ۋارقىراشتى، جارقىراشتى. بُودُنْ قَمُغْ اُرْلَشْدِي bodun kamuq urlaxdï — پۈتۈن خەلق ھۇررا توۋلاشتى (اُرْلَشُورْ - اُرْلَشْماقْ urlaxur - urlaxmak). ئەسلى «اُرِيلَشْتِي urïlaxtï»دۇر.

اُزْلُشْدِي üzlüxdi ئۇزۇلۇشتى. اُزْلُشْدِي نانْكْ üzlüxdi nəŋ — نەرسە ئۇزۇلدى. بَكِي كِشِي اُزْلُشْدِي bəgi kixi üzlüxdi — ئەر - خوتۇن ئۇزۇلۇشتى، ئەر بىلەن خوتۇن ئاجراشتى. شۇنىڭدەك اَلمْلغْ بِيرِمْلِكْدِنْ اُزْلُشْدِي alïmlïq bərimligdin üzlüxdi — ئالغۇچى بەرگۈچىدىن ئۇزۇلۇشتى، يەنى ئېلىشى بار بېرىشى باردىن ئۇزۇلۇشتى (اُزْلُشُورْ - اُزْلُشْماكْ üzlüxür - üzlüxmək).

اِشْلَشْدِي ixləxdi ئىشلەشتى، ئىشلىشىپ باقتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اِشْلَشْدِي ol mənïŋ birlə ixləxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئىشلىشىپ باقتى. ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِشْلَشُورْ - اِشْلَشْماكْ ixləxür - ixləxmək).

اِغْلَشْتِي ïoqlaxtï يىغلاشتى. اُغْلانْ اِغْلَشْتِي oqlan ïoqlaxtï — بالىلار يىغلاشتى. بۇ سۆز «ى - يا» بىلەن «يِغْلَشْتِي yïoqlaxtï»مۇ دېيىلىدۇ (اِغْلَشُرْ - اِغْلَشْماقْ ïoqlaxur - ïoqlaxmak). I 319

اَقْلَشْدِي avlaxdï ئولاشتى، يىغىلىشتى. كِشِي اَقْلَشْدِي kixi avlaxdï — كىشى

ئولاشتى (اَقْلَشُورْ - اَقْلَشْماقْ avlaxur - avlaxmak).

اَقْلَشْتى avləxti ئۆي تىكىشتى. اُلْ بَكْ بِرْلا اَقْلَشْتِ اُيْنــابْ ol bəg birlə əvləxti oynap — ئۇ بەگ بىلەن ئۆي تىكىشىپ ئويناندى. بۇ بىر قائىدە126//قىماردا تىكىلگەن نەرسىنىڭ ئېتى ئېيتىلىپ، ئۇنىڭغا «لَشْتِ laxti // ləxti» قوشۇمچىسى ئۇلىنىدۇ. بۇ شەكىلدە ياسالغان پېئىلنىڭ مەنىسى قىمارنى بىلدۈرىدۇ (اَقْلَشُورْ - اَقْلَشْماقْ [1] əvləxür - əvləxmək).

اُكْلُشْدِي üglüxdi ئۈگۈلەشتى ~ دۆۋىلەشتى. بِيرْ نــانْكْ بِــيرْ اُزا اُكْلُشْــدِي bir nəŋ bir üzə üglüxdi — بىر نەرسە يەنە بىرىنىڭ ئۈستىگە دۆۋىلەندى. قۇمنىڭ بىر يەرگە، چېكەتكىلەرنىڭ قومۇشقا، كىشىلەرنىڭ قىستاڭچىلىققا توپلىنىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُكْلُشُرْ - اُكْلُشْماكْ üglüxür - üglüxmək).

اَقْلِشْدِي ak¸lïxdï ئېقىشتى. تَكْما يَنكاقْتِنْ بُودُنْ اَقْلِشْــدِي təgmə yaŋaqtïn bodun akïtïxdï — تۇشمۇ تۇشتىن320 I//خەلق ئېقىشتى. ھەر يەردىن سۇلار ئېقىپ كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَقْلِشُورْ - اَقْلِشْماقْ akïlïxur - akïlïxmak).

اَكْلَشْــدِي əgləxdi چەيلەشتى: ئاتلاندى. اُلارْ قَمُــغْ اَذاقْ اَكْلَشْــدِي لارْ olar ¸kamuoq ażak əgləxdilər — ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر ئىشقا ئاتلاندى، يەنى بىر ئىشقا ئۇيۇشتى. بۇ بىر نەرسە ئۇستىدە خەلقنىڭ بىرلەشكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ: بىر نەرسىنى ئاياغ بىلەن چەيلەشتە بىر - بىرىگە ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَكْلَشُرْ - اَكْلَشْماكْ əgləxür - əgləxmək).

اِكْلَشْــدِي igləxdi يىگلەشتى، يىگلىدى، كېسەل بولدى. يِلْقــي اَرِغْ اِكْلَشْــدِي yïlkï arïoq igləxdi — يىلقا ۋە باشقا ھايۋانلار ئېرىغ كېسەل بولدى (اِكْلَشُرْ - اِكْلَشْماكْ igləxür - igləxmək).

اَمْلَشْــدِي لارْ əmləxdilər ئەملىنىشتى، داۋالىنىشتى. بــالِغْ لارْ اَمْلَشْــدِي لارْ balïoqlar əmləxdilər — يارىدارلار ئەملىنىشتى (اَمْلَشُــورْلارْ - اَمْلَشْــماكْ əmləxürlər - əmləxmək).

---

[1] بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «اَقْلَشْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 134- بەتتە «اَقْلَنْماكْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز كېيىنكىسىنى توغرا تېپىپ، بۇ سۆزنىڭ مەستەر شەكلىنى «əvləxmək» دەپ ئالدۇق.

ئۇمْلَشُو өmləxü: ئُلْ ئَنكْ بِرْلا جُكانْ ئُرْدِي ئُمْلَشُو *ol anïŋ birlə qөgən urdï өmləxü* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئىشتان تىكىپ چۆگەن ئويىنىدى (ئُمْلَشُورْ – ئَمْلَشْماكْ *өmləxür - өmləxmək*) I 321 //.

ئِمْلَشْدِي imləxdi ئىملاشتى، ئىما قىلدى. ئُلْ ئَنىكْ بِىلا ئَلْكِنْ ئِمْلَشْدِي *ol anïŋ bilə ælkin imləxdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن قول ئىشارىتى قىلىشتى، يەنى قول بىلەن ئىملاشتى (ئِمْلَشُرْ – ئِمْلَشْماكْ *imləxür - imləxmək*).

ئُتْسُقْتِي utsuqtï ئۇتقۇزدى ~ ئۇتتۇردى. ئُلْ يَرْماقْ ئُتْسُقْتِي *ol yarmaq utsuqtï* — ئۇ يارماق ئۇتقۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئُتْسُقارْ – ئُتْسُقْماقْ *utsuqar - utsuqmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سِنامَسا ئَرْسِقارْ سَقِنْمَسا ئُتْسُقارْ

sïnamasa arsïqar saqïnmasa utsuqar

سىنىمىسا ئېزىقىدۇ، ساقلانمىسا ئۇتقۇزىدۇ.

سىناقتىن ئۆتكۈزمىسە، ئالدىنىپ قالىدۇ، بىر ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى ئويلىمىسا، يەنى پەخەس بولمىسا، يېڭىلىپ قالىدۇ. بۇ ماقال سىناپ كۆرۈش ۋە ھەزەر ئەيلەشكە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

ئَرْسِقْتِي arsïqtï ئېزىقتى، ئالداندى. ئَرْ ئَرْسِقْتِي *ər arsïqtï* — ئادەم ئالدانىدى (ئَرْسِقارْ – ئَرْسِقْماقْ *arsïqar - arsïqmaq*).

ئُرْسُقْتِي ursuqtï ئۇرۇلدى، تاياق يېدى، يېڭىلدى. ئَرْ ئُرْسُقْتِي *ər ursuqtï* — ئادەم ئۇرۇشتا يېڭىلدى (ئُرْسُقارْ – ئُرْسُقْماقْ *ursuqar - ursuqmaq*) I 322 //.

ئَلْسِقْتِي alsïqtï: ئُلْ تَقارِنْ ئَلْسِقْتِي *ol tavarïn alsïqtï* — ئۇ تاۋارنى ئالدۇرۇپ قويدى، يەنى مېلىنى تارتقۇزۇپ قويدى (ئَلْسِقارْ – ئَلْسِقْماقْ *alsïqar – alsïqmaq*) 127 //. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُيْغَشبْ يَتْسا اَنكْ يُزِينكا *koyoqaxïp yatsa anïŋ yüziŋə*

اَلْسِقَرْ اُوكِنْ اَنكْ سُوزِينكا *alsïqar ɵgin anïŋ sɵziŋə*

مِنْكْ كِشِي يُلُغِي بُلُبْ اُوزِينكا *mïŋ kixi yuluqï bolup uzïŋa*

بِيرْ كالَرْ اُذنْ اَنكْ كُوزِينكا *bərgələr ɵżin anïŋ kɵziŋə*[1]

[قوڭچاقلىشىپ ياتسا (قاراپ) ئۇنىڭ يۈزىگە،
ئالدۇرار ئەقلىنى ئۇنىڭ سۆزىگە، 323 I//
مىڭ كىشى پىدا بولۇپ (ئۇنىڭ) ئۇزلۇقىغا (گۈزەللىكىگە)
بەرگۈسىدۇر ئۆزىنى (جېنىنى) ئۇنىڭ كۆزىگە.]

ئۇنىڭ بىلەن قوڭچاقلىشىپ، يۈزىگە قاراپ ياتقان كىشى ئۇنىڭ نازى ۋە سۆزلىرىدىن ئەقلىنى يوقىتىپ قويىدۇ، مىڭ جېنى بولسىمۇ، ئۇنىڭ گۈزەللىكىگە پىدا قىلمۇېتىدۇ.

اَنْدِقْتِي andïqtï ئانت ئىچتى. اَرْ اَنْدِقْتِي *ər andïqtï* — ئادەم ئانت ئىچتى (اَنْدِقارْ – اَنْدِقْماقْ *andïqar - andïqmaq*).

اِنْجِكْتِي inqikti ئەندىكتى. اَرْ اِنْجِكْتِي *ər inqikti* — ئادەم (سوغۇق سۇ قۇيۇلغانلىقتىن) ئەندىكتى، يەنى خۇدىنى يوقاتقانەك بولدى، كىرىشتى ۋە تىترىدى (اِنْجِكارْ – اَنْجِكْماكْ *inqikər - inqikmək*).

اُسْتِكْتِي ɵstikti ئىستىكىنى بىلدۇردى. اُلْ بُو اِيشْ قا اُسْتِكْتِي *ol bu ïxqa ɵstikti* — ئۇ بۇ ئىشقا ئىستەك بىلدۇردى، يەنى مايىل بولدى (اُسْتِكارْ – اُسْتِكْماكْ *ɵstikər - ɵstikmək*). بۇنىڭ ئەسلى «اُوزْتِكْتِي *ɵztikti*»دۇر.

اِرْبَلْدِي irpəldi تىلىندى، ھەرىلەندى. يِغاجْ اِرْبَلْدِي *yïoqaq irpəldi* — ياغاچ تىلىندى (اِرْبَلُرْ – اِرْبَلْماكْ *irpəlür - irpəlmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُنكاكَىْ اِرْبَلْدِي اِيشْ *ɵŋəkəy irpəldi ïx* ئوڭغا تارتقان ئىش بۇزۇلدى.

---

[1] بۇ شېئىر ئەسلىدە «اَلْسِقْتِي *alsïqtï*» سۆزىگە مىسال بولۇشى كېرەك ئىدى. يازما نۇسخىدا «اَنْدِقْتِي» سۆزىدىن كېيىن يېزىلىپ قالغان، بىز ئۆز ئورنىغا يۆتكەپ قويدۇق.

ئارتىلدى artïldi. ئار ئات ئۈزە ئارتىلدى *ər at üzə artïldi* —— ئادەم ئات ئۈستىگە ئارتىلدى. بۇ ئادەم//گەۋدىسىنىڭ يېرىمى بىر تەرەپكە، يېرىمى ئىككىنچى تەرەپكە ئارتىلىپ تۇرغان ھالىتى. تَغارْ اَشْيَاك اُزا اَرْتِلْدِي *taoqar əxyək üzə artïldï* —— تاغار ئېشەك ئۈستىگە ئارتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرْتِلُورْ - اَرْتِلْمَاقْ *artïlur - artïlmaq*).

ئۆرتۈلدى ørtüldi قاپلاندى، يېپىلدى؛ تۇتۇلدى. ايشْ اَرْ اُزا اُرْتُلدِي *ix ər üzə ørtüldi* —— ئىش ئادەمگە تۇتۇق بولدى. كُوكْ اُرْتُلْدِي *kək ørüldi* —— كۆك (ھاۋا) تۇتۇلدى، يەنى ئاسمان بۇلۇتلاندى (اُرْتُلُورْ - اُرْتُلْمَاكْ *ørtülür - ørtülmək*). بۇ ئەسلىدە بىر نەرسىنىڭ باشقا بىر نەرسە ئاستىدا يوشۇرۇنۇپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆز.

ئۆرتەلدى ørtəldi ئۆرتەلدى، كۆيدۈرۈلدى. بُكْ اُرْتَلْدِي *bük ørtəldi* —— بۈك (چاتقال) ئۆرتەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْتَلُورْ - اُرْتَلْمَاكْ *ørtəlür - ørtəlmək*).

ئىرتەلدى irtəldi ئىزدەلدى، سۈرۈشتۈرۈلدى. اِرْتَلْدِي نانْكْ *irtəldi nəŋ* —— ئىزدەلگەن نەرسە (اِرْتَلُورْ - اِرْتَلْمَاكْ *irtəlür - irtəlmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُنْكُلْم اِجنْ اُرْتَدِي — *kəŋlüm iqin ørtədi*
يتميش يشغ قَرْتَدِي // 325 I — *bitmix baxïoq*① *kartadï*
كَجْمِشْ اذُك اِرْتَدِي — *kəqmix üžük irtədi*
تُنْ كُنْ كجب اِرْتَلُورْ — *tün kün kəqip irtəlür*

[كۆڭلۈم ئىچى (يۈرەك - باغرىم)نى ئۆرتىدى،
پۈتكەن يارىنى تاتىلىدى،
كەچكەن (ئۆتكەن) ئۈدۈك (ئىشق) نى ئىزدىدى (ئەسلىدى)،
كېچە - كۈندۈز ئىزدىنەر.]

① بۇ يەردىكى «*bitmix baxïoq*» دېگەن سۆز يازما نۇسخىدا «يتميش يشغ» شەكلىدە يېزىلغان. بېسىم ئاتالاي ئەرەبچە تېكىستىنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن، بۇ ئىككى سۆزنى «پۈتكەن يارا» مەنىسىدە «بتميش بشغ» بولغىنى توغرا دەپ ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ تۈزىتىشنى توغرا تاپتۇق.

بىر كىشىگە مەرسىيە بىلدۈرۈپ مۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇنىڭ مۇسىبىتى ئىچىمنى كۆيدۈرۈۋەتتى،[128] پۇتكەن يارامنى تاتىلاپ ئېچىۋەتتى، ئۆتكەن ئىشلارنى ئەسلەتتى، زامان ئۆتكەنسېرى كۆڭۈل ئۇنى ئىزدەيدۇ.

اُبْرُلْدِي öprüldi ھۆپلىتىلدى، ئوتلىتىلدى، ئىچۈرۈلدى. مُونْ اُبْرُلْدِي *mün öprüldi* — شورپا ھۆپلىتىلدى. باشقىلاردىمۇ // 326 I شۇنداق (اُبْرُلْرْ – اُبْرُلْماقْ *öprülür - öprülmək*).

اُسْتَلْدِي üstəldi ئۈستىلەندى، قوشۇلدى، كۆپەيدى. سُوفْ اُسْتَلْدِي *suv üstəldi* — سۇ كۆپەيدى. ئۈستىگە قوشۇلۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُسْتَلْرْ – اُسْتَلْماقْ *üstəlür - üstəlmək*).

اِسْتَلْدِي istəldi ئىستەلدى. اِسْتَلْدِي نانْكْ *istəldi nəŋ* — ئىستەلگەن نەرسە (اِسْتَلْرْ – اِسْتَلْماقْ *istəlür - istəlmək*).

اَشْتِلْدِي əxtildi ئىشتىلدى، ئاڭلاندى. بُو سُوزْ اَشْتِلْدِي *bu söz əxtildi* — بۇ سۆز ئىشتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشْتِلْرْ – اَشْتِلْماكْ *əxtilür - əxtilmək*).

اَغْتِلْدِي aoqtildï يىقىتىلدى. اَرْ اَغْتِلْدِي *ər aoqtildï* — ئادەم يىقىتىلدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اَغْتَرِلْدِي *aoqtarïldï* — ئاغدۇرۇلدى» دۇر (اَغْتِلْرْ – اَغْتِلْماقْ *aoqtïlur - aoqtïlmaq*).

اَقْدِلْدِي əvdildi جۇغلاندى، يىغىلدى. اَقْدِلْدِي نانْكْ *əvdildi nəŋ* – جۇغلاندى نەرسە (اَقْدِلْرَ – اَقْدِلْماكْ *əvdilür - əvdilmək*).

اِكْدِلْدِي igdildi ئۆگىتىلدى، تەربىيىلەندى. اُغُلْ اِكْدِلْدِي // 327 I *oqul igdildi* — بالا ئۆگىتىلدى (اِكْدِلْرْ – اِكْدِلْماكْ *igdilür - igdilmək*).

اُتْرُلْدِي ötrüldi ئۇشكۇرتۇلدى، چېلىندى. سِبِزْغُو اُتْرُلْدِي *sïbïzoqu ötrüldi* — سىبزغۇ (نەي) چېلىندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتْرُلْرْ – اُتْرُلْماكْ *ötrülür - ötrülmək*).

اُتْرُلْدِي otruldï كېسىلدى، قىرقىلدى. سَجْ اُتْرُلْدِي *saq otruldï* — چاچ قىرقىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتْرُلْرْ – اُتْرُلْماقْ *otrulur - otrulmaq*).

اَذْرِلْدِي aźrïldï ئايرىلدى. يُولْ اَذْرِلْدِي *yol aźrïldï* — يول ئايرىلدى. ئىككى ئاغىنىنىڭ بىر - بىرىدىن ئايرىلىشىغا، شۇنىڭدەك يىللارنىڭ ئايرىلىشىغىمۇ

شۇنداق دېيىلىدۇ (اَذْرِلُرْ – اَذْرِلْماقْ *ażrïlur - ażrïlmak*).

اُذْرُلْدِي *ożrüldi* ئاجرالدى، تاللاندى. اُذْرُلْدِي نانْكْ *ożrüldi nəŋ* — ئاجرالغان نەرسە. بىر بۆلۈك كىشىلەرنىڭ بىر يانغا ئاجرىلىپ چىققىنىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَنكْ اَرَنِ اُذْرُلْدِي *aniŋ ərəni ożrüldi* — ئۇنىڭ ئادەملىرى ئاجرىلىپ چىقتى (اُذْرُلُرْ – اُذْرُلْماكْ *ożrülür - ożrülmək*).

اِسْرِلْدِي *ïsrïldï* چىشلەندى. اَتْماكْ اِسْرِلْدِي *ətmək ïsrïldï* // 328 I — نان چىشلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِسْرِلُرْ – اِسْرِلْماقْ *ïsrïlur - ïsrïlmak*).

اَشْرُلْدِي *axruldï* ئاشۇرۇلدى. يُوكْ اَرْتّنْ اَشْرُلْدى *yük arttïn axruldï* — يۈك داۋاندىن ئاشۇرۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشْرُلُرْ – اَشْرُلْماقْ *axrulur – axrulmak*).

اُغْرَلْدِي *oqraldï* نىيەت قىلدى، ئىنتىلدى: چاغلىدى، كۆزلىدى. اُلْ يِرْكا اُغْرَلْدِي *ol yərgə oqraldï* — ئۇ يەرگە ئىنتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُغْرَلُرْ – اُغْرَلْماقْ *oqralur - oqralmak*).

اُغْرُلْدِي *oqruldï*: سُنكُوكْ اُغْرُلْدِي *sənük oqruldï* — سۆڭەك (ئۇگە – ئۇگىسىدىن) ئاجرالدى (اُغْرُلُرْ – اُغْرُلْماقْ *oqrulur - oqrulmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَلْجِقْ بَلِقْ يُغْرُلُورْ	*balqïk balïk yuoqrulur*
جِغايْ يَقُرْ يِغْرُلُورْ	*qïoqay yavuz yïoqrïlur* // 329 I
اَرْنكَكْ لَرِي اُغْرُلُورْ	*ərŋəkləri oqrulur*
اُدْغُجْ بِلا اَقْرِشُورْ	*ożoquq bilə əvrixür*

[لاي - پاتقاقلار يۇغۇرۇلار،
يوقسۇل - يوپۇن دۇگدىيەر،
بارماقلىرى ئۇيۇشار،
كىچىككىنە چوغ بىلەن ھەپىلىشەر.] // 129

يۇقىرىقى بىلەن قىشىنىڭ مۇنازىرىسىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دېيىلىدۇ: لاي - پاتقاقلار يۇغۇرۇلۇپ، ئۇيۇپ كېتىدۇ، يوقسۇل - يوپۇنلار دۇگدىيىپ، تۇگۇلۇپ

كېتىدۇ، ئۇلارنىڭ بارماقلىرى قورۇلۇپ، قوۋۇشماي قالىدۇ - دە، بىرەر پارچە چوغ بىلەن سۆيۈنۈپ كېتىدۇ.

ئەۋرۈلدى əvrüldi ئۆرۈلدى، يانىدى، بۇرۇلدى. ئار ئەۋرۈلدى *ər əvrüldi* — ئادەم ئۆرۈلدى، ھەرقانداق كىشىنىڭ ئۆز يۆنىلىشىدىن بۇرۇلۇشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئەۋرۈلۈر - ئەۋرۈلمەك *əvrülür - əvrülmək*).

ئەگرىلدى əgrildi ئوراldى؛ ئېگىرىلدى. كەنت ئەگرىلدى *kənd əgrildi* — كەنت (شەھەر) ئورۇپلىنىدى. يىپ ئەگرىلدى *yïp əgrildi* — يىپ ئېگىرىلدى (ئەگرىلۈر - ئەگرىلمەك *əgrilür - əgrilmək*).

ئۈگرىلدى ügrildi تەۋرىتىلدى. بېشىڭ ئۈگرىلدى *bəxik ügrildi* — بۆشۈك تەۋرىتىلدى (ئۈگرىلۈر - ئۈگرىلمەك *ügrilür - ügrilmək*). // I 330

ئامرۇلدى amruldï توختىدى، تىنىدى. قەينار ئاشىج ئامرۇلدى *kəynar əxiq amruldï* — قاينىۋاتقان قازان (سوغۇق سۇ قۇيۇلۇش بىلەن) توختىدى. ئار تىنى ئامرۇلدى *ər tïnï amruldï* — ئادەمنىڭ تىنىقى توختىدى، جېنى چىقتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ جۇشقۇنلۇقتىن كېيىن تىنچىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئامرۇلۇر - ئامرۇلماق *amrulur - amrulmak*).

ئىرغالدى ïroqaldï ئىرغىتىلدى، ئىرغاڭلىتىلدى. يىغاچ ئىرغالدى *yïoqaq ïroqaldï* — دەرەخ ئىرغىتىلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئىرغىتىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئىرغالۇر - ئىرغالماق *ïroqalur - ïroqalmak*).

ئارۋالدى arvaldï ئەرزەشلەندى، ئەرزەش ئوقۇلدى. ئارقىش ئارۋالدى *arvaldï* ① *arvax* — ئەپسۇن - ئەرزەش ئوقۇلدى (ئارۋالۇر - ئارۋالماق *arvalur - arvalmak*).

ئالقالدى alqaldï ئالقىشلاندى. بەككا ئالقىش ئالقالدى *bəgkə alqïx alqaldï* — بەگكە ئالقىش ئېيتىلدى، يەنى بەگ ئالقىشلاندى (ئالقالۇر - ئالقالماق *alqalur - alqalmak*). // I 331

ئىركىلدى irkildi جۇغلاندى، يىغىلدى، توپلاندى. سۇ تىلىم ئىركىلدى *sü təlim irkildi* — ئەسكەر كۆپ توپلاندى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ جۇغلىنىشى ۋە توپلىنىشىغىمۇ

① بۇ يەردىكى «ئارقىش *arqïx* — كارۋان» سۆزى جۇملىنىڭ مەزمۇنىغا ئويغۇن كەلمەيدۇ. بىز بۇ سۆزنى «ئارۋالدى» دېگەن پېئىلنىڭ مەستەر شەكلى دەپ ھېسابلاپ، «ئارقىش *arvax*» قىلىپ ئالدۇق.

شۇنداق دېيىلىدۇ (ارْكِلُرْ - ارْكِلْماكْ *irkilür - irkilmək*). باشقا نەرسە توپلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل بەزىدە ئۆتۈملۈك ۋە بەزىدە ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ.

اُرْكُلْدِي ürküldi ئۈركۈدى ~ ھۈركۈدى، ئۈركۈپ كەتتى. اُرْكُنْجْ بُلُبْ اُرْكُلْدِي *ürkünq bolup ürküldi* —— ئۈركۈش بولۇپ ئۈركۈپ كەتتى (اُرْكُلُرْ – اُرْكُلْماكْ *ürkülür - ürkülmək*).

اَلْكَلْدِي əlgəldi ئەلگەلدى ~ ئەگىلەندى، تاسقالدى. اُونْ اَلْكَلْدِي *un əlgəldi* —— ئۇن ئەلگەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلْكَلُرْ - اَلْكَلْماكْ *əlgəlür - əlgəlmək*).

اَرْتِنْدِي artïndï ئارتىندى، ئۈچىسىغا ئارتتى. اَرْ اَرْجِسِنْ اَرْتِنْدِي *ər arqïsïn artïndï* —— كىشى خۇرجۇنىنى (ئۇلاغقا) ئارتىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرْتِنُرْ- اَرْتِنْماقْ *artïnur - artïnmaq*).

اُرْتُنْدِي ərtündi يېپىندى. اُرْاغُتْ يُوزِنْ اُرْتُنْدِي *uraqut yüzin ərtündi* —— خوتۇن يۈزىنى يېپىۋالدى. باشقا نەرسىلەرنى// يېپىنىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ[1] (اُرْتُنُرْ - اُرْتُنْماكْ *ərtünür - ərtünmək*)

اُرْتَنْدِي ərtəndi ئۆرتەندى، كۆيدى. اُرْتَنْدِي نانْكْ *ərtəndi nanq* —— ئۆرتەنگەن نەرسە (اُرْتَنُرْ-// اُرْتَنْماكْ *ərtənür - ərtənmək*). كۇن پاتقاندىن كېيىن بۇلۇت قىزارسا، «بُلْتْ اُرْتَنْدِي *bulït ərtəndi*» دېيىلىدۇ. تۈركىلەر بۇنى ياخشىلىققا جورۇيدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُنْلا بُلِتْ اُرْتَنْسا اَقْلُكْ اُرِي كَلْدُرْمِشْجا بُلُورْ

تَنْكْدا بُلِتْ اُرْتَنْسا اَقْكا يَغِي كِرْمِشْجا بُلُورْ

tünlə bulït ərtənsə əvlük urï kəldürmixqə bolur

taŋda bulït ərtənsə əvgə yaoqï kirmixqə bolur

تۇندە بۇلۇت ئۆرتەنسە، خوتۇن ئوغۇل تۇغقاندەك بولار،

تاڭدا بۇلۇت ئۆرتەنسە، ئۆيگە يېغا كىرگەندەك بولار.

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچە ئىزاھىدا «اُرْتُنْدى» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «سَفَرَتْ —— ئاچتى» دەپ بېرىلگەن، كەينىدىنلا يەنە «سَفَرَتْ —— ياپتى» دەپ بېرىلگەن. بىز بىر سۆزنىڭ ئىككى قارىمۇ قارشى مەنىدە كەلمەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنىڭ ھەر ئىككى ئىزاھىنى «ياپتى» دېگەن مەنىدە بەردۇق. چۈنكى، بۇ سۆز بىر قىسىم تۈركىي تىللاردا ھازىرمۇ «يېپىندى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

كەچقۇرۇن بۇلۇت قىزارسا، خوتۇنى ئوغۇل تۇغقانىدەك// I 333 بولىدۇ، تاڭدا بۇلۇت قىزارسا، ئۆيگە يېغا كىرگەندەك بولىدۇ. تۈركىلەر كېيىنكىسىنى ياخشىلىققا جورۇمايدۇ.

اَقْدِنْدِي əvdindi دۆۋىلىدى. اُلْ اُوزِنكا يَمِيشْ اَقْدِنْدِي *ol özinə yəmix əvdindi* — ئۇ ئۆزىگە يېمىش دۆۋىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَقْدِنُرْ - اَقْدِنْماكْ *əvdinür - əvdinmək*).

اُتْرُنْدِي utrundï ئۇتتۇر كەلدى. يۇزلەندى، قارشى چىقتى. اُلْ مَنكا اُتْرُنْدِي *ol maŋa utrundï* — ئۇ ماڭا قارشى چىقتى. يِيلْ يِغاجْقا اُتْرُنْدِي *yəl yïoqaqka utrundï* — يەل دەرەخكە سوقۇلدى (اُتْرُنُرْ - اُتْرُنْماقْ *utrunur - utrunmak*).

اِسْرِنْدِي ïsrïndï: اَرْ اِسْرِنْدِي *ər ïsrïndï* — ئادەم خاپا بولدى، يەنى چېچىلدى. بۇ سۆز، ئەسلىدە، قازاندا قاينىتىلىۋاتقان گۆللۈك تۆگىتاپىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كۆكتاتلارنىڭ ئۈستىگە پىشماي تۇرۇپلا سوغۇق سۇ قۇيسا، خېمىغا يانغانلىقىغا ئېيتىلىدۇ. كۆڭلى يۇمشاق كىشىنىڭ چېچىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِسْرِنُرْ - اِسْرِنْماقْ *ïsrïnur - ïsrïnmak*).

اَغْرِنْدِي aoqrïndï ئاغرىپ كەتتى، ئاغرىقىدىن قىينالدى. بالِغْ اَغْرِنْدِي *balïoq aoqrïndï* — ياردار ئادەم ئاغرىقىدىن// I 334 ئازابلاندى. باشقا جەھەتلەردىن ئاغرىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَغْرِنُرْ - اَغْرِنْماقْ *aoqrïnur - aoqrïnmak*).

اُكْرَنْدِي əgrəndi ئۆگەندى. اُلْ بِلِكْ اُكْرَنْدِي *ol bilik əgrəndi* — ئۇ بىلىم ئۆگەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُكْرَنُرْ - اُكْرَنْماكْ *əgrənür - əgrənmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدَمْ تِلا اُكْرَنِين بُلْما كُفازْ — *ərdəm tilə əgrənipən*[1] *bolma küvəz*

اَرْدَمْ سِزِنْ اُكُنْسا اَنكمكوذا انكار — *ərdəmsizin əgünsə əŋməgüżə əŋər*

[پەزىلەت تىلە، ئۆگىنىش بىلەن مەغرۇرلانما،

(كىمكى) پەزىلەتسىز تۇرۇپ مەغرۇرلانسا، سىناقتا ھودۇقىدۇ.]

[1] «اُكْرَنِين» سۆزى جۈملىنىڭ مەنىسىگە قارىغاندا «اُكْرَنَبَنْ *əgrənipən*» بولۇشى كېرەك.

ئىلىم - ھېكمەت ئىستە، ئۆگىنىشتىن چېكىنمە، غادايما، بىرەر نەرسىنى ئۆگەنمەيلا ئۆزىنى بىلىمدان كۆرسىتىپ ماختىنىدىغان كىشى سىناقتا ھودۇقۇپ قالىدۇ. اَرْ اُزْلُقْ اُكْرَنْدى *ər uzluk өgrəndi* — ئادەم ھۇنەر ئۆگەندى.

اَكْرِنْدِي əgrindi: اُراغُتْ يِبْ اَكْرِنْدِي *uraoqut yïp əgrindi* — خوتۇن ئۆزى ئۈچۈن يىپ ئېگىردى. يىپ ئېگىرىۋاتقاندەك//بولۇپ كۆرۈنۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكْرِنُرْ - اَكْرِنْماكْ *əgrinür - əgrinmək*).

اُخْسِنْدِي ohsïndï ئۆكۈندى، پۇشايمان قىلدى. اُلْ قِلْمِشْ ايشِنكا اُخْسِنْدِي *ol kïlmïx ïxïŋa ohsïndï* — ئۇ قىلغان ئىشىغا ئۆكۈندى (اُخْسِنُورْ - اُخْسِنْماقْ *ohsïnur - ohsïnmak*).

اَرْسِنْدِي ərsindi ئەر بولۇپ قالدى. اُغُلْ اَرْسِنْدِي *oqul ərsindi* — بالا ئەر بولۇپ قالدى، ئەر يەتتى (اَرْسِنُرْ - اَرْسِنْماكْ *ərsinür - ərsinmək*).// 131

اَۋْسِنْدِي əvsindi: اُلْ بُو اَۋْنِ اَۋْسِنْدِي *ol bu əvni əvsindi* — ئۇ بۇ ئۆينى ئۆز ئۆيى قىلىۋالدى، ھەتتا كىرىپ جايلىشىۋالدى (اَۋْسِنُرْ - اَۋْسِنْماكْ *əvsinür - əvsinmək*).

اِجْغِنْدِي ïqoïndï قاچۇرۇۋەتتى، ئۇچۇرۇۋەتتى، چىقىرىۋەتتى. اُلْ قُشْنِ اَلْكِدِنْ اِجْغِنْدِي *ol kuxnï əlkidin ïqoïndï* — ئۇ قۇشنى قولىدىن چىقىرىپ قويدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَقاداقِي يَلْغاغالى اَلْكِداكِي اِجْغِنُورْ

yakadakï yaloqaoqalï əlkidəki ïqoïnur

ياقىسىدىكىنى يالايمەن دەپ، ئىلكىدىكىدىن ئايرىلىپتۇ.

ياقىسىغا يېپىشىپ قالغان ئاشنى يالايمەن دەپ، قولىدىكى ئاياق - تاۋاقلىرىدىن ئايرىلىپتۇ.

بۇ ماقال بىرەر نەرسىگە ئىنتىلگەن كىشىنى//قولىدا قالغىنىنى ساقلاش ئۈچۈن ئېھتىيات قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. اَرْ اِجْغِنْدِي *ər iqoïndï* — ئادەم «يەل» چىقىرىۋەتتى، يەنى كىشى كۆپ يەردە تۇتالماي «يەل» چىقىرىۋېتىپ، 336 I

بۇنىڭدىن ئۇيالدى (اِجْغُنُورْ – اِجْغْنْماقْ *iqoqïnur - iqoqïnmak*).

اِرْغَنْـــدِي ïroqandï ئىرغاڭلىدى. يِغـــاجْ اِرْغَنْـــدِي *yïoqaq ïroqandï* — ياغاچ (دەرەخ) ئىرغاڭلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِرْغَنُورْ – اِرْغَنْماقْ *ïroqanur - ïroqanmak*).

اَشْغَنْدِي axoqïndï ئىشقىلاندى، سۈركەلدى، سوقۇلدى. تاشْ اَشْـــغَنْدِي *tax axoqïndï* — تاش ئىشقىلاندى. ھەرقانداق قاتتىق نەرسىنى ئىشقىلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَشْغُنُورْ – اَشْغْنْماقْ *axoqïnur - axoqïnmak*).

اَلْقَنْدِي alkïndï تۇگىدى. اَلْقَنْدِي نانْـــكْ *alkïndï nəŋ* — تۇگىگەن نەرسە. اَرْ اَلْقَنْـــدِي *ər alkïndï* — ئادەم تۇگىدى، ئۆلدى (اَلْقَنُورْ – اَلْقَنْماقْ *alkïnur - alkïnmak*).

اُتْكُنْدِي ötkündï دوربىدى، تەقلىد قىلدى. اُلْ مَنكا اُتْكُنْدِي *ol maŋa ötkündï* — ئۇ ماڭا تەقلىد قىلدى. بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَرْغا قازْقا // اُتْكُنْسا بُتِ سِنُورْ 337 I

karoqa kazka ötkünsə putï sïnur

قاغا غازنى دورىسا، پۇتى سۇنار.

قاغا كۇچتە ۋە ئۇچۇشتا ئۆزىنى غازغا ئوخشاتسا، پۇتى سۇنىدۇ. بۇ ماقال كىشىنى ئۆز ھالىغا بېقىپ ئىش قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

اِرْكِنْدِي irkindi يىغدى، توپلىدى. اُلْ اُزنكا نَنْـــكْ اِرْكِنْـــدِي *ol özinə nəŋ irkindi* — ئۇ ئۆزىگە نەرسە يىغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِرْكِنُـــــرْ – اِرْكِنْمـــــاكْ *irkinür - irkinmək*).

اِسْـــكَنْدِي iskəndi ئىسكەندى، ئۇزدى. اَتْ اُتْ اِسْـــكَنْدِي *at ot iskəndi* — ئات ئوت ئىسكەپ يېدى، يەنى بىر - بىرلەپ ئۇزۇپ يېدى. قىل - يۇڭ ياكى پاكار ئوتلارنى ئۇزۇشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِسْكَنُرْ – اِسْكَنْماكْ *iskənür - iskənmək*).

اَلْكَنْدِي əlgəndi ئەلگىدى، تاسقىدى. اُراغْتْ اُونْ اَلْكَنْدِي *uraqut un əlgəndi* — خوتۇن (ئۆزى ئۇچۇن) ئۇن ئەلگىدى، ئۇن تاسقىدى (اَلْكَنُـــــرْ – اَلْكَنْمـــــاكْ *əlgənür - əlgənmək*).

اَمْكَنْـــــدِي əmgəndi ئەمگەندى، چارچىدى. اُلْ بُـــــو ايشْـــــتا تَلِـــــمْ اَمْكَنْـــــدِي *ol bu ïxta təlim əmgəndi* — ئۇ بۇ ئىشتا كۆپ ئەمگەندى. بۇ سۆز مۇناقىمۇ

ئىشلىتىلمىدۇ: خانْ قَرْشِيقا اَمْكَنْـــدِي *han karxīka amgandi* — خان (ھاردۇق يېتىپ)///ساراي (ئوردا)غا چۈشتى. بەگلەرگە ۋە چوڭلارغا ناھايىتى سىپايىلىك بىلەن سۆزلىگەندە شۇنداق دېيىلمىدۇ (اَمْكَنُرْ – اَمْكَنْمـــاكْ *amgənür - amgənmək*). ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ. 132 338 I

اُپْلَنْدِي üpləndi تالاندى، يېغىغا ئۈچرىدى. اَنِكْ تَقارِي اُپْلَنْدِي *anïŋ tavarï üpləndi* — ئۇنىڭ تاۋىرى تالاندى (اُپْلَنُرْ – اُپْلَنْماكْ *üplənür - üplənmək*).

اَتْلَنْـــدِي atlandï ئاتلاندى، ئاتقا مىندى. اَرْ اَتْلانْـــدِي *ər atlandï* — ئادەم ئاتلاندى. اُلْ تاغْقـــا اَتْلَنْـــدِي *ol taoŋka atlandï* — ئۇ تاغقا چىقتى. ئوغۇزچە. ھەرقانداق نەرسىگە چىقىشقىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ (اَتْلَنُرْ – اَتْلَنْماقْ *atlanur - atlanmak*).

اَتْلَنْدِي ətləndi ئەتلەندى، ئەت ئالدى. اُغُلْ اَتْلَنْـــدِي *oqul ətləndi* — ئوغۇل ئەتلەندى. ھەرقانداق ئورۇق نەرسىنىڭ سەمرىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ (اَتْلَنُـــرْ – اَتْلَنْمـــاكْ *ətlənür - ətlənmək*).

اِتْلِنْدِي itlindi ئىتتىرىلدى. تاشْ اِتْلِنْدِي *tax itlindi* — تاش ئىتتىرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِتْلِنُورْ – اِتْلِنْماكْ *itlinür - itlinmək*). بالىنىڭ ئۆمىلەشكە باشلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ. بۇ سۆز كىشى ئاچچىقلانغاندا ئېيتىلمىدىغان «كۆزۈمدىن يوقال» دېگەن مەنىدىكى «مَنِكْ يُوزْدِنْ اِتْلِنْ// *maniŋ yüzdin itlin*» دېگەن سۆزدىمۇ كەلگەن. 339 I

اَجْلِنْـــدِي aqlïndï ئېچىلدى. قَبُـــغْ اَجْلِنْـــدِي *qapuoq aqlïndï* — قوۋۇق ئېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. باشقا بىر شېئىدە «اَجِلْـــدِي *aqïldï*» دەپمۇ ئېيتىلمىدۇ (اَجْلِنُورْ – اَجْلِنْماقْ *aqlïnur - aqlïnmak*).

اُجْلَنْدِي üqləndi ئۇچلەندى، ئۇچ بولدى. اُجْلَنْـــدِي نانْـــكْ *üqləndi nəŋ* — ئۇچلەنگەن نەرسە، يەنى ئۇچ بولغان نەرسە. جۈملىدىن «ئىككى غاز ئۇچ بولدى» دېيىش ئورنىغىمۇ «اِكِي قازْ اُجْلَنْدِي *iki qaz üqləndi*» دېيىلمىدۇ (اُجْلَنُـــرْ – اُجْلَنْمـــاكْ *üqlənür - üqlənmək*).

اِجْلَنْدِي iqləndi دان تۈتتى، ئىچى تولدى. تَرِغْ اِجْلَنْدِي *tarïoq iqləndi* — ئاشلىق دان تۈتتى. يېيىلمىدىغان نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى يېيىشكە بولمىدىغان ھالەتكە كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ (اِجْلَنُرْ – اِجْلَنْماكْ *iqlənür - iqlənmək*).

اُجْلَنْدِي uqlandï ئۇچلاندى، ئۇچ چىقتى. اُجْلَنْدِي نانْكْ *uqlandï nəŋ* — ئۇچلانغان نەرسە (اُجْلَنُرْ – اُجْلَنْماقْ *uqlanur - uqlanmak*).

اَذْلَنْدِي əžləndi ئازلاندى، ئەتىۋارلاندى، ياخشىلاندى. اَذْلَنْدِي نانْكْ *əžləndi nəŋ* — ئەتىۋارلانغان نەرسە، تاشلاپ قويۇلماي، ئىشلىتىش ئۈچۈن ئېلىنغان نەرسە.// 340 I

تېرىدىن جۇۋا، كىگىزدىن پايپاق قىلىنغاندەك (اَذْلَنُرْ – اَذْلَنْمَاكْ *əžlənür - əžlənmək*).

اُذْلَنْدِي üžləndi كۆيلىدى. يِلْقِي اُذْلَنْدِي *yilqi üžləndi* — يىلقا كۆيلىدى (اُذْلَنُرْ – اُذْلَنْماكْ *üžlənür - üžlənmək*).

اَرْلَنْدِي ərləndi ئەرلەندى، ئەرلىك بولدى. اُراغُتْ اَرْلَنْدِي *uraqut ərləndi* — خوتۇن ئەرلىك بولدى (اَرْلَنُرْ - اَرْلَنْماكْ *ərlənür - ərlənmək*).

اُرْلَنْدِي ərləndi ئۆرلىدى، پەيدا بولدى. بُلِتْ اُرْلَنْدِي *bulït ərləndi* — بۇلۇت ئۆرلىدى (اُرْلَنُرْ - اُرْلَنْماكْ *ərlənür - ərlənmək*). ئەگ چىرايلىقى «اُوردِي *ordi*» دەپ سۆزلەشتۇر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَيْ قَبُبْ اَقْلَنُبْ	*ay kapup əvlənüp*
اَقْ بُلِتْ اُرْلَنُبْ	*ak bulït ərlənüp*
بِرْبِرْ اُوزا اُكْلَنِبْ	*bir bir üzə üglənip*
سَجِلِبْ سُقِي اَنْكْرَشُورْ	*saqïlïp suvï aŋraxur*// 341 I

[ئاي قوپۇپ قوتانلىنىپ،
ئاق بۇلۇتلار ئۆرلىشىپ،
بىر - بىرىنىڭ ئۈستىگە دۆۋىلىنىپ،
سۇيى چېچىلىپ شارقىرار.]// 133

ئاي چىقىپ قوتانلىنىش بىلەن ئاق بۇلۇتلار كۆتۈرۈلۈپ، بىر - بىرىنىڭ ئۈستىگە مىنگىشىدۇ ــ دە، شارقىراپ سۇيىنى تۆكىدۇ.

ئاي قوتانلانغانىنى تۈركىلەر «يامغۇر ياغىدۇ» دېگەنگە جورۇيدۇ.

اُوزْلُنْدِي üzlündi ئۈزۈلدى. اُرُقْ اُوزْلُنْدِي *uruk üzlündi* — ئارغامچا ئۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُزْلُنُرْ - اُزْلُنْماكْ *üzlünür - üzlünmək*).

اُزْلَنْدِي üzləndi يۇزلەندى، كۆپۈكلەندى. اَشِجْ اُزْلَنْدِي *axïq üzləndï* — قازان كۆپۈكلەندى (اُزْلَنُرْ - اُزْلَنْماكْ *üzlənür - üzlənmək*).

اَسْلِنْدِي aslïndï ئېسىلدى. اَسْلِنْدِي نانْكْ *aslïndï nəŋ* —— ئېسىلغان نەرسە (اَسْلِنُرْ - اَسْلِنْماقْ *aslïnur - aslïnmaq*).

اَقْلَنْدِي əvləndi قوتانلىدى. اَيْ اَقْلَنْدِي *ay əvləndi* —— ئاي قوتانلىدى. اُلْ بُو اَقْنِي اَقْلَنْدِي *ol bu əvni əvləndi* —— ئۇ بۇ ئۆينى ئۆي قىلىۋالدى، يەنى ئۆز ئۆيى ھېسابلىدى (اَقْلَنُرْ - اَقْلَنْماكْ *əvlənür - əvlənmək*). // 342 I

اُكْلَنْدِي əgləndi ئۆزىگە كەلدى، ئەقلىنى تاپتى. اَرُقْ اَرْ اُكْلَنْدِي *aruk ər əgləndi* —— ھارغان ئادەم ھاردۇق چىقاردى (اُكْلَنُرْ - اُكْلَنْماكْ *əglənür - əglənmək*). بىركىم بالدۇر چۈشەنمەي، كېيىنرەك چۈشەنسىمۇ «اُكْلَنْدِي *əgləndi*» دېيىلىدۇ، ئەسلىي «اُو كْلَنْدِي *əgləndi*» دۇر.

اِگْلَنْدِي igləndi ئاغرىقى تۇتتى، تولغاق يېدى. اُراغُتْ اِگْلَنْدِي *uraqut igləndi* —— خوتۇن تولغاق يېدى، ئۇنىڭ ئاغرىقى تۇتتى. بىر كىمنىڭ بىر ئاز ئاغرىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَمْلَنْدِي əmləndi ئەملەندى، داۋالاندى. اَرْ اَمْلَنْدِي *ər əmləndi* —— ئادەم داۋالاندى، يەنى ئۆزىگە داۋا تاپتى (اَمْلَنُرْ - اَمْلَنْماكْ *əmlənür - əmlənmək*).

بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر

اُرْبَتِّي urpattï ھۇرپەيتتى، پاخپايتتى. اَرْ بَشِنْ اُرْبَتِّي *ər baxïn urpattï* —— ئادەم بېشىنى پاخپايتتى، يەنى چېچىنى كۆپتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْبَتُرْ - اُرْبَتْماقْ *urpatur - urpatmaq*). // 343 I ①

اِرْبَتِّي irpətti تىلدۇردى. اُلْ يِغاجْ اِرْبَتِّي *ol yïoqaq irpətti* —— ئۇ ياغاچ تىلدۇردى (اِرْبَتُرْ - اِرْبَتْماكْ *irpətür - irpətmək*).

اَرْتَتِّي artattï بۇزدى، نابۇت قىلدى. اُلْ اَرْتَتِّي *ol artattï* —— ئۇ (نەرسىنى) نابۇت قىلدى (اَرْتَتُرْ - اَرْتَتْماقْ *artatur - artatmaq*).

① بۇ سۆز باشقا ئورۇنلاردا «اُرْبَشْماكْ، اُرْبَرْماكْ» شەكلىدە يۈمشاق ئېلىنغان بولسىمۇ، بۇ جايدا «اُرْبَتْماقْ» دەپ كەلگەن. بىز ھەر ئىككى ۋاريانتىنى ساقلىدۇق.

ئىرتەتتى irtətti ئىزدەتتى. ئۇ ئۇنى ئىزدەتتى — ol anï irtətti ئۇ ئۇنى ئىزدەتتى (ئىرتەتۈر - ئىرتەتمەك irtətür - irtətmək).

ئۆرتەتتى ørtətti ئۆرتەتتى، كۆيدۈرگۈزدى. ئۇ بۈك ئۆرتەتتى — ol bük ørtətti ئۇ بۈك (چاتقال) ئۆرتەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۆرتەتۈر - ئۆرتەتمەك ørtətür - ørtətmək).

ئىستەتتىم istəttim ئىستەتتىم. مەن ئۇنى ئىستەتتىم — mən anï istəttim مەن ئۇنى ئىستەتتىم، يەنى مەن ئۇنىڭ كەينىدىن ئادەم ئەۋەتىپ ئىزدەتتىم (ئىستەتۈر - ئىستەتمەك istətür - istətmək). I 344 //

ئۇقتتى ok,tattï ئوق ئاتقۇزدى. بەگ ئوق ئاتقۇزدى — bəg anï ok,tattï بەگ ئۇنى ئوق ئاتقۇزدى (ئۇقتۇر - ئۇقتماق ok,tatur - ok,tatmak).

ئولختتى olhuttï ئولتۇرغۇزدى. ئۇ مېنى ئولتۇرغۇزدى — ol məni olhuttï ئۇ مېنى ئولتۇرغۇزدى (ئولختۇر - ئولختماق olhutur - olhutmak). 134 //ئەسلىدە «غ - ọ» بىلەن «ئۇققتى oloqutti» بولغىنى توغرا. چۈنكى، پېئىل «خ - h» بىلەن ئۆتۈملۈك بولماي، «غ - ọ» بىلەن ئۆتۈملۈك بولىدۇ؛ شۇڭا، «ئۇدغۇردى ożoqurdï — ئويغاتتى» ۋە «تۇدغۇردى tożoqurdï — تويغۇزدى» پېئىللىرىمۇ شۇنداق «غ - ọ» بىلەن ئۆتۈملۈك بولۇپ كەلگەن.

ئۇبرتتى upratti ئۇپراتتى. ئۇ تونىنى ئۇبرتتى — ol tonïn upratti ئۇ تونىنى ئۇپراتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۇبرتۇر - ئۇبرتماق upratur – upratmak).

ئۇدرتتى üżrətti ئاۋۇتتى، كۆپەيتتى. ئۇ تاۋارىغ ئۇدرتتى — ol tavarïoq üżrətti ئۇ تاۋارنى ئاۋۇتتى، يەنى مالنى كۆپەيتتى (ئۇدرتۇر - ئۇدرتماق üżrətür – üżrətmak).

ئاغرىتتى aoqrïttï ئاغرىتتى، رەنجىتتى. ئۇ ئۇنى ئاغرىتتى — ol anï aoqrïttï ئۇ ئۇنى ئاغرىتتى (ئاغرىتۇر - ئاغرىتماق aoqritur - aoqrïtmak). I 345 //

ئوغرتتى ooqrattï ئەۋەتتى، يوللىدۇردى. ئۇ مېنى ئىشقا ئوغرتتى — ol məni ïxka ooqrattï ئۇ مېنى ئىشقا يوللىدۇردى (ئوغرتۇر - ئوغرتماق ooqratur - ooqratmak).

ئۆگرەتتى ogrətti ئۆگەتتى. ئۇ ماڭا بىلىم ئۆگەتتى — ol maŋa bilik ogrətti ئۇ ماڭا بىلىم ئۆگەتتى، يەنى ماڭا ئىلىم - ھېكمەت ئۆگەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۆگرەتۈر - ئۆگرەتمەك ogrətür - ogrətmək).

ئۈگرتتى ügritti تەۋرەتتۈردى. ئۇ بۇشۇك تەۋرەتتۈردى — ol aŋar bəxik ügritti ئۇ ئاڭا بۆشۈك تەۋرەتتۈردى (ئۈگرتۇر - ئۈگرتمەك ügritür - ügritmək).

تېكست

اَمْرِتّـــــي əmritti قىچقىنى كەلتۈردى. قَشــــــنْماقْ مَنـــــكْ يَنـــــيمْ اَمْرِتّـــــي *kaxïnmak mənij yənim əmritti* — قىچىشقاق ئەت يېنىمنىڭ قىچقىنى كەلتۈردى. بىر كىم بىر كىمنىڭ قولتۇقى ياكى بوينىنى ئويناشىپ قاشلىسا، پۈتۈن بەدىنىنىڭ غىدىقى كېلىپ، كۈلۈپ تاشلىغاندەك (اَمْرِتُـــرْ - اَمْرِتْمـــاكْ *əmritür - əmritmək*).

اَتْسَتّي ətsətti ئەتسىرەتتى، گۆش يېگۈسىنى كەلتۈردى. اُلْ مَنِ اَتْسَتّي *ol məni ətsətti* — ئۇ مېنى ئەتسىرەتتى (اَتْسَتُرْ - اَتْسَتْماكْ *ətsətür - ətsətmək*).

اَخْسَتّي ahsattï ئاقساتتى. اُلْ اَنِ اَخْسَتّي *ol anï ahsattï* — ئۇ ئۇنى ئاقساتتى (اَخْسَتُرْ - اَخْسَتْماقْ *ahsatur - ahsatmak*). 346 I//

اَشْسَـــــتّي axsattï ئاشسىراتتى، ئاش يېگۈسىنى كەلتۈردى. اُلْ اَنِ اَشْسَـــــتّي *ol anï axsattï* — ئۇ ئۇنى ئاشسىراتتى (اَشْسَـــــتُرْ - اَشْسَـــــتْماقْ *axsatur - axsatmak*).

اَقْسَتّي əvsətti ئۆيسىرەتتى، ئۆينى سېغىندۇردى. اُغْلُمْ مَنِ اَقْسَـــتّي *oqlum məni əvsətti* — ئوغلۇم مېنى ئۆيسىرەتتى (اَقْسَتُرْ - اَقْسَتْماكْ *əvsətür - əvsətmək*).

اُخْشَتّي ohxattï ئوخشاتتى. اُلْ مَنِ اَتاما اُخْشَـــتّي *ol məni atama ohxattï* — ئۇ مېنى ئاتامغا ئوخشاتتى (اُخْشَتُرْ - اُخْشَتْماقْ *ohxatur - ohxatmak*).

اُقْشَتّي uvxattï ئۇشاتتى ~ ئوشتۇدى. اُلْ اَتْمـــاكْ اُقْشَـــتّي *ol ətmək uvxattï* — ئۇ نان ئۇشاتتى (اُقْشَـــتُرْ - اُقْشَـــتْماقْ *uvxatur - uvxatmak*). توغرىسى مۇشۇ. بۇنى «اُشتّي *uxattï*»مۇ دەيدۇ.

الشَتّي əlxətti: اُلْ اَنِ الشَتّي *ol anï əlxətti* — ئۇ ئۇنى (ئېچىرقىتىپ) ئۆلەر ھالەتكە يەتكۈزدى (الشَتُرْ - الشَتْماكْ ① *əlxətür - əlxətmək*). 347 I//

اِرْغَتّي ïroqatti ئىرغاتتى. اُلْ يِغـــاجْ اِرْغَتّـــي *ol yïoqaq ïroqattï* — ئۇ ياغاچ ئىرغاتتى. 135// باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِرْغَتُـــرْ - اِرْغَتْمـــاقْ *ïroqatur - ïroqatmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزگە ھەرىكە قويۇلمىغان، بۇ سۆز يازما نۇسخا 144- بەتتىكى «الشادي» سۆزى بىلەن بىر سۆز بولۇپ، ھەر ئىككىسى « *ol* » دېگەن يىلتىزدىن كەلگەن. شۇڭا، بىز بۇلارنى «*əlxətti*» ۋە «*əlxədi*» دەپ ئالدۇق.

يِكِتْ لَرِكْ اِشْلَتُو *yigitlərig ixlətü* [يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ،
يِغاجْ يِمشْ اِرْغَتُو *yïoqaq yəmix ïroqatu* مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ،
قُلانْ كَيِكْ اَفْلَتُو *kulan kəyik avlatu* قۇلان - كېيىك ئوۋلىتىپ،
بَذْرَمْ قِلِبْ اَقْنَلِمْ *bəžrəm kïlïp avnalïm* بايرام قىلىپ ئاۋۇنايلى.]

سەيلە - تاماشانى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: يىگىتلەرنى ئىشقا سېلىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ، ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلىتىپ، بايرام قىلىپ كۆڭۈل ئاچايلى. // I 348

اُلْغَتِي uloqattï ئۇلغايدى، چوڭايدى. اُغْلانْ اُلْغَتِي *oqlan uloqattï* — بالا ئۇلغايدى، بالا چوڭ بولدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اُلْغاذْتِي *uloqažtï* — ئۇلغايدى» بولۇپ، ھەرپ قوشۇلۇپ كەتكەن (اُلْغَتُرْ - اُلْغَتْماقْ *uloqatur - uloqatmaq*).

اُرْكُتِي ürkütti ئۈركۈتتى ~ ھۈركۈتتى. اُلْ قُوىْ اُرْكُتِي *ol qoy ürkütti* — ئۇ قوي ئۈركۈتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْكُتُرْ - اُرْكُتْماكْ *ürkütür - ürkütmək*).

اَمْكَتِي əmgətti ئەمگەندۈردى، چارچاتتى. اُلْ اَنِي اَمْكَتِي *ol anï əmgətti* — ئۇ ئۇنى ئەمگەندۈردى (اَمْكَتُرْ - اَمْكَتْماكْ *əmgətür - əmgətmək*).

اَلْكَتِي əlgətti ئەلگەتتى، تاسقاتتى. اَلْ اُنْ اَلْكَتِي *ol un əlgətti* — ئۇ ئۇن ئەلگەتتى (اَلْكَتُرْ - اَلْكَتْماكْ *əlgətür - əlgətmək*).

اُبْلَتِي üplətti تالاتتى، بۇلىتىۋەتتى. اُلْ اَنكْ تَقارِنْ اُبْلَتِي *ol anïŋ tavarïn üplətti* — ئۇ ئۇنىڭ تاۋىرىنى تالىتىۋەتتى (اُبْلَتُرْ - اُبْلَتْماكْ *üplətür - üplətəmək*).

اَتْلَتِي ətlətti ئەت قىلدۇردى. اُلْ قُوىْ اَتْلَتِي *ol qoy ətlətti* — ئۇ قوينى (سويدۇرۇپ) گۆش قىلدۇردى (اَتْلَتُرْ - اَتْلَتْماكْ *ətlətür - ətlətmək*). // I 349

اُكْلُتِي üklütti كۆپەيتتى. اُلْ نانْكْنِي اُكْلُتِي *ol nəŋni üklütti* — ئۇ بىر نەمىنى كۆپەيتتى (اُكْلُتُرْ - اُكْلُتْماكْ *üklütür - üklütmək*).

اَذْلَتِي əžlətti ئىزىغا سالدۇردى، تۈزەتتى. اُلْ تَوارِنْ اَذْلَتِي *ol tavarïn əžlətti* — ئۇ تاۋىرىنى تۈزەتتى، يەنى ئارىلىشىپ كەتكەن ياكى چېچىلغان مالىلىرىنى تەرتىپكە سالدۇردى (اَذْلَتُرْ - اَذْلَتْماكْ *əžlətür - əžlətmək*).

اُذْلَتِي užlattï كەينىگە سالدى، ئەگەشتۈردى، سوڭداشتۇردى. اُلْ اُغْلِنْ اُذْلَتِي

ol oqlïn uzlattï — ئۇ ئوغلىنى ماڭا ئەگەشتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*uzlatur - uzlatmak*; اُذْلَتُرْ – اُذْلَتْماقْ).

اِشْلَتّي ixlətti ئىشلەتتى، ئىشقا سالدى. *ol aŋar ïx ixlətti* — ئۇ ئاڭا ئىش ئىشلەتتى (*ixlətür - ixlətmək*; اِشْلَتُرْ – اِشْلَتْماكْ).

اَشْلَتّي axlattï قاداتتى. *ol ayaq axlattï* — ئۇ ئاياق - تاۋاقلىرىنى قاداتتى (*axlatur - axlatmak*; اَشْلَتُرْ – اَشْلَتْماقْ).

اَغْلَتّي aoqlattï يىراقلاشتۇردى. *ol kixini aoqlattï* // I 350 — ئۇ كىشىنى يىراقلاشتۇردى، ئىستىگىنىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئادەملەرنى ئۆزىدىن يىراقلاشتۇردى (*aoqlatur - aoqlatmak*; اَغْلَتُرْ – اَغْلَتْماقْ).

اُغْلَتّي uoqlïttï ئاۋۇتتى، جىقلاتتى. *ol tawarïn uoqlïttï* — ئۇ تاۋارىنى ئاۋۇتتى (*uoqlïtur - uoqlïtmak*; اُغْلَتُرْ – اُغْلَتْماقْ).

اَقْلَتّي avlattï ئوۋلاتتى. *ol maŋa ïvïk avlattï* — ئۇ ماڭا تاغ ئۆچكىسى ئوۋلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*avlatur - avlatmak*; اَقْلَتُرْ – اَقْلَتْماقْ). // 136

اِكْلَتّي iglətti چىگدىرىتى. *ol aŋar yaŗ iglətti* — ئۇ ئاڭا يەر چىگدىرىتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*iglətür - iglətmək*; اِكْلَتُرْ – اِكْلَتْماكْ).

اِكْلَتّي iglətti ئاغرىتتى، كېسەل قىلدى. *bu yaŗ anï iglətti* — بۇ يەر ئۇنى ئاغرىتىپ قويدى (*iglətür - iglətmək*; اِكْلَتُرْ – اِكْلَتْماكْ).

اَمْلَتّمْ əmləttim ئەملەتتىم، داۋالاتتىم. *mən anï əmləttim* — مەن ئۇنى ئەملەتتىم (*əmlətür - əmlətmək*; اَمْلَتُرْ – اَمْلَتْماكْ). // I 351

اِمْلَتّمْ imləttim ئىملەتتىم، ئىشارەتلەتتىم. *mən anï imləttim* — مەن ئۇنى ئىملەتتىم، يەنى قول ياكى كۆز قىسىش بىلەن ئىشارەت قىلدۇردۇم (*imlətürmən - imlətmək*; اِمْلَتُرْمَنْ – اِمْلَتْماكْ).

اَذْنَتّي aznattï ئاينىدى، ئۆزگەرتتى. *ər aznattï* — ئادەم ئاينىدى، يەنى بالدۇرقى ھالىنى ئۆزگەرتتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر ھالدىن باشقا ھالغا كۆچۈشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (*aznatur - aznatmak*; اَذْنَتُرْ – اَذْنَتْماقْ).

اُرْنَتّمْ ornattïm ئورناتتىم. *mən nəŋ ornattïm* — مەن بىر نېمە ئورناتتىم (*ornaturmən - ornatmak*; اُرْنَتُرْمَنْ – اُرْنَتْماقْ).

ئەسنەتتى əsnətti شامال چىقاردى؛ ئەسنەتتى. تەڭرى ئەسىن ئەسنەتتى *təŋri əsin əsnətti* — تەڭرى شامال چىقاردى. يەك ئەسنەتتى *yək anï əsnətti* — شەيتان ئۈنى ئەسنەتتى (ئەسنەتۈر - ئەسنەتمەك *əsnətür - əsnətmək*).

ئۇسنادىم usnattïm ئوخشاتتىم. مەن ئانچە ئۇسنادىم *man aŋar usnattïm* — مەن ئاڭا ئوخشاتتىم، يەنى مەن ئۇنىڭغا ئوخشايدۇ دەپ چاغلىدىم (ئۇسنۇر - ئۇسنامەق *usnatur - usnatmak*) I 352.

ئاغىتتى aoqnattï ئاغناتتى ~ ئېغناتتى؛ قورۇدى. ئۇل ئاتىن توپراققا ئاغىتتى *ol atïn toprakka aoqnattï* — ئۇ ئېتىنى توپراققا ئېغناتتى. يىغاچ ئانچە تىلىن ئاغىتتى *yaoqak anïŋ tïlïn aoqnattï* — ياڭاق ئۇنىڭ تىلىنى قورۇدى، ھەتتا كالۋالاشتۇردى (ئاغىتۇر - ئاغىتماق *aoqnatur - aoqnatmak*).

ئۇلىتتى ulnattï ئوڭلاتتى. ئۇل ئوقىن ئۇلىتتى *ol okïn ulnattï* — ئۇ ئوقىنى ئوڭلاتتى، يەنى ئوقىنىڭ ئاستىنى ئۈستىگە قىلىپ ئوڭلاتتى (ئۇلتۇر - ئۇلتماق *ulnatur - ulnatmak*).

مەنقۇسنىڭ باشقا بىر تۈرى

ئوتۇردى ətürdi ئۆيدۈردى، ئەسلەتتى، ئويلاتتى. ئۇل مانچا سۆز ئوتۇردى *ol maŋa səz ətürdi* — ئۇ ماڭا سۆز ئەسلەتتى، سۆز ياكى باشقا نەرسىلەرنى ئېسىمگە سالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئوتۇرۇر - ئوتۇرماق *ətürür - ətürmək*).

ئېتتۈردى əttürdi ئەتتۈردى، ئەشتۈردى. ئۇل ئانچە بلك ئېتتۈردى *ol aŋar bəlik əttürdi* — ئۇ ئاڭا پىلىك ئەشتۈردى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ھىممىلىشى، ئېشىلىشىگىمۇ شۇنداق (ئېتتۈرۈر - ئېتتۈرماق *əttürür - əttürmək*) I 353.

ئاجۇردى aqurdï ئاچۇردى، ئېچىرقاتتى. ئۇل ئانى ئاجۇردى *ol anï aqürdï* — ئۇ ئۇنى ئاچۇردى، ئېچىرقاتتى (ئاجۇرۇر - ئاجۇرماق *aqurur - aqurmak*).

ئويۇشدى oyuxdï ئويۇشتى. ئالار ئىككى قاغۇن ئويۇشدى *olar ikki kaoqun oyuxdï* — ئۇلار

ئىككىسى قوغۇن ئويۇشتى، يەنى قوغۇنغا چاقماق ئۇرۇشۇپ باقتى. ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئُيُشُرْ – ئُيُشْماقْ oyuxur - oyuxmak)//137.

ئُيُشْدِي uyuxdï: اُلْ اَنكَرْ قابْقا اُونْ ئُيُشْدِي ol aŋar kapka un uyuxdï — ئۇ ئۇنىڭغا قاپقا ئۇن بېسىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئُيُشُرْ – ئُيُشْماقْ uyuxur - uyuxmak).

ئُيُكْتِي üyükti كۆمۈلدى، پاتتى؛ تېشىرقىدى، اَنىڭْ اَذاقِي قُمْدا ئُيُكْتِي anïŋ ażakï kumda üyükti — ئۇنىڭ ئايىغى قۇمغا پاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَنىڭْ اَذاقِي ئُيُكْتِي anïŋ ażakï üyükti — ئۇنىڭ ئايىغى تېشىرقىدى (ئُيُكارْ – ئُيُكْماكْ üyükər - üyükmək).

اَيِلْدِي ayïldï ئېيتىلدى. اَنكَرْ سُوزْ اَيِلْدِي aŋar søz ayïldï —//354 I ئاڭا سۆز ئېيتىلدى (اَيِلُرْ – اَيِلْماقْ ayïlur - ayïlmak).

ئُيُلْدِي oyuldï ئويۇلدى، ئويۇرۇلدى. يِرْ ئُيُلْدِي yər oyuldï — يەر ئويۇلدى. كُتُو ئُيُلْدِي kətü oyuldï — ئۆگزە يامغۇردىن ئويۇلدى (ئُيُلُورْ – ئُيُلْماقْ oyulur - oyulmak).

ئُيُلْدِي uyuldï چىڭدالدى، بېسىلدى. ئُيُلْدِي نانْكْ uyuldï nəŋ — (ئۇن تاغارغا چىڭداپ بېسىلغاندەك) بېسىلغان نەرسە (ئُيُلُورْ – ئُيُلْماقْ uyulur - uyulmak).

اَيَلْدِي uyaldï ئۇيالدى. اُلْ مَنْدِنْ اَيَلْدِي ol məndin uyaldï — ئۇ مەندىن ئۇيالدى، يەنى بىر ئىشنى قىلىشتىن تارتىندى (اَيَلُرْ – اَيَلْماقْ uyalur - uyalmak).

اِينْدِي ïyïndï ئىيىندى، كۆچەندى، ئىنجىقلىدى. اَرْ اِينْدِي ər ïyïndï — ئادەم ئىنجىقلىدى، تەرەت قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنى زورلىدى (اِينُرْ – اِينْماقْ ïyïnur - ïyïnmak).

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اَيْتُرْدِي ayturdï ئېيتتۇردى ~ ئېيتقۇزدى. اُلْ مَنكا سُوزْ اَيْتُرْدِي ol maŋa søz ayturdï — ئۇ ماڭا سۆز ئېيتتۇردى//355 I، يەنى ئۇ مېنى سۆزلەتكۈزدى (اَيْتُرُرْ – اَيْتُرْماقْ ayturur - ayturmak).

اُيْتُرْدِي oyturdï ئويدۇردى ~ ئويغۇزدى. اُلْ مَنكا قاغُونْ اُيْتُرْدِي

ol maŋa ḳaoɣun oyturdï — ئۇ ماڭا قوغۇن ئويدۇردى، يەنى چاقماق ئۇردۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*oyturur - oyturmaḳ* ،ئۇيتۇرۇر – ئۇيتۇرماق).

ئۇيتۇردى uyturdï باستۇردى، چىڭداتتى. *ol un uyturdï* — ئۇ ئۇن چىڭداتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*uyturur - uyturmaḳ* ،ئۇيتۇرۇر – ئۇيتۇرماق).

ئۇيغۇردى oyoɣurdï ئويغاتتى. *ol məni oyoɣurdï* — ئۇ مېنى ئويغاتتى. «ذ – ż» بىلەن «*oż̌oɣurdï* ئۇذغۇردى» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (ئۇيغۇرۇر – ئۇيغۇرماق *oyoɣurur - oyoɣurmaḳ*).

ئايرىدى ayrïxdï ئايرىلىشتى. *olar ikki ayrïxdï* — ئۇلار ئىككىسى ئايرىلىشتى (ئايرىشۇر – ئايرىشماق *ayrïxur - ayrïxmaḳ*). «ذ – ż» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ئايتىلدى aytïldï ئېيتىلدى، سورالدى. *sөz aytïldï* — سۆز (ۋە باشقىلار) سورالدى (ئايتىلۇر – ئايتىلماق *aytïlur - aytïlmaḳ*). I/356

ئايتىندى aytïndï سورىدى. *ol sөz aytïndï* — ئۇ سۆز قىلىپ قويۇشنى سورىدى (ئايتىنۇر – ئايتىنماق *aytïnur - aytïnmaḳ*).

ئايمەندى əymәndi ئەيمەندى. *ol məndin bu ïxta əymәndi* — ئۇ مەندىن بۇ ئىشتا ئەيمەندى (ئايمەنۇر – ئايمەنماك *əymənür - əymənmək*). 138

ئېرىلدى ərildi يېرىلدى، چاك كەتتى. *tam ərildi* — تام (ۋە باشقىلار) يېرىلدى (ئېرىلۇر – ئېرىلماك *ərilür - ərilmək*). شۇنىڭدەك تولۇن ئاي بارا - بارا كېمىيىپ بارسىمۇ «*ay ərildi* ئاي ئېرىلدى» دېيىلىدۇ.

ئېسىلدى əsildi ئازايدى، كېمەيدى. *nəŋ əsildi* — ئازايغان نەرسە (ئېسىلۇر – ئېسىلماك *əsilür - əsilmək*).

ئېۋىلدى əvildi ئۆيۈلدى، ئالدىراپ كېتىلدى. *ïxka əvildi* — ئىشقا ئۆيۈلدى (ئېۋىلۇر – ئېۋىلماك *əvilür - əvilmək*). I/357

بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر

ئۇينىتتى oynattï ئويناتتى. ئۇل ئانى ئۇينىتتى *ol anï oynattï* — ئۇ ئۇنى ئويناتتى (ئۇينىتۇر – ئۇينىتماق *oynatur - oynatmak*).

بۇنىڭ باشقا بىر تۈرى

ئايادى ayadï ئايدى. ئۇل تۇنۇن ئايادى *ol tonïn ayadï* — ئۇ تونىنى ئايدى. باشقىلاردا مۇنداق كېلىدۇ: خان ئانكار ئايا غ ئايادى *han anar ayaoq ayadï* — خان ئاڭا لەقەم بەردى (ئايار – ئاياماق *ayar - ayamak*).

تۆت ھەرپلىكلەردىن ئۇچ ھەرپلىك بولغانلار

ئىرپادى irpədi ھەرپلىدى. ئۇل يىغاچ ئىرپادى *ol yïoqaq irpədi* — ئۇ ياغاچ ھەرپلىدى. باشقا جايدا مۇنداق كېلىدۇ: ئۇل ئىشىغ ئىرپادى *ol ïxïoq irpədi* — ئۇ ئىشنى (تۈزىتىمەن دەپ) بۇزدى (ئىرپار – ئىرپاماق *irpər - irpəmək*). // 358 I

ئارتادى artadï ئادىدى، بۇزۇلدى. ئارتادى ناڭ *artadï naŋ* — ئادىغان نەرسە (ئارتار – ئارتاماق *artar - artamak*).

ئورتادى ərtədi ئۆرتىدى، كۆيدۈردى، ياندۇردى. ئۇل ئۇتۇڭ ئورتادى *ol otuŋ ərtədi* — ئۇ ئوتۇن كۆيدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئورتار – ئورتاماق *ərtər - ərtəmək*).

ئىرتادى irtədi ئىزدىدى. ئار ئىشىغ ئىرتادى *ər ïxïoq irtədi* — ئادەم ئىشنى ئىزدىدى. يەنى ئىشنىڭ كەينىگە چۈشتى (ئىرتار – ئىرتاماق *irtər - irtəmək*).

ئىستادى istədi ئىستىدى. بۇ سۆز «ئىرتادى *irtədi*»گە ئوخشاش (ئىستار – ئىستاماق *istər - istəmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يِغْلَبْ اُذُو اَرْتَدِمْ *yïoqlap użu artadïm* [كەينىدىن يىغلاپ ئادىدىم،

بَغْرِمْ بَشِنْ قَرْتَدِمْ *baoqrïm baxïn qartadïm*// 359 I باغرىم يارىسىنى تاتىلىدىم،

قَجْمِشْ قُتُغْ اِرْتَدِمْ *qaqmïx qutuoq irtədim* قاچقان بەختنى ئىزدىدىم،

يَغْمُرْ كُنِي قانْ سَجارْ *yaoqmur küni qan saqar* (كۆزۈم) يامغۇردەك قان چاچار.]

سۆيگىنىمنىڭ كەينىدىن يىغلاپ ئادا بولدۇم، پۈتۈپ بولغان باغرىم يارىسىنى يېڭىباشتىن تاتىلاپ ئېچىۋەتتىم، قاچقان بەختنى ئىزدىدىم، كۆزۈمدىن يامغۇردەك قانلىق ياش قۇيۇلدى.

اُنْدادِي ündədi ئۇندىدى، قىچقاردى. اُلْ مَنِي اُنْدادِي *ol məni ündədi* — ئۇ مېنى ئۇندىدى (اُنْدارْ - اُنْداماقْ *ündər - ündəmək*).

اَقْدِيدِي əvdidi دۆۋىلىدى، يىغدى، تەردى. اُلْ يِنْجُو اَقْدِيدِي *ol yinqü əvdidi* — ئۇ ئۇنچە يىغدى. باشقا نەرسە ۋە يېمىش توپلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَقْدِيرْ - اَقْدِيماقْ *əvdir - əvdimək*).

اَلْدادِي aldadï ئالدىدى. اُلْ ياغِينِي اَلْدادِي *ol yaoqïnï aldadï* — ئۇ دۇشمەننى ئالدىدى (اَلْدارْ - اَلْداماقْ *aldar - aldamaq*).

اُلْدِيدِي uldïdï ئۇلدىدى. اَتْ اُلْدِيدِي *at uldïdï* — 360 I 139//ئات//ئۇلدىدى، يەنى تاقىسىز مېڭىۋېرىپ ئۇلداپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلْدِيرْ - اُلْدِيماقْ *uldïr - uldïmaq*).

اُبْرادِي upradï ئۇپرىدى، كونىرىدى. تُونْ اُبْرادِي *ton upradï* — تون ئۇپرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُبْرارْ - اُبْراماقْ *uprar - upramaq*).

اُذْرادِي üżrədi ئاۋۇدى، كۆپەيدى. اُذْرادِي نانْكْ *üżrədi nəŋ* — ئاۋۇغان نەرسە (اُذْرارْ - اُذْراماكْ *üżrər - üżrəmək*).

اَغْرُودِي aoqrudï ئېغىرلىدى، ئېغىرلاشتى. اَغْرُودِي نانْكْ *aoqrudï nəŋ* — ئېغىرلاشقان نەرسە. اِكْلِكْ اَغْرُودِي *iqlik aoqrudï* — كېسەل ئېغىرلاشتى (اَغْرُورْ - اَغْرُوماقْ *aoqrur - aoqrumaq*).

اَغْرِيدِيْ aoqrïdï ئاغرىدى. اَنِكْ بَشِي اَغْرِيدِي *anïŋ baxï aoqrïdï* — ئۇنىڭ بېشى

ئاغرىدى. باشقا ھەرقانداق يەرنىڭ ياكى ياراننىڭ ئاغرىشىغىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ (اَغْرِيْر – اَغْرِيماقْ *aoqrïr - aoqrïmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بِيرْ تُيِنْ بَشِي اَغْرِيسا قَمُغْ تُيِنْ بَشِي اَغْرِيماسْ

bir toyïn baxï aoqrïsa kamuoq toyïn baxï aoqrïmas

بىر دەرۋىشنىڭ بېشى ئاغرىسا، ھەممە//دەرۋىشنىڭ بېشى ئاغرىماس. 361 I

بۇ ماقال دوستلىرى بىر نەرسىنى ئىستەۋاتقان، قوبۇل قىلغان ۋە يەۋاتقان يەردە، باشقا بىر كىمنىڭ شۇنى ئىستىمگەنلىكىنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

اُغْرادِي ooqradï يۆنەلدى، نىيەت قىلدى، تۇتۇندى، شۇغۇللاندى. بَكْ اَنكَرْ اُغْرادِي *bəg aŋar ooqradï* —— بەگ ئاڭا يۆنەلدى (اُغْرارْ – اُغْرامَاقْ *ooqrar - ooqramak*). ھەرقانداق بىر ئىشقا تۇتۇنۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُلْسا قَلِي اُغْرَيِنْ بَرْكِلْ تَقِي اَزُقْلُقْ
قَرْغِيشْ قِلُرْ اُمالارْ يُنْجِغْ كُرُبْ قُنُقْلُقْ

kolsa kalï ooqrapan[1] *bərgil takï azukluk*
karoqïx kïlur umalar yunqïoq kөrüp konukluk

[(بىر كىم) ساڭا ھاجىتى چۈشۈپ كەلسە، (ئۇنىڭغا) ئوزۇقلۇق بەر، مېھمان قىلىشنى ئېغىر كۆرسەك، ئۇلار قارغايدۇ.]

مېھمان ساڭا سورۇنۇپ كەلسە، يېمەكلىك تىلىسە، ئۇنىڭغا//بەرگىن: ئوبدان مېھماندوستلۇق قىلىنمىسا، مېھمانلار قارغايدۇ. 362 I

اُقْرادِي okradï ئوقرۇقلىدى. اَتْ اُقْرادِي *at okradï* —— ئات ئوقرۇقلىدى، يەنى بوغۇز ئۈچۈن ئوقرۇقلىدى (اُقْرارْ – اُقْراماقْ *okrar - okramak*).

---

[1] بۇ سۆزنىڭ «اُغْرَبَنْ *ooqrapan*» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا بېسىم ئاتالاي مۇڭاپىق ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ پىكىرنى توغرا تېپىپ، «*ooqrapan*» دەپ ئالدۇق.

ئۈگرىدى ügridi مەدىرلاتتى، تەۋرەتتى. ئۇراغۇت بېشىڭ ئۈگرىدى *uraoqut bəxik ügridi* — خوتۇن بۆشۈك تەۋرەتتى. بىر كىمگە ھېيلە - مىكىر بىلەن خۇشامەت قىلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئول انى ئۈگرىدى *ol anï ügridi* — ئۇ ئۇنى كىچىك بالىدەك تەۋرەتتى (ئۈگرىر - ئۈگرىماك *ügrir - ügrimək*).

ئەمرىدى əmridi قىچقىلىدى. ئول مېنىڭ يېنىمنى ئەمرىدى *ol mənin yənim əmridi* — ئۇ مېنىڭ ئەت يېنىمنى قىچقىلىدى (ئەمرىر - ئەمرىماك *əmrir - əmrimək*).

ئەۋرادى əvrədi قاپسىدى، تەرگىدى، يامانلىدى. ئول سۇزنى ئەنگەر ئەۋرادى *ol səzni aŋar əvrədi* — ئۇ سۆزنى ئاڭا تەرگەپ بەردى (ئەۋرار - ئەۋراماك *əvrər - əvrəmək*).

ئۆبسادىم öpsədim ئۆپكۈم كەلدى، سۆيگۈم كەلدى. مەن انى ئۆبسادىم[I 363] *mən anï öpsədim* — مېنىڭ ئۇنى سۆيگۈم كەلدى (ئۆبسارمەن - ئۆبساماك *öpsərmən - öpsəmək*)[140].

ئەتسادى ətsədi ئەتسىرىدى. ئەر ئەتسادى *ər ətsədi* — ئادەم ئەتسىرىدى، يەنى گۆش يېگۈسى كەلدى (ئەتسار - ئەتساماك *ətsər - ətsəmək*).

ئەتسادى atsadï ئاتقۇسى كەلدى. ئول ئوق ئەتسادى *ol ok atsadï* — ئۇنىڭ ئوق ئاتقۇسى كەلدى (ئەتسار - ئەتساماق *atsar - atsamak*).

ئۆتسادى ötsədi ئۆتكۈسى كەلدى. ئول ئۆتىن ئۆتسادى *ol öttin ötsədi* — ئۇنىڭ تۆشۈكتىن ئۆتكۈسى كەلدى (ئۆتسار - ئۆتساماك *ötsər - ötsəmək*). ھەرقانداق نەرسىدىن ئۆتكۈسى كېلىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

ئىتسادى itsədi ئىتتەرگۈسى كەلدى. ئول تاشغ ئىتسادى *ol taxïŋ itsədi* — ئۇنىڭ تاشنى ئىتتەرگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئىتسار - ئىتساماك *itsər - itsəmək*).

ئەجسادى aqsadï ئاچقۇسى كەلدى. ئەر قۇبغ ئەجسادى *ər kapuŋ aqsadï* — ئادەمنىڭ قوۋۇق ئاچقۇسى كەلدى. ھەر قانداق نەرسىنى ئېچىشنى خالاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ[I 364] (ئەجسار - ئەجساماق *aqsar - aqsamak*).

ئىجسادى iqsədi ئىچكۈسى كەلدى. ئول سۇ ئىجسادى *ol suv iqsədi* — ئۇنىڭ سۇ ئىچكۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئىجسار - ئىجساماك *iqsər - iqsəmək*).

ئەخسادى ahsadï ئاقسىدى. ئەت ئەخسادى *at ahsadï* — ئات ئاقسىدى (ئەخسار -

اَخْساماقْ (*ahsar - ahsamaq*). باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

اِژْسادِي ïżsadï ئەۋەتكۈسى كەلدى. *ol qulïn maŋa ïżsadï* — اُلْ قُلْـنْ مَنكـا اِژْسـادِي ئۇنىڭ قولىنى ماڭا ئەۋەتكۈسى كەلدى (اِژْسارْ – اِژْساماقْ *ïżsar - ïżsamaq*).

اُرْسادِي ursadï ئۇرغۇسى كەلدى. *ol anï ursadï* — اُلْ اَنِي اُرْسادِي ئۇنىڭ ئۇنى ئۇرغۇسى كەلدى (اُرْسارْ – اُرْساماقْ *ursar - ursamaq*).

اُزْسادِي üzsədi ئۈزگۈسى كەلدى. *ol yïxïq üzsədi* — اُلْ يِشِغْ اُزْسادِي ئۇنىڭ تانىنى ئۈزگۈسى كەلدى (اُزْسارْ – اُزْساماكْ *üzsər - üzsəmək*).

اَشْسادِي axsadï ئاشقۇسى كەلدى. *ol art axsadï* — اُلْ اَرْتْ اَشْسـادِي ئۇنىڭ داۋان ئاشقۇسى كەلدى. «بىر نەرسە[I 365]// يېگۈسى كەلدى» دېيىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَشْسارْ – اَشْساماقْ *axsar - axsamaq*).

اَغْسادِي aoqsadï چىققۇسى كەلدى. *ol taoqqa aoqsadï* — اُلْ تاغْقا اَغْسادِي ئۇنىڭ تاغقا چىققۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَغْسارْ – اَغْساماقْ *aoqsar - aoqsamaq*).

اَڤْسادِي əvsədi ئۆيسىرىدى، ئۆينى كۆرگۈسى كەلدى. *ər əvsədi* — اَرْ اَڤْسـادِي ئادەم ئۆيسىرىدى، يەنى ئۆينى كۆرگۈسى كەلدى (اَڤْسارْ – اَڤْساماكْ *əvsər - əvsəmək*).

اِڤْسادِي əvsədi ئالدىرىغۇسى كەلدى. *ər əvsədi* — اَرْ اِڤْسـادِي ئادەمنىڭ ئالدىرىغۇسى كەلدى (اِڤْسارْ – اِڤْساماكْ *əvsər - əvsəmək*).

اُقْسادِي uqsadï ئۇققۇسى كەلدى. *ər sözüg uqsadï* — اَرْ سُـوزُكْ اُقْسـادِي ئادەمنىڭ سۆزنى ئۇققۇسى كەلدى (اُقْسارْ – اُقْساماقْ *uqsar - uqsamaq*).

اَكْسادِمْ əgsədim: *mən putaq əgsədim* — مَنْ بُتَقْ اَكْسـادِمْ مېنىڭ پۇتاقنى ئەگكۈم كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَكْسارْمَنْ – اَكْساماكْ *əgsərmən - əgsəmək*).

اُكْسادِي əgsədi ماختىغۇسى كەلدى. *ol məni əgsədi*[I 366]// اُلْ مَنِي اُكْسادِي ئۇنىڭ مېنى ماختىغۇسى كەلدى (اُكْسارْ – اُكْساماكْ *əgsər - əgsəmək*).

اَكْسُودِي əksüdi ئۆكسۈدى. اَكْسُودِي نانْكْ *əksüdi nəŋ* — [141]// ئۆكسۈگەن نەرسە (اَكْسُـورْ – اَكْسُوماكْ *əksür - əksümək*).

اُكْسادِي ügsədi توپلىغۇسى كەلدى. *ol toprak ügsədi* — اُلْ تُبْراقْ اُكْسـادِي ئۇنىڭ توپراق توپلىغۇسى كەلدى. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى توپلىغۇسى

كېلىشكىنىڭ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۈكسار - ئۈكسامەك ügsər - ügsəmək).

ئالسادى alsadi ئالغۇسى كەلدى. ئۇل ئات ئالسادى ol at alsadi — ئۇنىڭ ئات ئالغۇسى كەلدى. باشقىلاردىنمۇ شۇنداق (ئالسار - ئالساماق alsar - alsamak).

ئولسادى ölsədi ئۆلگۈسى كەلدى. ئەر ئولسادى ər ölsədi — ئادەمنىڭ ئۆلگۈسى كەلدى (ئولسار - ئولساماق ölsər - ölsəmək).

ئىلسادى ilsadi چۈشكۈسى كەلدى. ئەر تاغدىن ئىلسادى ər taqdïn ilsadï — ئادەمنىڭ تاغدىن چۈشكۈسى كەلدى. باشقىلاردىنمۇ شۇنداق (ئىلسار - ئىلساماق ilsar - ilsamak).

ئەمسادى əmsədi ئەمگۈسى كەلدى. كىنىڭ ئاناسىن ئەمسادى kənq anasïn əmsədi — بوۋاقنىڭ ئانىسىنى ئەمگۈسى/كەلدى. (ئەمسار - ئەمساماق əmsər - əmsəmək).

ئىنسادى insədi چۈشكۈسى كەلدى. ئەر كۆتۈدىن ئىنسادى ər kətüdin insədi — ئادەمنىڭ ئۆگزىدىن چۈشكۈسى كەلدى. باشقىلاردىنمۇ شۇنداق (ئىنسار - ئىناماق insər - insəmək). بۇ سۆزدە «ل – l» ھەرپى «ن – n»غا ئالماشقان.

قائىدە

شۇنى بىلگىنىكى «سا – sa // sə» قوشۇمچىسى ئىككى ياكى ئۇچ ھەرپلىك ئىسىملار بىلەن پېئىللارغا ئۇلىنىپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى، لېكىن تېخى قىلمىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىستەك پېئىلىنى ياسايدۇ. بۇ «سا – sa // sə» قوشۇمچىسى ئىككى ياكى ئۇچ ھەرپلىك ئىسىم ۋە پېئىللاردىن تاشقىرى، قائىدە بويىچە، تۆت ياكى بەش ھەرپلىك ئىسىملار بىلەن پېئىللارغىمۇ ئۇلىنىپ كېلىدۇ. لېكىن، بۇنداقلار ئاز ئىشلىتىلىدۇ.

«سا – sa // sə» قوشۇمچىسىنىڭ ئىككى ھەرپلىك ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، ئىستەك پېئىلى ياسىلىشىغا مىسال: «ئەر ئاتسادى ər ətsədi — ئادەم ئەتسىرىدى، يەنى گۆش يېگۈسى كەلدى». بۇ جۈملىدىكى «ئات ət —

گۆش»دېگەن ئىسىم ئىككى ھەرپلىك بولۇپ، ئۇنىڭغا «سا – sə» قوشۇمچىسى ئۇلىنىش بىلەن «ئىستەك ـ ئارزۇ» ئۇقۇمى ھاسىل بولغان.[368 I] «اَرْ اَقْسادي ər əvsədi — ئادەم ئۆيسىرىدى، يەنى ئۆيىنى كۆرگۈسى كەلدى» دېگەن جۇملىدىكى «اَڤْ əv — ئوي» دېگەن ئىسىمنۇ ئىككى ھەرپلىك بولۇپ، ئۇنىڭغا «سا – sə» قوشۇمچىسى ئۇلىنىش بىلەن «ئارزۇ – ئىستەك» ئۇقۇمى ھاسىل بولغان.

ئۇچ ھەرپلىك ئىسىملارغا «سا – sa // sə» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشىگە مىسال: ئاچچىق ـ چۈچۈك نەرسىلەر «اَجىغْ aqïoq» دەپ ئاتالغانلىقتىن، ئادەمنىڭ تەبىئىتى ئاچچىق ـ چۈچۈكنى خالىغاندا، «اَرْ اَجِغْسادي ər aqïoqsadï — ئادەم ئاچچىقسىرىدى، يەنى ئاچچىقنى يېگۈسى كەلدى» دېيىلىدۇ. تاتلىق نەرسىلەر «تَتِغْ tatïoq» دەپ ئاتالغانلىقتىن، ئادەمنىڭ تەبىئىتى تاتلىقنى خالىغاندا، «اَرْ تَتِغْسادي ər tatïoqsadï — ئادەم تاتلىقسىرىدى، يەنى تاتلىقنى يېگۈسى كەلدى» دېيىلىدۇ.[142]

ئۇچتىن ئارتۇق ھەرپلىك ئىسىملارغا «سا – sa // sə» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشىگە مىسال: «اَرْ قاغُونسادي ər qaoqunsadï — ئادەم قوغۇنسىرىدى، يەنى قوغۇن يېگۈسى كەلدى»، «اَرْ جِنُشْتُرُكْسادي ər qənüxtürüksədi — ئادەم جىنەستىسىرىدى، يەنى جىنەستە يېگۈسى كەلدى».

بۇ قائىدە ھەممە سۆزلەرگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. بىز پەقەت بەزى مىساللارنىلا كەلتۈردۇق، قالغانلىرىنى شۇنىڭغا قىياس قىلىپ چۈشىنىش مۇمكىن.[369 I]

ئىككى ھەرپلىك پېئىللارغا «سا – sa // sə» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ، ئىستەك پېئىلى ياسىلىشىغا مىسال: «اَرْ قِيزِنْ اُبْسادي ər kïzïn opsədï — ئادەمنىڭ قىزىنى ئۆپكۈسى كەلدى»، «اُلْ يا اَتْسادي ol ya atsadï — ئۇنىڭ ئوقيا ئاتقۇسى كەلدى» دېگەن جۇملىلەردىكى «اُبْسادى opsədi» پېئىلىنىڭ ئەسلى «اُبْدي opdi»، «اَتْسادي atsadï» پېئىلىنىڭ ئەسلى «اَتّي attï»دۇر.

ئۇچ ھەرپلىك پېئىللارغا «سا – sa // sə» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ، ئىستەك پېئىلى ياسىلىشىغا مىسال: «اَرْ يُكْ كُتُرْسادي ər yük kötürsədi — ئادەمنىڭ يۈك كۆتۈرگۈسى كەلدى»، «اُلْ قُشْ اُجُرْسادي ol qux uqursadï — ئۇنىڭ قۇش

ئۇچۇرغۇسى كەلدى».

ئۇچتىن ئارتۇق ھەرپلىك پېئىللارغا مىسال: «اُلْ تَنْكْرِيكَا كِيرْتْكِنْسَادِ *ol təŋrigə kirtginsədi* — ئۇنىڭ تەڭرىگە ئىمان كەلتۈرگۈسى كەلدى، يەنى ئۇنىڭ خۇدانىڭ بىرلىكىگە ئىشەنگۈسى كەلدى».

ئاخىردا «ر – *r*» ھەرپى بولغان سۆزلەردىن ئىستەك پېئىلى ياسىغاندا، بۇ قائىدە باشقىچىرەك بولىدۇ. «ر – *r*»بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزنىڭ تومۇرى قاتتىق بولسا، «سَا – *sa // sə*» قوشۇمچىسىنىڭ ئالدىغا «غ – *ɑ*» ھەرپى ئۇلىنىدۇ، تومۇرى يۇمشاق بولسا، «ك – *g*» ھەرپى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَقْكَا بَرِغْسادى *ol əvgə barïɑsadï* I 370 // — ئۇنىڭ ئۆيگە بارغۇسى كەلدى»، «مَنْ سَنِي كُرُكْسادِمْ *mən sənі kərügsədim* — مېنىڭ سېنى كۆرگۈم كەلدى». «بَرِغسادِي *barïɑsadï*»نىڭ ئورنىغا «بَرْسادِي *barsadï*»، «كُرُكْسادِي *kərügsədi*»نىڭ ئورنىغا «كُرْسادِي *kərsədi*» دېيىلىدۇ. لېكىن، ئادەتتە يوقىرىدىكىسى قوللىنىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئەسلى «بَرْدِي *bardï*» ۋە «كُرْدِي *kərdi*»دۇر. «ل – *l*» بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگىمۇ «غ – *ɑ*» ھەرپى ئۇلىنىدۇ: «اُلْ اَنْدِنْ يَرْماقْ اَلْغْسادِي *ol andïn yarmaq alïɑsadï* — ئۇنىڭ ئۇنىڭدىن يارماق ئالغۇسى كەلدى». ئارزۇ – ئىستەك ئۇقۇمىنى «سَا – *sa//sə*» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلەش تۈركىلەرنىڭ «بىرەر نەرسىنى سانىدى» دېگەن مەنىدىكى «سَادِي نَانْكْنِي *sadï nəŋni*» ئىبارىسىدىن كېلىپ چىققان. يەنى ئىشلىگۈچى شەخس قىلماقچى بولغان ئىشنى ئۆز ئارزۇ – ئىستەكلىرى قاتارىدا ساناپ، ئۇنى قىلىش تىلىكىدە بولغان دېمەكچى. مەسىلەن: «اَرْ سُقْسَادِي *ər suvsadï* — ئادەم ئۇسسىدى، يەنى ئادەمنىڭ سۇ ئىچكۈسى كەلدى» دېگەن جۈملىدىن «سۇ شۇ ئادەمنىڭ ئارزۇ – ئىستىكى سانالدى» دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ.// 143

«سَا – *sa // sə*» قوشۇمچىسىنىڭ تەركىبىدىكى «ا – ئەلىف» ھەرپى «ى – يا»غا ئالماشسا، مەنىمۇ ئۆزگىرىدۇ، ئۇ ھالدا، ئۇنىڭ ئۆزىگە ئوخشىتىلغان نەرسىنىڭ ھال ۋە// I 371 تەبىئىتىنى قوبۇل قىلىپ، بۇرۇنقى ھالىدىن ئۆزگەرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «سُجِكْ سُقْسِيدِي *süqik suvsïdï* — شاراب سۇلاشتى، يەنى شارابنىڭ سۇلۇق خۇسۇسىيىتى ئاشتى»، «اُزُمْ اَجِغْسِيدِي

üzüm aqïoqsïdï — ئۈزۈم ئېچىدى». بۇ قائىدە دائىم سۆيۈقلۇقلارغا ۋە بىر ھالدىن ئىككىنچى ھالغا ئۆزگىرىدىغان نەرسىلەرگە نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ. بۇ ئۇقۇم «بىر نەرسىنى سۆندۈردى» دېگەن مەنىدىكى «سِيدِي نَانْكِنِي *sïdï nəŋni*» سۆزىدىن كېلىپ چىققان. مەسىلەن: يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك، سۇنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شاراب تەمىنىڭ، ئېچىش بىلەن ئۈزۈم تەمىنىڭ ئۆزگىرىپ كەتكىنىگە ئوخشاش. قالغانلارنىمۇ مۇشۇ قائىدە بويىچە قىياس قىلىش مۇمكىن. مەن ئېيتقان بۇ قائىدە پۈتۈن تۈركىي تىللار ئۈچۈن ئورتاق.

اُخْشادِمْ ohxadïm ئەركىلەتتىم، ئويناشتىم. مَنْ اَنِي اُخْشادِمْ *mən anï ohxadïm* — مەن ئۇنى ئەركىلەتتىم، خۇددى ئانىلارنىڭ ئۆز بالىلىرىنى ئەركىلەتكىنىگە ئوخشاش، ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَقاقْ بِجارْ سَقالْ اُخْشارْ *sakaq pïqar sakal ohxar*

ساقالنى ئوينار، ساقاقنى پىچار.

ساقالنى ئوينىغان بولۇپ ئېچەكنى كېسەر. بۇ ماقال يامان نىيەتنى ھىيلە - مىكىر بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. بۇ سۆز يەنە «بِيرْ نانْكْ // بِيرْ كا اُخْشادِي *bir nəŋ birgə ohxadï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە ئوخشىدى»، «اَتْ اُخْشادِي *at ohxadï* — ئات ئۇخلىدى» دېگەن مەنىلەردىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ «ئۇخلىدى» دېگەن مەنىسى يەمەك، ياباقۇ ۋە بىرمۇنچە كۆچمەن خەلقلەر تىلىغا خاس بولۇپ، پەقەت ئاتقىلا ئىشلىتىلىدۇ (اُخْشارْ — اُخْشاماقْ *ohxar - ohxamaq*).

الْشادِي ölxədi: اَرْ اَجِبْ الْشادِي *ər aqïp ölxədi* — ئادەم ئېچىرقاپ ئۆلەر ھالەتكە يەتتى، يەنى كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىپ، ھوشىدىن كېتەي دېدى. چىگىلچە. (الْشارْ — الْشاماكْ *ölxər - ölxəmək*).

اِرْغادِي ïroqadï ئىرغىتتى. اُلْ يِغاجْ اِرْغادِي *ol yïoqaq ïroqadï* — ئۇ (مېۋىسىنى چۇشۇرۇش ئۈچۈن) دەرەخنى ئىرغىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِرْغارْ — اِرْغاماقْ *ïroqar - ïroqamaq*).

ئەرۋىدى. قام ئارۋىش ئارۋادى *ķam arvax arvadï* — باخشى ئەپسۇن - ئەرۋەش ئوقۇدى (ئارۋار - ئارۋاماق *arvar - arvamaķ*).

ئارقادى ark¸adï ئاختۇردى، تەكشۈردى. ئۇل ئانىڭ // ئاقسىن ئارقادى *al anïŋ əvin arķadï* — ئۇ ئۇنىڭ ئۆيىنى ئاختۇردى. ئۇل ئانى قارغادى ئارقادى *ol anï ķarоqadï arķadï* — // 373 I ئۇ ئۇنى قارغىدى، يامانلىدى. بۇ ئىككى سۆز دائىم جۈپ سۆز ھالىتىدە ئىشلىتىلىدۇ، يالغۇز - يالغۇز قوللىنىلمايدۇ. «ئارقادى *arķadï*» سۆزى «ئالقىش» مەنىسىدىكى «ئالقادى *alķadï*» سۆزىدىن ئېلىنغان. ئەسلىدە ياخشىلىقنى بىلدۈرىدىغان بۇ سۆز «قارغادى *ķarоqadï*» دېگەن سۆز بىلەن قوشما ھالدا كۆپ قوللىنىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، يامانلىقنىمۇ بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغان. بۇ سۆزدىكى «ر – *r*» ھەرپى «ل – *l*» دىن ئۆزگەرگەن. بۇ خۇددى تەڭرىنىڭ «كَأَنَّهُمْ بُنْيانٌ مَرْصُوصٌ» دېگەن ئىبارىسىدىكى «مَرْصُوصٌ» سۆزىنىڭ «مَلْصُوصٌ» دەپمۇ ئوقۇلغىنىغا ئوخشايدۇ (ئارقار – ئارقاماق *arkar - arkamak*).

ئىسكادى iskədi تىتتى. ئۇل يۇڭنىڭ ئىسكادى *ol yuŋ iskədi* — ئۇ يۇڭ تىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئىسكار – ئىسكامىاق *iskər - iskəmək*).

ئالكادى əlgədi ئەلگىدى ~ ئەگلىدى، تاسقىدى. ئۇل ئوڭ ئالكادى *ol un əlgədi* — ئۇ ئوڭ ئەلگىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئالكار – ئالكاماق *əlgər - əlgəmək*).

ئامكادى əmgədi ئەمگىدى، جاپا تارتتى. ئار ئامكادى *ər əmgədi* — ئادەم ئەمگىدى (ئامكار – ئامكاماق *əmgər - əmgəmək*).

ئۈپلادى üplədi بۇلاق - تالاق قىلدى، تالدى. ئۇل ئانىڭ تەۋرىنى // 374 I ئۈپلادى *ol anïŋ tavarïn üplədi* — ئۇ ئۇنىڭ مېلىنى تالدى (ئۈپلار – ئۈپلامىاق *üplər - üpləmək*).

ئاتلادى ətlədi ئەت قىلدى. ئۇل قويۇق ئاتلادى *ol ķoyïоq ətlədi* — ئۇ قويۇق گۆش قىلدى (ئاتلار – ئاتلاماق *ətlər - ətləmək*).

ئاتلادى otladï ئوتلىدى. ئات ئاتلادى *at otladï* — ئات ئوتلىدى. باشقا ماللارنىڭ ئوتلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئاتلار – ئاتلاماق *otlar – otlamak*).

ئاتلاندى atlandï ئاتلاندى. ئۇل ئات ئاتلاندى *ol at atlandï* — ئۇ ئاتقا مىندى (ئاتلانار –

اَتْلَنْماقْ (atlanur - atlanmak) شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يلقى يرن اتلنور	yilkī yazīn[1] otlanur	[يىلقا يازدا ئوتلىشار،
اُتْلَبْ اَنىْ اَتْلَنْورْ	otlap anīn ətlənür // 375 I	ئوتلاپ يۈرۈپ ئەتلىنەر،
بَكْلَرْ سَمُزْ اتلَنور	bəglər səmüz atlanur	بەگلەر سېمىز ئات مىنەر،
سَقْنُبْ اُكُرْ اِسْرِشُورْ	səvnüp ügür īsrīxur	سۆيۈنۈپ ئۈيۇر چىشلىشەر.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: كۆكلەم - يازدا چارۋا ماللارنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىدۇ، ئوتلاپ يۈرۈپ ئەت ئالىدۇ، شۇڭا، بەگلەرنىڭ مىنىشى ئۈچۈن سېمىز ئاتلار تەييار بولىدۇ، ئۈيۇر بولۇپ يۈرگەن ئاتلار خۇشاللىقىدىن بىر - بىرىنى چىشلەپ ئويناشىدۇ.

اِتْلادِي itladī ئىتلىدى، ئىتقا ئوخشاتتى. اُلْ اَنِ اِتْلادِي ol anī ītladī — ئۇ ئۇنى «ئىت» دەپ تىللىدى (اِتْلارْ – اِتْلاماقْ ītlar - ītlamak).

اِجْلادِي iqlədi ئىچلىدى، ئەستەرلىدى. اُلْ تُونُغْ اِجْلادِي ol tonuq iqlədi — ئۇ تونىنى ئەستەرلىدى (اِجْلارْ – اِجْلاماكْ iqlər - iqləmək).

اَذْلادِي əžlədi ئەنلىك قىلدى. كېچەيتتى. اُلْ اَذْلادِي نانِكنْ ol əžlədi nəŋin — ئۇ بىر - 145 // نېمىسىنى ئەنلىك قىلدى (اَذْلارْ – اَذْلاماكْ əžlər - əžləmək).

اُزْلادِي əzlədi ئۆزلۈك قىلدى. اُلْ اُونُغْ اُزْلادِي ol unuq əzlədi — ئۇ خېمىرنى چەيلەپ 376 I // ئۆزلۈك قىلدى (اُزْلارْ – اُزْلاماكْ əzlər - əzləmək).

اَسْلادِي əslədi ئەسلىدى: پەملىدى، پەرق ئەتتى. ئاڭقىرىدى. اُلْ اَسْلادِي نانْكْنِ ol əsladi nəŋni — ئۇ بىر نېمىنى پەملىدى، يەنى ياخشىنى ياماندىن ئايرىدى. ئوغۇزچە (اَسْلارْ – اَسْلاماكْ əslər - əsləmək).

اَشْلادِي axladī قادىدى، قاداق سالدى. اُلْ اَياقْ اَشْلادِي ol ayaq axladī — ئۇ ئاياق (قاچا) قادىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشْلارْ – اَشْلاماقْ axlar - axlamak).

اِشْلَدِي ixlədi ئىشلىدى. اَرْ اِشْلادِي ər ixlədi — ئادەم ئىشلىدى. باشقىلاردىمۇ

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «يېرن» شەكلىدە يېزىلغان. بىز يازما نۇسخا 514 – بەتتە «يېاز yaz» سۆزىنىڭ باھار مەنىسىدە كەلگەنلىكىگە ۋە مۇشۇ شېئىردىكى ئورنىغا قاراپ «yazīn» دەپ ئالدۇق.

شۇنداق (اِشْلارْ – اِشْلاماكْ *ixlər - ixləmək*).

اِغْـــلادي ïoqladï يىغلىدى. اُغْـــلانْ اِغْلادي *ooqlan ïoqladï* —— بالا يىغلىدى. بۇ سۆز « يِغْلادي *yïoqladï* » مۇ دېيىلىدۇ (اِغْلارْ – اِغْلاماقْ *ïoqlar - ïoqlamak*).

اَڤْلادي avladï ئوۋلىدى: ئولاشتى. بَكْ اَڤْ اَڤْلادي *bəg av avladï* —— بەگ ئوۋ ئوۋلىدى. اَنْكارْ كِشي اَڤْلادي *aŋar kixi avladï* —— ئاڭا كىشى ئولاشتى (اَڤْلارْ – اَڤْلامـــاقْ *avlar - avlamak*). 377 I //

اُكْلىدي üklidi كۆپەيدى. اُكْلىدي نانْكْ *üklidi nəŋ* —— كۆپەيگەن نەرسە (اُكْلىرْ – اُكْلىماكْ *üklir - üklimək*).

اِكْلادي iglədi چىڭدىدى. اُلْ يِرِكْ اكـــلادي *ol yərig iglədi* —— ئۇ يەرنى چىڭدىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِكْلار – اِكْلاماك *iglər - igləmək*).

اِكْلادي iglədi يىگلىدى، كېسەل بولدى. اَرْ اِكْلادي *ər iglədi* —— ئادەم كېسەل بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِكْلارْ – اِكْلاماكْ *iglər - igləmək*).

اَمْلادِمْ əmlədim ئەملىدىم، داۋالىدىم. مَنْ اَنِ اَمْـــلادِمْ *mən anï əmlədim* —— مەن ئۇنى ئەملىدىم (اَمْلارْمَنْ – اَمْلاماكْ *əmlərmən - əmləmək*).

اِمْلادِمْ imlədim ئىملىدىم، ئىشارەت قىلدىم. مَنْ اَنكارْ اِمْـــلادِمْ *mən aŋar imlədim* —— مەن ئاڭا ئىملىدىم، يەنى ئاڭا قول ياكى كۆز بىلەن ئىشارەت قىلدىم (اِمْلارْمَنْ – اِمْلاماكْ *imlərmən - imləmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَىْ تُلُون بُلْسا اَلكِنْ اِمْلاماسْ

ay tolun bolsa əlkin imləməs

ئاي تولۇن بولسا، قول بىلەن ئىملەنمەس.

بۇ ماقال ھەممىگە ئايان بولغان نەرسىلەر ھەققىدە ئېيتىلىدۇ. 378 I //

اَذْنادي aznadï ئاينىدى، ئۆزگەردى، باشقا تۈسكە كىردى. يِرْ اَذْنادي *yər aznadï* —— يەر ئۆزگەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَذْنارْ – اَذْناماقْ *aznar - aznamak*).

اُرْنادِمْ ornadïm ئورنىدىم، ئورناشتىم. مَنْ بُو يِرْدا اُرْنـــادِمْ *mən bu yərdə ornadïm* —— مەن بۇ يەردە ئورناشتىم. اُرْنادي نانْكْ *ornadï nəŋ* —— ئورنىغان نەرسە. كُـــونْ

اُرْنادي *kün ornadï* — کۈن ئولتۇردى (اُرْنارْ – اُرْناماقْ *ornar - ornamak*).

اُزْنادي öznədi ياندى، قارشى چىقتى. اُغُلْ اَتاقا اُزْنادي *oqul atakа öznədi* — ئوغۇل ئاتىغا ياندى (اُزْنارْ – اُزْناماكْ *öznər - öznəmək*).

اَسْنادي əsnədi شامال چىقتى؛ ئەسىندى. اَسِنْ اَسْنادي *əsin əsnədi* — شامال چىقتى. 146 // اَرْ اَسْنادي *ər əsnədi* — ئادەم ئەسىندى (اَسْنارْ – اَسْناماكْ *əsnər - əsnəmək*).

اُسْنادي üsnədi ئوخشىدى. بِيرْ نانْكْ بِير نانْكْ كا اُسْنادي *bir nəŋ bir nəŋgə üsnədi* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە ئوخشىدى (اُسْنارْ – اُسْناماكْ *üsnər - üsnəmək*).

اَغْنادي aoqnadï ئېغىندى؛ دۇدۇقلىدى. اَتْ اَغْنادي 379 I // *at aoqnadï* — ئات ئېغىندى. اَرْ اَغْنادىْ *ər aoqnadï* — ئادەم دۇدۇقلىدى (اَغْنارْ – اَغْناماقْ *aoqnar - aoqnamak*).

بۇ بابتىكى غۇنچىلىكلەر

اُرْنكَرْدي örŋərdi ئۆڭدى، ئاقاردى. اُرْنكَرْدي نانْكْ *örŋərdi nəŋ* — ئۆڭگەن نەرسە (اُرْنكَرُرْ – اُرْنكَرْماكْ *örŋərür - örŋərmək*).

اَسْنكَرْدي asŋardï ئېسەنگىرىدى. اَرْ اَسْنكَرْدي *ər asŋardï* — ئادەم ئېسەنگىرىدى (اَسْنكَرارْ – اَسْنكَرْماقْ *asŋarar - asŋarmak*).

اَنْكَرَشْدي aŋraxdï ئىڭراشتى. اُغْلانْ اَنْكَرَشْدي *oqlan aŋraxdï* — بالىلار ئىڭراشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَنْكَرَشُورْ – اَنْكَرَشْماقْ *aŋraxur - aŋraxmak*).

اِنْكَرَنْدي ïŋrandï ئىڭرىدى. اِنْكانْ اِنْكَرَنْدي *ingən ïŋrandï* — ھىنگان ئىڭرىدى (اِنْكْرانُورْ – اِنْكْرانْماقْ *ïŋranur - ïŋranmak*).

اُنْكَلَنْدي öŋləndi ئۆڭ ئالدى، رەڭ تۇزدى. اُزُمْ اُنْكَلَنْدي *üzüm öŋləndi* — ئۈزۈم رەڭ تۇزدى. ئادەم كېسەلدىن ساقىيىپ ئۆڭى تۇزەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ // (اُنْكَلَنُورْ – 380 I اُنْكَلَنْماكْ *öŋlənür - öŋlənmək*).

اَنْكْتُرْدي əŋtürdi ھاڭ ـ تاڭ قالدۇردى. اَرْنِي اَنْكْتُرْدي *ərni əŋtürdi* — ئادەمنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇردى (اَنْكْتُرُرْ – اَنْكْتُرْماكْ *əŋtürür - əŋtürmək*).

اُنْكُتُـــــرْدِي üŋtürdi تەشـتۈردى، بـۈرغـلاتتى. اُلْ اَنكَـــــرْ يِغـــــاجْ اُنْكُتُـــــرْدِي *ol aŋar yïoqaq üŋtürdi* — ئـۇ ئاڭـا ياغـاچ تەشـتۈردى (اُنْكُتُـــرُرْ - اُنْكُتُرْمـــاكْ *üŋtürür - üŋtürmək*).

غۇنىلىكلەرنىڭ باشقا بىر تۈرى

اَنْكْـــــلادِي aŋladï چۈشـەندى. اُلْ سُـــــوزُكْ اَنْكْـــــلادِي *ol sözüg aŋladï* — ئـۇ سـۆزنى چۈشـەندى. ئوغۇزچـە. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (اَنْكْـــــلارْ — اَنْكْلامـــــاقْ *aŋlar - aŋlamaq*).

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// I 381

اُقْتَغَرْدِي uvutoqardï ئۇۋاتقۇزدى ~ ئۇيالدۇردى. اُلْ مَنِي اُقْتَغَــرْدِي *ol məni uvutoqardï* — ئۇ مېنى ئۇۋاتقۇزدى (اُقْتَغَرُرْ - اُقْتَغَرْماقْ *uvutoqarur - uvutoqarmaq*).

اِسِــرْكَنْدِي əsirkəndi ئېسىيكەندى، ئىسسىقلىق ئۆرلىدى. اَنِــكْ بَشِــي اِسِــرْ كَــنْدِي *anïŋ baxï əsirkəndi* — ئۇنىڭ بېشى ئېسىيكەندى، (ئۇزۇنغىچە چېچىنى ئالدۇرمىغاچقا، ئىسسىتما سەۋەبىدىن) بېشىغا ئىسسىقلىق ئۆرلىدى (اِسِرْكَنُورْ - اِسِرْكَنْماكْ *əsirkənür - əsirkənmək*).

اَسِــرْكَــنْدِي əsirkəndi ئېسىركەندى، ئېچىندى. اَرْ تَقارِنكا اَسِــرْ كَنْــدِي *ər tavarïŋa əsirkəndi* — ئادەم (قولدىن كەتكەن) تاۋارىغا ئېسىركەندى (اَسِــرْكَنُــرْ - اَسِرْكَنْماكْ *əsirkənür - əsirkənmək*).[147]

اُقْتَلَنْدِي uvutlandï ئۇۋاتتى ~ ئۇيالدى. اَرْ اُقْتَلَنْــدِي *ər uvutlandï* — ئادەم ئۇيالدى. ئوغۇزلار بىرقانچە ھەرپىنى بىــراقلا چۈشۈرۈپ، «اُتَنْــــدِي *utandï*» دەيدۇ (اُقْتَلَنُرْ - اُقْتَلَنْماقْ *uvutlanur - uvutlanmaq*).[382 I]

اَكَتْلَنْــــدِي əgətləndi ئېگەتلەندى. قِيزْاَكَتْلَنْــــدِي *qïz əgətləndi* — قىز ئېگەتلىك بولدى، يەنى كېلىن بولغۇچى قىز ئۆزى بىلەن باردىغان خىزمەتچىگە ئىگە بولدى (اَكَتْلَنُرْ - اَكَتْلَنْماكْ *əgətlənür - əgətlənmək*).

اَشِجْلَنْدِي əxiqləndi قازانلىق بولدى. اَرْ اَشِــجْلَنْدِي *ər əxiqləndi* — ئادەم قازانلىق بولدى (اَشِجْلَنُورْ - اَشِجْلَنْماكْ *əxiqlənür - əxiqlənmək*).

اَنْجْلَنْدِي ənüqləndi پەردە ئۆستى. اَنِكْ كُــوزِي اَنْجْلَنْــدِي *anïŋ kəzi ənüqləndi* — ئۇنىڭ كۆزىگە پەردە ئۆستى (اَنْجْلَنُرْ - اَنْجْلَنْماكْ *ənüqlənür - ənüqlənmək*).

اَغِرْلَنْــدِي aqïrlandï قەدىرلەندى. يۇقىرى باھالاندى. اَرْ اَغِرْلَنْــدِي *ər aqïrlandï* — ئادەم قەدىرلەندى. بۇنىڭدىكى «ن - *n*» ھەرپى «ل - *l*» ئورنىغا ئالماشقان. اُلْ بُو اَتْــنِي اَغِرْلَنْــدِي *ol bu atnï aqïrlandï* — ئۇ بۇ ئاتنى قىممەت كۆردى

(اَغرْلَنُورْ — اَغرْلَنْمـــاقْ aoɣïrlanmaḳ - aoɣïrlanur). I 383 //بىر نەرسىنىڭ ئېغىرلىقىنى بىلدۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اُغُرْلَنْدِي ooqurlandï: اُغُرْلَنْـــدِي نانْـــكْ nəŋ ooqurlandï — ۋاقتى - سائىتى كەلگەن نەرسە. يُولْ اُغُرْلَنْدِي yol ooqurlandï — يول ئوڭۇشلۇق بولدى. اَتْ اُغُرْلَنْـــدِي at ooqurlandï — (تەقـدىم قىلىنغـان) ئاتنىـڭ بـەدىلى تۆلەنـدى. ئوغۇزچـە (اُغُرْلَنُورْ — اُغُرْلَنْماقْ ooqurlanur - ooqurlanmaḳ).

اُكُرْلَنْدِي ügürləndi ئۈيۈرلەندى. يُنْدْ اُكُرْلَنْـــدِي yund ügürləndi — يىلقا ئۈيۈرلەندى، يەنى ئايغىرلىق بولدى. (اُكُرْلَنُرْ — اُكُرْلَنْمـــاكْ ügürlənür - ügürlənmək). ئۈيۈر بولۇپ توپلىشىپ ياشايدىغان باشقا ھايۋانلارغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَتزْلَنْـــدِي atïzlandï ئېتىزلاندى. يـــيرْ اَتزْلَنْـــدِي yər atïzlandï — يەر ئېتىزلاندى (اَتزْلَنُرْ — اَتزْلَنْماكق [1] atïzlanur - atïzlanmaḳ).

اُجُزْلَنْـــدِي uquzlandï ئەرزان كۆردى؛ كەمسىتتى. اُلْ بُـــو I 384 // نَـــانْكْنِي اُجُزْلَنْـــدِي ol bu nəŋni uquzlandï — ئۇ بۇ نەرسىنى ئەرزان كۆردى (اُجُزْلَنُـــرْ — اُجُزْلَنْمـــاقْ uquzlanur - uquzlanmaḳ).

اَذِزْلَنْدِي əžizləndi ئېگىز كۆردى. اُلْ تاغْنِي اَذِزْلَنْـــدِي ol taoɣnï əžizləndi — ئۇ تاغنى ئېگىز كۆردى، يەنى چوڭ توسالغۇ دەپ ھېسابلىدى (اَذِزْلَنُـــرْ — اَذِزْلَنْمـــاكْ əžizlənür - əžizlənmək).

اِسِزْلَنْدِي əsizləndi ياماناشتى، ئەسكىلەشتى. اُغلانْ اِسِزْلَنْدِي oɣlan əsizləndi — بالا ئەسكىلىشىپ كەتتى (اِسِزْلَنُرْ — اِسِزْلَنْماكْ əsizlənür - əsizlənmək).

اُغُزْلَنْدِي ooquzlandï ئوغۇزلاشتى. ئوغۇز قىياپىتىگە كىردى. اَرْ اُغُزْلَنْـــدِي ər ooquzlandï — ئادەم ئوغۇزلاشتى، يەنى ئوغۇز قىياپىتىگە كىردى (اُغُزْلَنُـــرْ — اُغُزْلَنْمـــاقْ ooquzlanur - ooquzlanmaḳ).

اُكُزْلَنْـــدِي əküzləndi ئۆكۈزلۈك بولدى. اَرْ اُكُزْلَنْـــدِي ər əküzləndi — ئادەم ئۆكۈزلۈك بولدى، يەنى ئۆكۈزگە ئىگە بولدى (اُكُزْلَنُـــرْ — اُكُزْلَنْمـــاكْ əküzlənür - əküzlənmək). 148 //

---

[1] بۇ پېئىل بۇ يەردە ئاۋۋال «اَتزْلَنْماكْ» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن «اَتزْلَنْـــاكق» شەكلىدە تۈزىتىلگەن. يازما نۇسخا 152 – بەت 13 – قۇردا بۇ سۆز «اَتزْلامـــاقْ» شەكلىدە يېزىلغان. شۇنىڭغا ئاساسەن بىز بۇ سۆزنى «atïzlanmaḳ» دەپ ئالدۇق.

ئۇغۇلَنْدى ooquxlandï ئۆيلۇك - ئوچاقلىق، ئۇرۇق - جەمەتلىك// بولدى. ئار ئۇغۇلَنْدى *ər ooquxlandï* — ئادەم ئۆيلۇك - ئوچاقلىق، ئۇرۇق - جەمەتلىك بولدى (ئۇغۇلَنُر - ئۇغۇلَنْماق *ooquxlanur - ooquxlanmak*).

ئۇرۇغلَنْدى uruoqlandï ئۇرۇقلاندى، دان تۆتتى. تَرِغ ئۇرۇغلَنْدى *tarïoq uruoqlandï* — ئاشلىق دان تۆتتى. كَبَاز ئۇرۇغلَنْدى *kəpəz uruoqlandï* — كېۋەز غوزلىدى. ھەرقانداق مېۋىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئۇرۇغلَنُر - ئۇرۇغلَنْماق *uruoqlanur - uruoqlanmak*).

ئۇجَقلَنْدى oqak,landï ئوچاقلىق بولدى. ئاۋ ئۇجَقلَنْدى *əv oqak,landï* — ئۆي - ئوچاقلىق بولدى (ئۇجَقلَنُر - ئۇجَقلَنْماق *oqak,lanur - oqak,lanmak*).

ئاذَقلَنْدى ażak,landï ئاياغلاندى، ئاياغلىق بولدى. ئاذَقلَنْدى ناڭ *ażak,landï nəŋ* — ئاياغلىق بولغان نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئالِم كِيچ قَلْسا ئاذَقلَنُر *alïm kəq kalsa ażak,lanur*

ئېلىم كەچ قالسا، ئۇنىڭغا پۇت چىقىدۇ.

يەنى قەرز ئىگىسى قەرزنى ئۇندۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭىدۇ (ئاذَقلَنُر - ئاذَقلَنْماق *ażak,lanur - ażak,lanmak*).

ئارِقلَنْدى arïk,landï ئېرىق چىقىرىۋالدى. سُوغ ئارِقلَنْدى *suv arïk,landï* — سۇ ئېرىق چىقىرىپ ئاقتى. سۇنۇق// يەرلەرنى يۇيۇپ كېتىپ، جىرا ۋە ئېقىن پەيدا قىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئارِقلَنُر - ئارِقلَنْماق *arïk,lanur - arïk,lanmak*).

ئازُقلَنْدى azuk,landï ئوزۇقلۇق بولدى. ئار ئازُقلَنْدى *ər azuk,landï* — ئادەم ئوزۇقلۇق بولدى (ئازُقلَنُر - ئازُقلَنْماق *azuk,lanur - azuk,lanmak*).

ئاتَكلَنْدى ətəkləndi ئېتەكلەندى، ئېتەك سېلىندى. تُون ئاتَكلَنْدى *ton ətəkləndi* — تون ئېتەكلەندى، يەنى تونغا ئېتەك سېلىندى (ئاتَكلَنُر - ئاتَكلَنْماك *ətəklənür - ətəklənmək*).

ئاتُكلَنْدى ətükləndi ئۆتۈكلۈك بولدى. ئار ئاتُكلَنْدى *ər ətükləndi* — ئادەم ئۆتۈكلۈك بولدى (ئاتُكلَنُر - ئاتُكلَنْماك *ətüklənür - ətüklənmək*).

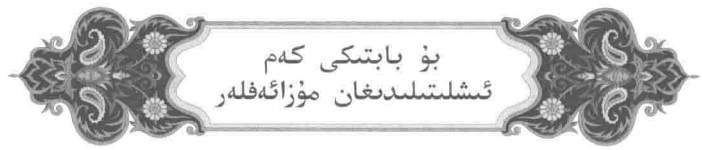
ئارُكلَنْدى ərükləndi مېۋىلىدى، مېۋىلىك بولدى. يىغاچ ئارُكلَنْدى *yïoqaq ərükləndi* — دەرەخ مېۋىلىدى (ئارُكلَنُر - ئارُكلَنْماك *ərüklənür - ərüklənmək*).

اِسكَلَنْدِي isigləndi: اُلْ بُو اُغُرْدا بَرْماققا اِسكَلَنْدِي *ol bu oqurda barmakka isigləndi* — ئۇ مېڭىشقا بۇ ۋاقىتنى بەك ئىسسىق كۆردى (اِسِكْلَنُرْ - اِسِكْلَنْماكْ *isiglənür - isiglənmək*) I 387.

اَنُكْلَنْدِي ənükləndi كۆچۈكلۈك بولدى. اِتْ اَنُكْلَنْدِي *it ənükləndi* — ئىت كۆچۈكلۈك بولدى (اَنُكْلَنُرْ - اَنُكْلَنْماكْ *ənüklənür - ənüklənmək*).

اَتَنْلَنْدِي atanlandï ئاتانلىق (ئاتان تۇتقىلىك) بولدى. اَرْ اَتَنْلَنْدِي *ər atanlandï* — ئادەم ئاتانلىق بولدى (اَتَنْلَنُرْ - اَتَنْلَنْماقْ *atanlanur - atanlanmak*).

اُزُمْلَنْدِي üzümləndi ئۈزۈملىدى، ئۈزۈملۈك بولدى، ئۈزۈم چۈشتى. بَذِجْ اُزُمْلَنْدِي *bažïq üzümləndi* — بېدىش ئۈزۈملىدى، يەنى بېدىشتە ئۈزۈم چۈشتى (اُزُمْلَنُرْ - اُزُمْلَنْماكْ *üzümlənür - üzümlənmək*).

اُبْلَلْدِي üpləldi تالاندى، بۇلاندى. اَرْ تَقْارِي اُبْلَلْدِي *ər tavarï üpləldi* — ئادەمنىڭ تاۋارى تالاندى، يەنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىندى (اُبْلَلُورْ - اُبْلَلْماكْ *üpləlür - üpləlmək*) 149.

اَتْلَلْدِي ətləldi گۆش قىلىندى. قُوىْ اَتْلَلْدِي *qoy ətləldi* — قوي گۆش قىلىندى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (اَتْلَلُوْرْ - اَتْلَلْماكْ *ətlələr - ətləlmək*) I 388.

اَذْلَلْدِي əžləldi ياخشىلاندى. اَذْلَلْدِي نانْكْ *əžləldi nəŋ* — ياخشىلانغان نەرسە. بىر نەرسىنى ئىزدەشكەمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَذْلَلُورْ - اَذْلَلْماكْ *əžləlür - əžləlmək*).

اَشْلَلْدِي axlaldï قادالدى. اَياقْ اَشْلَلْدِي *ayaq axlaldï* — ئاياق قادالدى، يەنى چىنە قادالدى (اَشْلَلُرْ - اَشْلَلْماقْ *axlalur - axlalmak*).

اِشْلَلْدِي ixləldi ئىشلەندى. اِيشْ اِشْلَلْدِي *ix ixləldi* — ئىش ئىشلەندى (اِشْلَلُرْ - اِشْلَلْماكْ *ixlələr - ixlələmək*).

اَقْلَلْدِي avladï ئوۋلاندى. كَيِكْ اَقْلَلْدِي *kəyik avladï* — كېيىك (ئوق) ئوۋلاندى (اَقْلَلُورْ - اَقْلَلْماقْ *avlalur - avlalmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَقْلَلُورْ اُوزُمْ اَنِكْ تُوزِنكا — *avlalur özüm anïŋ tüzüŋə*

اَمْلَلُرْ كُوزُمْ اَنِكْ تُوزِنكا — *əmlələr køzüm anïŋ tozïŋa*

[ئۇنىڭ توزلۇكى (گۈزەللىكى) بىلەن كۆڭلۈم ئوۋلىنىدۇ،
ئۇنىڭ (ئاياغ) توزىنى بىلەن كۆزۈم ئەملىنىدۇ.]

389 I
شائىر سۆيۈملۈكىنى تەرىپلەپ مۇنداق دەيدۇ: ئۇنىڭ // ھۆسن ـ جامالى پۈتۈن ۋۇجۇدۇمنى ئوۋلىۋالىدۇ، ئۇنىڭ ئايىغىدىن چىققان توزان بىلەن كۆزۈم ئەملىنىدۇ.

اِكْلَلْدِي igləldi يىگلىدى، كېسەل بولدى، ئاغرىدى. تَكْمَا تُرْلُكْ ايِكْ اِكْلَلْدِي *təgmə türlüg ig igləldi* — ھەر تۈرلۈك كېسەللەر بىلەن ئاغرىدى (اِكْلَلُرْ – اِكْلَلْماكْ *iglələr - iglələlmək*).

اَمْلَلْدِي əmləldi ئەملەندى، داۋالاندى. اِكْلِكْ اَمْلَلْدِي *iglik əmləldi* — كېسەل ئەملەندى (اَمْلَلُرْ – اَمْلَلْماكْ *əmlələr - əmlələlmək*).

اِمْلَلْدِي imləldi ئىملاندى. كِشِي اِمْلَلْدِي *kixi imləldi* — كىشى ئىملاندى، يەنى كىشىگە كۆز ياكى باشقا ئەزالار ھەرىكىتى بىلەن ئىشارەت قىلىندى (اِمْلَلُرْ – اِمْلَلْماكْ *imlələr - imlələlmək*).

مەنقۇسلاردىن بەش ھەرپلىكلەر

اَرْبَلَنْدِي arpalandï ئارپىلىق بولدى. اَتْ اَرْبَلَنْدِي *at arpalandï* — ئات ئارپىلىق بولدى، يەنى ئاتنىڭ يەيدىغان ئارپىسى بار بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرْبالَنُرْ – اَرْبَلَنْماقْ *arpalanur - arpalanmak*).

390 I
اُرْدُلَنْدِي ordulandï ئوردا قىلدى، قارارگاھ قىلدى. // بَكْ بِرْ يِرِكْ اُرْدُلَنْدِي *bəg bir yərig ordulandï* — بەگ بىر يەرنى ئۆزىگە ئوردا (قارارگاھ) قىلدى (اُرْدُلَنُرْ – اُرْدُلَنْماقْ *ordulanur - ordulanmak*).

اُتْرُلَنْدِي utrulandï ئۇتتۇرلاندى، يۇزمۇ يۈز كەلدى. اُلْ اَنكَرْ اُتْرُلَنْدِي *ol anar utrulandï* — ئۇ ئاڭا ئۇتتۇرلاندى (اُتْرُلَنُرْ – اُتْرُلَنْماقْ *utrulanur - utrulanmak*).

ئارقىلاندى ark‚alandï تايانىدى، يۆلەنىدى، ھىمات قىلىدى. ئۇ مېنى ئارقىلاندى *ol məni arkalandï* — ئۇ مېنى ھىمات قىلىدى. ئۇ تاغقا ئارقىلاندى *ol taoqnï arkalandï* — ئۇ تاغقا يۆلەنىدى (ئارقىلانماق - *arkalanmak*، ئارقىلانغۇر - *arkalanur*).

ئۈزۈملەندى üzümləndi ئۈجمىلەنىدى. يىغاچ ئۈزۈملەندى *yïoqaq üzümləndi* — دەرەخ ئۈجمىلەنىدى، يەنى ئۈجمە دەرىخىدە ئۈجمە بولدى (ئۈزۈملەنمەك - *üzümlənmək*، ئۈزۈملەنگۈر - *üzümlənur*).

بۇ بابتىكى باشقا تۈر

ئۆتۈلەندى otlandï ئوت بولۇپ كەتتى، قىزىپ كەتتى. ئات ئوتلاندى *at otlandï* — ئات (مېڭىپ) قىزىپ كەتتى. ئەر ئوتلاندى *ər otlandï* — ئادەم قىزىپ كەتتى، يەنى غەزەپلەندى (ئوتلانماق - *otlanmak*، ئوتلانغۇر - *otlanur*).

ئازلاندى azlandï ئاز كۆردى، ئاز سانىدى. ئۇ بۇ يەرماقنى ئازلاندى *ol bu yarmakïoq azlandï* — ئۇ بۇ يارماقنى ئاز كۆردى. باشقىلارنىمۇ شۇنداق (ئازلانماق - *azlanmak*، ئازلانغۇر - *azlanur*).

ئۇزۇلەندى uzlandï ئۇزۇلاندى، ئۈستىلىق كۆرسەتتى. ئەر ئۇزۇلەندى *ər uzlandï* — ئادەم (ھۈنەر - سەنئەتتە) ئۈستىلىق كۆرسەتتى (ئۇزۇلانماق - *uzlanmak*، ئۇزۇلانغۇر - *uzlanur*).

ئىشلەندى ixləndi: ئەر ئىشلەندى *ər ixləndi* — ئادەم ئۆزىنى ئىشلەۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى[1].

ئىسلەندى ïslandï ئىسلاندى. ئەۋ ئىسلەندى *əv ïslandï* — ئۆي ئىسلاندى، يەنى ئىستىن قارايدى. كىيىم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئىستىن قارىيىشىغىمۇ

391 I 150

[1] يازما نۇسخىدا «ئىشلەندى» سۆزىنىڭ مەستەر شەكلى كېيىنكى «ئىسلەندى *ïslandï*» سۆزى بىلەن قوشۇلا «ئىسلانماق - ئىسلانغۇر» قىلىپ بېرىلگەن.

شۇنداق دېيىلىدۇ (ايسْلَنُرْ - ايسْلَنْماكْ islanur - islanmak).

اَاقْلَنْدِي avlandï ئوۋلىدى، ئوۋ قىلدى. اَرْ اُوزِنكا اَاقْلَنْدِي[392 I] // ər özinə avlandï — ئادەم ئۆزى ئۈچۈن ئوۋ قىلدى (اَاقْلَنُرْ - اَاقْلَنْماقْ avlanur - avlanmak).

اُوكْلَنْدِي ögländi هاردۇق چىقاردى، دەم ئالدى. اَرُقْ اَرْ اُوكْلَنْدِي aruk ər ögländi — هارغان ئادەم هاردۇق چىقاردى. بالىنىڭ چوڭىيىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُوكْلَنُرْ - اُوكْلَنْماكْ ögländür - ögländmək).

بۇ بابتكى تۆت هەرپلىكلەر

اَذُتْلادِي ażutladï ئوچۇملىدى. اَرْ يَرْماقْ اَذُتْلادِي ər yarmak ażutladï — ئادەم يارماق ئوچۇملىدى. سۇنى ئوچۇملاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَذُتْلارْ - اَذُتْلامَاقْ ażutlar - ażutlamak).

اُزُتْلادِي üzütlədi بېخىل كۆردى. اُلْ اَنِي اُزُتْلادِي ol anï üzütlədi — ئۇ ئۇنى بېخىل كۆردى (اُزُتْلارْ - اُزُتْلاماكْ üzütlər - üzütləmək).

اُكُتْلادِي ögütlədi ئۈگۈت - نەسىھەت قىلدى. اُلْ اُغْلِنْ اُكُتْلادِي ol oqlïn ögütlədi — ئۇ ئوغلىغا ئۈگۈت - نەسىھەت قىلدى (اُكُتْلارْ - اُكُتْلاماكْ ögütlər - ögütləmək).

اَكَتْلادِي əgətlədi: اُلْ قِيزِنْ اَكَتْلادِي ol kïzïn əgətlədi — ئۇ قىزىنى ئېگەتلىك قىلدى، يەنى قىزىغا ئايال خىزمەتچى[393 I]// قوشۇپ بەردى (اَكَتْلارْ - اَكَتْلامَاكْ əgətlər - əgətləmək).

اُلُتْلادِي ölütlədi جان تىكتى. اَرْ اُلُتْلادِي ər ölütlədi — ئادەم جان تىكىپ ئۈرۈشتى، يەنى ئۈرۈشۈپ بىر - بىرىنى ئۆلتۈرىدىغان دەرىجىگە يەتتى (اُلُتْلارْ - اُلُتْلامَاكْ ölütlər - ölütləmək).

اَمَجْلادِي amaqladï قارىغا ئالدى، نىشانلىدى. اَرْ قُشُغْ اَمَجْلادِي ər quxuq amaqladï — ئادەم قۇشنى قارىغا ئالدى (اَمَجْلارْ - اَمَجْلاماقْ amaqlar - amaqlamak).

اَنُجْلادِي ənüqlədi: اُتاجِي كُوزُكْ اَنُجْلادِي otaqï közüg ənüqlədi — تېۋىپ كۆز

پەردىسىنى داۋالىدى، يەنى كۆز پەردىسىگە دورا سۈردى (اُنجْلارْ – اُنجْلامَاكْ *ənüqlər - ənüqləmək*).[151]

اَذَرْلادِي əžərlədi. اَرْ اَتْ اَذَرْلادِي *ər at əžərlədi* — ئادەم ئات ئېگەرلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَذَرْلارْ – اَذَرْلاماكْ *əžərlər - əžərləmək*).

اَغِرْلادِي aoqïrladï قەدىرلىدى، ئەزىز قىلىدى. تَنْكْرِي مَنِي اَغِرْلادِي *təŋri məni aoqïrladï* — تەڭرى مېنى ئەزىز قىلىدى. بىر - بىرىنى ھۆرمەت قىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَغِرْلارْ – اَغِرْلاماقْ *aoqïrlar - aoqïrlamak*).

اُغُرْلادِي ooqurladï: اَرْ ايشِنْ اُغُرْلادِي *ər ïxïn ooqurladï* —[394 I]// ئادەم ئىشنى دەل پەيتىدە قىلىدى (اُغُرْلارْ – اُغُرْلاماقْ *ooqurlar - ooqurlamak*). شۇنىڭدەك «اَرْ تَوارْ اُغُرْلادِي *ər tawar ooqurladï* — ئادەم مال ئوغرىلىدى»مۇ دېيىلىدۇ. چۈنكى، ئوغرى ۋاقىت ۋە پۇرسەت كۈتىدۇ. بۇنداق مەنىدە كېلىشىگە باشقا بىر سەۋەب بار، «اُغْرِي *ooqri*» سۆزى «ئوغرىلىغۇچى» مەنىسىدە بولۇپ، يۇقىرىدىكى پېئىل ئاشۇ سۆزدىن ياسالغان، لېكىن يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئاخىرىدىكى «ى – يا» ھەرپى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان. بۇ ئەھۋال ماڭا ناھايىتى ياقىدۇ، ئىككىلىسىمۇ چىرايلىق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَكِمْ اُوزِنْ اُغُرْلادِي	*bəgim өzin ooqurladï*
يَرغ بيلب اُغُرْلادِي	*yaraq bilip ooqurladï*
اُلُغْ تَنْكْرِي اَغِرْلادِي	*uluq təŋri aoqïrladï*
انِن قُت قڤ تُرى قُغْدِي	*anïn kut kïv təri tuoqdï*

[بېگىم ئۆزىنى دالدىغا ئالدى،
پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئىشنى دەل ۋاقتىدا قىلدى،
ئۇلۇغ تەڭرى ئەزىزلىدى،
شۇنىڭ بىلەن بەخت - سائادەتنى تۇغۇلدى.][395 I]//

تاڭغۇت بېگىنىڭ دۇشمەندىن يوشۇرۇنۇشىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلگەن: بېگىم پۇرسەت كۈتۈپ، ئەسكەرلەردىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ يوشۇرۇندى، تەڭرى ئۇنى غەلىبە بىلەن ئەزىز قىلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ بەختى ـ دۆلىتى يۈكسەلدى.

اَتِزْلادِي atïzladï ئېتىزلاشتۇردى. اَرْ يِيرِنْ اَتِزْلادِي *ər yərin atïzladï* — ئادەم يېرىنى ئېتىزلاشتۇردى، يەنى چۆنەكلەپ، قىر تارتىپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا لايىق قىلدى (اَتِزْلارْ – اَتِزْلاماقْ *atïzlar - atïzlamak*).

اُجُزْلادِي uquzladï كەمسىتتى، خارلىدى. بَكْ اَنِي اُجُزْلادِي *bəg anï uquzladï* — بەگ ئۇنى كەمسىتتى (اُجُزْلارْ – اُجُزْلاماقْ *uquzlar - uquzlamak*).

اُذُزْلادِي użuzladï: اُلْ اَنِي اُذُزْلادِي *ol anï użuzladï* — ئۇ ئۇنىڭ قوتۇرىنى داۋالىدى (اُذُزْلارْ – اُذُزْلاماكْ[1] *użuzlar - użuzlamak*). // I 396

اَغِزْلادِي aoqïzladï: اُلْ اَرِقْنِي اَغِزْلادِي *ol arïqnï aoqïzladï* — ئۇ ئېرىققا ئېغىز (ئېچىق) ئاچتى. اُلْ قُلْنْ اَغِزْلايْ *ol qulïn aoqïzladï* — ئۇ قولىنىڭ ئاغزىغا سالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَغِزْلارْ – اَغِزْلاماقْ *aoqïzlar - aoqïzlamak*).

اُغُزْلادِي ooquzladï: اُلْ مَنِي اُغُزْلادِي *ol məni ooquzladï* — ئۇ مېنى[152]ئوغۇزغا ئوخشاتتى (اُغُزْلارْ – اُغُزْلاماقْ *ooquzlar - ooquzlamak*).

اُقْتسادِي okïtsadï ئوقۇتقۇسى كەلدى. اُلْ بِتِكْ اُقْتسادِي *ol bitik okïtsadï* — ئۇنىڭ خەت ئوقۇتقۇسى كەلدى. بىر كىمنى قىچقارغۇسى كەلگەنگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُقْتسارْ – اُقْتساماقْ *okïtsar - okïtsamak*).

اُكْتسادِي ügitsədi ئۇن تارتقۇزغۇسى كەلدى. اُلْ تَرِغْ اُكْتسادِي *ol tarïoq ügitsədi* — ئۇنىڭ بۇغداينى ئۇن تارتقۇزغۇسى كەلدى (اُكْتسارْ – اُكْتساماكْ *ügitsər - ügitsəmək*).

اَكِرْسادِي əgirsədi ئېگىرسىرىدى، ئېگىر يېگۈسى كەلدى. اَرْ اَكِرْسادِيْ *ər əgirsədi* — ئادەم ئېگىرسىرىدى، يەنى ئېگىر بىلەن داۋالانغۇسى كەلدى (اَكِرْسارْ – اَكِرْساماكْ *əgirsər - əgirsəmək*). // I 397

---

[1] بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى يازما نۇسخا 152- بەتتە «اُذُزْلارْ – اُذُزْلاماكْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز يازما نۇسخا 84- بەتتىكى «اُذُزْلُغْ *użuzluoq* — قوتۇر كېسىلى بار» سۆزنىڭ ئاساسەن، بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 39- بەتتىكى تومۇرىنى «*użuz*»، بۇ يەردىكى كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىنى «*użuzlar - użuzlamak*» دەپ ئالدۇق.

ئاكىرسادى əgirsədi: ئاراغۇتنى يېپ ئاكىرسادى uraqut yïp əgirsədi — خوتۇننىڭ يىپ ئېگىرگۈسى كەلدى. بەگ كەنتنى ئاكىرسادى bəg kənd əgirsədi — بەگنىڭ كەنتنى ئورۇالغۇسى كەلدى (ئاكىرسار - ئاكىرسامەك əgirsər - əgirsəmək).

ئاجىغسادى aqïoqsadï ئاچچىقسىرىدى، ئاچچىق نەرسە يېگۈسى كەلدى. ئار ئاجىغسادى ər aqïoqsadï — ئادەمنىڭ ئاچچىق نەرسە يېگۈسى كەلدى (ئاجىغسار - ئاجىغساماق aqïoqsar - aqïoqsamak).

ئۇلۇغسادى uluoqsadï: ئار ئاتا ئۇلۇغسادى ər atta uluoqsadï — ئادەمنىڭ زور ئاتقا ئېگە بولغۇسى كەلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ چوڭىنى ئىستەشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۇلۇغسار - ئۇلۇغساماق uluoqsar - uluoqsamak).

ئارۇكسادى ərüksədi ئۆرۈكسىرىدى. ئار ئارۇكسادى ər ərüksədi — ئادەم ئۆرۈكسىرىدى، يەنى ئادەمنىڭ ئۆرۈك - شاپتۇل يېگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئارۇكسار - ئارۇكساماق ərüksər - ərüksəmək).

ئۆلكسادى ölügsədi ئۆلگۈسى كەلدى. ئار ئۆلكسادى ər ölügsədi — ئادەمنىڭ ئۆلگۈسى كەلدى (ئۆلكسار - ئۆلكساماق ölügsər - ölügsəmək). // I 398

ئۈكۈشلادى üküxlədi كۆپسىندى، كۆپ دەپ ھېسابلىدى. ئار تاۋارىن ئۈكۈشلادى ər tawarïn üküxlədi — ئادەم مېلىنى كۆپ دەپ ھېسابلىدى (ئۈكۈشلار - ئۈكۈشلاماق üküxlər - üküxləmək).

ئارغىلادى arïoqladï: ئۇل قوزى ئارغىلادى ol kozï arïoqladï — ئۇ قوزىنى پىچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئۇل يارماقىغ ئارغىلادى ol yarmakïoq arïoqladï — ئۇ يارماقنى خىلىدى، يەنى پۈلنىڭ ياخشىسىنى تاللىدى. بىر نەرسىنىڭ ياخشىسىنى تاللاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئارغىلار - ئارغىلاماق arïoqlar - arïoqlamak).

ئارغىلادى arïoqladï ئېرىغلىدى. ئۇل كاباز ئارغىلادى ol kəpəz arïoqladï — ئۇ كېۋەز ئېرىغلىدى، يەنى پاختىنى چىگىتتىدىن ئاجراتتى. ھەرقانداق مېۋىنىڭ ئۈرۈقىنى ئايرىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئارغىلار - ارغىلاماق arïoqlar - arïoqlamak).

ئازغىلادى azïoqladï: تۇنكۇز ئاتىغ ئازغىلادى toŋuz atïoq azïoqladï — توڭگۇز ئاتنى مەرگەن چىشى بىلەن ئۈرۈپ يارىلىدى. // 153 مەن تۇنكۇزنى ئازغىلادىم mən toŋuznï azïoqladïm —

مەن توڭگوزنىڭ مەرگەن چىشىغا ئۇردۇم. بۇ سۆز ئىككى تەرىپىدە//مەرگەن چىشى 399 I
بار يىرتقۇچ ھايۋانلارغىمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ (اَزِغْلاقْ - اَزِغْلارْ - azïoqlamaq, azïoqlar).

اُلُغْلادِي uluoqladï ئۇلۇغلىدى. تَنْكْرِي مَنِي اُلُغْلادِي *təŋri məni uluoqladï* — تەڭرى مېنى ئۇلۇغلىدى، يەنى ماڭا ئۇلۇغلۇقنى ئاتا قىلدى. بَكْ مَنِي اُلُغْلادِي *bəg məni uluoqladï* — بەگ مېنى ئۇلۇغلىدى، يەنى مېنى ئۇلۇغلار قاتارىدا كۆردى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلُغْنِي اُلُغْلاسا قُتْ بُلُورْ

uluoqnï uluoqlasa kut bulur

ئۇلۇغنى ئۇلۇغلىسا، بەخت تاپار.

(اُلُغْلارْ - اُلُغْلاماقْ *uluoqlar - uluoqlamak*).

اَذَقْلادِي ażaq,ladï پۇتقا ئۇردى. اُلْ اَنِي اَذَقْلادِي *ol anï ażaqladï* — ئۇ ئۇنىڭ پۇتىغا ئۇردى (اَذَقْلارْ - اَذَقْلاماقْ *ażaqlar - ażaqlamak*).

اَذُقْلادِي ażuq,ladï ئەجەبلەندى، قىزىقسىندى. اُلْ اَنِي اَذُقْلادِي *ol anï ażuqladï* — ئۇ ئۇنى (كۆرۈپ) ئەجەبلەندى (اَذُقْلارْ - اَذُقْلاماقْ *ażuqlar - ażuqlamak*).

اَرُقْلادِي aruq,ladï ھاردۇق ئالدى. بَكْ اَرُقْلادِي *bəg aruqladï* — بەگ ھاردۇق ئالدى. بۇ سۆز خاقانىيە تىلىدا «ئۇخلاش»نى بىلدۈرىدۇ. ئەسلىدە «ھارغانلىقتىن دەم ئالدى» دېگەن سۆز (اَرُقْلارْ - اَرُقْلاماقْ *aruqlar - aruqlamak*).// 400 I

اَشُقْلادِي axuq,ladï ئوشۇقىغا ئۇردى. اُلْ اَنِي اَشُقْلادِي *ol anï axuqladï* — ئۇ ئۇنىڭ ئوشۇقىغا ئۇردى (اَشُقْلارْ - اَشُقْلاماقْ *axuqlar - axuqlamak*).

اَشَقْلادِي axaq,ladï پەس كۆردى، سەل چاغلىدى. اُلْ اَنِي اَشَقْلادِي *ol anï axaqladï* — ئۇ ئۇنى پەس كۆردى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَغِينِي اَشَقْلاسا بَشْقا جِقارْ *yaoïnï axaqlasa baxka qïkar*

يېغىنى سەل چاغلىسا، باشقا چىقار.

بۇ ماقال «ھوشيار بول، دۈشمەننى سەل چاغلىما، بېشىڭنى يەيدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اُشَقْلادي uxaḳladï ئۇششاقلىدى، بۇرمىلىدى. اُلْ مَنِكْ سُوزُمْنِ اُشَقْلادي *ol mənïŋ sözümni uxaḳladï* — ئۇ مېنىڭ سۆزۈمنى بۇرمىلىدى (اُشَقْلارْ - اُشَقْلاماقْ *uxaḳlar - uxaḳlamaḳ*).

اَنُقْلادي anuḳladï تەييار پېتى ئالدى. اُلْ اَنُقْلادي نَانْكْنِ *ol anuḳladï nəŋni* — ئۇ نەرسىنى تەييار پېتى تېپىۋالدى (اَنُقْلارْ - اَنُقْلاماقْ *anuḳlar - anuḳlamaḳ*).

اِجُكْلادي iqüklədi ئىچىكلىدى. اُلْ تُونُغْ اِجُكْلادي *ol tonuoŋ iqüklədi* — ئۇ تونىنى ئىچىكلىدى، يەنى تونىنىڭ ئىچىگە بۇلغۇن، تېسىن تېرىلىرىدىن ئىچلىك قىلدى (اِجُكْلارْ // 401 I - اِجُكْلاماكْ *iqüklər - iqüklәmək*).

اَرُكْلادي ərüklədi ئاشلىدى. اُلْ تَرِي اَرُكْلادي *ol təri ərüklədi* — ئۇ تېرە ئاشلىدى (اَرُكْلارْ - اَرُكْلاماكْ *ərüklər - ərüklәmək*).

اُزَكْلادي ozəklədi ئۆزەك تومۇرىنى كەستى. اُلْ قُويُغْ اُزَكْلادي *ol ḳoyuoŋ özəklədi* — ئۇ// 154 قوينىڭ ئۆزەك تومۇرىنى كەستى. گۆرەن تومۇرىغا ئۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُزَكْلارْ - اُزَكْلاماكْ *özəklər - özəklәmək*).

اِسِكْلادي isiglədi: اَرْ اِسِكْلادي *ər isiglədi* — ئادەم ئىسسىقتا يول يۈردى (اِسِكْلارْ - اِسِكْلاماكْ *isiglər - isiglәmək*).

اُسُكْلادي: osüglədi: اُلْ كِرِتْلِكْ اُسُكْلادي *ol kiritlik osüglədi* — ئۇ قۇلۇپنى ئاچقۇچ سالماي پەم بىلەن ئاچتى (اُسُكْلارْ - اُسُكْلاماكْ *osüglər - osüglәmək*). كەنچەكچە.

اَسِرْكادي əsirkədi ئېسىركىدى، ئېچىندى. اُلْ اَسِرْكادي نَانْكْنِ *ol əsirkədi nəŋni* — ئۇ نەرسىنى ئېسىركىدى، يەنى نەرسىنىڭ يوقالغىنىغا ئېچىندى (اَسِرْكارْ - اَسِرْكاماكْ *əsirkər - əsirkəmək*).

اُشِكْلادي üxiklədi ئۇشۇك پېتى تۇتتى. اُلْ كَيِكْنِ اُشِكْلادي// 402 I *ol kəyikni üxiklədi* — ئۇ كېيىكنى ئۇشۇپ تۇرغان ۋاقتىدا تۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُشِكْلارْ - اُشِكْلاماكْ *üxiklər - üxiklәmək*).

اَكَكْلادي əkəklədi تىللىدى. اَرْ اُراغُتْنِ اَكَكْلادي *ər uraoqutnï əkəklədi* — ئادەم خوتۇنىنى تىللىدى، يەنى ئۇنىڭ ئەسكىلىكىدىن نەپرەتلەندى (اَكَكْلارْ - اَكَكْلاماكْ *əkəklər - əkəklәmək*).

ئۈكەكلادى ükəkladi ئۈكەك سالدى. ئۇ تامغ ئۈكەكلادى *ol tamïoq ükəkladi* — ئۇ سېپىل ئۈستىگە ئۈكەك (قاراۋۇل تۇرا) ياسىدى. ھەرقانداق بىر نەرسىگە ئۈكەك سېلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئۈكەكلار - ئۈكەكلىمەك *ükəklər - ükəkləmək*).

ئالۈكلادى alüklədi زاڭلىق قىلدى، مەسخىرە قىلدى. ئۇ ئانى ئالۈكلادى *ol anï ələklədi* — ئۇ ئۇنى زاڭلىق قىلدى (ئالۈكلار - ئالۈكلىمەك *ələklər - ələkləmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَنكُتْ سُوسِنْ اُشِكْلادِي	*taŋut süsin üxiklədi*
كِشِي اِيشِنْ اَلُكْلادِي	*kixi ixin ələklədi*
اَرِنْ اَتِنْ بَلِكْلادِي	*ərin atïn bəliklədi*
بُلُنْ بُولِب بَشِي تغدى// 403 I	*bulun bolïp baxï tïoqdï* ①

[تاڭغۇت قوشۇننى ئۇشۇپ تۇرغاندا باستى،
ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى مەسخىرە قىلدى،
ئەرلىرىنى، ئاتلىرىنى غەنىيمەت ئالدى،
(تاڭغۇتلار) ئەسىر بولۇپ، بېشىنى ئەگدى.]

چىنغا يېقىن بولغان تاڭغۇت ئېلىنىڭ قوشۇنى غەلىبە قىلالمىسۇن دەپ، قاتتىق سوغۇقتا، ئۇلارغا كېچىسى ھۇجۇم قىلىندى، ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرى مەسخىرە قىلىندى، ئۇلار ئات ۋە ئەرلىرىنى بىزگە سوۋغا قىلدى، غەم ـ قايغۇغا پېتىپ، بېشىنى تۆۋەن سالدى.

ئامكلادى əmiklədi: ئار ئۇراغۇتنى ئامكلادى *ər uraoqutnï əmiklədi* — ئادەم خوتۇنىنىڭ ئەمچىكىگە ئۈردى (ئامكلار - ئامكلاماك *əmiklər - əmikləmək*).

ئانكلادى ənüklədi كۆچۈكلىدى. ئىت ئانكلادى *it ənüklədi* — ئىت كۆچۈكلىدى. ئارسلان ئانكلادى *arslan ənüklədi* — ئارسلان كۆچۈكلىدى (ئانكلار - ئانكلاماك *ənüklər - ənükləmək*).

404 I //

① بۇ شېئىرنىڭ ئاخىرقى مىسراسىدىكى «تغدى» سۆزى بۇ يەردە ھەرىكىسىز بېرىلگەن. بىز يازما نۇسخا 271 ـ بەتتىكى «تۇماق tïoqmak — قايرىماق» پېئىلىغا ئاساسەن «tïoqdï» دەپ ئالدۇق.

ئەسەنلەشتى. ئۇ مەن — *ol maŋa əsənlədi* ئەسەنلادى əsənlədi
بىلەن ئېسەنلەشتى (ئەسەنلار - ئەسەنلامەك *əsənlər - əsənləmək*).

155 بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

ئۇزۇلادى użuladï ئەگەشتى. ئۇ ئۇنى ئەگەشتى — *ol anï użuladï* ئۇزۇلادى
(ئۇزۇلار - ئۇزۇلاماق *użular - użulamak*).

ئارالادى araladï ئارىلدى، ئارىچىلىدى، ياراشتۇردى. ئۇ ئىككى كىشىنى ئۇتىرا ئارالادى
ol ikki kixi otra araladï — ئۇ ئىككى كىشىنى ئارىچىلىدى. ئىككى كىشى ياكى ئىككى نەرسە ئارىسىدىن ئارىلاپ ئۆتۈشكىنى مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. «ياراشتۇردى» سۆزى بەزىدە ئاۋام خەلقىنىڭ جانلىق تەلەپپۇزىدا «ئارىلادى *arïladï*» دېيىلسىمۇ، لېكىن «ئارالادى *araladï*» شەكلى توغرا «ئارالار — ئارالاماق *aralar - aralamak*».

ئۇرىلادى urïladï ھۇررالىدى، ۋارقىرىدى. ئۇ ئۇرىلادى — *ər urïladï* 405 I ئادەم ۋارقىرىدى، يەنى ھۆركىرىدى (ئۇرىلار - ئۇرىلاماق *urïlar - urïlamak*).

ئۇرىلادى urïladï كۆرەڭلىدى. ئۇ ئۇرىلادى — *ər urïladï* ئادەم كۆرەڭلەپ كەتتى (ئۇرىلار - ئۇرىلاماق *urïlar - urïlamak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئۆزىنى ماختاپ كۆرەڭلىدى،	*øzin øgnüp urïladï*	ئۇزۇنۇ ئۇ ئۇرىلادى
يىراق يەرنى گەزلەپ كەلدى،	*yïraq yərig karïladï*	يىرىق يېرىڭ قىرىلادى
ئاتنى دېڭىتىپ ھۇررا سالدى،	*atïoq kəmxip urïladï*	ئاتىغ كەمشىپ ئۇرىلادى
رەسۋا بولۇپ تۆپە ئاشتى.]	*uvut bolup tøpü aoqdï*	ئۇۋۇت بولۇپ تۇبو ئاغدى

ئۆز ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن بىر باتۇرنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ كۆرەڭلەپ، ھەددىدىن ئاشتى، ئۆزىنى سالاپەتلىك كۆرسىتىپ، خۇددى يەرنىڭ/تاناۋىنى تارتىدىغانىدەك، ئات بىلەن ھەمىلە قىلىپ كېلىۋىدى، ئاخىر شەرمەندە بولۇپ، دۆڭدىن ئارتىلىپ قېچىپ كەتتى. 406 I

ئۇ — *ol konuq ørüladi* ئۇلۇادى ئۆرە تۇرغۇزۇپ بوغۇزلىدى. ئۇلۇ قوينى ئۆرە تۇرغۇزۇپ بوغۇزلىدى (*ørülar - ørüləmək* ئۇرۇلاماق: ئۇرۇلار).

ئۇ — *ol axïn aoquladï* ئاغۇلادى aoquladï ئوغىلىدى، زەھەرلىدى. ئۇلۇ ئاشىنۇ ئاغۇلادى ئېشىنى ئوغىلىدى. باشقا نەرسىلەرنى زەھەرلەشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (*aoqular - aoqulamaq* ئاغۇلاماق: ئاغۇلار).

ئۇ — *anïŋ təgrə kixi avaladï* ئاقالادى avaladï ئولاشتى، توپلاندى. ئانىڭ تۆكرا كىشى ئاقالادى ئۆنىڭ چۆرىسىگە كىشى ئولاشتى. «ئاقالادى» سۆزى ئاساسەن چۇقان - سۇرەن، ماجىراغا قارىتىلىدۇ. باشقا ئورۇندا «ئاۋدى» *avdï* سۆزى ئىشلىتىلىدۇ (*avalar - avalamaq* ئاقالاماق: ئاقالار).

ئۇ — *ol məni akïladï* اقيلادى akïladï سېخىي ھېسابلىدى، سېخىي كۆردى. ئۇلۇ مېنى ئاقىلادى ئۇ مېنى سېخىي ھېسابلىدى (*akïlar - akïlamak* ئاقىلاماق: ئاقىلار).

ئۇ — *ol anï əgələdi* ئاگىلادى əgələdi ئاچىلىدى، ئېگىچىلىدى، «ئېگىچە» دېدى. // 407 I ئۇلۇ ئۇنى ئاگىلادى (*əgələr - əgələmək* ئاگىلاماق: ئاگىلار).

ئۇ — *ol anï øgələdi* ئۆگىلادى øgələdi كاتتا ھېسابلىدى. ئۇلۇ ئۇنى ئۆگىلادى «ئۆگە *øgə*» دەپ ئاتىدى، يەنى ئۇنى يۇرت كاتتىسى ھېسابلىدى (*øgələr - øgələmək* ئۆگىلاماق: ئۆگىلار).

ئۇ — *ol anï analadï* ئانالادى analadï ئانىلىدى. ئۇلۇ ئانى ئانالادى ئۇنى ئانىلىدى،// 156 يەنى ئانىسى ئورنىدا كۆردى (*analar - analamaq* ئانالاماق: ئانالار).

بۇ بابتىكى غۇنچىلىكلەر

ئۇ — *avqï kəyikni aŋdïdï* ئانكىدى aŋdïdï ماۋىدى، پېيىگە چۇشتى. ئاقچى كېيىكنى ئانكىدى ئوۋچى كېيىكنىڭ پېيىگە چۇشتى، يەنى ئۇنى تۇتۇش ئۇچۇن ماراپ يۇردى. ئۇلۇ ئانى ئانكىدى ئۇ — *ol anï aŋdïdï* ئۇ ئۇنىڭ پېيىگە چۇشتى (*aŋdïr - aŋdïmaq* ئانكىدىماق: ئانكىدىر).

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

408 I
ئېشەك هاڭرىدى — *əxyək aŋïladï* // اَشْياكْ اَنكيلادي. هاڭرىدى aŋïladï اَنكيلادي
(اَنكيلارْ – اَنكيلاماقْ *aŋïlar - aŋïlamak*).

بۇ بابتكى يەنە بىر تۈر

خوتۇن چاچ سالدى — *uraoqut oŋikləndi* اُراغُتْ اُنككْلَنْدي. oŋikləndi چاچ سالدى.
(اُنككْلَنُورْ – اُنككْليماقْ [1] *oŋiklənür - oŋiklənmək*)

بۇ بابتكى بەش هەرپلىكلەر

ئادەم ئاغرىقىدىن — *ər aoqrïkandï* اَرْ اَغْرِقَنْدي. aoqrïk,andï ئاغرىق تارتتى.
زارلاندى (اَغْرِقَنُرْ – اَغْرِقَنْماقْ *aoqrïkanur - aoqrïkanmak*) // 409 I

بۇ بابتكى ئىككى ساكىنلىقلار

مەن ئۇنى قەسەم قىلدۇردۇم — *mən anï andoqardïm* مَنْ اَنِ اَنْدْغَرْدِمْ. andoqardïm ئانت ئىچۇردۇم، قەسەم قىلدۇردۇم.
(اَنْدْغَرُرْمَنْ – اَنْدْغَرْماقْ *andoqarurmən - andoqarmak*).

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُنككْليماقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ سۆزنىڭ تەركىبىدە «ك - *k*» تاۋۇشىنىڭ بارلىقىنى ۋە يازما نۇسخا 80- بەتتە «ياسالما چاچ» مەنىسىدە كەلگەن «اُنكْ» سۆزىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*oŋiklənmək*» دەپ ئالدۇق.

تېكست

ئارمۇتلاندى armutlandï: يىغاچ ئارمۇتلاندى *yïoqaq armutlandï* — ئامۇت دەرىخى مېۋىلىدى (ئارمۇتلانۇر - ئارمۇتلانماق *armutlanur - armutlanmak*).

ئارتۇقلاندى artuqlandï: تاغ ئارتۇقلاندى *taoq artuqlandï* — تاغ ئارتۇچ دەرىخى بىلەن قاپلاندى، يەنى تاغدا ئارتۇچ دەرىخى كۆپەيدى (ئارتۇقلانۇر — ئارتۇقلانماق *artuqlanur - artuqlanmak*).

ئۇركۈلەندى ørküqləndi ئۆركەشلەندى. سۇ ئۇركۈلەندى *suv ørküqləndi* — سۇ ئۆركەشلەندى (ئۇركۈلەنۇر - ئۇركۈلەنمەك *ørküqlənür - ørküqlənmək*).

ئۇركۈلەندى ørgüqləndi ئۆرۈمە چاچلىق بولدى. قىز ئۇركۈلەندى *410 I // qïz ørgüqləndi* — قىزنىڭ چېچى ئۆرۈمگە كىردى، يەنى قىز ئۆرۈمە چاچلىق بولدى (ئۇركۈلەنۇر - ئۇركۈلەنمەك *ørgüqlənür - ørgüqlənmək*).

ئۇركۈلەندى ørküqləndi: ئاشچ ئۇركۈلەندى *əxiq ørküqləndi* — قازان ئوچ پوتلۇق ئوچاققا ئېسىلدى (ئۇركۈلەنۇر - ئۇركۈلەنمەك *ørküqlənür - ørküqlənmək*).

ئاذغرلاندى ażoqïrlandï: تاي ئاذغرلاندى *tay ażoqïrlandï* — تاي ئايغىرلاندى، يەنى ئايغىر قىلىقىغا كىردى. بايتاللار ئايغىرلىق بولسىمۇ، شۇنداق دېيىلىدۇ (ئاذغرلانۇر - ئاذغرلاماق *ażoqïrlanur - ażoqïrlanmak*).

ئۇذمەقلاندى użmaqlandï شاگىرتلىق بولدى. ئار ئۇذمەقلاندى *ər użmaqlandï* — ئادەم شاگىرتلىق بولدى (ئۇذمەقلانۇر - ئاذمەقلاماق *użmaqlanur- użmaqlanmak*).

ئارتۇقلاندى artuqlandï ھەددىدىن ئاشتى. ئار ئارتۇقلاندى *ər artuqlandï* — ئادەم ھەددىدىن ئاشتى (ئارتۇقلانۇر - ئارتۇقلاماق *artuqlanur - artuqlanmak*). *157 //*

ئازمەقلاندى ïzmaqlandï شور ئۆرلىدى. تاز بېشى ئازمەقلاندى *taz baxï ïzmaqlandï* — تازنىڭ بېشىدا شور ئۆرلىدى. يېر ئازمەقلاندى *yər ïzmaqlandï* — يەر شورلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئازمەقلانۇر — ئازمەقلاماق *ïzmaqlanur - ïzmaqlanmak*). *411 I //*

ئاغرۇقلاندى aoqruqlandï ئېغرىسىندى. ئۇل بۇ ئىشىغ ئاغرۇقلاندى *ol bu ïxïoq aoqruqlandï* — ئۇ بۇ ئىشنى ئېغرىسىندى. يۈكنى ئېغىر كۆرۈشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئاغرۇقلانۇر —

ئاغرۇقلىنىماق aoqruqlanmak - aoqruqlanur).

ئۇغرىقلاندى ooqraqlandï — ئادەم ئوغراقلاشتى. ئۇ ئۇغرىقلاندى ooqraqlandï ər (ئۇغرىقلاش ooqraqlanmak - ooqraqlanur). ئوغراق — بىر تۈرك قەبىلىسى.

ئاتمەكلەندى ətməkləndi — ئادەم نانلىق بولدى، نانغا ئىگە بولدى. ئۇ ئاتمەكلەندى ər ətməkləndi (ئاتمەكلىنىش ətməklənmək - ətməklənür).

بۇ خىل پېئىللار كۆپ، بۇلار ئىسىمدىن ياسالىدۇ. بۇنىڭغا ئەرەب تىلىدىنمۇ مىسال كۆپ تېپىلىدۇ. مەسىلەن: ئەرەبچىدە «اَلْبَنَ الرَّجُلُ» دېگەن سۆز «ئادەم سۈتلۈك بولدى»، «اَسْحٰى» دېگەن سۆز «خەت - چەكلەرنى باغلايدىغان شوينىسى كۆپەيدى» دېگەن بولىدۇ.

ئىجمەكلەندى iqməkləndi — ئادەم ئىچكىلىك بولدى. ئۇ ئىجمەكلەندى ər iqməkləndi ئىچكىلىك بولدى، يەنى ئىچىك كىيدى. ئىچككە ئىگە بولۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئىجمەكلىنىش iqməklənmək - iqməklənür).

ئارسەكلەندى ərsəkləndi — خوتۇن ئەرسىرىدى. ئىشلار ئارسەكلەندى ixlər ərsəkləndi // 412 I ئەرسىرىدى (ئارسەكلىنىش ərsəklənmək - ərsəklənür).

ئۆكمەكلەندى ökməkləndi — خوتۇن زىرىلىك بولدى، ھالقىغا ئىگە بولدى. ئۇراغۇت ئۆكمەكلەندى uraqut ökməkləndi — خوتۇن زىرىلىك بولدى (ئۆكمەكلىنىش ökməklənmək - ökməklənür).

ئاكرىملەندى əgrimləndi — سۇ ئەگرۈملەندى، يەنى سۇ قاينام ھاسىل قىلىپ، ئەگىلىپ ئاقتى (ئاكرىملىنىش əgrimlənmək - əgrimlənür).

ئىشتۇلەندى ïxtonlandï — ئادەم ئىشتانلىق بولدى. ئۇ ئىشتۇلەندى ər ïxtonlandï ئىشتانلىق بولدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ئىقتۇلەندى iqtonlandï» بولۇپ، «ش - x» بىلەن «ج - q» تاۋۇشلىرىنىڭ چىقىش ئورۇنلىرى بىر - بىرىگە يېقىن بولغاچقا «ج - q» ھەرپى «ش - x» غا ئالماشقان (ئىشتۇلىنىش ïxtonlanmak - ïxtonlanur).

بۇ بابتكى مۇزائەفلەر

413 I
ئارقۇقلانغۇچى ark,uk,landï باش تارتتى، بويۇنتاۋلىق قىلدى. ئار // ئارقۇقلانغۇچى *ər arkuklandï* — ئادەم بويۇنتاۋلىق قىلدى (ئارقۇقلانغۇچىلار – ئارقۇقلانماق *arkuklanur - arkuklanmak*).

ئامكاكلاندى əmgəkləndi ئېغىر كۆردى. ئۇل بۇ ئىشنى ئامكاكلاندى *ol bu ïxïoq əmgəkləndi* — ئۇ بۇ ئىشنى ئېغىر كۆردى158// (ئامكاكلىغۇچى – ئامكاكلىماق *əmgəklənür - əmgəklənmək*).

ئاشكاكلاندى əxkəkləndi ئېشەكلىك بولدى. ئار ئاشكاكلاندى *ər əxkəkləndi* — ئادەم ئېشەكلىك بولدى. ئىككى تىلنىڭ بىرىدە (ئاشكاكلىغۇچى – ئاشكاكلىماق *əxkəklənür - əxkəklənmək*).

ئاركاكلاندى ərkəkləndi: سۇغا ئاركاكلاندى *suv ərkəkləndi* — سۇ مەۋجىلەندى. ئانا تىنى ئاركاكلاندى *anïŋ yəni ərkəkləndi* — ئۇنىڭ تۇكلىرى ھۇرپەيدى (ئاركاكلىغۇچى – ئاركاكلىماق *ərkəklənür - ərkəklənmək*). بۇ سۆز «ئەركەكلىك قىلدى» دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ بابتكى تۆت ھەرپلىكلەر

ئارپالادى arpaladï: ئۇل ئاتنى ئارپالادى *ol atïn arpaladï* — ئۇ ئېتىغا ئارپا بەردى (ئارپالار – ئارپالاماق *arpalar - arpalamak*).

ئورتۇلادى ortuladï: ئار ياشنى ئورتۇلادى *ər yaxïn ortuladï* — ئادەم ئوتتۇرا ياشلىق بولدى (ئورتۇلار – ئورتۇلاماق *ortular - ortulamak*).414 I //

ئارتالادى ərtələdi: ئار ئىشقا ئارتالادى *ər ïxka ərtələdi* — ئادەم ئىشقا ئەتىگەن كىرىشتى (ئارتالار – ئارتالاماق *ərtələr - ərtələmək*).

ئاسرىلادى asrïladï: ئۇ كىچىك بالىنى ئاسرايدۇ *ol kiżizni asrïladï* ئاسرىلادى — ئۇ كىچىك بالىنى قاپلان رەڭگىگە كىرگۈزدى، يەنى كىگىزگە ئالىچىپار گۈل باستى (ئاسرىلاڭ - ئاسرىلاماق *asrïlar - asrïlamak*).

ئوغرىلادى ooqrïladï ئوغرىلىدى. ئۇ نانىڭ ئوغرىلادى *ol nəŋ ooqrïladï* — ئۇ بىر نېمە ئوغرىلىدى. ئاۋام خەلقنىڭ جانلىق تىلىدا بۇ سۆزدىكى «ر – *r*» ھەرپى ساكىنلىق، يەنى «ئوغۇرلادى *ooqurladï*» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، بۇ توغرا ئەمەس (ئوغۇرلاڭ – ئوغۇرلاماق[1] *ooqrïlar - ooqrïlamak*)

ئىكتۈلادى iktülədi باقتى، ئوت - بوغۇز بەردى. ئۇ قوينى ئىكتۈلادى *ol ķoy iktüləd*i — ئۇ قوي باقتى. باشقا ھايۋانلارغا ئوت - چۆپ بېرىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئىكتۈلاڭ – ئىكتۈلاماق *iktülər - iktüləmək*). // I 415

ئارغۇلادى aroquladï يېرىپ ئۆتتى. ئۇ ئىككى كىشى ئارىسىدىن يېرىپ ئۆتتى *ol ikki kixi ara aroquladï* — ئۇ ئىككى كىشى ئارىسىدىن يېرىپ ئۆتتى (ئارغۇلاڭ — ئارغۇلاماق *aroqular - aroqulamak*).

ئۆپكەلەدى ɵpkələdi: ئۇ ئاكىر ئۆپكىلەدى *ol aŋar ɵpkələdi* — ئۇ ئۇنىڭ كۆكرىكىگە ئۇردى (ئۆپكەلاڭ – ئۆپكەلاماق *ɵpkələr - ɵpkələmək*).

ئۆپكىلەدى ɵpkilədi ئۆپكىلىدى. ئۇ ئاندىن ئۆپكىلەدى *ol andïn ɵpkilədi* — ئۇ ئۇنىڭدىن ئۆپكىلىدى، يەنى يامانلاپ قالدى (ئۆپكىلاڭ – ئۆپكىلاماق *ɵpkilər - ɵpkiləmək*).

قائىدىلەر ئۆز جايىدا سۆزلىنىدۇ. خۇداغا شۈكۈر، ھەمزىلەر بۆلۈمى تۈگىدى. // I 416

[1] بۇ سۆزنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى يازما نۇسخىدا «ئوغۇرلاڭ – ئوغۇرلاماق» شەكلىدە يېزىلغان. بىز ئاپتورنىڭ «ر – *r*»نى ساكىنلىق ئۇقۇش توغرا ئەمەس دېگىنىگە قاراپ «*ooqrïlar - ooqrïlamak*» دەپ ئالدۇق.

تَبْ tap يېتەرلىك، كۇپايە. *bu ax maŋa tap* تَبْ اَشْ مَنكا — بۇ ئاش ماڭا يېتەرلىك.
tap boldi بُلْدِي تَبْ — يېتەرلىك بولدى.

تُبْ top بىر خىل يېمەكلىك. بۇغداي سۇدا قايىنىتىلىدۇ، ئاندىن ئارپا خېمىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، قاچىغا سېلىنىپ، ئىسسىق يەردە بولدۇرۇلىدۇ، بولغاندىن كېيىن ئېلىپ يېيىلىدۇ.

جَبْ جَبْ qap qap چىپ - چىپ، شوپ - شوپ. بىر نەرسە يېگەندە ياكى قامچا ئۇرغاندا چىقىدىغان ئاۋازنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق سۆز. *ol ərük qap qap yədi* — ئۇ ئۆرۈكنى شوپۇلدىتىپ يېدى. I 417 //

جُبْ qəp دۇغ، تىلىپ، ھەرقانداق نەرسىنىڭ دۇغى. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ،پەس كىشىلەرمۇ «جُبْ جَبْ كِشِيلارْ *qəp qap kixilər*» دېيىلىدۇ.

جِبْ qïp چۈشۈق، ئىنچىكە ياش نوتا. بۇ سۆز «جِبِقْ *qïbïk*» سۆزىدىن قىسقارتىلغان. خۇددى «تُبْ *top*» سۆزى «تُبِقْ *topïk*» سۆزىدىن قىسقارتىلغانغا ئوخشاش.

جُبْ qəp چۆپ، كەسمە. بِيرْ جُبْ يِكِلْ *bir qəp yəgil* — بىر تال چۆپ يېگىن. ئۇگرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

زَبْ زَبْ zəp zəp شىپ - شىپ. تېز، يۇمشاق قەدەم تاشلىغاندا چىققان ئاۋاز. زَبْ زَبْ بَرْغِلْ *zəp zəp barƣïl* — شىپ - شىپ ماڭغىن، تېز ماڭ.

سَبْ səp سەپ. كېلىن بولغۇچى قىز ئۇچۇن تەييارلانغان ئۆي جاھازلىرى.

سبْ sïp ئىككى ياشقا ماڭغان تاي.

شَبْ xap شاپ، پات، تېز، چاپسان. ئەرەبچىدىكى «هَلاً» دېگەن سۆزگە ئوخشاش. شَبْ كَلْ *xap kəl* — پات كەل.

قُبْ k,op «خوپ، خوي، خېلى» دېگەندەك تەكىتلەش، ئاشۇرۇش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان يارىمچا سۆز. اُغُلْ قُبْ بَدُودي *oqul kop bədüdi* — ئوغۇل خېلى چوڭ بولدى. 418 I

قُبْ اَذْكُو نانْكْ *kop əžgü nəŋ* — خوپ ياخشى نەرسە.

كُبْ kop: كُبْ نانْكْ *kop nəŋ* — كۆپ نەرسە، بۇك ـ باراقسان نەرسە. كُبْ سَجْ *kop saq* — كۆپ (قويۇق، ئۆسكىلەك) چاچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُبْ سُكُتْكا قُشْ قُنارْ *kop sogütkə kux konar*

كُرْكْلُوكْ كِشي كا سُوزْ كَلِيرْ *kərklüg kixigə sözkəlir*

بۇك ـ باراقسان سۆگەتكە قۇش قونار،

چىرايلىق قىزغا سۆز كېلەر.

يِغاجْ اُوجِنكا يِيلْ تكير

كُرْكْلُكْ كِشِيكا سُوزْ كَلِيرْ

yïoqaq uqïŋa yəl təgir

kərklüg kixigə sözkəlir

دەرەخ ئۇچىغا يەل تېگەر،

چىرايلىق قىزغا سۆز كېلەر

بۇنىڭ160دېگەن تۇرىمۇ بار. بۇ ماقال ئېھتىياتچان بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

بَتْ pat چۆكمە، دۇر.

بَتْ pat پات، چاپسان. بَتْ كَلْ *pat kəl* — پات كەل. «شَبْ كَلْ *xap kəl*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. ئېغىر بىر نەرسە يەرگە«پاق» قىلىپ چۈشسە، ئۇمۇ «بَتْ تُشْدي *pat tüxdi*» دېيىلىدۇ. 419 I

بِتْ pït پىت. بۇغدايغا چۈشىدىغان ئۇششاق قۇرتقا «تَرِغْ بِتِ *tarïoq pïti*» دېيىلىدۇ.

جَتْ qat جاق ـ جۇق، جالاق ـ جۇلۇق. بىر نەرسە يەرگە چۈشكەندە چىققان ئاۋازنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق سۆز. جَتْ جَتْ اُرْدي *qat qat urdï* — جاق ـ جۇق ئۇردى، يەنى ئۇرغاندا جالاق ـ جۇلۇق قىلغان ئاۋاز چىقتى.

جِتْ qït چىت. قومۇش ۋە تىكەندىن قىلىنغان چىت.

شَتْ xat جۇرئەت، جاسارەت. اَنىڭ نا شَتِ بارْ *anïŋ nə xatï bar* — ئۇنىڭ نېمە جاسارىتى بار؟ بۇ سۆز بىلەن بىركىمنىڭ يۈرەكسىز، جاسارەتسىز ئىكەنلىكىگە ئىما قىلىنىدۇ.

قَتْ k¸at قات، قەۋەت. تُونْ قَتِ *ton kątï* — تون قېتى، قەۋىتى، تاغ قاتلاملىرىنى «قَدْراقْ *kądrąk*» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن.

قَتْ k¸at قات، قاش، يان. ئوغۇزچە. بَكْ قَتِنْدا *bąg kątïnda* — بەگ قېشىدا، بەگ يېنىدا.

قُتْ k¸ut قۇت، بەخت، دۆلەت. «قُتُلُغْ *kutluoŋ*» سۆزىمۇ شۇنىڭدىن ياسالغان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// I 420

قُتْ قُقْغْ بِرْسا اِدِمْ قُولِنكا *kut kuvïoŋ bərsə iżim kulïŋa*

كُنْدا اِشِي يُكْسَبَنْ يُوقارْ اَغارْ *kündə ïxï yüksəpən yukar aoɣar*

[بەخت ـ دۆلەت بەرسە ئىگەم قۇلىغا،
كۇندە ئىشى يۇكسىلىپ يۇقىرى ئۆرلەر.]

كُتْ kət كۆت، قوك.

مَتْ mat // mət شۇنداق. تەكىت ئۇلانمىسى. اَنْدَغْ مَتْ *andaoɣ mat* — ھە، شۇنداق.

سَجْ saq چاچ.

سُجْ suq سۇس، گال. بىر نەرسىنىڭ ئىشقا ياراقسىزلىقى. قِلِجْ سُجْ قِلْدِي *kïlïq suq kïldï* — قىلىچ گاللىق قىلدى. اَرْ سُجْ قِلْدِي *ər suq kïldï* — ئادەم سۇسلۇق قىلدى، يەنى ئىشنى ئۇستىگە ئېلىشتىن باش تارتتى.

قَجْ k¸aq قانچە. سوراق ئالمىشى. قَجْ يَرْماقْ بِيرْدِي *kąq yarmaq bərdi* — قانچە يارماق بەردى؟

قُجْ k¸oq قوچقار. ئوغۇزچە. ئەسلىي «قَجْنكارْ *koqŋar*».// I 421

قَجْ k¸aq قانچە. قَجْ قَتا اَيْدِمْ *kąq kąta aydïm* — قانچە قاتار ئېيتتىم.

كُجْ kəq كۆچ.//[161] سُو كُجْتِي *sükəqti* — قوشۇن كۆچتى.

كُجْ kəq دەم، پەيت، كەز. بِيرْ كُجْ كُذْكِلْ *bir kəq küżgil* — بىردەم كۈتكىن، بىر ئاز كۈت.

هَجْ هَجْ hąq hąq تىك ـ تىك. ئات بېشىنى تۇتقۇزماي شاشلىق قىلغاندا ياۋاشلىتىش

ئۇچۇن ئېيتىلدىغان ئىملىق سۆز. بۇ ئەرەبچىگە ئۇيغۇن. چۈنكى، بۇ سۆزدە تۈركي تىل قائىدىسگە يات «ھ – h» ھەرپى بار؛ تۈركي تىلدا بۇ ھەرپ يوق.

كَدْ kəd بۇ سۆز «د – d» بىلەنمۇ، «ذ – ż» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بىرەر نەرسىنى تەكىتلەش ۋە ئاشۇرۇپ كۆرسىتىش ئۇچۇن «قالتىس» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ.

كَدْ اَتْ kəż at — قالتىس ئات. كَدْ نانْكْ kəż nəŋ — قالتىس نەرسە.

بِرْ bir بىر، ساناق سان. بِرْ يَرْماقْ bir yarmak — بىر يارماق. بۇ سۆزنى مەنقۇس بابىغا كىرگۈزۈپ، «بِيرْ bir» دەپ سوزۇپراق تەلەپپۇز قىلىشمۇ مۇمكىن. مۇنداق سۆزلەر ئاز ئەمەس. لېكىن، تۈركي تىلدا سۆز ئېيتىلىشتا ئەپلىك، يېزىلىشتا ئىخچام بولغىنى ياخشى.

تَرْ tər تەر، تېرىكىش. اَرْ تَرْ بُلْدِي ər tər boldï — ئادەم[422 I]تەر بولدى، يەنى تېرىكتى. بۇ سۆز «اِرْ بُلْدِي ir boldï» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

جَرْ qər بەدەننىڭ ئېغىرلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بىر سۆز. اَرْ جَرْلَنْدِي ər qərləndi — ئادەمنىڭ بەدىنى ئېغىرلاشتى. خاقانىيە تىلىدا.

جَرْ qər ۋاقىت، چاغ. ئوغۇزچە. بُو جَرْلِكْ دا كَلْ bu qərlikdə kəl — بۇ ۋاقىتتا كەل.

جَرْ qər يۇزمۇ يۇز، ئۇدۇل اَنِكْ اَقِي بُو جَرْلِكْ دا anïŋ əvi bu qərlikdə — ئۇنىڭ ئۆيى ئۇدۇل تەرەپتە. جەڭدە بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى تىزىلغان سەپلەرمۇ «جَرِكْ qərik» دەيىلىدۇ.

جِرْ qir جىرت. كىيىم يىرتىلغاندا چىقىدىغان ئاۋاز. اُلْ تُونِنْ جِرْ يِرْتِي ol tonïnqir yïrtï — ئۇ تونىنى جىرت قىلىپ يىرتتى.

جُرْ qür مەنپەئەت، نەپ. اُلْ اَنْدِنْ نانْكْ جُرْلادِي ol andïn nəŋ qürlədi — ئۇ ئۇنىڭدىن نەرسە ئۇندۇردى، نەپ ئالدى.

جُرْجُرْ qor qor چور ـ چور. سۇت ساغقاندا چىقىدىغان ئاۋاز. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسىنىڭ ئاققان ئاۋازىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن بىلدۈرۈلىدۇ.[423 I]

جِرْ qir ياغ. اَشِجْتا جِرْ يُوقْ əxiqtə qir yoq — قازاندا ياغ يوق. بُو اَتّا جِرْ يُوقْ bu ətta qir yoq — [162]بۇ ئەتتە (گۆشتە) ياغ يوق.

جَرْجُرْ qar qur شاپ ـ شۇپ. اُلْ جَرْجُرْ يِيدِي ol qarqur yədi — ئۇ شاپ ـ شۇپىلا يەۋەتتى.

سِرْ sïr چىر - چىر. چېكەتكىنىڭ ئاۋازى. سِرْ سِرْ اِتّي sïr sïr ạtti —— چىرىلدىدى. قەلەم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىن چىققان ئاۋازمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سِرْ sïr سىر. چىنىلىقلار قاچىنى نەقىشلەپ سىرلايدىغان بىر خىل يېلىملىق بويياق. سِرْلِغْ اَياقْ sïrlïoq ayaḳ —— سىرلىق ئاياق (قاچا).

شَرْشَرْ xar xar شار - شار. قاتتىق يامغۇر ئاۋازى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسىنىڭ ئاققان ئاۋازىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن بىلدۈرۈلىدۇ. بۇ سۆزدىكى «ش - x» تاۋۇشى «ج - q» دىن ئالماشقان.

قَرْقُرْ k¸ar k¸ur: قَرْقُرْ اِتّي قَرِنْ ḳar ḳur ạtti ḳarïn —— قېرىن (قورساق) غۇرۇلدىدى. بۇ سۆز ئېيتىلىش جەھەتتىنمۇ، مەنە جەھەتتىنمۇ ئەرەبچە سۆزدەك قىلىدۇ.

قُرْ k¸ur قۇر، مەرتىۋە. مَنِكْ قُرِمْ اُلُغْ manïŋ ḳurïm uluoq —— مېنىڭ مەرتىۋەم ئۇلۇغ (يۇقىرى).I 424//

قُرْ k¸ur قۇر، بەلۋاغ. اِچْ قُرْ iq ḳur —— ئىشتانباغ، بوغقۇچ.

قِرْ k¸ïr: قِرْ يَغِي ḳïr yaoqï —— قىر يېغا، ئەشەددىي ياۋ.

قِرْ k¸ïr: قِرْ اَتْ ḳïr at —— بوز ئات.

قِرْ k¸ïr قىر، تىرگەن.

قِرْ k¸ïr قىر، تۆپىلىك، دۆڭ.

كُرْ kür جەسۇر. كُرْ اَرْ kür ər —— جەسۇر ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِمْ كُرْ بُلْسا كُفَازْ بُلُورْ kimkür bolsa kөvəz bolur

كىم جەسۇر بولسا، شۇ مەغرۇر بولىدۇ.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْتِشْ سُقِي يِماكِي ərtix suvï yạməki

سِتْغَبْ تُتَرْ بِلاكِي sïtoqap tutar bilәki

كُرْمَتْ اَنِكْ يُراكِي kürmәt anïŋ yürәki

كَلْكالِمَتْ اِرْكِشُورْ kәlgәlimәt irkixür//425 I

[ئېرتىش سۈيى (بويىدىكى) يەمەكلەر،
بىلەكلىرىنى شىمايلاۋاتىدۇ،
(ئۇلار) يۈرەكلىرىنى قاپتەك قىلىشىپ،
(بىزگە) كەلگىلى توپلىنىشماقتا.]

يەمەك ــ قىپچاقلارنىڭ بىر ئايمىقى. شېئىردا مۇنداق دېيىلگەن: ئۇلار بىلەكلىرىنى چىڭ تۇرۇپ، قاتتىق غەزەپ بىلەن بىزنىڭ ئۈستىمىزگە بېسىپ كېلىشكە توپلانماقتا.

بِزْ biz بىز. بِزْ كَلْدِيمِزْ *biz kəldimiz* ــ بىز كەلدۇق.

تُزْ tüz تۈز. تُزْ يِرْ *tüz yər* ــ تۈز يەر.

جُزْ qüz زەرياپ. چىندا ئىشلەنگەن، قىزىل رەڭلىك، زەر بېسىلغان يىپەك رەخت.[163]

قُزْ k̨uz قۇز، تەسكەي. قُزْ تَاغْ *k̨uz taoγ* ــ تەسكەي تاغ، كۈن قايرىلغاندىن كېيىن ئاپتاپ تېگىدىغان تاغ. ئۇ كۈننىڭ سول تەرىپىدە قالىدۇ، ئۇنىڭدا ھەمىشە قار ئۆكسۈمەيدۇ ۋە سوغۇق بولىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُزْدا قارْ اَكْسُوماسْ قُويْدا ياغ اَكْسُوماسْ

k̨uzda k̨ar əksüməs k̨oyda yaoγ əksüməs

تەسكەيدە قار ئۆكسۈمەس، قويدا ياغ ئۆكسۈمەس.

قِزْ k̨ïz قىممەت. قِزْ نانْكْ *k̨ïz nəŋ* ــ قىممەت نەرسە. بُو اَتْ قِزْ اَلْدِمْ *bu at k̨ïz aldïm* ــ بۇ ئاتنى قىممەت ئالدىم.[426]

قِزْ k̨ïz چۆرە. قِزْ قِرْقِنْ *k̨ïz k̨ïrk̨ïn* ــ چۆرىلەر.

قِزْ k̨ïz: مَنِكْ قِزِمْ *mənïŋ k̨ïzïm* ــ مېنىڭ قىزىم. اَوْ قِزِي *əw k̨ïzï* ــ ئۆي قىزى. يِنْجْكَا قِزْ *yinqkə k̨ïz* ــ بويىغا يەتكەن قىز. بۇ سۆز ئازاد قىزلارغا قوللىنىلغاندەك، سېتىۋېلىنغان چۆرىلەرگىمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ ئەسلىدە «بويىغا يەتكەن، لېكىن ياتلىق بولمىغان قىز» دېگەن بولىدۇ. باشقا مەنىلىرى شۇنىڭغا ئوخشىتىپ ئېيتىلغان كۆچمە مەنىلەردۇر.

قِزْ k̨ïz: قِزْ قُشْ *k̨ïz k̨ux* ــ كۆكتارغاق. ئادەمنىڭ ئۈستىگە قونىدىغاندەك پەس ئۇچىدىغان قۇش.

قِزْ k,ïz: قِزْكشي *kïzkixi* — بېخىل كىشى. ئارغۇچە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِزْ كِشي ساقي يُورِغْلي بُلْماسْ

kïzkixi savï yorïoqlï bolmas

بېخىل كىشىنىڭ داڭقى چىقماس.

بۇ ماقال كىشىلەرنى ياخشى نام چىقىرىپ شۆھرەت قازىنىش ئۈچۈن، سېخىي بولۇشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

كَزْ kəz كېيىن، ئارقا. اُقْ كَزي *oq kəzi* — ئوقنىڭ كەينى.

كَزْ kəz گەز. سۈت ۋە ئۇنغا ئوخشاش نەرسىلەردىن قازان تېگىگە يېپىشىپ قالىدىغان گەز.

اَشِجْ كَزي *əxiq kəzi* — قازان گېزى.

كَزْ kəz كەس. چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل يىپەك رەخت.// 427 I

كُزْ küz كۈز، كۈز پەسلى.

كِزْ kiz قۇتا، قاپچۇق، ساندۇق قاتارلىق نەرسىلەر.

كِزْداكي كِزْ يِبارْ *kizdəki kin*① *yïpar*

قۇتىدىكى كىندىك ئىپار، قۇتىدا ساقلانغان كىندىك ئىپار.

بۇ ماقال خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ئاغزىنىڭ خۇش پۇرىقىنى ئىپارغا ئوخشاتقاندا ئېيتىلىدۇ.

مِزْ miz بىز. بۇ سۆزدىكى «م – *m*» ھەرپى «ب – *b*»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.// 164 «ب – *b*» ھەرپى پەقەت سۆز بېشىدىلا كېلىدۇ. مەسىلەن: بِزْ بَرْدِمِزْ *biz bardïmïz* — بىز بارىدۇق؛ «كَلْدِمِزْ *kəldimiz*» سۆزىمۇ «كەلدۇق» دېگەن بولىدۇ. بۇ قائىدە ھەممە ئىسىملار ۋە پېئىللارغا بىرەك ئۇيغۇن كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَتِمِزْ *atïmïz* — (مىنىدىغان) ئېتىمىز» دېگەنگە ئوخشاش.

بِسْ bis دۇغ. تۇلۇم ۋە چاناچلارنىڭ تېگىگە ئولتۇرۇپ قالغان لايقا.

تَسْ təs ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى. ئوغۇزچە. ئوغۇزلار يۇمىلاق// 428 I نەرسىنى مۇبالىغە قىلىپ سۆزلىمەكچى بولسا، «تَسْ تَكِرْمَا *təs təgirmə*» دەيدۇ. بۇ «يۇپيۇمىلاق» دېگەن

① بۇ سۆز بۇ يەردە «كِزْ يِبارْ» شەكلىدە يېزىلىپ، «نافجَةُ مِسْكْ — كىندىك ئىپار» دەپ ئىزاھلانغان. بىز بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 171- بەت 12- قۇردا «كِنْ يِبارْ» دەپ يېزىلىپ، يەنىلا «نافجَةُ مِسْكْ — كىندىك ئىپار» دەپ ئىزاھلانغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*kin yïpar*» دەپ ئالدۇق.

بولىدۇ. بۇ قائىدىگە خىلاپ. چۈنكى، نەرسىلەرنىڭ رەڭگىنى كۆپتۈرۈپ سۆزلىمەكچى بولغانىدا، سۆزنىڭ باش ھەرپىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا «ب – p» ھەرپىنى قوشۇش پۈتۈن تۈركىي تىللاردا ئورتاق قائىدە. ئوغۇزلار «ب – p» ئورنىغا «م – m» ھەرپىنى قوشىدۇ. قېنىق كۆك رەڭلىك نەرسىنى تۈركىلەر «كُبْ كُوكْ kop kok» دېسە، ئوغۇزلار «كُمْ كُوكْ kom kok» دەيدۇ. يەنى تۈركىلەر «كۆك» سۆزىنىڭ بىرىنچى ھەرپىنى ئېلىپ ، ئۇنىڭغا «ب – p» ھەرپىنى قوشۇپ، «كُبْ – kop»شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى. بۇنىڭدىن كېيىن رەڭنىڭ ئىسمىنى كەلتۈرۈپ، «كُبْ كُوكْ» دەيدۇ. ئوغۇزلار «ب – p» ھەرپىنى «م – m» غا ئالماشتۇرۇپ، «كُمْ كُوكْ» دەيدۇ. بۇ «قېنىق كۆك» دېگەن بولىدۇ.

سېرىق نەرسە «سَرِغْ sarïoq»، توق سېرىق نەرسە «سَبْ سَرِغْ sap sarïoq» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا «سَرِغْ» سۆزىنىڭ «س – s» ھەرپى ئېلىنىپ، ئۇنىڭغا «ب – p» ھەرپى قوشۇلغان، شۇنىڭ بىلەن ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى ياسالغان. ئاندىن رەڭنى بىلدۈرىدىغان سۆز كەلتۈرۈلگەن. خۇددى شۇنىڭدەك، بوش، ئوچۇق يەر «يَزِ yazï — يېزىق» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ سۇپىتىنى ئاشۇرۇپ كۆرسەتمەكچى[429] // بولغانىدا، «يَبْ يَزِ yap yazï» دېيىلىدۇ. ھەممە ئاشۇرما سۇپەتلەر مۇشۇ يول بىلەن ياسىلىدۇ. لېكىن، «ب – p» ھەرپىنى «س – s» ھەرپىگە ئالماشتۇرۇش قائىدىگە ياتتۇر.

تَسْ tas ياماق، پەس نەرسە. ئوغۇزچە. بُو اَتْ تَسْ تَكُلْ bu at tas təgül — بۇ ئات ياماق ئەمەس.

تُسْ تُسْ tus tus تاس - تۇس. كىگىز ۋە تونغا ئوخشاش يۇمشاق نەرسىلەرنى ئۇرغانىدا چىقىدىغان ئاۋاز. تُسْ تُسْ اُرْدِ tus tus urdï —//[165]تاس - تۇس ئۇردى.

كَسْ kəs كېسىم، تۇغرام. ھەرقانداق نەرسىنىڭ پارچىسى. بِيرْ كَسْ اَتْماكْ bir kəs ətmək — بىر تۇغرام نان.

كَسْ kəs كېسەك، چالما. تەرەت سۇندۇرغانىدا ئىشلىتىلىدۇ.

كِسْ kis خوتۇن، ئۆي كىشىسى. اَنِكْ كِسِي anïŋ kisi — ئۇنىڭ خوتۇنى. بەزىلەر بۇ سۆزنى ئىزافەتلىك قىلىپ (تارتىم قوشۇمچىسى قوشۇپ)، «اُلْ كِسِي اَلْدِ

ol kisi aldï — ئۇ خوتۇن ئالدى» دەپ ئىشلىتىدۇ.

بُشْ box بوش. بُشْ يِلْقِي *box yïlqï* — بوش يىلقا. بۇ سۆزدىن ئېلىنىپ «اُلْ اِشْلارْ بُشْ *ol ixlər box*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇ خوتۇن بوش، يەنى قويۇۋېتىلگەن»// 430 I دېگەن بولىدۇ. اُلْ قُلْ بُشْ قِلْدِي *ol qul box qïldï* — ئۇ قۇلنى بوشاتتى. ئازاد قىلدى. ئومۇمەن، «ئەركىن، ئازاد» دېگەن مەنە «بُشْ *box*» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُشْ نانْكْ كا اِذِي بُلْماسْ *box nəŋgə iżi bolmas*

بوش (تۇرغان) نەرسىگە ئىگە بولماس.

بۇ ماقال ئۆز مېلىنى ئوبدان ساقلاشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

تُشْ tüx تۇش ~ چۈش. سەپەردە دەم ئالىدىغان ئورۇن ياكى ۋاقىت. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ «تُشْ اُوذِي *tüx użï* — چۈش ۋاقىت» دېيىلىدۇ. بۇ «چۈشۈش ۋاقتى» دېگەن بولىدۇ.

جَشْ qəx چەش. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَرَتّي يَشِلْ جَشْ *yarattï yaxïl qəx*

سَقُرْدِي اُرُنْكْ قَشْ *savurdï ürüŋ qax*

تِزِلْدِي قَرا قُشْ *tizildi qara qux*

تُنْ كُنْ اُزا يُرْكَنُورْ *tün kün uzə yərgənür*// 431 I

[يېشىل چەش (ئاسمان) ياراتتى،
(ئۇنىڭغا) ئاق قاشتېشىنى چاچتى،
قارا قۇش (مىزان يۇلتۇزى) تىزىلدى،
تۇن كۈنگە يۆگىلىدۇ.]

ئاسمانىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: تەڭرى ئاسمانىنى چەش رەڭگىدە ياراتتى. ئۇنى ئۇزۇككە كۆز قىلىنىدىغان ئۇرۇق قاش (تاش) تەك يۇلتۇزلار بىلەن بېزىدى؛ مىزان يۇلتۇز (تۇركىلەر ئۇنى «قاراقۇش» دەيدۇ) تىزىلدى. كېچە بىلەن كۈندۈز بىر - بىرىنى يۆگىدى، ئورۇنالدى.

جِشْ جِشْ qix qix چىش - چىش. ئاياللار بالىنى سىيدۇرمەكچى بولغاندا ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز. ئات مىنگەن كىشىمۇ ئاتنى مىنىپ كەلگەندىن كېيىن سىيدۇرمەكچى بولغاندا شۇنداق دەيدۇ.

سِشْ sïx شىش، زىخ، چۆپ خېمىرى تىزلىدىغان نەرسىمۇ «سِشْ sïx» دېيىلىدۇ.

قُشْ qux قۇش. بۇ تۇرداش ئىسىم، كېيىن ئايرىم سۆزلەر قوشۇلۇپ ئۇلار بىر - بىرىدىن ئاجرىتىلىدۇ. اُرُنْكُ قُشْ ürüŋ qux — ئاقلاچىن. قَرا قُشْ qara qux — قاراقۇش. تَقَى قُشْ təvə qux — تۆگىقۇش.[166] يُونْ قُشْ yun qux — توز. اِيلْ قُشْ əl qux — تازقارا. ئاندىن قالسا، مۇشتەرى يۇلتۇزىمۇ «قَرا قُشْ qara qux» // «قَرا قُشْ تُغْدى qara qux tuqdi» دېيىلىدۇ. مۇشتەرى يۇلتۇزى چىقسا، بۇ يۇلتۇز ئۇياقلاردا تاڭ ۋاقتىدا چىقىدۇ. ئوغۇزلار تۆگە پۈتلىرىنىڭ ئۇچىنىمۇ «قَرا قُشْ qara qux» دەيدۇ. قِزْقُشْ qizqux — پەيلىرىنىڭ رەڭگى خامبلىئونغا ئوخشاش ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بىر خىل قۇش. [432 I //]

قِشْ qïx قىش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَشْ قُنُقِي اُوتْ qïx qonuqï ot قىشنىڭ زىياپىتى ئوت.

تَفْ təv ھىيلە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَقْجِي نَجا اَلْ بِلْسا اَذِغْ اَنْجا يُولْ بِلِيرْ

avqï nəqə al bilsə aźïoq anqa yol bilir[①]

ئوۋچى قانچە ھىيلە بىلسە، ئېيىق شۇنچە يول بىلىدۇ.

جَفْ qïv چۆ. شاراب كوزىدا بۇزۇلداپ قاينىغاندا چىققان ئاۋاز.

قَفْ qïv بەخت، دۆلەت.

تُقْ tok: تُقْ كِشِي tok kixi — توق ئادەم. تُقْ اَرْ tok ər — چېچىنى تۇركلەر قويغاندەك قويمىغان تاقىر باش ئادەم. تُقْ يِلْقِي tok yïlqï — توقال (مۆڭگۈزسىز) ھايۋان. // تُقْ تُقْ اَتِّي tok tok ətti — (تاش تاشقا ئۇرۇلغاندەك) توق - توق قىلدى. اَرْ كِسِّي بِرْلا تُقْ تُقْ بُلْدِي ər kissi birlə tok tok boldï — ئەر خوتۇنى [433 I]

① بۇ ماقال «تَفْ» سۆزىگە مىسال قىلىپ ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا «تَفْ» ئورنىغا «ھىيلە، ئالدام» مەنىسىدىكى «اَلْ al» سۆزى ىشلىتىلگەن.

بىلەن دوق قىلىشتى، يەنى تاكاللىشىپ قالدى.

جَقْ qak «دەل، خۇددى» دېگەنگە ئوخشاش بىر نەرسىنىڭ نەق ئۆزىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. جَقْ اُلْ اَتْنِي تُتْغِلْ *qak ol atnï tutoqïl* — دەل شۇ ئاتنى تۇتقىن. جَقْ اَمَجْنِي اُرْغِلْ *qak amaqni uroqïl* — دەل نىشانغا ئۇرغىن.

جَقْ جُقْ qak, quk چاق - چۇق، قارس - قۇرس. ئوتۇن، سۆڭەك ۋە ياڭاققا ئوخشاش نەرسىلەر سۇندۇرۇلغاندا چىقىدىغان ئاۋاز. «جَقْ جُقْ اَتِّي *qak quk ətti* — چاق - چۇق قىلدى» دېگەنگە ئوخشاش.

جَقْ qak غىڭ. بۇمۇ ئاۋازنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق سۆز. اُل اَنِ اُرْدِي جَقْ اَتْمَدِي *ol anï urdï qak ətmədi* — ئۇ ئۇنى ئۇردى، (ئۇ) غىڭ قىلمىدى.

زَقْ زَقْ zak, zak زاق - زاق، جاق - جاق. قوچقارلارنى ئوسۇشۇشكە ئۇندىگەندە ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

سَقْ سَقْ sak, sak[167] ساق بول، سەگەك بول. دۇشمەندىن قەلئە،// قورغان ۋە ئاتلارنى ساقلايدىغان نۆۋەتچى ۋە كۆزەتچىلەرنى سەگەك بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدىغان سۆز. «سَقْ سَقْ *sak sak*» دېگەن «ھوشيار بولۇڭلار» دېگەن بولىدۇ. ھوشيار، سەگەك ئادەمنى «سَقْ اَرْ *sak ər*» دەيدۇ. 434 I

سُقْ suk: سُقْ يَلْنكُوسْ اَرْ *suk yalŋus ər* — ياپيالغۇز ئادەم، يالغۇز ئادەمچىسى ۋە ھەمراھى يوق ئادەم.

بَكْ bək بەك، چىڭ. بَكْ نانْكْ *bək nəŋ* — بەك نەرسە.

بُكْ bük بۈك، بۇك - باراقسانلىق.

بُكْ bük بۈلۈك، بۈرجەك. ئارغۇچە.

تَكْ tək مۇنداقلا، ئانچىكىم؛ تىنچ، شۇك. تَكْ كَلْدِمْ *tək kəldim* — ھېچبىر مەقسەتسىز، مۇنداقلا كەلدىم. تَكْ تُرْ *tək tur* — تىنچ تۇر، شۇك تۇر. ئوغۇزچە.

جَلْ جُلْ qal qul جۇل - جۇل رەخت.

جُكْ جُكْ qək qək چۆك - چۆك. تۆگىنى چۆكتۈرۈشتە ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

جِكْ جِكْ qik qik چىك - چىك. ئوغلاقنى قىچقارغاندا ياكى ھەيدىگەندە ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

جِكْ qik چىك، چىككا. ئوشۇق ئويۇنىدا ئوشۇق ئوخشىدا ياتسا،// «جِكْ تُرْدِي qik turdï» دېيىلىدۇ. I 435

دُكْ dük: دُكْ اُرْدِي dük urdï — دۈك ئۇردى، مۇشت بىلەن ئاستا ئۇردى.

دُكْ dük: دُكْ مِنْكْ dük mïŋ — مىڭلارچە. دُكْ مِنْكْ يَرْماقْ dük mïŋ yarmaq — مىڭلارچە يارماق.

دِكْ dik تىك. دِكْ تُرْدِي dik turdï — تىك تۇردى.

سِكْ sik ئەرلەرنىڭ جىنسىي ئەزاسى. مەھمۇد ئېيتىدۇكى: ئەدەپ ساقلاش ۋە ئۇلۇغ تەخرىنىڭ كىتابىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بىلىمسىز ئەرلەر ۋە ئاياللار ئالدىدا قۇرئان ئوقۇغان كىشى «وَاَتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ سِكِّينًا»، «مَايَفْتَحِ اللهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلاَ مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكْ فَلاَ مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِه» ئايەتلىرىنى پەس ئاۋاز بىلەن ئوقۇشى كېرەك. چۈنكى، ئۇلار بۇ ئايەتلەرنىڭ مەنىسىنى ئۇقمىغانلىقتىن، بەزى سۆزلەرنى ئۆز تىلىدىكىدەك چۈشىنىپ، كۈلكۈبتىپ گۇناھكار بولىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش يەنە «اِنْ هَذَا اِلاَّ اخْتِلاَقْ» ئايىتىنى ئوقۇغاندىمۇ ئاۋازنى پەسەيتىش كېرەك. چۈنكى، تۈركىي تىلدا ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى «تِلاَقْ tïlaq» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك بىلىمسىز ئوغۇزلار يېنىدا «ءَاَنْتُمْ اَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ اَمْ نَحْنُ// الْمُنْزِلُونَ» ئايىتىنى ئوقۇغاندىمۇ سوراق قوشۇمچىسى بولغان «اَمْ» سۆزىنى پەس ئاۋاز بىلەن ئوقۇش كېرەك. چۈنكى، ئوغۇزلارنىڭ تىلىدا ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى «اَمْ am» دېيىلىدۇ.// سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى توغرا چۈشىنىدىغانلار ئالدىدا بۇ ئايەتلەرنى قانداقلا ئوقۇسا بولىۋېرىدۇ. 436 I 168

شُكْ xük شۈك. تىنچىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز. تۈركىلەر «جىم تۇر» دېگەننى «شُكْ تُرْ xük tur» دەيدۇ.

مُكْ mük مۈك، مۈكچەي. اُلْ مُكْ تُرْدِي ol mük turdï — ئۇ مۈكچىيىپ تۇردى.

بُلْ bul بۇل. بُلْ اَتْ bul at — ئاق پاچاق ئات. پېشانىسىدە قاشقىسى بار ئات «اُغَرْ بُلْ uoɣar bul» دېيىلىدۇ. ئۇزۇن يىللار تۇرۇپ قېلىپ تەمى بۇزۇلغان بۇغداي «بُلْ تَرِغْ bul tarïoɣ» دېيىلىدۇ. يامغۇردا قېلىپ نەم ئۆتۈپ كەتكەن بۇغدايمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇزۇلۇپ كاردىن چىققان نەرسىلەرمۇ «بُلْ bul» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز تەلەپپۇزدا ۋە مەنىدە ئەرەبچىگە يېقىن. چىرىگەن

نەرسە ئەرەبچىدە «بَلِىٰ» دېيىلسە، تۈركچىدە «بُلْ» دېيىلىدۇ.

تِلْ til تىل. اُلْ اَنكَرْ تِلْ تَكُرْدِي *ol aŋar til təgürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا تىل تەگكۈزدى.// I 437

تِلْ til تىل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدَمْ بَشِي تِلْ *ərdəm baxï tïl* ئەدەپ - ئەردەم بېشى تىل.

بۇ ماقال ئەرەبچىدىكى «اَلْمَرْءُ مَخْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ» دېگەن ماقالغا توغرا كېلىدۇ. بۇ يەردە «ياخشى سۆز» نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

تِلْ til تىل، سۆز، لۇغەت. مەسىلەن: «اُغُزْ تِلِي *oquz tïlï* — ئوغۇز تىلى»، «يَبَاقُو تِلِي *yabaqu tïlï* — ياباقۇ تىلى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆز مەنە جەھەتتىن ئەرەبچىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، ئەرەبچىدە «لسان» سۆزى «سۆز ۋە لۇغەت» مەنىلىرىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن «اِنِّي اَتَتْنِي لِسانٌ لااُسَرُّ بِهامِنْ عُلْوَ لاَعَجَبٌ فِيها وَلاَسَخَرٌ» دېگەن مىسالدا «لسان» سۆزى «سۆز» دېگەن مەنىدە كەلگەن.

تِل til تىل. دۇشمەندىن ئېلىنغان ئەسىر. تِلْ تُتِّيمْ *tïl tuttïm* — تىل تۇتتۇم، يەنى دۇشمەن ئەھۋالىنى بىلىش ئۈچۈن ئەسىر تۇتتۇم.

جِلْ qil كۆك، تاياق ئىزى، تېرىگە چۈشكەن تاياق ئىزى.

شَلْ شُلْ xəl xül: شَلْ شُلْ اَلِكْلِكْ *xəl xül əliklig* — قولى قولاشمايدىغان ئادەم، يارامسىز ئادەم.

قُلْ k,ul قۇل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُلْ يَغِي اِتْ بُرِي// *k,ul yaqï ït bœri* قۇل يېغا، ئىت بۆرە. I 438

قۇل ئۆز ئىگىسىنىڭ مېلىنى قولغا كىرگۈزسە، يوقىتىۋېتىدۇ؛ پۈرسەت تاپسىلا قېچىشنىڭ كويىدا بولىدۇ. ئىتمۇ ئۆي ئىگىسى ئۈچۈن بۆرىدۇر. چۈنكى، ئۇ يەيدىغان نەرسە تاپسا، ئۇنىڭدىن ئۆزىنى تىيالمايدۇ. بۇ ماقال قۇلنىڭ خوجايىنىغا ۋاپا قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

قِلْ k,il قىل، تۈك. ئادەم ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ تۈكى. قِلْ قُشْ *k,il k,ux* — ئەتىيازدا كېلىدىغان، ئۆردەككە ئوخشاش بىر خىل قۇش.// 169 بەگلەر ئەتىيازدا ئۇنى بىر — بىرىگە سوۋغا قىلىدۇ. ئۇنى «قِلْ قُذْرُقْ *k,il k,užruk* — قىلقۇيرۇق» دەپمۇ ئاتايدۇ.

كُلْ kül كۈل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُلْ اُرْكُنْجا كُوزْ اُرْسا يِيكْ *kül ürgünqə kөz ürsə yəg*

كۈل پۇۋلىگۈچە، چوغ پۇۋلىگەن تۈزۈك.

بۇ ماقال كىشىلەرنى كىچىك ئىشنى تاشلاپ، چوڭ ئىشقا تۇتۇش قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

تَمْ təm دەم، تىرەك. قَبُغْ تَملِ[1] *qapuoq təmlədi* — قوۋۇق دەملىدى، يەنى ئىشىككە دەم سالدى. // I 439

تُمْ tum سوغۇق، تۇم - سوغۇق. بۇ سۆز ئەسلىدە «سوغۇق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن، «سوغۇق ۋە سوغۇق نەرسە» دېگەن مەنىلەردە «تُمْلُغْ *tumluoq*» سۆزىمۇ قوللىنىلىدۇ.

تُمْ tum تۇم. هايۋانلارنىڭ رەڭگىنى بىلدۈرۈشتە «توق» دېگەن مەنىنى بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ياردەمچى سۆز. تُمْ قَرا اَتْ *tum qara at* — تۇم قارا ئات. تُمْ تُرُغْ اَتْ *tum toruoq at* — تۇم تورۇق ئات.

جِمْ qïm بەك، راسا، تازا. بىر نەرسىنىڭ ياش ياكى خام ئىكەنلىكىنى ئاشۇرۇپ كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان سۆز. جِمْ يِيكْ اَتْ *qïm yik ət* — بەك خام گۆش؛ جِمْ اُلْ تُونْ *qïm өl ton* — تازا ھۆل تون.

جِمْ qïm چىم. يەردىن ئورۇۋېلىپ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ، تۇتۇرۇق قىلىنىدىغان ئوت. جِمْ بِجْتِ *qïm pïqti* — چىم چاپتى.

سُمْ süm بەك. سُمْ سُجُكْ نانْكْ *süm süqük nəŋ* — بەك تاتلىق نەرسە. ئوغۇزچە.

قُمْ k,um قۇم. چىگىلچە. بۇنى ئوغۇزلار بىلمەيدۇ.

كَمْ kəm كېسەل. اَتْ كَمْلَنْدِ *at kəmləndi* — ئات كېسەل بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. // I 440

كُمْ kөm كۆك رەڭنى ئاشۇرۇپ كۆرسىتىش قوشۇمچىسى. كُمْ كُوكْ *kөm kөk* — كۆپكۆك. ئوغۇزچە.

---

[1] بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىغا قارىغاندا، بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئەسلىدە «تَملدى» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن تۈزىتىلىپ «تَملِ» قىلىپ قويۇلغان.

كِمْ kim كىم. سوراق ئالمىشى. ئەرەبچىدە بۇنىڭ تەڭدىشى «مَنْ». بُو كِيمْ *bu kim* — بۇ كىم؟ بۇ سۆز بىرلىك ۋە كۆپلۈك ئۇچۇن ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. ئوغۇزلار «بُوىْ كِيمْ *boy kim*» دەيدۇ. بۇ «قايسى قەبىلە» دېگەن بولىدۇ. «بُوىْ *boy*» سۆزى تۇرداش ئىسىم.

بَنْ bən مەن. بَنْ بَرْدِمْ *bən bardīm* — مەن باردىم. ئوغۇزچە. تۇركىلەر «مَنْ *mən*» دەيدۇ.

تُنْ tün تۇن، كېچە. تُونْلا كَلْدِمْ *tünlə kəldim* — تۇن بىلەن كەلدىم.

تِنْ tin تىن، تىنىق، نەپەس؛ روھ، جان. اَنِكْ تِنِي كَسِلْدِي *anīŋ tīnī kəsildi* — ئۇنىڭ تىنىقى كېسىلدى، يەنى ئۇ جان ئۇزدى.[170]

تِنْ tin يۇگەن. تِنْ تِزْكِنْ *tin tizgin* — يۇگەن - تىزگىن.

جِنْ qin چىن، راست. جِنْ سُوزْلارْ *qīn sözlər* — چىن سۆزلەيدۇ، يەنى راست سۆزلەيدۇ. جِنْ اَيْدِنْكْ *qīn aydīŋ* — راست ئېيتتىڭ.[441 I]

سَنْ sən سەن. تۇركىلەر بۇ سۆزنى بالىلارغا، خىزمەتچىلەرگە، ياشتا ۋە مەرتىۋىدە ئۆزىدىن تۆۋەن كىشىلەرگە ئىشلىتىدۇ، ئۆزلىرىدىن چوڭ، ھۆرمەتلىك كىشىلەرنى «سِزْ *siz*» دەيدۇ. ئوغۇزلار بۇنىڭ تەتۇرىچە، چوڭلارنى «سَن *sən*»، كىچىكلەرنى «سِزْ *siz*» دەيدۇ. كۆپلۈك ئۇچۇنمۇ «سِزْ *siz*» ئىشلىتىلىدۇ. قائىدىمۇ شۇنداق، چۇنكى «سِزْ *siz*» كۆپلۈكنى بىلدۈرىدۇ.

قِنْ kˌin قىن. پىچاق ۋە قىلىچقا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ قىنى. قِلِجْ قِينِي *kīlīq kīnī* — قىلىچ قىنى.

كَنْ kən كۈنچىقىش تەرەپتىكى ھەربىر شەھەر نامىغا «كَنْ *kən*» سۆزى قوشۇلىدۇ. بۇ سۆز «كَنْدْ *kənd*» سۆزىنىڭ قىسقارغان شەكلىدۇر.

كُنْ kün كۈن، قۇياش. كُنْ تُغْدِي *kün tuqdī* — كۈن تۇغدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُنْكا بَقْسا كُوزْ قَمارْ *küngə bakˌsa kөz kamar* كۈنگە باقسا، كۆز قامىشار.

كُنْ kün كۈن - كۈندۈز. بُو كُنْ بَرْغِلْ *bu kün barqīl* — بۇگۈن بارغىن. «كۈن - كۈندۈز» كۈننىڭ نۇرى بىلەن ھاسىل بولغانلىقتىن، شۇنداق ئاتالغان.

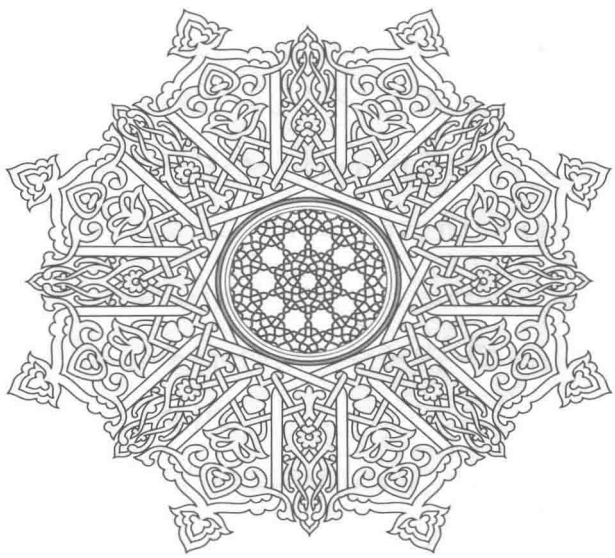
كِنْ يِبارْ kin yïpar كىشىدىك ئىپار.// 442

مَنْ mən مەن. تۈركچە.

مُنْ mün شورپا. مەن ياغمىلاردىن ئاڭلىدىم: ئۇلار «شورپا كەلتۈر» دېيىشنىڭ ئورنىغا «مُنْ كَلْدُرْ *mün kəldür*» دەيدۇ ۋە ئۇگرىلىك شورپا كەلتۈرىدۇ.

بۇ ئىسىملارنىڭ تۈركىي يېزىق بىلەن يازغانداﺍ، بىر ھەرپى لىن قوشۇپ يېزىشقىمۇ بولاتتى. لېكىن، جانلىق تىلدا مەن يازغاندەك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ئىككى ھەرپلىك سالىم سۆزلەر تۇگىدى.// 443

بَرْتْ bart شاراب ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سۇيۇق نەرسىلەرنى ئۆلچەيدىغان كەمچەن.

يَرْتْ part [1] (yart?) سۇ ئىچىدىغان قاچا. ئوغۇزچە.

يَرْتْ يُرْتْ part purt (yart yurt?): يَرْتْ يُرْتْ تُتّى *part purt tutti* — كاپىلا قىلىپ تۇتۇۋالدى.

بُرْتْ burt قارا بېسىش، شۇنىڭدەك «كىتى [2] بُرْتْ» دېيىلىدۇ. I 444

بِرْتْ bərt بېرىم. قۇلۇنلۇك هەر يىلى قۇل ئىگىسىگە بېرىدىغان بېرىمى. بۇ سۆزنى «ى ـ يا» بىلەن «بِيرْتْ» شەكلىدە يازغان تۈزۈك.

تِرْتْ tirt تىرت. اَنِكْ تُونِنْ تِرْتْ تِرْتْ يِرْتّي *anïŋ tonïn tirt tirt yirttï* — ئۇنىڭ تونىنى تىرت ـ تىرت قىلىپ يىرتتى.

تُرْتْ tərt تۆت. تُرْتْ يَرْماقْ *tərt yarmak* — تۆت يارماق. بۇ سۆزنى «و ـ ۋاۋ» بىلەن «تُورْتْ» شەكلىدە يازغان تۈزۈك.

جَرْتْ جُرْتْ qart qurt ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇششىقى، ئۇۋىقى.

جَرْتْ qart بىر ئاز، ئازراققىنا، كىچىككىنە. بِزْنِكْ اَنْدا بِيرْ جَرْتْ اَلْغُومِزْ

---

[1] بۇ ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى سۆزلەم يازما نۇسخىدا «يَرْتْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز سۆزلەرنىڭ ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە كېلىشىگە ۋە مەنىسىگە ئاساسەن «يَرْتْ» بولۇشى كېرەك. دەپ ھېسابلىدۇق ۋە «*part*» دەپ ئالدۇق ھەم يازما نۇسخا 59- بەتتىكى ماقالدا كەلگەن «يُرت» سۆزىنىمۇ «*part*» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ يېزىلىشى ئېنىق ئەمەس.

بـــارْ *biznin anda bir qart alqumïz bar* — بىزنىڭ ئۇنىڭدا ئازراققىنا ئېلىشىمىز بار.

جِرْتْ qirt چىرت. جِرْتْ سُوذْتِي *qirt sužti* — چىرت قىلىپ تۇكۇردى، يەنى بىر كىم چىشلىرىنىڭ ئارىسىدىن «چىرت» قىلىپ تۇكۈردى.

سَرْتْ sart سودىگەر. بۇ سۆز:

سَرْتْ اَزُقِي اَرِغْ بُلْسا يُلْدا يِيرْ

sart azuqï arïq bolsa yolda yar

دېگەن ماقالدىن[445 I]كەلگەن (بۇ ماقالنىڭ مەنىسى بىرنەچچە قېتىم ئېيتىپ ئۆتۈلدى).

سَرْتْ سُرْتْ sart surt چوڭراق ئاياغ كىيگەندە چىقىدىغان ئاۋاز. اَنِكْ اَذاقِي سَرْتْ سُـــرْتْ قِلْدِي *anïn ažaqï sart surt qildï* — ئۇنىڭ ئايىغى كولۇپ - كولۇپ قىلدى.

سِرْتْ sïrt قىل، يال. ئوغۇزلار تۆپە ۋە ئېدىر - جىلغىلارنىمۇ «سِرْتْ *sïrt*» دەيدۇ.

قَرْتْ q̣art يارا. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ مەجەز - خۇلقى ئەسكى ئادەم «قَـــرْتْ اَرْ *q̣art ar*» دېيىلىدۇ.

قُرْتْ q̣urt قۇرت، ھاشارات. تۈرك خەلقلىرىنىڭ كۆپچىلىكى شۇنداق دەيدۇ. ئوغۇزلارلا بۆرىنى «قُرْتْ *q̣urt*» دەيدۇ.

قَرْتْ قُرْتْ q̣art q̣urt قارس - قۇرس. اَلِكْ قَـــرْتْ قُـــرْتْ اَتّـــي *əlik q̣art q̣urt ətti* — بارماقلار قارسىلدىدى.

قِرْتْ q̣ïrt قىرت. قِـــرْتْ اُتْ *q̣ïrt ot* — قىسقا ئوت، پاكار ئوت. شۇنىڭدەك كالتە چاچ «قِرْتْ سَجْ *q̣ïrt saq*» دېيىلىدۇ. بېخىل ۋە خۇلقى يامان ئادەم «قِـــرْتْ كِشـــي *q̣ïrt kixi*» دېيىلىدۇ.

كُرْتْ كُرْتْ kürt kürt كۆرت - كۆرت. ئات يەم يېگەندە[446 I]چىقىدىغان ئاۋاز. اَتْ اَرْبانِي كُرْتْ كُرْتْ يِيـــدِي *at arpanï kürt kürt yədi* —[172]ئات ئارپىنى كۆرت - كۆرت يېدى. شۇنىڭدەك ئادەم تەرخەمەككە ئوخشاش نەرسىلەرنى يېگەندە چىقىدىغان ئاۋازمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

كُـــرْتْ kürt ئىرغاي. تاغ دەرىخى. بۇنىڭدىن ئوقيا، قامچا سېپى ۋە ھاسىغا ئوخشاش نەرسىلەر ياسىلىدۇ.

قَـــرْجْ قُـــرْجْ kˌurq kˌarq گـاچ - گـاچ. اَرْ تُرْمُـــزْنِ قَـــرْجْ قُـــرْجْ يِيـــدِي *ər tarmazni*[1] *kˌarq kˌurq yˌdi* —— ئادەم تەرخەمەكنى گاچ - گاچ يېدى.

قُرْجْ kˌurq قۇيۇچ، پولات. قُـــرْجْ تَمُـــرْ *kˌurq təmür* —— قۇيۇچ. چـداملىق، پـششـق ئادەمـلـەر «قُرْجْ اَرَنْ *kˌurq ərən*» دېيىلىدۇ. ھەرقانداق چىڭ ۋە قاتتىق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

مُرْجْ murq مۇچ، قارىمۇچ.

كَنْـــدْ kənd كـەنت، شـەھەر. شـۇنىڭدىن ئېلىنىپ قەشقەر «اُرْدُو كَنْـــدْ *ordu kənd*» دېيىلىدۇ. بـۇ «خـان تۇرىدىغان شـەھەر، مەركـەز» دېگـەن بولىدۇ. چۈنكى، بـۇ شـەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسـياپ شـۇ يـەردە تـۇرغان. بـۇ يـەر تۆۋەن چىندۇر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // I 447

كَلْنِكِزْ لَيُو اَقْتِمِزْ *kəlŋizləyü akˌtimiz* [كەلكۇن بولۇپ ئاقتۇق،
كَنْدْلَرْ اُزا جِقْتِمِزْ *kəndlər üzə qikˌtimiz* كەنتلەرنىڭ ئۈستىگە چىقتۇق،
فُرْخَنْ اَڤِنْ يِقْتِمِزْ *furhan əvin yikˌtimiz* بۇتخانىنى يىقىتتۇق،
بُرْخَنْ اُزا سِجْتِمِزْ *burhan üzə sˈqtimiz* بۇت ئۈستىگە چىچتۇق.]

ئۇيغۇرلارغا قارشى قىلىنغان جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇلارنىڭ ئۈستىگە كەلكۇندەك ئېقىپ بـاردۇق، شەھەرلىرىگە باسـتۇرۇپ كـىردۇق، بـۇتخانىلىرىنى بـۇزدۇق، بـۇتلىرىنىڭ ئۈستىگە چىچتـۇق. مۇسـۇلمانلارنىڭ ئادىتى شـۇنداق، كاپىرلارنىڭ يـۇرتىغا بېسـىپ كىرگـەندە، ھاقارەتلـەش ئۈچـۈن ئـۇلارنىڭ بۇتلىرى بېشىغا تەڭ قىلىدۇ.

كَنْـــدْ kənd ئوغـۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن يـەردىكى خەلقلەر تىلىدا «يېزا - كـەنت» دېگـەن بولىدۇ، زور كۆچمىلىك/تۇرۇك خەلقلىرى تىلىدا «شەھەر» دېگەن بولىدۇ. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، فەرغانە شەھىرىگە «اُوزْ كَنْـــدْ *oz kənd*» نامى بېرىلگـەن، بـۇ «ئـۆز شەھىرىمىز» دېگەن بولىدۇ. يەنە شـۇنىڭدەك «سَمِز كَنْـدْ *səmiz kənd*»مـۇ چـوڭ شـەھەر بولغـانلىقى ئۈچـۈن شـۇنداق ئاتالغـان. بـۇنى پارسـلار «سَـــمَرْ قَنْـــدْ *səmər kˌnd*» دەيدۇ. I 448

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخا 230- بەتتە «تَرْمَزْ» شەكلىدە فەتھىلىك يېزىلغان، بۇ يەردە ئاۋۋال فەتھىلىك يېزىلىپ، كېيىن زەممەگە ئۆزگەرتىلگەن. بىز فەتھەنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق.

بَرْسْ bars يولۇاس.

بَرْسْ bars بارس، يولۇاس. تۈركىي خەلقلەردىكى ئون ئىككى مۇچەل يىل ناملىرىدىن بىرىنىڭ نامى. تۈركلەر ئون ئىككى خىل هايۋاننىڭ ئىسمىنى ئېلىپ، ئون ئىككى يىلغا ئات قويغان، ئۇلار بالىلارنىڭ ياشلىرىنى، جەڭ تارىخلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى مۇشۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى (دەۋر قىلىشى) بىلەن هېسابلايدۇ. بۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

تۈرك خاقانلىرىدىن بىرى ئۆزىدىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن بىر ئۇرۇشنى ئۆگەنمەكچى بولغان، بۇنىڭدا ئۇ شۇ ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن يىلنى ئېنىقلاشتا خاتالاشقان.[173] شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ خاقان ئۆز خەلقى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، قۇرۇلتايدا مۇنداق دېگەن: «بىز بۇ تارىخنى ئېنىقلاشتا قانداق خاتالاشقان بولساق، بىزنىڭ كېلەچەك ئەۋلادلىرىمىزمۇ شۇنداق خاتالىشىدۇ. شۇڭا، بىز ئون ئىككى ئاي ۋە ئاسمانىنىڭ ئون ئىككى بۇرجىغا ئاساسلىنىپ، هەربىر يىلغا بىر ئات قويايلى، بىزدىن كېيىن يىل هېسابى شۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى بىلەن هېسابلانسۇن، بۇ ئارىمىزدا مەڭگۈ بىر يادىكارلىق بولۇپ قالسۇن». خەلق خاقانىنىڭ بۇ پىكرىنى «شۇنداق بولسۇن» دەپ ماقۇللىغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خاقان ئۇۋۇغا چىققان ۋە هەممە ياۋايى هايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ قوغلاشنى بۇيرۇغان. بۇ ناهايىتى چوڭ بىر دەريا، خەلق بۇ هايۋانلارنى ئۇۋلاپ يۇرۇپ ئىلى دەرياسىغا قاراپ هەيدىگەن. بىرمۇنچە هايۋانلار ئۆزلىرىنى سۇغا ئاتقان. ئۇلاردىن ئون ئىككى خىلى سۇدىن ئۇزۇپ ئۆتكەن. ئەنە شۇ ئون ئىككى هايۋاننىڭ ئىسمى ئون ئىككى يىلغا ئات قىلىپ قويۇلغان. سۇدىن ئەڭ ئاۋۋال «سِىچْقان sïqoqan — چاشقان» ئۆتكەن. شۇڭا، يىل بېشى شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ، «سِىچْقان يِلِى sïqoqan yïlï — چاشقان يىلى» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن سۇدىن ئۆتكەنلەر تۆۋەندىكى تەرتىپتە بولۇپ، ئۇلارنىڭ هەربىرى بىر يىل ئۇچۇن ئىسىم بولۇپ قالغان:

اُودْ يِلِى ud yïlï — ئۇي يىلى (كالا يىلى).

بَرْسْ يِلِى bars yïlï — بارس يىلى (يولۇاس يىلى).

تَفِشْغَانْ يِلِى tavïxoqan yïlï — توشقان يىلى.

ناكْ يِلِي *nak yïlï* — لەھەك يىلى (تىمساھ يىلى).

يِلانْ يِلِي *yïlan yïlï* — يىلان يىلى.// 450 I

يُنْدْ يِلِي *yund yïlï* — ئات يىلى.

قُوىْ يِلِي *koy yïlï* — قوي يىلى.

بِجِنْ يِلِي *biqin yïlï* — مايمۇن يىلى.

تَقاغُو يِلِي *takaoqu yïlï* — توخۇ يىلى.

اِتْ يِلِي *ït yïlï* — ئىت يىلى.

تُنكُزْ يِلِي *toŋuz yïlï* — توڭگۇز يىلى.

توڭگۇز يىلىغا يەتكەندىن كېيىن، ھېسساب يەنە چاشقان يىلىدىن قايتا باشلىنىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي ئېيتىدۇكى: بۇ كىتابنى يازغان يىلىمىز تۆت يۈز ئاتمىش ئالتىنچى يىلىنىڭ مۇھەررەم ئېيى بولۇپ، يىلان يىلى كىرگەنىدى. بۇ يىل ئۆتۈپ تۆت يۈز ئاتمىش يەتتىنچى يىلىغا قەدەم قويغاندا، ئات يىلى كىرىدۇ. يىل ھېسابى بىز كۆرسەتكەن مۇشۇ تەرتىپ بويىچە بولىدۇ.

تۈركلەر بۇ يىللارنىڭ ھەر بىرىدە// 174 بىر خاسىيەت بار، دەپ تەخمىن قىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۇي يىلى كىرگەندە، ئۇرۇش كۆپىيىدۇ، چۈنكى ئۇي بىر - بىرى بىلەن كۆپ ئۈسۈشىدىغان ھايۋان. توخۇ يىلى كىرسە، ئوزۇق - تۈلۈك كۆپىيىدۇ، لېكىن كىشىلەر ئارىسىدا تەشۋىش ئاشىدۇ، چۈنكى توخۇنىڭ يېمى دان، توخۇ دانىنى تېپىش ئۈچۈن ئەخلەت - چاۋارلارنى تاتىلاپ چېچىۋېتىدۇ. لەھەك يىلى كىرىش بىلەن ھۆل - يېغىن كۆپىيىپ،// 451 I ئاشلىق ئوخشايدۇ، چۈنكى لەھەك سۇدا ياشايدۇ. توڭگۇز يىلى كىرىش بىلەن قار كۆپ ياغىدۇ، سوغۇق قاتتىق بولىدۇ، پىتنە - پاسات كۆپىيىدۇ. تۈركلەر ئەنە شۇ يوسۇندا، ھەر يىلى بىرەر ھادىسە يۈز بېرىدۇ، دەپ ئىشىنىدۇ. تۈركلەردە ھەپتىنىڭ يەتتە كۈنىنىڭ ئېتى يوق. چۈنكى «ھەپتە» دېگەن ئۇقۇم ئىسلامدىن كېيىن مەلۇم بولدى.

ئايلارنىڭ ئىسمىغا كەلسەك، شەھەرلەردە ئەرەبچە ئاي ئىسىملىرى

قوللىنىلىدۇ. كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان، مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەر يىلنى تۆت پەسىلگە بولۇپ، ھەر ئۈچ ئاينى بىر نام بىلەن ئاتايدۇ. يىلنىڭ ئۆتۈشىنى شۇ يول بىلەن بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: نورۇزدىن كېيىنكى تۇنجى باھار ئېيىنى «اُغْلاقْ اَیْ ooɣlaq ay» دەيدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئاينى «اُلُغْ اُغْلاقْ اَیْ uluɣ ooɣlaq ay» دەيدۇ. چۈنكى، بۇ ئايدا ئوغلاق چوڭ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئاينى «اُلُغْ اَیْ uluɣ ay» دەيدۇ، چۈنكى بۇ ئاي يازنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، بۇ چاغدا يەر - يۈزى تۈرلۈك نېمەتلەرگە تولۇپ، مال - ۋارانلار سەمرىيدۇ، سۈت كۆپىيىدۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش. كۆپ ئىشلىتىلمىگەچكە، قالغان ئاي ئىسىملىرىنى بۇ يەردە سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن. ئۆزۈڭ بىلىۋال.

بَرْسْ bars قاپارتقۇ. پىت، پاشا چېقىشتىن ياكى يەل تېشىشتىن پەيدا بولغان ئىششىق. اَنِكْ اَتِي بَرْسْ بُلْدِي anïŋ əti bars boldï — ئۇنىڭ ئېتى (بەدىنى) قاپاردى.// I 452

تَرْسْ tərs تەس، قىيىن. ھەرقانداق تەس ئىش «تَرْسْ اِيشْ tərsïx» دېيىلىدۇ.

جَرْسْ جَرْسْ qars qars چارس - چارس. اُلْ اَنِ جَرْسْ جَرْسْ اُرْدِي ol anï qars qars urdï — ئۇ ئۇنى چارس - چارس ئۇردى. «تَرْسْ تَرْسْ اُرْدِي tars tars urdï — تارس - تارس ئۇردى» تۇشمۇتۇشتىن تارسىلدىتىپ ئۇرسا، شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَرْسْ k,ars يۇڭ چەكمەن چاپان، توگە ياكى قوي يۇڭىدىن ئىشلەنگەن كىيىم.// I 175

قَرْسْ قَرْسْ k,ars k,ars قارس - قارس. چاۋاك ئاۋازى. قَرْسْ قَرْسْ اَیا یَبْتِي k,ars k,ars aya yaptï — قارسىلدىتىپ چاۋاك چالدى.

كُلْفْ kəlv گۈلۈپ. تامْ كُلْفْ يقلْدِي tam kəlv yïkïldï — تام گۈلۈپ قىلىپ يىقىلدى.

بَرْقْ bark,: اَفْ بَرْقْ əv bark, — ئۆيۈڭ. «بَرْقْ bark,» سۆزى يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ «اَفْ əv» سۆزى بىلەن جۈپلەشتۈرۈپ ئىشلىتىلىدۇ.

تُرْقْ turk, تۇرق، تەقى - تۇرقى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، بويى. بِيرْ سُنْكُو تُرْقِي bir süŋü turkï — بىر نەيزە بويى، بىر نەيزە ئۇزۇنلۇقىدا. // I 453 يِيرْ اِينِ تُرْقِي yər əni turkï — يەرنىڭ ئېنى ۋە بويى.

جُلْقْ qulk: جُلْقْ اَسْكُرْكْ *qulk əsgürük* — غەرق مەست، پۈتۈنلەي ھوشسىز.

جَلْقْ جُلْقْ qalk, qulk جالاق - جۇلۇق. ئىتتىرىش ياكى ئۇرۇشتىن چىققان ئاۋاز. جَلْقْ جُلْقْ بدرقلدى [1] *qalk qulk yudrukłïdï* — جالاق - جۇلۇق مۇشتلىدى.

قِرْقْ k'irk قىرىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِرْقْ يِلْقا تكِينْ بايْ جِغايْ تُزْلِنُورْ

k'irk yïlk'a təgin bay qïoqay tüzlinür

قىرىق يىلغىچە باي بىلەن كەمبەغەل تەڭلىشىدۇ.

ئۆلۈم - يېتىم ياكى زامانىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىسىدا، قىرىق يىلغىچە باي بىلەن كەمبەغەل تەڭلىشىپ قالىدۇ.

بَرْكْ bərk بەك، چىڭ. بَرْكْ نانْكْ *bərk nəŋ* — بەك نەرسە. ئەسلى «بَكْ *bək*» بولۇپ «ر - *r*» كېيىن قوشۇلغان. // I 454

بُرْكْ bərk بۆك. تاتْسِزْ تُرْكْ بُلْماسْ باشْسِزْ بُرْكْ بُلْماسْ *tatsïz türk bolmas baxsïz bərk bolmas* — تاتسىز تۈرك بولماس، باشسىز بۆك بولماس. باشسىز بۆك بولمىغاندەك، پارسلاردىن خالىي تۈركمۇ بولمايدۇ.

تُرْكْ türk تۈرك. تۈرك شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

تَرْكْ tərk تېز. تَرْكْ كَلْ *tərk kəl* — تېز كەل. ھەرقانداق بىر ئىشنى تېز قىلىشقا ئۇندەشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: تَرْكْ قِلْ *tərk k'il* — تېز قىل.

تُرْكْ türk تۈرك. تەڭرى يارلىقىغۇچى نۇھنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى. بۇ — نۇھنىڭ ئوغلى تۈركىكە تەڭرى تەرىپىدىن قويۇلغان ئىسىم. ئۇنىڭ ئەۋلادىمۇ «تۈرك» دەپ ئاتىلىدۇ. تەڭرىنىڭ ﴿هَلْ اَتٰى عَلَى الْاِنْسانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ﴾ ئايىتىدە «اِنْسانْ» سۆزى «بىرلا ئادەم»نى بىلدۈرۈپ كەلگەن. ﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسانَ فِي اَحْسَنِ تَقْوِيمٍ، ثُمَّ رَدَدْناهُ اَسْفَلَ سافِلِينَ. اِلَّاالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحاتِ﴾ ئايىتىدە بولسا، ﴿اِنْسانْ﴾ سۆزى «كۆپ ئادەم»نى بىلدۈرۈپ كەلگەن. بۇ يەردە ئىستىسنا بار. // 176 پەقەت

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا چېكىتسىز ۋە ھەرىكىسىز بېرىلگەن. بىز بۇ سۆزنىڭ بۇ يەردە «مۇشتلىدى» دېگەن مەنىدە كەلگەنلىكىنى ۋە يازما نۇسخا 462- بەتتە « يُدْرُقْ *yudruk*» — مۇشت»، 492- بەتتە «يُدْرُقْلَنْدِي *yudruk landï*» — مۇشتلاندى» دەپ كەلگەنلىكىنى، شۇنىڭدەك بىرمۇنچە تۈركىي تىللاردا بۇ سۆزنىڭ بارلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*yudruklïdï*» دەپ ئالدۇق.

كۆپلۈكتىنلا ئىستىسنا قىلىش مۇمكىن. «تۈرك» سۆزى نۇھ ئوغلىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە، بىرلا كىشىنى بىلدۈرىدۇ، نۇھ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە «بَشَرْ — ئادەمزات» سۆزىگە[455 I]ئوخشاش ئىنسانلار توپىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆز ھەم بىرلىك، ھەم كۆپلۈك مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: «رۇم» سۆزى تەڭرى يارلىقىغۇچى ئىسھاقنىڭ ئوغلى ئىسۈغا ۋە ئىسۈ ئوغلى رۇمغا ئىسىم بولغىنىدەك، رۇم ئەۋلادلىرىنىڭمۇ ئىسمى بولۇپ كېلىدۇ، «تۈرك» سۆزىدىمۇ ئەھۋال شۇنداق.

بىز « ‹تۈرك› دېگەن ئىسمىنى ئۇلۇغ تەڭرى ئۆزى قويغان» دېدۇق. چۈنكى، اَلشَّيْخُ الْاِمَامُ الزَّاهِدُ الْحُسَيْنُ بنُ خَلَفِ الْكَاشْغَرِي — قەشقەرلىك خەلەف ئوغلى تەقۋادار ئىمام ئۇستاز ھۈسەيننىڭ «اِبْنُ الْغَرْقِي» دېگەن ئادەمدىن ئاڭلاپ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىچە، «اِبْنُ اَبِي الدُّنْيا» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان اَلشَّيْخُ اَبُوبَكْرِ الْمُفِيدُ الْجَرْ جَرائِي — جەرجەرالىق ئۇستاز ئەبۇبەكرى مۇفىد ئاخىر زامان توغرىسىدا يازغان بىر كىتابىدا پەيغەمبىرىمىزدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، مۇنداق بىر ھەدىسنى رىۋايەت قىلغان: «يَقُولُ اللّٰهُ جَلَّ وَعَزَّ اِنَّ لِي جُنْدًا سَمَّيْتُهُمُ التُّرْكَ وَ اَسْكَنْتُهُمُ الْمَشْرِقَ فَاِذَا غَضِبْتُ عَلىٰ قَوْمٍ سَلَّطْتُهُمْ عَلَيْهِمْ — ئۇلۇغ تەڭرى ئېيتىدۇ: مېنىڭ بىر تائىپە قوشۇنۇم بار، ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدىم، ئۇلارنى كۈنچىقىشقا ئورۇنلاشتۇردۇم. بىرەر قوۋمغا غەزەپلەنسەم، تۈركلەرنى ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتىمەن».

بۇ ھال ئۇلارنىڭ باشقا خەلقلەرگە نىسبەتەن پەزىلەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، ئۇلارغا تەڭرى[456 I]ئۆزى ئات قويغان، ئۇلارنى يەر يۈزىنىڭ ئەڭ ئېگىز، ئەڭ ھاۋالىق جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغان ۋە «ئۆز قوشۇنۇم» دېگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈركلەر كۆركەم، يېقىملىق، ئوچۇق چىراي، ئەدەپلىك، قېرىلارنى ھۆرمەتلەيدىغان، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدىغان، ئاددىي ـ ساددا، كەمتەر، دادىل، مەرد ۋە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان سان ـ ساناقسىز پەزىلەتلەرگە ئىگە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَجَنْ كُرْسا اَنِ تُرْكْ	*kaqan kərsə anï türk*
بِذُنْ اَنْغا اَنكْ اَيْدَجِي	*bożun anoqa anïŋ aydaqï*
مُنكَر تَكِرْ اُلُغْلُقْ	*muŋar təgir uluoqluk*
مُنْدا نَرُو كَسْلِنُورْ	*munda nərü kəslinür*

[قاچان ئۇنى تۈرك دەپ تونۇسا،
خەلق ئۇنىڭغا شۇنى ئېيتىدۇ:
بۇنىڭغا ئۇلۇغلۇق تېگىدۇ،
بۇنىڭدىن باشقىسىغا ئاشمايدۇ.]

بىر كىشىنى ماختاپ شۇنداق دېيىلگەن: ئەگەر ئۇنى تۈرك دەپ تونۇسا، خەلق جەزمەن «ئۇلۇغلۇق، ياخشىلىق بۇ ئادەمگە يارىشىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن باشقىغا ئاشمايدۇ» دەيدۇ.// I 457

«تۈرك» سۆزى بىرلىك ھەم كۆپلۈك مەنىلىرىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: «كِمْ سَنْ *kim sən* — كىم سەن؟» دېگۈچىگە «تُرْكْ مَنْ *türk mən* — تۈرك مەن» دەپ جاۋاب بەرسە، بۇ بىرلىك بولىدۇ. «تُرْكْ سُوسِي اَتْلَنْدِي *türk süsi atlandi* — تۈرك قوشۇنى ئاتلاندى» دېيىلگەندە، كۆپلۈكنى بىلدۈرىدۇ.// 177

تۈرْكْ türk ۋاقىت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ، «تازا يېتىلگەن ۋاقتى» دېگەن مەنىدە. تُرْكْ اُزُمْ اُودِي *türk üzüm ədi* — تازا ئۈزۈم پىششىقى. تُرْكْ قُيَاشْ اُودِي *türk ḳuyax ədi* — تازا چىڭقىچۇش ۋاقتى. تُرْكْ يِكِتْ *türk yigit* — تازا ياش قۇرامىغا يەتكەن يىگىت.

سَرْكْ sərk چاقچۇق. ساپال قاچا ۋە ئۇنىڭ سۇنۇقلىرى.

سُرْكْ sørk: اَنِكْ اَذاقِي سُرْكْ بُوزْتَكْ *anïŋ ażaḳï sørk buztəg* — ئۇنىڭ ئايىغى مۇزدەك سوغۇق. بۇ سۆز پەقەت مۇشۇ ئورۇندىلا ئىشلىتىلىدۇ.

كُرْكْ kürk كۆرك، جۈۋا.

كُرْكْ kørk كۆرك، گۈزەللىك. كُرْكْلُكْ *kørklüg* — كۆركەم، چىرايلىق.

ئوتتۇرىسى ساكىنلىق سۆزلەر بابى تۈگىدى.// I 458

كَلَـــبْ kələp كېلەپ. تۈرك يايلاقلىرىدا ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت؛ ماللارنى تېز سەمرىتىدۇ.

بَسُتْ basut ياردەمچى، يۆلىگۈچى؛ كۆيۈنگۈچى.

بَسْتُ basut بوسۇت، ياردەم. اُلْ مَنكا بَسُتْ بِرْدِي *ol maŋa basut bərdi* —— ئۇ ماڭا ياردەم بەردى.

يۇقىرىقى ئىككى سۆز بىر - بىرىگە يېقىن.

بُلِتْ bulït بۇلۇت. قَرا بُلِتْ *qara bulït* —— قارا بۇلۇت. اَقْ بُلِتْ *aq bulït* —— ئاق بۇلۇت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَرا بُلِتغْ يِيلْ اَجارْ اُرُنْجْ بِلا اِيلْ اَجارْ

qara bulïtïoq yəl aqar urunq bilə əl aqar

قارا بۇلۇتنى يەل ئاچار، ھۆكۈمەت ئىشىكىنى پارا ئاچار.

قارا بۇلۇتلار ئاسمانىنى قاپلىۋالغاندا، ئۇنى شامال تارقىتىدۇ، ھۆكۈمەت ئىشىكىنى پارا ئاچىدۇ. بۇ ماقال ئىشنى پۈتتۈرۈش ئۈچۈن مال - مۈلۈكنى ئايىماسلىققا ئۇندەپ/ ئېيتىلىدۇ. قويۇق چاچمۇ بۇلۇتقا ئوخشىتىلىدۇ. بُلِتْ تَـــاغْ سَجي *bulït təg saqï* —— بۇلۇتتەك چېچى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

aoqdï bulït kokrayü	اَغْدي بُلِتْ كُكْرَيُو
yaoqmur tolï sakriyü	يَغْمُرْ تُلي سَكْرِيُو
kalïk anï ügriyü	قَلِقْ اَنِ اُكْرِيُو
kanqa barïr bilgüsüz	قَنْجا بَرِيْر بَلْكُوسُوزْ

[بۇلۇت گۈلدۈرلەپ (چاقماق چېقىپ) ئۆرلىدى،
يامغۇر، تولى سەكرىشىپ (ياغدى)،
شامال ئۇنى تەۋرىتىپ (قوغلىدى)،
نەگە بارار؟ بەلگىسىز.]178 //

چاقماق چېقىپ، بۇلۇت كۆتۈرۈلدى، يامغۇر ۋە تولى ياغماقتا، شامال بۇلۇتلارنى قوغلاپ سۈرمەكتە، ئۇلارنىڭ نەگە بېرىشىنى بىلگىلى بولمايدۇ.

تُبُـــتْ tübüt تۇبۇت. تۈرك ئەللىرىدە ياشايدىغان بىر قوۋم. ئىپار كېيىك شۇلارنىڭ يۇرتىدىن چىقىدۇ. بۇ كېيىكنىڭ460 I كىندىكى كېسىۋېلىنىدۇ. ئەنە شۇ نەرسە «كىندىك ئىپار» دېيىلىدۇ. تۇبۇتلەر «ثابتْ» ئىسىملىك بىر ئادەمنىڭ ئەۋلادىدۇر. بۇ يەمەنلىك ئادەم بولۇپ، ئۇ يەردە (يەمەندە) بىر ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقتىن، جىنايىتىدىن قورقۇپ، كېمە بىلەن چىنغا كەلگەن. بۇ يەر ئۇنىڭغا ياراپ قېلىپ، شۇ يەرگە ئورنىشىپ قالغان. كېيىن ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادى كۆپىيىپ، تۈركلەر زېمىنىدىن مىڭ بەش يۈز پەرسەخ يەر ئالغان. بۇ يەرنىڭ شەرق تەرىپى چىنغا، غەرب تەرىپى كەشمىرگە، شىمال تەرىپى ئۇيغۇر يۇرتىغا، جەنۇب تەرىپى ھىند دېگىزىغا تۇتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ تىللىرىدا ئەرەبچىنىڭ تەسىرى بار، «ئانا»نى «اُما *uma*»، «ئاتا»نى «اَبا *aba*» دەيدۇ.

تِكِتْ təgit «تَكِينْ *təgin*» سۆزىنىڭ كۆپلۈك شەكلى. بۇ سۆز ئەسلىدە «قۇل» دېگەن مەنىدە ئىدى. كېيىن خاقان ئوغۇللىرىنىڭ ئۇنۋانى بولۇپ قالغان. بۇنداق كۆپلۈك شەكلى قائىدىگە توغرا كەلمەيدۇ. اُكا تِكِتْ *oqə təgit* — ئاددىي خەلقنىڭ چۆچىلىرى بىلەن خاقان ئوغۇللىرىنىڭ كىچىكلىرىگە بېرىلىدىغان نام. بۇ ئىككى سۆز دائىم بىللە ئىشلىتىلىدۇ. «اُكا *oqə*» سۆزى زۇلقەرنەين زامانىدا، زۇلقەرنەين بىلەن تۈركلەر يارىشىشتىن ئىلگىرى، ئۇلارنىڭ ئالدىنقى قوشۇنلىرى ئارىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەندە مەيدانغا كەلگەن.461 I //

جُكُتْ qөküt پاكار، پەتەك. جُكُتْ كِشي *qөküt kixi* — پاكار ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

جِكتْ qigit چىگىت. ئارغۇچە.

سِبُتْ sipüt سوۋۇت، يۇمغاقسۇت، قەشقەرچە.

سُغُتْ soqut سوغۇت، قېتىق پىشلىقى. قارلۇقچە.

سُغُتْ soqut ھېسسىپ. ئۇچەي ئىچىگە گۈرۈچ، گۆش ۋە دورا - دەرمەك سېلىپ قىلىنىدىغان يېمەكلىك.

سغتْ siɵqït يىغا - زار.

سُكُتْ sөgüt سۆگەت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سُكُتْ سُولِنكا قَدَنْكْ قاسِنكا

sөgüt süliŋə qażïŋ qasïŋa

سۆگەت سۆللۈكى بىلەن، قېيىن قاتتىقلىقى بىلەن.

بۇ ماقال «ھەر بىر نەرسە ئۆز ئەسلىگە تارتقىنى ياخشى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

قَجُتْ qˌaqut تۇتۇشۇش. جەڭدە ۋە غوۋغادا يىگىتلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن ئېلىشىشى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قَرِتْ qˌarït ئوغرىلاش، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش. تۈركمەنچە. بۇ سۆز ئەرەبچە «غارتْ» سۆزىدىن ئېلىنغان بولسا كېرەك.

قُرُتْ qˌurut قۇرۇت. سۈتتىن ئىشلەنگەن قۇرۇت.// 179 462 I

قَنَتْ qˌanat قانات.

قُنَتْ qˌonat قاياش، قولۇم - قوشنا. بىر - بىرى بىلەن ئۆم ئۆتىدىغان كىشىلەر توپى.

اُلْ مَنِكْ قُناتِم اُلْ *ol mənïŋ qˌonatïm ol* — ئۇ مېنىڭ قاياشىم ئۇ.

كَبِتْ kəbit دۇكان، ھاراق دۇكىنى.

كُجَتْ kөqət كۆچەت. خارەزمدە ياشايدىغان بىر تۈرك قەبىلىسى.

كُجُتْ kөqüt ئات - ئۇلاغ.

كَذُتْ kəżüt كىيىت. كۆپىنچە تويدا ئىشلىتىلىدىغان كىيىم - كېچەك، يەنى كۇيئوغۇلنىڭ ۋە كېلىنىنىڭ يېقىنلىرىغا سوۋغا قىلىپ كىيدۈرۈلىدىغان كىيىم -

كىچىك. كَذُتْ بِرْدِي *kəżüt bạrdi* — كىيىت قويدى.

كِرِتْ kirit كىلىت، ئاچقۇچ. بۇ سۆز ئەرەبچىگە يېقىن كېلىدۇ. چۈنكى، بۇنىڭ ئەرەبچىسى «اِقْلِيـــدْ» دۇر. بـۇ سـۆزدىكى «ق – *ķ*» ھەرپـى «ك – *k*» گـە، «ل – *l*» ھەرپـى «ر – *r*» غا، «د – *d*» ھەرپى «ت – *t*»غا ئالماشقان، «ا – ئەلىف» چۈشۈرۈپ قويۇلغان.

كُلُتَ külüt كۈلكە. خەلق ئارىسىدا كۈلكە بولغان نەرسە.

بُقَجْ buķaq ساپال قاچا. اَشجْ بُقَـــجْ *əxiq buķaq* — قازان - قومۇچ. بۇ ئىككى سۆز بىللە ئىشلىتىلىدۇ.// 463 I

بَكَجْ bəkəq تېگىنلەرنىڭ لەقىمى. «بَكَجْ اَرْسْلانْ تِكِـــينْ *bəkəq arslan tạgin*» دېگەنگە ئوخشـاش. بـۇ سـۆز يۇمشـاق «ك – *g*» بىلـەن ئېيتىلسـا، «بـەگ» سـۆزىنىڭ كىچىكلىتىلگەنلىكى بولۇپ، ئامراقلىق ۋە ئەركىلىتىش تۇيغۇلىرىنى بىلدۈرىدۇ. چۈنكى، «ئەمىر» مەنىسىدىكى «بَـــكْ *bəg*» سۆزىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى يۇمشاق «ك – *g*»دۇر.

بُلُجْ boluq بولۇچ. ئەرلەر ئىسمى.

تُقُجْ tokuq توقاچ. بۇ سۆز «تُقْ اَرْ *tok ər*» — توق ئادەم» دېگەن ئىبارىدىكى «تُقْ *tok*» سۆزىدىن ياسالغان. چۈنكى، توقاچ ئادەمنى تويدۇرىدۇ.

تِكُجْ tiküq تۈكۈچ، چەككۈچ.

جَنَجْ qanaq زەيپانە؛ جۈرئەتسىز، قورقۇنچاق ئادەم.

سَنَجْ sanaq چاناچ. سَنَجْ كِسرْلُو ① *sanaq kəsürgü* — چاناچ - تۇلۇم.

قَقَجْ kakaq قاقاچ، كىر. تُونْ قَقَجْ بُلْدِي *tonķakaq boldī* — تون كىر بولدى.// 464 I

قُلُجْ kuluq قۇلۇچ. ئەرلەر ئىسمى.

قُلَجْ kulaq غۇلاچ. بۇنىڭ ئەسلـى «قُلْ اَاْج *ķol aq* — قولنى ئاچ» دېگەن بولىدۇ. بِـــيرْ قُلَجْ بَرْجِنْ *bir ķulaq barqïn* — بىر غۇلاچ تاۋار.

---

① بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «كِسرْلُو» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن «دىۋان» نىڭ يازما نۇسخا 245- بېتىدە «كَسُـــرْكُو» شەكلىدە يېزىلىپ، يەنە «تۇلۇم» دەپ مەنە بېرىلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ سۆزنى «*kəsürgü*» دەپ ئالدۇق.

قِلِجْ kˌïlïq قىلىچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُشْ قِلِجْ قِنْقا سِغْماسْ *kox kˌïlïq kˌïnkˌa sïoqmas*

قوش قىلىچ بىر قىنغا سىغماس.[180]//

بۇ ماقال ئىككى ئادەم بىر ئىشقا ئىنتىلگەندە ياكى ئىككى ئادەم بىر قىزنى ئالماقچى بولغاندا ئېيتىلىدۇ. خاقانىيە بەگلىرىگىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن ئات قويۇلىدۇ. مەسىلەن: «قِلِجْ خَانْ *kˌïlïq han*» دېگەندەك. بۇ «ئىش - ھەرىكەتتە قىلىچتەك ئۆتكۈر خاقان» دېگەن بولىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرَنْ اَلْبِ اُقِشْتِيلَرْ *ərən alpï okˌïxtïlar*

قِنكِرْ كُوزِنْ بَقِشْتِيلَرْ *kïŋir kozin bakˌïxtïlar*// 465 I

قَمُغْ تُلْمُنْ تُقِشْتِيلَرْ *kˌamuoq tolmun tokˌïxtïlar*

قِلِجْ قِنْقا كُوجِنْ سِغْدِي *kˌïlïq kˌïnkˌa küqin sïoqdï*

[باتۇر ئەرلەر (بىر - بىرىنى جەڭگە) چاقىرىشتى،
قىڭغىر كۆز بىلەن قاراشتى،
ھەممە قورال بىلەن توقۇنۇشتى،
قىلىچ قىنغا تەستە سىغدى.]

بىر جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: باتۇرلار بىر ــ بىرىنى چاقىرىشتى، غەزەپلىك كۆزلەر بىلەن قاراشتى، ھەممە قوراللارنى ئىشقا سېلىپ جەڭ قىلدى، نۇرغۇن قان ئۇيۇپ قالغانلىقتىن، قىلىچلار قىنغا ئاران سىغدى.

قَمِجْ kˌamïq چۆمۈچ، ساپلىق.

كُتِجْ kətiq كۆتلەش. ياش بالىلارنى تىللىغاندا ئېيتىلىدىغان سۆز. بۇ «كۆتكە ئوخشاش سېسىق» دېگەن بولىدۇ.

كُــزَجْ kəzəq كوزا. بۇ سۆز ئەرەبچىگە ئوخشايدۇ، پەقەت «ج – *q*» ھەرپى «ھـ – *h*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

كُذَجْ kəžəq يۇقىرىقىغا ئوخشاش، «كــوزا» دېگەن بولىدۇ. ئارغۇچە. «ذ – ž» بىلەن

«ز – z» هەرپلىرى خۇددى ئەرەبچىدىكىگە ئوخشاش بىر - بىرىنىڭ ئورنىغا ئىشلىتىلگەن. ئەرەبلەر «يازدى» سۆزىنى «ذَبَرَ» دەپ يازغانىدەك «زَبَرَ» دەپمۇ يازىدۇ. «شور سۇ»نى «ماءٌ ذُعاقٌ» دەپ يازغانىدەك «ماءٌ زُعاقٌ» دەپمۇ يازىدۇ. // I 466

كُمَجْ köməq كۆمەچ. كۈلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلغان نان.

كُمُجْ kömüq كۆمۈك، كۆمۈلگەن خەزىنە. اُلْ كُمُجْ بُلْدِي *ol kömüq buldi* — ئۇ كۆمۈلگەن خەزىنە تېپىۋالدى.

مَشِجْ məxiq: مَشِجْ اُزُمْ *məxiq üzüm* — قارا ئۈزۈم.

بُتَرْ putar «بَرْدِي *bərdi*» دېيىلمىغان رەختنى توقۇشتا ئىشلىتىلمىغان ئۆرۈش يىپ.

بَدَرْ بَدَرْ bədər bədər: بَدَرْ بَدَرْ يُگُرْدِي *bədər bədər yügürdi* — بەدەر قاچتى، يەنى يۈگۈرگەندە پاقۇر - پۇقۇر ئاۋاز چىقتى.

بَسَرْ basar تاغ سامسىقى.

بَغِرْ baqïr بېغىر، جىگەر. ھېچكىمگە بويۇن ئەگمەيدىغان كىشى «بَدُكْ بَغِرْلِغْ *bədük baqïrlïq* — چوڭ بېغىرلىق» دېيىلىدۇ. بۇ «جىگىرى بار» دېگەن بولىدۇ. ئوقيانىڭ ئوتتۇرىسى «يا بَغْرِي *ya baqrï*» دېيىلىدۇ.

بَقِرْ bak,ïr مىس. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بارْ بَقِرْ يُوقْ اَلْتُونْ *bar bak,ïr yok, altun* باردا مىس، يوقىدا ئالتۇن.

بار بولسا مىستەك قەدىرسىز، يوق بولسا ئالتۇندەك قەدىرلىك بولىدۇ. بۇ ماقال ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئارىسىدا خارلىنىپ يۈرگەن كىشى ئارىدىن يوقالغاندا، ئۇنىڭ قەدرى ئۆتۈلگەنگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. // I 467

بَقِرْ bak,ïr چىندا قۇيۇلغان بىر خىل مىس ئاقچىنىڭ ئىسمى. ئېلىم - سېتىمدا ئىشلىتىلىدۇ.

بَقِرْ سُقِمْ bak,ïr sok,ïm // 181 باقىر سوقىم. مىررىخ (مارس) يۇلتۇزىنىڭ ئېتى. قىزغۇچلۇقتا مىسقا ئوخشايدۇ.

بُكُرْ bəgür بۇرەك.

بُكُرْ bügür بۈگۈر. كۈچا شەھىرى بىلەن ئۈيغۇر ئېلى ئارىلىقىدىكى تاغ ئۈستىگە قۇرۇلغان قەلئە. بۇ يەر چېگرا.

تَبَرْ tapar تاپار. قىپچاق خانلىرىدىن «اِنالْ اُوزْ *ïnal oz*»نىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ بىرى.

تَتِرْ tatïr تېتىر، تاقىر. تَتِرْ يِيرْ *tatïr yər* — تېتىر يەر، سۇسىز ۋە دەرەخسىز يەر.

تِتِرْ titir ھېنگان تۆگىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى.

تَقِرْ تَقِرْ tak¸ïr tak¸ïr تاقىر - تۇقۇر. اَتْ اَذاقِي تَقِرْ تَقِرْ اِتّي *at ażakï takïr takïr ətti* — ئات ئايىغى تاقىر - تۇقۇر قىلدى.

تِكِرْ تِكِرْ tikir tikir: «تِكِرْ تِكِرْ اِتّي *tikir tikir ətti*» بۇنىڭ مەنىسى يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.

تَمُرْ təmür تۆمۈر. بۇ سۆز «كُوكْ تَمُرْ كِرُو تُرْماسْ *kək təmür kərü turmas*» دېگەن ماقالدىمۇ كەلگەن. بۇ «كۆك تۆمۈر بىكار تۇرمايدۇ، تەگكەن يېرىنى يارىلايدۇ» دېگەن//بولىدۇ. بۇنىڭ باشقا بىر مەنىسىمۇ بار. قىرغىز، ياباقۇ، قىپچاق ۋە باشقا خەلقلەر قەسەم ئىچكەندە ياكى ۋەدە قىلغاندا، قىلىچنى يالىڭاچلاپ، ئالدىغا كۆندىلەك قويىدۇ - دە، «بُو كُوكْ كِرْسُونْ قِزِلْ جِقْسُونْ *bu kək kirsün kïzïl qïksun*» دەيدۇ. بۇ «ۋەدە بۇزۇلسا، قىلىچ قانغا بويالسۇن، تۆمۈر ئۆچ ئالسۇن» دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، ئۇلار تۆمۈرگە ھۆرمەت قىلىدۇ. 468 I

تَمُرْ tamur تومۇر. ئوغۇزلار بۇ سۆزدىكى «م – *m*»نى فەتھىلىك قىلىپ سۆزلەپ، «تَمَرْ *tamar*» دەيدۇ. ئۇلار سۆزنى ھەمىشە يېنىكلىتىپ سۆزلەيدۇ. فەتھە ھەرىكىلەر ئىچىدە ئەڭ يېنىكى بولغاچقا، ئۇلار كۆپىنچە فەتھە بىلەن سۆزلەشكە مايىل كېلىدۇ.

تَقَرْ tavar تاۋار. جانلىق ۋە جانسىز ماللار. ئوغۇزلار ۋە باشقىلار بۇ سۆزنى«و – ۋاۋ» بىلەن «تَوَرْ *tawar*» دەيدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَقَرْ كِمِنْڭْ اُكْلِسا بَكْلِكْ اَنكَرْ كَرْكَيُورْ *tavar kimiŋ üklisə bəglik aŋar kərgəyür*
تَقَرْ سِزِنْ قَلِبْ بَكْ اَرَنْسِزِنْ اَمْكَيُورْ *tavarsïzïn kalïp bəg ərənsizin əmgəyür*// 469 I

[كىمنىڭ مېلى كۆپەيسە، بەگلىك ئاڭا يارىشۇر،
بەگ مالسىز قالسا، ئادەمسىزلىكتىن ئەمگىلىدۇ.]

كىمنىڭ مېلى كۆپەيسە، ئۇ باشقىلارغا قارىغاندا ئەلنى ئىداره قىلىش ئىشىغا لايىقراق بولىدۇ؛ مالسىز قالغان بەگ ئۆز ئەتراپىغا ئادەم يىغالماي قىينىلىدۇ، چۈنكى كىشىلەر ئۇنىڭغا مېلىنى دەپ خىزمەت قىلىدۇ.

جُبُرْ qupur چۇپۇر. ئۆچكە چۇپۇرى. ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەيدىغان، كىرەكسىز نەرسىلەرنى «جُبُرْ جَبُرْ *qupur - qapur*» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن.

جُتُرْ qutur بەتخۇي. جُتُرْ كِشِي *qutur kixi* — بەتخۇي ئادەم، مىجەزى ئەسكى ئادەم.// 182

جَغِرْ qaoɣïr شىرنە.

جَغِرْ qaoɣïr ھاراق، شاراب، بۇ ئىككى سۆز بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى ئىككى مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز.

جَغِرْ qaoɣïr چىغىر يول.

جَقِرْ qaḳïr چېقىر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِتْ جَقِرِي اَتْقا تَكِيرْ اَتْ جَقِرِي اِتْقا تَكْماسْ

470 I *ït//qaḳïrï atḳa təgir at qaḳïrï ïtḳa təgməs*

چېقىر كۆز ئىت ئاتقا باراۋەر كېلەر، چېقىر كۆز ئات ئىتقىمۇ باراۋەر كەلمەس.

چۈنكى، چېقىر كۆز ئاتنىڭ كۆزى ياخشى كۆرمەيدۇ. بۇ ماقال ئۇنداق ئاتقا يېقىن يولماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

جِكِرْ جِكِرْ qigir qigir گىچىر - گىچىر. قۇم ئارىلىشىپ قالغان نانىنى چاينىغاندا چىقىدىغان ئاۋاز.

سُغُرْ suoɣur سۇغۇر. بۇنىڭ تېرىسىدىن يامغۇرلۇق قىلىنىدۇ.

سِغِرْ sïoɣïr خانلارنىڭ كۆپ ئادەم بىلەن قىلىدىغان بىر خىل ئوۋى. بۇنىڭدا، خانىڭ ئادەملىرى ئورمانلارغا ۋە قىرلارغا تارقىلىپ، ياۋا ھايۋانلارنى خان تۇرغان يەرگە قوغلاپ كېلىدۇ. خان ئالدىغا كەلگەن ھايۋانلارنى ھېچ ئاۋارە بولماستىن ئوۋلاۋېرىدۇ.

سِغِرْ sïoɣïr سىير، كالا. سُوقْ سِغِرِي *suv sïoɣïrï* — سۇ كالىسى.

قَتِرْ ḳatïr قېچىر.

قَدِرْ ḳadïr قېيىن، جاپالىق. قَدِرْ نانْكْ *ḳadïr nəŋ* — قېيىن نەرسە. قَدِرْ يِيرْ

471 I *ḳadïr yər* — تاغلاردا قار ۋە مۇز قېلىن بولغانلىقتىن، ئۆتۈش قىيىن بولغان يەر.//

قَدِرْ ḳadïr: قَدِرْ قِشْ *ḳadïr ḳïx* — قارا قىش، قەھرىتان قىش.

قَدِرْ ḳadïr قەيسەر، كەسكىن. خاقانىيە خانلىرىنى «قَدِرْخانْ *ḳadïrhan*» دېيىش

شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ سۆز مەنە جەھەتتىن ئەرەبچىگە تۇغرا كېلىدۇ. چۈنكى، قەيسەرلىك، كەسكىنلىك كۈچ - قۇدرەتتىن كېلىدۇ. قەيسەر، كەسكىن ئادەم خالىغان ئىشنى قىلالايدىغان كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە بولىدۇ.

قِسِرْ k¸ïsïr قىسىر. تۇغمايدىغان خوتۇن ياكى ھايۋان. «قىسىر بايتال» مەنىسىدىكى «قِسِرْ قِسْراقْ *k¸ïsïr k¸ïsrak*» سۆزى شۇنىڭدىن كەلگەن.

كَلَرْ kələr كېلەر.

بُغَزْ booqaz بوغۇز، كېكىردەك.

تَبِزْ təpiz شورتاك يەر. تَبِزْ كِشِي *təpiz kixi* — ھەسەتخور ئادەم، ئىچى قوتۇر ئادەم.

تُبُزْ topuz: تُبُزْ يُكْ *topuz yük* — ئۇستىگە مىنگىلى بولمايدىغان دەرىجىدە كېلەڭسىز ئارتىلغان يۈك.

تِتِزْ titiz: تِتِزْ نانْكْ *titiz nəŋ* — قىرتاق نەرسە، ھېلىلىدەك قىرتاق نەرسە. // I 472

تُكُزْ tüküz: تُكُزْ اَتْ *tüküz at* — پېشانىسىدە تەڭگىدەك ئېقى بار ئات، قاشقا ئات.

سَغِزْ saoïz سېغىز، چاينايدىغان سېغىز. سَغِزْ تُبْراقْ *saoïz toprak* — سېغىز توپراق، سېغىز توپا.

سَقِزْ sak¸ïz كىيىمگە يۇققان شالتاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر، داغ.

سَكِزْ səkiz سەككىز. «سَكِّزْ *səkkiz*» نىڭ يېنىكلىتىلگەن شەكلى.// 183

سَمِزْ səmiz سېمىز. ھەرقانداق ھايۋاننىڭ سېمىزى. بۇ سۆزدە ئەرەبچىگە ئوخشاشلىق بار. بىرلا پەرقى ئەرەبچىدىكى «ن – *n*» ھەرپى تۈركچىدە «ز – *z*»غا ئالماشتۇرۇلغان. بۇ تۈركىي تىللاردا بولۇپ تۇرىدىغان ئەھۋال. «سَنْ *sən*» ۋە «سِزْ *siz*» سۆزلىرىدە «ز – *z*» ھەرپى «ن – *n*» بىلەن ئالماشقىنىغا ئوخشاش.

قُبُزْ k¸obuz قۇبۇز. ئۇد (باربىت)قا ئوخشايدىغان تارلىق چالغۇ ئەسۋابى.

قُتُزْ k¸otuz قوتاز.

قُتُزْ اِتْ k¸utuz ït قۇترىغان ئىت، غالجىر ئىت.

قَذِزْ k¸ażïz قوۋزاق، دەرەخ پوستى.// I 473

قُذُزْ k¸użuz چوكان، سېكىلەك.

قِمِزْ k¸ïmïz قىمىز. تۇلۇمدا ئېچىتىپ ئىچىلىدىغان يىلقا سۈتى. قِمِزْ اَلْمِلا *k¸ïmïz almïla* — قىمىز ئالما، بىر خىل ئاچچىق - چۈچۈك ئالما.

كُكُزْ köküz كۆكس، كۆكرەك.

كِذِزْ kiżiz كىگىز.

كِقِزْ kiviz گىلەم.

كُقُزْ küviz (ئىككى مەخرەج ئاۋىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن) قېرى سۆگەتكە ئوخشاش ئوتتۇرىسى چىرىگەن پور دەرەخ.

كُقُزْ küviz كُقُزْ تُرْما *küviz turma* — پور تۇرما، يەنى سېسىپ، تەمى بۇزۇلغان تۇرۇپ، تەمى بۇزۇلغان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تَرُسْ tarus تورۇس.

تَلَسْ talas: ئات بەيگىسىدە ۋە چۆگەن ئويۇنىدا مەيداننىڭ چېكىگە تارتىلغان ئارغامچا.

تَلَسْ talas تالاس. «طِرازْ *tïraz*» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان شەھەرنىڭ نامى. بۇ شەھەر ئىككى بولۇپ، بىرى// 474 I «اُلُغْ تَلاسْ *uluq talas* — چوڭ تالاس» دېيىلىدۇ، يەنە بىرى مۇسۇلمانلار چېگرىسىدا بولۇپ، «كَمِي تَلاسْ *kəmi talas* — كىچىك تالاس» دېيىلىدۇ.

تُلَسْ tulas: تُلَسْ يُوزْ *tulas yüz* — تاتارغان يۇز، سۆرۈن چىراي.

بِجِشْ pïqïx يىرتىش. چوڭلارنىڭ زىياپىتىگە ياكى بۆشۈك تويىغا كەلگەنلەرگە تارتۇق قىلىش ئۈچۈن يىرتىلغان يىپەك رەخت.

بُرِشْ bürix پۇرۇم، تېرىدە ۋە كىيىمدە پەيدا بولغان قورۇق.

بَغِشْ baqïx بېغىش. بارماقلارنىڭ ۋە باشقا ئەزالارنىڭ بوغۇمى. قومۇش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ بوغۇمىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَقِشْ bakïx بېقىش، قاراش، بىر - بىرىگە قاراش.

بِلِشْ bilix بىلىش، تونۇش - بىلىش. بۇ سۆز بۇ يەردە سۈپەت، مەستەر ئەمەس.

بُلَشْ bulux پايدا. قىلغان ئىشتىن ئېلىنغان پايدا.

بُلُشْ bolux بولۇشۇش، سۆز بىلەن يارەدەم قىلىش. اُلْ مَنكا بُلُشْ قِلْدِي *ol maŋa bolux kïldï* — ئۇ ماڭا بولۇشتى.

تَبِشْ tapïx تاپىلاش. ئىككى ئادەمنىڭ بىر - بىرىگە ئىش// 475 I تاپشۇرۇشى، ھاۋالە قىلىشى.

تُتُشْ tutux كايىش، قاتتىق گەپ قىلىش. بۇ سۆز قاتتىقراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

تُتُشْ tutux تۇتۇش. ئەرلەر ئىسمى.// 184

تَقُشْ tavux ھىس - تۇيغۇ: تەۋش، شەپە.

تُقِشْ tokˌïx توقۇنۇش، ئۇرۇش، جەڭ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُقِيشْ اِجْرا اُرِشْتِمْ *tokïx iqrə urïxtïm* [توقۇنۇش ئىچىدە ئۇرۇشتۇم،

اُلُغْ بِرْلا قَرِشْتِمْ *uluoq birlə kˌarïxtïm* ئۇلۇغ بىلەن قېرىشتىم.

تُكُزْ اَتِنْ يَرِشْتِمْ *tükˌüz atïn yarïxtïm* قاشقا ئات بىلەن چېپىشتىم،

اَيْدِمْ اَمْدِي اَلْ اُتارْ *aydïm əmdi al utar* ئۇتارا! ئەمدى ئال، دېدىم.]

476 I

جەڭدە ئەلنىڭ چوڭى بىلەن ئۇرۇشتۇم، قاشقا//ئاتقا مىنىپ جەڭگە كىردىم: «ئەي، ئۇتارا! بۇنى ئال» دەپ ئوق ئاتتىم. ئۇتار — بىر ئادەمنىڭ ئىسمى.

تُقِشْ tokˌïx توقىش. ئادەم ئىسمى.

تَكِشْ təgix ئاش ئېتىش، بىر - بىرىگە لوقما يېدۈرۈش.

تَكِشْ təgix ھەر نەرسىنىڭ ئاخىرى، تۈگىشى.

تَكِشْ təkix تەكىش. ئەرلەر ئىسمى.

جَبِشْ qəbix چۈش. ئالتە ئايلىق چىشى ئوغلاق.

جَقُشْ qavux چاۋۇش. جەڭلەردە سەپلەرنى تۈزەيدىغان، ئۇرۇش قىلمىغان چاغلاردا ئەسكەرلەرنى خەلقە زۇلۇم سېلىشتىن چەكلەيدىغان ئوفىتسېر.

جِقِشْ qïkˌïx چىقىش، پايدا، مەنپەئەت. اُلْ ايشْتا جِقِشْ يُوقْ *ol ïxta qïkˌïx yokˌ* — ئۇ ئىشتا پايدا يوق، بۇ ئىش چىقىش قىلمىدى.

جَلِيشْ qalïx چېلىش، كۈرەش.

سُرُشْ sürüx چۈرۈش، بۇغداي باشقىنى دېنى قېتىشتىن ئىلگىرى ئۈزۈۋېلىپ، ئوتتا پۇچىلاپ، يانجىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك.

سِقِشْ sïkˌïx سقىق، بىر - بىرىنى ئىتتىرىش، تارچىلىق، تىقما - تىقمىلىق.// 477 I

سُكُشْ səküx سۆكۈش، تىللاش.

سُكُشْ sügüx (يۇمشاق «ك - g» بىلەن) كاۋاپ قىلىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان قوزا ۋە

ئوغلاق گۆشى. ئوغۇزچە.

سِكِشْ sikix سىكىش، جىنسىي ئالاقە.

قَبِشْ kˌapïx بۇلاش، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش.

قَبُشْ kˌapux قاپۇش. ئارغۇ ئېلىدە بىر يەر نامى.

قَجِشْ kaqïx قېچىش، قاچ ـ قاچ. خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان ئۇركۈش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَجِشْ بُلْسا قِيا كُرْماسْ *kˌaqïx bolsa kˌïya kˌørməs*

قاچ ـ قاچ بولسا، ھېچكىم بىر ـ بىرىگە قارىماس.

قُجُشْ kˌuqux قۇچۇش، قۇچاقلاش.

قَذَشْ kˌażax قاياش، يېقىن تۇغقان.

قَذِشْ kˌażïx قېيىش. ھايۋان تېرىسىدىن تىلىنغان تاسما.

قَرِشْ kˌarïx غېرىچ. بِيرْ قَرِشْ *bir kˌarïx* — بىر غېرىچ.

قُغُشْ kˌoqux ئاشلانغان ۋە ئاشلانمىغان تېرە.

قُغْشْ kˌoqux قوغۇش، قوش، نور. تَكِرْمانْ قُغْشِي *təgirmən kˌoq␣uxï* — تۇگمەن نورى. // I 478

قُغُشْ kˌuoqux ئوقنى سىلىقلاش ۋە تەكشىلەش (بىر خىل ئۆلچەمگە كەلتۈرۈش) ئەسۋابى.

قَمِشْ kˌamïx قومۇش. // 185

كَجِشْ kəqix دەريا ۋە ئېقىندىن ئۆتىدىغان كېچىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلْ كَجِشْنِي سُوڤْ اِلَتّي *ol kəqixni suv ˌələtti*

ئۇ كېچىكنى سۇ ئېلىپ كەتتى.

بۇ ماقال «بولار ئىش بولۇپ بولدى، ئەمدى ئورنىغا كەلمەيدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

كَرِشْ kərix ئۇستىگە چىققىلى بولمىدىغان تاغ چوققىسى. ئوغۇزچە.

كَرِشْ kərix ئاتنىڭ گەجگىسى، ئۇچىسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كَرِشْ يَغرِي اُغُلْقا قَلِيرْ *kərix yaoɣïrï ooɣulka kalïr*

گەجگە يېغىرى ئوغۇلغا قالار.

بۇ سىڭىرلار توپلانغان يەر بولغاچقا، بۇ يەردىكى يېغىر ئاسان ساقايمايدۇ. بۇ ماقال شۇنداق يېغىردىن ساقلىنىشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

كَرِشْ kərix ئۇرۇش ۋە جاڭجاللىدا تاقابىل تۇرۇش، قارشىلىق كۆرسىتىش.

كُرُشْ kərüx كۆز تىكىشىش.

كِرِشْ kirix كىرىچ، ئوقيا كىرىچى. // 479 I

كِرِشْ kirix كىرىش، كىرىم. بىر ئادەمنىڭ ئۆز مۇلكىدىن كىرگەن كىرىمى.

كَرِشْ kərix تىركىشىش، ئۇرۇشۇش. نالِكْ كَرِشْتِنْكْ *nəlik kərixtiŋ* — نېمە ئۈچۈن ئۇرۇشتۇڭ؟

كَلِشْ kəlix كېلىش، كَلِشْ بَرِشْ *kəlix barïx* — كېلىش - بېرىش. مېھمانخانىنى «كَلِشْ لِكْ بَرِشْلِغْ اَفْ *kəlixliɣ barïxlïoɣ əv*» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن.

كُمُشْ kümüx كۈمۈش. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلْبْ اَرَنْ بِ اُذُرْدُمْ *alp ərənni өzürdüm* [باتۇر ئەرلىرىنى ئايرىدىم،

بُيْنِنْ اَنِكْ قَذِرْدِمْ *boynïn anïŋ kəzïrdïm* ئۇنىڭ بوينىنى قايرىدىم،

اَلْتُنْ كُمُشْ يُذُرْدُمْ *altun kümüx yüzürdüm* ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى يۇدكۇزدۇم،

سُوسِي قَلِنْ كِيمْ اُتارْ *süsi kalïn kim өtər* قوشۇنى كۆپ كىم ئۆتەلەيدۇ؟] // 480 I

بىر جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: دۈشمەن قوشۇنلىرىنى پارچىلىۋەتتىم، بويۇنلىرىنى قايرىدىم، خەزىنىسىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى يۇدكۇزدۇم، دۈشمەن ئەسكىرى كۆپ بولغاچقا، ئۆتەلمىگىلى تاس قالدىم.

كُمُشْ kümüx تەڭگە. چۈنكى، تەڭگىنىڭ تەركىبىدە كۈمۈش بار.

كُمُشْ kümüx كۈمۈش. دېدەكلەر ئىسمى.

بَتِغْ patïoɣ پېتىق. دەريا ۋە ئېقىنلارنىڭ چوڭقۇر يېرى.

بِجِغْ pïqïoɣ پىچىم، ۋەدە، ئەھدە. اُلْ مَنِكْ بِرْلا بِجِغْ قِلْدِي *ol mənïŋ birlə pïqïoɣ kïldï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن پىچىمغا كەلدى.

بَرِغْ barïoq: اُلْ بَرِغْ بَرْدِي *ol barïoq bardï* — ئۇ ھېچنېمىگە قارىماي بېرىۋەردى.

بَرِغْ barïoq سېسىق نەرسە. بۇ سۆز يالغۇز ئىشلىتىلمەي، «سَسِيغْ بَرِغْ *sasïoq barïoq*» شەكلىدە جۈپ سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى «سېسىق، بىخىسغان» دېگەن بولىدۇ.

بَسِغْ basïoq كېچىسى قونىدىغان جاي.//اُلْ اَنِ بَسِغِنْدا تُتّي *ol anï basïoqïnda tuttï* — ئۇ ئۇنى قونغان يېرىدە تۇتتى.

بُسُغْ pusuoq بۆكتۈرمە، پىستىرما.// I 481

بُشُغْ boxuoq رۇخسەت. خان تەرىپىدىن ئەلچىنىڭ قايتىپ كېتىشىگە بېرىلگەن رۇخسەت (قەغىزى). ئەلچىگە بېرىلگەن سوۋغىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سۆز ئەرەبچە «سُفْرَةَ» دېگەن سۆزگە ئوخشايدۇ. «سُفْرَةَ» ئەسلىدە « مېھمانغا تەييارلانغان تائام » دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، كېيىنچىرەك يېمەكلىكلەرنىڭ ئاستىغا سېلىنىدىغان «تېرە سۇپرا» (داستىخان) مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغان. شۇنىڭدەك ئۆز قېرىنداشلىرىنى يوقلاش ئۈچۈن يىراقتىن كەلگەن ئادەم قايتىپ كېتىدىغان چاغدا ھەممە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى زىيارەتكە چاقىرىدۇ، ئاندىن بىرمۇنچە سوۋغاتلار بىلەن ئۇنىڭ كېتىشىگە رۇخسەت بېرىلىدۇ، ئەنە شۇ زىيارەتكىمۇ «بُشُغْ اَشِي *boxuoq axï* — رۇخسەت ئېشى» دېيىلىدۇ.

بِشِغْ pïxïoq پىشىق. بِشِغْ اَشْ *pïxïoq ax* — پىشىق ئاش. پىشقان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بِشِغْ كَرْبِجْ *pïxïoq kərpiq* — پىشىق كىرپىچ، پىشىق خىش. بِشِغْ سُجُوكْ *pïxïoq süqük* — قاينىتىلغان شاراب.

بَقِغْ bakïoq بېقىش، قاراش، كۆرۈش. اَنِكْ بَقِغِي كُرْ *anïŋ bakïoqï kor* — ئۇنىڭ بېقىشىنى كۆر.

مېنىڭ تىلىكىم، بۇ كىتابتا بۇ خىلدىكى مەستەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەمەس، پەقەت كۆپ قوللىنىلىدىغانلىرىنىلا بېرىشتۇر.// I 482

بُشُغْ puxuoq ئىچ پۇشۇقى. بُشُغْ بُشْدِي *puxuoq puxdï* — ئىچى پۇشتى، يەنى كۆڭلى بىئارام بولدى، خاپا بولدى.

تَبُغْ tapuoq خىزمەت، خىزمەت قىلماق.

تَبُغْ tapuoq تېۋىنىش، تائەت ـ ئىبادەت. تَنْكْرِي تَبُغِي *təŋri tapuoqi* — تەڭرىگە تېۋىنىش.

تُتُغْ tutuoq تۇتۇق، گۆرۈ، رەنە.

تُتُغْ tutuoq تۇتقاقلىق. اَنِكْ تُتُغِي بارْ *anïŋ tutuoqï bar* — ئۇنىڭ تۇتقاقلىقى بار.

تِذِغْ tïžïoq تىيىق، بىر ئىشتىن تىيىش، توسۇش، مەنئى قىلىش.

تَرِغْ tarïoq ئاشلىق. بۇ دانلىق زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئىسمى.

تَرِغْ tarïoq بۇ كۆپچىلىك تۈرك خەلقلىرى تىلىدا «بۇغداي» دېگەن بولىدۇ، يالغۇز ئوغۇزلار بۇ سۆزنى «تېرىق» دېگەن مەنىدە قوللىنىدۇ. بۇ توغرا ئەمەس. ئۇلار بۇغدايىنى «اَشْلِقْ *axlïk*» دەيدۇ.

تُرُغْ turuoq تۇراق؛ تۇرا، تاغ تۇرا.

تُرُغْ toruoq تورۇق. بُو اُغْلانِغْ بِيرْ تُرُغْقَا اَلْدِمْ *bu oqlanïoq bir toruoqka aldïm* — بۇ بالىنى بىر تورۇق (ئات)قا ئالدىم. بەزىدە كىنايە تەرىقىسىدە تۆگە ۋە كالىلارمۇ مۇشۇ ئىسىم بىلەن يۈرگۈزۈلىدۇ. تُرُغْ اَتْ *toruoq at* I 483 // — تورۇق ئات.

تُرِغْ torïoq: تُرِغْ اَرْتْ تِيزْ *torïoq art təz* — تورغات. قەشقەردە بىر يايلاقنىڭ نامى[1].

جَقِغْ qavïoq قامچا ئۇچى.// 187

سَبِغْ sapïoq چېدىرنىڭ ئېتىكى.

سَتِغْ satïoq سېتىق، سودا ـ سېتىق.

سِزِغْ sïzïoq پەش، كىيىمنىڭ پېشى. سِزِغْ يَبْ اُلْتُرْدِي *sïzïoq yapïp olturdï* — پېشىنى يېپىپ ئولتۇردى، يەنى يەكتەكنىڭ ئىككى پېشىنى قىستۇرۇپ ئولتۇردى. مۇنداق قىلىش نازاكەت ھېسابلىنىدۇ.

سِزِغْ sïzïoq چىش ئارىچى. بىرەر ئادەمگە سىر ساقلاشنى تاپىلىغاندا، «بُو سُزْنِي سِزِغْدِنْ سِزِتْما *bu sozni sïzïoqdïn sïzïtma* — بۇ سۆزنى چىشىڭنىڭ ئارىچىدىن چىقارما» دېيىلىدۇ.

سَرِغْ sarïoq سېرىق. توق سېرىق نەرسە «سَبْ سَرِغْ *sap sarïoq*» دېيىلىدۇ. ئادەمدە بولىدىغان ئۆت كېسىلى، يەنى سەپرا مۇ «سَرِغْ *sarïoq*» دېيىلىدۇ.// 484 I

---

[1] ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا تورغات داۋىنىدىن چۈشىدىغان تورغات دەرياسىنىڭ بويى بولسا كېرەك. ھازىر بۇ يەردە تورغات مەھەللىسى بار.

سَرِغْ sarïoq: سَـرِغْ سُـوقْ *sarïoq suv* — سېرىقسۇ، قېرىندا توپلىنىدىغان سېرىقسۇ. سېرىق رەڭلىك ھەرقانداق نەرسە «سَرِغْ سُـرِغْ *sarïoq surïoq*» دېگەن جۈپ سۆز بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ.

سُرُغْ soruoq سۈرۈشتە. سُرُغْ قِلْدِي *soruoq kïldï* — (يىتكەن نەرسىنى) سۈرۈشتە قىلدى.

جَلِـغْ qaliïoq بۇ سۆزمۇ يوقالغان نەرسىنى «سۈرۈشتۈرۈش، ئاختۇرۇش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بەگلەرنىڭ يېزا خەلقى ۋە كۆچمەنلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى بىر مۇھىم ئىشقا چاقىرىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قَبُغْ k,apuoq قوۋۇق، قاپقا، ئىشىك.

قَتِغْ k,atïoq قاتتىق. ھەر نەرسىنىڭ قاتتىقى.

قَدِغْ k,ażïoq قېيىق، قېيىپ تىكىش.

قُدُغْ k,użuoq قۇدۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُدُغْدا سُوقْ بارْ اِتْ بُرْنِ تَكْماسْ *kużuoqda suv bar ït burnï təgməs*

قۇدۇقتا سۇ بار، ئىت بۇرنى تەگمەس.

بۇ ماقال ئارزۇ قىلغان ئىشىغا قولى يەتمەيدىغان ياكى بىر كىمنىڭ قولىدىكى ئاشقا كۆزى چۈشسىمۇ، ئۇنى قولغا كەلتۈرەلمەيدىغان ئادەمگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.// 485 I

قِـذِغْ k,ïżïoq قىرغاق. دېڭىز، دەريا، ئۆستەڭ ۋە ئېرىقلارنىڭ قىرغىقى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ چېتى، قىرغىقىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. اَرِقْ قِـذِغِي *arïk kïżïoqï* — ئېرىق قىرغىقى. اَيَـقْ قِـذِغِي *ayak kïżïoqï* — ئاياق (قاچا) قىرغىقى. يارْ قِذِغِي *yar kïżïoqï* — يار قىرغىقى.

قُرُغْ k,uruoq قۇرۇق، بوش. قُرُغْ اَڤْ *kuruoq əv* — (ئادەم ئولتۇرمايدىغان) قۇرۇق ئۆي. ئىچىدە نەرسە ـ كېرەك يوق ئۆيىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. قُرُغْ اُلْما *kuruoq ulma* — قۇرۇق كوزا. ئىچى بوش قاچىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قُرُغْ k,uruoq قۇرۇق (ھۆلنىڭ ئەكسى).// 188 ئاۋۇالقى ئۇقۇم شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان.

قُرِغْ k,orïoq قورۇق. بەگلەرنىڭ مال باقىدىغان مەخسۇس يايلىقى. قورۇقدىلىدىغان ۋە كۆزىتىلىدىغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَسِغْ k,asïoq قوۋۇز. ئېغىزنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدىكى بوشلۇق.

قِسِغْ kˌïsïoq قاماقخانا، تۈرمە. اُلْ بَكْ قِسِغْنْدا قَلْـدِي *ol bəg kïsïoqïnda kˌaldï* — ئۇ (بىر ئىش سەۋەبىدىن) بەگنىڭ قاماقخانىسىدا قالدى.// I 486

قُسِغْ kˌusïoq قۇسۇق. اَنِ قُسِغْ تُتّي *anï kˌusïoq tuttï* — ئۇنى قۇسۇق تۇتتى، يەنى ئۇنىڭ قۇسقۇسى كەلدى.

قُشُغْ kˌoxuoq قوشاق، شېئىر، قەسىدە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُرْكَنْ قَتُنْ قَتِينكا تَكُرْ مِنْدنْ قُشُغْ *türkən kˌatun kˌatïŋa təgür mˌəndin kˌoxuoq*

اَيْغِلْ سِزِنْكْ تَبْغْجي اُتْنُرْ يَنْكي تَبُغْ *ayoqïl sïzïŋ tapuoqqï ɵtnür yaŋï tapuoq*

[تۈركەن خوتۇن قېشىغا مەندىن قوشاق يەتكۈز،
سىزنىڭ خىزمەتچىڭىز يېڭى خىزمەت ئۆتۈنىدۇ، دېگىن.]

خانىنىڭ خوتۇنى ھۆزۈرىغا مەندىن قوشاق (قەسىدە) يەتكۈز، سىزنىڭ خىزمەتچىڭىز يېڭى خىزمەتلەرنى ئۈمىد قىلىدۇ، دېگىن.

قَقِغْ kˌakˌïoq ئاچچىق، غەزەپ، قېرىشىش. مَنْ اَنِكْ قَقِغْنْدا بُو ايِشْ قِلْدِمْ *mən anïŋ kˌakˌïoqïnda bu ïx kˌildïm* — مەن ئۇنىڭ بىلەن قېرىشىپ بۇ ئىشنى قىلدىم.

قَمُغْ kˌamuoq ھەممە. قَمُغْ كِشي تُوزْ اَرْماسْ *kˌamuoq kixi tüz ərməs* — ھەممە كىشى تەكشى بولماس.

قَنِغْ kˌanïoq تەشنالىق، ئارزۇ - ئارمان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// I 487

تُتْجي يَغَرْ بُلِيتِ اَلْتُنْ تَمارْ اَرِغْ *tutqï yaoqar bulïtï altun tamar arïoq*

اَقْسا اَنِنْكْ اَقِينِ قَنْدي مَنِكْ قَنِغْ *akˌsa anïŋ akˌïnï kˌandï mənin kˌanïoq*

[(ئۇنىڭ) بۇلۇتى ئۆزۈلمەي يېغىۋاتىدۇ،
(ئۇنىڭدىن) ئېرىغ (ساپلا) ئالتۇن تېمىۋاتىدۇ،
ئۇنىڭ ئېقىنى ئاقسا، مېنىڭ تەشنالىقىم قاناتتى.]

ئايال پادىشاھنىڭ ئېھسانلىرىنى تەرىپلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇنىڭ ساخاۋەت بۇلۇتىدىن ساپ ئالتۇن ياغىدۇ، ئەگەر ئۇنىڭ سەل - ئېقىنى بىزگە قاراپ كەلسە، شادلىقىم تېشىپ، تەشنالىقىم قاناتتى.

بُتَقْ putïk پوتاق، شاخ. هەر نەرسىنىڭ پوتىقى.

بُتَقْ putïk كىچىك تولۇم. قەشقەرچە.

بُتَــقْ putïk ئاتىنىڭ شىراق تېرىسىدىن قىلىنغان تولۇم. ئونىڭدا قىمىز ۋە شونىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ساقلىنىدۇ.

بُتَــقْ putak پوتاق. بىر دىئالېكتتا. بۇ سۆزدىكى «ت – t» ھەرپىنىڭ فەتھىلىك ئوقۇلىدىغان تۇرى بولغاندەك، كەسرىلىك ئوقۇلىدىغان تۇرىمۇ بار. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// I 488

kim ayïp əxtür kulak	كِمْ اَيِبْ اِشْتُرْ قُلاقْ
ay əvi artuq putak	اَيْ اَقِي اَرْتُجْ بُتاقْ

[كىم ئېيتىپ، (قانداق) قولاق ئىشىتكەنكى،
ئاينىڭ ئۆيى ئارتوچ پوتىقى، (دەپ).]

189
شائىر سۆيۈملۈكىنىڭ يوزىنى ئايغا، بويىنى ئارتوچ دەرىخىگە ئوخشىتىپ// مۇنداق دەيدۇ: ئاينىڭ ئۆيىمۇ، تۇرار جايىمۇ ئارتوچ دەرىخىنىڭلا پوتىقى، دەپ كىم ئېيتقان ۋە ئونى قايسى قولاق ئىشىتكەن؟

بُجُــقْ puquk پوچوق، كەمتۈك، كېسىلگەن، پوچولغان نەرسە. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يېرىمىمۇ «بُجُقْ *puquk*» دېيىلىدۇ. بُجُــقْ يَرْمــاقْ *puquk yarmak* — پوچوق يارماق.

بذقْ bïžïk بورۇت.

بَــرَقْ barak يۇڭى پاخپايغان ئوۋ ئىتى. تۇركىلەرنىڭ ئېتىقادىچە، بۇركۈت قېرىغاندا ئىككى تۇخۇم تۇغۇپ، ئولارنى باسارمىش: تۇخۇملارنىڭ بىرىدىن باراق ئاتلىق كوچۈك چىقارمىش. ئىتلارنىڭ ئەڭ تېز يۈگۈرىدىغىنى ۋە ھەممىدىن ئوبدان ئوۋ قىلالايدىغىنى شۇ باراق ئىتى بولارمىش// I 489. ئىككىنچى تۇخۇمدىن بۇركۈتنىڭ چوجىسى چىقارمىش، بۇ ئۇنىڭ ئاخىرقى چوجىسى بولارمىش.

يُرِقْ yorïk يورۇق، خوي - پەيل، يۈرۈش - تۇرۇش،خۇلق. بَكْ يُرِقِي نَتَكْ *bəg yorïkï nətəg* — بەگنىڭ خوي - پەيلى قانداق؟

بِرُقْ bïruk بۇيرۇق. خانىنىڭ يېنىدا چوڭلارنى جاي - جايىغا ئولتۇرغۇزىدىغان كىشى،

پەرمانچى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بُيْرُقْ buyruk» تۇر، چۈنكى بۇ ئادەم ئۇلارنى شۇنىڭغا بۇيرۇيدۇ.

بُزُقْ buzuk بۇزۇق، بۇزۇلغان. بُزُقْ اَقْ buzuk, av — بۇزۇق ئۆي. بۇزۇلغان، يىقىلغان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بَشَقْ baxak باشاق. ئوق ۋە نەيزە ئۇچىدىكى تۆمۈر.

بَشَــقْ baxak باشماق، كەش، پوپۇچ. چىگىلچە. ئوغۇز ۋە قىپچاقلار بىر «م – m»نى قوشۇپ «بَشْــمَقْ baxmak» دەيدۇ. مۇنداق ھەرپ قوشۇش ئەرەب تىلىدىمۇ بار. مەسىلەن: «تَمَدْ رَعَتِ الْمَرْأَةُ» دېگەن ئىبارىدىكى «تَمَدْ رَعَــتْ» سۆزى ئەسلىدە «تَدَرَّعَتْ» بولۇپ، «دِرْع» سۆزىدىن كەلگەن. «تَمَسْكَنَ الرَّجُلُ» دېگەن ئىبارىدىكى «تَمَسْكَنَ»//سۆزىمۇ ئەسلىدە «تَسَكَّنَ» بولۇپ، «سُكُونْ» سۆزىدىن كەلگەن. 490 I

بُشَقْ puxak غەمكىن، ئىچى پۇشقاق. بُشَقْ اَرْ puxak, ar — ئىچى پۇشقاق ئادەم. ئوغۇز ۋە باشقىلارنىڭ تىلىدا.

بِشِقْ pïxïk پىششىق. بِشِــقْ اَتْ pïxïk, at — پىششىق گۆش. ياغمىلار «بَشِــقْ baxïk» دەيدۇ.

بَلِقْ balïk بېلىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بَلِقْ سُقْدا كُوزِي تَشْتِنْ

balïk suvda kөzi taxtïn

بېلىقنىڭ ئۆزى سۇدا، كۆزى تاشقىرىدا.

بۇ ماقال بىر ئىشنى بىلىپ تۇرۇپ بىلمەسكە سالىدىغان ئادەملەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بَلِــقْ balïk لاي. ئارغۇلار ۋە بىر قىسىم ئوغۇزلار تىلىدا. ئارغۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇچ ساكىنلىق تاۋۇشنى يانمۇ يان كەلتۈرۈپ، «بالْقْ balk» دەيدۇ. تۈرك تىلىدا پەقەت ئىككى ساكىن بىر يەردە كېلەلەيدۇ. ئارغۇلارنىڭ تىلى سەل بۇزۇلغان.

بَلِــقْ balïk ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى تۈرك ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا شەھەر، قەلئە. شۇڭا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى «بِيشْ بَلِقْ bax balïk» دەپ ئاتىلىدۇ.// 190

بۇ «بەش شەھەر» دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر[491 I]// شەھىرى «يَنكِي بَلِيقْ *yaŋï balïk*» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ «يېڭى شەھەر» دېگەن بولىدۇ.

بُلَقْ ,bulak: بُلَقْ اَتْ *bulak at* —— بويى قىسقا، ئۇچىسى كەڭ ئات.

بُلَقْ ,bulak بۇلاق. بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. ئۇلارنى قىپچاقلار ئەسىر ئالغانىدى، كېيىن ئۇلۇغ تەڭرى ئۇلارنى قۇتقۇزدى ۋە ئۇلار «اَلْكَا بُلَقْ *alkə bulak*» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. بۇ سۆز «بُلَقْ» ۋە «بُلاقْ» شەكىللىرىدە يېزىلىشىمۇ مۇمكىن.

بَمُقْ ,pamuk پاختا. ئوغۇزچە.

تُبِقْ ,topïk توپۇق. چۆگەن بىلەن ئۇرۇپ ئويناىدىغان توپۇق توپ.

تُبِقْ ,topïk توپۇق. تُبِقْ سُنكُوكْ *topïk søŋük* —— قوينىڭ توپۇق سۆڭىكىدىن قىلىنىدىغان غىزا.

تُتُقْ ,tutuk پىچىۋېتىلگەن، ئاختا.

تُرُقْ ,turuk ئورۇق. ھەر نەرسىنىڭ ئورۇقى.

اَرُقْ ,aruk: اَرُقْ تُرُقْ *aruk turuk* —— ئارۇق تۇرۇق. قەشقەر بىلەن فەرغانە ئوتتۇرىسىدىكى قىيىن ئۆتكەل، داۋان.[492 I]//

تُزَقْ ,tuzak تۇزاق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِگْلَدِي مانِكْ اَذاقْ	*iglədi mənïŋ ažak,*
كُرْمَذِبْ اُغْرِي تُزاقْ	*kørməžip oqrï tuzak,*
اِگْلَدِمْ اَنْدِنْ اُزاقْ	*iglədim andïn uzak,*
اَمْلَكِلْ اَمْدِي تُزاقْ	*əmləgil əmdi tuzak,*

[مېنىڭ ئايىغىم ئاغرىدى،
يوشۇرۇن تۇزاقنى كۆرمەي (ئىلىنىپ قېلىپ)،
ئاندىن ئۇزاق ئاغرىق تارتتىم،
سۆيۈملۈكۈم، ئەمدى ئەملىگىن.]

يوشۇرۇن تۇزاقنى كۆرمەي، ئۇنىڭغا ئايىغىم ئىلىنىدى، مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇزاق ئاغرىدىم، ئەي سۆيۈملۈكۈم، ئەمدى مېنى ئۆزۈڭ ئەملىگىن.

تُزَقْ tuzak, ئۆزنىگە يېقىن كۆرۈپ ئېيتىلىدىغان سۆز. بۇ سۆز «سۆيۈملۈكۈم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئاخىرىغا «ى - يا» قوشۇلۇپ، «تُزاقى tuzakï» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.// I 493

تَشَقْ taxak, تاشاق. بىر - بىرىگە يېقىن جايلاشقانلىقى سەۋەبىدىن زەكەرمۇ «تَشَقْ taxak» دېيىلىدۇ.

تُتُقْ tutuk, تۇتۇق. ئەرلەر ئىسمى.

تَنُقْ tanuk, تونۇق، گۇۋاھ.

جَبَقْ qabak, تۇرك كۆلىدە بولىدىغان بىر خىل كىچىك بېلىق. شۇنىڭغا ئوخشىتىپ پەسكەش ئادەملەرمۇ «جَبَقْ اَرْ qabak ər» دېيىلىدۇ.

جِبِقْ qïbïk, ھۆل چىۋىق، ھۆل چىۋىق.

جُجُقْ qoquk, تورۇشەن، چوشقا كۇچۇكى.

جَرُقْ qaruk, چورۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَذاغْ اَتي جَرُقْ كُوجي اَزُقْ yażaq atï qaruk küqi azuk

ياياقنىڭ ئېتى چورۇق، كۈچى ئوزۇق.

بۇ ماقال يولدا پۇتىنى قاپارتىۋېلىشتىن ۋە ھالسىزلىنىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مۇشۇ ئىككى نەرسىنى تەييارلاشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

جَرُقْ qaruk, چارۇق. تۇرك قەبىلىلىرىدىن بىرى. ئۇلار «بَرْجُقْ barquk» شەھىرىنىڭ يېنىدا ياشايدۇ. «بَرْجُقْ barquk» ئافراسىياپ شەھەرلىرىدىن بىرى. ئۇ يەردە «بُخْتُ نَصَّرْ buhtu nəssər» نىڭ ئوغلى «بَتْزَنْ bətzən» قامالغان.// I 494

جُلُقْ qoluk, چولاق.

جُلِقْ qulïk, چۇللۇق. چوڭلۇقى پاختەكچىلىك كېلىدىغان، سۇدا ياشايدىغان ئالا قۇش.

جُمَقْ qomak, چوماق، توقماق.

جُمَقْ qomak, ئۇيغۇرلار ۋە مۇسۇلمان بولمىغان ھەممە خەلق مۇسۇلمانلارنى «جُمَقْ اَرِي qomak ərï» دەيدۇ. بۇ «مۇسۇلمانلاردىن بىر ئادەم» دېگەن بولىدۇ.// 191

جَنَقْ qanak, چاناق. ياغاچتىن ئويۇپ ئىشلەنگەن توزلۇق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قاچىلار.

جَنَقْ qanak, چاناق، قاچا. ئوغۇزچە.

سَجُوقْ saquk, چېچىق. سَجُوقْ نانْكْ *saquk nəŋ* — چېچىق نەرسە.

سُذُقْ sużuk, تۆكۈرۈك.

سِرُقْ sïruk, تىرەك، چېدىر تىرىكى.

سَسِــــقْ sasïk, تەشتەك، ساپال قاچا. ئۇچ ۋە ئۇنىڭ نېرىقى تەرىپىدە تۇرىدىغانلارنىڭ تىلىدا.

سُسِقْ susïk, سوغا، ياغاچ چېلەك. بۇ سۆزنى پەقەت بىر قەبىلىدىلا ئاڭلىدىم. I 495 //

قَبَقْ k,apak, قاپاق. كُوزْ قَبَقِي *kөzkapakï* — كۆز قاپىقى.

قَبَقْ k,apak, قاپاق. قاتمىغان ژاقتىدا يېيىلىدىغان هۆل قاپاق.

قَبَقْ k,apak, قىزلىق، قىزنىڭ قىزلىقى. قِيزْ قَبَقِي سِــيدِي *kïzkapakï sïdï* — قىزنىڭ قىزلىقى ئېلىندى.

قَتِقْ k,atïk, تۇتماچ (چۆپ)قا قېتىلىدىغان قېتىق، سىركە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

قَتِقْ k,atïk, قېتىق. هەرقانداق نەرسىگە قېتىلغان (قوشۇلغان) نەرسە.

قُجَقْ k,uqak, قۇچاق. بِيرْ قُجَقْ بُوزْ *bir kuqak bөz* — بىر قۇچاق بۆز.

قَذِقْ k,ażïk, قېيىق. ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان نەرسە. ئارغۇچە.

قَرَقْ k,arak, قاراق. كۆز قارىقى. قَرا قَــرَقْ *karakarak* — كۆز قارىسى. اُرُنْــكْ قَــرَقْ *ürüŋkarak* — كۆز ئېقى. اُوتْ قَرَقْ *otkarak* — كۆز قارىچۇقى.

قِرُقْ k,ïruk: قِرُقْ اَرْ *kïruk ər* — قولى سوغۇلۇپ (قۇرۇپ) كەتكەن ئادەم. قِــرُقْ اَذاقْ *kïruk ażak* — سوغۇلۇپ كەتكەن ئاياغ.

قَزُقْ k,azuk: قَزُقْ اَرِقْ *kazuk arïk* — قېزىلغان ئېرىق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. I 496 //

قَسُــقْ k,asuk, تورسۇق. ئات تېرىسىدىن قىلىنغان تۇلۇم. ئىچىگە سوت ۋە قىمىزغا ئوخشاش نەرسىلەر قاچىلىنىدۇ.

قَسُقْ k,asuk, قاسىراق، دەرەخ پوستى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَسْ *kas*» بولۇپ، ئاخىرىدىكى «ق — *k*» كېيىن قوشۇلغان.

قُسِقْ k,osïk, چىلغوزا. بۇ سۆز ئايالىلارغا ئىسىم بولۇپمۇ كېلىدۇ.

قَشَقْ k,axak, بىر خىل قومۇش.

قَشُقْ k,axuk, قوشۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُرُقْ قَشُقْ اَغِزْقا يَرَماسْ قُرُقْ سُوزْ قُلاقّا يَقِشْماسْ

kuruk kaxuk aoïzka yaramas kuruk søz kulakka yakïxmas

قۇرۇق قوشۇق ئېغىزغا يارىماس، قۇرۇق سۆز قۇلاققا ياقماس.

بۇ ماقال بىركىمدىن بىرەر ياردەم سورىماقچى بولغاندا، ئۇنىڭغىمۇ بىرەر پايدا يەتكۈزۈش زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

قَقَقْ k,avak, قَقَقْ اَرْتْ *kavak art* — قاۋاق ئارت. ئۆزكەندە بىلەن قەشقەر ئارىسىدا ئۆتۈش قىيىن بولغان بىر داۋان.

قُقُقْ k,ovuk, قُقُقْ نانْكْ *kovuk nəŋ* — كاۋاك نەرسە.

قَقُقْ k,avuk, قوۋۇق، دوۋسۇن.

قَقِقْ k,avïk, قوۋۇق، كېپەك. قوناق ۋە تېرىق كېپىكى. I 497

قَلِقْ k,alïk, ھاۋا، ھاۋا بوشلۇقى؛ ئاسمان.

قُلَقْ k,ulak, قۇلاق. بەزىلەر «قُلْخاقْ *kulhak*»، بەزىلەر «قُلْقاقْ *kulkak*» دەيدۇ. ئاۋۋالقىسى (قُلَقْ) توغرا.[192]

قُلَقْ k,ulak, قُلَقْ تُونْ *kulak ton* — قىسقا يەڭلىك تون.

قِلِقْ k,ïlïk, قىلىق، مىجەز، خۇي. ئادەملەر بىلەن مۇئامىلە تەرزى. «ل – *l*» ھەرپى ساكىنلىق قىلىنىپ «قِلْقْ *kïlk*» مۇ دېيىلىدۇ.

قُمُقْ k,umuk, قۇمۇق. بەگلەردىن بىرىنىڭ ئىسمى. مەن بىر چاغلاردا ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشقان.

قَمُقْ k,amuk, ئات تېزىكى. بۇ سۆز پەقەت شۇنىڭغىلا خاس.

قَنَقْ k,anak, قايماق. ئارغۇ ۋە بۇلغار تىللىرىدا. بۇ سۆزدە «ن – *n*» ھەرپى «ى – يا» نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

قُنَقْ k,onuk, مېھمان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدِي اَرَنْ قُنُقْ بُلِبْ قُتْقا سَقارْ *bardï ərən ḳonuḳ bulïp ḳutḳa saḳar*

قَلْدِي اَلغْ اُيُقْ كُرُبْ اَقْنِي يِقارْ *ḳaldï alïoɣ uyuḳ kørüp əvni yïḳar//* 498 I

[مېهمان كەلسە، قوت دەپ بىلەر ئەرلەر كەتتى،
قارا كۆرۈپ ئۆينى چۈۋار پەسلەر قالدى.]

مېهمان كېلىشنى بەخت ـ سائادەت دەپ بىلىدىغان ئەرلەر دۇنيادىن ئۆتتى، يىراقتىن بىر قارا كۆرۈنسە، مېهمان كېلىپ قالمىسۇن، دەپ كىگىز ئۆينى چۈۋۈپ كۆچۈپ كېتىدىغان پەس ئادەملەر قالدى.

قُنَقْ k,onak, چۈجگۈن قوناق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُنَقْ بَشِي سَذْرَكِي يِيكْ *ḳonaḳ baxï səżrəki yəg*

قوناق بېشىنىڭ سىيرەك بولغىنى ياخشى.

چۈنكى، سىيرەك بولسا، دېنى چوڭ ـ چوڭ بولىدۇ، قېلىن بولسا، دېنى ئۈششاق بولىدۇ. بۇ ماقال كۈتكەن مەقسىتىگە ئاز زەخمەت چېكىش بىلەن يەتمەكچى بولغانلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بِتِكْ bitik پۈتۈك، كىتاب، مەكتۇپ، يېزىلغان نەرسە.

بِتِكْ bitik يېزىش. بۇ سۆز مەستەردۇر. اَنِكْ بِتِكِي بَلْكُولُكْ *anïŋ bitiki bəlgülüg* — ئۇنىڭ يېزىقى (خېتى) بەلگىلىك.

بِتِكْ bitik تۇمار. ئوغۇزچە.

بِجَكْ piqək پىچاق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

نَجا يِتِكْ بِجاكْ اَرْسا اُوز سابِنْ يُنُوماسْ

nəqə yitiɣ piqək ərsə øz sabïn yonumas

پىچاق ھەرقانچە ئىتتىك بولسىمۇ، ئۆز سېپىنى يونۇيالماس.

بۇ ماقال ئۆز ئىشىنىڭ ھۆددىسىدىن//499 I چىقالماي تۇرۇپ، باشقىلارنىڭ ئىشى ھەققىدە چوڭ گەپ قىلغۇچىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بَدُكْ bədük بۇيۇك، چوڭ. ھەر نەرسىنىڭ چوڭى. بَدُكْ تَفِي *bədük təvi* — چوڭ تۆگە.

بُـــرُكْ bürük خالتىنىڭ ئاغزىنى بوغىدىغان بوغقۇچ، ئىشتانباغ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

بَزَكْ bəzək بېزەك، نەقىش. بىر شېۋىدە.

بَزِكْ bəzik بەزگەك. تىترەك. اُلْ بَزِكْ بَزْدِي *ol bəzik bəzdi* — ئۇ قاتتىق تىترىدى.

بُسُكْ püsük: اُلْ قُلِنْ بُسُـــكْ بُسْـــدِي *ol qulïn püsük püsdi* — ئۇ قولىنى قاتتىق بېكىندۇردى. قولىنى قاتتىق ئۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بُلُـــكْ bəlük بۆلەك، بۆلۈم. ھايۋانلارنىڭ بىر بۆلىكى، توپى. بِـــيرْ بُلُـــكْ قُـــوىْ *bir bəlük qoy* — بىر بۆلەك قوي.// 193 بِيرْ بُلُـــكْ كِشِـــي *bir bəlük kixi* — بىر بۆلۈك كىشى، يەنى بىر توپ كىشى. بۇ سۆز «خەلق، تۆگە» دېگەن سۆزلەرگە ئوخشاش ئۆز ئالدىغا توپنى بىلدۈرىدىغان تۈرداش ئىسىمدۇر.

بِلَكْ bilək بىلەك.

بَلَكْ bələk بۆلەك. سەپەرگە چىققان كىشى ئۆز تۇغقانلىرىغا//500 I ئېلىپ بارىدىغان ياكى بىر يەردىن باشقا بىر يەرگە كەلتۈرۈلىدىغان سوۋغا ـ سالام.

بَلِكْ bəlik پىلىك، چىراغ پىلىكى.

بَلِكْ bəlik پىلىك. يارا تەكشۈرۈشكە ئىشلىتىلىدىغان پەلكۈچ.

بِلِكْ bilik بىلىم، ئىلىم. بِلِكْ اُكْرَنْ *bilik øgrən* — بىلىم ئۆگەن.

بِلِكْ bilik ھېكمەت. اُزاقِي بِلْكالارْ *ozakï bilqalər* — بۇرۇنقى ھېكىملەر (دانىشمەنلەر).

بِلِكْ bilik ئەقىل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُغلانْ بِلِكْسِزْ *oqlan biliksiz*

بالا ئەقىلسىز، يەنى بالىدا ئەقىل يوق

بَنَكْ bənək پىنەك، دان، ئۇرۇق. ئارغۇ ۋە بەزى قەبىلىلەر تىلىدا.

بَنَكْ bənək يارماق، مىس پۇل.

تَبُكْ təpük تەپكۈچ، دۈگىلەك قوغۇشۇننىڭ تۆشۈكىگە ئۆچكە چۈپۈرىنى ئۆتكۈزۈپ، بالىلار تېپىپ ئويناىدىغان ئويۇنچۇق.

تَبُكْ təpük تېپىك. اُلْ قُلِنْ تَبُكْ تَبْدِي *ol kulïn təpük təpdi* — ئۇ قولىنى قاتتىق تەپتى.

تِتِكْ titik ئاغرىق. باشْ تِتِكْ تِتِّي *bax titik titti* — يارا بەك ئاغرىدى. بۇ شەكىلدىكى سۆزلەر پەقەت تەكىتلەش//مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. اُلْ اَرِكْ اُرُغْ اُرْدِي 501 I *ol ərig uruo urdï* — ئۇ ئادەمنى قاتتىق ئۇردى. اُلْ قَجِغْ قَجْدِي *ol kaqïo kaqdï* — ئۇ قاتتىق قاچتى.

تُتَكْ tütək ئۈزۈق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ جوغىسى.

تِتِكْ titik لاي، پاتقاق.

تِرِكْ tirig تىرىك. ھەرقانداق ھايۋانلىڭ تىرىكى.

تَزَكْ təzək تېزەك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَزَكْ قارْدا يَتْماسْ اَذْكُو ايسيزْ قَتْماسْ

təzək karda yatmas əžgü əsiz katmas

تېزەك قاردا ياتماس، ياخشى - يامان قېتىلماس.

چۈنكى، تېزەك ئۆز ئىسسىقى بىلەن قارنى ئېرىتىۋېتىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، بىر - بىرىگە ئوخشىمىغانلىقى ئۈچۈن، ياخشى بىلەن يامان بىر - بىرىگە قېتىلمايدۇ.

تَزِكْ təzik تېزىپ كەتمەك. خەلق ئارىسىدا يۇز بەرگەن تېزىش، ۋەھىمە. تَزِكْ كِشِي *təzik kixi* — ئىشتىن قاچىدىغان كىشى.

تِزِكْ tizik تىزىق. قاتار، سەپ. بِيرْ تِزِكْ تِراكْ *bir tizik tərək* — بىر قاتار تېرەك. بِيرْ تِزِكْ يِنْجُو 502 I *bir tizik yinqü* — بىر تىزىق ئۇنچە.//

تَزِكْ təzik تاجىك (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن).

تَشُكْ təxük تۆشۈك، يېرىق؛ سېرىقئەت يېرىقى، چىقۇق.//ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 194

تَشُكْ سُقْدا بَلْكُرارْ *təxük suvda bəlgürər*

تۆشۈك سۇدا بىلىنەر.

بۇ ماقال بىرەر ئىشنى قىلىشتا ماختانغۇچى ئادەمگە قارتا «ئىشنىڭ ياخشى - يامانلىقى كېيىن بىلىنىدۇ» دېگەن مەزمۇندا ئېيتىلىدۇ.

تَشِكْ təxik ئاچ كۆز. قارنى تويسىمۇ، كۆزى تويمايدىغان ئادەم.

تُشُكْ tüxük چۈشكۈن، ھۆرۈن، لامزەللە. تُشُكْ كِشِي *tüxük kixi* — ھۆرۈن كىشى.

تُشَكْ təxək تۆشەك، ئورۇن - كۆرپە.

تِشَكْ tixək ئىككى چىشلىق قوي.

تُلَكْ tələk ئېغىر - بېسىق، خاتىرجەم، بىغەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَجْ اِيقَكْ تُقْ تُلَكْ *aq ạvək tok tələk*

ئاچ ئالدىراڭغۇ، توق بىغەم. ئوغۇزچە.

تُلَكْ tülək ھايۋانلار تۇلەيدىغان ۋاقىت. اُلْ قُوىْ تُلاكِنْدا كَلْدِي *ol ḳoy tüləkində ḳəldi* — ئۇ قوي تۇلەيدىغان چاغدا كەلدى. I 503

تَلكْ təlik ئېغىز، تۆشۈك، جىرا.

تُقَكْ tüvək تۇپەك. سۆگەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دەرەخلەرنىڭ نوتىسىدىن ياسىلىدىغان بىر خىل ئويۇنچۇق مىلتىق. بالىلار نوتىنىڭ ياغىچىنى پوستىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ، نەيچىسىگە كۆمىلاچ تىقىپ، ئۇنىڭ بىلەن قۇشقاچ ئېتىپ ئويناىدۇ. قۇشقاچ ئاتىدىغان مىلتىق. ئۇ ياغاچنىڭ ئىچىنى كاۋاك قىلىپ ئويۇش يولى بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. چىگىلچە.

جُبَكْ qübək چۈچاق. بالىلارنىڭ چۈچىقى.

جِبَكْ qibək: جِبَكْ قُرْغُوىْ *qibək ḳuroquy* — چۇ قۇرغۇي.

جَتُكْ qətük مۇشۇك. ئوغۇزچە. كُوكْ جَتُكْ *küvük qətük* — ئەركەك مۇشۇك.

جَجَكْ qəqək چېچەك، گۈل.

جَكَكْ qəkək چېچەك كېسىلى. چىگىلچە.

جَرِكْ qərik ئۇرۇش سېپى؛ قوشۇن، چېرىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلْبْ جَرِكْدا بِلْكا تِيرِ كْدا *alp qərikdə bilgə tạrikdə*

باتۇر سەپتە سىنىلار، دانا يىغىندا.

جَرِكْ qərik هەر نەرسىنىڭ قارشىسى، قارشى تەرىپى، ئوغۇزچە. ھەر نەرسىنىڭ ۋاقتى، نۆۋىتى.

جُرَكْ qərək توقاچ. // [504] I

جِلِكْ جِلِكْ qilik qilik چىك - چىك. ئۆچكىنى قىچقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

جُنُكْ qünük چۈلۈك. چىنارنىڭ بىر خىلى.

جُشَكْ qüxək يەم - خەشەك. سوغدچە.

دُلَكْ dülək ئاغزى پۈچۈلغان ساپال قاچا، ئاغزى كەمتۈك كوزا.

سِبَكْ sibək سۆۋەك. توگمەننىڭ كېنى، توگمەن تېشىنى چۆرگىلىتىدىغان تۆمۈر. // [195]

سِبَكْ sibək شۇمەك. سۈيدۈك يېيىلىپ كەتمىسۇن، دەپ بالا بۆشۈكىگە قويۇلىدىغان نەيچە.

سِدُكْ sidük سۈيدۈك. بۇ سۆز سۈيدۈكنىڭ ھەممە تۈرى ئۈچۈن ئورتاق.

سِذِكْ siżik چاپاننىڭ بىر پېشى. بۇ سۆز «سِذِغْ sïżïq» سۆزىگە قارىغاندا چىرايلىقراق ئاڭلىنىدۇ.

سُرُكْ sürük سۈرۈك. ھايۋانلار توپى. بِيرْ سُرُكْ قُوىْ bir sürük qoy —— بىر توپ قوي. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ügür sürük qoy təvi yundï bilə اُكُرْ سُرُكْ قُوىْ تَقِي يُنْدِي بِلا

yumurlayu ərkənin sütin saoqar // [505] I يُمُرْلَيُو اَرْكَنِنْ سُوتِنْ سَغَارْ

[ئۈيۈر - سۈرۈك قوي، تۆگە، يىلقا بولسا گەر،
يىغىپ كېلىپ ئۆز ئەركىچە سۈتىنى ساغار.]

بىركىمنىڭ قوي، تۆگە، يىلقا پادىلىرى بولسا، ئۇلارنى ئۆزى خالىغانچە يىغىپ كېلىپ، سۈتىنى ساغىدۇ.

سُزُكْ süzüg سۈزۈك. سُزُكْ سُوفْ süzüg suv —— سۈزۈك سۇ. سۈزۈلگەن، تازىلانغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ياقۇت ۋە ياقۇتقا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ «سُزُكْ süzüg» دېيىلىدۇ.

سَشُكْ səxüg شەشمك ~ يەشمك. باغلاقتىن بوشىتىلغان جانۋار. سَشُـــكْ اَتْ *səxüg at* —— يەشمك ئات، باغلاقتىن بوشىتىلغان ئات، بوش ئات.

سَۋُكْ səvüg: سَۋُكْ نانْكْ *səvüg nəŋ* —— سۆيۈملۈك نەرسە.

سِلِكْ silik سىلىق. سِـــلِكْ اَرْ *silik ər* —— سىلىق ئادەم؛ پاكىز، زېرەك، يېقىملىق، شېرىن سۆزلۈك ئادەم.

شُبُكْ xəpik شۆپۈك. يېيىلگەن مېۋىنىڭ تاشلاندۇق قىسمى. بۇ سۆزدە «ش – x» ھەرپى «ج – q» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

شُتُكْ xütük كالا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھايۋانلارنىڭ مۈڭگۈزىدىن ياسالغان دۇۋەت.// I 506

شُتُكْ xütük: شُتُكْ سَقالْ *xütük saqal* —— ئۆچكە ساقال. بۇ سۆز يۇقىرىدىكى «دۇۋەت»كە ئوخشىتىپ ئېيتىلغان.

شُـــنُكْ xünük چۈلۈك. چىنارنىڭ بىر خىلى. بۇ سۆزدە «ش – x» ھەرپى «ج – q» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

كَبَكْ kəpək كېپەك. ئۇششاق مەرۋايىت «كَبَكْ يِنْجُو *kəpək yinqü*» دېيىلىدۇ.

كَبَكْ kəpək كېپەك. باش كېپىكى.

كُبُكْ kəpük كۆپۈك. سۇ كۆپۈكى.

كُبُكْ kəpük كۆپۈك. قازان قاينىغاندا سۇنىڭ يۈزىگە ئۆرلەپ چىقىدىغان كۆپۈك، شورپا كۆپۈكى.

كَجِكْ kəqik كېچىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَيْنارْ اُكُزْ كَجِكْ سِيزْ بُلْماسْ *kaynar əgüz kəqiksiz bolmas*

قاينام دەريا كېچىكسىز بولماس.

بۇ ماقال بىرەر ئىشتا چارىسىزلىقتىن تېڭىرقاپ قالغان كىشىگە تەسەللى بېرىش ئۈچۈن «بۇ ئىشنىڭمۇ چارىسى تېپىلىپ قالار» دېگەن مەنىدە ئىيتىلىدۇ.

كجك kəqük ساغرا؛ مىنگىشىش.

كجكْ kiqik كىچىك. ھەر نەرسىنىڭ كىچىكى.

كَذُكْ kəžük يامغۇرلۇق.// I 507

كَدُكْ kədük يۇڭدىن توقۇلۇپ،// 196 دۇبۇلغىنىڭ ئىچىگە كىيىلىدىغان بىر خىل باش كىيىم. ئۇنىڭ ئۆزىمۇ دۇبۇلغىغا ئوخشايدۇ.

كُدُكْ küdük: ايشْ كُـدُكْ *ix küdük* — «ئىش - كۆش» دېگەن مەنىدىكى جۈپ سۆز بولۇپ، بۇ ئىككى سۆز ھەرۋاقىت بىرلىكتە ئىشلىتىلىدۇ.

كَرَكْ kərək كېرەك. «بُو كَرَكْمُـو *bu kərəkmu* — بۇ كېرەكمۇ» دېگەن سۆزگە جاۋاب بولۇپ كېلىدىغان سۆز.

كُرُكْ kərük كۆرۈك ~ كۆيەك. تۆمۈرچىنىڭ كۆرۈكى.

كُزَكْ kəzək كامان. بۆز ياكى گىلەم توقۇشتا ئارقاق بىلەن ئۆرۈشنى ئايرىپ تۇرىدىغان بىر خىل ئەسۋاب.

كَزِكْ kəzik كېزىك. بەدەنده تىترەك پەيدا قىلىدىغان بىر خىل ئىسسىتما.

كَزِكْ kəzik: سَرِغْ كَزِكْ *sarïoŋ kəzik* — سېرىق كېسەل.

كَزِكْ kəzik كېزەك، نۆۋەت. سَنِكْ كَزِيكِيْنْكْ كَلْـدِي *sənïŋ kəzikïŋ kəldi* — سېنىڭ كېزىكىڭ كەلدى.

كَزِكْ kəzik جۈرئەت. بُو ايشْتا سَنكا كَزِكْ كَرَكْ *bu ïxta saŋa kəzik kərək* — بۇ ئىشتا ساڭا جۈرئەت كېرەك. بۇ يەردىمۇ ئاساسىي مەنە يەنە يۇقىرىدىكىدەك «كېزەك، نۆۋەت» دېگەندىن ئىبارەت. // 508 I

كُزِكْ küzik كوكۇلا چاچ. ئارغۇچە.

كَسَكْ kəsək كېسەك، توغرام. بىر نەرسىنىڭ بۆلۈكى. بِيرْ كَسَكْ اَتْماكْ *bir kəsək ətmək* — بىر توغرام نان.

كَڤَكْ kəvəg (يۇمشاق «ك - g» بىلەن) بۇرۇن كۆمۈرچىكى.

كُڤكْ küvük: كُڤكْ مُوشْ *küvük mux* — ئەركەك مۇشۇك. چىگىلچە.

كُلُكْ külük: كُلُكْ نانْكْ *külük nəŋ* — ئۆتنە ئېلىنغان نەرسە.

كُلُكْ kəlük ئۇچا، دۇمبە؛ كۆلۈك. يۇك ئارتىلىدىغان ئۇلاغ.

كَمَكْ kəmək بىر خىل گۈللۈك يىپ رەخت. بۇنىڭدىن يېپىنچا قىلىنىدۇ. قىپچاقلار بۇ رەختتىن يامغۇرلۇق تەييارلايدۇ.

كُنَكْ kənək ئۇرۇق.

مَزَكْ məzək (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن): اِتْ مَـزَكِـي *ït məzəki* — ئىت پوقى.

نَتَكْ nətəg «قانداق» دېگەن سوراق ئالمىشى. نَتَكْ سَنْ *nətəg sən* — قانداق سەن؟

نَجُكْ nəqük نېچۈك، نېمە ئۈچۈن، نېمىشقا. نَجُكْ بَرْدِينْكْ *nəqük bardiŋ* — نېمە ئۈچۈن باردىڭ؟ ياباقۇچە.// I 509

نَلُكْ nəlük نېمە ئۈچۈن، نېمىشقا. باشقا قەبىلىلەر تىلىدا.

نَرَكْ nərək نېمىگە كېرەك، نېمە ئۈچۈن كېرەك. بُو سَنكا نَرَكْ *bu saŋa nərək* — بۇ ساڭا نېمە ئۈچۈن كېرەك. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ناكَراكْ *nə kərək*» بولۇپ، ئىككى ھەرپ چۈشۈرۈپ قويۇلغان.// 197

بَجَلْ pəqəl پىچىلغان. سۈننەت قىلىنغان خوتۇن، ئاختا قىلىنغان ئەركەك، پىچىپ تاشلانغان ئات ۋە باشقا ھايۋانلار.

بَشِلْ baxïl ئالا باش. بَشِلْ قُوىْ *baxïl qoy* — ئالا باش قوي. بىر شېۋىدە.

بَدَلْ اَرْتْ bədəl art بەدەل ئارت. ئۈچ بىلەن بارسغان ئارىلىقىدىكى بىر داۋان[①].

تَسَلْ tasal چۆگەن ئويۇنىدا مەيدان دائىرىسىنى بەلگىلەش ئۈچۈن سىزىلغان سىزىق. بۇ سۆز «تَلاسْ *talas*» دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن. بۇ خۇددى ئەرەبچە «مٰافِي ٱلاَرْضِ عَلاٰقٌ» دېگەن ئىبارىدىكى «ئوتلاق» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «عَلاٰقْ» سۆزىنىڭ «لَعٰاقْ» دەپمۇ ئوقۇلغىنىغا ئوخشايدۇ.

تَكُلْ təgül تۈگۈل. ئوغۇزچە. بۇ سۆز ئارغۇلارنىڭ «داغْ اُلْ *daoq ol*» دېگەن سۆزىدىن كەلگەن. ئوغۇزلار بۇ سۆزدىكى ئىككى «ا - ئەلىف»نى چۈشۈرۈپ قويغان ۋە «د - *d*» ھەرپىنى «ت - *t*»غا، «غ - *oq*» ھەرپىنى «ك - *g*»گە ئالماشتۇرۇپ قويغان. I 510

جِغِلْ تِغِلْ qïoqïl tïoqïl: اُقْ كِيشْ اِجْرا جِغِلْ تِغِلْ قِلْدِي *oq kix iqrə qïoqïl tïoqïl kildï* — ئوق ساداق ئىچىدە چىغىل - چىغىل (غىچىر - غىچىر) قىلدى.

جِكِلْ qigil چىگىل. ئۈچ تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى: بىرىنچىسى، بارسغانىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى «قُياسْ *kuyas*» شەھەرچىسىدە ياشايدىغان كۆچمەنلەر. ئىككىنچىسى، «طرازْ - تالاس» شەھىرىنىڭ يېنىدىكى بىر شەھەرچىدە ياشايدىغانلارمۇ «چىگىل»

---

① ھازىرقى ئۈچتۈرپان ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمال چېتى بىلەن ئاقچى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمال چېتىدىكى داۋان.

دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلارنىڭ «چىگىل» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب مۇنداق ئىمىش: زۇلقەرنەين ئارغۇ ئېلىگە كەلگەندە، قاتتىق يامغۇر يېغىپ، يوللار ماڭغۇسىز دەرىجىدە پاتقاق بولۇپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن زۇلقەرنەين پارس تىلىدا «ايىن جِكِلْ اَسْتْ – نېمىدېگەن يامان پاتقاق»دەپ كايىپتۇ ۋە كېيىن ئۇ يەرگە بىر قورغان سالدۇرۇپتۇ، بۇ قورغان «چىگىل» دەپ ئاتىلىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ قورغاندا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىمۇ «جِكِلي qigili» دەپ ئاتىلىپتۇ. بۇ نام كېيىنچە ئەتراپلارغا يېيىلغانىكەن. ئوغۇزلارمۇ شۇ ئەتراپلاردا ياشىغان ۋە چىگىللەر بىلەن دائىم ئۇرۇشۇپ تۇرغان، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى دۇشمەنلىك بۇگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ[511 I]كەلگەن. ئوغۇزلار چىگىل شەكلىگە كىرىۋالغان باشقا تۈرك قەبىلىلىرىنىمۇ «جِكِلْ qigil» دەپ ئاتايدۇ. ئوغۇزلار يەنە جەيھۇندىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان يەرلەردە ياشىغۇچى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسىنى «جِكِلْ qigil» دەپ ئاتايدۇ. بۇ خاتا. ئۇچىنچىسى، قەشقەردىكى بىرمۇنچە يېزا – قىشلاقلاردا ياشايدىغان تۈرك قەبىلىلىرىمۇ[198]«جِكِلْ qigil» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلارمۇ بىر يەردىن تارقالغان.

جُمُلْ qomul چومۇل. تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرى.

سُكَلْ səgəl كېسەل، ئاغرىق. ئوغۇزچە.

سِكِلْ sigil سۆگەل.

قِزِلْ kˌïzïl قىزىل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِلنُو بِلْسا قِزِلْ كَذارْ يَرانُو بَلْسا يَشِلْ كَذارْ

kˌïlïnu bilsə kˌïzïl kəžər yaranu bilsə yaxïl kəžər

قىلىقلىناي دېسە قىزىل كېيەر، ياراي دېسە يېشىل كېيەر.

يەنى خوتۇنلار ئېرى بىلەن خۇش مۇئامىلىدە بولماقچى بولسا، قىزىل يېپەك كېيىم كېيىدۇ؛ غىلجىڭلىق قىلماقچى بولسا، يېشىل يېپەك كېيىم كېيىدۇ. بۇ ماقال خوتۇنلارنى ئېرىگە دائىم خۇش مۇئامىلىلىك بولۇشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

قِزِلْ kˌïzïl قىزىل. قەشقەرنى كېسىپ ئۆتىدىغان بىر دەريانىڭ نامى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:[512 I]

kïzïl sarïoɣ arkaxïp قِزِلْ سَرِغْ اَرْقَشِبْ

yipkin yaxïl tirkəxip يِبكِنْ يَشِلْ يُرْكَشِبْ

bir bir kərü yorgəxip بِرْ بِرْ كَرُو يُرْكَشِبْ

yalïŋuk anï taŋlaxur يَلِنكُقْ اَنِي تَنْكَلَشُورْ

[قىزىل، سېرىق (چېچەكلەر) بىر - بىرىگە يۆلىنىپ،
يېشىل رەيھانلار كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ،
بىر - بىرىگە يۆگىشىپ (تۇرماقتا)،
ئىنسان ئۇنىڭغا تاڭ قالىدۇ.]

قىزىل، سېرىق چېچەكلەر قات - قات ئېچىلىپ، يېشىل رەيھانلار بىر - بىرىگە يۆمىشىپ كەتتى، كىشىلەر ئۇلارغا قاراپ تاڭ قېلىشتى.

كَفَلْ kəvəl يورغا. كَفَلْ اَتْ *kəvəl at* —— يورغا ئات.

بِيجِمْ piqïm پىچىم، تىلىم. بِيرْ بِيجِمْ قاغُونْ *bir pïqïm qaoqun* —— بىر تىلىم قوغۇن. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُغِمْ booqïm بوغۇم. بارماقلارنىڭ بوغۇمى، قومۇش ۋە بامبۇكنىڭ بوغۇمىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.// 513 J

بُكُمْ büküm: بُكُمْ اَتُكْ *büküm ətük* —— ئايالچە ئۆتۈك. ئوغۇزچە. باشقا تۈرك قەبىلىلىرى بۇ سۆزنى «مُكِمْ *mükim*» ياكى «مُكِنْ *mükin*» دەيدۇ. بۇنىڭدا «ب – *b*» ھەرپى ئورنىغا «م – *m*» ھەرپى، «م – *m*» ھەرپى ئورنىغا «ن – *n*» ھەرپى ئالمىشىپ كەلگەن. مېنىڭچە بۇ سۆز ساپ تۈركچە ئەمەس. لېكىن، قىپچاق ۋە باشقا قەبىلىلەرنىڭ ئاۋام خەلقى بۇ سۆزنى شۇنداق ئىشلىتىدۇ.

تَرِمْ tarïm تېگىنىلەرگە (شاھزادىلەرگە)، ئافراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغا، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ - ئۇششاق بالىلىرىغا خاس بىر سۆز. خاقان ئوغۇللىرىدىن باشقىلار ھەرقانچە يۇقىرى مەرتىۋىدە بولسىمۇ، بۇ سۆز ئۇلارغا ئىشلىتىلمەيدۇ. خان ئەۋلادىدىن بولغان ئاغىچا - خېنىملارغا ئۇنۋان ئورنىدا «اَلْتُنْ تَرِمْ *altun tarïm*» دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تَرِمْ tarïm كۆل ۋە قۇملۇقلارغا قۇيۇلىدىغان دەريا تارماقلىرى (تارماق دەريا).

تَـــرِمْ tarïm تـاريم. ئۇيغـۇرلار چېگرىسـىدىكى «كُجـــا kuqa —— كـۇچا» دېگـەن يـەرنىڭ يېنىدىكى بىر جاي. بـۇ يـەر «اسمـــى تَـــرِمْ usmï tarïm» مـۇ دېيىلىـدۇ. ئـۇ يـەردە ئاقىدىغان بىر دەريامۇ «تَرِمْ tarïm» دېيىلىدۇ.// 514 I 199

تُرُمْ turum بويلام. ئادەم بويى كېلىدىغان ئېگىزلىك ياكى چوڭقۇرلۇق ئۆلچىمى. بِـــيْر اَرْ تُرُمِي سُوقْ bir ər turumï suv —— (چوڭقۇرلـۇقى) ئادەم بويى كېلىدىغان سۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تُرُم torum بوتا، بوتىلاق. تِشِي تُرُمْ tïxï torum —— چىشى بوتىلاق.

تِزِمْ tizim تىزىم، تىزىق. بِيرْ تِزِمْ يِنْجُو bir tizim yinqü —— بىر تىزىق ئۈنچە.

تُقُمْ tokum سويۇلىدىغان مال. بۇ سۆز كۆپىنچە سويۇلىدىغان ئاتقا ئىشلىتىلىدۇ.

تِكِمْ təgim تېگىم، پارچە. بِيرْ تِكِمْ تُرْماكْ bir təgim türmək —— بىر پارچە تۇرمەل.

تَلِمْ təlim تولا، كۆپ. تَلِـــمْ يَرْمَـــاقْ təlim yarmak —— كۆپ يارماق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَلِمْ بَشْلَرْ يُقْلدِيمَتْ	təlim baxlar yuvaldïmat	[تالاي باشلار دومىلىدى،
يَغِي اَنْدِنْ يَقْلدِيمتْ	yaoqï andïn yavaldïmat	يېغا ئاندىن ياۋاشلاندى،
كُجِي اَنِنْكْ كَقْلدِيمَتْ	küqi anïŋ kəvəldimət	كۈچى ئۇنىڭ ئاجىزلاشتى،
قِلِجْ قِنْقا كُجُنْ سِغْدِي//	kïlïq kïnka küqün siqdi 515 I	قىلىچ قىنغا تەستە سىغدى.]

بىر جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: باتۇرلارنىڭ باشلىرى تېنىدىن جۇدا قىلىندى، شۇڭا دۇشمەننىڭ ھەيۋىسى سۇنۇپ، كۈچى ئاجىزلاشتى. قىلىچلار يۇزىگە قاتقان قانىنىڭ كۆپلۈكىدىن قىنىغا تەستە سىغدى.

تُلُمْ tolum ئۇرۇش قوراللىرى. بۇ كۆپلۈكنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم.

تِلِمْ tïlïm تىلىم. بِيرْ تِلِمْ اَتْ bir tïlïm ət —— بىر تىلىم گۆش. ئۇزۇنىغا كېسىلگەن ياكى تىلىنغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

دِدِمْ didim نىكاھ كېچىسى كېلىنگە كىيدۈرۈلىدىغان ئوتۇغاق، تاج.

سَرِمْ sarïm سۇزگۈچ. ئىۋرىق ۋە كوزىغا ئوخشاش قاچىلاردىكى ئىچىملىكنى سۈزۈپ قۇيۇش ئۈچۈن، قاچىلارنىڭ ئاغزىغا باغلانغان يىپەك سۈزگۈچ.// 516 I

سَغِمْ saoqïm سېغىم. بِير سَغِمْ سُوتْ bir saoqïm süt —— بىر سېغىم سۈت.

سُقِمْ sok,ïm ئوقيا ئوقمنىڭ ياغاچتىن قىلىنغان قۇيرۇقى. بۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: بىر پارچە ياغاچ ئۇچى ئۇچلۇق تۆۋى تۇم قىلىپ يونۇلۇپ، ئىچى كاۋاك قىلىنىدۇ ۋە ئۇچ تەرىپىدىن تېشىپ ئوققا كىيدۈرۈلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئوق ۋېڭىلداپ ئۇچىدىغان بولىدۇ.

بَقَرْسُقِمْ bak,ïr sok,ïm «مرّيخ *mirrih* – مارس» يۇلتۇزنىڭ ئېتى.

قُجَمْ k,uqam قۇچاق. بِيْر قُجَمْ نانْڭ *bir k,uqam nəŋ* — بىر قۇچاق نەرسە.

قُرُمْ k,orum قورام تاش، قىيا تاش، توپلانغان مال ـ مۇلۇكمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اُلْ قُرُمْ بُلْدِي *ol k,orum buldï* — ئۇ نۇرغۇن مال ـ مۇلۇككە ئىگە بولدى، يەنى نۇرغۇن مال تاپتى.

كَرَمْ kərəm گەرەم، گەمە. يۇقىرى ۋە تۆۋەن چىنلىقلار تىلىدا.[200]

كَرِمْ kərim تامغا تارتىلىدىغان گۇللۇك چايشاپ. تَامْ كَرِمِي *tam kərimi* — تام چايشىپى.

بُتُنْ pütün ئىشەنچلىك، چىنپۇتكىلى بولىدىغان. جِينْ بُتُنْ كِشِي *qïn pütün kixi*[517 I] — چىنپۇتكىلى بولىدىغان كىشى.

بُتُنْ pütün پۇتۇن، ساق، مۇكەممەل. بُتُنْ يَرْماقْ *pütün yarmak,* — پۇتۇن يارماق، پۇچۇلمىغان يارماق.

بُذُنْ bożun خەلق، ئامما، ئاھالە، چىگىلچە.

بُرُنْ burun بۇرۇن.

بُرُنْ burun بۇرۇن، تۇمشۇق. تاغْ بُرْنِي *taoŋ burnï* — تاغ تۇمشۇقى، ھەرقانداق نەرسىنىڭ باش بۇرنىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بُرُنْ burun بۇرۇن، ئىلگىرى. اُلْ مَنْدِنْ بُرُنْ بَرْدِي *ol məndin burun bardï* — ئۇ مەندىن بۇرۇن كەتتى. بۇ سۆز پەقەت مەنە جەھەتتە ئەرەبچىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

بُزِنْ buzïn (ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بىر خىل زەھەرلىك ئوتنىڭ ئىسمى.

بَسَنْ basan ئارقا ئاش، ئۆلۈك كۆمۈلگەندىن كېيىن بېرىلىدىغان ئاش. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، نەزىر ئېشى «يُوغْ بَسَنْ *yoŋ basan*» دېيىلىدۇ.

بُغُـــنْ booqun بوغـۇم. قومـۇش بوغـۇمى، بارمـاق بوغـۇمى. بـۇ سـۆزدىكى «ن – n» ھەرپى «م – m» ھەرپـىنىڭ ئورنىغـا ئالماشـقان، بـۇ قائىدىگـە مـاس كېلىـدۇ. شـېئىردا مۇنداق كەلگەن: I 518//

يارُبَّ جَعْدٍ فِيهِمْ لَوْ تَدْرِينَ
يَضْرَبُ ضَرْبَ السَّبْطِ الْمَقَادِيمَ

خۇددى ئەرەب تىلىدا بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى بولغان «لَـــمْ» نىڭ «لَـــنْ» بولۇپ كەلگىنىگە ئوخشاش.

بَقَنْ bak¸an بويۇن ھالقا، چەمبەر. ئالتۇن ۋە ئالتۇنغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ياسالغان بويۇن ھالقا «اَلْتُنْ بَقَنْ *altun bak¸an*» دېيىلىدۇ.

بِقَنْ bïk¸ïn بېقىن.

بُكَنْ bükin ئەرلىكى يوق ئادەم، ئەرلىكى زەئىپ كىشى.

بُكَنْ bügən سوقۇر ئۇچەي.

بُكَنْ bükən ھىند قوغۇنى.

بُلُنْ bulun تۇتقۇن، ئەسىر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَبَنْكْ قُلْسامْ اُذُو بارِبْ — *abaŋ ķolsam użu barïp*
تُتَرْ اَرْدِمْ سُسِنْ تارِبْ — *tutar ərdim süsin tarïp*
بُلُنْ قِيلِبْ بَشِي يارِبْ — *bulun ķïlïp baxï yarïp*
يُلُغْ بَرْجا مَنكا يغدِي// I 519 — *yuluoŋ barqa maŋa yïoŋdï*

[ئەگەر خالىسام قوغلاپ بېرىپ،
قوشۇنىنى تارمار قىلىپ تۇتاتتىم،
ئەسىر قىلىپ بېشىنى ياراتتىم،
ماڭا بار - يوق نېمىسىنى تۆلەم مال قىلىپ قويدى.]

يېڭىلگەن بىر كىشى توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: ئەگەر مەن خالىسام، ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، قوشۇنىنى تارمار قىلار ئىدىم ۋە ئۆزىنى تۇتقۇن قىلىپ، باش - كۆزىنى يارار ئىدىم؛ لېكىن، جېنىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئالدىمغا

نۇرغۇن مال قويدى، مەن ئۇنى قويۇپ بېرىپ ئۆزۈمدىن مەننەتدار قىلدىم.

تَبَنْ tapan تۆگىتاپان (ئۆسۈملۈك).

تُبُنْ tüpün ئاشنىڭ تۇۋى، قازان تۇۋى. غىزا ـ تاماقنىڭ قالدۇقى. ئۇچلۇقلار تىلىدا.

تَذُنْ tażun تايىنچا. ئىككى ياشلىق كالا. بۇنىڭ چىشىسى «تِشِي تَذُنْ *tïxï tażun*» دېيىلىدۇ.

تُذُنْ tużun يېزا ئاقساقلى، يېزا باشلىقى؛ كۆكبېشى.

تُتُنْ tütün تۇتۇن، ئىس. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:// 201

520 I

اُوتْ// تُتُنْ سُزْ بُلْماسْ يِكِتْ يازُقْ سُزْ بُلْماسْ

ot tütünsüz bolmas yigit yazuksuz bolmas

ئوت تۇتۇنسىز بولماس، يىگىت گۇناھسىز بولماس.

تُكُنْ tügün تۇگۇن.

تِكَنْ tikən تىكەن. بۇ سۆزنىڭ يېنىك ۋە قىسقا شەكلى شۇنداق. قائىدە بويىچە بولغاندا، بۇ سۆز ئىككى «ك» بىلەن «تِكَّنْ *tikkən*» بولۇشى لازىم ئىدى. چۈنكى، بۇ سۆز «تىكمەك، قادىماق، سانجىماق» مەنىلىرىدىكى «تِكْدِي *tikdi*» سۆزىدىن ئېلىنغان. «تِكَّنْ *tikkən*» سۆزىدىكى بىرىنچى «ك» سۆزنىڭ ئەسلى تومۇرىدىكى «ك» بولۇپ، ئىككىنچىسى «ك» سۈپەت ياساشقا لازىم بولغىنى ئۈچۈن كېيىن قوشۇلغان. مەسىلەن: «گۆشنى زىخقا تارتتى» مەنىسىدىكى «تَقْدِي اَتْنِي *təvdi ətni*» دېگەن جۈملىنى سۈپەتلەشتۈرىمىز دېسەك، «اَتْنِي تَقْكَانْ *ətni təvgən*» دەيمىز.

دېمەك، بىر سۆزدىن سۈپەت ياساشتا، ئۇنىڭغا بىر «ك» ھەرپى قوشۇلىدۇ. «اَرْ جُمْدِي سُقْدا *ər qəmdi suvda* — ئادەم سۇغا چۆمدى» جۈملىسىدىكى «جُمْدِي *qəmdi*» سۆزىدىن سۈپەت ياسىغاندا «سُقْقا جُمْكَانْ اَرْ *suvka// qəmgən ər*» 521 I بولىدۇ. بۇنىڭدىمۇ سۆزنىڭ تومۇرىغا بىر «ك» قوشۇلغان. ئەگەر سۆزنىڭ ئۆزىدە «ك» بولغان تەقدىردىمۇ، سۈپەتكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، يەنە بىر «ك» قوشۇپ، قاتلاپ ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اُراغُتْنِي سِكْتِي *ər uraqutnï sikti* — ئەر خوتۇننى سىكتى» دېگەن جۈملىنى سۈپەتلەشتۈرمەكچى بولساك، «سِكّانْ اَرْ *sikkən ər*»

دەيسەن. «تِكّـــنْ *tikkən*» سۆزنىڭ شۇنداق. يېنىكلىتىش ئۈچۈن كېينكى «ك» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان.

تُلُنْ tulun چېكە. ئادەمنىڭ چېكىسى. ئىككى تىلنىڭ بىرىدە.

تُلُنْ tulun يۈگەننىڭ ئوڭ ۋە سول چېكىلەكلىرىدىكى نەرسىلەر.

تُلُنْ tolun تولۇن. تُلُنْ اَىْ *tolun ay* — تولۇن ئاي، ئون تۆت كۈنلۈك ئاي.

تُمَنْ tümən تۈمەن. قەشقەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان دەريانىڭ نامى.

تَمَنْ təmən تۆمۈنە. تَمَنْ يِنْكْنا *təmən yiŋnə* — تۆمۈنە.

تُمَنْ tümən تۈمەن، كۆپ، نۇرغۇن. تُمَـــنْ تُرْلُـــكْ سُـــوزْلادِي *tüman türlüg sözladi* — تۈرلۈك - تۈمەن سۆزلەرنى قىلدى.// I 522

تُمَنْ tümən تۈمەن. تُمَنْ مِنْكْ *tüman miŋ* — مىڭ كەررە مىڭ، يەنى بىر مىليون. تُمَـــنْ مِنْكْ يَرْماقْ *tüman miŋ yarmak* — بىر مىليون يارماق.

تُسُنْ tosun توسۇن. مىنىلمىگەن تاي.

جُبَنْ qoban يېزا ئاقساقىلىنىڭ ياردەمچىسى.// 202

جِقَنْ qïk,an جىيەن بالا. ھامماچىنىڭ ئوغلى.

جَكُنْ qəkün مولۇن ئاسلىنى.

جُكَنْ qəgən چۆگەن، چۆگەن ئويۇنى.

سَبَنْ sapan ساپان، قوش.

سَبَنْ sapan تېرىقچىلىق. يەر تېرىش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَبَنْدا سَنْدرِشْ بُلْسا اُرْتْكُنْ دا اِرْتَشْ بُلْماسْ

sapanda sandrïx bolsa ərtkündə irtəx bolmas

ساپان ۋاقتىدا پۇختىلىق بولسا، خامان ۋاقتىدا جاڭجال بولماس.

بۇ ماقال كېيىن جاڭجال چىقماسلىقى ئۈچۈن، ئىشنى باشتا پىششىق ئىشلەش لازىملىقىغا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

سَغُنْ saoqun قارلۇق قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىغا بېرىلىدىغان ئۇنۋان. تۈرك تېۋىپلىرى «اَتا سَغُنْ *ata saoqun*» دېيىلىدۇ.// I 523

سِغَنْ sïoqan:سِغَنْ سَجْ *sïoqan saq* — سىلىق چاچ، بۇدۇر ئەمەس چاچ.

سُكَنْ sükən سۈكەن.

قَجَنْ qaqan قاچان. قَجَنْ كَلْدِنْكْ *qaqan kəldiŋ* — قاچان كەلدىڭ؟ بۇ سۆز بەزىدە ۋاقىت ياكى شەرت ياردەمچىسى مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: «قَجَنْ بَرْسا سَنْ *qaqan barsa sən* — قاچان باردىغان بولساڭ» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆز يەنە «ناۋادا» مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. لېكىن، ئاساسىي مەنىسى بىرىنچى مەنىدۇر.

قَذِنْ qaźïn «قېينىتا، قېينانا» دېگەن سۆزلەردىكى «قېيىن». قىپچاقلار بۇ سۆزنى «ز – z» بىلەن ئېيتىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَدَشْ تِيمِيشْ قَيْمادُقْ قَذِنْ تِيمِيشْ قَيْمِيشْ

qadax təmix qaymaduq qaźïn təmix qaymïx

قېرىنداش دېسە قارىمىغان، قۇدا دېسە قاراپتۇ.

بۇ ماقال تۇغقانلار ئارىسىدا قۇدىلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشكە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قَرِنْ qarïn قېرىن. قَرِنْ اَتْماقْ *qarïn atmaq* — قېرىن ئاتماق، قېرىننى قارىغا ئېلىپ ئېتىش. بۇنىڭدا سويۇلغان مالنىڭ قېرىنى نىشان قىلىنىپ، ئۇنىڭغا ئوق ئېتىلىدۇ. تەگكۈزەلمىگەن كىشى گۆشتىن بىر پارچە ئالىدۇ.// 524 I

قُرُنْ qorun قۇرۇم. تۇرخۇن، تام ياكى ئوچاققا چاپلىشىپ قالغان ئىس.

قُقُنْ qoqun ئۇچقۇن.

قَلِنْ qalïn قېلىن: نۇرغۇن. قَلِنْ سُو *qalïn sü* — نۇرغۇن قوشۇن.

قُلُنْ qulun قۇلۇن.

قُلَنْ qolan تۆشلۈك، تۆشباغ. قُلَنْ اَتِي *qolan əti* — ئاتنىڭ تۆشلۈك تۇرىدىغان يېرى.

كَتَنْ kətən جاپا ـ مۇشەققەت، قىينىچىلىق، يوقسۇللۇق. جاپا ـ مۇشەققەت چەككەن كىشىگە «كَتَنْ كُرْدِي كَراكُو يُذْتِي *kətən kordi kərəgü yüźti*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «كەمبەغەللىكىدىن شۇنچىلىك جاپا ـ مۇشەققەت تارتتىكى، ھەتتا كىگىز ئۆينى ئۆزى يۇدۇپ يۇرىدىغان ھالغا يەتتى» دېمەكتۇر.

كُدَنْ küdən بالىغا ئات قويۇش زىياپىتى.

كُبَنْ kübən تۆگىنىڭ چومى، ئاتنىڭ ئېگەر ـ توقۇمى قاتارلىق ئات ـ ئۇلاغ جابدۇقلىرى. ئوغۇزچە.// 203

كُـــــرِنْ kürin كۆشۈك. قوغۇن - تاۋۇز، تەرخەمەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مېۋىلەرنى توشۇيدىغان كاجۇۋا. // I 525

كُزَنْ küzən سېسىقكۆزەن. قۇشقاچ، ئېتىز چاشقىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جانىدارلارنى ئۇۋلايدىغان، چاشقان جىنسىدىن بولغان بىر خىل ھايۋان.

كُسَـــنْ küsən كۈسەن. «كۈچا» دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرنىڭ يەنە بىر نامى. بۇ شەھەر ئۇيغۇرلار چېگرىسىغا جايلاشقان.

كَلِنْ kəlin كېلىن.

مۇشۇ بابلاردىكى بۇ خىل ئىسىملارنىڭ ئوتتۇرا ھەرپى فەتھىلىك بولغانلىرىنى تۈركىي يېزىقتا يازماقچى بولساق، فەتھىنى «ا - ئەلىف» بىلەن يېزىش لازىم ئىدى. مەسىلەن: «تۆگىتاپىنى» دېگەن سۆز «تَبَنْ tapan» شەكلىدە يېزىلغىنىدەك «تاپان tapan» شەكلىدىمۇ يېزىلىشى مۇمكىن. بۇ ھالدا بۇ سۆزنى ئەرەبچە يېزىق بىلەن يازغاندا لازىم بولمايدىغان ئىككى «ا - ئەلىف» قوشۇلغان بولىدۇ. بۇ «ا - ئەلىف»لەر فەتھىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. جۈملىدىن، ئوتتۇرىسى زەممىلىك بولغان «تُبُنْ tüpün —— غىزا - تاماق قالدۇقى» دېگەن سۆز ئىكى «و - ۋاۋ» قوشۇلۇپ «توبون tüpün» شەكلىدىمۇ يېزىلىشى مۇمكىن. «كَلِنْ kəlin» سۆزى تۈركىي يېزىق بىلەن يېزىلغاندا «كالىن kəlin» بولىدۇ. قائىدە شۇنداق. مەن ھەممىنى سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن. ھەرپى مەد بىلەن ھەرپى لىنىدىن// I 526 بىرەرىنى قوشۇش مۇمكىن بولسىمۇ، توغرىسى ۋە تۈزۈكى كىتابتا كۆرسىتىلگىنىدۇر. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، «فَعَلْ» سۆزى «فَعالْ» سۆزىنىڭ، «فُعَلْ» سۆزى «فُعالْ» سۆزىنىڭ، «فِعَلْ» سۆزى «فِعالْ» سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسىدۇر. سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىش سۆزنىڭ ئەسلىدىن ئۇزاقلىشىپ كەتكەنلىك بولمايدۇ؛ قىسقارتىلسا، سۆز يېنىكلىشىدۇ، يېنىك بولغىنى تېخىمۇ توغرا.

مۇجەررەت سۆزلەر① بابلىرى تۈگىدى. // I 527

① مۇجەررەت سۆزلەر —— ئەسلىي تەركىبىدە ھېچقانداق ھەرپ قوشۇلمىغان سۆزلەر.

بۆرىنچى ھەرپى بىلەن ئىككىنچى ھەرپلىرى
ئارىسىغا مەد ھەرپلەر قوشۇلغان
سۆزلەر بابلىرى

فاعِلْ fail شەكلىدە ھەر خىل
ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

قاغُتْ qaqut تېرىقتىن قىلىنمىغان بىر خىل تاماق. ئۇنى قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق: تېرىق ئاۋۇال قاينىتىلىپ، كېيىن قۇرۇتۇلىدۇ؛ ئاندىن تۇگمەنده تارتىپ ئۇن قىلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن ياغ ۋە شېكەر ئارىلاشتۇرۇپ، تۇغۇتلۇق ئاياللارغا بېرىلىدۇ.

جاتِرْ qatïr چېدىر.

جاتِرْ qatïr نۆشۈدۇر. كۇچا شېۋىسىدە.

جاجِرْ qaqïr چېدىر. ئوغۇزلار بۇنى «جاشِرْ qaxïr» دەيدۇ.

ساتِرْ satïr «هوي هاربمى» دېگەن مەنىدىكى تىل. // 204 528 I

ساغِرْ saoqïr ساغىر. تۇۋى تار، ئاغزى كەڭ بىر خىل قاچا. ئۇنىڭدا ئىچىملىك ساقلىنىدۇ.

سِيبِزْ sibiz: سِيبِزْ كِشي sibiz kixi — قېرىلىقتىن دۆتلىشىپ كەتكەن كىشى.

تُودَشْ tüdəx: تُودَشْ نانْكْ tüdəx nəŋ — تۇرداش نەرسە، بىر - بىرىگە ئوخشايدىغان، بىر جىنىستىن بولغان نەرسىلەر. بۇ سۆز «تۇك» مەنىسىدىكى «تۇ tü» سۆزىدىن كەلگەن. ھايۋان ئۇچۇن «بُو اَتْ نا تُولُكْ bu at nə tülüg — بۇ ئات قانداق رەڭدە» دېيىلىدۇ. «دَشْ dəx // dax» تەڭداشلىق ۋە يېقىنلىقنى بىلدۈرىدىغان بىر قوشۇمچىدۇر. بىر ئاندىن تۇغۇلغان ئىككى بالا «قَرِنْدَشْ karïndax» دېيىلىدۇ. چۇنكى، «قَرِينْ karïn» سۆزىگە «دَشْ dax» قوشۇلۇش بىلەن «بىر قېرىندا ياتقان» دېگەن مەنە ئاڭلىنىدۇ. ئەمچەك «اَمِكْ əmik» دېيىلىدۇ، بىر ئەمچەكنى ئەمگەن ئىككى بالا «اَمِكْدَشْ əmikdəx» دېيىلىدۇ. بىر يەرلىك بولغان ئىككى

كىشى «يېرْدَشْ yərdəx» دېيىلىدۇ. يېقىن بىر تۇغقان «قَدَشْ qadax» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قاچا» دېگەن مەنىدىكى «قا qa» سۆزى بولۇپ، ئۇنىڭغا «دَشْ dax» قوشۇلغاندا، «بىر قاچىدا[I 529]يەنى ئانىنىڭ قارنىدا بىللە ياتقان» دېگەن بولىدۇ. «كُنكُلْدَشْ køŋüldəx» سۆزىمۇ شۇنداق بولۇپ، «قەلبداش، يۈرىكى بىر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. يۇقىرىدىكى «تُودَشْ tüdəx» سۆزىمۇ شۇنداق ياسالغان بولۇپ، «رەڭگى بىر»، «تۇرداش» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ.

تِيدِشْ tidïx تىيىش، توسقۇنلۇق، توسقۇن بولۇش.

كاكُشْ kəküx ئىشىشقا سۈرۈلىدىغان دورا، دېۋىرقاي.

بالِغْ balïoq ياردار. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُرْمِشْ اَزُنْ بُسُوغِنْ قِلْمِشْ اَنِ بالِغْ *urmïx azun pusuoqïn kïlmïx anï balïoq*

اَمْ سَمْ اَنكَرْ تِلانِبْ سِزْدا بُلُرْ يَقِغْ *əm səm aŋar tilənip sizdə bulur yakïoq*

[دۇنيا تۇزىقىنى قۇرۇپ، ئۇنى ياردار قىلدى،
ئۇنىڭغا دورا ـ دەرمان ئىزدىسە، داۋانى سىزدىن تاپىدۇ.]

ئۆزىنىڭ ھالىنى ئېيىتىپ شۇنداق دەيدۇ: زامان مېنى جاپا ـ مۇشەققەت تۇزىقىغا ئىلىندۇرۇپ، ياردار قىلدى: كېيىن چارىسىنى ئىستىدى ۋە سېنىڭ يېنىڭدا دورا ــ داۋا تاپتى.

تاتِغْ tatïoq تاتىق ~ تېتىق: تاتلىق. بۇ سۆز «تاتِغْ تالِغْ *tatïoq talïoq*» دەپ قوشۇپ ئېيتىلىدۇ.[I 530]

بِيشِكْ bəxik بۆشۈك.

دِيدَكْ dədək كېلىنىنىڭ يات كىشىلەرگە كۆرۈنمەسلىك ئۈچۈن بېشىغا ئارتقان پۈركەنچىسى.

بِيلَكْ bələk بۆلەك، سوۋغات، تارتۇق.

تُونَكْ tünək قاماقخانا، زىندان. بارسغانچە.

سُوجِكْ süqik چۈچۈك، تاتلىق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ تاتلىقى.

سُوجِكْ süqik هاراق، مەي. بۇ سۆز بۇ يەردە يۇقىرىقى سۆزنىڭ ئەكسىچە بولغان ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. ئىلى ۋادىسىدا ياشىغۇچى ياغما، توخسى، چىگىل قەبىلىلىرى هاراقنى «قِزِلْ سُوجِكْ *kïzïl süqik*» دەيدۇ.[205]

سِيزِكْ səzik سېزىك، گۈمان؛ پىكىر.

كُوبِكْ küpik پاختىلىق تون.

كُوشِكْ kөxik پۈركەنچە، پەردە؛ پاناھ.

كُولِكْ kөlik كۆلەڭگە، سايە.

قاغِلْ kˌaoɣïl ئۇزۇم نوتىلىرىنى باغلايدىغان تال چۇبۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قل ساقي قَلْماسْ قاغِلْ باغي// يَزْلْماسْ[531] I

kˌal savï kˌalmas kˌaoɣïl baoɣï yazïlmas

قېرىلار سۆزى بىكار كەتمەس، تال چۇبۇق باغ يېشىلمەس.

بِيرِمْ bərim بېرىم، قەرز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلِمْجي اَرْسْلانْ بِيرِمْجي سِجْغانْ *alïmqï arslan bˌərimqi sïqoɣan*

ئېلىمچى ئارسلان، بېرىمچى چاشقان.

بِيجِنْ biqin مايمۇن.

بِيجِنْ biqin بىچىن (مايمۇن). تۈركىي خەلقلەردىكى ئون ئىككى مۇچەل يىل نامىلىرىدىن بىرى.

تِيمِنْ təmin ھېلى، بايا. تِيمِنْ كِلْدِمْ *təmin kəldim* — ھېلى كەلدىم.

جُوذِنْ qoždïn چويۇن · جُوذِنْ اَشِجْ *qoždïn axiq* — چويۇن قازان.

سُوغُنْ sooɣun پىياز. بۇ سۆز «سُوغَنْ *sooɣan*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

سُوغَنْ sooɣan: سُوغَنْ يِلانْ *sooɣan yïlan* — بوغما يىلان.

سِيغُنْ sïoɣun بۇغا. يىلتىزى ئادەمگە ئوخشايدىغان، جىنسىي ئاجىزلىققا داۋا بولىدىغان گىياھ «سِيغُنْ اُتِي *sïoɣun oti* — ئادەمگىياھ» دەپ ئاتىلىدۇ. پارسچە «اِسْتَرْنك»// [532] I دېيىلىدۇ. بۇ ئوتنىڭ ئەركىكى ۋە چىشسىز بولۇپ، ئەركىكى ئەرلەرگە، چىشسىز ئاياللارغا ئىشلىتىلىدۇ.

سيغُنْ sïoqun سۇغۇن. سـيغُنْ سَـمُرْ *sïoqun samur* — سـىغۇن سامۇر. بۇغراخانغا زەھەر بېرىلگەن يەرنىڭ نامى.

جاذَنْ qażan چايان.

لاجـنْ laqïn لاچىن. بۇ بىر خىل يىرتقۇچ قۇش. باتۇر يىگىتلەرمۇ «لاجـنْ *laqïn*» دېيىلىدۇ.

فاعولْ faul شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

قاتُونْ k¸atun خوتۇن، خېنىم. ئافراسىياپنىڭ قىزلىرىغىلا خاس نام. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

خانْ ايشي بُلْسا قاتُونْ ايشي قَلِيرْ

han ïxï bolsa k¸atun ïxï k¸alïr

خاننىڭ ئىشى بولسا، خېنىمنىڭ ئىشى قېلىپ تۇرار.

بۇ ماقال ئەرەبلەرنىڭ «اِذَا جَاءَ نَهْرُاللهِ بَطَلَ نَهْرُ عِيسٰى» 206 دېگەن ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ.

قاغُونْ k¸aoqun قوغۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

533 I

قاغُونْ قَرْما// بُلْسا اِذيسي اِكّي اَلكِنْ تَكِيرْ

k¸aoqun k¸arma bolsa iżisi ikki əlkin təgir

قوغۇن تالانسا، ئىگىسىمۇ ئىككى قولى بىلەن تالار.

بۇ ماقال مال ئىگىسىنىڭ ئۆز مېلىغا بولغان ھېرىسلىقىنى كۆرسىتىشكە ئىپتىلىدۇ.

لاغُـونْ laoqun ئىچى چۆچەككە ئوخشاش ئويۇلغان ياغاچ ئاياق. ئۇنىڭ بىلەن سۈت، قېتىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ئىچىلىدۇ.// 534 I

بُقاجْ اَرْتْ buķaq art بۇقاچ ئارت. بىر داۋاننىڭ نامى.

بُقـــاجْ buķaq ساپال قاچا. «اَشِـــجْ بُقـــاجْ *əxiq buķaq* — قازان - قومـۇچ» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

تَتارْ tatar تاتار. تۈرك خەلقلىرىدىن بىرى.

تَغارْ taoqar تاغار. ئىچىگە بۇغداي ۋە باشقا نەرسىلەر قاچىلىنىدىغان قاپ.

تَقارْ tavar تاۋار، مال.

جَقارْ qavar چاۋار، تۈتۈرۈق. بۇ سۆز «جَقارْ جُقارْ *qavar // quvar*[535 I] — چاۋار - چاتقال» شەكلىدە جۈپ سۆز بولۇپ كېلىدۇ.

سُقارْ sokar مۈڭگۈزسىز ھايۋان: ئايپاڭباش ئادەم. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ مۈڭگۈزى يوق قوي «سُقارْ قُوىْ *sokar koy*» دېيىلىدۇ.

خُزارْ hozar خوزار. تۈرك ئەللىرىدە بىر يەرنىڭ نامى.

كُفازْ küvəz تەكەببۇر، ھاكاۋۇر.

مَرازْ maraz قاراڭغۇ كېچە.

مَـــرازْ maraz مەدىكار، كۈنلۈكچى. بۇ سۆز ئارغۇ ۋە ياغما تىللىرىدا «خِيـــارْ مَـــرازْ *hïyar maraz*» دېيىلىدۇ.

تَشُوغْ taxuoq توشۇق. توشۇشقا بولىدىغان مال ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

تُشاغْ tuxaoq تۇشاق ~ چۇشەك. ئات چۇشىكى. ئاتنىڭ ئالدى پۇتىنى چۇشەپ قويىدىغان چۇشەك.

بَجاقْ baqak خرىستىئانلارنىڭ روزىسى.

تَلاقْ talak تال. ئادەمنىڭ تېلى.

تِلاقْ tïlak ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى. چىگىلچە.

سُلاقْ sulak تال. قىپچاقچە. بۇ سۆزدىكى «س – s» ھەرپى //«ت – t»[536 I] ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇ ئەرەبچىدىكى «سِتٌّ» ۋە «سِدْسٌ» سۆزلىرىنىڭ «طَسْتٌ» ۋە «طَسٌّ» سۆزلىرىدىن ئۆزگەرگىنىگە ئوخشايدۇ. نەھۋ ئالىملىرى بۇنداق ئۆزگىرىشكە تۆۋەندىكى شېئىرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىدۇ: جَزىٰ اللّٰهُ بَنِي السَّعْلَاتِ عَمْراً وَقَابُوسَ شِرَارَ النَّاتِ . بۇ يەردىكى «نات» سۆزى «ناس» ئورنىدا كەلگەن.

بُدِيكْ büdik ئۇسسۇل. ئويناىدىغان ئۇسسۇل.

بَزاكْ bəzək بېزەك، زىننەت. بۇ سۆز «بَزَكْ bəzək» دەپمۇ يېزىلىدۇ.

تِراكْ tərək تېرەك.

تِلاكْ tilək تىلەك.

تُلاكْ tülək تۇلەك. تُلاكْ يِلْقِي tülək yilqi — تۇلىگەن يىلقا، تۇلىگەن مال.//[207]

تُكالْ tügəl تۇگەل. تولۇق. پۈتۈن بولغان نەرسىمۇ «تُكالْ tügəl» دېيىلىدۇ. تُكالْ اَلْغِلْ tügəl alqil — تۇگەل ئالغىن.

قِقالْ kˌïval: قِقالْ بُرُنْ kïval burun — قاڭشارلىق، چىرايلىق// قىز[537 I] بۇرۇن. بۇنداق بۇرۇن ھەممە كىشىگە ياقىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدِي سَنِي قِيزْ	ardï sənï kïz	[ھارغۇزدى سېنى قىز،
بُودِي اَنِكْ تالْ	bodï anïŋ tal	بويى ئۇنىڭ تال،
يَيْلِرْ اَنِكْ اَرْتُجِي	yaylïr anïŋ artuqï	يېيىلۇر ئۇنىڭ ئارتۇچى،
بُرْنِي تَقِي قِقالْ	burnï takï kïval	بۇرنى تېخى قىز بۇرۇن.]

بىر قىزنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: زىلۋا بويلۇق قىز سېنى ئالداپ كەتتى، ئۇنىڭ بويى خۇددى ئارتۇچ دەرىخىدەك ئېگىلەتتى؛ بۇرنىمۇ قاڭشارلىق، كېلىشكەن بۇرۇن ئىدى.

جُرامْ quram يېنىك ئوق ئېتىش. بۇ ئۇسۇلدا ئېتىلغان ئوق ئادەتتىكى ئوقلاردىنمۇ يىراققا بارىدۇ. ئاتقان ئادەم// 538 I ئوڭدىسىغا يېتىپ ئاتىدۇ. بۇنداق ئېتىلغان ئوق «جُرامْ اُقي quram okï» دېيىلىدۇ.

قُرامْ k,uram: قُرامْ كِشيلارْ kuram kixilər —— خۇددى خاقانلىڭ يېنىدا ئولتۇرغانىدەك، دەرىجىلىرىگە قاراپ تەرتىپ بىلەن ئولتۇرغان كىشىلەر. «كِشِلارْ قُرامْ اُلْتُرُدِيلارْ kixilər kuram olturdilar —— كىشىلەر قۇرامىغا قاراپ ئولتۇرۇشتى» دېيىش ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن.

بُلانْ bulan بۇلان. قىپچاق ئەللىرىدە ياشايدىغان بىر خىل يوغان ۋەھشىي ھايۋان. كىشىلەر ئۇنى ئوۋلايدۇ. ئۇنىڭ بېشىدا ئىچى كاۋاك، ئاغزى ئاسمانغا قاراپ تۇرىدىغان بىر مۈڭگۈزى بولىدۇ. ئۇنىڭغا قار ۋە يامغۇر سۇيى يىغىلىپ قالىدۇ، چىشسىز چۆكسە ئەركىكى، ئەركىكى چۆكسە چىشسىز ئۇنىڭدىن سۇ ئىچىدۇ.

تِكِينْ təgin بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «قۇل» دېمەكتۇر. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، رەڭگى كۈمۈشتەك ساپ قۇل «كُمُشْتِكِينْ kümüx təgin»، قەھرىمان قۇل «اَلْبْ تِكِينْ alp təgin»، ئايىغى ياراشقان قۇل «قُتْلُغْ تِكِينْ kutluq təgin» دېيىلىدۇ. كېيىن بۇ سۆز پەقەت خاقان ئائىلىسىنىڭ بالىلىرىغىلا خاس بولۇپ قالغان. كېيىنچە، بۇ سۆز بىرەر يىرتقۇچ ھايۋاننىڭ نامى ياكى شۇنداق سۆز بىلەن بىرلىكتە ئىشلىتىلىدىغان بولدى. مەسىلەن:// 539 I «جَغْرِي تِكِينْ qaqri təgin —— قارچىغا تېگىن»، «كُجْ تِكِينْ küq təgin —— كۈچلۈك تېگىن» دېگەنگە ئوخشاشلار.

بۇ سۆزنىڭ ئافراسىياپ ئوغۇللىرىغا قانداق كۆچكەنلىكىگە كەلسەك، ئۇلار// 208 ئۆز ئاتىلىرىنى كۆپ ھۆرمەتلەپ، ناھايىتى چوڭ كۆرەتتى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر ئىشتا ئاتىسىغا مۇراجىئەت قىلسا ياكى خەت يازسا، ئۆزلىرىنى تۆۋەن تۇتۇپ «قۇلىڭىز پالانى مۇنداق قىلدى، قۇلىڭىز پوكۇنى ئۇنداق قىلدى» دەيتتى. كېيىنچە بۇ سۆز ئۇلارغا ئات بولۇپ قالدى. باشقا قۇللاردىن ئۇلارنىڭ ئېتىنى

پەرقلەندۇرۇش ئۇچۇن، بۇ سۆزنىڭ يېنىغا يەنە بىرەر نەرسە قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان بولدى.

تُزُونْ tüzün تۈزۈتلۈك، مۇلايىم، ياۋاش ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُزُنْ بِرْلا اُرُشْ اُوتُونْ بِرْلا تِرَشْما

tüzün birlə urux utun birlə tiraxmə

ياۋاش بىلەن ئېيتىش، ئېغىربىكنى كۆتۈرەر،

ئەسكى بىلەن تەڭ بولما، سېنى يەرگە قارىتار.

چۇنكى، سېنىڭدىن ئۆتۈپ كەتكەن تەقدىردىمۇ ياۋاش ئادەم كۆتۈرۈپ كېتىدۇ؛ ئەمما ئەسكى ئادەم ساڭا زادى يول قويمايدۇ.

تُكُنْ tökün داغ، تامغا.

تُمانْ tuman تۇمان.

جَرُونْ qarun چىنار. ياغمىچە.// I 540

جِكِينْ qikin چۇجگۇن ئوت. ئۇزۇملۇك باغلاردا ئۆسىدىغان بىر خىل باشاقلىق ئوت. ئۇنى ھايۋانلار يەيدۇ.

جِكِين qəkin: جِكِينْ يِيي *qəkin yïpï* — چېكىم يىپى. مەشۇت يىپ.

جِكِين qəkin چەكمە. يىپەك رەختكە زەر بېسىش. جِكِينْ جِكْنادِي *qəkin qəknədi* — (يىپەك رەختكە) زەر بېسىلدى.

سَمانْ saman سامان. چىگىلچە.

قُلانْ kˌulan قۇلان. ياۋا ئېشەك.

قَبانْ kˌaban قابان. ئەرلەر ئىسمى.

قُتانْ kˌutan قۇتان. ئەرلەر ئىسمى.

كُكانْ kögən كۆگەن. سېغىن ۋاقتىدا موزاي ياكى ئوغلاقنىڭ بوينىغا باغلايدىغان ئارغامچا. يل كُكانْ *yəl kögən* — ھەسەن - ھۈسەن.// I 541

تېكىست

تُرْبِي turbï ئەگەشكۈچى، يارەمچى.

كُرْبَا kərpə: كُرْبَا اُوتْ *kərpə ot* — كۆرپە ئوت، قايتا ئۆسكەن ئوت. كُرْبَا يِمِشْ *kərpə yəmix* — ئىككىنچى پىششىقتىكى يېمىش. يازدا تۇغۇلغان ئوغۇلمۇ «كُرْبَا اُغُلْ *kərpə oqul*» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك ۋاقتىدىن كېيىن تۇغۇلغان قوزا، ئوغلاق ۋە موزايغىمۇ «كُرْبَا *kərpə*» سۆزى قوشۇپ ئېيتىلىدۇ.

كِرْبِي kirpi كىرپە. كىرپىنىڭ چوڭى «اُقْلُغْ كِرْبِي *okluq kirpi*» دېيىلىدۇ.

جَتْبَا qatpa يېزا ئاقساقىلىنىڭ ئېرىق ـ ئۆستەڭ قېزىشقا، تۇغان تۇتۇشقا چىقمىغانلاردىن ئالىدىغان سېلىقى. چىگىلچە. 209 542 I ///

كَنْبَا kənpə كامپا، بىر خىل ئوتنىڭ ئىسمى. كەنچەكچە.

بَرْتُو bartu كەمزۇل، قىسقا پەلتو.

بُرْتَا burta ئالتۇن ۋاراق، زەر ۋاراق.

تَخْتُو tahtu ئېگىرىلمىگەن مەشۇت.

سُكْتِي søkti كېپەك. بارسغانچە.

سُقْتُو sok¸tu ھېسىپنىڭ بىر خىلى. جىگەر بىلەن گۆش دورا ـ دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئۇچەيگە تىقىلىدۇ، ئاندىن پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ.

قِفْتُو k¸ïvtu قايچا. چىگىلچە.

كِرْتُو kirtü قەسەم.

كِرْتُو kirtü ئىشەنچلىك، ھەقىقىي، راست؛ توغرىلىق، راستلىق. ئۆلگەن كىشى توغرىسىدا «اُلْ كِرْتُو يِيرْدَا اُلْ *ol kirtü yərdə ol*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇ راستلىق جايىدا، ئۇ توغرۇلۇق يالغان ئېيتىشقا بولمايدۇ» دېمەكتۇر. شۇنىڭدىن

ئېلىنىپ، «اُلْ تَنْكْرِيكا كِرْتِنْدِي *ol tŋrigə kirtindi* — ئۇ تەڭرىگە ئىشەندى، پەيغەمبەرنى تەستىقلىدى» دېيىلىدۇ.

بَرْجا barqa بارچە، ھەممە. بَرْجا كَلْدِيلارْ *barqa kəldilər* — ھەممىسى كەلدى. I 543 //

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُلْدَجِيقا مِنكْ يَغاقْ بَرْجا بِلا اَيْرُقْ تَياقْ

qoldaqïqa mïŋ yaqaq barqa bilə ayruq tayaq

تىلەمچىگە بەر مىڭ ياڭاق، تايانغىلى بەر تاياق.

تىلەمچىگە مىڭ ياڭاق بېرىش مېنىڭ بۇرچۇم، ئۇنىڭ ئۈستىگە تايانغىلى ھاسا تاياقمۇ بېرىمەن.

تَرْجِي tərqi كۈنلۈكچى، مەدىكار.

تُنْجُو tunqu لوقما.

جُمْجا qəmqə چۆمۈچ، ئوغۇزچە.

جِنْجُو jinqü ئۇنچە، مەرۋايىت. ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىدا، بۇ سۆزنىڭ بېشىدىكى «ج – *j*» ھەرپى «ى – يا»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

جَنْجُو qanqu نوغۇچ. خېمىر يايىدىغان ئەسۋاب.

سِنْجُو sinqü گىرده بىلەن ھەمەك ئارىسىدا بولغان بىر خىل نان، خۈيلىما.

شَنْجُو xənqü شەنچۇ. يۇقىرى چىن يولىدىكى بىر شەھەر. بۇ سۆزنى «ش – *x*» ھەرپىنى سوزۇپ «شانْجُو *xənqü*» ئوقۇش تېخىمۇ توغرا بولىدۇ.

قَمْجِي qamqï قامچا. قِلِجْ قَمْجِي *kïlïq qamqï* — قىلىچلىق قامچا، ئىچىدە قىلىچى بار قامچا. I 544 //

قَمْجِي qamqï ئات، كالا ۋە تۆگە قامچىسى، چۈسى. بۇ سۆز تولىراق «اَتْ قَمْجِيسِي *at qamqïsï* — ئات قامچىسى»نى بىلدۈرىدۇ.

كَفْجِي kəvqi كەمچەن. قەشقەردىن ئۇيغۇر ئېلىگە قەدەر بولغان جايلاردا ئاشلىق ئۆلچەشكە ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئۆلچەم. بىر كەۋچى ئون رېتلىگە[1] تەڭ.

[1] رېتىل — 306 گرامغا تەڭ ئېغىرلىق ئۆلچىمى.

كُمْجُو kəmqü كۆمۈك، دۇنيا دەپنە، كۆمۈلگەن ياكى توپلانغان بايلىق. تَقْغاجْ كُمْجُوسِي *tavoqaq kəmqüsi* —— تاۋغاچ خەزىنىسى، قەدىمكى خەزىنە.

مَنْجُو manqu مانجۇ ~ مانچا. كاسپىلارغا بېرىلمىدىغان ئىش ھەققى. باشقا ئىش ھەقلىرىگە مۇنداق دېيىلمەيدۇ.

بُكْدا bəgdə خەنجەر.

بَلْدُو baldu پالتا.

تَمْدُو tamdu ئوت، تۇتۇرۇق. بۇ «تَمْدُقْ *tamduk*»مۇ دېيىلىدۇ.

جُكْدِي qəkdi: جُكْدِي اُلْخسا *qəkdiuluhsa* —— زاڭاق.

سَمْدا samda سەندەل. پۈتقا كىيىدىغان سەندەل. چىگىلچە.// 545 I

سِنْدُو sïndu// 210قايچا. ئوغۇزچە.

قَمْدُو qamdu بويى تۆت گەز، ئېنى بىر غېرىچ كېلىدىغان بىر پارچە بۆز، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر خانىنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولۇپ، سودا ـ سېتىقتا پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ بۆز كونىرسا، ھەر يەتتە يىلدا بىر قېتىم يۇيۇپ ئۈستىگە باشقىدىن تامغا بېسىلىدۇ.

قَنْدا qanda «قەيەردە، نەدە» دېگەن مەنىدىكى سوراق ئالماش. «قَنْدا اَرْدِينْكْ *qanda ərdiŋ* —— قەيەردە ئىدىڭ؟» بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَيْدا *qayda*» بولۇپ، بۇ يەردىكى «ن – *n*» ھەرپى «ى – يا» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان. «قَيْدا *qayda*» سۆزى بولسا «قَيُودا *qayuda*»دىن كېلىپ چىققان.

قَرْدُو qardu قادى، قارا سوغۇق كۈنلىرى ئېقىن سۇ يۈزىدە پەيدا بولىدىغان ئۈششاق مۇز دانچىلىرى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَرْدُونِي يِنْجُو سَقِنْمانْكْ	*qardunï yinqü saqïnmaŋ*
تُزْغُونِي مَنْجُو سِزِنْمانْكْ	*tuzoqunï manqu səzinməŋ*
بُلْمادُقْ نانْكْ كا سَقِنْمانْكْ	*bulmaduq nəŋgə səvinməŋ*
بِلْكالارْ اَنِي يِيرارْ // 546 I	*bilgələr anï yərər*

[مۇز دانىچىسىنى ئۇنچە ھېسابلىماڭ،
سوۋغاتنى مانچا دەپ سەزمەڭ،
ئېرىشمىگەن نەرسىگە سۆيۈنمەڭ،
بىلىملىك (كىشى)لەر ئۇنى ياقتۇرمايدۇ.]

سۇ يۇزىدە لەيلەپ يۈرىدىغان ئۇششاق مۇز دانىچىلىرىنى ئۇنچە ـ مەرۋايىت دەپ يۇرمە، سوۋغات قىلىنغان يېمەكنى ئىش ھەققى دەپ سانىما؛ تاپالمىغان نەرسىگە سۆيۈنۈپ يۇرمە، مۇنداق قىلىشنى دانىشمەنلەر ياقتۇرمايدۇ.

كَنْدُو kəndü ئۆزى. اُلْ كَنْدُو اَيْدِي *ol kəndü aydi* — ئۇ ئۆزى ئېيتتى.

كُنْدِي kündi پەس، پەسكەش، رەزىل. ئوغۇزچە. اُلْ كُنْدِي كِشِي اُلْ *ol kündi kixi ol* — ئۇ پەسكەش كىشى ئۇ. «اُلْ *ol*» سۆزى بەزىدە جۈملە ئاخىرىدا تەكىت ئۇلانمىسى بولۇپ كېلىدۇ.

مُنْدا munda مۇنداق، بۇ يەردە. اُلْ مُنْدا اُلْ *ol munda ol* — ئۇ مۇنداق ئۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // 547 I

اَمْكَكْ سِزْنْ تُرْغُو يُوقْ مُنْدا تَمُو *əmgəksizin turoqu yok munda tamu*
اَذْكُولُكُكْ كُرْمَذِبْ اَزُنْ جِقارْ *əžgülükü̈g kərməžip azun qïkar*

[بۇ جاھاندا ياشاپ بولماس چەكمەي جاپا،
ھالاۋەتنى كۆرمەي تۇرۇپ دۇنيا تۇگەر.]

بۇ دۇنيادا جاپا ـ مۇشەققەتسىز ياشاش ھېچ مۇمكىن ئەمەس، ھالاۋەت كۆرگۈچە، دۇنيا (ئۆمۈر) تۇگەپ قالىدۇ.

مَنْدا məndə مەنده.

مَنْدُو mandu بىر خىل تۇرك سىركىسىنىڭ ئېتى. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: ئۇزۇم شىرنىسىنى كۆپتە ئېچىتىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ساپ ھاراق قۇيۇپ، بىر كېچە تۇرغۇزغاندىن كېيىن سىركە بولۇپ چىقىدۇ. بۇ سىركىنىڭ ئەڭ ياخشىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بُغْرا buoqra بۇغرا. تۆگىنىڭ بۇغرىسى. «بُغْراخانْ *buoqra han* — بۇغراخان» دېگەن ئات شۇنىڭدىن كەلگەن. // 211

بُكْرِي bügri بۈگرى، ئەگرى - بۈگرى.

تَتْرُو tətrü تەتۈر. ھەر نەرسىنىڭ تەتۈرى.

548 I

تُغْرُو tuoqru قىلىچ، پىچاق ۋە خەنجەرگە ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ سېپىنى چىڭىتىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا تىقىپ قويۇلىدىغان ئىنچىكە تۆمۈر زىخچە.

تَكْرا təgrə چۆرە، ھالقا، دائىرە، كاجۇۋا. قُذُغْ تَكْرَسِي *kužuoq təgrəsi* — قۇدۇقنىڭ كاجۇۋىسى.

جُبْرا qupra كونا كىيىم.

جَغْرِي qaoqrï قارچىغا. جَغْرِي بَكْ *qaoqrï bəg* — چاغرى بەگ. ئەرلەر ئىسمى.

جِغْرِي qïoqrï چىغرىق، چاق. كُوكْ جِغْرِيسِي *kək qïoqrïsï* — پەلەك چاقى.

جِغْرِي qïoqrï تۇگمەن چاقى، چىغرىق. چاقپەلەك، يىپەك ئېگىرىدىغان چاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش غالتەكلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

جَغْرِي اَلِب اَرْقُنْ مُنُبْ اَرْقَرْ يَتارْ *qaoqrï alïp arkun münüp arkar yətər*

اَقْلَرْ كَيِكْ تَيْغَنْ اِذِبْ تِلْكُو تُتارْ *avlar kəyik tayoqan ïzïp tilkü tutar*[549] I //①

[قارچىغا ئېلىپ، ئارقۇن (شالغۇت ئات) مىنىپ ئارقارغا يېتەر،
كېيىك ئوۋلار، تايغان قويۇپ تۈلكە تۇتار.]

قارچىغىسىنى قۇشلىتىپ، ئارغىماق ئېتىغا مىنىپ، ئارقار قوغلايدۇ ۋە ئۇنىڭغا يېتىۋالىدۇ؛ ئۇزۇن قۇلاق، ئىنچىكە بەل تايغىنى بىلەن كېيىك ۋە تۈلكىلەرنىمۇ ئوۋلايدۇ.

سَغْرِي saoqrï ساغرا، تېرە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، يەرنىڭ يۈزى ياكى تېرىسى «يِرْ سَغْرِيسِي *yər saoqrïsï*» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك «كِشِي سِغْرِيسِي يُوزْ *kixi saoqrïsï yüz* — كىشى ساغرىسى يۈز» دېيىلىدۇ. چۈنكى، ئادەمنىڭ يۈزى ئىسسىق ـ سوغۇقتا كۆپ ئۈچراپ تۇرغاچقا، يۈزنىڭ تېرىسى چىڭ ۋە چىدامىلىق بولىدۇ.

سِغْرا sïoqra ساي. ئىككى تاغ ئارىسىدىكى كەڭ ۋادا. ئوغۇزچە.

---

① بۇ شېئىر مۇشۇ سۆزدىن بىر سۆز ئالدىن كەلگەن «جَغْرِي *qaoqrï*— قارچىغا» سۆزىگە كەلتۈرۈلگەن مىسال ئىكەنلىكى ئۆزلۈكىدىن مەلۇم. ئەمما، يازما نۇسخىدا مۇشۇ ئورۇندا بېرىلگىنى ئۈچۈن بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

سُقْرِي süvri قىلىچ، نەيزە، مۇنار ۋە زىخقا ئوخشاش ئۇچلۇق نەرسىلەر.

سُقْرُو suk,ru سۇقۇنۇپ، رۇخسەتسىز. اَقْكا سُقْرُو كِرْدِمْ *avgə sukru kirdim* — ئۆيگە سۇقۇنۇپ كىردىم.

كُسْرِي küsri قوۋۇرغا.

كُفْرا küvrə ئۆلگەن ھايۋاننىڭ ئىچى - قارنى تۆگەپ، گۆشى سۆڭەككە يېپىشقان ھالدا قۇرۇپ قالغان گەۋدىسى. // 550 I

كَكْرا kəkrə كەكرە. تۆگە يەيدىغان ئاچچىق ئوت.

بَنْزِي banzï ئۇزۇم ئۇزۇلۇپ بولغاندىن كېيىن بېدىشتا قېپقالغان ئۇزۇم. // 212 گەنچەكچە.

سُنْزِي sunzï بۇرگە جىنسىدىكى بىر جانۋار. مەن ئۇنى «پىت» مىكىن دەپ ئويلايمەن.

جَقْزُو qavzu تاغدا ئۆسىدىغان، غولى، شېخى ۋە مېۋىسى قىزىل بىر خىل دەرەخ. مېۋىسى ئاچچىق بولىدۇ. خوتۇنلارنىڭ بارماقلىرى قىزىللىقتا شۇنىڭغا ئوخشىتىلىدۇ.

كَنْزِي kənzi قىزىل، سېرىق، يېشىل ۋە شۇنىڭدەك رەڭلەردىكى بىر خىل چىن دۇردۇنى.

بُخْسِي buhsï بىر خىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى. بۇ يېمەكلىك مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قاينىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۇستىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ، ئاندىن ھەسەل ۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قۇيۇپ، شۇ پېتى ئېچىتىلىدۇ. تەييار بولغاندا، بۇغدىيى يېيىلىدۇ، سۈيى ئىچىلىدۇ.

تُخْسِي tohsï توخسى، قۇياستا ياشايدىغان بىر تۈرك قەبىلىسى. «تُخْسِي جِكِلْ *tohsï qigil*» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تَقْسِي təvsi داستىخان، شىرە.

تُمْسا tümsə مۇنبەر. ئارغۇچە. بۇ سۆز ساپ تۈركچە ئەمەس. // 551 I

خَفْسِي havsï قۇتىچاق، كىچىك قۇتا.

تُتْشِي tutxï تۇتاش، يانداش، قوشنا. اَنِكْ يِرِي مَنِكْ يِرْكا تُتْشِي اُلْ *anïŋ yəri mənïŋ yərgə tutxï ol* — ئۇنىڭ يېرى مېنىڭ يېرىمگە تۇتاش. بۇ سۆزدە «ش - x» بىلەن «ج - q» ھەرپلىرى ئوخشاش كېلىۋېرىدۇ. شۇڭا، بەزى شېۋىلەردە «تُتْجِي *tutqï*» ۋە «تُتاشِي *tutaxï*»مۇ دېيىلىدۇ. مَنْ سَنكا تُتاشِي بَرِيرْمَنْ *mən saŋa tutaxï barïrmən* — مەن ساڭا دائىم بارىمەن.

جَخْشُو qahxu كۆز ئاغرىقىغا داۋا بولىدىغان بىر خىل ئوت. بۇ سۆز ساپ تۈركچە ئەمەس.

قَرْشِي k,arxï خان ئوردىسى.

قَرْشِي k¸arxï قارشى، ئەكسى، زىت. تُونْ كُونُكْ قَرْشِيسِي اُلْ *tün künüŋ k¸arxïsï ol* — تۈن كۈننىڭ قارشىسى ئۇ.

قَرْشِي k¸arxï ئىككى بەگ ئارىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق. اُلْ بَكْ اَنِكْ بِرْلا قَرْشِي اُلْ *ol bəg anïŋ birlə k¸arxï ol* — ئۇ بەگ ئۇنىڭ بىلەن قارىمۇ قارشى ئۇ.

قَقْشِي k¸avxï قوشۇما. قَقْشِي قاشْ *k¸avxï k¸ax* — قوشۇما قاش.// I 552

بَتْغَا patoqa تۇماق تىكىلىدىغان تېرە ۋە كىگىزنى قويۇپ كېسىدىغان كېسىمچى تاختىسى.

تُزْغُو tuzoqu يولغا چىققان تۇغقان ياكى تونۇشلارغا يوللۇق ئۈچۈن بېرىلىدىغان يېمەكلىك.

تَمْغا tamoqa تامغا. خاقان ۋە باشقىلارنىڭ تامغىسى.

تَمْغا tamoqa تارماق. دېڭىز، كۆل ۋە دەريالارغا قۇيۇلىدىغان سۇنىڭ بىر تارمىقى، قولتۇق، كېمە ياكى قېيىق توختايدىغان يەرمۇ شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ.// 213 شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

tamoqa suvï taxra qïkïp taoqïoq otər تَمْغا سُقِي تَشْرا جِقِبْ تاغِغْ اُتارْ

artuqlarï təgrə ünüp tizgin yətər اَرْتُجْ لَرِي تَكْرا اُنُبْ تِزْكِنْ يَتارْ

[تامغا سۇيى تېشىپ چىقىپ تاغدىن ئۆتەر،
ئارتۇچلىرى تىزگىن كەبى قاتار ئۆسەر.]

تارماق ئېقىن سۇيى تېشىپ، تاغ ئارىلاپ ئۆتىدۇ: ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئارتۇچ دەرەخلىرى تىزگىنەك قاتار ـ قاتار ئۆسىدۇ.

جُفْغا quvoqa تېز يۈرەر پوچتىكەشنىڭ يولدا ئالماشتۇرىدىغان// I 553 ئېتى. مەلۇم مەنزىلگە بارغاندا، ئورنىغا باشقىسىنى مىنىپ كېتىدۇ.

جُفْغا quvoqa باشلامچى، يول باشلىغۇچى. قىپچاق ۋە ئوغۇز تىللىرىدا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

k¸alïn k¸ulan quvoqasïz bolmas قَلِنْ قُلانْ جُفْغاسِزْ بُلْماسْ

قۇلان پادىسى يول باشلىغۇچىسىز بولماس.

بۇ ماقال بىركىمنى باشقىلارغا ئەگىشىش لازىم بولغان بىر ئىشتا شۇنداق قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

سُرْغُو soroɣu شورىغۇچ، ھەجامەت. قان ئېلىش (شوراش) ئەسۋابى.

سَلْغا saloɣa: سَلْغا اَتْ *saloɣa at* —— ئاغزى قاتتىق ئات.

قَبْغا kˌapoɣa قاپقا، قوۋۇق، دەرۋازا.

قَذْغُو kˌażoɣu قايغۇ.

قُدْغُو kˌudoɣu چۈش.

قَرْغا kˌaroɣa قارغا ~ قاغا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَرْغا قَرِيسِنْ كِمْ بِلِيرْ كِشِي اَلاسِنْ كِمْ تَبارْ

kˌaroɣa kˌarïsïn kim bilir kixi alasïn kim tapar

قاغىنىڭ قېرىسىنى كىم بىلەر، كىشىنىڭ ئالىسىنى كىم تاپار.

قاغىنىڭ قېرىسىنى كىم تونۇيالايدۇ، ئادەمنىڭ ئىچىدىكىنى كىم بىلەلەيدۇ.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // 554 I

قَرْغا قَلِي بِلْسا مُنِكنْ اُلْ بُزْ سُقارْ *kˌaroɣa kˌalï bilsə muŋïn ol buz sokˌar*

اَڤْجِي يَشِبْ تُزَقْ تَبا مَنْكْكا يَقارْ *avqï yaxïp tuzakˌ taba məŋgə yakˌar*

[قاغا (ئاچلىق ـ تەشنالىق) دەردىنى بىلسە، ئۇ مۇز چوقۇيدۇ،
ئوۋچى يوشۇرۇنۇپ ياتسا، تۇزاقتىكى دانغا يېقىنلىشىدۇ.]

قاغا ئاچلىق ـ تەشنالىق دەردىنى سەزسە، مۇزنى چوقۇيدۇ، يوشۇرۇنۇپ ياتقان ئوۋچىنى كۆرمەي، ئۇنىڭ تۇزىقىدىكى دانىنى يەيمەن، دەپ بالاغا قالىدۇ.

قُرْغُو kˌuroɣu: قُرْغُو اَرْ *kˌuroɣu ər* —— تەنتەك ئادەم، يېنىك تەبىئەتلىك ئادەم.

قَرْغُو kˌaroɣu قاراۋۇل تۇرا. ئېگىز دۆڭلەرگە قۇرۇلغان تۇرا. دۇشمەن كۆرۈنگەن ھامان ھەممەيلەننىڭ جەڭگە تەييار بولۇشى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوت يېقىلىدۇ.

قَشْغا kˌaxoɣa قاشقا. قَشْغا قُوىْ *kˌaxoɣa kˌoy* —— قاشقا قوي، پىشانىسىدە ئېقى بولغان قوي. قَشْغا اَتْ *kˌaxoɣa at* —— قاشقا ئات، پىشانىسىدە ئېقى بولغان ئات. پىشانىسىدە ئېقى بولغان تۆگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَشْغا kˌaxoɣa: قَشْغا بُغْرا *kˌaxoɣa buoɣra* —— قاشقا بۇغرا. ئىككى يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك نامى. // 555 I

قَمْغِي kˌamoɣï قىڭغىر ـ قىيسىق نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، يۈزى قىيسىق ئادەمگىمۇ

«قَمْغي يُوزْلُكْ *kamoqï yüzlüg*» دەيىلىدۇ.

تَلْقا təlvə تەلۋە، سىراق.

قَلْقا k¸alva ئۆگەنگۈچىلەر ئوقى. تۆمۈر باشاق ئورنىغا بىر تال يۇمىلاق ياغاچ بەكىتىلگەن ئوق.[214]//

بُرْقي burk¸ï پۇرۇك. بُرْقي نانْكْ *burk¸ï nəŋ* — پۇرۇك نەرسە، ئادەمنىڭ قورۇق باسقان پېشانىسىگە ئوخشاش قورۇلغان ياكى تۇرۇلگەن نەرسە.

تَرْقا tark¸a تەركە ئۇزۇم، غوراپ، غورا ئۇزۇم. «تَلْقا *talk¸a*»مۇ دەيىلىدۇ.

تُرْقُو tork¸u تورقا، تاۋار ـ تورقا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَقْغاجْ خانّكْ تُرْقُوسي تَلِمْ تَنْكْلامَذِبْ بِجْماسْ

tavoqaq hannïŋ tork¸usï təlim təŋləməżip pïqmas

تاۋغاچ خاننىڭ تورقىسى تولا، ئۆلچىمەي پىچماس.

بۇ ماقال ھەرقانداق ئىشتا پۇختا بولۇپ، ئىسراپچىلىق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

تَلْقا talk¸a تەركە ئۇزۇم، غوراپ، غورا ئۇزۇم. بۇ سۆزدە «ل – *l*» ھەرپى «ر – *r*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان.[556 I]//

تَلْقُو talk¸u تولغانغان، ئېشىلگەن نەرسە. تَلْقُو يِشغْ *talk¸u yïxïoq* — تولغانغان تانا.

جَنْقا qank¸a بىر خىل تۇزاق.

قَتْقي k¸atk¸ï: قَتْقي كِشي *k¸atk¸ï kixi* — بوينى قاتتىق كىشى.

قُتْقي k¸utk¸ï: قُتْقي اَرْ *k¸utk¸ï ər* — مۇلايىم ئادەم، كەمتەر ئادەم.

بَرْكا bərgə ئوغرىنى ياكى ئېشەكنى ئۇرىدىغان قامچا ياكى چىۋىق.

بُرْكا bürgə بۇرگە. بىر يەردە جىم تۇرمايدىغان تەنتەك كىشىمۇ «بُرْكا كِشي *bürgə kixi*» دەيىلىدۇ.

بِيرْكُو bərgü بەرگۈ، بېرىش. قەرز. اَنِكْ مَنكا بِيرْ اَتْ بِيرْكُوسي بارْ *anïŋ maŋa bir at bərgüsi bar* — ئۇنىڭ ماڭا بىر ئات بېرىشى بار.

بَلْگُو bəlgü بەلگۇ ~ بەلگە، نىشان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُتْ بَلْگُوسِي بِلِكْ *kut bəlgüsi bilik* بەخت بەلگىسى بىلىم.

بِلْكا bilgə ھېكىم، دانىشمەن، پەيلاسوپ.

بِلْكا bilgə ئالىم، بىلىمدان.// I 557

بِلْكا bilgə ئاقىل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِلْكا اَرِكْ اَذْكُو تُتُبْ سُوزِنْ اِشِتْ *bilgə ərig əžgü tutup sözin ẹxit*

اَرْذَمِنِي اُكْرَنَبَنْ اِشْقا سُرا *əržəmini öyrənipən ïxkа sora*

[بىلىملىك ئادەمنى ئىززەتلەپ، سۆزىنى ئىشىت،
پەزىلىتىنى ئۆگىنىپ، ئىشقا ئاشۇر.]

ئالىم، دانىشمەن ۋە ئاقىل كىشىلەرگە ياخشىلىق قىل، ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلا، ئەردەم (پەزىلەت)لىرىنى ئۆگەن، ئۆگەنگەنلىرىڭنى ئىش يۈزىدە كۆرسەت.

بۇ سۆز «بِلْكا بَكْ *bilgə bəg* — بىلگە بەگ» دەپ ئەرلەرنىڭ ئېتىمۇ بولۇپ كېلىدۇ. بۇ «بىلىملىك بەگ» دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇر خانى «كُولْ بِلْكاخانْ *kөl bilgə han*» دەپ ئاتىلاتتى، بۇ ئەقلى سۇ يىغىلغان يەرگە، يەنى كۆلگە ئوخشاش كەڭ دېگەنلىك بولىدۇ.// 215 شۇنىڭدەك ئەقىللىق كىشى «بُكُو بِلْكا *bəgü bilgə*» دەپ ئاتىلىدۇ.

تِرْكُو tərgü مەزە. داستىخاندىكى ھەر خىل نازۇ نېمەتلەر.

تِرْكِي tərgi داستىخان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِلِنْ تِرْكِي كا تَكِيرْ *tilïn tərgigə təgir*
تىل بىلەن نېمەتكە ئېرىشەر.// I 558

يەنى تىلى يۇمشاق ئادەم نېمەتكە ئېرىشىدۇ. بۇ ماقال «كىشىنىڭ پەزىلىتى ئۆزىنىڭ تىلى بىلەن بىلىنىدۇ» دېگەن مەنىدە ئېيتىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «اَلْمَرْءُ مَخْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِه» دېگەن ماقالغا ئوخشايدۇ.

تَزْكِي təzgi: تَزْكِي بُلْدِي *təzgi boldï* — (يېغا كەلگەنلىكتىن) خەلق ئارىسىدا تېزىش يۇز بەردى.

تِلْكُو tilkü تۈلكە. بۇ سۆز كىنايە تەرزىدە «قىز بالا» دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بىر خوتۇن تۇغسا، تۇغۇت ئانىسىدىن «تِلْكُومُو تُغْدِي اَزُو بُرِيمُو *tilkümu tuoqdï azu bərimu* — تۈلكە تۇغدىمۇ ياكى بۆرىمۇ؟» دەپ سورىلىدۇ. بۇ «قىز تۇغدىمۇ، ئوغۇلمۇ؟» دېگەن بولىدۇ. قىز بالا ناھايىتى شەيتان ۋە يېلىنچاق بولغىنى ئۈچۈن تۈلكىگە، ئوغۇل بالا ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقى ئۈچۈن بۆرىگە ئوخشىتىلىدۇ.

تِلْكا tilgə: بِيرْ تِلْكا اَتْ *bir tilgə ət* — بىر تىلىم گۆش. ئۇزۇنىغا كېسىلگەن ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇزۇنىغا بۆلۈنگەن بىر پارچە يەرمۇ «بِيرْ تِلْكا يِيرْ *bir tilgə yər*» دېيىلىدۇ.

جَجْكا qəqkə بۆزچىنىڭ يىپ تارايدىغان تارغىقى.

جُرْكُو qürkü جو - جو. ئۇششاق بالىلاردىن «سىيگۈڭ بارمۇ؟»// 559 I دەپ سوراشقا توغرا كەلگەندە، «جُرْكُو بارْمُو *qürkü barmu*» دېيىلىدۇ.

بُتْكُو pütkü چوڭ تەرەت. بۇ سۆز پەقەت ئۇششاق بالىلارغىلا ئىشلىتىلىپ، «پوق ئېتەمسەن؟» دەپ سوراشقا توغرا كەلگەندە، «بُتْكُو بارْمُو *pütkü barmu*» دېيىلىدۇ.

جِلْكُو qilgü: جِلْكُو اَتْ *qilgü at* — شىرغا ئات.

سِرْكا sirkə سىركە. ئۇزۇم سىركىسى.

سِرْكا sirkə سىركە. باشتا بولىدىغان سىركە.

كَتْكِي kətki: كَتْكِي اَتْ *kətki at* — تۆشلۈك ئات، بېلى ئىنچىكە، تۆشى كەڭ ئات.

كُتْكِي kətki دۇمبەلچەك، توپا دۆۋىسى.

كَذْكُو kəżgü كىيىم - كېچەك، ئۇستىباش.

كُلْكُو külgü كۈلكە. ئادەمنى تۇيۇقسىز ھوشىدىن كەتكۈزىدىغان تېلىقما (سەكتە) كېسىلىمۇ «كُلْكُو *külgu*» دېيىلىدۇ. اَرْ كُلْكُو بَرْدِي *ər külgü bardï* — ئادەمنى تېلىقما كېسىلى تۇتتى. بۇ سۆز بەزىدە «كُلْتْكُو *kültkü*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

كَرْكِي kərki كەكە.

كُرْكا kərkə ياغاچ ئاياق، ياغاچ تاۋاق. كەنچەكچە.// 560 I

بُتْلُو butlu بۇيلا، چۈلۈك. تۆگىنىڭ بۇرنىغا ئۆتكۈزۈلىدىغان چۈلۈك.// 216

بِرْلا birlə بىرلە، بىللە، بىلەن. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اَرْدِي *ol mənïŋ birlə ərdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن بىللە ئىدى. بەزىدە سۆزنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن «ر – *r*» ھەرپى

تاشلىنىپ، «بِلا bilə» دېيىلىدۇ.

بِبْلِي bibli پىلپىل.

تُبْلُو tuplu گۆر. بىر كىمنى قارغىماقچى بولسا، «تُبْلُوقا تُلْ tupluqa tol» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «گۆرگە كىر» دېمەكتۇر.

تُقْلِي tokˌli توقلا. ئالتە ئايلىق قوزا.

جَفْلِي qavlï لاچىن.

جَغْلا qaoˌla چاغلا. ئۇچ شەھىرىنىڭ چېتىدىكى بىر يايلاقنىڭ ئېتى[1].

شُغْلُو xooˌlu ئىتئۈزۈمى.

بِجْما pïqma: بِجْما يُرِينْجْغا pïqma yorïnqoˌa —— ئورۇلغان بېدە.

مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداشلارنىڭ ئاخىرىغا «م – m» ۋە «ا – ئەلىف» قوشۇلغاندىن كېيىن، پېئىللىقتىن//چىقىپ، توغرىدىن - توغرا ئىسىم بولۇپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىمۇ بايان قىلدىم. 561 I

تُتْما tutma ساندۇق.

تُرْما turma تۇرما، تۇرۇپ. سَرِغْ تُرْما sarïoˌ turma —— سەۋزە. ئارغۇلار سەۋزىنى «كِيزرِي gizri» دەيدۇ، ئۇلار بۇ سۆزنى پارسچىدا سەۋزە مەنىسىدە ئىشلىتىلىدىغان «كَزَرْ qəzər» دېگەن سۆزدىن ئالغان ۋە بۇنىڭدا «ك» ھەرپى بىر ئاز يۇمشىتىلغان. ئوغۇزلار سەۋزىنى «كَشُرْ qəxür» دەيدۇ. بۇ سۆزمۇ پارسلاردىن ئېلىنغان. ئوغۇزلار پارسلار بىلەن ئارىلىشىپ تۇرغاچقا، بىرمۇنچە تۈركچە سۆزلەرنى ئۇنتۇپ، ئورنىغا پارسچە سۆزلەرنى ئىشلىتىدىغان بولۇپ قالغان. مەسىلەن: تۈركچە «قُمْغَانْ kumoqan» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا ئۇلار پارسچىدىكى «اَفتابَه» سۆزىنى «اَفْتَبِي aftabï» شەكلىدە ئىشلىتىدۇ؛ تۈركچە «بَقَنْ bakan —— بويۇن ھالقا» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا ئەرەبچىدىكى «قَلاَدَه» سۆزىنى «قَلِيدَه» شەكلىدە قوللىنىدۇ.

ئوغۇزلارنىڭ تىلى سىلىق تىل. باشقا تۈرك خەلقلىرى تىلىدا بىرى تۇپ، ئىككىنچىسى ئەگەشمە مەنىدە جۇپ سۆز بولۇپ كېلىدىغان ئىسىم ۋە پېئىللارنى ئوغۇزلار جۇپ سۆز شەكلىدە ئەمەس، تاق سۆز قىلىپ قوللىنىدۇ، يەنى ئەگەشمە سۆزنىلا ئىشلىتىدۇ. ھالبۇكى، باشقا تۈرك خەلقلىرى مۇنداق سۆزلەرنى تاق ھالدا// 562 I

[1] ئاقسۇ ئاسۇقنىڭ غەربىدە ئۇچتۇرپان چېگرىسىغا يېقىن يەردىكى ھازىرقى «چاغلاق» رايونى بولۇشى مۇمكىن.

ئىشلەتمەيدۇ. مەسىلەن: بىر نەرسە يەنە بىر نەرسىگە ئارىلىشىپ كەتسە، تۈركىلەر «قَتّي قَرْدي *qattï qardï*» دەيدۇ. بۇ يەردە «قَتّـــي *qattï*» سۆزى تۇپ سۆز بولۇپ، «قَرْدي *qardï*» ئەگەشمە سۆزدۇر. بىر نەرسە يەنە بىر نەرسىگە ئارىلىشىپ كەتسە، ئوغۇزلار پەقەت «قَرْدي *qardï*» دەيدۇ - دە، تۇپ سۆز بولغان «قَتّي *qattï*» سۆزىنى تاشلايدۇ. شۇنىڭدەك، تۈركىلەر «ياخشى - يامان» دېگەننى «اَذْكُـــو يَقْـــلاقْ *əžgü yavlaq*» دەپ جۇپ سۆز شەكلىدە قوللىنىدۇ، «يَقْلاقْ *yavlaq*» سۆزىنى يالغۇز قوللانمايدۇ. ئوغۇزلار بولسا، بۇ سۆزنى يالغۇز قوللىنىدۇ.// 217

تِزْما tizmə ئىشتانباغ. توۋرا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئاغزىنى يىغىپ باغلاش ئۈچۈن يىپتىن توقۇلغان بوغقۇچ.

تَكْما təgmə ھەممە، ھەرقانداق، ئۈچرىغانلا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَكْما كِشي اُوزْ بُلْماسْ ياتْ يَعُقْ تُوزْ بُلْماسْ

təgmə kixi oz bolmas yat yaoquk tüz bolmas

ئۈچرىغانلا كىشى ئۆز بولماس، يات بىلەن تۇغقان تەڭ بولماس.

ئۈچرىغانلا كىشى ئۆز بولمايدۇ، ئۇنىڭغا ئىشىنىپ سىرىڭنى ئېيتىۋەرمە، يات بىلەن تۇغقانمۇ تەڭ بولمايدۇ.

تُكْما tügmə تۇگمە. كۆڭلەك، چاپان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ تۇگمىسى.// 563 I

تِكْما tikmə: تَكْما نانْكْ *tikmə nəŋ* —— تىكمە نەرسە.

جَلْما qalma چالما. قوي، تۆگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ماللارنىڭ قىغىدىن قىشتا قالاش ئۈچۈن كېسەكتەك قىلىپ قۇرۇتۇلغان تېزەك.

سَـــتْما satma ساتما. كېچىسى باغنى قوروش ئۈچۈن دەرەخنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان قاراۋۇللۇق ساتمىسى.

سُزْما süzmə سۈزمە. قېتىق سۈزمىسى.

قَتْما kˌatma: قَتْما يُوغا *kˌatma yuoqa* —— قاتلىما، ياغدا پىشۇرۇلمىغان نېپىز نان.

قَرْما kˌarma بۇلاڭ - تالاڭ. نانْكْ قَرْمـــالادي *nəŋ kˌarmaladï* —— بىر نېمىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى.

قِرْمـــا kˌïrma قىرما، كونۇس. ئۇچى ئۇچلۇق، تۇۋى دۇگىلەك نەرسە. قِرْمـــا تُبِـــقْ *kˌïrma topïkˌ* —— ئۇچى ئۇچلۇق، تۇۋى دۇگىلەك پىلدىرلىغۇچ.

كَسْما kəsmə ياپىلاق ئۇچلۇق نەيزە ياكى ئوق باشقى.

كَسْما kəsmə كەسمە، كوكۇلا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُنْلا بِلا بَسْتِمِزْ *tünlə bilə bastïmïz* [تۇن بىلەن باستۇق،
تَكْما يَنكَقْ بُسْتِمِزْ // *təgmə yaŋakˌ pustïmïz* 564 I ھەر تەرەپتىن بۆكتۇرمە قۇردۇق،
كَسْمالَرِنْ كِسْتِمِزْ *kəsmələrin kəstimiz* ئاتلىرىنىڭ كوكۇلىلىرىنى كەستۇق،
مِنْكْلَقْ اَرِنْ بِجْتِمِزْ *mïŋlakˌ ərin pïqtïmïz* مىڭلاق ئەرلىرىنى سويدۇق.]

ئۇيغۇرلار ئۇستىگە قىلىنغان بىر ھۇجۇم توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: بىز ئۇلارنىڭ ئۇستىگە كېچىسى باستۇرۇپ باردۇق، ھەر تەرەپتىن مۆكۈنۈپ كىرىپ، ھەتتا ئاتلىرىنىڭ كوكۇلىلىرىنى كەستۇق، مىڭلاق ئادەملىرىنى ئۆلتۈردۇق. «مىڭلاق» بىر يەرنىڭ نامى.

بَكْنِي bəkni بۇغداي، تېرىق ۋە ئارپىغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ياسالغان ئىچىملىك.

بَغْنا baoɳna ۋاخىنا، شوتا بالدىقى.

تَغْنا taoɳna: تَغْنا يَقا *taoɳna yava* —— كاسىن دەرىخىنىڭ پوستى. بەزى كېسەللەرگە داۋا بولىدۇ: قېتىققا ئارىلاشتۇرۇپ، سۇيۇقئاشقا سالسا، ئاشنىڭ رەڭگى تۇزلىدۇ.// 565 I

تَكْنا təgnə تەڭنە.

جُرْنِي qurnï تۇرك تېۋىپلىرى ياسىغان بىر خىل سۇرگە دورىسى.

جِكْنا qignə چىنە (باغ تارتىدىغان چىنە). ياغمىچە.

خَسْـــنِي hasnï بالىلارنى سەمرىتىش ئۇچۇن يالىتىلىدىغان بىر خىل دورا. بۇ دورا ھىندىستاندىن كەلتۇرۇلىدۇ.// 218

قُشْنِي kˌoxnï قوشنا. ئوغۇزلار «ن – *n*» ھەرپىنى «ش – *x*» ھەرپىدىن ئالدىن قويۇپ، «قُنْشِي *kˌonxï*» دەيدۇ. ھەر ئىككىسى قائىدىگە ئۇيغۇن ۋە توغرا.

فَعْلانْ fə'lan، فُعْلانْ fu'lan، فِعْلانْ fi'lan شەكىللىرىدىكى سۆزلەر بابى

تُرْبُنْ turbun ئاختۇرۇش، سۈرۈشتۈرۈش. اَنكْ اَقِنْ تُرْبُنْلا[1] *anïŋ avin turbunla* —— ئۇنىڭ ئۆيى (نەدە ئىكەنلىكى)نى سۈرۈشتۇر. I 566

تَرْبِينْ tarbïn تاربىن. تۇركلەردىن بىر گۇرۇھ خەلقنىڭ نامى. ئۇلار ئۆزىنىڭ بىر چوڭغا بويسۇنىدۇ.

تَرْتِينْ tartïn سۇنۇلغان ئاش، باشقا ئۆيدىن كىرگەن تاماق، بىرەر سەۋەب بىلەن كەلگەن تاۋاق.

تَشْتِينْ taxtïn: اَرْ تَشْتِينْ بَرْدِي *ər taxtïn bardï* —— ئادەم سىرتقا كەتتى.

جِكْتانْ qiktən ئېگەر يوپۇقى.

قَفْتانْ k,avtan تون.

بَرْجانْ barqan بارچان. بىر جاينىڭ نامى.

تَبْجـــانْ tapqan ئۇچئاياغ، ئۇستەلگە ئوخشايدىغان بىر سايمان. قول يەتمەيدىغان يەردە قالغان ئۇزۇمنى شۇنىڭغا چىقىپ تۇرۇپ ئۇزىدۇ.

جُرْجانْ qurqan چەرچەن. چىن يولىدىكى مۇسۇلمانلار چېگرىسىنىڭ بىرى.

بَرْخانْ barhan بارخان. تۆۋەنكى چىنىنىڭ نامى. قەشقەرگە يېقىن بىر تاغنىڭ ئۇستىدىكى قورغان. بۇ تاغنىڭ ئاستىدا ئالتۇن كان بار.

بُرْخانْ burhan بۇت. ھەيكەلمۇ «بَذَرْ بُرْخانْ *bəžər burhan*» دېيىلىدۇ. I 567

تَرْخانْ tarhan تارخان. ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋال «بەگ» مەنسىدىكى بىر مەنسەپ نامى. ئارغۇچە.

جِنْـــدانْ qïndan چىندان، سەندەل. بىرخىل خۇش پۇراق ياغاچ. جِنْـــدانْ اَتْ *qïndan at* —— جەدە ئات.

---

[1] بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «تُرْبُنْلا» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، تۇپ سۆزنىڭ «تُرْبُنْ» شەكلىدە كەلگەنلىكى ۋە يازما نۇسخا 405- بەتتىكى «تُرْبُنْلَدِي»گە ئاساسەن «*turbunla*» دەپ ئالدۇق.

تَقْرانْ tavran تارلانغان يىمپ. ئىشتانباغ ۋە سالغا توقۇش ئۈچۈن تەقلەپ قويۇلغان يىمپ.

سَبْرانْ sapran ساپران. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى. كىشىلەر ئۇ يەرنى «صبران» دەيدۇ. ھالبۇكى تۈركىي تىلدا «ص» ھەرپى يوق.

سُيْرانْ suyran مۇنار ۋە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئېگىز نەرسە. ئوغۇزچە.

تُكْسِينْ tügsin تۆت بۇرجەكلىك قىلىپ تۇگۇلىدىغان بىر خىل تۇگۇچ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكْماجَجاكْ اُكُلْدِي	*təgmə qəqək ügüldi*
بُقُقْلَنِبْ بُكُلْدِي	*bokuklanïp büküldi*
تُكْسِينْ تُكُونْ تُكُلْدِي	*tügsin tügün tügüldi*
يَرْغالِمَتْ يُرْكَشُورْ // 568 I	*yarqalïmat yərgəxür*

[ھەممە چېچەك يىغىلدى،
پوقاقلىنىپ پۈكۈلدى (غۇنچىلىدى)،
(خۇددى) تۆت بۇرجەكلىك تۇگۇن تۇگۇلدى،
ئېچىلىپ (بىر - بىرىگە) يۆگىلىشىۋاتىدۇ.]

يازنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ھەر خىل گۈل - چېچەكلەر توپلاندى، غۇنچىلىرى خۇددى تۆت بۇرجەكلىك تۇگۇنلەردەك بىر - بىرىگە چىرمىشىپ كەتتى ۋە ئېچىلاي دەپ قالدى.

تُكْسِينْ tüksin ئاددىي خەلقتىن بولۇپ، خاندىن ئۇچ دەرىجە تۆۋەن مەنسەپتىكى كىشى.// 219

تُقْسُونْ tokˌsun توقسان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تُقُوزْ اُونْ *tokuz on*» — توققۇز كەررە ئون» بولۇپ، كېيىن بۇ ئىككى سۆز بىرلىشىپ كەتكەن.

سَخْسِينْ sahsïn ساخسىن. بۇلغارلارغا يېقىن بىر شەھەر. بۇ شەھەر «سُوارْ *suwar*» سۆزۈار » مۇ دېيىلىدۇ.

سَكْسُونْ səksün سەكسەن. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «سَكِزْ اُونْ *səkiz on*» — سەككىز كەررە ئون» بولۇپ، كېيىن بۇ ئىككى سۆز بىرلىشىپ كەتكەن.// 569 I

كُبْسُونْ kəpsün كۆرپه، توشەك.

كِمْسَانْ kimsən زىننەت ئۇچۇن دوپپا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگە تاقىلىدىغان ئالتۇن قاداق.

كِرْشَانْ kirxən قوغۇشۇن ئۇپا.

كُكْشِينْ kəkxin كۆكۈچ. كُكْشِينْ نانْكْ *kəkxin nəŋ* — كۆكۈچ نەرسە.

بَرْغَانْ[1] bazoqan بازغان.

بَشْغَانْ baxoqan ئېغىرلىقى ئەللىك ـ يۈز رىتىل كېلىدىغان بىر خىل چوڭ بېلىقنىڭ نامى. يۈرت چوڭىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىپ «بُدُنْ بَشْغَانِ *bodun baxoqani*» دەيدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئەلنىڭ باشلىقى» دېگەن بولىدۇ.

تُتْغُونْ tutoqun تۇتقۇن، ئەسىر.

تَدْغُونْ tadoqun تازغۇن[2]. فىرات ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر دەريا ۋادىسى (ئېقىنى). بۇ سۆز «دەريا» دېگەن مەنىدىكى «اُغُزْ *oğüz*» سۆزىنىڭ ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

تَلْغَانْ talqan: تَلْغَانْ ايكْ *talqan ig* — تۇتقاق كېسىلى.

سِجْغَانْ siqqan چاشقان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلْدَجِي// سِجْغَانْ مُوشْ تَشَقِي قَشِيرْ 570 I *öldəqi siqqan mux taxaki kaxir*

ئۆلگۈسى كەلگەن چاشقان مۇشۇكنىڭ تاشقىنى قاشلايدۇ.

[چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە، مۇشۇكنىڭ قۇيرۇقىغا ئېسىلىپتۇ]. بۇ ماقال ئەرەبچىدىكى «اَلْباحِثُ عَنِ الْمُدْيَة» دېگەن ماقالغا ئوخشاش، ئۆلۈمى بىر نەرسىگە باغلىق بولۇپ قالغان كىشىنىڭ شۇ نەرسە ئەتراپىدا چۆرگىلەپ يۈرۈشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سِجْغَانْ siqqan: سِجْغَانْ يِلِي *siqqan yili* — چاشقان يىلى. تۇركىلەردە ئون ئىككى مۇچەلدىن بىرىنىڭ نامى.

سَرْغَانْ saroqan ساراغان. شورتاڭ يەرلەردە ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت. بۇ ئوت ئۇنىڭدىن يەر «سَرْغَانْ يِيرْ *saroqan yər*» دەيدۇ. قومۇشلىرى قۇرۇپ كەتكەن چاتقاللىقمۇ

---

[1] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى ئەسلىدە «فُطُس» دەپ يېزىلغان، كېيىن «ف» ئۈستىدىكى زەممە ئۈستىگە فەتھە قويۇلغان. بىز زەممىنى ئىناۋەتلىك قىلىپ «*bazoqan*» دەپ تىرانسكرىپسىيە بېرىپ، مەنىسىنى «بازغان» دەپ ئالدۇق.

[2] تازغۇن — قەشقەر يېڭىشەھەر بىلەن يېڭىسار ئارىلىقىدىكى ئېقىن.

«سَرْغانْ قَمیشْ *saroɣan ḳamïx*» دەیىلىدۇ.

قَزْغانْ k¸azoɣan: قَزْغانْ يِيرْ *ḳazoɣan yəṛ* —— يەرنى ۋە ئېگىز - پەس بولغان پاتقاقلىق يەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُشْ يَقُزِي سَغْزِغان *ḳux yavuzï saoɣzïoɣan* [قۇشنىڭ ئەسكىسى سېغىزغان،
يِغاج يَقُزِي اَزْغانْ[I] 571 *yïoɣaq yavuzï azoɣan* ياغاچنىڭ ئەسكىسى ئازغان،
يِيرْ يَقُزِي قَزْغانْ *yəṛ yavuzï ḳazoɣan* يەرنىڭ ئەسكىسى قازغان،
بُدُنْ يَقُزِي بَرسْغانْ *bodun yavuzï barsoɣan* خەلقنىڭ ئەسكىسى بارسغان.]

قۇشلارنىڭ ئەڭ ئەسكىسى سېغىزغان بولسا، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئەڭ ئەسكىسى ئازغاندۇر.[220] ئازغان - سېرىق ۋە ئاق چېچەكلەيدىغان، ھالقىغا ئوخشاش ساڭگىلاپ تۇرىدىغان قىزىل مېۋىسى بار بىر خىل ئۆسۈملۈك. بىزنىڭ تەرەپلەردە ئۇنى باغنىڭ چۆرىسىگە تېرىيدۇ. ئۇ ئوتۇن قىلىشقا يارىمايدۇ، چۈنكى، كۆيگەندە ئۇچقۇنلىرى چاچراپ كېيىم - كېچەك ۋە ئۆي بىساتلىرىنى كۆيدۈرىدۇ. يەرنىڭ ئەسكىسى ئويمان - دۆڭ ۋە پاتقاق يەر ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بۇنداق يەرلەردە چېدىر تىككىلى ۋە زىرائەت تېرىغىلى بولمايدۇ. ئادەملەرنىڭ ئەڭ ئەسكىسى بارسغانلىقتۇر. چۈنكى، ئۇلارنىڭ خۇيى ئەسكى ۋە ئۆزلىرى بېخىل كېلىدۇ.

قُزْغُونْ k¸uzoɣun قۇزغۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

572 I
بُرِنْكْ // اُرْتَقْ قُزْغُونُكْ يِغاجْ باشِنْدا
bərinïŋ ortaḳ ḳuzoɣunnuŋ yïoɣaq baxïnda
بۆرىنىڭ ئورتاق، قۇزغۇنىنىڭ دەرەخ بېشىدا.

قاغا - قۇزغۇن بۆرىنىڭ تاپقىنىغا تەڭ شېرىك بولىدۇ؛ ئۆزىنىڭ تاپقىنىنى بولسا، دەرەخ بېشىدا ئولتۇرۇپ يەيدۇ. بۇ ماقال ئەرەبلەرنىڭ «يَرْبِضُ حُجْرَةً وَ يَرْتَعِي وَسَطًا» دېگەن ماقالىغا ئوخشايدۇ.

قُشْغُونْ k¸uxoɣun قۇزغۇن. مال يەيدىغان ھۆل قومۇش.

قُشْغُونْ k¸uxoɣun رەۋەن. بۇ سۆز «اُشْغُونْ *uxoɣun*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

قُمْغانْ k¸umoɣan قۇمغان.

مُنْغانْ munoqan: مُنْغانْ كِشي *munoqan kixi* —— تولا سۆزلەيدىغان كىشى، ۋالاقتەگكۆر.

بَرْقِنْ barkˌin: بَرْقِنْ كِشي *barkˌin kixi* —— ئۆز يولىدىن قايتمايدىغان يولۇچى.

تُرْقُونْ turkˌun تۇرغۇن. تُرْقُونْ سُوقْ *turkˌun suv* —— تۇرغۇن سۇ.

تَلْقانْ talkˌan تالقان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُغْلُمْ اُكُتْ اَلْغِلْ بِلِكْ سِزْلِكْ كِتارْ *oqlum өgüt alqïl biliksizlik kˌatər*

تَلْقانْ كِمِنْكْ بُلْسا اَنكَرْ بَكْمَسْ قَتارْ // *talkˌan kimiŋ bolsa aŋar bəkməskˌatar* // 573 I

[ئوغلۇم ئۆگۈت ـ نەسىھەت ئالغىن، بىلىمسىزلىكنى (ئۆزۈڭدىن) كەتكۈز، كىمنىڭ تالقىنى بولسا، ئۇنىڭغا شىرنە قاتىدۇ.]

ئەي ئوغلۇم، ئۆگۈت ـ نەسىھەتنى قوبۇل قىل، ئۆزۈڭدىن نادانلىقنى نېرى كەتكۈز؛ تالقىنى بولغان كىشى ئۇنىڭغا شىرنە قاتىدۇ، ئەقلى بولغان كىشى ئۆگۈت-نەسىھەتنى قوبۇل قىلىدۇ.

جِلْقَـــنْ qalkˌan يارىنىڭ ئەردىشى، بىر يەردىن يەنە بىر يەرگە تارقىلىشى. مەسىلەن: ئادەمنىڭ پۇتلىرى ئىششىغاندا، تېقىمىغا بەز چۈشكەندەك.

قَلْقانْ kˌalkˌan قالقان، ئىككى تىلنىڭ بىرىدە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قِقْرِبْ اَتِغْ كَمْشَلِمْ *kˌikˌrip atïq kəmxəlim* [قىرقىراپ ئاتنى سالايلى،

قَلْقَنْ سُنْكُونْ جُمْشَلِمْ *kˌalkˌan süngün jumxalïm* قالقان ـ نەيزە ئۇرايلى،

قَيْنَبْ يَنا يُمْشَلِمْ *kˌaynap yana yumxalïm* قاينىاپ يەنە يۇمشايلى،

قَتِغْ يَغِي يُقِلْسُونْ // *kˌatïq yaqï yuvïlsun* // قاتتىق يېغا بوشىسۇن.] 221 574 I

دۇشمەننىڭ ئۇستىگە سۇرەن ـ شاۋقۇن بىلەن ئات سېلىپ، باستۇرۇپ بارىمىز. قالقان تۇتۇپ، نەيزە بىلەن زەربە بېرىپ، قاتتىق ئېلىشىمىز، كېيىن دۇشمەن يارىشىشنى سورىسا، ئاندىن توختايمىز. شۇنداق قىلساق، قاتتىق دۇشمەن بوشايدۇ.

تَـــرْكَنْ tərkən تەركەن. بىرەر ۋىلايەت ھۆكۈمدارىغا خاقانىيلار تەرىپىدىن بېرىلىدىغان ئۇنۋان. بۇ «ھەي، ئىتائەت قىلغۇچى» دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، ۋىلايەت ھۆكۈمدارىدىن باشقىلارغا ئېيتىلمايدۇ.

تَرْكِنْ tərkin تېز، چاپسان. تَرْكِنْ كَلْ *tərkin kəl* —— چاپسان كەل. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى

«تېزلىك» دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىدىغان «تَرْكْ *tərk*» سۆزىدۇر.

تُـــرْكُنْ tərkün تۆركۈن. ئۇرۇق - ئايماق ئەزالىرىنىڭ ياكى ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ توپلىنىدىغان يېرى؛ ياتلىق قىلىنغان قىزغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيى. قِـزْ تُرْكُنِكَـا كَلْـدِي *kïz tərküniga kəldi* — قىز ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە كەلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 575 I

كَلْسا اَبَنْكْ تَرْكَنِمْ	*kəlsə abaŋ tərkənim*
اَتِلْكَمَتْ تُرْكُنِمْ	*ətilgəmət tərkünim*
يَذِلْمَغَىْ تَرْكِنِمْ	*yaẓïlmaoqay tərkinim*
اَمْدِي جَرِكْ جَرْكَشُورْ	*əmdi qərik qərkəxür*

[ئەگەر تەركەنىم كەلسە،
تۆركۈنۈم ئوڭشىلىدۇ،
توپۇم (جامائىتىم) چېچىلىپ كەتمەيدۇ،
ئەمدى چېرىك سەپ تارتماقتا.]

خاقانىنى ياباقۇ ئۇرۇشىغا ياردەم قىلىشقا چاقىرىپ شۇنداق دېيىلگەن: ئەگەر خاقانىڭ ياردىمى كەلسە، ئىشىمىز ئوڭشىلىدۇ، ئايماقنىڭ ئۆيلىرى يەقىلمايدۇ، ھازىر جەڭچىلەر سەپكە تىزىلىپ بولدى. ھەي تەركەنىم، مېنىڭ ئالدىمغا يېتىپ كەل!

تَرْكِنْ tərkin: تَرْكِنْ سُوقْ *tərkin suv* — تۇرغۇن سۇ، توختام سۇ.

تَرْكِنْ tərkin: تَرْكِنْ سُو *tərkin sü* — توپلانغان قوشۇن.// 576 I ھەرقانداق توپلانغان نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تَشْكَنْ taxkən تاشكەنت. شاش شەھىرىنىڭ نامى. ئەسلىي نامى «تاشْ كَنْـد *tax kənd*» بولۇپ، «تاش شەھەر» دېمەكتۇر. اَبُوبَكْرِ القَفَّالُ الشّاشِي — شۇ شەھەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن.

تُشْكُنْ tüxkün چۈشكىنە، كەتىرا بىر خىل تىكەنلىك دەرەخ.

جَتْكانْ qətkən تىزگىن.

جُمْكانْ qümgən چىمەنلىك.

جِڤْكِنْ qivgin: جِڤْكِـــنْ اَشْ *qivgin ax* — قورساقنى توق تۇتىدىغان قۇۋۇشتىلىك ئاش،

مالنی سەمرىتىدىغان ئوتمۇ «جِقْكِنْ اُتْ qivgin ot» دەيىلىدۇ.

سِتْكُونْ sitkün سىتكۈن. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

سُزْكُنْ süzgün سۈزگۈن. رەڭگى قارا، ئۆزى تىكەنلىك بىر خىل تاغ دەرىخى.

كِرْكِنْ kirkin تۆگىنىڭ بۇغرىغا كىرگەن ۋاقتى. بُغْرا كِرْكِنِي كِرْدِي buqra kirkini kirdi — تۆگە بۇغرىغا كىردى.

كَفْكِنْ kəvgin: كَفْكِنْ اَشْ kəvgin ax — قورساقتا تۇرمايدىغان، قۇۋۇەتسىز ئاش. مال يېسە سەمرىمەيدىغان ئوتمۇ// 577 I شۇنداق دەيىلىدۇ. بۇ سۆز «جِقْكِنْ qivgin» سۆزى بىلەن قارىمۇقارشىدۇر.

كَلْكِنْ kəlkin كەلكۈن. چوڭ دەريا ياكى دېڭىز سۇلىرىنىڭ تېشىشى. بۇ «سەل»گە ئوخشاش.// 222

لِمْكَنْ limkən سېرىق بەگە.

بَقْلانْ bak,lan پاقلان. بَقْلانْ قُزِي bak,lan k,ozi — پاقلان بولغان قوزا.

بَكْلانْ bəglən بەگلەن. ئەرلەر ئىسمى.

جُغْلانْ quoqlan چۇغلان. قارلۇق قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى.

سُكْلِينْ süglin قىرغاۋۇل. بۇ سۆز «سُۋْلِينْ süvlin» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

بَتْمانْ patman پاتمان. بِيرْ بَتْمانْ اَتْ bir patman ət — بىر پاتمان ئەت (گۆش).

جُقْمِينْ quk,miin هور ناننىڭ بىر خىلى. نېپىز ۋە سىڭىشلىك كېلىدۇ.

سُكْمانْ sokmən سۆكمەن. باتۇرلارغا بېرىلىدىغان ئۇنۋانلارنىڭ بىرى. مەنىسى «جەڭدە سەپلەرنى يارغۇچى قىران// 578 I كىشى» دېمەكتۇر. بۇ سۆز «سُكْتِي نَانْكْنِي sokti naŋni — بىر نېمىنى سۆكتى» دېگەن ئىبارىدىكى «سُكْتِي sokti» سۆزىدىن ئېلىنغان.

سِقْمانْ sïk,man سىقىم ۋاقتى. كۆز كۈنلىرى ئۇزۇم سىقىلىدىغان چاغ.

قُرْمانْ k,urman ساداق. ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىدا. كِيشْ قُرْمانْ kix k,urman — ئوقيا خالتىسى، ئوق ۋە يانى سالىدىغان قاپ. بۇ سۆز «بەلگە كەمەر باغلا» دېگەن مەنىدىكى «قُرْمانْ k,urman» سۆزىدىن ئېلىنغان.

كَتْمانْ kətmən كەتمەن.

كُوزْمانْ kəzmən كۆمەچ.// 579 I

ئاماتا yïmata(?) قۇيماق خېمىرغا ئوخشاش سۇيۇق قىلىپ چېلىنىدىغان بىر خىل خېمىر. سېمىز توخۇنى ياكى سېمىز گۆشنى قورۇغاندا ياكى كاۋاپ قىلغاندا، يېغى ئېقىپ كەتمەسۇن دەپ، ئۇنىڭغا شۇ خېمىر سۈرتۈلىدۇ.

قَراجي qaraqï قاراچى، ئىشكىمۇ ئىشىك يۇرىدىغان تىلەمچى، قەلەندەر.

كَلاجُو kələqü سۆز. ئوغۇزچە.

كُميجا kümiqə كۇمۇتا.

تَبارُو tabaru: اُلْ مَنِكْ تَبارُو كَلْدِي *ol mənïŋ tabaru kəldi* — ئۇ مەن تەرەپكە كەلدى. اُلْ اَنِكْ تَبارُو بَرْدِي *ol anïŋ tabaru bardï* — ئۇ ئۇنىڭ تەرىپىگە كەتتى. بۇ ئەسلىدە «تەرەپ، يان» دېگەن مەنىلەردىكى «تَبا *taba*» سۆزى بولۇپ، «ر – *r*» بىلەن «و – ۋاۋ» (ру) ھەرپلىرى كېيىن قوشۇلغان.

خُمارُو humaru مىراس. بُونِي اَتَمْ دَنْ خُمارُو بُلْدُمْ *bunï atamdan humaru buldum* — بۇنى ئاتامدىن مىراس قىلىپ ئالدىم.

خُمارُو humaru يادىكار. ئەستىلىك ئۈچۈن بېرىلگەن مال ياكى نەرسە. چوڭلاردىن بىرى ئۆلگەندە، تۇركىلەرنىڭ ئادىتى بويىچە، ئۇنىڭ مىلىدىن ئەڭ ئېسىل بولغان بىرەر نەرسە خاقانغا تەقدىم قىلىنىدۇ. شۇ نەرسە «خُمارُو *humaru*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز ئەر ۋە ئاياللارغا ئىسىم بولۇپمۇ قوللىنىلىدۇ. ئۇزۇن سەپەرگە كەتكەن كىشى قېرىنداش ۋە تۇغقانلىرىغا يادىكارلىققا قالدۇرغان نەرسىمۇ «خُمارُو *humaru*» دېيىلىدۇ.

نَمِيژا namïža باجا. خوتۇنىنىڭ ئاچىسى ياكى سىڭلىسىنىڭ ئېرى. چىگىلچە.

شَلاشُو xalaxu شالاشۇ. چىن رەختلىرىنىڭ بىر خىلى.

شَمُوشا xamuxa شۇمشە. يېگىلى بولىدىغان بىر خىل خۇش پۇراق ئوت.

قَراغُو k¸araoqu زاك. بىر خىل قارا بوياق.// I 581

قَراغُو k¸araoqu قارىغۇ.

قُرِيغُو k¸urïoqu : قُرِيغُو نائك: *k¸urïoqu nəŋ* — قۇرۇۋاتقان نەرسە. بىر نەرسىنىڭ قۇراي دەپ قالغان ۋاقتىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِراغُو k¸ïraoqu قىرو.

بُزاغُو buzaoqu موزاي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَڤْداكِي بُزاغُو اُكُوزْ بُلْماسْ *əvdəki buzaoqu ökü̈z bolmas*

ئۆيدىكى موزاي ئۆكۈز بولماس.

بۇ ماقال ئۆز پەزىلىتى بىلەن يۇقىرى مەرتىۋىگە يەتسىمۇ، قېرىنداش ۋە تۇغقانلىرى نەزىرىدە هامان ياش بالا سانالغان كىشىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ.

بُزاغُو buzaoqu: بُزاغُو تِلِي *buzaoqu tïlï* — كۆسۈتكە.

بُشُوغُو boxuoqu: اَتْ بُشُوغُو بُلْدِي *at boxuoqu boldï* — ئاتنى باغلاقتىن بوشىتىش ۋاقتى بولدى. باشقا ماللارنى بوشىتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تُشاغُو tuxaoqu: اَتْ تُشاغُو بُلْدِي *at tuxaoqu boldï* — ئاتنى چۈشەش ۋاقتى بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُقاغُو buk¸aoqu بۇقۇغۇ. ئوغرىنىڭ پۇتىغا سېلىنىدىغان قوۋۇق.

تَقاغُو tak¸aoqu توخۇ. توخۇ جىنسىنىڭ ئومۇمىي نامى. كېيىن//خوراز «اَرْكَكْ تَقاغُو *ərkək tak¸aoqu*»، مېكىيان «تِيشِي تَقاغُو *tïxï tak¸aoqu*» دەپ پەرقلەندۈرۈلگەن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: I 582

يَزِيداقِي سُڤْلِينْ اَذَرْكَلِي اَڤْداكِي تَقاغُو اِجْغِنْما

yazïdakï süvlin əžərgəli əvdəki tak¸aoqu ïqoqïnma

قىردىكى قىرغاۋۇلنى ئۇۋلايمەن دەپ، ئۆيدىكى توخۇنى قولدىن چىقىرىپ قويما.

بۇ ماقال يوق نەرسىنى دەپ، قولدىكى نەرسىدىن ئايرىلىپ قالماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

تَقاغُو tak‚aoqu: تَقاغُو يِلِي *tak‚aoqu yili* — توخۇ يىلى.[224] // تۇركىلەردە ئون ئىككى مۇچەلدىن بىرىنىڭ نامى.

تَلاغُو talaoqu ئۆتكۈر ئوغا، تېز ئۆلتۈرىدىغان زەھەر. تولغاق كېسىلىمۇ «تَلاغُو *talaoqu*» دېيىلىدۇ.

تُماغُو tumaoqu تۇمۇ، زۇكام.

قَناغُو k‚anaoqu قانئالغۇ، نەشتەر. قان ئالمىدىغان سايمان.

بُتُوكا bütügə پىدىگەن ~ پەتىنگان.

بِلاكُو biləgü بىلەي.

تَراكُو tirəgü تىرەك ~ تىرگەك. ئومۇمەن بىرەر نەرسىنى تىرەپ تۇرالايدىغان تۇۋرۇك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.// I 583

كَراكُو kərəgü تۇركىمەنلەر چېدىرنى، كۆچمەنلەر قىشلىق ئۆينى «كَراكُو *kərəgü*» دەيدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُكْ كُرْدِي كَراكُو يُذْتِي *kək[1] kərdi kərəgü yüżti*

شۇنچىلىك جاپا تارتتىكى، ھەتتا كىگىز ئۆينى ئۆزى يۇدۇپ ماڭىدىغان ھالغا يەتتى.

كُزاكُو kəzəgü كۆسەي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُزاكُو اُزُونْ بُلْسا اَلكْ كُيْماسْ *kəzəgü uzun bolsa əlik kəymas*

كۆسەي ئۇزۇن بولسا قول كۆيمەس.

بۇ ماقال «ئىشقا يارايدىغان بالا ـ چاقلىرى كۆپ ئادەم راھەتتە ياشايدۇ» دېگەن مەنىدە ئېيتىلىدۇ.

كُشيكا kəxigə سۇس كۆلەڭگە.

---

[1] بۇ سۆزدە «ك» ھەرپىنىڭ ئۈستىدىكى زەممە فەتھىنىڭ ئورنىغا يېڭىلىشىپ قويۇلۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، يازما نۇسخا 241ـ، 407ـ بەتلەردە «كَـكْ *kək*» دېگەن سۆزلەم قىيىنچىلىق دەپ ئىزاھلانغان. شۇڭا، بىز بۇ سۆزنى «كَكْ *kək*» دەپ ئالدۇق.

كَلاكُو kələgü لەڭمەنتاقتاق چاشقاننىڭ بىر خىلى.

كُليكا kəligə قويۇق كۆلەڭگە.

جُمالِي qüməli چۈمۈلە. چىگىلچە. // I 584

جُمِيلِي qumïlï قىزىق ئاپتاپتا كۆزى قاراڭغۇلىشىپ، بېشى قايغان كىشىگە «جُمِيلِي بُلْدِي *qumïlï boldï*» دەيىلىدۇ.

كَبالِي kəpəli كېپىلە، كېپىنەك.

فَعالانْ fəalan، فَعِيلانْ fəilan شەكىللىرىدە هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى

قَرِيزانْ kˌarïzan قېرىسال، قېرىپ كۈچتىن قالغان كىشى.

جِبِقانْ qïpïkˌan چىلان.

جِبِقانْ qïpïkˌan چىيقان. بەدەنگە چىقىدىغان بىر خىل يارا. ئۇنىڭ رەڭگى چىلانغا ئوخشاش قىزىل بولغانلىقتىن شۇنداق ئاتىلىدۇ.

قَراقانْ kˌarakˌan قاراغان. تاغدا ئۆسىدىغان بىر خىل دەرەخ.

جُلِيمانْ qulïman چىگىچ. جُلِيمانْ ايِشْ *qulïman ïx* — چىگىش ئىش. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «يىغىلىپ قالغان سۇ» دېمەكتۇر. كەنچەكچە. // I 585

فَعَنْلِي fəənli شەكلىدە هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَتِنْدِي tatïndï: تَتِنْدِي سُوتْ *tatïndï süt* — تېتىملىق سۈت.

سَجِنْدِي saqïndï: سَجِنْدِي نانْكْ *saqïndï nəŋ* — چېچىلغان نەرسە.

تَزِنْدِي[1] tïžïndï: تَزِنْدِي نانْكْ *tïžïndï nəŋ* — تىيىلغان نەرسە، مەنگى قىلىنغان نەرسە.

كَدِنْدِي kəžindi: كَدِنْدِي تُونْ *kəžindi ton* — كۆپ كىيىلگەن تون.// 225

سُرُنْدِي süründi: سُرُنْدِي اَرْ *süründi ər* — سۈرۈندى (قوغلاندى) ئادەم، ئۇياقتىن - بۇياقتا قوغلىنىپ يۈرگەن ئادەم.

قِرِنْدِي kˌïrïndï قىرىندى، ھەر نەرسىنىڭ قىرىندىسى.// I 586

زَرَنْزا zaranza زاراڭزا. زَرَنْزا اُرُغِي *zaranza uruoqi* — زاراڭزا ئۇرۇقى.

سُزُنْدِي süzündi: سُزُنْدِي سُوقْ *süzündi suv* — سۈزۈندى سۇ، سۈزۈلگەن سۇ.

قَزِنْدِي kˌazïndï: قَزِنْدِي تُبْراقْ *kˌazïndi toprakˌ* — قېزىلغان توپا.

بُغُنْدِي booqundï دوۋساق، ھايۋانلارنىڭ دوۋسىقى (ئىنسانىنىڭ ئەمەس)، سۈيدۈكلۈك.

سَلِنْدِي salïndï: سَلِنْدِي اُتُنْكْ *salïndï otuŋ* — سەل ئېقىتىپ كەلگەن ئوتۇن.

سَلِنْدِي salïndï: سَلِنْدِي نانْكْ *salïndï nəŋ* — تاشلانغان نەرسە، تاشلاندۇق نەرسە.

سُلُنْدِي sulundï ئەر كىشىلەرنىڭ ئارقىسىغا ساڭگىلىتىۋالغان چېچى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «سَلِنْدِي نانْكْ *salïndï nəŋ* — ساڭگىلىغان نەرسە» بولۇپ، بۇ چىرايلىق ئىبارە ئەمەس.

تَمِنْدِي tamïndï: تَمِنْدِي سُوقْ *tamïndï suv* — تامغان سۇ.

كُمُنْدِي kəmündi: كُمُنْدِي نانْكْ *kəmündi nəŋ* — كۆمۈلگەن نەرسە.

پېئىل يىلتىزىغا «ن، د، ى» ھەرپلىرى قوشۇلسا، ئۇ// پېئىل ئىسمغا ئايلىنىدۇ ۋە بۇ ئىسىم بىرەر نەرسىنىڭ ئېشىندىسى دېگەن مەنىنى بېرىدۇ ياكى مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداش بولىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «فُعالَة *fualə*» ۋەزنىگە ئوخشايدۇ. بۇنىڭ باشقا بىر شەكلىمۇ بارکى، بۇيرۇق پېئىلىنىڭ يىلتىزى بىلەن ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ قوشۇمچىسى بولغان «دى – *dï // di*» ھەرپلىرى ئارىسىغا «ن - *n*» ھەرپى قوشۇلسا، بۇ پېئىل ئۆزلۈكنى دەرىجىدىكى سۈپەتداشقا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «سُقْنِي سُزْتِي *suvnï süzti* — سۇنى سۈزدى» دېگەن I 587

---

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «تَزِنْدِي» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 340- بەتتە «تِدِنْدِي *tïžïndï*» شەكلىدە كەلگەن. بىز ئەرەبچە مەنىسىنىڭ «تىيىش» ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*tïžïndï*» دەپ ئالدۇق.

جۈملىدىكى «سُوزْتِي» پېئىلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى بولغان «ز-z» بىلەن ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ بەلگىسى بولغان «ت - t» ياكى «د - d» ھەرپىنىڭ ئارىسىغا بىر «ن - n» ھەرپى قوشۇلسا، «سُوزُنْدى سُوقْ süzündi suv» شەكلى ھاسىل بولۇپ، «سۈزۈلگەن سۇ» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. بۇنىڭدا ئىش - ھەرىكەت شۇ ئىسىمنىڭ ئۆزىگە قايتىدۇ، يەنى پېئىلىنىڭ ئۆزلۈك دەرىجىسى ھاسىل بولىدۇ.

بۇ يەردە مەن ئېيتمىغان باشقا نەرسىلەرنىمۇ مۇشۇ قائىدىگە ئاساسەن قىياس قىلىش مۇمكىن.

فُعْلُلِي fu'luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

بُسْتُلِي püstüli لويلا. يېگىلى بولىدىغان بىر خىل كوكات.

ئۇچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.

ئەمدى (ئۇچتىن) ئارتۇق ھەرپلىك سۆزلەر كېلىدۇ.// I 588

فَعْلَلْ fə'ləl ، فَعْلَالْ fə'lal ، فُعْلُلْ fu'lul
شەكىللىرىدە ھەرخىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 226

بُشْغُتْ boxoqut شاگىرت. ھۇنەر ئۆگەنگۈچى شاگىرت.

تَرْمُتْ tarmut جىرا. تاغْ تَرْمُتْ كَجْتِمْ taoq tarmut kəqtim — تاغ - جىرا كەزدىم.

تَكْشُتْ təgxüt تەشكۈت. بىر نەرسىنىڭ ئورنىغا بېرىلگەن بەدەل؛ ساختا پۇلنى بېرىپ، ئورنىغا راست پۇلنى ئالغاندەك ئىش.

رَبْجَتْ rəpqət ئالۋان، ھاشار. مەسىلەن: بەگنىڭ خەلقنىڭ ئات - ئۇلاغلىرىنى تۇتۇۋېلىپ، ھەقسىز ئىشلەتكىنىگە ئوخشاش. كەنچەكچە.

جَبْغُتْ qapoqut كۆرپە، تۆشەك.

قَرْشُتْ k,arxut قارىمۇقارشىلىق، كېچە بىلەن كۈندۈزدەك بىر - بىرىگە زىتلىق. I 589

قِزْغُتْ k,ïzoqut ئىبرەت. باشقىلارغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن خەلقنىڭ كۆز ئالدىدا بېرىلىدىغان جازا.

قَقْشُتْ k,avxut قوۋۇشماق. يۇرتنىڭ تىنچلىقى ئۈچۈن ئىككى خانىنىڭ بىر - بىرى بىلەن قوۋۇشۇشى (كېلىشىپ قېلىشى).

قَقْشُتْ k,avxut قاۋشۇت. ئەرلەر ئىسمى.

لُجْنُتْ lüqnüt لۇچنۇت، لاپقۇت. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دانلارنى يانجىشتا يېزا خەلقنىڭ بىر - بىرىگە ياردەم بېرىشى. ئۇلار ئادەتتە خامان ۋاقتىدا بىر - بىرىگە بىرەر ئۇلاغ بىلەن ياكى ئادەم بىلەن ياردەم بېرىدۇ. كەنچەكچە.

بجْغُوجْ pïqoquq قايچا. نەرسىلەرنى كېسىدىغان ئەسۋاب.

بُذْراجْ bużraq بۇدراچ. ياباقۇ قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى. «بَكَجْ اَرْسْلانْ تِكِينْ bəkəq arslan təgin» زامانىدا بۇ ئادەم مۇسۇلمانلارغا ئەسىر چۈشكەنىدى.

يَرْكُوجْ bürgüq يەر تونۇرىدىكى نانىنى ئۆرۈپ - چۆرۈپ تۇرۇشقا ئىشلىتىش ئۈچۈن قىلىچقا ئوخشاش ياپىلاق ۋە ئۇزۇنچاق قىلىپ ياسالغان ياغاچ پالاق.

بُسْكاجْ püskəq كاكچا.

تُتْماجْ tutmaq چۆپ. تۈركىلەرنىڭ ئاتاقلىق تاماقلىرىدىن بىرى. بۇ تاماق زۇلقەرنەين ۋاقتىدا پەيدا بولغانىكەن، ئۇنىڭ جەريانى مۇنداق ئىكەن: زۇلقەرنەين قاراڭغۇلۇقتىن چىققاندا، ئەسكەرلىرىنىڭ ئوزۇقى تۈگەي دەپ قالغان، ئۇلار ئاچلىقتىن زۇلقەرنەينگە زارلىنىپ، «بىزنى ئاچ قويما» دېگەن مەنىدە «بَزْنِ تُتْما اَجْ *bizni tutma aq*» دەپ خىتاب قىلغان ۋە «بىزنى قويۇۋەت، يۇرتلىرىمىزغا كېتەيلى» دېگەن. زۇلقەرنەين دانىشمەنلەر بىلەن كېڭىشىپ، ئاخىر مۇشۇ تاماقنى تاپقان. بۇ تاماق بەدەنگە قۇۋۋەت بېرىپ، يۈزنى قىزارتىدۇ ۋە قورساقتا ئۇزاق تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزىنى يەپ، شورپىسىنىمۇ ئىچىدۇ. تۈركىلەر بۇ تاماقنى كۆرۈپ، ئۇنى «تُتْماجْ *tutmaq*» دەپ ئاتىغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تُتْما اَجْ *tutma aq*» بولۇپ، ئىككى «ا - ئەلىف»نىڭ بىر قىلىپ ئوقۇلۇشى نەتىجىسىدە «تُتْماجْ» بولۇپ قالغان. بۇنىڭ مەنىسى «ئۆزۈڭنى ئاچ تۇتما. مۇشۇ تاماقنى قىلىپ يە» دېمەكتۇر.

تُتْغُوجْ tutoquq رەسمىي تاماق ئالدىدا يېيىلىدىغان ئىشتىها ئېچىش غىزاسى.

تُدْرِجْ tudrïq قىغ، مايماق، تېزەك. ئارغۇچە.

تَلْغُوجْ taloquq ئولغام، ئولغىماچ. ئۇلاغقا ئارتىلغان يۈكنى چىڭىتىش ئۈچۈن، يۈك بىلەن ئارغامچا ئارىسىغا قىستۇرۇلىدىغان كالتەك. بۇنىڭ بىلەن ئارغامچا بىر قانچە قېتىم تولغانسا، تېڭىق چىڭىيىدۇ ۋە ئاغمايدىغان بولىدۇ.

تَقْغاجْ tavoqaq تاۋغاچ. «ماچىن» ئېلىنىڭ نامى. بۇ مەملىكەت چىندىن تۆت ئايلىق يول ئۇزاقلىقتا. چىن ئەسلىدە ئۈچكە بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى، يۇقىرى چىن. بۇ يەر شەرقتە بولۇپ، «تَقْغاجْ *tavoqaq*» دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئىككىنچى، ئوتتۇرا چىن بولۇپ، «خِطايْ *hïtay*» دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئۈچىنچى، تۆۋەن چىن بولۇپ، «بَرْخانْ *barhan*» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قەشقەردە. لېكىن، ھازىر «تَقْغاجْ» «ماچىن» دەپ، «خِطايْ» «چىن» دەپ تونۇلۇۋاتىدۇ.

تَقْغاجْ tavoqaq تاۋغاچ. تۈركىلەرنىڭ بىر بۆلىكى. ئۇلار «تَقْغاجْ» يۇرتىدا ياشىغىنى ئۈچۈن، شۇ سۆزدىن ئېلىنىپ «تَتْ تَقْغاجْ *tat tavoqaq*» دەپ ئاتىلىدۇ. «تات» ئۇيغۇر دېمەكتۇر؛ «تاۋغاچ» چىنلىق دېمەكتۇر.

تَقْغاجْ tavoqaq هەربىر بۇيۇك ۋە قەدىمىي نەرسە «تَقْغاجْ اَذي *tavoqaq əzi*» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «شَيْءٌ عادِيٌّ — ئاد قەبىلىسىنىڭ نەرسىسى» ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ. بۇ سۆز خانلارغىمۇ ئۇنۋان بولۇپ كېلىدۇ: «مەملىكىتى قەدىمىي ۋە چوڭ خان» دېگەن مەنىدە «تَقْغاجْ خانْ *tavoqaq han*» دېيىلىدۇ.

تَتْ تَقْغاجْ tat tavoqaq بۇ جۈپ سۆز. بۇ ئورۇندا «تَتْ *tat*»//سۆزى «پارس» دېگەن مەنىدە، «تَقْغاجْ *tavoqaq*» سۆزى «تۈرك» دېگەن مەنىدە كەلگەن. مېنىڭچە، مەن بەرگەن تەبىر توغرىراقتۇر. ئىسلام ئەللىرىدە مەشھۇر بولغان چۆشەنچە مۇشۇنداق: ئۇ يەرلەردە ئۇنداق. ھەر ئىككىسى تۈزۈك. I 592

تَقْغاجْ tavoqaq: تَقْغاجْ يُداسي *tavoqaq yudasi* — يوپۇرماقلىرى سەۋسەنگۈلىنىڭ يوپۇرماقلىرىغا ئوخشايدىغان ۋە دورا بولىدىغان بىر خىل دەرەخ.

سَرْقَجْ sark¸aq كاسىنى، كۆكچېچەك.

سُرْقَجْ [1] surk¸uq سىر دەرىخىنىڭ يېلىمى. بۇ يېلىم قىلىچ ۋە خەنجەر دەستىلىرىنى چاپلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

سَرْنِجْ sarniq تۆگە تېرىسىدىن ئىشلەنگەن تۇلۇم: ياغاچ چېلەك. // 228

سَغْدِجْ saoqdiq دوست، بۇرادەر.

سُغْدِجْ suoqdiq قاتار بەزمە. قىش كۈنلىرى دوستلار ئارا نۆۋەت بىلەن بولىدىغان مەشرەپ.

سَقْدِجْ səvdiq سېۋەت. ياش نوتىلاردىن توقۇلۇپ، ئىچىگە مېۋە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى سالىدىغان نەرسە. // I 593

سَنْكَجْ sənkəq سەركەچ ئالما. پىندىق ياڭىقى چوڭلۇقىدا بولىدىغان بىر خىل تاتلىق ئالما. ئۇنىڭ ئاق ۋە قىزىل تۈرلىرى بولىدۇ.

قَتْقِجْ k¸atk¸iq چايانغا ئوخشاش چاقىدىغان بىر خىل قۇرت. ئارغۇچە.

قِسْغاجْ k¸isoqaq قىسقۇچ.

قُسْغاجْ k¸usoqaq ئۆزى كىچىك، رەڭگى قارا بىر جانۋار. ئادەمنى چىشلەيدۇ. ئوغۇزچە.

قُشْغاجْ k¸uxoqaq قۇشقاچ.

كَرْبِجْ kərpiq كىرپىچ، خىش. بِشِغْ كَرْبِجْ *pïxïoq kərpiq* — پىششىق خىش.

---

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «سُرْقَجْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخىنىڭ 402- ۋە 598- بەتلىرىدە «سُرْقُجْ» شەكلىدە يېزىلىپ، ئوخشاش مەنە بېرىلگەن. شۇڭا، بىز «*surk¸uq*» دەپ ئالدۇق.

كِرْتُجْ kirtüq: كِرْتُجْ كِشِي *kirtüq kixi* —— ھەسەتخور ۋە خۇلقى يامان كىشى.

بَشْتَرْ baxtar ئورغاق. ئارغۇچە.

بَكْتُرْ bəktür بەكتۇر. ئەرلەر ئىسمى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بَكْ تُرْ *bək tur* —— بەك تۇر، چىڭ تۇر» دۇر.

بُكْتِرْ bəktir بۆكتەر. تاغنىڭ ئېگىز - پەس يېرى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: // 594 I

اَغا بُكْتِرْ اُزا يُرْدُمْ	*aoɣa bəktir üzə yürdüm*
يَرِقْ ياقِبْ قيا كُرْدمْ	*yïrak, bakïp[1] kïya kordüm*
اَنِي بِيلِبْ تَقي بَرْدِمْ	*anï bilip takï bardïm*
تُگَلْ ياغِي تُرِي تُغْدِي	*tügəl yaoɣï tori tuoɣdï*

[(تاغنى) بۆكتۇرگىلەپ يۇردۇم،
يىراقتىن بىر قارا كۆردۇم،
ئۇنى بىلىپ (تونۇپ) يېقىن باردىم،
دۇشمەننىڭ چاڭ - توزىنى كۆتۈرۈلدى.]

ئېگىز - پەس قىرلارنى ئېشىپ، تاغنىڭ چوققىسىغا چىقتىم، يىراقتا بىر قارا كۆردۇم، ئۇنىڭ دۇشمەن ئىكەنلىكىنى بىلىپ، تۇرغان يېرىمدە تۇرۇپ قالدىم، دۇشمەننىڭ چاڭ - توزانلىرى ھەممە ياقنى قاپلاپ كەتتى.

بَلْدِرْ baldïr تۇمشۇق. تاغنىڭ بۇرۇنغا ئوخشاش ئۆسۈپ چىققان يېرى. تَاغْ بَلْدِرِي *taoɣ baldïrï* —— تاغ تۇمشۇقى.

بَلْدِرْ baldïr ئۆگەي. بَلْدِرْ اُغُلْ *baldïr oɣul* —— ئۆگەي ئوغۇل. بَلْدِرْ قِيزْ *baldïr kïz* —— ئۆگەي قىز. // 595 I

بَلْدِرْ baldïr بالدۇر. بَلْدِرْ تَرِغْ *baldïr tarïoɣ* —— بالدۇر تېرىلغۇ، باش باھاردا تېرىلغان ئاشلىق. ئەڭ ياخشى تېرىم ۋاقتى شۇ ۋاقىتتۇر. باشقىلاردىن بۇرۇن قىلىنغان ئىش ياكى پەيدا بولغان نەرسىگىمۇ «بَلْدِرْ *baldïr*» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ. تۆل ۋاقتىدا تۇنجى تۇغۇلغان قوزىمۇ «بَلْدِرْ قُزِي *baldïr kozï*» دەپ ئاتىلىدۇ.

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَرِقْ ياقِبْ» شەكلىدە يېزىلغان، بىز مەنىسىگە ئاساسەن «*yïrak, bakïp*» دەپ ئالدۇق.

بۇ تۆت سۆزنىڭ ھەممىسىدە «ب» ھەرپى قىبلىن ۋە قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

بُلْدُرْ بُلْدُرْ buldur buldur گۇلدۇر - گۇلدۇر. تاشْ قُذُغْقا تُشْتِ بُلْدُرْ بُلْدُرْ اتّي *tax kˌużuoɣkˌa tüxti buldur buldur ạtti* — تاش قۇدۇققا گۇلدۇر - گۇلدۇر قىلىپ چۈشتى.

بِلْدُرْ bïldur بۇلتۇر، ئۆتكەن يىل.

بُلْغارْ buloqar بۇلغار. ھەممىگە تونۇلغان بىر تۈرك شەھىرى.

تُلْفِرْ tülvir كۆشۈگە. ئايالالارنى ئايرىپ تۇرىدىغان پەردە. بۇ بۆز ياكى يىپەك رەختتىن قىلىنىدۇ.// 229

جَلْدِرْ جَلْدِرْ qaldïr qaldïr چالدۇر - چۇلدۇر، شالدۇر - شۇلدۇر. اُقْ كِيشْتا جَلْدِرْ جَلْدِرْ اتّي *okˌ kixtə qaldïr qaldïr ạtti* — ئوق ساداقتا شالدۇر - شۇلدۇر قىلدى. شامالدا قۇرۇق ئوتلاردىن چىقىدىغان ئاۋازغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.// 596 I

جَغْمُرْ qaoqmur چامغۇر.

جَمْغُرْ qamoqur چامغۇر. بۇ سۆزدە «م – *m*» ھەرپى بىلەن «غ – *ɣ*» ھەرپىنىڭ ئورنى ئالماشقان.

سَرْكَرْ sərkər قاراقچى، يول توسار. قارلۇقچە.

قَنْدِرْ kˌandïr سىرىقئەت. ئاشلاشقا يارايدىغان تېرە سويۇۋېلىنغاندىن كېيىن قالغان گۆشنىڭ پوستى.

كَسْتَرْ kəstər تەشتەك، ئۇچ تىلىدا.

كَشْمِيرْ kəxmir كەشمىر. تۈرك ئەللىرىنىڭ چېتىگە جايلاشقان بىر شەھەر. بۇ شەھەرنى تەڭرى يارلىقىغۇچى سۇلايمان پەيغەمبەر سالدۇرغان.

مَنْدارْ mandar ماندار. دەرەخلەرگە ئورىلىۋېلىپ، كۆپ چاغلاردا دەرەخنى قۇرۇتۇپ تاشلايدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك. ئوغۇزچە.

بُرْدُزْ burduz باغ، باغچە، بوستان. بۇ سۆز ئەسلى تۈركچە ئەمەس.

بَلْدِزْ baldïz قېينىسىڭىل. خوتۇنىنىڭ سىڭلىسى. ئەرنىڭ سىڭلىسى «بَلْدِزْ *baldïz*» دېيىلمەي، «سِنِكِلْ *sïŋïl*» دېيىلىدۇ.

تَرْمَزْ tarmaz تەرخەمەك.// I 597

قُتْسُزْ kˌutsuz بەختسىز، ئىشى ئارقىغا كەتكەن ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُتْسُزْ قُذُغْقا كِرْسا قُمْ يَغارْ

kˌutsuz kˌużuoɣkˌa kirsə kˌum yaoɣar

بەختسىز قۇدۇققا چۈشسە، قۇم ياغار.

بۇ ئەرەبلەرنىڭ « اِذا اَقْبَلَ اَقْبَلَ وَ اِذا اَدْبَرَ دَمَّرَ » دېگەن ماقالىغا ئوخشايدۇ.

قِرْقِزْ kˌirkˌiz قىرغىز. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.

قَلْبُزْ kˌalbuz قوۋۇز، يۇتۇم. قَلْبُزْلادِي نانْكْنِي *kˌalbuzladī nəŋni* — بىرنېمىنى يۇتتى.

قُنْدُزْ kˌunduz قۇندۇز.

قُنْدُزْ kˌunduz: قُنْدُزْ قَيْرِي *kˌunduz kayrī* — قۇندۇز قېيىرى، قۇندۇز تاشقىدىن ياسىلىدىغان بىر خىل دورا.

كُنْدُزْ kündüz كۈندۈز.

مُنْدُزْ munduz ئەخمەق، دۆت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

نَجا مُنْدُزْ اَرْسا اِيشْ اَذْكُو نَجا اَكْرِي اَرْسا يُولْ اَذْكُو

nəqə munduz ərsə ạx əżgü nəqə əgri ərsə yol əżgü

ھەرقانچە ئەخمەق بولسىمۇ، ھەمراھ ياخشى؛
ھەرقانچە ئەگرى بولسىمۇ، يول ياخشى.

يالغۇزلۇقتىن كۆرە، ئەخمەق بولسىمۇ ھەمراھ ياخشى؛ چۆلدە بېشى قېيىپ// I 598
يۈرگەندىن كۆرە، ئەگرى - توقاي بولسىمۇ يول ياخشى. چۈنكى، يول بولمىسا، مەنزىلگە يەتكىلى بولمايدۇ.

مُنْدُزْ munduz: مُنْدُزْ اَقِنْ *munduz akīn* — تۇيۇقسىز كەلگەن سەل، كەلكۈن.

مُنْدُزْ munduz: مُنْدُزْ يُرِيغا اَتْ *munduz yorīoɣa at* —// 230 يورغىلاشتىن باشقا يۈرۈشى بولمىغان ئات.

بِجْغاسْ pïqoqas پۈتۈم. ئەل ئارىسىدا قىلىنغان ۋەدە، ئەھدە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِجْغاسْ بِتِكْ قِلُرْلَرْ	*pïqoqas bitik kïlurlar*
اند كَى يَما بِرُورْلَرْ	*and kəy yəmə bərürlər*
خانْدِنْ بَسُتْ تِلَرْلَرْ	*handïn basut tilərlər*
بَسْمِلْ جُمُلْ تِرْكَشُورْ	*basmïl qomul tirkəxür*

[ئەھدىنامە (پۈتۈم) تۈزۈشىدۇ،
يەنە قەسەم بېرىشىدۇ،
خاندىن ياردەم تىلىشىدۇ،
(ئەمدى) باسمىل، چۈمۈللار (بىز بىلەن) تىركەشمەكتە.] // 599 I

تېكىست

ياباقۇ جېڭىدە خاقانغا قارشى چىقماسلىققا، ئۇنىڭغا بويسۇنۇشقا قەسەم ئىچىلىپ، پۈتۈم تۈزۈلدى، خەلق خاقاندىن ياردەم سورىدى. باسمىل بىلەن چۈمۈللار بىزگە قارشى توپلىنىۋىدى، خاقان يېتىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ قېنىنى تۆكۈپ، ئۆزلىرىنى ئەسىر قىلدى.

بَكْمَسْ bəkməs شىرنە. ئوغۇزچە.

قِرْباسْ kïrbas: قِرْباسْ اَرْ *kïrbas ər* — تاقىر باش ئادەم.

بُرْباشْ burbax: بُرْباشْ ايشْ *burbax ix* — چىگىچ ئىش، يەنى باش - ئايىغىنى تاپقىلى بولمايدىغان ئىش.

بَتْرُشْ patrux: بَتْرُشْ سُوف *patrux suv* — لاي سۇ، دۇغلاشقان سۇ. سۇيى ئازلاپ قويۇلۇپ كەتكەن سۇيۇقئاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بُلْغاشْ buloqax تەشۈش. يېغا كېلىش ئالدىدا خەلق ئىچىگە چۈشكەن ۋەھىمە.

تِرْكاشْ tirkəx قىستا - قىستاڭچىلىق، قىستاڭچىلىقتىن ماڭالماي قېلىش. ئېرىق - ئۆستەڭلەردىن ساقىپ چىققان سۇ توختاپ قالغان يەر «سُوفْ تِرْكاشْى *suv tirkəxi*» دېيىلىدۇ.

جُلْبُشْ qulbux شالتاق. كىيىم - كېچەككە ۋە قولغا يېپىشىپ قالىدىغان مېۋە شىرنىسى. // 600 I

سَرْمَشْ sarmax چىرماش. نەرسىلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ ياكى چىرمىشىپ

كېتىشى. بىرەر يېغىلىق ۋاقىتدا خەلقنىڭ بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كېتىشى «سَرْمَشْ بُلْدِي *sarmax boldï*» دېيىلىدۇ.

سُقُسُشْ suvsux بوزىنىڭ قۇۋىتى كەتكەن قالدۇق سۇيى. سۇ قوشۇلغان قېتىمقۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَتْلِشْ k¸atlïx قېتىلىش. سۇ ئېقىنلىرى ئۆز يولىدا بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ كەتسە، «سُوقْ قَتْلِشْتِي *suv k¸atlïxti*» دېيىلىدۇ.

قَتْمِشْ k¸atmix قاتمىش. ئەرلەر ئىسمى.

قِرْتِشْ k¸irtïx ئىنسان ياكى باشقا نەرسىلەرنىڭ يۇزى، چىرايى، رەڭگى.[231] // كُرْكُلُكْ قِرْتِشْلِغْ كِشِي *kørküg k¸irtïxlïoq kixi* — يۇزىنىڭ رەڭگى چىرايلىق كىشى. يەرنىڭ يۇزىمۇ «يِيرْ قِرْتِشِي *yər k¸irtïxi*» دېيىلىدۇ. لېكىن، ھەممە نەرسىنىڭ يۇزى «قِرْتِشْ *k¸irtïx*» دېيىلمۇھرمەيدۇ.

قَرْغِشْ k¸aroqïx قارغىش، لەنەت. تَنْكْرِي قَرْغِشِي اَنِكْ اُزا *təŋri k¸aroqïxï anïŋ üzə* — تەڭرىنىڭ قارغىشى ئۇنىڭ// ئۇستىگە (ياغسۇن). بۇ سۆز بەزىدە سۇيەت مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: قَرْغِشْ كِشِي *k¸aroqïx kixi* — قارغىش ئادەم، يەنى قارغىش تەگكەن ئادەم.[601 I]

قُلْدَشْ k¸oldax قولداش. بۇ سۆز كۆپىنچە چوڭلارنىڭ خادىملىرىغا ئىشلىتىلىدۇ.

كِرْدَشْ kirdəx بىر ھويلىدا بىللە ياشايدىغان قوشنا.

يُرْبَاغْ yurbaoq ئىشنى كېچىكتۇرۇش، ئىشنى ئارقىغا سۆرەش.

بِرْقِغْ bïrk¸ïoq پۇرقۇق. ئات ياكى ئېشەكنىڭ پۇرقۇشى. اَتْ بِرْقِغِي *at bïrk¸ïoqï* — ئاتنىڭ پۇرقۇقى.

بُرْقُغْ burk¸uoq پۇرلىشىش. تېرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ پۇرلىشىشى.

بَشْلاغْ baxlaoq: بَشْلاغْ نانْكْ *baxlaoq nəŋ* — بېشى بوش نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، بېشى بوش، باغلانمىغان ياكى تاشلاپ قويۇلغان ئات - ئۇلاغ «بَشْلاغْ يِلْقِي *baxlaoq yïlk¸i*» دېيىلىدۇ.

بِغْرِغْ bïoqrïoq تولدۇرۇلغان تاغار، تۇلۇم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ پۇكۇلگەن يەرلىرى.

تَبْلاغْ taplaoq رازىلىق. بُو اِيشْ دا سَنِكْ تَبْلاغِنْكْ بارْمُو// *bu ïxda sənïŋ taplaoqïŋ barmu* — بۇ ئىشتا سېنىڭ رازىلىقىڭ بارمۇ؟[602 I]

تَبْزُغْ tapzuoq تېپىشماق. تَبْزُغُقْ تَبْزُدُمْ *tapuzoquk tapuzdum* — تېپىشماق تاپقۇزدۇم.

تُتْسُغْ tutsuoq ۋەسىيەت. مَنْ اَنكَرْ تُتْسُغْ تُتُزْدُمْ *mən aŋar tutsuoq tutuzdum* — مەن ئاڭا ۋەسىيەت قىلدىم.

تَرْتِغْ tartïoq تارتىق. يۇكنىڭ تارتىقى.

تَرْتِغْ tartïoq خاقان چاقىرىقى. خاقانىنىڭ بىرەر ئىش سەۋەبىدىن چىقارغان چاقىرىقى.

بَكْدَنْ تَرْتِغْجِي كَلْدِي *bəgdən tartïoqqï kəldi* — بەگدىن (خاندىن) چاقىرغۇچى كەلدى.

تُرْقُغْ turkuoq تارتىنىش، ئىزا تارتىش. اُلْ مَنْدَنْ تُرْقُغْ بُلْدِي *ol məndən turkuoq boldï* — ئۇ مەندىن تارتىندى.

تُغْـــراغْ tuoqraoq خاقانىنىڭ مۆھرى (تامغىسى)؛ خان يارلىقى. ئوغۇزچە. بۇنى تۈركلەر بىلمەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىنى مەنمۇ بىلمەيمەن.

تُغْزاغْ tuoqraoq ئۇرۇش ۋاقتىدا خاقان تەرىپىدىن ئەسكەرلەرگە بېرىلىپ، ئۇرۇش تۈگىگەندە قايتۇرۇۋېلىنىدىغان ئات.

تِلْداغْ tïldaoq باھانە، سەۋەب. // اُلْ اَنكَرْ تِلْداغْ قِلُـــورْ *ol // aŋar tïldaoq kïlur* — ئۇ ئاڭا باھانە قىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ پارسچىسى «بهانه». 603 I 232

تُغْسُغْ tuoqsuoq: كُونْ تُغْسُغْ *kün tuoqsuoq* — كۈنچىقىش، شەرق.

بَتْسِغْ patsïoq: كُونْ بَتْسِغْ *kün patsïoq* — كۈنپېتىش، غەرب.

تَلْقِغْ talkïoq تاغلارنىڭ تۈتاشقان يېرى.

تَلْقِغْ talkïoq بىرەر ئىشنى كېچىكتۈرۈش، ئارقىغا سۆرەش.

تُمْلِغْ tumlïoq سوغۇق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُمْلِغْ كَلِبْ قَبْسَدِي *tumlïoq kəlip kapsadï* [سوغۇق كېلىپ قاپسىدى،
قُتْلُغْ يايِغْ تَبْسَدِي *kutluoq yayïoq təpsədi* قۇتلۇق يازنى قوغلىدى،// 604 I
قَرْلَبْ اَزُنْ يَبْسَدِي *karlap azun yapsadï* قار يېغىپ دۇنيانى قاپلىدى،
اَتْ يِنْ اُشُبْ اَمْرِشُورْ *ət yən üxüp əmrixür* ئەت - يەن ئۇششۇپ تىترىشەر.]

سوغۇق كېلىپ ھەممە ياقنى بېسىپ كەتتى؛ ئۇ قۇتلۇق يازغا ھەسەت قىلىپ، قار ياغدۇردى؛ قار جاھاننى قاپلاپ كەتكىلى تۇردى، بەدەن سوغۇقتىن چۈمۈلە ماڭغاندەك چىمىلداپ كەتتى.

«تُمْلُغْ *tumluoɣ*» سۆزىنىڭ ئەسلى «تُمْ *tum*»دۇر. «اُلُكْ يُزِي تُمْلُغْ *ölüg yüzi tumluoɣ* — ئۆلۈكنىڭ يۈزى سوغۇق». بۇ «كىشى ئۆلگەندىن كېيىن، يېقىنلىرى ئۇنىڭدىن يىراقلىشىدۇ» دېگەن بولىدۇ.

سِرْتِغْ sïrtïoɣ سىرتىق، خەۋەر، دېرەك؛ مەزمۇن، مەنە. سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىدىن ئاڭلىشىلغان ياكى چۈشىنىلگەن تۈپ مەنە. مَنْ بُو سُوزْدَنْ سِرْتِغْ بُلْدُمْ *mən bu sözdən sïrtïoɣ buldum* — مەن بۇ سۆزدىن خەۋەر تاپتىم، يەنى بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى چۈشەندىم.

سَجْلِغْ saqlïoɣ چاچلىق. سَجْلِغْ اَرْ *saqlïoɣ ər* — چاچلىق ئادەم.

سَرْسِغْ sarsïoɣ سېسىق. سَرْسِغْ سُوزْ *sarsïoɣ söz* — سېسىق سۆز. بۇ سۆز قوپال ئىش - ھەرىكەت ۋە يۈرۈش - تۇرۇشقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

سِزْلاغْ sïzlaoɣ سىزلاش. سوغۇق سۇ ئىچكەندە ياكى مۇز چىشلىگەندە چىشنىڭ سىزلاپ كېتىشى. // 605 I

سِغْزِغْ sïoɣzïoɣ زىغزىق. مەسە ۋە ئۆتۈككە ئوخشايدىغان نەرسىلەرنىڭ تىكىشتە ئىككى تىكىش ئارىسىغا قىستۇرۇلىدىغان تېرە تىلىمى.

سِغْزِغْ sïoɣzïoɣ قاداق. ئىككى نەرسىنى جۈپلەشتۈرگۈچى قاداق.

سِغْزاغْ sïoɣzaoɣ ئاراچ. تِيشْ سِغْزاغِي *tïx sïoɣzaoɣï* — چىش ئارىچى.

سَغْلِغْ saoɣlïoɣ ساناقلىق. بۇنىڭ ئەسلى «ساغْلِغْ *saoɣlïoɣ*»دۇر.

سُقْلاغْ suvlaoɣ سۇلاق. مال سۇغىرلىدىغان يەر.

سُقْلاغْ suvlaoɣ سۇللاغ[1]. بىر يەرنىڭ نامى.

قُتْلُغْ kˌutluoɣ قۇتلۇق. قُتْلُغْ نانْكْ *kˌutluoɣ nəŋ* — قۇتلۇق نەرسە. بۇ سۆز ئەرلەرگە ئىسىم بولۇپمۇ كېلىدۇ.

قَرْشاغْ kˌarxaoɣ كىيىمنىڭ ئۆلچىمى، غېرىچى.// 233 اَنِكْ قَرْشاغِي كُورْ *anïŋ kˌarxaoɣï kör* — ئۇنىڭ تونىنىڭ ئۆلچىمىنى كۆر.

قُرْشاغْ kˌurxaoɣ قۇر باغلاش، بەلباغ باغلاش. // 606 I

[1] قەشقەر كونىشەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدا ھازىرمۇ «سۇللاغ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر يېزا بار.

قُرْشـــاغْ k‚urxaoɣ قـوْر، بـاغ، كـاشـا. اَقْ قُرْشـــاغْي *əv kʼurxaoɣi* —— يوْڭـدىن بـەلوْاغقا ئوخشـــاش قـىلـــىپ توقـــوْپ، كـىگـــىز ئوْيىنـــاڭ چوْرىســـىنى قورشـــاپ باغلاشـــقا ئىشلىتىلىدىغان باغ.

قِشْلاغْ k‚ïxlaoɣ قىشلاق، قىشلايدىغان جاي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئُوزْ كُوزْ ايرْ قِشْلاغْ *өz kөz ər kʼïxlaoɣ*

ئوْز ئىشىغا پوْختا، باشقىلارغا يوْلەنمەيدىغان ئادەم قىشلاققا (تاغنىڭ ئوتى مول، قارى ئاز بولغان كوْنگەي تەرىپىگە) ئىگە بولغان ئادەمگە ئوخشايدوْ.

مانْ قِشْلاغْ *man kʼïxlaoɣ* —— مانقىشلاغ. ئوغوْز يوْرتىدا بىر يەرنىڭ نامى.

قُشْـــلاغْ k‚uxlaoɣ قوْشـلاق. ئـوْچار قوْشـلار كـوْپ بولـىدىغان جـاي. مۇنـداق جايـدا ئـوۋ قـىلـىنـىدوْ.

قَرْقاغْ k‚ark‚aoɣ قېقىر يەر، قاقاس يەر، ئوت - سوْيى يوق يەر، چوْل.

قُلْسِغْ k‚ulsïoɣ قوْلسـمان. قُلْسِـــغْ اَرْ *kʼulsïoɣ ər* —— قوْلسـمان ئادەم، قىلىقلىرى قوْلغا ئوخشايدىغان ئادەم.

نِژْداغ nïzdaoɣ (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپوْز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن) بىلەي تاش.

بَتْراقْ batrak‚ بايراق. ئوْچىغا بىر پارچە يىپەك رەخت چىگىلگەن تاياق بولوْپ، جەڭ ۋاقتىدا ئەسكەر ئوْزىنى شوْنىڭ بىلەن تونوْتىدوْ. // 607 I

بُجْغاقْ puqoɣak‚ دائىرىنىڭ ئوتتوْرىسىدىن كېسىپ ئوْتكەن سىزىق. شوْنىڭدىن ئىبارەت «يِرْ بُجْغاقِي *yər puqoɣakʼi* —— دوْنيانىڭ تەرەپلىرى» دېيىلىدوْ.

بُجْغاقْ puqoɣak‚ بوْلوْك، بوْلوْك - پوْچاق.

بُجْغاقْ puqoɣak‚ پوْچاق تېرە. بوْنىڭدىن ئاياغ كىيىمى ياكى چورۇق قىلىنىدوْ.

بُخْسُقْ bohsuk‚ ئەسىر ۋە قوْللارنىڭ بوينىغا سېلىنىدىغان زەنجىر.

بُغْسُقْ boɣsuk‚ «بُخْسُقْ *bohsuk*» سوْزى مەلوْم شېئىرە مۇشوْنداق تەلەپپوْز قىلىنىدوْ. بوْنىڭدا «خ – *h*» ھەرپى «غ – *ɣ*»غا ئالماشقان. بوْ ئەرەبچىدىكى «خَتَـــرَ» سوْزىنىڭ «غَدَرَ» سوْزىگە ئوْزگەرگىنىگە ئوخشايدوْ.

اَخْسَقْ بُخْسَـــقْ ahsak, buhsak ئاقساق - چولاق. ئىككى سۆز بىرىكمىپ قوشما سۆز ياسالغان.

بَدْرُقْ badruk, بادرۇق. ئەرلەر ئىسمى.

بَرْجُـــقْ barquk, بارچۇق[1]. ئافراسىياپ قۇرغان بىر شەھەر. I 608 ئۇ يەردە «بُخْـــتُ نَصَّـــرْ *buhtu nəssər*» نىڭ ئوغلى «بِيزَنْ[2] *bətzən*» قامالغان.

بُرْجَقْ burqak, پۇرچاق.

بُرْجَقْ burqak, تەر تامچىسى. تَـــرْ بُرْجَقْلَنْـــدِي *tər burqaqlandi* —— تەر پۇرچاقتەك تامچىلىدى.

بُزْلُقْ buzluk, مۇزلۇق، مۇزخانا.

بَسْرُقْ basruk, باستۇرۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: I 234

يِيرْ بَسْرُقِي تاغْ بُذُونْ بَسْرُقِي باكْ

yər basruqï taoq bożun basruqï bəg

يەر باستۇرۇقى تاغ، خەلق باستۇرۇقى بەگ.

بۇ ماقال يەر تاغلار بىلەن، خەلق بەگلەر بىلەن تىنچ تۇرىدۇ، چۈنكى خەلقنى بەگلەر يولغا سالىدۇ، دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

بَشْنَقْ baxnak, باشتاق. بَشْنَقْ اَرْ *baxnaq ər* —— بېشىدا دۇبۇلغىسى، ئۇچىسىدا ساۋۇتى بولمىغان ئادەم.

بَشْمَقْ baxmak, باشماق، كەش، پوپۇچ. ئوغۇزچە.

بُغْمَقْ booqmak, بوغماق. كۆڭلەك بوغقۇچى. I 609

بُغْمَقْ booqmak, بوغماق. بۇ نەرسە ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسىلىپ، ئۈستىگە قىممەت باھا تاشلار ۋە مەرۋايىتلار ئورنىتىلىدۇ، نىكاھ كېچىسى ياسانغان كېيىنگە تاقاپ قويۇلىدۇ.

---

[1] بارچۇق — ھازىرقى ماراللىبەشىنىڭ ئەسلىي نامى. بۇ نام خەنزۇ تىلىدا تا بۈگۈنگىچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە «巴楚 — *bachu*» شەكىلىدە ساقلانغان.

[2] بۇ ئورۇندا بۇ سۆز «بِيزَنْ» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 191- بەتتە «بَتْزَنْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلدۇق.

بَلْجِقْ balqïk, پالچىق ~ پالچۇق، پاتقاق. ئوغۇزچە.

بُلْغاقْ buloqak, تەشۈش، داۋالغۇش، ئەنسىزلىك، پىتنە ـ پاسات. دۇشمەن كىلىش بىلەن خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان ئەنسىزلىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُلْغاقْ اُكُشْ بُلْسا قَجَنْ بِلِكْنِكْ يِتارْ — *buloqak ükük bolsa kaqan bilikiŋ yitər*

يَنْكْشَقْ تَلِمْ سَيْرَبْ اَنِى تَمْغَقْ قَتارْ — *yaŋxak təlim sayrap anï tamoqak katar*

[قاچانكى ئەنسىزلىك كۆپ بولسا، بىلىمىك يوقىلىدۇ،
قۇرۇق گەپنى تولا قىلساك، تاماق قاتىدۇ (قۇرۇيدۇ).]

ئەلدە ئەنسىزلىك كۆپەيىپ كەتسە، ئەقىل ئازىيىپ، توغرا يولدىن تايىدۇ؛ بىھۇدە گەپنى قىلىۋەرسەك، ئېڭىكىك تېلىپ، ئاغزىك قۇرۇيدۇ. بۇ ماقال سۆزنى ئاز قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ[1]. // I 610

بُلْغاقْ buloqak, بۇلغاق. ئەرلەر ئىسمى.

تُبْراقْ toprak, تۇپراق، توپا.

تَبْلُوقْ tapluk, يەر يېرىقلىرى.

تُتْغاقْ tutoqak, تال تۇتقۇچى. كېچىسى دۇشمەننىك كۆزەتچىلىرى بىلەن ئالدىنقى ئايغاقچىلىرىنى تۇتۇش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن ئاتلىق قىسىم.

تَرْتُقْ tartuk, تارتۇق. ياغما يۇرتىدا بىر شەھەرنىڭ نامى.

تَرْغاقْ taroqak, تارغاق.

تُرْلاقْ turlak, ئورۇقلاپ كەتكەن مال ياكى ھايۋان. ئادەم قېرىپ، ئورۇقلاپ، ئاجىزلىشىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

تَرْماقْ tarmak, تارماق. يىرتقۇچ ھايۋان ۋە قۇشلارنىڭ چاڭگىلى. «قَرْغاقْ تَرْماقِى *karoqak tarmakï*» دېيىلىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈكمۇ بار.

تُزْلُقْ tuzluk, تۇزلۇق، تۇز قاچىسى.

---

[1] بۇ شېئىر ئەسلىدە مۇشۇ ئورۇندا بولۇشى لازىم ئىدى. چۈنكى، ئۇ «پىتنە ـ پاسات» دېگەن مەنىدىكى «بُلْغاقْ *buloqak*» سۆزىگە مىسال قىلىنغان. ئەمما، يازما نۇسخىدا كېيىنكى سۆزلەمگە ئۆلاپ، ئورنى ئالماشتۇرۇلۇپ قويۇلغان. بىز بۇنى تۇزىتىپ ئۆز ئورنىغا قويدۇق.

تُغْراقْ tooqrak, توغراق.

تِغْـــراقْ tïoqrak, تِغْـــراقْ اَرْ *tïoqrak, ər* —— تايماس، غەيرەتلىك، باتۇر ئادەم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// I 611

اُغْراقْ اَرِي تِغْراقْ	*ooqrak, ərï tïoqrak,*	[ئوغراق ئەرلىرى باتۇر،
يِيمِي اَنِكْ اُغْلاقْ	*yəmi anïŋ ooqlak,*	ئۇلارنىڭ يەيدىغىنى ئوغلاق،
سُوتِي اُزا سَغْراقْ	*süti üzə saoqrak,*	سۈتى ئۈستىدە قاچىلىرى تەييار،
يِيرِي تَقِي اَغْلاق	*yərï takï aoqlak,*	يېرى بولسا قاقاسلىق.]

ئوغراق قەبىلىسىنىڭ ئادەملىرى مەرد ۋە باتۇر كېلىدۇ، ئوغلاق گۆشى يەيدۇ، قىمىز تۇلۇمىنىڭ يېنىدا چىنە ـ ئاياقلىرى دائىم تەييار تۇرىدۇ. ۋەھالەنكى، ئۇلارنىڭ يېرى// 235 ئۇنۇمسىزدۇر.

بۇ يەردە ئۇلارنىڭ مەردلىكى ۋە باتۇرلۇقى ماختالغان.

تُغْساقْ tuoqsak, تۇل، تۇل خوتۇن. بۇ سۆز كۆپ هاللاردا «تُـــولْ تُغْســـاقْ *tul tuoqsak*» شەكلىدە جۈپ سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ.

تَقْراقْ tavrak, تېز، چاپسان؛ چاققان. تَقْراقِنْ كَلْ// I 612 *tavrakïn kəl* —— چاپسان كەل. بۇ سۆز سۈپەت بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: تَقْـــراقْ اِيشْـــجِي *tavrak ïxqï* —— چاققان ئىشچى، تېز ئىشلەيدىغان ئىشچى.

تُقْلُقْ tok,luk, توقلۇق، بايىاشاتلىق.

تُقْلُقْ tok,luk, ئادەمنىڭ ئايپاڭلىقى، هايۋانىنىڭ مۇڭگۈزسىزلىكى.

تَلْغُوقْ taloquk, پالتىنىڭ سېپىنى چىڭىتىدىغان شىنا ياكى مىخ.

تُمْشُقْ tumxuk, تۇمشۇق، قۇش تۇمشۇقى.

تَمْغاقْ tamoqak, تامغاق ~ تاماق.

جَخْشـــاقْ qahxak, چوقچا تاشلىق. تاغ چوققىلىرىدىكى غىڭ تاشلىق يەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

جَخْشاقْ اُزا اُتْ بُلْماسْ جَقْرَقْ بِلا اُقُتْ بُلْماسْ

qahxak üzə ot bolmas qakrak bilə uvut bolmas

چوقچا تاشتا ئوت بولماس، تازچاقتا ئۇيات بولماس.

جَخْشاقْ qahxak, ئۆروك قېقى ۋە ئۇزۇم ۋاسالغۇسى. قارلۇقچە.

جارْ جَرْمَقْ qar qarmak, بالا - چاقا. بۇ ئىككى سۆز بىرلىكتە ئىشلىتىلىدۇ.

جَمْرَقْ qamrak, «جارْ جَرْمَقْ qar qarmak»نىڭ باشقا بىر شەكلى. // I 613

جَغْرُقْ qaoqruk, جَغْرُقْ يِير qaoqruk yər — دەسسىلىپ چىڭدىلىپ كەتكەن يەر.

جَقْماقْ qak,mak, چاقماق. ئوت يېقىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان چاقماق تاش. بۇ سۆز ئىسىم بولغىنىدەك مەستەرمۇ بولۇپ كېلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «جَمَدَتْ» سۆزىدىن كەلگەن «جَمْدٌ» ۋە «جَمَدَالْماءُ» سۆزىدىن كەلگەن «جَمْدٌ» سۆزلىرىگە ئوخشايدۇ.

جَلْبَقْ qalpak, چالپاق، پاسكىنا: چىگىچ. جَلْبَقْ ايشْ qalpak ix — گىچماچ ئىش.

جُمْغُقْ qomoquk, چۆمگەك. قاغا تىپىدىكى بىر خىل قۇش. ئوغۇزلار «غ - oq»نى تاشلاپ، «جُمُقْ qomuk» دەيدۇ. تۆت ھەرپتىن تۇزۇلگەن ۋە تەركىبىدە «غ - oq» ياكى «ك» ھەرپلىرى بولغان ھەممە سۆزدە مۇشۇنداق بولىدۇ، دەپ بىلگىن.

جَمْغُقْ qamoquk, چېقىمچى. غەيۋەتچى ئادەم «جَمْغُقْ اَرْ qamoquk ər» دېيىلىدۇ.

بَشْغاقْ baxoqak, قازان سۆڭەك.

سَبْلِقْ saplïk, ساپلىق، دەستىلىك. قىلىچ، پىچاققا ئوخشاش نەرسىلەرگە ساپ بولۇشقا يارايدىغان نەرسە. ھەرقانداق نەرسىنىڭ سېپى «سَبْلِقْ saplïk» دېيىلىدۇ.// 236 614 I

سَجْغاقْ saqoqak, چاچقاق. دۇنياسىنى چاچىدىغان، ئىسراپ قىلىدىغان كىشى «سَجْغاقْ كِشي saqoqak kixi» دېيىلىدۇ.

سِجْغاقْ siqoqak, چىچقاق. بۇ سۆز قائىدىگە ئۇيغۇن ئەمەس، قائىدە بويىچە «ق - k» ھەرپىنىڭ ئورنىدا «ن - n» بولۇشى كېرەك ئىدى، چۈنكى بىر ئىشنى ئۇزمەي قىلىشنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەر مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ھەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتىدىغان ئات «اُزْغانْ اَتْ ozoqan at» دېيىلىدۇ. جىق ئىش كۆرگەن كىشىمۇ « اُلْ ايشْ قِلْغانْ اُلْ ol ix kïloqan ol — ئۇ جىق ئىش قىلغان ئۇ » دېيىلىدۇ.

سُسْغاقْ susoqak, ئۇسقاق. چۆموچ ۋە نوگايغا ئوخشاش سۇ ئۇسىدىغان ئەسۋاب. قارلۇق، قىپچاق ۋە پۈتۈن كۆچمەنلەر تىلىدا شۇنداق.

سُغْداقْ soɣdak, سوغداق. بالاساغۇنغا كېلىپ جايلاشقان بىر قوۋۇم. بۇلار «سُغْدْ sooɣd» لاردىن بولۇپ، بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت ئارىسىدا ياشايدۇ. ئۇلار تۈركلىشىپ كەتكەن.

سَغْراقْ saoɣrak, سۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئىچىدىغان قاچا، قەدەھ، كاسا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ساڤِنْ سَغْراقْ قا تَكِيرْ *savïn saoɣrakķa təgir*

ياخشى سۆز قەدەھكە ئىگە قىلىدۇ.

كىشى چىرايلىق سۆز بىلەن//بەگلەرنىڭ ئىنئامىغا ئىگە بولىدۇ، يەنى هۆرمەتلىنىدۇ. 615 I

سِرْماقْ sïrmak, سىرماق. ئېشەكنىڭ توقۇمى.

سُغْناقْ suoɣnak, سۇغناق. ئوغۇز شەهەرلىرىدىن بىرى.

سَغْلِقْ saoɣlïk, ساغلىق. بۇ ئەسلىدە «سېغىلىدىغان هايۋان» مەنىسىدىكى سۆزدۇر.

سُقْلُقْ suvluk, قولياغلىق.

سَقْلِقْ sak,lïk, ساقلىق، سەگەكلىك، ئىشتا هوشيارلىق.

سُقْلُقْ sok,luk, تويمىغۇرلۇق. يېمەك ـ ئىچمەك ۋە باشقىلاردىكى ئاچ كۆزلۈك.

قَبْغاقْ k,apoɣak, قاپقاق. ساداقنىڭ قاپقىقى.

قَبْجَقْ k,apqak, قوشلاش. سۇ تارماقلىرىنىڭ قوشۇلغان يېرى.

قَدْراقْ k,adrak, تاغ ئۆركەشلىرى، تاغنىڭ يانلىرى. «قَتْ قَدْراقْ *kat kadrak* — تاغنىڭ قاتلاقلىرى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

قُدْرُقْ k,udruk, قۇيرۇق. پۇتۇن هايۋانلارنىڭ قۇيرۇقى. قوينىڭ قۇيرۇقى «قُوىْ قُدْرُقِي *koy kudrukï*»، ئات قۇيرۇقى «اَتْ قُدْرُقِي *at kudruk*» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: 616 I//

قُدْرُقْ قَتِغْ تُكْدُمِزْ *kudruk katïoɣ tügdümiz*

تَنْكْرِيكْ اُكُشْ اُكْدُمِزْ *təŋrig ükük ogdümiz*

كَمْشِبْ اَتِغْ تَكْدِمِزْ *kəmxip atïoɣ təgdimiz*

اَلْدَبْ يَنا قَجْتِمِزْ *aldap yana kaqtïmïz*

[(ئات) قۇيرۇقىنى قاتتىق تۇگدۇق،
تەڭرىگە كۆپ ھەمدۇسانا ئېيتتۇق،
ئاتنى دېۋىتىپ تەگدۇق (ھۇجۇم قىلىدۇ)،
ئالداپ يەنە قاچتۇق.]// 237

ئاتلارنىڭ قۇيرۇقىنى قاتتىق تۇگدۇق، تەڭرىگە جىق ھەمدۇ سانا ئېيتتۇق، يەنى كاپىرلارغا ھۇجۇم قىلىشتا تەكبىر ئېيتتۇق، ئۇزەڭگىگە قاتتىق دەسسەپ ھۇجۇم قىلىدۇق، ئۇلارنى ئالداپ ئارقىمىزغا چۈشۈرۈپ يوقىتىش ئۈچۈن قاچقان بولدۇق.

قُدْرُقْ k,udruk: قُشْ قُدْرُقِي *kux kudrukï* — قۇش قۇيرۇقى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُقُمْ بُزُبْ قُدْرُقْتا بِجَكْ// سِيمَا I 617

*tokum yüzüp*① *kudrukta piqək sïma*

مالنى سويۇپ قۇيرۇقىغا بارغاندا پىچاقنى سۇندۇرۇپ قويما.

بۇ ئەرەبلەرنىڭ «شَوِّى اَخُوكْ حَتَّى اِذَا اَنْضَجَ رَمَّدَ» دېگەن ماقالىغا ئوخشايدۇ.

قُدْرُقْ k,udruk قۇيرۇق. قوڭ، پۇرۇك سۆزلىرىنىڭ سىلىق ئېيتىلىشى. قُدْرُقِي اُتْكَانْ كِشِي *kudrukï ötkən kixi* — پەجمى (پۇرۇكى) بوشاپ كەتكەن كىشى.

قَرْساقْ k,arsak قارساق. تۇلكە جىنسىغا كىرىدىغان بىرخىل ھايۋان.

قَرْلُقْ k,arluk قارلۇق. ئۇلار كۆچمەن تۇركلەرنىڭ بىر گۇرۇھى بولۇپ، ئوغۇزلاردىن باشقىدۇر. ئۇلارمۇ تۇركمەن ھېسابلىنىدۇ.

قُرْلُقْ k,orluk تورسۇق، قىمىز قاچىلىنىدىغان كىچىك تۇلۇم.

قَرْناقْ k,arnak قارناق. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرى.

قَرْناقْ k,arnak: قَرْناقْ اَرْ *karnak ər* — يوغان قورساق ئادەم.

قِرْناقْ k,ïrnak دېدەك، چۆرە. ياباقۇ، قاي، چۇمۇل، باسمىل، ئوغۇز، يەمەك ۋە قىپچاق تىللىرىدا.// 618 I

① بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ بېتىدە «بُزُبْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، 470- بېتىدە «يُزْدِي» دەپ يېزىلغان. بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلدۇق.

قِزْلاقْ k,ïzlak: كُتِ قِزْلاقْ *køti kïzlak* — «قىزىل ئىشتان» دېيىلىدىغان بىر قۇش. ئۇنىڭ قۇيرۇقى قىزىل بولىدۇ.

قِسْراقْ k,ïsrak, تۇغمىغان بايتال. ئوغۇزلار ھەرقانداق بايتالنى «قَسْراقْ *kïsrak*» دەيدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِيزْ بِرْلا كُرَشْما قِسْراقْ بِرْلا يَرِشْما

kïz birlə kürəxmə kïsrak birlə yarïxma

قىز بىلەن چېلىشما، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما.

قىز بىلەن چېلىشما، چۈنكى قىزلار كۈچلۈك كېلىدۇ، سېنى يىقىتىپ قويىدۇ؛ تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما، ئۇ ئاتتىن كۈچلۈك ۋە چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن سېنىڭدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ ـ خاقانىيە قىزلىرىدىن بىرى نىكاھ كېچىسى سۇلتان مەسئۇدنى تېپىپ يىقىتىۋەتكىنى ئۈچۈن خاقانىيلىكلەر ئارىسىدا سۇلتان مەسئۇد توغرۇلۇق چىقىرىلغان بىر ماقال.

قِسْماقْ k,ïsmak, ئۇزەڭگۈڭاغ. ئۇزەڭگۈنىڭ ئىككى يېنىدىكى قېيىش. ئۇزەڭگە مۇشۇ قېيىشلارنىڭ ئارىسىدا بولىدۇ.

قِسْماقْ k,ïsmak, قىسماق، تۇزاق.

قُشْلُقْ k,uxluk, ئاشۋاقتى، چاشگاھ. ئوغۇزچە.

قِشْلِقْ k,ïxlïk,[238] قىشلىق، قىشلىق ئۆي قىش ئۈچۈن تەييارلانغان ھەرقانداق نەرسە شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُغْشاقْ k,ooqxak, قُغْشاقْ نالْكْ *kooqxak nəŋ* — پور، ئىچى قوغۇش (كاۋاك) نەرسە.// I 619

قِفْجاقْ k,ïvqak, قىپچاق. تۇرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.

قِفْجاقْ k,ïvqak, قىپچاق. قەشقەرگە يېقىن بىر جاينىڭ نامى[①].

قُلْباقْ k,ulbak, قۇلباق. تۇركلەردىن بىر ئەۋلىيانىڭ ئىسمى. ئۇ بالاساغۇن تاغلىرىدا ياشايدىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ قارا تاشقا «تَنْكْرِي قُلِي قُلْباقْ *təŋri kulï kulbak*» دەپ يازسا، ئاق بولۇپ چىقىدىكەن، ئاق تاشقا يازسا، قارا بولۇپ چىقىدىكەن، ئۇنىڭ ئىزلىرى تا ھازىرغىچە بار ئىكەن.

① ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا مەيدان دەرياسى بىلەن ئورتۇسۇ دەرياسى ئارىلىقىدىكى يېزا.

قَلْتُـــقْ k,altuk, یاۋا كالىنىك مۇڭگۇزى. ئىچى ئويۇلۇپ قىممىز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئىچىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

قُلْتِقْ k,oltïk, قولتۇق.

قِلْتِقْ k,ïltïk, قوماق، باش كېپىكى. باشتا بولىدىغان كېپەك.

قَمْغَقْ k,amoqak, قامقاق ~ قامغاق.

قُمْلاقْ k,umlak, قۇلماق. قىپچاق يۇرتلىرىدا ئۆسىدىغان، ھەشقىپىچەككە ئوخشايدىغان بىر ئۆسۈملۈك. ئۇنىڭغا ھەسەل ئارىلاشتۇرۇلۇپ شاراب ياسىلىدۇ. بۇ ئۆسۈملۈك كېمىگە چۈشۈپ قالسا، دېڭىز دولقۇنلىنىپ، كېمە چايقىلىپ، ئىچىدىكىلەر ھالاكەت خەۋپىدە قالارمىش.// I 620

قَنْجِـــقْ k,anqïk, قانجىق ~ قانجۇق، چىشى ئىت. ئاياللارنى تىللىغاندا شۇنىڭغا ئوخشىتىپ «قَنْجِقْ *kanqïk*» — قانجۇق» دەيىلىدۇ.

مُنْجُقْ monquk, مونچاق. زىننەت ئۈچۈن بويۇنغا ئېسىلىدىغان قىممەتلىك تاشلار.

مُنْجُقْ monquk, ئاتنىڭ بوينىغا ئېسىلىدىغان قىممەتلىك تاش، ئارسلان تىرنىقى ياكى تۇمارغا ئوخشاش نەرسىلەر.

مَنْجُقْ manquk, ئېگەرگە ئارتىلىدىغان خۇرجۇن، توۋرا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

مُنْغانْ munoqan: مُنْغانْ كِشِي *munoqan kixi* — ۋالاقتەگكۈر، تولا سۆزلەيدىغان كىشى.

بُرْجَكْ bürqək ئادەمنىڭ ماڭلاي چېچى، ئاتنىڭ كوكۇلىسى.

بِتْرِكْ pitrik جىگدىلەك.

بِتْرِكْ pitrik پىستە. ئارغۇچە.

بِسْتِكْ pistik ئېگىرىش ئۈچۈن ئېتىپ تەييارلاپ قويۇلغان پىلتە، ئۇچ. چىگىلچە.

بستك pistik پىلىك، چىراغ پىلىكى. ئارغۇچە.

بُكْسَكْ bəksək ئايالالارنىڭ كۆكسى.// I 621

بُكْسَكْ bəksək كۆكرەكنىڭ يۇقىرى قىسمى، بويۇن بىلەن كۆكرەكنىڭ ئارىلىقى.

تُتْسُكْ tütsük: تُتْسُكْ كِشِي *tütsük kixi* — ئاداۋەت تۇتىدىغان كىشى.// 239

تَحْجَكْ təhqək بىر خىل چىن يىپىكى.

تُرْبِكْ türpik تۇرپىك، چوپسا. «تُرْبِكُو *türpigü*»مۇ دەيىلىدۇ.

تَرْلِـــكْ tərlik تـەرلىك. تـەرنى سـۈمۈرۈۋېلىش ئۈچـۈن توقـۇمنىڭ ئاسـتىغا سـېلىنىدىغان كىگىز.

تُرْلُكْ türlüg تۈرلـۈك. قَجْ تُرْلُكْ نانْكْ *qaq türlüg nəŋ* — بىرقانچە تۈرلـۈك نەرسە. قَـــجْ تُرْلُكْ سُوز اَيْدِمْ *qaq türlüg söz aydïm* — بىرقانچە تۈرلـۈك سۆز ئېيتتىم.

تُرْماكْ türmək تۈرمـەل.

تَرْناكْ tərnək دەرنەك. خەلق مەسلىھەت ئۈچـۈن يىغىلىدىغان ئورۇن.

تُشْـــلُكْ tüxlük: تُشْـــلُكْ اُوذِي *tüxlük özi* — چۈشـكۈن ۋاقتـى، يولـۇچىنىڭ قونالغـۇ ۋاقتى.

تَكْرَكْ təgrək ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ چۆرىسى، ئەتراپى. // 622 I قُذُغْ تَكْرَكِي *qužuoq təgrəki* — قۇدۇق چۆرىسى، قۇدۇق كاجـۈۋىسى.

تُكْلُكْ tüklüg قارىغۇ، كور. تُكْلُكْ كُزْلُكْ *tüklüg kəzlüg* — كۆزى قارىغۇ (كىشى).

تَقْلُكْ təvlüg ئالدامچى، ھىيلىگەر.

جَكْرَكْ qəkrək: جَكْرَكْ قَبا *qəkrək qapa* — يۇڭ رەختتىن تىكىلگەن يانچۇقسىز تون. ئۇنى قۇللار كىيىدۇ.

جَرْلِكْ qərlig: كُوزِي جَرْلِكْ *kəzi qərlig* — كـۆزى چارلاشقان ئادەم. كېچىسى كـۆرۈپ كۈندۈزى كۆرمەيدىغان، تۇتۇق كۈندە كۆرۈپ ئوچۇق كۈندە كۆرمەيدىغان ئادەم.

جَلْبَكْ qəlpək چاپاق، كۆز چاپىقى.

جِلْدَكْ qildək ئاتنىڭ كۆكسىگە چىقىدىغان بىر خىل چىيقان. ئۇنىڭدىن سېرىقسۇ بىلەن يىرىڭ ئاقىدۇ، داغلىسا ساقىيىدۇ.

سُرْتُكْ sürtüg: سُـــرْتُكْ اِشْـــلارْ *sürtüg ixlər* — سۈركىشىدىغان خوتـۇن. ھەرقانـداق ئېزىلىدىغان، سۈركىلىدىغان نەرسىمۇ «سُرْتُكْ *sürtüg*» دېيىلىدۇ.

سَذْرَكْ səžrəg سىيرەك، شالاڭ. سَذْرَكْ بُوزْ *səžrəg bəz* — شالاڭ بۆز. // 623 I

سَذْرَكْ səžrəg: سَذْرَكْ قَبُغْ *səžrəg qapuoq* — چاخسا ئىشىك.

سُرْجُكْ sürqük مەشرەپ، كېچىلىك ئولتـۇرۇش. ئوغـۇزلار «ج – *q*» ھەرپىنى فەتھىلىك قىلىپ «سُرْجَكْ *sürqək*» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ.

سَلْجُكْ səlqük سەلچۈك. سالجۇق سۇلتانلىرىنىڭ بوۋىسىنىڭ ئىسمى. ئۇ «سَلْجُكْ سُـــو باشِي *səlqük sü baxï*» دەپ ئاتىلاتتى.

سكْرِكْ səkrik سەكرەتمە. تاغلاردىكى سەكرەپ ئۆتىدىغان يەر.

سُكْرُكْ sügrük خوتۇنلارنىڭ جان يېرى.

كُبْرُكْ köprük كۆۋرۈك.

كُتْلُكْ kötlük كۆتلەش. تىللاش ئۈچۈن قوللىنىدىغان سۆز.

تُمْرُكْ tümrük داپ. ئوغۇزچە.

كُبْجُكْ köpqük كۆپچۈك. ئوغۇزچە.

كِرْبِكْ kirpik كىرپىك.[240]

كَرْتُكْ kärtük كەرتىك. ياغاچقا ئويۇلغان كەرتىك. «كَرْتُكْ كَمْرُكْ *kərtük kəmrük* — كەرتىك ـ كەمتۈك» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.[624 I]

كَرْتِكْ kərtik قىناق. نان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ سانىنى بىلىش ئۈچۈن ياغاچقا ئويۇلغان بەلگە.

كُرْشاكْ kürxək سۆكنى سۇ ياكى سۈتتە قايىنىتىپ، ئۈستىگە ياغ قۇيۇپ يېيىلىدىغان بىر خىل تاماق.

كَزْلِكْ kəzlik خوتۇنلار كىيىملىرىگە تاقايدىغان ياكى يېنىدا ئېلىپ يۈرىدىغان كىچىك پىچاق.

كُزْلُكْ közlük كۆزلۈك. بۇ ئات قۇيرۇقىدىن توقۇلغان بىر خىل تور بولۇپ، كۆز ئاغرىغان ياكى قاماشقاندا، كۆزگە تارتىۋېلىنىدۇ.

كُسْرُكْ kösrük چۈشەك. كُسْرُكْ تُشَاغْ *kösrük tuxaoŋ* — ئاتنىڭ ئالدى پۇتىغا سېلىنغان چۈشەك.

كَفْرِكْ kəvrik ئېگىز ئۆسىدىغان بىر خىل دەرەخ.

كُفْرُكْ küvrük ناغرا، دۇمباق.

كَفْرَكْ kəvrəg كاۋاك. كَفْرَكْ نانْكْ *kəvrəg nəŋ* — ئابدىملىك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش غولى بوش ۋە كاۋاك نەرسىلەر.

كَفْشَكْ kəvxəg: كَفْشَكْ نانْكْ *kəvxəg nəŋ* — يۇمشاق نەرسە. يۇپقا كىيىم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.[625 I]

كُفْشَكْ kövxəg: كُفْشَكْ اَتْ *kövxəg ət* — يۇمشاق ئەت (گۆش).

كُفْشَكْ kövxəg: كُفْشَكْ اَتْماكْ *kövxəg ətmək* — بولدۇرغان نان.

كُفْلُكْ küvlük لاي ساقا. بۇ ھۆل پېتى ياكى قۇرۇتۇلۇپ سالغىدا ئېتىلىدۇ.

كَكْلِكْ kəklik كەكلىك.

كَكْمَكْ kəkmək: كَكْمَكْ اَرْ *kəkmək ər* — بېشىدىن ئىسسىق - سوغۇق كۆپ ئۆتكەن، قىينىچىلىقلاردا پىشقان ئادەم. ئەسلىي «كَكْ *kək*» بولۇپ، «قىينىچىلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆز سۈپەت بولۇپ، ئاز ئۇچرايدۇ، قائىدىگە ئاساسلانغاندا «كَكْمان *kəkmən*» بولۇشى كېرەك.

كَمْرُكْ kəmrük: كَمْرُكْ سُنكُوكْ *kəmrük səŋük* — گۆشى شىلۈپلىنغان سۆڭەك.

كُنْجُكْ kənqük كۆنچۈك، ياقا. ئوغۇزلار «ج – *q*» ھەرپىنى فەتھىلىك قىلىپ «كُنْجَكْ *kənqək*» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ.

كَنْجاكْ kənqək كەنچەك. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.

كَنْجاكْ سَنكِرْ kənqək səŋir كەنچەك سەڭسر. تىرازغا يېقىن بىر شەھەرنىڭ نامى. بۇ يەر قىپچاق چېگرىسىدۇر.// I 626

كَنْدُكْ kəndük كۆندۈك، ساپالدىن ياسالغان، كۆپكە ئوخشايدىغان قاچا. بۇنىڭغا ئۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر سېلىنىدۇ. كەنچەكچە.

كُنْلُكْ künlük كۈنلۈك. كۈن ھېسابى بىلەن قىلىنغان ئىش.

كُنْلُكْ künlük: كُنْلُكْ يِمْ *künlük yəm* — كۈنلۈك يەم، كۈنلۈك ئوزۇق. بۇ سۆز ئاز ئىشلىتىلىدۇ.

مَرْدَكْ mərdək ئېيىق كۆچۈكى. «اَذِغْ مَرْدَكِي *aźïoq mərdəki* — ئېيىق كۆچۈكى» مۇ دېيىلىدۇ. بەزى تۈرك خەلقلىرى توققۇز تورۇشىنىنى «تُنكُزْ مَرْدَكِي *toŋuz mərdəki*» دەيدۇ.// 241

مَلْدَكْ məldək مالتاق. مَلْدَكْ نانْكْ *məldək nəŋ* — مالتاق نەرسە، چىگىچلىشىپ، كاللەك بولۇپ قالغان نەرسە.

بِجْغِلْ piqoqïl قول ۋە پۇتتىكى يېرىقلار. يەرنىڭ يېرىقلىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَسْبَلْ basbal بىر قېتىم يىپ.

يَسْمِلْ[①] basmïl باسمىل. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.// I 627

بَشْغِلْ baxoqïl ئاقباش. بَشْغِلْ يِلْقِي *baxoqïl yïlqï* — ئاقباش يىلقا (چارۋا مال).

بَتْمُلْ batmul پىلپىل.

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَسْمِلْ» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، توغرىسى «بَسْمِلْ» بولغاچقا، بىز «*basmïl*» دەپ ئالدۇق.

بُشْكالْ pəxkəl پوشكال. بىر خىل يۇپقا نان. خاقانىيە تىلىدا.

بُغْـــرِلْ boɣrïl بوقـۇرۇلغان يـەر. تولـدۇرۇلغان تۇلـۇم ۋە تاغارغـا ئوخشـاش نەرسـىلەرنىڭ پۈكۈلگەن يەرلىرى.

بُغْرُلْ boɣrul بوغرۇل. بُغْرُلْ قوىْ *boɣrul ḳoy* —— بوغرۇل قوي، بوغۇزى ئاق قوي.

بُكْتَلْbüktəl: بُكْتَلْ اَرْ *büktəl ər* —— گـەۋرى ئادەم. بُكْتَـــلْ اَتْ *büktəl at* —— ساغرىسى كەك ئات.

بُكْرُلْ bəgrül: بُكْـــرُلْ اَتْ *bəgrül at* —— ئىككى بىقىنى ئاق ئات. ئالا قوي ۋە باشقا ھايۋانلارمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بنـــدال[1] bandal ياغـاچتىن چىقىـدىغان، تارغـاق سۆڭىكىگـە ئوخشـاش تارىشـا. بـۇنىڭ ئۇچىنى ياندۇرۇپ، كېچىسى بالىلار بىر ـ بىرىگە ئېتىپ ئويناىدۇ. بۇ «اُوتْ بندال *ot bandal*» دېيىلىدۇ. چۆگەن ئويۇنىدا ئويىنىلىدۇ.

تَرْغِلْ taroɣïl تاغـىل. تَرْغِلْ يِلْقِي *taroɣïl yïlḳï* —— تاغـىل//ھـايۋان، دۇمبىسى ئالاتاغـىل مال. ئاتتىن باشقا ھايۋانلارنىڭ ھەممىسىگە مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تُغْرِلْ tooɣrïl توغرۇل. بۇ بىر خىل يىرتقۇچ قۇش بولۇپ، مىڭ ئۆردەكنى ئۆلتۈرۈپ بىرىنىلا يەيدۇ. بۇ سۆز ئەر كىشىنىڭ ئىسمى بولۇپمۇ كېلىدۇ.

تُغْرِلْ tooɣrïl قېزا. ئىچىگە دورا ـ دەرمەكلىك گۆش تىقىلغان ئۇچەي. كەنچەكچە.

جَشْكالْ qəxkəl ساپال قاچا ۋە ئۇنىڭ سۇنۇقلىرى.

سَنكِلْ[2] səpkil سەپكۇن. يۇزدىكى سەپكۇن، داغ.

سَرْسالْ sarsal سۆسەر. بۇلغۇنىڭ بىر خىلى.

قَرْتالْ k̦artal: قَرْتالْ اَتْ *k̦artal ət* —— پارچىلانغان ئەت (گۆش).

قَرْتالْ k̦artal: قَرْتالْ قُوىْ *k̦artal k̦oy* —— ئالا قوي.

قِرْغِلْ k̦ïroɣïl: قِرْغِلْ اَرْ *k̦ïroɣïl ər* —— ئوتتۇرا ياشلىق ئادەم.

قِزْغُلْ k̦ïzoɣul: قِزْغُلْ اَتْ *k̦ïzoɣul at* —— قىزىل بوغرۇل. ئات.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ھەرىكىسىز، بىز بىرىككىلمان ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ پىكرىگە بويىچە «*bandal*» ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز «سَنكِل» شەكلىدە يېزىلغان، بىز بۇ يەردىكى ۋەزىن ۋە مەنىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*səpkil*» ئالدۇق.

بَجْكَـــمْ pəqkəm بەلگە، نىشان. جەڭ كۈنلىرى باتۇرلار جەڭ بەلگىسى سۈپىتىدە تاقىۋالىدىغان يىپەك رەخت[242]ياكى قوتاز قۇيرۇقى. ئوغۇزلار بۇنى «بَـــرْجَمْ barqəm» دەيدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: I 629

بَجْكَمْ اُرُبْ اَتْلَقا	pəqkəm urup atlaqa	[ئاتلارغا بەلگە تاقاپ،
اُيْغُرْدَقِي تَتْلَقا	uyoqurdaqï tatlaqa	ئۇيغۇر (ئېلى)دىكى تاتلارغا،
اُغْرِي يَقُزْ اتْلَقا	oqrï yavuz ïtlaqa	ئوغرى، ياۋۇز ئىتلارغا (قاراپ)،
قُشْلَرْ كَبِي اُجْتِمِزْ	quxlar kəbi uqtïmïz	خۇددى قۇشلاردەك ئۇچتۇق.]

ئاتلارغا بەلگە تاقاپ، ئۇيغۇر ئېلىدىكى تاتلارنىڭ، يەنى ياۋۇز ئىتلارنىڭ ئۈستىگە خۇددى قۇشتەك ئۇچۇپ باردۇق.

بَجْكُمْ pəqküm ئۆينىڭ سۈپىسى.

بَذْرَمْ bəżrəm بەيرەم ~ بايرام. كىشىلەر ئارىسىدىكى شاد ـ خۇراملىق، ئويۇن ـ تاماشا. نۇر ژە گۈل ـ چېچەكلەر بىلەن بېزەلگەن يەرمۇ «بَذْرَمْ يِيرْ bəżrəm yər —— كۆڭۈل ئاچىدىغان يەر» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن، چۈنكى مەن بۇنى پارسلاردىن ئاڭلىدىم. ئوغۇزلار I 630 ھېيىت كۈنىنى «بَيْـــرَمْ bəyrəm» دەيدۇ. بۇ «شاد ـ خۇراملىق ژە ئويۇن ـ تاماشا كۈنى» دېگەن بولىدۇ. ئوغۇزلار «ذ ـ خ» ھەرپىنى «ى ـ يا»غا ئالماشتۇرغان؛ يۇقىرىدىكىگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئايرىم سۆز بولىدۇ.

بِرْتَمْ birtəm بىراقلا. اُلْ يُمُشْقا بَرْتَمْ بَرْدِي ol yumuxqa birtəm bardï —— ئۇ ئەلچىلىككە بىراقلا، گويا قايتىپ كەلمەيدىغاندەك كەتتى.

بَغْرَمْ baqram: بَغْرَمْ قُمْ baqram qum —— چوڭ قۇملۇق، قۇم دالىسى. قەشقەر بىلەن يەكەن ئارىلىقىدىكى قۇملۇقمۇ «بَغْرَمْ قُومِي[①] baqram qumï» دېيىلىدۇ.

بُخْسُمْ buhsum بوزا. تېرىقتىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك.

---

① قەشقەر يېڭىسار بىلەن يەكەن ئارىلىقىدا ھازىر «بۇغراقۇم» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قۇملۇق بار.

تۇمرۇم tomrum: تُمْرُمْ يِغاجْ *tomrum yïoqaq* — موزدۇزلارنىڭ ئىش گۈندىسى (تاختىسى) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش توغرىسىغا كېسىلگەن ياغاچ گۈندا.

تۈشرۈم tüxrüm ئېگىرىلگەن بىر كاللەك يىپ. ئارغۇچە.

زۈنكۈم zünküm چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل يىپەك رەخت.

سىدرىم sïdrïm تاسما، كەمەر. ئوغۇزچە. سِدْرِمْ اِشْلِغْ اَرْ // *sïdrïm ixlïoq ar* 631 I — ئىشنى باشقىلارغا قالدۇرماي سىيرىپ ئىشلىۋېتىدىغان ئادەم.

سَرْقِمْ sark,ïm قىرو.

كُتْرُمْ kətrüm كۆتۈرمە، سۇپا.

كُجْرُمْ kəqrüm كۆچ - كۆچ. بىرەر ۋەھىمە سەۋەبىدىن يېزا خەلقىنىڭ شەھەرگە كۆچۈپ كېلىشى.

كَدْرِمْ kədrim: كَدْرِمْ اَتْ *kədrim ət* — تېرىدىن ئاجرىتىلغان ئەت (گۆش). 243 //

كَسْتَمْ kəstəm كېچىسى ئۆزى كېلىپ قالغان مېھمانلارغا بېرىلىدىغان زىياپەت.

ھەرپلىرى تەكرارلىنىدىغان سۆزلەر بابى

تَرْتَرْ tartar پاختەككە ئوخشايدىغان بىر قۇش.

جُرْجُرْ qorqor: تَقِي اَمِكِي جُرْجُرْ *təvi əmiki qorqor* — تۆگە سېغىلغاندا، سۈتنىڭ چېلەككە چۈشكەن ئاۋازى.

قُرْقُرْ k,urk,ur قَرِنْ قُرْقُرْ اِتِّي *qarïn qurqur ətti* — قورساق غولدۇرلىدى.

سُكْسُكْ səksək سۆكسۆك. // 632 I

سُمْلِمْ sumlïm: سُمْلِمْ تَتْ *sumlïm tat* — تۇركچە بىلمەيدىغان پارس. ئومۇمەن، تۇركچە بىلمەيدىغان كىشىلەرمۇ «سُمْلِمْ *sumlïm*» دېيىلىدۇ.

كُرْكُمْ kürküm زەپران. بۇ سۆز ئەرەبچىگە ئوخشايدۇ. ئەرەبلەرمۇ زەپرانىنى «كُرْكُمْ» دەيدۇ.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَكْلَرْ اَتِنْ اَرْغُرُبْ	*bəglər atïn arqurup*
قَذْغُو اَنِ تُرْغُرُبْ	*qażoqu anï turqurup*
مَنْكْزِي يُزِي سَرْغَرِبْ	*məŋzi yüzi sarqarïp*
كُرْكُمْ اَنكَرْ تُرْتُلُورْ	*kürküm aŋar türtülür*

[بەگلەر ئېتىنى ھارغۇزدى،
قايغۇ ئۇلارنى تۇرغۇزدى،
مەڭزى، يۈزى سارغايدى،
خۇددى زەپىران سۈرتۈلگەندەك بولدى.]

ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈمگە ئېچىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: بەگلەر ئاتلىرىنى ھارغۇزۇپ كېلىشتى. ئۇلارنى قايغۇ باستى، يۈزلىرى زەپىراندەك سارغايدى. // 633 [

فَعَالَلْ fəalal، فَعَالُلْ fəalul، فَعَالِلْ fəalil
شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

سَرَاغُجْ saraquq سارىغۇچ. خوتۇنلار رومىلىنىڭ بىر خىلى.

سِپاقُرْ sïpak,ur توۋرا. بۇ سۆز «غۇنان ئوقۇرى» دېگەن مەنىدىكى «سِبْ اَقُرِي *sïp akurï*» سۆزىدىن كەلگەن.

قُلابُزْ k,ulabuz يولباشچى، يېتەكچى، باشلامچى؛ قوللانما، دەستۇر. بۇ سۆزدىكى «ب – *b*» ھەرپى «و – ۋاۋ»نىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَلِنْ قازْ قُلاوُزْسُوزْ بُلْماسْ *kalïn kaz kulawuzsuz bolmas*
غاز توپى باشلامچىسىز بولماس.

بۇ ماقال ھەممە ئىشتا ئۆزىگە قارىغاندا يول بىلىدىغان كىشىگە بويسۇنۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

جِجالَقْ qïqalak, چىچىناق ~ چىمچىلاق.

جِجامُقْ qïqamuk, چىچامۇق، ئاتسىز بارماق، ئۇزۇك سالمىدىغان بارماق. بۇنى بىلمىدىغان ئادەملەر ئاز.

سُلامُقْ solamuk, سولخاي، تەتۇر. I 634

قَراجُقْ k,araquk, قاراچۇق. فاراب شەھىرىنىڭ نامى. بۇ ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىدۇر.

قَرامُقْ k,aramuk, قارىمۇق. 244

قَمجاقْ k,amïqak, قۇمچاق.

تُنارِكْ tünərik: تُنارِكْ يِرْ *tünərik yər* — قاراڭغۇ يەر. گۆرنىمۇ «تُنارِكْ *tünərik*» دەيدۇ. اَرْ تُنارِكْكا كِرْدِي *ər tünərikkə kirdi* — ئادەم گۆرگە كىردى.

جُمارُكْ qümərük شەلۋە كۆز. جُمارُكْ كِشِي *qümərük kixi* — كۆزى ياشاڭغىراپ ئاجىزلاشقان كىشى.

خُجُوناكْ höqünək خۆچۈنەك. قوغۇنىنىڭ بىر خىلى، خۇش پۇراق، چىپار قوغۇن.

بَجانَكْ pəqənək پەچەنەك. رۇمغا يېقىن جايلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى.

بَجانَكْ pəqənək پەچەنەك. ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن بىرى. بۇ سۆز «بَجَنَكْ» شەكلىدىمۇ يېزىلىدۇ. I 635

فَعْلَلْ fəl'əl، فَعَلُّو fəəllu شەكىللىرىدە ئىككىنچى، تۆتىنچى ھەرپلىرى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَقْلُغُوجْ tavïloquq تېۋىلغا.

بُغُرْدا booqurda بۇدۇر. بُغُرْدا سَجْ *buoqurda saq* — بۇدۇر چاچ.

جِنَخْسِي qïnahsï چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل گۈللۈك يىپەك رەخت.

تَبُزْغُوْ tapuzoqu: تَبُزْغُو نانْكْ *tapuzoqu nəŋ* — تېپىشماق.

تُتُرْغُو tuturoqu: تُتُرْغُو نانْكْ *tuturoqu nəŋ* — تۇتۇرۇمى بولغان نەرسە.

سِبِزْغُو sïbïzoqu سىبىزغا، نەي.

سِرِجْغا sïrïqoqa ئەينەك، شىشە.

سَرِجْغا sarïqoqa چېكەتكە. ئاجىز ئادەم بۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «سَرِجْغا اَرْ *sarïqoqa ər*» دېيىلىدۇ.

قُبُرْغا k¸oburoqa ھۆۋقۇش. I 636

تدرْقُو tadïrk¸u: تدرْقُو يِرْ *tadïrk¸u yər* —— تېقىر يەر، ئوتى ئاز يەر.

تَتِرْغا tatïroqa ئاشلانغان ئاق تېرە.

تَقْلْقوْ tavïlk¸u تېۋىلغا. «تَقْلْغُوچْ *tavïloquq*»مۇ دېيىلىدۇ.

اَقْلْقُو avïlk¸u ئاۋىلقۇ. قىزىل مېۋە بېرىدىغان بىر خىل دەرەخ. مېۋىسىنىڭ سۇيى ئاشقا قۇيۇلىدۇ، پوستى بىلەن كۆز ئاغرىقى داۋالىنىدۇ ۋە كىيىملەر بويىلىدۇ.

تُقُرْقا tok¸urk¸a ئۇرۇق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ جوغىسى.

تُقُرْقا tok¸urk¸a توقۇرقا. قەشقەر يايلىقىدىكى بىر يەرنىڭ نامى.

سَقَرْقُو sak¸ark¸u ساقاتقا، كانا.

قَسِرْقُو k¸asïrk¸u قۇيۇن.

تُشُرْكُو tüxürgü چۇشۇرگە. كىچىكرەك سۇنىڭ دەريا‌غا قوشۇلغان يېرى، تۇگمەن سۇيىنىڭ دەريا‌غا قوشۇلغان يېرى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

جَكُرْكا qəkürgə چېكەتكە. ئوغۇزچە. تۇركىلەر بۇ سۆزنى ئۇنىڭ ئۇچۇشتىن ئىلگىرىكى ھالىغا قارىتىپ ئېيتىدۇ. ئۇششاق بالىلارنىڭ كۆپلۈكى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ جىقلىقىمۇ I 637 شۇنىڭغا ئوخشىتىلىدۇ. مەسىلەن: جَكُرْكاتَكْ سُو *qəkürgə təg sü* —— چېكەتكىدەك كۆپ ئەسكەر.

سُبُرْكُو süpürgü سۈپۈرگە.

كُتُرْكُو kətürgü كۆتۈرگۇ ~ كۆتەرگۇ. بىرەر نەرسىنى كۆتۈرىدىغان ئەسۋاب.

كَسُرْكُو kəsürgü قاپ، خالتا.

كُسُرْكا küsürgə كۈسۈتكە. ئېتىز چاشقىنىنىڭ بىر تۈرى.

دُنُشْكا dünüxkə بېسىلغاق. بىر خىل سېسىق ئوت. كەنچەكچە. 245

كِمِشْكا kimixkə قەشقەردىن چىقىدىغان گۈللۈك پالاس.

تَكِرْما təgirmə: تَكِرْما نانْكْ *təgirmə nəŋ* — دۇگىلەك نەرسە. توقاچ، توگمەن تېشى ۋە تەڭگىگە ئوخشاش دۇگىلەك نەرسە.

سَكِرْما səkirmə سەكىرمە، خوتەن يولىدىكى كىچىك بىر شەھەرنىڭ نامى.

قُتُرْما k,uturma: قُتُرْما بُـرْكْ *k,uturma bərk* — قايرىما بۇك، ئالدى ۋە ئارقا تەرىپىدە قايرىمىسى بولغان قالپاق.

كُجُرْمـا køqürmə: كُجُرمـا اُجُـقْ *køqürmə oquk* — كۆچۈرمە ئوچاق، بىر يەردىن ئىككىنچى يەرگە يۆتكىگىلى بولىدىغان ئوچاق. كُجُرْما اُيُـنْ *køqürmə oyun* — «ئون تۆت»//638 I دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئويۇن. يەرگە قورغان شەكلىدە تۆت سىزىق سىزىلىدۇ، ئۇنىڭغا ئون ئىشىك ئېچىلىپ، يۇمىلاق تاش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ئۇرۇق قىلىپ ئويىنىلىدۇ.

ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق ۋە ئۇچىنچى ھەرپى فەتھىلىك سۆزلەر

مِنْدَتُو mindətü يىپەك رەختىنىڭ نامى.

قُلْنَجِي k,ulnaqï: قُلْنَجِي قِسْراقْ *k,ulnaqï k,ïsrak* — بوغاز بايتال.

قَرْنَغُو k,arnaoqu: قَرْنَغُو اَرْ *k,arnaoqu ər* — يوغان قورساق ئادەم.

سَغْنَغُو saoqnaoqu قۇرۇق قاپاق.

قُنْدِغُو k,undïoqu قىتىلغۇچ، پارقىراتقۇچ.

قَمْجِيغُو k,amqïoqu قاپارتقۇ. كالپۇكقا، بارماقلارغا چىقىدىغان قاپارتقۇ، ئادەتتە ئاغرىتىپ ۋە قىچىشتۇرۇپ چىقىدۇ.

تُرْبِكُو türpigü تۇرپىك، چوپسا.

تَمْرَكُو təmrəgü تەمرەتكە.//639 I

سُكْنَكُو sügnəgü سەينۈگە ~ سەينەك. تىرناق بىلەن گۆشنىڭ ئارىسىغا چىقىدىغان يارا.

كَرْشَكُو kərxəgü: كَرْشَكُو اَتْ kərxəgü at —— گەجگىسى يېغىر ئات.

بُلْغَما buloqama ياغسىز ۋە تەمسىز بۈلماق.

جُقْرَما qokrama: جُقْرَما يُلْ qokrama yul —— سۈيى ئېتىلىپ چىقىدىغان بۈلاق.

بُلْغُنا buloquna بۈلغۇن ~ بالغۇن ~ مالغۇن. يۈلغۇنغا ئوخشاش پوستى قىزىل بىر خىل چاتقال. بۇنى تۆگە يەيدۇ. ئۇ «مُلْغُنا muloquna» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

فُعْلُلي fu'luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

بُلْدُنِ buldunï ئىچىگە قۇرۇق ياكى ھۆل ئۇزۇم سىلىپ تەييارلىنىدىغان بىر خىل يېمەكلىك. كەنچەكچە.

سُنْدُرِي sundurï دېڭىز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَشْياكْ اَيُرْ بَشِمْ بُلْسا سُنْدُرِي دا سُوقْ اِجْكايْ مَنْ

əxyək ayur baxïm bolsa sundurïda suv iqkəymən

ئېشەك// «بېشىم ئامان بولسا، دېڭىزدىن سۇ ئىچىمەن» دەيدىكەن.[640 I]

بۇ سۆز مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىدىغان كىشىلەرگە قارىتا ئېيتىلىدۇ.//[246]

مَنْدُرِي ① mundurï كۆيئوغۇل بىلەن كېلىنىڭ باشلىرىدىن چاچقۇ چېچىلىدىغان كىچىك بەزمە. چىگىلچە.

بُسْتُلِي püstüli لويلا. يېگىلى بولىدىغان بىر خىل كوكات.

كُزْكُنِي küzküni يالتىراق قوڭغۇز. كېچىسى غوڭۇلداپ ئۇچىدۇ.

① ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئالدۇق.

fu'lundi فُعْلُنْدِي شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

süpründi سُبْرُنْدِي سۈپۈرۈندى، ئەخلەت.

sark¸índï سَرْقِنْدِي ساقمندى. سَرْقِنْدِي سُوڤْ *sarkïndï suv* — سارقمندى سۇ.

k¸uqo¸undï قُجْغُنْدِي پىياز. چىگىلچە.

تۆت ھەرپلىكلەر بابى تۈگىدى. // I 641

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعَلْعَلْ fəəl'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

سُقَرْلَجْ suḳarlaq: سُقَرْلَجْ بُرْكْ *suḳarlaq børk* — كۆلاھ، ئۈزۈن قالپاق.

قُغُرْماجْ ḳ,ooqurmaq قوماچ، قورۇلغان بۇغداي. بۇ سۆز بىر شېۋىدە يۇمشاق «ڤ - *v*» بىلەن «قُقُرْماجْ *ḳovurmaq*»مۇ دېيىلىدۇ.

يُغُرْغُوجْ yuoquroquq نوغۇچ. خېمىر ۋە باشقىلارنى يېيىشتا ئىشلىتىلىدۇ.

جِغِلْقارْ qïoqïlvar: جِغِلْقارْ اُقي *qïoqïlvar okï* — كىچىك قىسقا ئوق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُتْرُو تُرُبْ يَغْدي اَنكَرْ كِيشْ اُقي جِغِلْقارْ
اَيْدِمْ اَسِغْ قِلْغُو اَمَسْ سَنْ تَقي يَلْقارْ // 642

utru turup yaoqdï aŋar kix okï qïoqïlvar

aydïm asïoq ḳïloqu əməs sən taḳï yalvar

[ئۇتتۇر تۇرۇپ ئۇنىڭغا ساداقتىن قىسقا ئوقلارنى ياغدۇردۇم،

سەن ئەمدى يالۋۇرساڭمۇ پايدىسى يوق، دېدىم.]

دۇشمەن توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: ماڭا يۇزلەنگەندە ساداقتىن قىسقا ئوقلارنى يامغۇردەك ياغدۇردۇم، ئەمدى سېنىڭ يېلىنىپ - يالۋۇرۇشۇڭمۇ پايدىسىز دېدىم.

سَمُرْتُغْ samurtuoq: سَمُرْتُغْ اِيشْ *samurtuoq ïx* — چىگىچ ئىش، باش - ئۇچىنى تاپقىلى بولمايدىغان ئىش.

قُرُتْلُغْ k,urutluoɣ: قُرُتْلُغْ كِشِي *kurutluoɣ kixi* — قۇرۇتلۇق كىشى، (يەيدىغان) قۇرۇتى بار كىشى. بۇ ئەرەبچىدىكى «رَجُلٌ تَامِرٌ وَلَابِنٌ - خورمىسى ۋە سۈتى بار ئادەم» دېگەنگە ئوخشاش.

تَتِرْلِغْ tatïrlïoɣ: تَتِرْلِغْ يِيرْ *tatïrlïoɣ yər* — تېتىر يەر. توز ۋە قاتتىق يەر.

قَتِرْلِغْ k,atïrlïoɣ: قَتِرْلِغْ اَرْ *katïrlïoɣ ər* —قېچىرلىق ئادەم، قېچىرى بار ئادەم.

بَسَرْلِغْ basarlïoɣ: بَسَرْلِغْ تاغْ *basarlïoɣ taoɣ* — سامساقلىق تاغ، سامساق كۆپ بولغان تاغ.

بَغِرْلِغْ baoɣïrlïoɣ: بَغِرْلِغْ اَرْ *baoɣïrlïoɣ ər* — جىگەرلىك// 643 I ئادەم، ھېچكىمگە باش ئەگمەيدىغان ئادەم. بۇ سۆز ئەرەبچىدىكى «اِنَّا لَنَحْنُ اَعْظَمُ اَكْبَادًا مِنَ الْاِبِلِ» دېگەنگە ئوخشايدۇ.

جَغِرْلِغْ qaoɣïrlïoɣ: جَغِرْلِغْ اَرْ *qaoɣïrlïoɣ ər* — چاغىرى (شارابى) بار ئادەم.// 247

سُغُرْلُغْ suoɣurluoɣ: سُغُرْلُغْ تاغْ *suoɣurluoɣ taoɣ* — سۇغۇرلۇق تاغ، سۇغۇر كۆپ بولغان تاغ.

سِغِرْلِغْ siɵɣïrlïoɣ: سِغِرْلِغْ اَرْ *siɵɣïrlïoɣ ər* — سىيرىلىق ئادەم، سىيرى بار ئادەم.

تَقَرْلِغْ tavarlïoɣ: تَقَرْلِغْ اَرْ *tavarlïoɣ ər* — تاۋارلىق ئادەم، مېلى بار ئادەم.

جَقَارْلِغْ qavarlïoɣ: جَقَارْلِغْ يِيرْ *qavarlïoɣ yər* — چاۋارلىق يەر، چاۋار كۆپ يەر.

بَقِرْلِغْ bak,ïrlïoɣ باقىرلىغ. بالاساغۇنغا يېقىن بىر يەرنىڭ نامى.

بَقِرْلِغْ bak,ïrlïoɣ: بَقِرْلِغْ تاغْ *bakɣïrlïoɣ taoɣ* — مىسلىق تاغ، مىس چىقىدىغان تاغ.

تَمِرْلِغْ tamïrlïoɣ: تَمِرْلِغْ اَتْ *tamïrlïoɣ ət* — تومۇرلۇق، سىڭىرلىق گۆش، بۇلجۇڭ گۆش.

قُبُزْلُغْ k,obuzluoɣ: قُبُزْلُغْ كِشِي *kobuzluoɣ kixi* — قۇبۇزلۇق كىشى، قۇبۇزى بار كىشى.// 644 I

قُتُزْلُغْ k,otuzluoɣ: قُتُزْلُغْ اَرْ *kotuzluoɣ ər* — قوتازلىق ئادەم، قوتىزى بار ئادەم.

سَغِزْلِغْ saoɣïzlïoɣ: سَغِزْلِغْ اَرْ *saoɣïzlïoɣ ər* — سېغىزلىق ئادەم، (چاينايدىغان) سېغىزى بار ئادەم.

سَغِزْلِغْ saoɣïzlïoɣ: سَغِزْلِغْ يِيرْ *saoɣïzlïoɣ yər* — سېغىزلىق يەر، سېغىز توپلىق يەر.

سَقِزْلِغْ sak,ïzlïoɣ: سَقِزْلِغْ تُونْ *sakɣïzlïoɣ ton* — داغ تەگكەن تون.

قَمِشْلِغْ k,amïxlïoɣ: قَمِشْلِغْ يِيرْ *kamïxlïoɣ yər* — قومۇشلۇق يەر، قومۇش كۆپ بولغان يەر.

تَبُغْلُغْ tapuoɣluoɣ: تَبُغْلُغْ اَرْ *tapuoɣluoɣ ər* — خىزمەتلىك ئادەم، خىزمەتى بار ئادەم.

قَبُغُلْغُ k,apuoɣluoɣ: قَبُغْلُغْ اَڤْ *k,apuoɣluoɣ əv* — قوۋۇقلۇق ئۆي، قوۋۇقى بار ئۆي.

تَتِغْلِغْ tatïoɣlïoɣ: تَتِغْلِغْ نانْكْ *tatïoɣlïoɣ nəŋ* — تاتلىق نەرسە. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي يېزىلىشى «تاتِغْلِغْ *tatïoɣlïoɣ*»دۇر.

تُتُغُلْغْ tutuoɣluoɣ: تُتُغْلُغْ يِيرْ *tutuoɣluoɣ yər* — جىنلىق يەر، جىن بار يەر، ئۆتكەن كىشىلەرگە جىن چاپلىشىدىغان يەر.// I 645

تِذِغْلِغْ tïžïoɣlïoɣ: تِذِغْلِغْ نانْكْ *tïžïoɣlïoɣ nəŋ* — تىيىقلىق نەرسە، يېنىغا بېرىش چەكلەنگەن نەرسە.

قِذِغْلِغْ k,ïžïoɣlïoɣ: قِذِغْلِغْ بُرْكْ *k,ïžïoɣlïoɣ bərk* — قىيىقلىق بۆك، جىيەكلىك بۆك.

قُذُغْلُغْ k,užuoɣluoɣ: قُذُغْلُغْ اَڤْ *k,užuoɣluoɣ əv* — قوۋۇقلۇق ئۆي، قوۋۇقى بار ئۆي.

تَرِغْلاغْ tarïoɣlaoɣ تېرىلغۇلۇق، ئېتىز، ئېتىزلىق.

تُرُغْلاغْ turuoɣlaoɣ: تُرُغْلاغْ يِيرْ *turuoɣlaoɣ yər* — تۇرالغۇ يەر، تۇرىدىغان يەر.

تَرِغْلِغْ tarïoɣlïoɣ: تَرِغْلِغْ يِيرْ *tarïoɣlïoɣ yər* — تېرىقلىق يەر، ئېكىنزارلىق؛ ئاشلىق ئامبىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سَرِغْلِغْ sarïoɣlïoɣ: سَرِغْلِغْ اَرْ *sarïoɣlïoɣ ər* — سېرىقكېسىلى بار ئادەم.

قُرُغْلُغْ k,uruoɣluoɣ: قُرُغْلُغْ يا *k,uruoɣluoɣ ya* — قۇرۇقلۇق يا، قۇرۇلغان يا.

بُسُغْلُغْ pusuoɣluoɣ: بُسُغْلُغْ يَغِي *pusuoɣluoɣ yaoɣï* — يوشۇرۇنۇقلۇق يېغا.

قَبَقْلِغْ k,apak,lïoɣ: قَبَقْلِغْ قِيزْ *k,apak,lïoɣ kïz* — بويىغا يەتكەن، قىزلىقى بار قىز.// I 646

قَتِقْلِغْ k,atïk,lïoɣ: قَتِقْلِغْ اَرْ *k,atïk,lïoɣ ər* — شالغۇت ئادەم، تېگى پەس ئادەم، ئەسلىنى يوقاتقان ئادەم. قېتىقلىق ئادەم، يەنى قېتىقى بار ئادەمگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بَرَقْلِغْ barak,lïoɣ: بَرَقْلِغْ كِشِي *barak,lïoɣ kixi* — باراقلىق كىشى، باراق ئىتى (ئوۋ ئىتى) بار كىشى.

جَرُقْلُغْ qaruk,luoɣ: جَرُقْلُغْ اَرْ *qaruk,luoɣ ər* — چورۇقلۇق ئادەم، چورۇقى بار ئادەم.

جَرُقْلُغْ qaruk,luoɣ چارۇقلۇغ. ئوغۇزلارنىڭ بىر ئۇرۇقى.

قَرَقْلِغْ k,arak,lïoɣ كۆز قارىقى بار. قَرَقْسِزْتَكْ كِرُورْ *k,arak,sïztaɣ kirür* — كۆزى يوقتەك (جەڭگە) كىرىدۇ. بۇ سۆز باتۇرلارنىڭ جەڭدە قارشىسىدىكى قىلىچ، نەيزىلەرگە پەرۋا

قىلماي، بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشىغا تەمسىل قىلىنىدۇ.// 248

قَسُقْلُغْ k,asuk,luoq: قَسُقْلُغْ اَرْ *ķasukķluoq ər* — تورسۇقلۇق ئادەم، قىممىز تورسۇقى بار ئادەم.

قُسِقْلِغْ k,osïk,lïoq: قُسِقْلِغْ اَرْ *ķosïkļïoq ər* — چىلغوزلىق ئادەم، چىلغوزىسى بار ئادەم.

بَشَقْلِغْ baxak,lïoq: بَشَقْلِغْ سُنْكُو *baxakļïoq süngü* — (تۆمۈر) باشاقلىق ئەيزە. تۆمۈر باشاقلىق ئوققىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.// I 647

تَشَقْلِغْ taxak,lïoq: تَشَقْلِغْ اَرْ *taxakļïoq ər* — تاشاقلىق ئادەم، تاشىقى بار ئادەم.

قَشُقْلُغْ k,axuk,luoq: قَشُقْلُغْ اَيَاقْ *ķauxkluoq ayak* — قوشۇقلۇق ئاياق، قوشۇقى بار ئاياق.

بُقُقْلُغْ bok,uk,luoq: بُقُقْلُغْ اَرْ *bokukluoq ər* — پوقاق ئادەم، پوقىقى بار ئادەم.

تَقُقْلُغْ tak,uk,luoq: تَقُقْلُغْ اَرْ *takukluoq ər* — توخۇلۇق ئادەم، توخۇسى بار ئادەم. ئوغۇزچە.

سُقَقْلِغْ sok,ak,lïoq: سُقَقْلِغْ تاغْ *sokaklïoq taoq* — بۆكەنلىك تاغ، بۆكەن كۆپ تاغ.

بَلِقْلِغْ balïk,lïoq: بَلِقْلِغْ اُكُوزْ *balïklïoq øgüz* — بېلىقلىق دەريا، بېلىقى بار دەريا. ئارغۇلار پاتقاقلىققىمۇ بۇ سۆزنى ئىشلىتىدۇ.

قُلاقْلِغْ k,ulak,lïoq: قُلاقْلِغْ نانْكْ *kulaklïoq nəŋ* — قۇلاقلىق نەرسە، قۇلىقى بار نەرسە.

قُنُقْلُغْ k,onuk,luoq: قُنُقْلُغْ اَفْ *konukluoq əv* — مېھمانلىق ئۆي، مېھمىنى بار ئۆي.

تُرُمْلُغْ torumluoq: تُرُمْلُغْ اَرْ *torumluoq ər* — بوتىلاقلىق ئادەم، بوتىلىقى بار ئادەم.// I 648

قُرُمْلُغْ k,orumluoq: قُرُمْلُغْ تاغْ *korumluoq taoq* — قوراملىق تاغ، قورام تاشلىق تاغ.

تُلُمْلُغْ tolumluoq: تُلُمْلُغْ اَرْ *tolumluoq ər* — قوراللىق ئادەم، قورالى بار ئادەم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُونْكْدُنْ نَلُكْ يَلْقَرْمَدِنْكْ قَجْ قَتا بِرْدِنْكْ تَقارْ
تُلُمْلُغْ بُلُبْ قَتِنْدِنْكْ قانِكْ اَمْدِي بِيرْ سُقارْ

өŋdün nəlük yalvarmadïŋ kaq kata bərdiŋ tavar
tolumluoq bolup katïndïŋ kanïŋ əmdi yər suvar

[باشتا نېمىشقا يالۋۇرمىدىڭ، قانچە قېتىم تاۋار (مال) بەردىڭ،
قوراللىنىۋېلىپ غادايدىڭ، ئەمدى قېنىڭ يەرنى سۇغارسۇن.]

بىرنەچچە قېتىم سېلىق تۆلەشتىن بۇرۇن نېمىشقا يالۋۇرمىدىڭ؟ ئەمدى قورالليىنىپ غادىيىۋالدىڭ. بېرىدىغان نەرسەڭنى تېز تەييارلا، بولمىسا، قېنىڭنى يەر ئىچىدۇ.

تَبَنْلِغْ tapanlïoɣ: تَبَنْلِغْ تَقىَ *tapanlïoɣ təvə* — تاپانلىق تۆگە، پايپاقلىق تۆگە.

تُبُنْلُغْ topunluoɣ: تُبُنْلُغْ تَرِغْ *topunluoɣ tarïoɣ* — توپانلىق بۇغداي، توپىنى بار بۇغداي.

بُدُنْلُغْ بُقُنْلُغ bodunluoɣ bokˌunluoɣ: بُدُنْلُغْ بُقُنْلُغ كِشِي *bodunluoɣ bokˌunluoɣ kixi* — ئۇرۇق - جەمەتلىك كىشى.// 649 I

بَقَنْلِغْ bakˌanlïoɣ: بَقَنْلِغْ قَذِشْ *bakˌanlïoɣ kˌażïx* — ھالقىلىق قېيىش.

قَرِنْلِغْ kˌarïnlïoɣ: بَدُكْ قَرِنْلِغْ اَرْ *bədük kˌarïnlïoɣ ər* — يوغان قورساق ئادەم.

قُرُنْلُغْ kˌurunluoɣ: قُرُنْلُغْ اَقْ *kˌurunluoɣ əv* — قورۇملۇق ئۆي، قورۇم باغلاپ كەتكەن ئۆي.

سَغِنْلِغْ saoɣïnlïoɣ: سَغِنْلِغْ اَرْ *saoɣïnlïoɣ ər* — سېغىن مېلى بار ئادەم.

سُغُنْلُغْ sooɣunluoɣ: سُغُنْلُغْ تاغْ *sooɣunluoɣ taoɣ* — سوغۇنلۇق تاغ، ياۋا پىياز ئۆسىدىغان تاغ.

سَمَنْلِغْ samanlïoɣ: سَمَنْلِغْ اَرْ *samanlïoɣ ər* — سامانلىق ئادەم، سامىنى بار ئادەم.

قَغُنْلُغْ kˌaoɣunluoɣ: قَغُنْلُغْ اَرْ *kˌaoɣunluoɣ ər* — قوغۇنلۇق ئادەم، قوغۇنى بار ئادەم.

قُقُنْلُغْ kˌokˌunluoɣ: قُقُنْلُغْ اُوتْ *kˌokˌunluoɣ ot* — ئۇچقۇنلۇق ئوت، ئۇچقۇنى بار ئوت.// 149

قُلُنْلُغْ kˌulunluoɣ: قُلُنْلُغْ قِسْراقْ *kˌulunluoɣ kˌïsrakˌ* — قۇلۇنلۇق بايتال، قۇلۇنى بار بايتال.

ئاخىرىغا «لِغْ *lïoɣ*» ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەر ئىگىلىك//(مەزكۇر نەرسىنىڭ ئىگىسى) مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ، مەفئۇل (قىلىنغان، بېجىرىلگەن ئىش) مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. بۇ يەنە بىر قانچە تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ. بۇلار ئېيتىپ ئۆتۈلمىسە، چۈشىنىكسىز بولۇپ قالىدۇ. بۇ تۈركۈمگە كىرىدىغان سۆزلەر ئورۇن – جاي مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. 650 I

بىرىنچى، ئىگىلىك مەنىسىدە كېلىشى: بَدُكْ قَرِنْلِغْ اَرْ *bədük kˌarïnlïoɣ ər* — يوغان قورساق ئادەم: سَمَنْلِغْ اَرْ *samanlïoɣ ər* — سامانلىق ئادەم، سامىنى بار ئادەم دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئىككىنچى، مەفئۇل مەنىسىدە كېلىشى: سَارِغْلِغْ اَرْ sarïoqlïoq ər — سېرىقكېسىلى بار ئادەم: قُرُغْلُغْ يا kuruoqluoq ya — قۇرۇقلۇق يا، قۇرۇلغان يا دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئۈچىنچى، ئورۇن - جاي مەنىسىدە كېلىشى: تَارِغْلاغْ tarïoqlaoq — تېرىلغۇلۇق، ئېتىز، ئېتىزلىق: تُرُغْلاغْ turuoqlaoq — تۇرالغۇ يەر، تۇرىدىغان يەر دېگەنگە ئوخشاشلار.

بىلىش كېرەككى، بەش ھەرپلىك سۆزلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۈچ ھەرپلىك تۈپ ئىسىملاردىن (ھەرپلەرنى ئارتتۇرۇش يولى بىلەن) ياسالغان.

«غ – oq» بىلەن «ق – q» ھەرپلىرىنىڭ ھۆكمى باشقا. «ق – q» بىلەن ئاياغلاشقانلىرى مەن كۆرسەتكەن مەنىلەردە كېلىدۇ: «غ – oq» بىلەن ئاياغلاشقانلىرى پەقەت ئورۇن - جاينىلا بىلدۈرىدۇ. تَارِغْلِغْ اَقْ tarïoqlïoq ər — بۇغدايلىق ئۆي ۋە تَارِغْلِغْ tarïoqlïoq — ئامبار: قُرُغْلُغْ يا kuruoqluoq ya — قۇرۇقلۇق يا، قۇرۇلغان يا ۋە قُرُغْلُغْ kuruoqluoq — يانى سېلىپ قويىدىغان قاپ، دېگەنگە ئوخشاشلار. 651 I

بۇلارنى ئايرىم - ئايرىم سۆزلىگەنلىكىمنىڭ سەۋەبى ئۇلارنى چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت. تۈپ ئىسىم بولمىغان سۆزلەردە «لِغْ lïoq» قوشۇمچىسىنى ئايرىپ يازسىمۇ بولىدۇ. «بَلِقْلِغْ اُكُزْ balïqlïoq oguz — بېلىقلىق دەريا»نى «بَلِقْ لِغْ اُكُزْ» شەكلىدە: «بَرَقْلِغْ اَرْ barakïoq ər — باراقلىق ئادەم» دېگەن سۆزنى «بَرَقْ لِغْ اَرْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ. بۇنداق شەكىل ياخشىراق، چۈنكى ۋەزنىمۇ، يېزىلىشىمۇ يېنىكلىشىدۇ.

بُرُنْدُقْ burunduk, بۇرۇندۇق، چۈلۈك.

بَسِنْجَقْ basïnqak,: بَسِنْجَقْ اَرْ basïnqak ər — بېسىنچاق ئادەم.

سِغِرْجِقْ sïoqïrqïk, قارىغۇجا.

قَبِرْجاقْ k,abïrqak, ساندۇق. بۇ سۆز كۆپىنچە ئۆلۈك سالىدىغان ساندۇقنى بىلدۈرىدۇ. 652 I

قُذُرْجُقْ k,użurquk, قونچاق. بالىلار ئويناىدىغان قونچاق.

قَرِنْجَقْ k,arïnqak, چۈمۈلە. ئوغۇزچە: «قَرِنْجا karïnqa»مۇ دېيىلىدۇ. 250

بَغِرْجَقْ baoqïrqak, ئۇچۇلۇق.

تُلَرْسُقْ tolarsuk, سوك، سونجاق. ئادەتتە ھايۋانلارنىڭ سونجىقى شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَغِرْسَقْ ,baoqïrsak: بَغِرْسَقْ كِشِي *baoqïrsak kixi* —— باغرى يۇمشاق كىشى، ئاق كۆڭۈل كىشى.

بَغِرْسُقْ ,baoqïrsuk ئۇچەي.

بَغِرْدَقْ ,baoqïrdak باغىرداق، لىپتىك.

قُرُغْسَقْ ,k,uruoqsak قورساق. قۇشلارنىڭ پوكىنىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بُتُرْغاقْ ,buturoqak بۇدۇشقاق. بۇ پىستە چوڭلۇقىدىكى تىكەن بولۇپ، كىيىم ۋە باشقا نەرسىلەرگە چاپلىشىۋالىدۇ.

تَبُزْغُقْ ,tapuzoquk تېپىشماق.

تُبُلْغاقْ ,tobuloqak بىر خىل دورا ئوت.

تُبُلْغاقْ ,tobuloqak يەل تولغاق، قۇلۇنجى، ئاشقازان، ئۇچەيدە پەيدا بولىدىغان بىر خىل كېسەل. I 653

سدرْغاقْ ,sïdïroqak سىيراق. ئاچا تۇياق ماللارنىڭ تۇيىقى.

قُدُرْغاقْ ,k,uduroqak چاپاننىڭ ئارقا پەشلىرىدىن بىرى.

قَذرْغاقْ ,k,ażïroqak قاپىرىق. كۆپ ئىشلەش جەريانىدا قولدا پەيدا بولغان قاپىرىق.

بَدجْلِقْ ,badïqlïk: بَدجْلِقْ يِغـــاجْ *badïqlïk yïoqaq* —— بېدىشلىك ياغاچ، ئۇزۇم بارىكى ياساش ئۇچۇن تەييارلانغان ياغاچ.

جىجَلَقْ ,qaqalak(?) چېچىلاڭغۇ، پەرىشان[1].

بَغِرْلَقْ ,baoqïrlak بېغىرتاق.

تَقَرْلُقْ ,tavarluk مال قويۇلىدىغان جاي، خەزىنە.

تُرُقْلُقْ ,turuk,luk ئورۇقلۇق، ئاجىزلىق.

تَرِغْلِقْ ,tarïoqlïk ئاشلىق ئامبىرى.

جُبُلْمَقْ ,qobulmak ئالمىنىڭ بىر پارچىسى، يېرىمى، ئىتلىق قەبىلىسىنىڭ تىلىدا.

جُمُشْلُقْ ,qomuxluk چۆمۈلىدىغان يەر.

جَرُقْلُقْ ,qaruk,luk چورۇقلۇق، چورۇق قىلىشقا تەييارلانغان تېرە. I 654

تَنُقْلُقْ ,tanuk,luk تونۇقلۇق، گۇۋاھلىق.

---

[1] بۇ سۆزنىڭ ئىملاسىدىمۇ، ئىزاھاتىدىمۇ ئېنىقسىزلىق بار.

تُغاقْلِقْ tuoqak,lïk, تىقىنلىق. ئۇرىقنىڭ ئاغزىنى بېكىتىدىغان تىقىن ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان ياغاچ.

سَتِغْلِقْ satïoqlïk,: سَتِغْلِقْ نانْكْ *satïoqlïk nəŋ* —— سېتىلىدىغان نەرسە.

سَرِغْلِقْ sarïoqlïk, سېرىقلىق.

سِرُقْلُقْ sïruk,luk,: سِرُقْلُقْ يِغاجْ *sïrukluk yïoqaq* —— تۈۋرۈكلۈك ياغاچ.

سُغُقْلُقْ sooquk,luk,: سُغُقْلُقْ نانْكْ *sooqukluk nəŋ* —— سوغۇقلۇق نەرسە، سوغۇقلۇق ئۈچۈن تەييارلانغان نەرسە.

قَبَقْلِقْ k,apak,lïk, قاپاقلىق، قاپاق تېرىلغان يەر.

قَدَشْلِقْ k,adaxlïk, قاياشلىق.

قُرُغْلُقْ k,uruoqluk, قۇرۇقلۇق، قۇرغاقلىق.

قُرُغْلُقْ k,uruoqluk, ساداق ، ئوق خالتىسى. بۇ سۆزدىن ئېلىنغان « كِيشْ قُرُغْلُقْ *kix kuruoqluk* » سۆزىمۇ ساداقنى بىلدۈرىدۇ.

قَشقْلِقْ k,axïk,lïk,: قَشْقْلِقْ مُنكُزْ *kaxïklïk müŋüz* —— قوشۇقلۇق// مۈڭگۈز، قوشۇق ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان مۈڭگۈز. 655 I

سَرَنْلِقْ saranlïk, بېخىللىق، پىخسىقلىق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

نَنِكنْ تُتَرْ بَكْلَيُو اُوزِي يِيماسْ *nəŋin tutar bəkləyü ozi yəməs*

سَرَنْلِقِنْ يِيغْلَيُو اَلْتُنْ يِغار *saranlïkïn yïoqlayu altun yïoqar*

[نەرسىسىنى چىڭ تۇتىدۇ، ئۆزى يېمەيدۇ،

بېخىللىق بىلەن يىغلاپ ـ قاقشاپ ئالتۇن يىغىدۇ.]

بەزى كىشىلەرنىڭ مىجەزى ھەققىدە// 251 شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۆزى يېمەي، پىخسىقلىق قىلىپ، مېلىنى قاتتىق تۇتىدۇ، بېخىللىق بىلەن مال ئۈستىدە يىغلايدۇ، ئالتۇن توپلاپ ئاخىر تاشلاپ كېتىدۇ.

قَغُنْلُقْ k,aoqunluk, قوغۇنلۇق، قوغۇن تېرىلغان يەر.

قُنُقْلُقْ k,onuk,luk,: قُنُقْلُقْ اَفْ *konukluk əv* —— قوناقلىق ئۆي، مېھمانخانا.

تَغُزْمَقْ taoquzmak,: تَغُزْمَقْ اَرْ *taoquzmak ər* —— دېقماق ئادەم. بۇ سۆزدىكى «ɣ – oq» ھەرپى «ق – k» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// 656 I

مُغُزْغَقْ muoquzoqak هەسەل هەرىسىگە ئوخشايدىغان بىر خىل چۈن. ئارغۇچە.

بۇ بابتىكى سۆزلەر بەش خىلغا بۆلۈنىدۇ:

بىرىنچى، پېئىلدىن ياسىلىدىغان ئىسىم: «بۇيۇكلۇك» مەنىسىدىكى «اُلُغْلُقْ uluoqluk» سۆزى «ئۇلغايدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اُلْغَاذْتِي uloqażti» سۆزىدىن ئېلىنغان؛ «قۇرۇقلۇق» مەنىسىدىكى «قُرُغْلُقْ kuruoqluk» سۆزىمۇ «قُرُنْدِي نانْكْ kurundi nəŋ — قۇرۇغان نەرسە» سۆزىدىن ئېلىنغان.

ئىككىنچى، باشقا بىر نېمە ياساشقا تەييارلاپ قويۇلغان نەرسىنىڭ ئىسمى: «سُرُقْلُقْ يِغَاجْ surukluk yïoqaq — تۇتۇرۇكلۇك ياغاچ»، «تُقَاقْلِقْ يِغَاجْ tukaklïk yïoqaq — تىقىنلىق ياغاچ» دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئۈچىنچى، بىر نەرسە ئۆسۈپ يېتىلىدىغان يەرنىڭ ئىسمى: «قَبَغْلُقْ kapaoqlïk — قاپاقلىق، قاپاق تېرىلغان يەر»؛ «قَغُنْلُقْ kaoqunluk — قوغۇنلۇق، قوغۇن تېرىلغان يەر» دېگەنگە ئوخشاشلار.

تۆتىنچى، بۇ مەزمۇنلارنىڭ ھېچبىرىنى ئىچىگە ئالماي، ساپ ئىسىم مەنىسىدىلا كېلىدىغان سۆزلەر: «بَغِرْلَقْ baoqïrlak — بېغىرتاق»؛ «سِغِرْجُقْ sïoqïrquk — قارىغۇجا» دېگەنگە ئوخشاشلار.// I 657

بەشىنچى، مەستەر ئورنىدا كېلىدىغان سۆزلەر: «تُرُقْلُقْ turukluk — ئورۇقلۇق، ئاجىزلىق» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ قائىدىلەر شۇ شەكىلدىكى سان ـ ساناقسىز ئىسىملار ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر. ئىنچىكىلەپ قارىساق، ھېچقايسى سۆز بۇ قائىدىدىن چەتكە چىقمايدۇ.

كِرِتْلِكْ kiritlig ئېتىكلىك، قولۇپلاقلىق. كِرِتْلِكْ قَبُغْ kiritlig kapuoq — ئېتىكلىك قوۋۇق.

كُزَتْلِكْ kəzətlig: كُزَتْلِكْ نانْكْ kəzətlig nəŋ — ساقلاقلىق نەرسە، كۆزىتىلگەن نەرسە.

جُكُتْلُكْ qəkütlük پاكارلىق.

سُكُتْلُكْ səgütlük سۆگەتلىك، سۆگەت ئۆسكەن يەر. سۆز ئاخىرى يۇمشاق «ك ـ g» بىلەن كەلسە، «سۆگەت ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كُزُجْلُكْ kəzüqlük: كُزُجْلُكْ تِتِكْ kəzüqlük titik[252] — كوزا ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان

سېغىز لاي. سۆز ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «كوزا ئىگىسى»نى بىلدۈرىدۇ.

تَمُرْلُكْ təmürlük تۆمۈر ئېرىتىلىدىغان يەر. سۆز ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «تۆمۈر ئىگىسى»نى بىلدۈرىدۇ.// I 658

كُمُرْلُكْ kəmürlük كۆمۈر قېلىش ئۈچۈن كۆيدۈرۈلگەن ياغاچ ۋە كۆمۈر قويىدىغان يەر. سۆز ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «كۆمۈر ئىگىسى»نى بىلدۈرىدۇ.

تَبِزْلِكْ təpizlik كۆرەلمەسلىك، ھەسەت. اَنِكْ تَبِزْلِكِي كِمْكَا تَلْقَارْ *anïŋ təpizliki kimgə talqar* — ئۇنىڭ كۆرەلمەسلىكى كىمگە زىيان يەتكۈزەركىن.

تِتِزْلِكْ titizlik قىرتاقلىق، قاتمسقلىق. ھېلىلىنىڭ تەمىدەك تەم.

بُشِنْجَكْ büxinqək چىرىك، ئۈزۈم سېپى. كەنچەكچە.

تَكِرْمَكْ təgirmək كاجۇۋا. تۆگىگە ئارتىلىدىغان كاجۇۋا. ئوغۇزلار بۇنى «اُكُرْمَكْ *ügürmək*» دەيدۇ.

شَكِرْتُكْ xəkirtük پىستە.

كَبَزْلِكْ kəpəzlik كېۋەزلىك، كېۋەز تېرىلغان يەر. كىشى توغرىسىدا ئېيتىلسا، «كَبَزْلِكْ اَرْ *kəpəzlig ər* — كېۋىزى بار ئادەم» دېيىلىدۇ.

بَذِزْلِكْ bəžizlig: بَذِزْلِكْ اَقْ *bəžizlig əv* — بېزەكلىك ئۆي.

كِذِزْلِكْ kižizlik: كِذِزْلِكْ يُونْكْ *kižizlik yuŋ* — كىگىزلىك يۇك. سۆزنىڭ ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «كىگىز ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.// I 659

تَكُزْلِكْ təküzlik قاشقا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتْ تَكُزْلِكِي اَيْ بُلْماسْ *at təküzliki ay bolmas*

ئات قاشقىسى ئاي بولماس.

بۇ ماقال كىچىك ئىشنى چوڭ ئىش ئورنىدا كۆرگۈچىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سَمِزْلِكْ səmizlik سېمىزلىك.

كُفَزْلِكْ kəvəzlik كۆرەڭلىك، مەغرۇرلۇق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِشْتِبْ اَتا اَنانْكْ نِكْ سَقْلَرِنِ قَدِرْما
نَنْكْ قُبْ بُلُبْ كُفَزْلِكْ قِلْنِبْ يَنا قُتُرْما

əxtip ata anaŋniŋ savlarïnï kadïrma
nəŋ kop bulup kөvəzlik kïlnïp yana kuturma

[ئاتا ـ ئاناڭنىڭ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلا، (ئۇنى) قايتۇرما،
مال ـ دۇنيانى كۆپ تېپىپ قالساڭ، تەكەببۇرلىشىپ، قۇترىما.]

ئاتا ـ ئاناڭنىڭ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلا، ئۇلارغا سۆز ياندۇرما، مال ـ مۇلۇكنى كۆپ تاپساڭ، ھەددىڭدىن ئېشىپ قۇترىما.

جَجَكْلِكْ qəqəklik چېچەكلىك، گۈلزارلىق.

كَبَكْلِكْ kəpəklik كېپەكلىك، خامپا. كېپەك قويۇلغان يەر.// 660 I ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «كېپەك ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

تُقَكْلِكْ tüvəklik تۈپەكلىك، پاختۇرمەك.// 253 پاختىۋەن مىلتىق.

بِتِكْلِكْ bitiklik: بِتِكْلِكْ نانْكْ *bitiklik nəŋ* — خەت پۈتۈشكە ئىشلىتىلىدىغان نەرسە. ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «خەت ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كَدُكْلُكْ kədüklük: كَدُكْلُكْ كِذِزْ *kədüklük kiżiz* — يامغۇرلۇق كىگىز. يامغۇرلۇق قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان كىگىز. ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «يامغۇرلۇق ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كُذُكْلُكْ küżüklüg: اِشْلِغْ كُذُكْلُكْ اَرْ *ïxïoq küżüklüg ər* — ئىش ـ كۈشلۈك ئادەم، ئىشى بار ئادەم. «كُذُكْلُكْ *küżüklüg*» سۆزى يالغۇز قوللىنىلمايدۇ.

تِرَكْلِكْ tərəklik تېرەكلىك، تېرەك ئۆسكەن يەر. ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە «تېرەك ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كَرَكْلِكْ kərəklig كېرەكلىك. بُو نانْكْ اُلْ بِزكا كَرَكْلِكْ *bu nəŋ ol bizgə kərəklig* — بۇ بىزگە كېرەكلىك نەرسە.

بَشِكْلِكْ bəxiklig بۆشۈكلۈك. بَشِكْلِكْ اُراغُتْ *bəxiklig uraqut* — بۆشۈكلۈك خوتۇن، ئېمىتىدىغان بالىسى بار ئايال.// 661 I

تُشَكْلِكْ təxəklik تۆشەكلىك. تُشَكْلِكْ بَـرْجِنْ *təxəklik barqïn* — تۆشەكلىك تاۋار. تۆشەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسە (يوتقان ـ كۆرپە) تىكىش ئۈچۈن تەييارلانغان يىپەك رەخت. ئاخىرى يۇمشاق «ك – *g*» بىلەن كەلسە، «تۆشەك ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كُشِكْلِكْ køxiklig: كُشِكْلِكْ يِرْ *køxiklig yər* — كۆلەڭگىلىك يەر، سايىلىك يەر.

تِكِكْلِكْ tikiklig تىكىكلىك. تِكِكْلِكْ تُونْ *tikiklig ton* — تىكىكلىك تون.

تُكُكْلُكْ təküklüg: تُكُكْلُكْ تَرِغْ *təküklüg tarïoŋ* — تۆكۈكلۈك بۇغداي. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بِلَكْلِكْ biləklig بىلەكلىك. كُوجْلُكْ بِلَكْلِكْ كِشِـي *küqlüg biləklig kixi* — كۈچلۈك بىلەكلىك كىشى، بىلىكىدە كۈچى بار كىشى.

بِلِكْلِكْ biliklig بىلىملىك. بِلِكْلِكْ كِشِي *biliklig kixi* — بىلىملىك كىشى.

بَلِكْلِكْ bəliklik پىلىكلىك. بَلِكْلِكْ كَبَازْ *bəliklik kəpəz* — پىلىكلىك پاختا، پىلىك قىلىنمىغان پاختا.

كُلُكْلُكْ kəlüklüg كۆلۈكلۈك، كُلُكْلُكْ اَرْ *kəlüklüg ər* — كۆلۈكلۈك ئادەم، مىنمىغان ۋە يۈك ئارتمىغان ئۇلىغى بار ئادەم.// 662 I

كَلِكْلِكْ kəliklig كۆلەڭگە. كَلِكْلِكْ يِرْ *kəliklig yər* — كۆلەڭگە يەر.

بُرُنْجُكْ bürünqük پۈركەنچە.

بِلِنْجَكْ bilinqək تونۇۋىلىنغان. بِلِنْجَـكْ نَانْـكْ *bilinqək nəŋ* — تونۇۋىلىنغان نەرسە. بِلِنْجَكْ بِلْدِي *bilinqək bildi* — ئوغرىلانغان مالنى ئىگىسى تونۇۋالدى.

تَرِنْجَكْ tərinqək پەرەنجە. ئوغۇزچە.

بۇ بابتىكى سۆزلەر (مەنە جەھەتتىن) بەش خلغا بۆلۈنىدۇ:

بىرىنچى، بىر نەرسىنىڭ ئۇنگەن، ئۆسكەن جايىنى ياكى بىرەر نەرسىنىڭ جايلاشقان ئورنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُـكُتْلُكْ *səgütlük* — سۆگەتلىك، سۆگەت ئۆسكەن يەر»، «كَبَكْلِـكْ *kəpəklik* — كەپەكلىك، كەپەك قويۇلغان يەر».

ئىككىنچى، باشقا بىر نەرسە ياساشقا تەييارلاپ قويۇلغان نەرسىنىڭ ئىسمىنى بىلدۈرىدۇ. «تُشَكْلِكْ بَرْجِنْ *tөxəklik barqïn* — تۆشەكلىك تاۋار، يوتقان – كۆرپە تىكىش ئۈچۈن تەييارلانغان يىپەك رەخت»، «بُو يِغَاجْ اُلْ قَبْغْقَا تِرَكْلِكْ *bu yïoqaq ol kapuoqka tirəklik* — بۇ قوۋۇققا تىرەك قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان ياغاچ» دېگەنگە ئوخشاش. 254 // 663 I

ئۈچىنچى، كىشىنىڭ مىجەز - خۇلقىنى بىلدۈرىدىغان مەستەر مەنىسىدە كېلىدۇ: «كُفَزْلِكْ *kөvəzlik* — كۆرەڭلىك». «يِكِتْلِكْ *yigitlik* — يىگىتلىك، ياشلىق» دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئىسىملار يۇقىرىقىدەك ئۈچ مەنىدە كەلسە، ھەممە تۈركىي تىللاردا ئوخشاشلا قاتتىق «ك – *k*» قوللىنىلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقىچە بولمايدۇ.

تۆتىنچى، ئېيتىلغان نەرسىنىڭ ئىگىسى مەنىسىدە كېلىدۇ: «بِلَكْلِكْ اَرْ *biləklig ər* — بىلەكلىك ئادەم، بىلىكىدە كۈچى بار ئادەم»، «بِتِكْلِكْ اَرْ *bitiklig ər* — (قولىدا) خېتى بار ئادەم» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ ئەرەبچىدىكى «رَجُلٌ تامِرٌ وَلَابِنٌ» ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ.

بەشىنچى، مەفئۇل مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ: «بِلِكْ كِشِي اَرا اُلُكْلُكْ اُلْ *bilik kixi ara ülüklüg ol* — ئەقىل كىشىلەر ئارا ئۈلەشتۇرۇلگەندۇر»، «تُشَكْلِكْ تُشاكْ *tөxəklig tөxək* — سىلىقلىق تۆشەك» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىسىملار بۇ كېيىنكى ئىككى مەنىدە كەلسە، يۇمشاق «ك - *g*» قوللىنىلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقىچە بولمايدۇ.

بۇ يەردە بايان قىلىنغان يىلتىزى ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن كېيىنكى بابتا كەلتۈرۈلگەن مىسالار (يەنى تەركىبىدە «ك» ھەرپى بولغان ياكى ئومۇمەن يۇمشاق//سۆزلەر) غا «لِكْ» قوشۇلىدۇ. ئالدىنقى بابتا كەلتۈرۈلگەن مىسالار (يەنى تەركىبىدە «ق» ھەرپى بولغان ياكى ئومۇمەن قاتتىق سۆزلەر) غا «لِقْ» قوشۇلىدۇ. بۇ بەش مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن تۆت ھەرپلىك، بەش ھەرپلىك تۈپ ئىسىملارنىڭ (تەركىبىدە ھەرپى ئىللەت بولسۇن، بولمىسۇن) «ق» بىلەن تۈزۈلگەنلىرىگە ياكى ئومۇمەن قاتتىق سۆزلەرگە «لِقْ» قوشۇلىدۇ، «ك» بىلەن تۈزۈلگەنلىرىگە ياكى ئومۇمەن يۇمشاق سۆزلەرگە «لِكْ» قوشۇلىدۇ. بۇ ھەممە تۈركىي تىللار ئۈچۈن ئورتاق، ئۆزگەرمەس قائىدىدۇر. 664 I

فَعَلْلانْ fəəllan شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ھەرىكىلىك ۋە ئۈچىنچى ھەرپى ساكىنلىق كەلگەن سۆزلەر بابى

بَلِقْجِـــنْ balïk,qïn بېلىقئالغۇچ ~ بېلىقچى (قۇش). بېلىق ئوۋلايدىغان ئاق قۇش. ئەرەبلەر بۇنى «مَالِكُ الْحَزِينْ» دەيدۇ.

جُغُرْدانْ quoqurdan[255]/ياز، ياراڭ.

قُرُغْـزِيـــنْ k,oruoqzïn[665 I] (ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز» بىلەن)/قوغۇشۇن. ئوغۇزلار بۇ سۆزدىكى بىرقانچە ھەرپنى تاشلىۋېتىپ، «قُشُونْ koxun» دەيدۇ.

بُدُرْسِينْ bədürsin بوّدۇنە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُزُمْ مَنِكْ بُدُرْسِينْ	özüm mənïŋ bədürsin	[مېنىڭ كۆڭلۈم (گويا بىر) بوّدۇنە،
اُوتِي اَنِكْ جَقْلَنُورْ	otï anïŋ qaqlanur	ئۇنىڭ ئوتى چاقنايدۇ.]

مۇھەببەتنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: مەن ئۇنىڭ مۇھەببەت ئوتى ئەتراپىدا خۇددى بوّدۇنە ئوخشاش چوّرگىلەيمەن.

تَقْشْغانْ tavïxoqan توشقان. تَقْشْـغانْ يِـلِي tavïxoqan yïlï — توشقان يىلى. تۈركىي خەلقلەرنىڭ يىل ھېسابىدا ئون ئىككى مۇچەلدىن بىرىنىڭ ئېتى.

تَقُشْـــغانْ tavuxoqan: تَقُشْـــغانْ اُكُـــزْ tavuxoqan oğüz — توشقان دەرياسى. «اُجْ uq — ئۇچ» شەھىرىگە ئاقىدىغان بىر دەريانىڭ نامى.

جَبْتْغـــانْ qapïtoqan[666 I] چېپىلىدىغان، ئېتىلىدىغان. بُـــو اِتْ اُلْ كِشِـي كا/جَبْتْغـــانْ bu ït ol kixigə qapïtoqan — بۇ كىشىگە ئېتىلىدىغان ئىت.

جَبْتْغانْ qapïtoqan چاپىدىغان. جَبْتْغـــانْ اَرْ qapïtoqan ər — چاپىدىغان ئادەم، جاللات. ئۇيغۇرچە.

سَـــــبْتْغانْ sapïtoqan شىپاڭشـــتىدىغان. بُـــــو اَتْ اُلْ قُـــــذْرُقْ سَـــــبْتْغانْ bu at ol kuzruk sapïtoqan — بۇ قۇيرۇق شىپاڭشـــتىدىغان ئات. قورسـقى

ئاچقاندا ياكى ئىگىسىنى كۆرگەندە قۇيرۇقىنى شىپاڭشىتىدىغان ئىتقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قَذْتْغانْ k,aẓïtoɣan كاج. قَـذْتْغانْ اَرْ *ḳaẓïtoɣan ər* — ھېچكىمگە بويسۇنمايدىغان، كاج ئادەم. بوينى قاتتىق ھايۋانلارغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تَرِتْغانْ tarïtoɣan تېرىتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ تَرِغْ تَرِتْغانْ *bu ər ol təlim tarïoɣ tarïtoɣan* — بۇ تولا ئاشلىق تېرىتىدىغان ئادەم.

قُرِتْغانْ k,urïtoɣan قۇرۇتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ اُزُمْ قُرِتْغانْ *bu ər ol təlim üzüm ḳurïtoɣan* — بۇ تولا ئۈزۈم قۇرۇتىدىغان ئادەم. باشقا نەرسىلەرنى قۇرۇتۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تُزِتْغانْ tozïtoɣan توزۇتىدىغان. بُو اَتْ اُلْ تَلِمْ تُبْراقْ تُزِتْغانْ *bu at ol təlim toprak tozïtoɣan* — بۇ تولا توپا توزۇتىدىغان ئات.// I 667

بُشُتْغانْ boxutoɣan بوشىتىدىغان. بُو اُتْ اُلْ قَرِنْ بُشُتْغانْ *bu ot ol ḳarïn boxutoɣan* — بۇ ئىچنى بوشىتىدىغان دورا. قاتتىق نەرسىنى يۇمشىتىپ بوشاشتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تَشِتْغانْ taxïtoɣan توشۇتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَقِنكا تَلِمْ تَقارْ تَشِتْغانْ *bu ər ol əviŋə təlim tavar taxïtoɣan* — بۇ ئۆيگە تولا تاۋار توشۇتىدىغان ئادەم. باشقا نەرسىلەرنى توشۇتۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تَشْتْغانْ taxïtoɣan تاشتۇرىدىغان. بُو اُتْ اُلْ اَشِجْ تَشْتْغانْ *bu ot ol əxiq taxïtoɣan* — بۇ قازاننى تاشتۇرىدىغان ئوت.

قَشْتْغانْ k,axïtoɣan قاشلىتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَتِنْ قَشْتْغانْ *bu ər ol ətin ḳaxïtoɣan* — بۇ بەدىنىنى قاشلىتىدىغان ئادەم.

قَقْتْغانْ k,ak,ïtoɣan ئاچچىقلاندۇرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ مَنِ تُتْجِي قَقْتْغانْ *bu ər ol məni tutqï ḳakïtoɣan* — بۇ مېنى ئاچچىقلاندۇرۇپلا تۇرىدىغان ئادەم. 256

قَلْتْغانْ k,alïtoɣan سەكرىتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَتِنْ تَلِمْ قَلْتْغانْ *bu ər ol atïn təlim ḳalïtoɣan* — بۇ ئېتىنى تولا سەكرىتىدىغان ئادەم.// I 668

قَمَتْغانْ k,amatoɣan قاماشتۇرىدىغان. بُو كُنْ اُلْ كُوزْ قَمَتْغانْ *bu kün ol ḳoz ḳamatoɣan* —

بۇ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان كۇن.

قُمتْغانْ k¸omïtoqan سېغىندۇرىدىغان، جەلپ قىلىدىغان. اُغُلْ مَنِ اَقْكا قُمتْغانْ اُلْ *ooqul məni əvgə komïtoqan ol* — كۆڭلۈمنى ئۆيگە جەلپ قىلىپ تۇرىدىغان ئوغۇل ئۇ. باشقا نەرسىلەرنى سېغىندۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَنَتْغانْ k¸anatoqan قانىتىدىغان. بُو اُتْ اُلْ بُرُنْ قَنَتْغانْ *bu ot ol burun kanatoqan* — بۇ بۇرۇننى قانىتىدىغان دورا.

قَنِتْغانْ k¸anïtoqan قاندۇرىدىغان، ھۇزۇرلاندۇرىدىغان. اُكْدِي اُلْ اَرِكْ قَنِتْغانْ *ögdi ol ərig kanïtoqan* — ئادەمنى ھۇزۇرلاندۇرىدىغان ئالقىش ئۇ.

بَتُرْغانْ paturoqan پاتۇرىدىغان، يوشۇرىدىغان. بُو كِشِي اُلْ سُوزْ بَتُرْغانْ *bu kixi ol söz paturoqan* — بۇ سۆز يوشۇرىدىغان كىشى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تَتُرْغانْ taturoqan تېتىتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَشْ تَتُرْغانْ *bu ər ol ax taturoqan* — بۇ (مېھمانغا) ئاش تېتىتىدىغان ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 669 I

اَرْدِي اَشِنْ تَتُرْغانْ	*ərdi axïn taturoqan*
يَڤْلَقْ يَغِغْ قَجُرْغانْ	*yavlak yaoïoq kaquroqan*
اُغْرَقْ سُوسِنْ قَيْتَرْغانْ	*ooqrak süsin kaytaroqan*
بَسْتِ اُلُمْ اَختَرُو	*bastï ölüm ahtaru*

[(ئۇ) ئېشىنى تېتىتىدىغان (ئادەم) ئىدى،
ياۋۇز دۈشمەننى قاچۇرغانىدى،
ئوغراق قوشۇننى قايتۇرغانىدى،
(ئۇنى) ئۆلۈم ئاغدۇرۇپ باستى (يىقىتتى).]

بىر كىشىنىڭ ئۆلۈمىگە مەرسىيە ئوقۇپ، شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ مېھمانلارغا دائىم ئاش تارتاتتى، دۈشمەنلەرنى قاچۇراتتى، ئوغراق قوشۇننى قەيسەرلىك بىلەن چېكىندۇرگەنىدى، ئەپسۇسكى، ئۆلۈم ئۇنى يەر قوينىغا ئالدى.

تُبُرْغانْ topuroqan: تُبُرْغانْ يِيرْ *topuroqan yər* — توپىلاڭ يەر.

سُبُزْغانْ subuzoqan گۆرىستان، گۆرلۈك. مۇسۇلمان بولمىغانلارنىڭ گۆرلۈكى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

670 I

سُبُزْغانْ دا اَوْ // بُلْماسْ تُبُرْغانْدا اَڤْ بُلْماسْ

subuzoqanda əw bolmas topuroqanda av bolmas

گۆرىستاندا ئۆي بولماس، توپىلاڭ (يەر) دا ئوۋ بولماس.

ئوۋ ئوتلۇق، سۇلۇق يەرلەردە بولىدۇ.

قَبَرْغانْ k,aparoqan قاپارتقۇ. بۇ بەدەننى قىزىتىپ قىچىشتۇرۇپ چىقىدۇ.

قَتُرْغانْ k,aturoqan خۇشال بولىدىغان. بُو اَرْ اُل اُكُشْ قَتُرْغانْ *bu ər ol üküx k,aturoqan* — بۇ كۆپ كۈلىدىغان، كۆپ سۆيۈنىدىغان ئادەم.

قُبُرْغانْ k,opuroqan قوپۇرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ تاشِغْ يِيرْدَنْ قُبُرْغانْ *bu ər ol taxïoq yərdən k,opuroqan* — بۇ تاشنى يەردىن قوپۇرىدىغان ئادەم. باشقىلارغىمۇ شۇنداق.// 257

تُذُرْغانْ tożuroqan تويدۇرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَجِغْ تُذُرْغانْ *bu ər ol aqïoq tożuroqan* — بۇ ئاچلارنى تويدۇرىدىغان ئادەم. ئەسلى «تُذْغُرْغانْ *tożoquroqan*» دۇر.

سِذِرْغانْ sïżïroqan تىلىدىغان. بُو اَرْ اُلْ سِذْرِمْ سِذِرْغانْ *bu ər ol sïżrïm sïżïroqan* — بۇ تاسما تىلىدىغان (تاسمىچى) ئادەم. ھەرقانداق نەرسىنىڭ پوستىنى ئالىدىغان ئادەمگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قَيْتَرْغانْ k,aytaroqan قايتۇرىدىغان. بُو اَلْبْ اُلْ يَغِينِ قَيْتَرْغانْ *bu alp ol yaoqïnï k,aytaroqan* — بۇ دۇشمەننى قايتۇرىدىغان قەھرىمان.// 671 I

قَجُرْغانْ k,aquroqan قاچۇرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ قُنُقْنِ قَجُرْغانْ *bu ər ol konukni k,aquroqan* — بۇ مېھماننى قاچۇرىدىغان ئادەم. باشقىلارغىمۇ شۇنداق. بُو اَرْ اُلْ كِشِنِ قَجُرْغانْ *bu ər ol kixini k,aquroqan* — بۇ ئادەمنى قاچۇرىدىغان كىشى، يەنى ئالدىغا كىشى كەلسە، خۇيى بۇزۇلۇپ ھومىيىدىغان، ھاكاۋۇرلۇق قىلىدىغان ئادەم.

قَذِرْغانْ k,ażïroqan قايرىيدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَرَنْ بُيُنِنْ قَذِرْغانْ *bu ər ol ərən boynïn k,ażïroqan* — بۇ ئادەملەرنىڭ بوينىنى قايرىيدىغان ئادەم.

تَشُرْغانْ taxuroqan تاشتۇرىدىغان. بُو اُتْ اُلْ اَشِيجْ تَشُرْغانْ *bu ot ol əxiq taxuroqan* —

بۇ قازاننى تاشتۇرىدىغان ئوت. سەل سۇيىنىڭ كۆلنى تاشتۇرۇپ بۇزۇۋېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قَقُرْغانْ k,ak,uroɣan قاتلىما. ماي بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، تونۇر ياكى ئوچاقتا پىشۇرۇلىدىغان بىرخىل نان.

قَقُورْغانْ k,avuroɣan قورۇيدىغان. بُو بِلازُكْ اُلْ بِلَكْ قَقُورْغانْ *bu biləzük ol bilək k,avuroɣan* — بۇ بىلەكنى قورۇيدىغان بىلەزۈك.

تَمُرْغانْ tamuroɣan تامىدىغان. بُو اُغُلْ اُلْ بُرْنِ تَمُرْغانْ *bu oɣul ol burnï tamuroɣan* — بۇ بۇرنى تامىدىغان (قانايدىغان) بالا.// 672 I

سَغِزْغانْ saoqïzoɣan سېغىزغان.

قُدُرْغونْ k,użuroɣun قۇشقۇن.

تُرُشْغانْ turuxoɣan تەڭ تۇرۇشىدىغان، زىتلىشىدىغان. بُو اَرْ اُلْ كِشِي بِرْلا تُتْجِي تُرُشْغانْ *bu ər ol kixi birlə tutqï turuxoɣan* — بۇ كىشىلەر بىلەن تەڭ تۇرۇشىدىغان ئادەم.

سَتِشْغانْ اَلِشْغانْ satïxoɣan alïxoɣan ئېلىشىپ - سېتىشىدىغان. اُلارْ اِكّي تَقارْ سَتِشْغان اَلِشْغانْ لارْ اُلْ *olar ikki tavar satïxoɣan alïxoɣanlar ol* — ئۇلار ئىككىسى تاۋار ئېلىشىپ - سېتىشىدىغانلار ئۇ. بۇ سۆزنىڭ «سَتِشْغانْ تَقِشْغانْ *satïxoɣan tavïxoɣan*» شەكلىمۇ بار. بۇ «سَتّي *satti*» — ساتتى»، «تَقْدي *tavdï*» — پايدىلاندى» سۆزلىرىدىن ئېلىنغان.// 258

بَقِشْغانْ bak,ïxoɣan بېقىشىدىغان. اُلْ كِشِي بِرْلا بَقِشْغانْ اُلْ *ol kixi birlə bak,ïxoɣan ol* — ئۇ كىشىلەر بىلەن كۆز بېقىشىدىغان ئادەم.

تُقُشْغانْ tok,uxoɣan: اُلْ اَرْ اُلْ يَقْلاقْ تُقُشْغانْ *ol ər ol yavlak, tok,uxoɣan* — ئۇ يامان سوقۇشقاق، جېدەلچى ئادەم.

سُقُشْغانْ sovuxoɣan مەددە قۇرت، شۇ قۇرتتىن بولىدىغان سېرىقكېسەل.// 673 I

بِجِلْغانْ pïqïloɣan يېرىق. قول، پۇت ۋە يەردىكى يېرىق.

تُبُلْغانْ topuloɣan: كُوكْ تُبُلْغانْ *kok topuloɣan* — بىر قۇشنىڭ ئېتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ قۇشنىڭ ئىككى قانىتىدا پولات بارمىش، ئۇ قانىتى بىلەن تاغقا بىر ئۇرۇپ، تاغنى تېشىپ ئۆتۈپ كېتەرمىش. بۇ سۆزنى ماڭا كۆپ پايدىسى

تەككەن بىر ئادەم ئېيتقانىدى.

تُبُلْغـــانْ topuloqan بۆسىدىغان، يېرىپ ئۆتىدىغان. بُـــو اَرْ اُلْ جَـــرِكْ تُبُلْغـــانْ *bu ər ol qərik topuloqan* — بۇ (جەڭدە) سەپنى يېرىپ ئۆتىدىغان ئادەم. بۇ «تَمُرْ تُبُلْدِي *təmür topuldi*» — تۆمۈر (زەربە بىلەن) تېشىلدى» دېگەن سۆزدىن كەلگەن.

قَتِلْغانْ قَرِلْغانْ k,atïloqan k,arïloqan قېتىلىدىغان، ئارىلىشىدىغان. بُو اَرْ اُلْ كِشِي بِـــرْلا تُتْجـــي قَتِلْغـــانْ قَرِلْغـــانْ *bu ər ol kixi birlə tutqï k,atïloqan k,arïloqan* — بۇ كىشىلەر بىلەن ئارىلىشىپلا يۈرىدىغان ئادەم.

قُرُلْغانْ k,uruloqan: بُو اَرْ اُلْ سِنكِرِي قُرُلْغـــانْ *bu ər ol sïŋïrï k,uruloqan* — بۇ سىڭىرى قورۇلۇپ (تارتىشىپ) قالىدىغان ئادەم.

قُتُلْغانْ k,utuloqan قۇتۇلىدىغان. بُو اَرْ اُلْ يَغِيدِنْ قُتُلْغانْ *bu ər ol yaoqïdïn k,utuloqan* — بۇ دۇشمەندىن // 674 I قۇتۇلىدىغان ئادەم. باشقىلاردىن قۇتۇلۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَبُلْغـــانْ k,apuloqan قاپلىشىپ قالىدىغان. بُـــو نانْـــكْ اُلْ قَبُغْـــدا قَبُلْغـــانْ *bu nəŋ ol k,apuoqda k,apuloqan* — بۇ قوۋۇقتا قاپلىشىپ قالىدىغان نەرسە. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قُشُـــلْغانْ k,oxuloqan قوشۇلۇۋالىدىغان. بُـــو قُـــزِي اُلْ سَـــغْلِقْ بِـــرْلا قُشُـــلْغانْ *bu kozï ol saoqlïk birlə k,oxuloqan* — بۇ ساغلىققا قوشۇلۇۋالىدىغان قوزا. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سُـــغُلْغانْ sooquloqan سوغۇلىدىغان، تارتىلىدىغان. بُـــو سُـــوقْ اُلْ تَقْـــراقْ سُـــغُلْغانْ *bu suv ol tavrak sooquloqan* — بۇ تېز سوغۇلىدىغان سۇ. بۇلاق سۈيىنىڭ تېز تارتىلىپ كېتىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَقِلْغانْ سُقُلْغانْ k,ak,ïloqan sok,uloqan قېقىلىپ ـ سوقۇلۇپ يۈرىدىغان. بُـــو اَرْ اُلْ تَلِـــمْ قَقِلْغـــانْ سُـــقُلْغانْ *bu ər ol təlim k,ak,ïloqan sok,uloqan* — بۇ تولا (باشقىلار تەرىپىدىن) قېقىلىپ ـ سوقۇلۇپ يۈرىدىغان ئادەم.

تُتُرْقانْ tuturk,an گۈرۈچ.// 259

تَشِرْقانْ taxïrk,an: تَشِرْقانْ كُوزْلُكْ *taxïrk,an kəzlüg* — بادراك كۆزلۈك.

سِقِرْقَانْ sïk‚ïrk‚an سېرىققۇيروق، تۇلۇمچاشقان.// I 675

بِتِلْكَانْ bitilgən پۈتۈلىدىغان. بُو اَرْ سُوكا بِتِلْكَانْ اُلْ *bu ər sügə bitilgən ol* — بۇ ئەسكەرلىككە پۈتۈلۈپ (يېزىلىپ) تۇرىدىغان ئادەم.

تِرِلْكَانْ tərilgən توپلىنىدىغان. بُولارْ بُوذُنْ اُلْ تُتْجِي تِرِلْكَانْ *bular bożun ol tutqï tərilgən* — بۇلار توپلىنىپلا تۇرىدىغان ئەل. توپلىنىشقا ئادەتلەنگەن باشقا نەرسىلەرگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كُتُرْكَانْ kətürgən كۆتۈرىدىغان. بُو بُغْرا اُلْ يُكْ كُتُرْكَانْ *bu buqra ol yük kətürgən* — بۇ يۈك كۆتۈرىدىغان بۇغرا. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

كَجُرْكَانْ kəqürgən كەچۈرىدىغان. بُو باكْ اُلْ يازُقْ كَجُرْكَانْ *bu bəg ol yazuk‚ kəqürgən* — بۇ گۇناھنى كەچۈرىدىغان بەگ.

كَجُرْكَانْ kəqürgən: بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ ايِشْ كَجُرْكَانْ *bu ər ol təlim ïx kəqürgən* — بۇ نۇرغۇن ئىشنى ئورۇندايدىغان (قابىل) ئادەم. «اَقُرْ كَانْ تَقُرْ كَانْ *əvürgən təvürgən* — ئۆرۈيدىغان - چۆرۈيدىغان» دېگەن سۆزمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَغِي اُوتِنْ اُجُرْكَانْ	*yaoqï otïn əqürgən*
تُويْدُنْ اَنِي كُجُرْكَانْ// I 676	*toydun anï kəqürgən*
اشْلَرْ اُزُبْ كَجُرْكَانْ	*ïxlar uzup kəqürgən*
تَكْدِي اُقِي اُلْدُرُو	*təgdi oqï oldürü*

[(ئۇ) يېغا ئوتىنى ئۆچۈرگەن،
ئوردىسىدىن ئۇنى كۆچۈرگەن،
كېسىپ ئىش قىلىدىغان (ئادەم ئىدى)،
(ئۇنىڭغا ئۆلۈمنىڭ) ئۆلتۈرگۈچى ئوقى تەگدى.]

ئۆلگەن كىشىنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئەسلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ ئۇرۇش ئوتلىرىنى ئۆچۈرەتتى، دۈشمەنلەرنى قارارگاھىدىن قوغلاپ چىقىراتتى، ھەرقانداق مۇشكۈل ئىشنى ھەل قىلاتتى، ئۇنىڭغا زامانىڭ ئۆلتۈرگۈچى ئوقى تەگدى.

جَقُرْكَانْ qəvürgən چۆرۈيدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ اُقْ جَقُرْكَانْ *bu ər ol təlim ok qəvürgən* — بۇ ئوقنى (تىرنىقىنىڭ ئۈچىدا) تالاي چۆرىگەن ئادەم.

كُسُرْكَانْ kəsürkən كۆسۈتكە.

تُشُرْكُونْ tüxürkün چۈشكىنە، كەتىرا. بىر شېۋىدە.// I 677

كُقُرْكَانْ küvürkən تاغ پېيىزى. ئوغۇزلار بۇنى «كُمُرْكَانْ *kümürkən*» دەيدۇ.

تَمُرْكَانْ təmürkən ئوق باشىقى. ئوغۇزچە.

تَكُرْكَانْ təgürgən تەگكۈزىدىغان، يەتكۈزىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اِشْغْ اَذاقّا تَكُرْكَانْ *bu ər ol ïxïoq ażakķa təgürgən* — بۇ ئىشنى ئايىغىغا يەتكۈزىدىغان ئادەم.

كُلَرْكَانْ kələrgən: بُو اَتْ اُلْ كُلَرْكَانْ *bu at ol kələrgən* — بۇ قورسىقى ئېسىلىدىغان ئۇه يېتىۋالىدىغان ئات.// 260

سُمُرْكَانْ sümürgən: بُو اَرْ اُلْ سُوتُكْ سُمُرْكَانْ *bu ər ol sütüg sümürgən* — بۇ سۈتنى سۈمۈرىدىغان ئادەم. باشقا نەرسىلەرنى سۈمۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

سُرُلْكَانْ sürülgən: بُو اَرْ اُلْ تَكْمَا يِيرْدَنْ تُتْجِي سُرُلْكَانْ *bu ər ol təgmə yərdən tutqï sürülgən* — بۇ ھەممە يەردىن قوغلىنىپلا يۇرىدىغان ئادەم.

كَرِلْكَانْ kərilgən: بُو نانْكْ اُلْ كَرِلْكَانْ *bu nəŋ ol kərilgən* — بۇ كېرىلمىدىغان نەرسە. تېرىنىڭ يەرگە كېرىلىشى، تاغ تۆپىسىدە بۇلۇتنىڭ يېيىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كَرِلْكَانْ kərilgən: بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ كَرِلْكَانْ *bu ər ol təlim kərilgən* — بۇ تولا كېرىلمىدىغان (ئەسىنەيدىغان) ئادەم.

تِرِلْكَانْ tirilgən: بُو اَرْ اُلْ اَذْكُو سَاقِنْ تِرِلْكَانْ *bu ər ol əzgü savïn tirilgən*// I 678 — بۇ ياخشىلىقى بىلەن ماختىلىدىغان ئادەم.

تَرِلْكَانْ tirəlgən: بُو نانْكْ اُلْ بِيرْ بِيرْكَا تَرِلْكَانْ *bu nəŋ ol bir birgə tirəlgən* — بۇ بىر - بىرىگە تىركىلىدىغان نەرسە.

كَسِلْكَانْ kəsilgən: بُو يِبْ اُلْ كَسِلْكَانْ *bu yïp ol kəsilgən* — بۇ ئۈزۈلىدىغان يىپ.

سَشِلْكانْ səxilgən: بُو تُكُـونْ اُلْ سَشِـلْكانْ *bu tügün ol səxilgən* — بۇ يېشىلىپ كېتىدىغان تۇگۇن.

تُكُلْكانْ tügülgən: بُو يِبْ اُلْ تُكُلْكانْ *bu yip ol tügülgən* — بۇ تۇگۇلۇۋالىدىغان يىپ.

تُكُلْكـــانْ tügülgən: بُـــو اَرْ اُلْ تُتْجـــيِ قاشـــيِ كُـــوزيِ تُكُلكـــانْ *bu ər ol tutqī kaxī kozi tügülgən* — بۇ (ئىچ پۇشۇقىدىن) ھەمىشە قاپىقى تۇرۇلۇپلا يۇرىدىغان ئادەم.

يۇقىرىدىكى «غ – ƣ» ۋە «ك» بابىدا كۆرسىتىلگەن سۆزلەر بەش خىل مەنىنى ئىپادىلەيدۇ:

بىرىنچىسى، بىر ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسىنىڭ ئادىتىگە ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ: «بُو اُغُلْ اُلْ بُرْنِ يُمُرْغانْ [1] *bu oƣul ol burnī tamuroqan* — بۇ بۇرنى تامىدىغان (قانايدىغان) بالا»، «بُـــو اَرْ اُلْ اَذْكُـــو ســـاقِنْ تِرِلْكـــانْ 679 I *bu ər ol əžgü savīn tirilgən* — بۇ ياخشىلىقى بىلەن ماختىلىدىغان ئادەم».

ئىككىنچى، سۈپەتداشنىڭ سۈپەتلەنگۈچىدىن باشقا نەرسىگە ئۆتىدىغانلىقىنى ۋە سۈپەتداش (سۈپەتداشتا ئىپادە قىلىنغان ھەرىكەت)نىڭ سۈپەتلەنگۈچىدە دائىم بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ: «بُـــو اَرْ اُلْ تُـــونِنْ قُرِتْغـــانْ *bu ər ol tonīn kurītoqan* — بۇ تونىنى قۇرۇتىدىغان ئادەم»، «بُو اَرْ اُلْ سُـــوقُغْ سُـــمُرْكانْ *bu ər ol suvuoq sümürgən* — بۇ سۇنى سۈمۈرىدىغان ئادەم». باشقا نەرسىلەرنى سۈمۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. 261

بۇ بابتىكى تۆپ ئىسىملار قاتتىق «ك – k» بىلەن، سۈپەتلەر يۇمشاق «ك – g» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

---

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «يُمُرْغـانْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، مۇشۇ بابتا كەلتۈرۈلگەن سۆزلەمدە «تَمُرْغـانْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ «تامىدىغان» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*tamuroqan*» دەپ ئالدۇق.

ئۇچىنچى، مەجھۇل دەرىجىدە كەلگەن سۈپەتداشنىڭ مەلۇم شەخسكە سۈپەت بولۇپ كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ: «بُو اَرْ اُلْ قَقِلْغَانْ سُقُلْغَانْ *bu ər ol qaqïlɣan soqulɣan* — بۇ (باشقىلار تەرىپىدىن) قېقىلىپ - سوقۇلۇپ يۈرىدىغان ئادەم»، «بُو اَرْ اُلْ يِيرْدَنْ يِيرْكا سُرُلْكانْ *bu ər ol yərdən yərgə sürülgən* — بۇ يەردىن يەرگە سۈرۈلۈپلا (قوغلىنىپلا) يۈرىدىغان ئادەم».

تۆتىنچى، بىرەر ھەرىكەتنىڭ ئىشلىگۈچىنىڭ خاھىشىدىن تاشقىرى يۈز بەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ: «بُو كِشِي اُلْ سُوزُكْ اُنْتِغانْ *bu kixi ol sözüg unitɣan* — بۇ // 680 I سۆزنى ئۇنتۇپ قالىدىغان كىشى»، «بُو تُكُونْ اُلْ سَشِلْكانْ *bu tügün ol səxilgən* — بۇ يېشىلىپ كېتىدىغان تۇمان».

بەشىنچى، يۇقىرىدىكى مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەستىن، پەقەت تۇپ ئىسىم بولۇپ كېلىدۇ. «كُقُرْكانْ *küvürkən* — تاغ پىيىزى»، «تَقُشْغانْ *tavuxqan* — توشقان» دېگەندەك.

رۇمدىن تارتىپ تاكى چىنغىچە بولغان ئوغۇزلار ۋە كۆچمەن خەلقلەر بۇ خىل سۆزلەرنى يېنىكلىتىش ئۇچۇن، ئىشنىڭ داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بەلگە «غ – *ɣ*» ۋە «ك – *g*» ھەرپلىرىنى چۈشۈرۈپ قالدۇرىدۇ.

جانلىق تىلدا سۈپەتلەردىكى مۇزەككەر، مۇئەننەسلىك خۇسۇسىيەتلەر پەرقلەنمەيدۇ. بۇنى پەقەت جۇملىنىڭ ئورامىدىن بىلگىلى بولىدۇ. مەن بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتكەن سۈپەتلەر، ئىزاھلاپ ئۆتكەن ئۆلچەم ۋە قائىدىلەر مۇشۇ بابقىلا خاس ئەمەس، بۇنى كىتابنىڭ ھەممە يېرىدە ئۇچرىغان تۆت ھەرپلىك ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ ھەرپلىك پېئىللارغىمۇ قوللىنىشقا بولىدۇ. خۇدا خالىسا، بۇلار يېقىن ئاردا تونۇشتۇرۇلىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە سۆزنى ئۇزارتىپ ئولتۇرمايمەن.// 681 I

فَعْلَلْ fə'ləl ، فِعْلِلْ fi'ləlil ۋە فَعْلُلْ fə'ləlul شەكىللىرىدە ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

سُنْدِلاجْ sundïlaq سۇندۇك ~ سۇڭگۇلۇگۇچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سُنْدِلاجْ ايشي اَرْماسْ اُرْتْكوُنْ تَبْماكْ

sundïlaq ïxï ərməs ərtkün təpmək

خامان تەپمەك سۇندۇكنىڭ ئىشى ئەمەس.

بۇ ماقال[262]/كۆچى يەتمەيدىغان چوڭ ئىشلارنى قىلىشنى خالايدىغان ئاجىز ئادەملەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قَرْغِلاجْ k,aroqïlaq قارلىغاچ. بۇ سۆز «قَرْلِغَجْ *k,arlïoqaq*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

قَرْغَلِغْ k,aroqalïoq قارغالىغ. تىراز شەھىرىگە يېقىن بىر قەلئەنىڭ نامى. ئەسلى «قَرْغالِغْ *karoqalïoq*»دۇر.

تَمْغَلِقْ ,tamoqalïk كىچىك ئۇرۇق.

تَمْغَلِقْ ,tamoqalïk بىر كىشىلىك داستىخان. ئەسلى «تَمْغالِغْ *tamoqalïoq*» بولۇپ، «تامغىلىق، تامغىلانغان» دېمەكتۇر. ئادەتتە پادىشاھلار ئۆزىگە خاس داستىخان ۋە ئۇرۇق (كوزا)نى «باشقىلار ئىشلەتمىسۇن» دەپ ئۇستىگە تامغا[682 I]/بېسىپ قويىدۇ، بۇلاردا بىر كىشىلىك شاراب ۋە تاماق بولىدۇ. كېيىن ھەرقانداق كىچىك ئۇرۇق ۋە داستىخان «تَمْغالِقْ *tamoqalïk*» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ كەتكەن. بۇ «پادىشاھتىن باشقا كىشى بۇنىڭ ئۇستىدىكى يېمەكنى يېمەسلىكى ئۈچۈن تامغا بېسىپ قويۇشقا تەييارلانغان داستىخان» دېگەن بولىدۇ. تەلەپپۇز قىلىش ئورنى يېقىن بولغانلىقتىن، سۆز ئاخىرىدىكى «غ – *oq*» ھەرپىنى «ق – *k*» بىلەن ئالماشتۇرۇپ ئېيتسىمۇ بولىدۇ.

سَرْمَجُقْ sarmaquk, قۇشقاچ تىلى ئاش. سۈيۈقئاشنىڭ بىر تۈرى. بۇنىڭ خېمىرى نوقۇت چوڭلۇقىدا كېسىلىدۇ. بۇ ئاش كېسەل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كىشىلەرگە بېرىلىدۇ.

سَرْمُسَقْ sarmusak, سامسا ق.

سَمُرْسَقْ samursak, يۇقىرىدىكى سۆزنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى.

قُرْغُلُقْ k,uroquluk, كالتە پەملىك، تۇتۇرۇمى يوقلۇق.

قِزْلامُقْ k,ïzlamuk, قىزىل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سىرتىغا تېپىپ چىقىدىغان قاپارتقۇ.

قَشْغَلَقْ k,axoqalak, قاشقالداق. ئۆرەكتىن كىچىكرەك سۇ قۇشى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَنْكْدا بلا كُرْسا مِنِي اُرْدَكْ اَتارْ *təŋdə bilə kərsə məni ərdək atar*

قَلْقا كُرُبْ قَشْغَلَقِي سُقْقا بَتارْ // 683 I *kalva kərüp kaxoqalakï suvka patar*

[مېنى كۆلدە ئۆرەك ئاتقۇچى دەپ (ھېسابلىسا)،

ئوقۇمنىڭ باشاقسىزلىقىغا قارىماي قاشقالداق سۇغا شۇڭغۇيدۇ.]

ئوۋ قۇشى ھەققىدە شۇنداق دېيىلىدۇ: كۆلدىكى قاشقالداق مېنىڭ كېلىۋاتقانلىقىمنى كۆرسە، ئوقۇمنىڭ باشاقسىزلىقىغا قارىماي، «ئۆرەك ئاتقۇچى كەپتۇ» دەپ سۇغا شۇڭغۇيدۇ.

بَلْكُلُكْ bəlgülüg بەلگىلىك. بَلْكُلُكْ نانْىكْ *bəlgülüg nəŋ* — بەلگىلىك نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُلْداجِي بُزاغُو اُكُزْ اَرا بَلْكُلُكْ *boldaqï ökü z buzaqu ara bəlgülüg*[1]

ئۆكۈز بولىدىغان كالا موزاي چېغىدىنلا بەلگىلىك.

بۇ ماقال كەلگۈسىدە ياخشىلىق ئۈمىد قىلىنىدىغان ياش، قابىل، زېرەك يىگىتلەر ھەققىدە ئېيتىلىدۇ.

كُزْكُنَكْ küzkünək كۈزكۈنەك ~ كۆكنەك. قارچىغا، جاغالمايغا ئوخشايدىغان، ھاۋا يۇتىدىغان قۇش.// 263

قَذْناغُنْ k,aźnaqun: قَذِنْ قَذْناغُنْ *kaźïn kaźnaqun* — قۇدا - باجىلار. كۈيئوغۇل ۋە ئۇنىڭ تۇغقانلىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆز كۆپىنچە جۈپ سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ.// 684 I

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ماقال «بُلْداجِي بُزاغُو اُكُزْ اَرا بَلْكُلُكْ» شەكلىدە بېرىلگەن. مەنىسىگە ئاساسەن «اُكُزْ» سۆزىنىڭ ئورنىنى باش تەرەپكە يۆتكەپ ترانسكرىپسىيە بېرىلدى.

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

سَنْدُواجْ sanduwaq بۇلبۇل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

سَنْدًا قَجَرْ سُنْدِلاجْ	*səndən ḳaqar sundïlaq*
مَنْدا تىنَرْ قَرْغِلاجْ	*məndə tïnar ḳarоɣïlaq*
تَتْلِغْ اُوتَرْ سَنْدُواجْ	*tatlïoɣ өtər sanduwaq*
اَرْكَكْ تِشِي اجراشُورْ	*ərkək tixi uqraxur*

[سەندىن قاچار سۇڭگۈلۈگۈچ،
مەندە تىنار قارلىغاچ،
نەغمە قىلار بۇلبۇل (قۇش)،
ئەركەك - چىشى ئۇچرىشار.]

ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ياز قىشقا ئېيتىدۇ، سەندىن سۇڭگۈلۈگۈچ قاچىدۇ، مەندە بولسا، قارلىغاچلار يايرايدۇ، بۇلبۇللار نەغمە قىلىدۇ، ئەركەك بىلەن چىشى قوشۇلىدۇ.

مُنْدَرُو mündərü چىمىلدىق. يىپەك رەختتىن تىكىلگەن كۆشۈگە. بۇنىڭ ئىچىدە كېپىن ئولتۇرىدۇ.

بەش ھەرپلىك سۆزلەر بابى تۈگىدى.// 685 I

ئالته هەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَعَلْ fəəl'ələl شەكلىده هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تِزِلْدُرُكْ tizildürük ئۆتۈكنىڭ تۈمشۈقىغا زىننەت ئۈچۈن تاقىلىدىغان تەڭگىلەر.

كُزُلْدُرُكْ közüldürük كۆزلۈك. ئاتنىڭ قىلىدىن توقۇلىدىغان شالاڭ توقۇلما. كۆز ئاغرىغان ياكى كۆز قاماشقاندا كۆزگە تارتىلىدۇ. بۇ «كُزْلُكْ kəzlük»مۇ دېيىلىدۇ.

جَنِشْتُرُكْ qənixtürük جىنەسته. بۇنىڭ چوڭلۇقى پىندىقتەك بولۇپ، باش يازدا پىشىدۇ، مېۋىسى ئاق ياكى قىزىل بولىدۇ، يېيىلىدۇ.

كُمُلْدُرُكْ kəmüldürük كەمەلدۈرۈك.

سَقَلْدُرُقْ ,sak,alduruk ساقالدۇرۇق، ئېڭەكباغ. بۇ يىپەكتىن توقۇلغان بولۇپ، قالپاقنىڭ چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئېڭەكتىن قوشۇپ باغلاپ قويۇلىدۇ.

قَلَلْدُرُقْ ,k,alalduruk قالالدۇرۇق. ئەرلەر ئىسمى. // 686 I

يەتته هەرپلىكلەر بابى

زَرْغُنْجْمُودْ zaroqunqmud رەيھانى چىنىي. خۇش پۇراق بىر خىل ئۆسۈملۈك. بۇنى پارس تىلىدا «بَلَنْكْ مُشْكْ» دەيدۇ.

سالىم ئىسىملار بۆلۈمى تۈگىدى.

687 I // بىرىنچى توم ئاخىرلاشتى.